

ÉVKÖNYV
1956-OS INTÉZET 2009

KÁDÁRIZMUS
MÉLYFŰRÁSOK

ÉVKÖNYV
XVI. 2009
1956-OS INTÉZET

KÁDÁRIZMUS MÉLYFŰRÁSOK

Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedése”
Diktatúra, professzionizáció és emlékezés
Szabadabb világban életet teremteni
Egy művészcsalád összetételének változásai
A kaposvári Marat/Sade és a kultúrpolitika
Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években

Magyarország, a szovjet blokk...
Nyaratók megfigyelés alatt
Enni és lakni is kellene...
A Kádár-rendszer kémelhárítása
Odacsap a munkásokól?
DVD-melléklet

KÁDÁRIZMUS
mélyfűrésok

ÉVKÖNYV XVI. 2009

KÁDÁRIZMUS

mélyfúrások

szerkesztette

TISCHLER JÁNOS

BUDAPEST, 2009
1956-OS INTÉZET

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE KÖZALAPÍTVÁNY

Szerkesztette

TISCHLER JÁNOS

2009 © BÉKÉS CSABA • DUNAI ANDREA • EÖRSI LÁSZLÓ • GÁL ÉVA •
GERMUSKA PÁL • GYŐRI LÁSZLÓ • KELLER MÁRKUS • KOZÁK GYULA •
KÖRÖSI ZSUZSANNA • NAGY PIROSKA • SOMLAI KATALIN •
TOPITS JUDIT • UNGVÁRY KRISZTIÁN • VALUCH TIBOR

2009 © 1956-os Intézet

Könyv- és címlapterv

MOLNÁR ICSU ISTVÁN

Felelős kiadó az 1956-os Intézet Közalapítvány főigazgatója

Felelős szerkesztő TÖRÖK GYÖNGYVÉR

Kézirat-előkészítő, korrektor NÁCSA KLÁRA

Nyomdai kivitelezés

Reálszisztéma Nyomda Zrt.

Felelős vezető Vágó Magdolna vezérigazgató

ISSN 1216-7851

ISBN 978-963-9739-11-6

Szerkesztői előszó	7	➔
GÉPEZET		
GÁL ÉVA		
Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedése” 1957–1959	9	➔
EGY LÉPÉS ELŐRE, KETTŐ HÁTRA		
VALUCH TIBOR		
Enni és lakni is kellene... <i>A nagyüzemi munkásság életkörülményeinek nébány sajátossága Ózdon a második világháborút követő évtizedekben</i>	75	➔
KELLER MÁRKUS		
Diktatúra, professzionalizáció és emlékezés <i>Az építészek esete a Kádár-rendszerrel</i>	115	➔
ELBESZÉLŐ MÚLT		
KŐRÖSI ZSUZSANNA		
Szabadabb világban életet teremteni <i>Emigrálás és beilleszkedés visszaemlékezések tükrében</i>	141	➔
KOZÁK GYULA		
Egy művészcsalád összetételének változásai 1956–1982 <i>Rottenbiller utca 1. II. emelet 17.</i>	202	➔
KISPOLITIKA, NAGYPOLITIKA		
EÖRSI LÁSZLÓ		
A kaposvári Marat/Sade és a kultúrpolitika	243	➔
SOMLAI KATALIN		
Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években <i>Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítása</i>	273	➔

- BÉKÉS CSABA
➔ 315 Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság 1967–1975

TITKOSSZOLGÁK ITT ÉS OTT

- UNGVÁRY KRISZTIÁN
➔ 353 A Kádár-rendszer kémelhárítása

- DUNAI ANDREA
➔ 401 Nyaralók megfigyelés alatt
A Stasi a Balatonnál

ZÁRÓRA

- GERMUSKA PÁL
➔ 439 Odacsap a munkásököl?
A Munkásőrség 1989-ben

- TOPITS JUDIT
➔ 481 A 301-es parcella
Bevezető a Belügyminisztérium Nagy Imre és társai exhumálásáról 1989 tavaszán készített filmdokumentációjához

BIBLIOGRÁFIA

- ➔ 483 Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája
2008. július 1. – 2009. június 30.
Összeállította GYŐRI LÁSZLÓ

DVD-MELLÉKLET

- ➔ A 301-es parcella

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Intézetünk XV. évkönyve *Közelítések a kádárizmus*hoz címmel jelent meg 2008 végén, a kötetben szereplő tanulmányok egy új, nagyszabású kutatómunka első eredményeként születtek. Akkoriban jutottunk arra a következtetésre – ami-re a cím is utalt –, hogy az 1966 utáni magyarországi politikai berendezkedésre nem illik a Kádár-rendszer elnevezés, mert szerkezetében alig tért el térségünk többi posztsztálinista államától. Természetesen megfigyelhetők sajátos vonások (például a második gazdaság vagy az ún. piaci szocializmus), illetve történelmi múltunkból fakadó különbségek. A honi kommunista rendszer igazán markáns jellemzőit azonban a mindennapi üzemeltetésben érhetjük tetten, s ez az a jelenség, amit *kádárizmus*ként aposztrofálhatunk.

A 2009-es, sorrendben XVI. évkönyvünk folytatja a tavalyi kötettel megindított közelítést, a *kádárizmus* fogalmának sokrétű körbejárását. Mint a mostani cím is jelzi, a kádári politika valós arculatának feltárását különböző rétegekbe hatoló mélyfúrások segítségével kívánjuk elősegíteni. Az évkönyvben található tizenegy tanulmány mindegyike egy-egy ilyen mélyfúrás; legyen szó a forradalom miatti megtorlásról, a nagyüzemi munkásság életkörülményeinek alakulásáról Ózdon, az 1956-os emigránsok beilleszkedéséről választott hazájukban, az építészek konfliktusáról a diktatúrával, művészcsoportok sorsáról 1956–82 között, a kádári kultúrpolitikáról a kaposvári *Marat/Sade* színdarab kapcsán, az 1960-as évtized nyugati ösztöndíj-politikájáról, a német kérdésben és az európai biztonság ügyében tanúsított kádári külpolitikáról (1967–75), a magyar kémelhárítás tevékenységéről, a keletnémet Stasi „baráti” jelenlétéről a Balatonnál, vagy éppenséggel az 1957-ben létrehozott Munkásőrség végnapjairól.

A szövegeket hat fejezetbe tagoltuk, melyek kronológiailag is keretbe foglalják a forradalom vérbefojtásától az 1989–90-es rendszerváltoztatásig húzódó közel három és fél évtizedet.

Kiadványunkban megtalálható a már megszokott 1956-os válogatott bibliográfia az elmúlt esztendő tudományos terméséből. Emellett a 2008-as évkönyvünkben kezdeményezett új hagyomány jegyében ezúttal is DVD-melléklettel szolgálunk az olvasónak. Ugy gondoljuk, érdemes ráirányítani a figyelmet a Nagy Imre és társai újratemetésének körülményeit felölelő 19890616 – *Egy nap anatómiája* című internetes oldalunk azon részeire, amelyeket méltatlanul háttérbe szorított a közérdeklődés félrevezető leegyszerűsítése, tudományos igényvel elkészített szolgáltatásunkat „ügynöklistává” fokozva le. *A 301-es parcella. A Belügyminisztérium filmdokumentációja Nagy Imre és mártírtársai kibantolásáról, 1989 tavasza* című alkotás révén ritkán kínálkozó nézőpontból, a szétesőben lévő rendszer legfontosabb hatalmi szervének szemszögéből tekinthetjük meg a rendszerváltoztatás egyik kulcseseményét.

Budapest, 2009 decemberében

GÁL ÉVA

MÉREI FERENC ÉS TÁRSAI „ELLENFORRADALMI SZERVEZKEDÉSE” 1957–1959*

A népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének vádjával 1958. október 17-ről 18-ra virradó éjszaka, illetve 18-án reggel letartóztatták Mérei Ferenc pszichológust, volt egyetemi tanárt, Fekete Sándor újságíró, Hegedűs András közgazdászt¹ és Litván György tanárt. Ugyanazon az éjszakán szervezkedésben való tevékeny részvétel vádjával Hoffmann Tiborné tanárt és Kelemen Imre fordítót is őrizetbe vették. A legfontosabb „ellenforradalmi cselekmény”, amellyel a letartóztatásokat indokolták, a *Hungaricus* aláírással 1956 végén illegálisan megjelentetett tanulmány szerkesztése, sokszorosítása és terjesztése volt. Akadtak további vádpontok is (főleg a politika foglyok hozzátartozóinak anyagi segélyezése). Mérei és Litván esetében még a hűtlenség is szerepelt a letartóztatás indokai között.

Mindez alig négy hónappal a Nagy Imre és társai ellen 1958 júniusában titokban lefolytatott büntetőper ítéleteinek nyilvánosságra hozatala után történt. A Nagy Imre-pert az év folyamán megelőzte, vagy hamarosan követte néhány más politikai per is (Lőcsei Pál, Kardos László és társai, Ádám György és társai, Bibó István és társai, Haraszti Sándor és társai ellen), amelyekben szintén nagyon súlyos ítéleteket mondtak ki; ezeket azonban általában nem hozták nyilvánosságra.

Az október 18-án letartóztatott hat személy és másik nyolc,² később hozzá-

* A tanulmány elkészítéséhez nyújtott támogatásért köszönetet mondok az 1956-os Intézetnek, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának, a Magyar Országos Levéltárnak és mindazoknak a barátoknak, kollégáknak, akik bírálatukkal és tanácsaikkal segítettek a munkát.

1 Akkor még nem nevezte magát Hegedűs B. Andrásnak; később is csak azért iktatta be a B.-t, hogy megkülönböztesse magát a volt miniszterelnöktől.

2 Letartóztatásuk időrendjében: Zsám-boki Zoltán fordító, Kántás László, Varga János és Németh László, az Épületgépzési Technikum tanárai, Nemes Livia pszichológus, akkor tanítóképző-intézeti tanár, Lipták Tamás matema-

tikus, Kiss Károly költő, Széll Jenő volt diplomata, a Népművészeti Intézet 1957-ben elbocsátott igazgatója, akkor az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa.

3 Fekete Sándort, Széll Jenőt, Hegedűs Andrást, Kiss Károlyt a Nagy Imre és

juk csapott (összesen tizennégy) vádlott ügyében különböző hosszúságú vizsgálati fogság után (a legrövidebb – Széll Jenő esetében – öt hét, a leghosszabb – Zsámboki Zoltán esetében – egy év volt) a Legfelsőbb Bíróság Népbírószá- gi Tanácsa két egymás utáni, összetar- tozó perben (Mérei Ferenc és társai, il- letve Zsámboki Zoltán és társai ellen) 1959. április 1-jén, illetve június 2-án hozott ítéletet.

letve Zsámboki Zoltán és társai ellen) 1959. április 1-jén, illetve június 2-án hozott ítéletet.

A „Mérei Ferenc és társai” címmel futó ügy tulajdonképpen a Nagy Imre még szabadon maradt értelmiségi hívei elleni utolsó nagy megfélemlítési akció, példát statuáló bűnper akart lenni. Az állambiztonsági szervektől kapott tájékoztatás alapján a politikai vezetés azt hitte, hogy az ügy főszereplőinek le- tartóztatásával, majd elítélésével felszámolja az utolsó veszélyes „revizionista” mozgolódást, s ezzel teljesen szétzúzza a „nagyimrés” szervezkedések marad- ványait. A belügyesek a Mérei és társai elleni vizsgálattal, majd bírósági eljá- rással az ügybe büntetőjogilag be nem vont, de különböző módokon ijesztge- tett és fenyegetett szélesebb értelmiségi körökre is hatni akartak: elérni, hogy végképp hagyjanak fel a forradalom iránti nosztalgiával, az elítéltekkel való szolidaritással és a Kádár-rezsimmel szembeni ellenségességgel.

A NYOMOZÁS

A per főszereplőinek a *Népszabadság* 1958. október 18-i számában kishírben bejelentett letartóztatását nagyjából egy évig tartó (esetenként még hosszabb) nyomozás előzte meg. Az 1957. november végén elindult nyomozás eleinte „Nacionalisták” vagy „Földi, Lengyel [Fekete, Litván] és társai” fedőnéven fu- tott, de néhány héttel később már felbukkant a „Hungaricus” elnevezés is (a BM-ben a fedőneveket mindig idézőjelbe tették). Az úgynevezett operatív cso- portdosszié neve végül 1958 májusában lett „Hungaricus”, majd a nyomozás végső fázisában „Mérei Ferenc és társai”.

Kezdetben azonban a későbbi Mérei Ferenc és társai-ügy sok szereplője el- len még külön-külön szálakon, más-más ügyekben nyomoztak. Az „ellenfor- radalmi cselekmények” megtorlása végett 1956 novembere óta folytatott nyo- mozások, vallatások során szinte mindegyikük neve már jóval előbb, többször is felmerült, a legkülönbözőbb összefüggésekben. 1957 folyamán közülük már többeket beidéztek kihallgatásra, s volt, akit néhány hétig benn tartottak vagy internáltak.³ De akkoriban még egyiküket sem tartóztatták le.

Ma már nehéz lenne kideríteni, hogy miért nem. Talán éppen elég vizsgálati fogoly volt már benn (a Fő utca ez időben egyáltalán nem kongott az ürességtől), talán nem gondolták kellően súlyosnak a cselekményüket, talán gyanakodtak, de még nem tartották elég nyomósnak a bizonyítékokat (Kiss Károly esetében ezt, 1957. januári tanúkihallgatására utalva, később meg is írták). Akkoriban persze a politikai rendőrség minden erejével Nagy Imre és társai perének előkészítésével foglalkozott. 1957-ben egyébként is sok dolguk volt az államvédelmisknek: országszerte folyt a forradalomban szerepet játszó személyek felderítése, letartóztatása, bíróság elé állítása, elítélése.

1957. november végén az utóbb „Mérei Ferenc és társai” elnevezésű ügy néhány résztvevője – de nem Mérei – ellen a *Hungaricus*-ügyben indítottak újonnan nyomozást. Maga a *Hungaricus* írói névvel aláírt dolgozat 1956 decemberében készült. A *Cikksorozat a magyar nemzeti-demokratikus forradalom néhány tanulságáról* címet viselő, 48 oldalas szöveget 1956 decemberében stencillel sokszorosították, és 1957 első hónapjaiban terjesztették. Az írás a szovjet típusú kommunizmussal és magyarországi változatával, a Rákosi-rendszerrel, a forradalom okaival, a fegyveres beavatkozással hatalomra juttatott Kádár-rezsimmel foglalkozott, és programot próbált adni az ellenállásra.

De miért csak 1957. november végén kezdtek nyomozni a majdnem egy évvel korábban megjelent „ellenforradalmi” iromány ügyében? Egyszerűen azért, mert az államvédelmi hatóság – amely pedig 1956 novemberétől kezdve teljes erőbedobással dolgozott a forradalom előtti, alatti és utáni „elleneséges cselekmények” felderítésén és megtorlásán – mindaddig *nem tudott* a *Hungaricus*ról. Ami azért figyelemre méltó körülmény, mert ezt a körülbelül ötven példányban sokszorosított kiadványt annak idején viszonylag so-

társai, illetve a Petőfi Kör, a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa, az írószövetség, a munkástanácsok ügyében hallgatták ki többször is; Lipták Tamást (akit aztán a Zsámboki és társai-perben ítélték el) egyszer már őrizetbe vették 1956 novemberében Krassó György ügyével kapcsolatban; Zsámboki Zoltánt is benn tartották 1957 tavaszán néhány hétig; Kántás László is volt már „benn”; Litván Györgyöt az iskolai KISZ-szervezés akadályozása és november 4-i fegyverfogása miatt 1957 nyarán Kistarcsára internálták, ahonnan azután másfél hónap múltán apja mentőakciója eredményeként Biszku Béla belügyminiszter engedte ki, „népgazdasági érdekből” (Litván József ugyanis egy találmánya külföldi értékesítésével devizát szerzett volna az országnak). Litván ügyéről: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) V-142622; Magyar Országos Levéltár (MOL) Belügyminisztériumi iratok, XIX-B-1-ai 3. d. 1-3340/a-57. sz.

kan ismerték és olvasták, igaz, hogy csak meghatározott körben, főként az úgynevezett revizionisták között terjesztették. Úgy látszik azonban, senki sem jelentette fel, és az államvédelmistákhoz⁴ egyetlen példány sem jutott el, annak ellenére, hogy ekkorra már sok revizionistát tartóztattak le, hallgattak ki, állítottak bíróság elé, és számos besúgót foglalkoztattak az ötvenhatos ügyekben. Mindamellet a *Hungaricus* név nem merült fel a korábbi ügyekben. Pedig a *France Observateur* című francia hetilap 1957. január 31-i számában már megjelent egy cikk erről az írásról. Úgy látszik azonban, a politikai rendőrség akkor még nem kísérte figyelemmel a francia nyelvű sajtót.

A helyzet Kosáry Domokos 1957 novemberében történt letartóztatása után változott meg. A már akkor is jól ismert kiváló történettudóst 1957. novem-

ber 14-én a francia kultúrattaséval és más nyugati diplomatákkal nyíltan fenntartott kapcsolatai miatt tartóztatták le. Kosáry egyébként a történeti források megőrzése érdekében gyűjtötte az ötvenhatos dokumentumokat. Ezt a gyűjteményt zárt, bizalmas letétként előbb a Ráday Könyvtárban tartotta, majd átvitte az Egyetemi Könyvtárba. Letartóztatása másnapján a politikai rendőrség kiszállt az Egyetemi Könyvtárba, és elvitte a kéziratár páncélszekrényében hét lezárt borítékban elhelyezett gyűjteményt.⁵ Ebben találtak egy-egy példányt a *Hungaricus* sokszorosított első részéből és a csak gépiratban létező második részéből (amely a *Két pogány közt* címet viselte). Ezeket egykori egyetemi tanítványa, Litván György vitte el Kosáryhoz a gyűjtemény számára. Így került a belügyesek kezébe a *Hungaricus*. Kosáry, aki letartóztatása után is tartotta magát ahhoz, hogy ő csak legális dolgokat cselekedett, az első kihallgatásokon elmondta, hogy a tanulmányt Litván adta át neki, s hogy azt Fekete Sándor írhatta.⁶

4 Ezt az elnevezést ők adták önmaguknak.

A BM politikai nyomozószervek 1959 februárjában tartott értekezletén például Kádár János is használta ezt a kifejezést, valószínűleg az orosz csekista (a Cseka tagja) analógiájára. Tehát nem szégyelltek a szovjet minta utánzását. A köznyelvben a megjelölés nem terjedt el.

5 ÁBTL V-145890, 54. Az Egyetemi Könyvtár lelkiismeretes könyvtárosa elismervényt kért a belügyesektől (ez mérőben szokatlan lehetett számukra, de meglepetésükben mégis adtak). Az átvételi elismervény szerint az iratokat november 14-én vitte megőrzés végett Kosáry az Egyetemi Könyvtár kéziratárába. Ekkor már nyilván figyelték őt, hiszen előállítására a BM II/2-c alosztálya már 1957. október 9-én javaslatot tett. Uo. 152–153.

6 ÁBTL O-10986, 264. Amikor 1958 márciusában újra vallomást kellett tennie ebben az ügyben, azt írta, nem tudja, hogy a *Hungaricus* benne volt-e a gyűjteménye számára átadott anyagban. Uo. 166.

Hogy a szöveg szíven ütötte a belügyeseket, nem csoda. Fekete Sándor okos és kitűnő íráskészségű újságíró volt, s addigra már radikális ellensége lett a szovjet típusú kommunizmusnak, a sztálinizmusnak és persze a Kádár-rezsimnek. A sokszorosított *Hungaricus I.* (a bíróság elnöke ezen a néven emlegette, szemben a csak gépiratban fennmaradt folytatással) szemléletesen és lendületesen, gyilkos gúnnyal jellemezte és elemezte a szovjet rendszert és szovjet tankokkal a hatalomba visszajuttatott magyar kiszolgálóit.⁷

Ekkor, november végén kezdte el a belügy Hollós Ervin alezredes⁸ vezetésével – és valószínűleg az ő kezdeményezésére – az intenzív nyomozást, ekkor állították rá Litván Györgyre és Szalai Sándor egyetemi tanárra korábbi bizalmas kapcsolatukat, a „Hamvas Judit” fedőnéven foglalkoztatott Erki Edit tanárt.⁹ Tartótisztje maga Hollós Ervin lett, a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályán a „belső reakció elleni harc” (akkor: II/5) osztályának vezetője,¹⁰ aki ettől kezdve egyre élénkebben érdeklődött a sokszorosítással nem is alaptalanul gyanúsított Litván személye és tettei iránt.

„Hamvas Juditnak” a később „Hungaricus” fedőnévvel ellátott operatív dossziékban¹¹ ma fellelhető egyik legelső, 1957. november 26-án legépelte¹² jelentése máris döntő támpontot adott a nyomozati célhoz. A besúgó jelentette, hogy az a sokszorosítógép, amelyen Krassó György és társai 1956. november 15-i letartóztatásuk előtt kormányellenes röpcédulákat gyártottak (és amelyet a rendőrség a házkutatásnál

7 Fekete Sándor 1989 elején a Kossuth Könyvkiadó kiadásában megjelentette a *Hungaricus* mindkét részét, miután a sokszorosított szöveg korábban már francia, angol, lengyel és olasz nyelven, majd 1988-ban egy magyar kalózkönyvben is megjelent. Az utószóban *A Hungaricus-történet* címmel megírta letartóztatásának és elítélésének történetét. Fekete (1989a) 178–227.

8 Hollós és sok más, ebben az ügyben is szereplő belügyes tiszt életrajzáról és pályafutásáról lásd Tabajdi–Ungváry (2008) passim.

9 „Hamvas Judit” kilétét számos egyéb dokumentum mellett a nyomozati iratokban elfekvő, 1957. december 18-án írt önéletrajza (ÁBTL O-10986, 122–132.) is felfedi. „Hamvas” 1957. novemberi őrizetbe vétele idején szervezték be, ezután öt nap elteltével kiengedték.

10 MOL MSZMP Központi Szervei 288. f. 5/22. ő. e. Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. április 16-i ülésének határozata.

11 ÁBTL O-10986 és 10986/1.

12 A besúgók kézzel írt jelentéseit a BM-ben több példányban legépeltek, és több dossziéba is betették. Ezért sem tudtak az államvédelmisk az iratmegsemmisítéssel minden nyomot elmosni, még ha a munkadossziékat és a szervezési kartonokat sokszor (mint például „Hamvas Judit” és mások esetében) eltüntették is.

nem talált meg), a letartóztatások után Lipták Tamás közreműködésével „Litván György csoportjához került”.¹³ Jelentésében az is szerepelt, hogy Litván 1956. december közepén már több tucat általa készített illegális röpcédulát adott át neki (akiről persze csak évtizedek múlva tudta meg, hogy a politikai rendőrségnek dolgozott), s célzott arra, hogy az *Október Huszonharmadika* című illegális lap egyes számaint is ők (az ügynök vélekedése szerint Kardos László,¹⁴ Mérei Ferenc, Molnár Miklós köre) állították elő. „Ezt a tevékenységet azonban januárban otthagyták, a gépet másoknak átadták. Litván valószínűleg tudja, hogy kiknek. Határozottan azt állítja, hogy a gépet ma semmiképpen sem használják” – írta megbízójának „Hamvas Judit”.¹⁵

Az ügynök azt a szívésséget is megtette a politikai rendőrségnek, hogy jelentette: Litván szerint „Krassóék és az ő röpcéduláik írásszakértői egyeztetésével rájöhettek a nyomozó szervek a gép azonosságára, ezt azonban le kell tagadni, mert a gép semmiképpen sem fog soha előkerülni”. (Ez így is volt: a már 1957 februárjában szétszerelt gépet 1958 nyarán a Dunába dobták – „megtanították úszni”, ahogy az egyik „bűntárs” mondta.)

„Hamvas” ezt megelőző, másokról is szóló november 18-i jelentéséhez Hollós a következőket fűzte hozzá: „Harangozó és Geréb elvtárs! Szóban beszéljük meg az intézkedéseket.” Ez utóbbiak sorában Hollós fontosnak tartotta az (akkor még új) ügynök alapos leellenőrzését, a „Kardosék által készített” röpcédulák összehasonlítását Krassóék röpcéduláival, s azt is, hogy számos

már elítélt embert újra kihallgassanak.¹⁶ (Ekkor tehát még azt hitte, hogy „Litvánék” valóban Kardos Lászlóék csoportjához tartoztak, ami azonban merőben téves feltételezés volt.)

Ugyancsak november 18-án jelentette „Hamvas Judit”, hogy Szalai Sándor (szociológus, volt egyetemi tanár) „tud valamit a letartóztatottak segélyezéséről, sokszor emlegette, hogy ő is ad pénzt”.¹⁷ Geréb Sándor százados, Hollós alárendeltje e jelentés alapján utasítást adott Szalai „sokoldalú ellenőrzésére” (technikai beépülés, külső figyelés, posta- és telefonellenőrzés stb.), majd megállapította: „Különös figyelmet érdemel Horváth Z[oltán], Litván

13 ÁBTL O-10986, 101–102. Megjegyzendő, hogy a gépet maga Erki vitte el 1956. november 5-én az Országos Nemzeti Bizottság helyiségéből Krassóhoz.

14 Kardos Lászlót, a Nékosz (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) volt főtitkárát 1957 májusában tartóztatták le, és 1958 júliusában ítélték életfogytiglani börtönre egy hat vádlottal felvonultató perben, amelynek ő volt az elsőrendű vádlottja. A Hungaricus-ügyhöz azonban Kardos Lászlónak semmi köze nem volt.

15 ÁBTL O-10986, 101–102.

16 Uo. 103.

17 Uo. 100.

és Mérei kapcsolata. Valamint a lebukottak segélyezésére vonatkozó adat.”¹⁸ Itt merült fel először ezzel az ügyel kapcsolatban Mérei Ferenc neve.

„Hamvas” jelentései alapján 1957. december elején „Intézkedési terv”¹⁹ készült. Ez előírta többek közt Litván György és Szalai Sándor ellenőrzését, azaz „ügynöki bizalmas nyomozás alá” vonását (újabb besúgók reájuk állításával), lakásukba lehallgató-berendezés telepítését, telefonjuk és postájuk ellenőrzését, „időszakos külső figyelésüket”.

Litván ellen a már eddig is jelentő „Hamvas Judit” mellett a „Cyrano”,²⁰ „Pál Tamás”,²¹ „Hegyi Ferenc”²² fedőnevű besúgókat kívánták foglalkoztatni. Szalai ellen még akkor kerestek „egy megbízható szdp [szociáldemokrata] ügynököt”, régi ügynököket akartak újra „felszedni”, továbbá egy „Kántor Natasa” fedőnevű – egyelőre azonosítatlan – informátort bevetni. Ezenkívül egyebek közt már korábban letartóztatott „nagyimréseket” kellett újra kihallgatni, régebbi ügyeket újból áttanulmányozni.

Érdekesek a „Kombinációk” pont alatt felsorolt tervek: „a./ A csoporttal való kapcsolat megteremtése érdekében Bohó Róbert [akkor már a belüggyel együttműködő őrizetes] levelét kijuttatjuk. b./ Dely²³ és Krassó György (sic!) közös cellába tesszük (XI/8).” Ez utóbbi akkor a zárkalehallgatás fedőszáma volt.

1957. december 9-én megírták az ügyről az első „Összefoglaló jelentést”.²⁴ (Az itt található másolati példányon sem címzés, sem aláírás nincs, de az ilyen jelentések mindig felfelé mentek, vagy a belügyi felettesnek – főosztályvezetőnek, miniszternek –, vagy még inkább az MSZMP valamelyik vezető szervének.) Az irat szerint „ez a csoportosulás kis kivétellel olyan volt nékoszistákból tevődik össze, akik 1956 tavaszán feltétlenül csatlakoztak a Nagy Imre frakcióhoz”. Hollós Ervin, mint sok más dokumentumból és cselekedetéből is kiderül, szinte rögzieszmésen gyűlölte a Nékoszt, és eleinte ebből is szívesen kreált volna Nékosz-ügyet. A *Hungaricus*ból azonban végül nem Nékosz-, hanem Mérei-ügy lett.

18 Uo. 100/verso.

19 Uo. 118–120. Az irat keltezetlen, de tartalmából hozzávetőlegesen datálható.

20 Szakács Miklós színész.

21 Tarcsay Pál, a Kossuth Klub igazgatója.

22 Kónya László tanár, a Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat tisztségviselője.

23 Dely – helyesen: Deli István Pál mérnök-újságíró volt; 1957 májusától 1958 áprilisáig tartották vizsgálati fogságban. Ekkor a Tutsek Gusztáv elnökölte bíróság 10 havi börtönrre ítélte, nem tudni, melyik perben. – Az adatért Török Gyöngyvérnek tartozom köszönettel.

24 ÁBTL O-10986, 115–117. A belügyi iratokból vett idézeteket mindvégig betűhíven, helyesírási és nyelvtani hibáikkal együtt közlöm.

A fent idézett sommás megállapítás után következett az egyes szereplők 1956. november 4. előtti és utáni tevékenységének rövid összefoglalása. „A még előzetes, nem sokoldalúan ellenőrzött adataink azt mutatják, hogy e csoportosulás szűk magva kibékíthetetlenül szemben áll a rendszerrel, de be vannak épülve elég mélyen a fiatal értelmiség körében, akik számukra feltétlenül megnyerhetők.” (Ez utóbbit tartották nagyon aggasztónak.) Majd részletesen ismerteti az irat mindazt, amit a politikai rendőrség akkor már – elsősorban „Hamvas Judit” jelentéseiből – Litván György tevékenységéről (főleg illegális sokszorosító és terjesztő tevékenységéről), valamint kapcsolatairól megtudott, s végül Szalai Sándorról is közöl néhány (részben helytálló, részben valótlan) információt, bár beismeri, hogy „közelmúlt tevékenysége kevésbé ismeretes”.

A szorgos operatív tevékenység eredményeképp 1958 első fél évében már nagyon előrehaladt az ügy „feldolgozása”.²⁵ Februárra összeért a Litván György és a Fekete Sándor elleni nyomozás (Fekete ellen „nagyimrés” és jugoszláv kapcsolatai miatt már korábban is nyomoztak). Február 15-én Fekete Sándor, március 10-én Litván György ellen két hét „külső figyelmet” rendeltek el (1958 folyamán ezt még kétszer megismételték), és bevezették a fenti intézkedési tervben előirányzott egyéb „ellenőrzéseket” is. Az „ügynöki bizalmas nyomozás” munkahelyükre, sőt a feleségekre is kiterjedt. Ezekkel a nem kevés pénzt és időt felemésztő intézkedésekkel azonban csak azt tudták megállapítani, hogy a megfigyelték különféle emberekkel találkoztak az utcán véletlenül vagy előre megbeszélten, bementek különböző házakba (mint utóbb sokszor kiderült, rokonlátogatásra), kenyeret vásároltak vagy trafikba mentek, horgászni jártak (Fekete) vagy uszodába (Litván), ahová – mint jelentették –

„nem követték” – hanem kint megvárták. Ugyancsak nem követték, amikor családjával együtt a Duna-parton csónakba ült, és evezni kezdett Szentendre felé. De ezek voltak a kivételek. Többnyire ilyen és ehhez hasonló esetekben is utánuk mentek. Követték például Fekete Sándort, amikor apjával horgászni ment, Litván Györgyöt, amikor síléccel a vállán a Normafához gyalogolt és ott órákig sízett, vagy családjával együtt a Pilis hegységbe kirándult.²⁶ A megfigyelték persze a gyanús

25 A politikai rendőrség tevékenységében központi helyet elfoglaló operatív munkát és annak változatos eszközeit igen alaposan ismerteti és elemzi Tabajdi–Ungváry (2008) 144–177. Ezekből az eszközökből sokat felhasználtak a „Hungaricus”, majd később „Mérei Ferenc és társai” néven futó nyomozásban.

26 ÁBTL O-10986, 243. A két kisgyermekkel tett kirándulásról szóló jelentésben például ilyen részletek olvashatók: „a terepen körülbelül 3-4 kilométert gyalog-

baráti kör tagjaival is találkoztak, telefonálgattak egymásnak. A belügyeseknek minden előforduló személyt („kapcsolatot”, ahogy ők nevezték) azonosítaniuk kellett, vagyis meg kellett állapítaniuk nevét, címét, foglalkozását. Milyen nagy lehetett a csalódásuk, amikor kiderült, hogy csak egy öreg nagynéniről vagy egy valódi vízvezeték-szerelőről volt szó!

A személyi követéssel és a „technikával” valójában semmi érdemleges, „operatív szempontból értékes” új adatot nem tudtak szerezni.²⁷ Ami nem is csoda, hiszen a nevezettek már rég felhagytak röpiratíró és sokszorosító tevékenységükkel, de persze a régi barátságokat továbbra is fenntartották, meglehetősen széles körben. Az államvédelmiek ezt igen rossz néven vették: miként például a Litván Györgyre vonatkozó „külső figyelési” javaslat indoklásában 1958. február 25-én írták, „azóta [internálásából 1957 nyarán történt kiengedése óta] sem hagyott fel ellenséges magatartásával, ellenséges tevékenységet folytató baráti körével a kapcsolatot ma is tartja, a kormány vele szemben tanúsított elnézése ellenére nem szakított káros nézeteivel”.²⁸ Litván György nézeteit, amelyek valóban nem voltak barátságosak a rendszerrel szemben, részletesen megismerhették az operatív iratok dossziéjában fellelhető számos ügynöki jelentésből.²⁹

1958 májusának második felében a belügyeseknek egyszerre csak nagyon sürgőssé vált, hogy megtalálják és „lekapsolják” a *Hungaricus* készítőit.

Május 15-én ugyanis a londoni *Irodalmi Újságban* megjelent egy kis hír, amely szerint „*Hungaricus*, az ismert magyar politikai író [...] svájci emigrációjában önálló kötetű dolgozta át tanulmányát. A könyvet a forradalom második évfordulójára az egyik legjelentősebb francia–svájci könyvkiadó jelenteti meg.” Ez a közlés, amelynek semmi valós alapja nem volt, a *Hungaricus* itthoni „tetteseinek” óriási öngólja lett. A háttérben az állt, hogy Kosáry letartóztatása után Litván és Fekete attól tartott: a dokumentumgyűjteményben gépiratban megtalált második rész miatt a rendőrség Kosáryt gyanúsítja meg a szerzőséggel. Ezért fundálták ki, hogy Kende Péter,

goltak, virágot és bogyókat szedtek, majd 16 óra 27-kor leértek a visegrádi országútra”. A Mérei, Fekete, Litván, Hegedűs külső felügyeléséről szóló jelentések ebben a dossziében mintegy kétszáz oldalt tesznek ki.

27 Bár nagyon örültek, amikor kiderült, hogy Litván és Fekete meg-meglátogatták az akkor már nagybeteg Hatvány Lajost. Azt hitték, most egy fontos szál jutott a kezükbe, hamarosan azonban ejtteniük kellett ezt a koncepciót. Viszont nagyon megsértődtek, amikor Fekete az utcán egy ízben demonstratívan kiköppött az őt követő operatív tiszt felé.

28 ÁBTL O-10986, 171.

29 Uo. 160–165., 173., 174., 258–260.

Párizsban élő barátjuk útján elhelyeznek a nyugati sajtóban egy olyan hírt, amely elterelhetné a gyanút Kosáryról. Hogy a nyomtatásban való megjelenésről szóló részt is ők találták-e ki, nem tudható. Ez a hír mindenesetre végzetesnek bizonyult az itthoni készítőik számára, mert az állambiztonság mindeképpen meg akarta akadályozni a forradalom évfordulójára történő kiadást (akkor még nem tudhatták, hogy ez csak blöff; később még a könyvet is meg akarták szerezni, mert azt hitték, tényleg megjelent).

1958 áprilisának közepén a nyomozást vezető Hollós már érkezettnek látta az időt arra, hogy újabb összefoglaló jelentést terjesszen fel főnökéhez, a nagy hatalmú Rajnai Sándor ezredeshez, a Politikai Nyomozó Főosztály helyettes vezetőjéhez (aki egyébként a Nagy Imre és társai elleni ügy egyik legfőbb szervezője volt) „Litván György és csoportosulásáról, valamint kapcsolatairól”.³⁰

A jelentés bevezetője részben megismétli a december 9-i jelentés megállapításait, kibővítve azzal, hogy a Nagy Imre köré tömörült pártellenzék tagjából létrejött egész csoportosulásban az összetartozás ideológiai alapja a „dicsőséges forradalom szellemének ébrentartása, felkészülés a jobb nemzetközi politikai helyzetből adódó új lehetőség győzelmes kihasználására. A szellem ébrentartásának formája szélesebb körökben a lazább, baráti kapcsolat alapján való összejárás, politikai nézeteik egyeztetése, amit a csoport tevékeny tagjai, saját munkaterületükön és szélesebb baráti körökben tovább terjesztenek, a hasonló nézetű és megkönyékezhető elemek felé.”

A jelentés ezután Litván György, Fekete Sándor, Szalai Sándor, Széll Jenő és Félix Pál személyét és tevékenységét veszi sorra egyenként. Megjegyzendő, hogy itt a bűnlistákon még az 1956-os forradalom előkészítésének minősített tevékenység is bőségesen szerepel; ezt azonban a későbbi vizsgálati és főként a periratok már csak aránylag röviden tárgyalták.

Ebben a felterjesztésben még mindig nincsenek együtt a később „Méri Ferenc és társai” ellen lefolytatott vizsgálat és perek szereplői. Mérei Ferenc neve csak Szalai kapcsolatai közt bukkan fel. Konkrét cselekményt az 1957-tel kezdődő időszakban alig tudott a jelentés megemlíteni. Mindamellet megállapította, hogy „Litván technikai ellenőrzése, ügynöki jelentések és külső figyelése alapján erősen gyanúsítható egy meglévő illegáció [saját belügyes szóalkotás = illegális mozgalom] részesének, melyben láthatóan szervező és összekötő szerepet játszik saját közvetlen kiterjedt csoportjával is”. Fekete Sándornál viszont már felmerült a gyanú, hogy ő írta a *Hungaricus* aláírású ta-

nulmányt (bár szerzőségét nehezen tudták volna bebizonyítani, ha maga

30 ÁBTL O-10986, 261–265.

Fekete később, a vizsgálati fogságban 1958. december 8-tól 13-ig írt 28 oldalas önvallomásában büszkén ki nem mondja, hogy ő a keresett *Hungaricus*).

A fenti öt személy tevékenységének ismertetése során a jelentés igen sok nevet sorolt fel – mindazokét, akikkel az államvédelem adatgyűjtése szerint az illetők az 1956-os forradalom előtt, alatt és után kapcsolatban álltak. Litván esetében megnevezték itt Vásárhelyi Miklóst is, akin keresztül összekötetésbe került „a Nagy Imre féle pártellenzéssel” (ez valóban így volt). Ezután következtek a nékoszosok, a Petőfi körösök, majd a november 4. utáni szervezkedők és röplapgyártók, terjesztők (Bohó Róbert, Gimes Miklós, Krassó Miklós, Krassó György, Batár Attila, Oltványi Ambrus, Lipták Tamás, Molnár Miklós, Kende Péter, Herpai Sándor). „Ezen kívül rendszeres kapcsolata van Fekete Sándor, Szalai Sándor, Széll Jenő, Félix Pál, Hatvany Lajos, Tardos Marcell Márton, Hanák Péter, Pataki Ferencsel, kik közül tevékenységük alapján feltételezhető, hogy tagjai az általa – ügynöki jelentés szerint – felvetett szilárd szűk illegális magnak.”

Fekete Sándor kapcsolatai között az említetteken kívül szerepelt még Kosáry Domokos, Horváth Márton, Lőcsei Pálné, Kornai János, a már disszidált Nagy Balázs, az őrizetben lévő Pozsár István és Józsa Péter.

Szalai Sándor „kapcsolatai szinte kivétel nélkül ellenséges, nemzeti kommunista irányzathoz tartoztak” (tévedés, hiszen Szalai mindig is szociáldemokratának vallotta magát). „Ismeretségi körének jelentős tagjai nyugatra disszidált, akikkel közvetlenül és közvetve kapcsolatban áll. Így Ignotus Pál, Faludi György, Pálóczy Horváth György, Katona Katalin, Kende Péter, Krassó Miklós, Lakatos Imre és mások.” „Hazai szerteágazó kapcsolatai közül kiemelkedők” Horváth Zoltán újságíró, Mérei Ferenc tanár, Beér János jogász, Tamás György újságíró, Litván György, Várkonyi Endre újságíró, Száva István szociáldemokrata publicista stb.

Széll Jenő és Félix Pál kapcsolatait már csak futólag sorolták fel, újabb neveket nem említve.

Néhány héttel később, 1958 májusában újabb kimerítő „Összefoglaló jelentés” készült az ügyről.³¹ A megjelölt tárgy itt már: „»A magyar nemzeti-demokratikus forradalom néhány tanulsága« c. illegális cikksorozat”, azaz a *Hungaricus*, bár a szöveg más illegális cselekményekre is kitért. „A tárgyban megjelölt tanulmányt, melyet *Hungaricus* aláírással terjesztettek mintegy 150 oldal terjedelemben, 1956 december és 1957 februárban hozták nyilvánosságra. Stenciles és gépírással úton készítették és terjesztették, olyan értelmiségi körökben, akik Nagy Imre feltétlen híveivé váltak [...]. Az anyagot külföld-

31 Uo. 281–287.

re is eljuttatták, melyről 1957 októberében a Svájcban megjelenő »Gazette de Lausanne« Fejtő Ferenc emigráns ideológus tollából [...] hosszabb értékelést ad.”

A jelentés ezután néhány részletet idéz a tanulmányból, amely szerinte „a »nemzeti kommunista« szellemnek megfelelően elemzi és értékeli az ellenforradalom okait, a Szovjetunió, az MDP és a pártellenzék szerepét. Titó 1952-es megnyilvánulásait felhasználva, annak szellemében ócsárolja és szennyezi be az SZKP és a népi demokratikus országok kommunista pártjait, annak vezetőit, továbbá a szocialista országok gazdasági rendszerét.”

Részletesen ismertette a jelentés a nyomozás addigi eredményeit, majd lezögezte: „A Hungaricus írói és terjesztői, valamint annak külföldre való kijuttatóinak felderítése érdekében folytatott nyomozati munkánk során megállapítottuk, hogy a fenti társaságból aktív maradt egy szűk mag, amely nem mondott le eredeti terveikről. Ez a szűk mag: Fekete Sándor, Litván György, Gál Éva, Széll Jenő, Kornai János, Félix Pál [ez a névsor még mindig messze nem azonos a későbbi per vádlottjaival]. Ezek szoros kapcsolatot tartanak; rendszeresen összejárnak, találkozósaik közös horgászás [Feketén kívül egyébként senki sem horgászott], közös túra stb. formájában bonyolítják le. A fentieket a technikai ellenőrzés és figyelés, valamint ügynöki jelentések bizonyítják.”

A „szoros kapcsolat” alátámasztására az irat bőségesen idézett „Hamvas Judit” Litvánról szóló besúgói jelentéseiből, majd drámai képet festett arról, milyen széles körű kapcsolatai vannak e szűk magnak különféle más értelmiségi körökkel (a Petőfi Kör vezetőivel, Horváth Zoltánnal, Szalai Sándorral, a Lukács György körüli filozófustársasággal, katolikus, ifjúsági és cserkészvezetőkkel, Hatvany Lajoson keresztül írók egy jelentős csoportjával, orvosokkal és egyéb jobboldali beállítottságú értelmiségi elemekkel, közgazdászokkal, újságírókkal stb.).

Az összefoglaló jelentés készítői mindezzel persze a szervezkedés veszélyességét akarták demonstrálni, hogy az MSZMP Politikai Bizottságától mindenképpen megkapják a jóváhagyást.

E „szűk, erősen konspiráló mag [...] belső tevékenységét és felső, valamint kifelé menő kapcsolatait nem ismerjük”. Ezért még további intézkedésekre volt szükség. „A munka további irányára” tett javaslatok: a technikai eszközök (lehallgatások stb.) további alkalmazása, az „ügynöki bizalmas nyomozás” folytatása. Feketét „Krasznai” (egyelőre azonosítatlan), Litvánt „Hamvas Judit” és „Cyrano”, Kornait és Széllt „Kendresi”³² fedőnevű ügynökök útján kíván-

32 Kádár Iván közgazdász.

ták továbbra is ellenőrizni, ezen kívül Feketét a horgászhelyen és csónakházában is, Litvánt Luppa-szigeten, Széllt munkahelyén, az Országos Széchényi Könyvtárban, meglévő vagy új informátor útján. Az addigi ügynökökön kívül újabb emberek beszervezését vették tervbe (remélhetőleg nem mindegyiküket sikerült). Újból ki akartak hallgatni több, a jelentésben szereplő, részben már őrizetben lévő, illetve elítélt személyt. „A kihallgatáson túl kombinációk kidolgozása, esetleg egy kevésbé terhelt őrizetes beszerzése, enyhébb ítélettel kiengedése – abból a célból, hogy felvegye a kapcsolatot a csoporttal stb.”

A más szálon Mérei Ferenc ellen folytatott nyomozás 1958 nyarán már eljutott odáig, hogy a pszichológusnak főként a pedagógia terén és a pedagógusok között kifejtett „kártevő, szovjetellenes, pártellenes” tevékenységére hivatkozva a Belügyminisztérium nevében Galambos József ezredes az MSZMP Központi Bizottságának Titkárságához, név szerint Kállai Gyulához június 19-én intézett „Szigorúan titkos! Saját használatra!” feliratú felterjesztésében azt javasolta, hogy Méreit távolítsák el a pedagógia területéről. Kállai alig egy hét múlva közölte, hogy egyetértene ezzel, és már meg is tették a szükséges intézkedéseket.³³

Mérei Ferenc személye egyébként már 1957 elején a politikai rendőrség „látókörébe” került. A később – 1958-ban – nyitott „Hungaricus” fedőnevű operatív dossziéba utóbb belekötöttek olyan „anyagokat” is, amelyeket jóval korábban gyűjtöttek róla. Így például a nagyon szorgalmas „Erdősi” fedőnevű ügynöknek (Kálmán Szilviusz Györgynek) a politikai rendőrség utasítására 1957. január 16-án írt jelentését, amely Méreinek elsősorban a forradalom előtti és alatti ténykedéseiről, azon belül is volt szociáldemokrata, kisgazdapárti, parasztpárti politikusokkal fenntartott összeköttetéséről, fegyveres harci csoportokkal való kapcsolatáról tudósított.³⁴ A tartótiszt megjegyzése szerint: „Méreit tanulmányozzuk, esetleges beszerzésre.”³⁵ „Erdősi” február 9-i jelentéséből a belügyes azt a következtetést szűrte le, hogy „Mérei Ferenc egyetemi tanár Nagy Imre és Losonczy Géza társaságához tartozik. Rendszeresen kapcsolatot tart hozzá hasonló politikai beállítottságú emberekkel.” 1957. március 11-én Agócs István százados, az akkori II/5-a osztály munkatársa egyenesen Mérei „prevenzív őrizetbe vételét” javasolta.³⁶ Ez akkor nem történt meg, jöllehet már

33 ÁBTL O-10986/1, 30–35.

34 ÁBTL O-10986, 269–278. „Erdősi” kiterjedt és hosszan tartó ügynöki tevékenységét, elsősorban Antall József vonatkozásában, részletesen ismerteti Rainer (2008) 93–102.

35 ÁBTL O-10986, 48.

36 Uo. 50., 52. A II/5 osztály különböző alosztályainak feladatkörére lásd Tabajdi-Ungváry (2008) 58.

gyűlt ellene az anyag, „Erdősi”, „Kincses” (Balázs Tibor)³⁷ és más hálózati személyek jelentéseiből, és főként az oroszok által már 1956 decemberében le tartóztatott Pozsár István vallomásaiból (ez utóbbiak Méreinek elsősorban a forradalom alatt az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságban játszott szerepére vonatkoztak). Pozsárt ebből az első letartóztatásából 1957. április 20-án kien gedték, de még ezt megelőzően, április 17-én terhelő adatok alapján beszer veztek.³⁸ Egy hónap múltán, május 20-án újra letartóztatták, és később az Ádám György és társai-ügyben 12 évre ítélték. Közben azonban még volt any nyi ideje, hogy május 16-án elmenjen Méreihez, és olyan jelentést adjon róla, amelynek állításait később szinte szó szerint megismételték a Mérei elleni vád iratban.³⁹ A tartótiszt Pozsár jelentése alapján azt írta, hogy feltehetően Mérei „az eszmei irányítója a kormánnyal szemben álló jobboldali elemeknek”.⁴⁰ 1957 augusztusában egy belügyes tiszt Mérei Ferencről és társairól „elbeszél getett” Surányi Gábor „társadalmi kapcsolattal”, a Pedagógiai Tudományos Intézet igazgatóhelyettesével. Ekkor azonban még nem a későbbi perbeli tár sakról volt szó, hanem a „gyanús” pedagógusokról: Ravasz Jánosról, Kiss Árpádról, Zibolen Endréről és másokról.⁴¹

Figyelemre méltó, hogy Méreinek a *Hungaricus*-csoporttal, e „veszedelmes szervezkedéssel” való kapcsolatáról még a Kállai Gyulához intézett, feljebb már említett 1958. június 19-i felterjesztés és az ennek alapjául szolgáló június 13-i összefoglaló jelentés sem szólt. Néhány héttel később azonban különböz ő kihallgatásokon már a *Hungaricus*-ügyről (és az ezzel összefüggő, a letar tóztatottak családjainak segélyezésére folytatott pénzgyűjtésről) faggatóztak Mérei kapcsán. Mi történt közben? Erre vonatkozólag az iratokból hiányzik

egy vagy két láncszem, amely megad hatná a választ. Bizonyosság helyett így csak feltevéseket fogalmazhatok meg. Ezek azonban eléggé megalapozottnak látszanak.

Zsámboki Zoltán fordítót, aki Mérei legszűkebb baráti köréhez tartozott, 1958. június 10-én, a Központi Statisz tikai Hivatal több más korábbi alkal mazottjával együtt letartóztatták, de nem a Mérei-ügyben, hanem a KSH-ban az ötvenhatos forradalom alatt tör téntek miatt. Az 1958. február vége óta folytatott nyomozás során sok tanú tett

37 „Kincses” kilétéről: ÁBTL V-145288, 23.

38 ÁBTL B-82836, 11.

39 ÁBTL O-10986, 62. Pozsár az elítélte- tést igen rossz néven vette, de miután 1961 tavaszán kiengedték, újra vállalta a besúgóí megbízást, és néhány évig „Varga Péter” néven jelentett. ÁBTL B-82836, 297–364.

40 A belügyesek Mérei elleni vizsgálatait és akcióit (1957–1958 előtt és után is) rész- letesen ismerteti Litván (1999).

41 ÁBTL O-10986, 71–73.

terhelő vallomást Zsámbokira, aki a KSH forradalmi bizottságának egyik legaktívabb tagja – egy ideig elnöke – volt, nemzetőrséget szervezett, fegyvereket akart szerezni, különböző szociáldemokrata vezetőkkel fennálló kapcsolatairól beszélt, felvette a kapcsolatot a „jogi egyetemmel” (a kihallgatott tanúk, illetve gyanúsítottak szavai szerint; valójában azonban Méreivel mint a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsának tagjával). Mérei neve és a *Hungaricus* ezekben a vallomásokban még nem szerepelt.⁴² Két héttel a letartóztatás után Zsámbokit arról kérdezték, milyen kapcsolatban állt Justus Pállal, s ez alkalommal ő elmondta, hogy Justusszal annak 1955-ös kiszabadulása után Méreinél találkozott, az „ellenforradalom” után pedig sűrűn összejöttek, Mérei, Lux László, Kelemen Imre társaságában.⁴³ Lehetséges, de iratokkal egyelőre nem dokumentálható, hogy ez hívta fel a belügyesek figyelmét Zsámboki és Mérei kapcsolatára. Elképzelhető azonban, hogy maguktól jöttek rá arra, hogy a KSH-ügyben Mérei egyik legbizalmasabb barátja került a kezükbe. De az sem kizárt, hogy zárkaügynöki vagy itt fel nem lelhető, más besúgói jelentések vezettek ehhez a felfedezéshez. Mindenesetre augusztusban Zsámboki ügyét elkülönítették a többi KSH-s ügyétől, és új zárkaügynököket állítottak rá, aki augusztus 5-én írta a dossziéba bekötött első jelentést. Ezt azután sűrűn követték a továbbiak. És volt mit jelentenie, mert Zsámboki – legalábbis egy ideig – nem gyanakodott rá, és sok mindentről beszélt neki.⁴⁴

Egy belügyes feljegyzés szerint⁴⁵ augusztus 21-én Zsámboki beismerő vallomást tett olyasmikről, amiket addig tagadott. A dossziéból nem derül ki, hogy mikori kihallgatásokon, milyen kérdésekre adott tagadó választ. Augusztus 21-én mindenesetre beismerte, hogy Hoffmann Tibornétól kapott egy példányt a *Hungaricus*ból (amelyet aztán átadott másoknak is); vallott a gyűjtésről, a Mérei-kör összejöveleiről. Mindennek nagy részét persze már ennek előtte is tudták, a zárkaügynöktől és Mérei két közeli barátjának, Lux Lászlónak és Bencze Györgynek augusztus 15-én, illetve 18-án gyanúsítottként történt kihallgatásából.⁴⁶ (Hogy őket már a Zsámboki mellé betett zárkaügynök jelentése következtében idézték-e be, nem tudjuk.) Az augusztus 21-i kihallgatás jegyzőkönyve, amely itt csak egy aláírás nélküli másolatban található, nem tünteti fel a kihallgató nevét. A következő fennmaradt kihallgatási jegyzőkönyv október 5-én készült. Ettől kezdve a kihallgatásokat Könczöl István főhadnagy, a Mérei-ügy egyik legbuzgóbb vizsgálótisztje

42 ÁBTL O-10089, 24–65.

43 ÁBTL V-145288/14-a, 20–24. Az 1958. június 24-i kihallgatás jegyzőkönyve.

44 ÁBTL V-145288/6, 163–213. (26 jelentés).

45 Uo. 15–17.

46 ÁBTL V-145288/9, 18–25., 27–33.

vezette. Zsámboki ekkor már megtört: abbahagyta a tagadást. Mindenekelőtt megismételte az augusztus 21-én vallottakat, amelyeket pedig eredetileg még aznap visszavont (akkor a jegyzőkönyv aláírását is megtagadta). Ezúttal pótolta az augusztus 21-i jegyzőkönyv alól a hiányzó aláírást is. Köncközöl a következő napokban, október 7-én, 8-án és 11-én is folytatta Zsámboki kihallgatását, aki ekkor már mindent elmondott, amit tudott.⁴⁷ Mire 1958. október 18-án Méreiéket letartóztatták, az államvédelmisek különböző forrásokból már szinte minden fontos konkrétumot ismertek a sokszorosításról és a pénzgyűjtésről.

Így tehát június végétől vagy júliustól Mérei már dokumentáltan is hozzá volt kapcsolva az addig csak Fekete és Litván-ügyként kezelt *Hungaricus*-ügyhöz, mégpedig előkelő helyen, rögtön vezetői minőségben. Ennek a koncepciónak „szellemi atyja” ugyanaz a Hollós Ervin volt, aki 1957 végén a Litván, majd Fekete elleni nyomozást kezdeményezte, és aki Méreire valószínűleg a Nékosz miatt „utazott”. Mérei Ferenc ugyanis annak idején, a szervezet feloszlata előtt a népi kollégiumi mozgalom egyik fő pedagógiai tanácsadója és pártfogója volt. Hollós már korábban is gondolt rá; erre következtethetünk abból, hogy 1958 áprilisában részletes összefoglaló jelentést kért róla „Erdősitől”, aki már 1956 előtt kapcsolatban állt vele. Csakhogy ez a főként legitimista körökben forgolódo besúgó nem tudott a *Hungaricus*ról, ezért Hollós ezt a jelentést még nem hasznosíthatta az általa kívánt célra.⁴⁸ De könnyen lehet, hogy éppen ő volt az, aki aztán néhány hónappal később felismerte: a Zsámboki-ügy felhasználható Mérei ellen.

1958 júniusára már Hegedűs Andrásról is elég adatot gyűjtött a belügy ahhoz, hogy javaslatot tegyen munkahelyéről, a Központi Statisztikai Hivatalból történő eltávolítására. A Hollós által sajátkezűleg aláírt szöveg Hegedűs bün-

lajstromában főleg a forradalom előkészítésében játszott szerepét, 1956. október 23. és november 4. közti tevékenységét, valamint a Petőfi Kör újjáélesztésére tett kísérleteit és ellenséges nézeteit sorolta fel. Hegedűs helytelen véleményeiből a jelentés mindössze egyetlen kijelentést idézett, 1957 májusából. Eltávolítani pedig azért kellett, mert „Hegedűs András azóta sem szüntette be ellenzéki magatartását. Ma is aktív részese az úgynevezett »el-lenállásnak«.”⁴⁹

47 ÁBTL V-145288/14-a, 56–88.

48 ÁBTL O-10986, 269–278. Harangozó Szilveszter százados, aki akkor Hollós „jobbkeze” volt, az első oldalra ezt a széljegyzetet írta: „Hollós alezr. e. Szerintem ez a jelentés igen hasznos ebben az ügyben. Sok és jó kiindulási alapot ad az egész feldolgozásához.” A tartóiztnek a jelentés végén olvasható megjegyzése közli: „Hollós elvtárs utasítására »Erdősi« fn. ügynök részletesen leírta Mérei és társai tevékenységét.”

Nyilván Litván Györgyöt is eltávolították volna munkahelyéről, ha lett volna honnan, csak hogy Litván ebben az időben egy kisipari szövetkezetben dolgozott textilnyomóként; de akkor még azt sem tudták, hol.⁵⁰

Közben egész idő alatt folyt a terhelő anyagok beszerzése. Többször megismételték Fekete, Litván, Mérei és Hegedűs két-két hetes külső figyelését. Ezenkívül folyamatosan lehallgatták a telefonokat és a lakásokat, gyűjtötték a besúgóí jelentéseket, kihallgattak több, már börtönben vagy még szabadlábon lévő személyt. 1958 nyarának végére az állambiztonság nagyjából összeállította az ekkor már „Mérei Ferenc és társai” címmel futó ügy vádanyagát. Fekete Sándorról 1958. július 15-i, Litván Györgyről pedig augusztus 25-i kelettel maradt fenn összefoglaló jelentés.⁵¹ Ezek rövid életrajzi bevezetés után a vád tárgyává tehető cselekedeteket, kapcsolatokat, nézeteket, kijelentéseket sorolták fel, majd közölték, hogy mire alapozzák a vádakot. Itt még mindig nagy súllyal szerepelt az 1956-os forradalom előtti és alatti tevékenység is.⁵² Litván György esetében a november 4-e utáni vádpontok szinte kizárólag „Hamvas” jelentésein alapultak. A Litvánról készült irat végére valaki ceruzával ezt írta: „Bíróság elé! Ellenforradalmi szervezkedés, propaganda.” Fekete Sándornál a korábban letartóztatottak vallomásából vett adatokon kívül döntően a telefonlehallgatással és egyéb operatív módszerekkel szerzett értesülések szolgáltak a vád alapjául.

A LETARTÓZTATÁS

Most már elérkezettnek látszott az idő a „Bíróság elé!” felszólítás „realizálására”, hiszen 1958 szeptemberére a nyomozó hatóság a feljebb ismertetett forrásokból immár egészen konkrét adatokat szerzett a sokszorosító gép működtetési helyéről, a *Hungaricus* sokszorosításáról és terjesztéséről, továbbá a letartóztatottak családjainak pénzbeli támogatásáról,⁵³ a hűtlenségnek minősített külföldi kapcsolatokról, s ezen belül Nemes Livia bécsi utazásáról és a Kende Péternek küldött Mérei-üzetről, amelyet a pszichológusnő közvetített Bécsből Párizsba.⁵⁴

49 ÁBTL V-145288/14-a, 11–12.

50 Mint szemrehányóan írták, felesége, akit munkahelyén felkerestek, nem mondta meg, hogy férje hol dolgozik.

51 ÁBTL O-10986/1, 57–64., 78–81. Nyilván a többiekről is készültek ilyenek, de egyelőre nem kerültek elő.

52 Litván György esetében például az 1956 márciusában az angyalföldi pártaktíván Rákosi Mátyást jelenlétében elhangzott és őt lemondásra felszólító „hírhedt” felszólalás.

53 ÁBTL V-145288/6, 163–175.; V-145288/9, 19–26.

54 Erről részletesen Gál (2008). A vizsgálat folyamán már a legelső napokban, október 22-én megállapítandónak tartották Nemes Livia bécsi utazásának célját,

Förster Vera szerepét és az üzenet tartalmát. ÁBTL V-145288/3, 308.
55 ÁBTL O-10986/1, 87–101.

Mindezek alapján 1958. szeptember 13-án az állambiztonságiak javaslatot tettek Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Litván György és Hegedűs András őri-

zetbe vételére.⁵⁵ (Akkor, úgy látszik, első menetben még csak őket tervezték bevinni ebbe a perbe.) A javaslatok mind a négyük esetében rövid, tendenciózan felsorakoztatott életrajzi adatok és a feljebb már ismertetett általános vádak összefoglalása után fogalmazták meg a letartóztatás indokául szolgáló konkrét vádpontokat, mindegyik mellett feltüntetve az ezeket alátámasztó „bizonyítékokat”.

Az őrizetbe vételi javaslatok közül Mérei Ferencé a legterjedelmesebb. Az ő vezető szerepe az egész koncepció fontos eleme volt, amit az első perctől kezdve minden eszközzel igyekeztek kimutatni, nemcsak a cselekmények rosszhiszemű minősítésével, hanem közönséges hazugságokkal is. Például mindjárt az első pont azt állította, hogy „Mérei Ferenc és szűk köre írta a »Hungaricus« aláírású ellenforradalmi tanulmányt. Megszervezték annak sokszorosítását és terjesztését.” A valóságban Mérei nem csupán a megírásról, hanem a sokszorosításról is csak utólag értesült, és ezt a nyomozók már akkor is jól tudták.

A második vádpont: Mérei köre sokszorosította és terjesztette az *Október Huszonharmadika* című illegális lapot, a Maléter szabadon bocsátását követelő röpcédulát (egyik sem volt Méreihez köthető); továbbá „kilátásba helyezte a Nagy Imre-per megindítása esetén újabb röpcédula akció megszervezését” (ez csak Pozsár besúgói jelentésében szerepelt, mint az 1958. május 16-i beszélgetésben előkerült kósza ötlet).

A harmadik helyen a letartóztatottak családjainak anyagi megsegítése szerepel, és mint fontos tény, hogy „ez a tevékenységük napjainkban is folyik”. A valóságban a nyomozók is tudták, hogy a gyűjtést nem Mérei kezdeményezte, miként ez a vizsgálat folyamán a vallomásokból egyértelműen ki is derült.

Mérei bűneinek további – alább betűhíven idézett, érdekes stílárís színvonalú – részletezése szemléletesen mutatja a vádpontok jogi abszurditását.

„Szellemi élet területén különböző olyan akciókat szerveznek, melynek vagy a párt politikájával szembeni állásfoglalás érvényesítése a cél, vagy egyes párthű emberek kiszorítása és elvbarátaik előtérbe helyezése.”

„Rendszeresen kül- és belpolitikai értékeléseket ad kapcsolatainak, melyben állandóan a szovjet belső ellentétekből fakadó jobbrafordulást helyezi előtérbe, ezen az alapon szovjet-amerikai megállapodást jósol, minek alapján belpolitikánkban a nekik kedvező fordulat kell, hogy jöjjön. Értékeléseiben becs-

mérli a szovjet és magyar párt és kormány-vezetőket. E tevékenységük kimeríti a rémhírterjesztést, amit széles körben végeznek.” „Mérei állandó kapcsolatot keres polgári pártok képviselőivel, akik felé rendszerváltozás esetén a koalíciós politika visszatérését helyezi kilátásba.” „Tevékenységük folytatására rendszeresen az adott helyzetnek megfelelően taktikát dolgoznak ki, amit a »baráti« és »szakmai« körben, valamint egyéb kapcsolataik felé tudatosítanak.”

„Szerteágazó kapcsolataikon keresztül politikai okokból elbocsátott személyeket helyeznek el. Iparkodik különböző, elsősorban pedagógiai vezetőszervekbe beépülni, nem eredménytelenül. 1958 őszén az ELTÉ-n felállítandó tanszékre előre megbeszélte taktika szerint saját emberüket vitték be. Szovjet aspirantúrára kiküldendő személynél Mérei tárgyalta meg, hogy ki menjen ki, hogy olyan legyen, akitől híreket is lehet majd szerezni, akivel egy nyelven tudnak beszélni.”⁵⁶

„Számos külföldi kapcsolattal rendelkezik. [...] Üzeneteket küld és kap külföldről, disszidált kapcsolatai és külföldi személyiségektől. Illegális úton anyagokat is kijuttatott disszidált kapcsolatainak.” „Bár a szervezkedést veszélyesnek mondja, újabb akció eljöveteleig kocsonyás baráti körök fenntartását tartja, mint szervezeti formát szükségesnek. Jelzésünk van számos ilyen baráti és szakmai körről, melyeknek összefüggései vannak Mérei, Fekete, Litván, Hegedűs csoporttal. Olyanirányú jelzésünk is van, hogy ezeknek a köröknek vezetői vannak és ezeket mintegy 40 embert 1957 elején megbeszélésre össze akarták hívni.”

Meglehetősen hosszan tárgyalja a javaslat Mérei teljesen legális, szakmai kapcsolatait ismert vezető pedagógusokkal (Kiss Árpáddal, Ravasz Jánossal, Zibolen Endrével, Faragó Lászlóval és másokkal), s egyáltalán, a pedagógia terén 1956 októbere előtt és után kifejtett „káros tevékenységét”, amelynek rendkívüli veszélyességét egyebek közt az 1956. október elején, tehát még a forradalom előtt tartott balatonfüredi pedagógusértekezlet jegyzőkönyvével és három semmitmondó vallomással, valamint egy ügynökjelentéssel igyekszik bizonyítani.

Ebben a hangnemben és ezen a színvonalon folytatódik Mérei bűnös ténykedéseinek, véleményeinek, kap-

56 E nevetséges vádpont azt az eseménynek nem is nevezhető epizódot takarja, hogy Kardos Lajos egyetemi tanár Nemes Líviát javasolta – előzetes megkérdezése nélkül – pszichológiai aspirantúrára a Szovjetunióba, és amikor Nemes ezt nem vállalta, Kardos Méreire hivatkozva próbálta rábeszélni. Ez a meg nem valósult javaslat rendkívül izgatta a nyomozókat: több fogolynál és tanúnál próbálkoztak makacsul annak a titokzatos kérdésnek megfejtésével, hogy mi is ez az „egy nyelve” a pszichológiának.

csolatainak felsorolása összesen hat sűrűn gépelt oldalon. A javaslat készítői az egyes vádpontoknál igen kétséges bizonyítékokra hivatkoznak: egy-két ügynöki jelentésre, egy-egy telefonbeszélgetésre vagy tanúkihallgatásra, egyes esetekben pedig már letartóztatott, elítélt személyek vallomásainak részleteire.

Az utolsó bekezdésben a bűnlista megfogalmazói így foglalják össze végső következtetésüket: „Méreai politikai elképzelésében a trockizmus, titóizmus, revizionizmus csak egyes körökben hangoztatott fedés, valójában mindezen túl van, a szocializmust minden formában elveti, a polgári demokratikus rend híve, célkitűzése a polgári rendszer restaurációja.”

Hasonló színvonalúak a másik három személy őrizetbe vételére tett javaslatok is, hasonlóan tele felnagyított vagy teljesen légből kapott vádakkal – legfeljebb valamivel rövidebbek, és a súlypontok máshova kerültek (Feketénél a jugoszláv kapcsolatokra, Litvánánál a pártellenes nézetekre, Hegedűsnél a Petőfi Kör szervezésére és a korábbi iratokban már hangoztatott, főképp az ötvenhatos forradalom előkészítésével kapcsolatos egyéb vádakra).

A *Hungaricus*-ügy operatív dossziéjában ma fellelhető másolati példányokon sem címzett, sem aláírás nem található; küldő félként a bal felső sarokban csak a Belügyminisztérium megjelölés olvasható. Ezek a javaslatok, akárcsak az összefoglaló jelentések, az MSZMP vezető szerveihez, végső soron a Politikai Bizottsághoz mentek. Bizonyos kategóriákba tartozó személyek esetén ugyanis a vezető szervek egyénenként döntöttek „a büntetőpolitikai elvek” gyakorlati alkalmazásáról, azaz az illető letartóztatásáról, vagy ellenkezőleg, „eljárás alá nem vonásáról”, illetve a börtönből egyéni kegyelemmel történő kiengedéséről.⁵⁷ Hogy írásba foglalták-e az ide sorolt személyek nevét, arról ellentmondó feltételezések vannak.

Annak idején úgy hírlott, hogy létezik egy ilyen, száznál valamivel több nevet tartalmazó lista. Szalai Sándor szociológus, a Szociáldemokrata Párt külügyi titkárságának egy 1950-es koncepciók perben életfogytiglani börtönrre ítélt korábbi vezetője – aki ellen a politikai rendőrség egyetemi és akadémiai „ellenforradalmi” tevékenysége miatt már 1956 vége óta nyomozott, és akit Hollós alezredek most a *Hungaricus*-ügybe akart belekeverni – két besúgó jelentése szerint többször beszélt arról, hogy ő nem fél a letartóztatástól, mert

57 Lásd erről többek közt Tabajdi–Ungváry (2008) 17–50.; Huszár (2003) passim.

58 ÁBTL T-9738/1, 89. „Hamvas Judit” fn. ügynök jelentése 1958. október 19.

rajta van azoknak a személyeknek 112-es – a másik jelentés szerint 134-es – listáján, akiket csak a PB engedélyével lehet letartóztatni. Ráadásul a pártvezetésből valaki megüzente neki, hogy semmitől sem kell tartania.⁵⁸

Más vélemények szerint nem volt leírt névsor, hanem az államvédelem annak az 1957. október 29-én hozott politikai bizottsági határozatnak alapján tevékenykedett, amely meghatározta, hogy milyen kategóriákat és személyeket vehet, illetve nem vehet nyilvántartásba a BM.⁵⁹ Kádár János ezen az ülésen hozzászólásában kifejtette, hogy a helyes működés garanciája, ha a központi és megyei operatív szervek „egy felelős ember” hozzájárulásával végzik a nyilvántartásba vételt.

Akár írásba foglalták ezt a névsort, akár nem (attól, hogy máig nem került elő, még létezhetett, hiszen a legbizalmasabb iratok sokszor csak egy példányban készültek, és esetenként el is tűnhettek), annyi bizonyos, hogy a *Hungaricus*-ügyben a letartóztatásokhoz a felső pártszervek engedélye kellett. Fekete Sándor, a *Hungaricus* szerzője a rendszerváltás után az ügyről megjelent könyvében publikálta az MSZMP Politikai Bizottságának 1958. október 14-i zárt ülésén az első napirendi pontról hozott határozat erre vonatkozó részét, amely szerint „a Politikai Bizottság Mérey Ferenc, Fekete Sándor és néhány társa által folytatott államellenes szervezkedés felszámolásához szükséges politikai felhatalmazást a Belügyminisztériumnak megadta”. A határozatot „Jegyezte: Biszku Béla. Látta: Kádár János”⁶⁰ (mindketten sajátkezűleg írták alá).

Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban, hogy a *Hungaricus*-ügy vizsgálata folyamán a belügyesek sok terhelő jelentést és vallomást gyűjtöttek össze nemcsak a már említett Szalai Sándorról, hanem néhány más ismert szociáldemokratáról, Justus Pálról, Horváth Zoltánról és Révész Andrásról is. Az ő letartóztatásukhoz azonban – miként ezt a történet további alakulása mutatja – a pártvezetés a II/5 osztály minden erőlködése ellenére sem járult hozzá.⁶¹ De ugyanígy: hiába szerepel a

Uo. 105–106. „Sipos” fn. ügynök (Sós Endre) jelentése 1959. január 12. Az akkori belügyminiszter öt évtizeddel később egy magánbeszélgetésben azt mondta, hogy ő is hallott ilyen listáról, de sohasem látta.

59 MOL 288. f. 5/48. ő. e. 27–28., 105.

60 Fekete (1996) 38. Az eredeti: MOL 288. f. 5/99. ő. e. 7. Érdekes, hogy ez a napirendi pont az előzőleg kiküldött napirendben nem szerepelt, és így hiányzik *Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzékei* című kiadványból is (1. kötet, összeáll. Németh Jánosné. Budapest, 1998, MOL).

61 Az államvédelem már korábban is tapasztalhatta, hogy a szociáldemokratákra a PB „vadászati tilalmat” rendelt el. A Mérei és társai-ügyről 1959. január 26-án készült felterjesztésben például Kórom alezredes, a vizsgálati osztály vezetője annak mentségéül, hogy Justus Pál ellen csak most akarnak eljárni, arra hivatkozik, hogy korábban ezt nem engedték meg nekik. Pedig Justust az 1957

őszén letartóztatott és 1958 júliusában életfogytiglani börtönre ítélt Ádám György még 1957 tavaszán bevonta a Gimes Miklós által elindított Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalomba. Az alezredes szavai szerint „az Ádám ügyben ez a tény korábban nem nyert megállapítást, mivel az *ügy szélesítését nem engedélyezték*”. Kiemelés – G. É. ÁBTL V-145288, 176.

62 ÁBTL V-145288/13, 197–202., 204., 209–210.

63 ÁBTL V-145288/7, 80–82. Kántás 1958. október 7-i kihallgatása; ÁBTL V-145288/6, 15–17. Feljegyzés Zsámboki Zoltán 1958. augusztus 21-e és november 13-a közötti vallomásairól; uo. 163–195.; Zárkaüagnöki jelentések 1958. augusztus 5. és október 7. között.

64 ÁBTL V-145288, 67–70.

Hungaricus-ügy iratai között számos terhelő adattal többek közt Markos György, Félix Pál és Beér János neve, egyiküket sem tartóztatták le, sőt valószínűleg Széll Jenőre is azért került olyan későn sor, mert a pártvezetés egy ideig vonakodott őt „kiadni”.

Az átnézett dokumentumokból nem derül ki, miért csak október 14-én foglalkozott a Politikai Bizottság az állampártvédelmi ügyek egy hónappal korábban felterjesztett letartóztatási javaslatával. A késlekedés azonban mindenesetre megmagyarázza, miért kellett a BM-nek az eredetileg október 13-ra tervezett letartóztatásokat október 18-ra halasztania. Az „előzetes letartóztatás, személymotoszás és házkutatás” elrendelése immár hat személy, Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Litván György, Hegedűs András, Hoffmann Tiborné

és Kelemen Imre ellen történt.⁶² A két utóbbi ügy került ebbe a szórásba, hogy a nyomozók a már említett különböző vallomásokból és jelentésekből konkrét tudomást szereztek arról, hogy a *Hungaricus* sokszorosítása Hoffmann Tiborné lakásán történt, és hogy a szintén Mérei Ferenc baráti körébe tartozó Kelemen Imre is tudott erről, sőt néha részt is vett a munkában.⁶³ A vád Mérei és Litván esetében „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése” és hűtlenség, Fekete és Hegedűs esetében „csak” a szervezkedés vezetése, Hoffmanné és Kelemen esetében a szervezkedésben való tevékeny részvétel volt.

Az őrizetbe vételek végrehajtására készített részletes „operációs terv” is október 13-ra időzítette az akciót.⁶⁴ A dátumot azután mindenütt kézzel javították ki 18-ra. A lebonyolításra hat brigádot alakítottak, amelyek mindegyikébe három-négy állampártvédelmi tisztet osztottak be, s egy-egy századost vagy főhadnagyot rendeltek az élükre. A legnagyobb felhajtást Mérei letartóztatása körül rendezték: hozzá öttagú brigád szállt ki (három százados és két főhadnagy), két autóval.

A terv szerint a kijelölt tiszteknek, akik a vizsgálati (II/8), illetve a II/5 osztály beosztottai voltak, este tízkor kellett megjelenniük eligazításért a vizsgálati osztály kultúrtermében (ez volt a Nagy Imre és társai elleni per és sok más „ötvenhatos” per színhelye is). Ez alkalommal Gerő Tamás őrnagy, a vizsgálat kijelölt vezetője a következőkre hívta fel a figyelmet: „Az őrizetbeendő személyek egy jelenleg is aktívan működő szervezkedésnek a tagjai, akik amellett, hogy ideológiai és szervezési vonalon vezetői voltak az ellenforradalomnak, fegyverekkel is rendelkeztek, így feltehető, hogy különösen Hegedűs András, Litván György és Fekete Sándor esetében fegyveres ellenállást tapasztalhatunk az őrizetbevétel foganatosításánál.”

A politikai rendőrség nagyon fontosnak tartotta, hogy „valamennyi őrizetbeendő személy lakásába azonos időpontban történjen meg a behatolás” (mily találó kifejezés arra, hogy három-négy államvédelmis késő éjjel becsenget egy lakásba, majd a kinyitott ajtón bemegy!). Az operációs terv az időpontot éjjel fél tizenkettőben határozta meg. Ha azonban valamelyik letartóztatandó ekkorra még nem ért volna haza (amiről az első négyet akkor már állandó személyi figyelés alatt tartó elvtársaknak értesíteniük kellett az akció egyik koordinátorát), várni kellett volna mindaddig, amíg mindenki haza nem ér.

A „behatolás” után azonnal meg kellett ejteni a személyi motozást, majd „a megfelelő biztosítás után” az alapos házkutatást. Ennek során le kellett foglalni „minden ellenforradalmi jellegű okmányt, röpiratot, levelezést, különösen a külföldi levelezést”, továbbá fel kellett szólítani az illető személyt arra, „hogy a lakásán rejtegetett fegyvert, esetleg sokszorosítógépet adja át”. A behatoló elvtársakat azzal riogatták, hogy Hegedűs András „jelenleg is rendelkezik egy géppisztollyal” (egyszobás lakásában, egy alig több mint féléves csecsemő mellett!), Kelemen Imre pedig egy sokszorosítógépet rejteget (mindkét állítás teljesen alaptalan volt). Ezek a ma már szinte komikusan ható hazugságok talán a brigádokba beosztott államvédelmisk harcra szellemének felkorbácsolását célozták.

Ha lehet, még ennél a várható fegyveres ellenállásnál is groteszkebb az eligazításnak az a pontja, amely szerint a Litván György letartóztatására kiküldött brigád nem fogja őt a lakásban találni, mert „nevezett időközben a külső figyelők közreműködésével konspiráltan őrizetbe vesszük. Azonban ettől függetlenül ezen brigádnak úgy kell az akciót végrehajtani, mintha erről az intézkedésről nem tudna, Litván György hozzátartozóit alaposan kérdezze ki nevezett jelenlegi tartózkodási helyéről, rendeljen el lakászárt, amely abból álljon, hogy a lakásban tartózkodók [egy feleség, egy négyéves és egy kilencéves

gyermek] telefonon és más útján a reggeli órákig érintkezést senkivel se teremthessenek. Tartsanak alapos házkutatást, majd ezt követően f. hó 15-én este 24 h-ig a lakást blokkolják. A lakásban tartózkodókat csak rendkívül fontos esetben engedjék meg eltávozni.”

Litván György letartóztatását azonban végül mégsem ezen kacifántos for-gatókönyv szerint és nem is október 17-ről 18-ra virradó éjjel hajtották végre, hanem mintegy fél nappal később. Annyiban ugyan megvalósult a terv, hogy Litvánt nem a lakásán, hanem „konspiráltan”, az utcán fogták le: 18-án, szombat délelőtt a Kossuth tér és az Alkotmány utca sarkán, mielőtt belépett volna a Párttörténeti Intézetbe, amelynek archívumában kutatni akart. Miu-tán egy autóban hosszan kocsikáztatták (mint gyakorlott túrázó kiszámította, hogy hegyre mentek), az Eötvös út egy mellékutcájában álló villába vitték. A szobába belépő régi ismerőse, Hollós Ervin így köszöntötte: „Szervusz, le vagy tartóztatva, szervezkedés vezetése és hűtlenség gyanújával.”⁶⁵

A konspirált őrizetbe vételnek ezúttal is – miként azt néhány hónappal később az ugyanebben az ügyben letartóztatott Nemes Líviával kapcsolatban papíron is dokumentálták⁶⁶ – az volt a célja, hogy az illetőt beszervezzék. Aho-gyan Litván György 2004-ben adott életútinterjújában⁶⁷ felidézte, Hollós a letartóztatáskor elmondta, mi mindent tudnak már róla és másokról (kapcsolatairól, a hozzátartozók számára folytatott pénzgyűjtésről, a sokszorosítás tényéről és helyszínéről, továbbá a gépiratos *Hungaricus* külföldre juttatásáról – ez volt a hűtlenség), majd felajánlotta: ha „segít” nekik – különösen „a külföldi kapcsolatok felderítésében” –, szabadlábra kerül, és senki nem fog tudomást szerezni erről az őrizetbe vételről. Litván azonban határozottan visszautasította az ajánlatot. Másnap, október 19-én őt is a Fő utcára, a vizsgálati osz-

tályra szállították, miután a BM által már ismert – a letartóztatáskor felsorolt – tényeket önvallomás formájában leírták vele.

A letartóztatások gondos megtervezéséhez tartozott, hogy előre meghatározták, kit melyik zárkában helyeznek el; azt is leírták, hogy a „Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Hegedűs András és Litván György részére kijelölt zárkákba folyó hó 14-én 1–1 fogdahálózatot helyezünk be, akiket megfelelően kioktatunk feladatukról”.⁶⁸

65 Hollós 1956. október 23-a előtt a kommunista párt ifjúsági politikáját irányította; egyebek közt az ifjúsági mozgalomból és a Petőfi Körből ismerték egymást, és tegeződtek.

66 ÁBTL V-145288/5, 99–100.

67 Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára, Litván György életútinterjú (2004. március 18-i felvétel).

68 A „fogdahálózat” a rabok által csak vasmerekként emlegetett zárkaügynökök hivatalos elnevezése.

A VIZSGÁLAT

A Mérei és társai-ügyben végül összesen tizennégy letartóztatott ellen folytattak vizsgálatot, közülük négyet október 17-nél korábban tartóztattak le más ügyek miatt, négyet pedig csak 1959 januárjában, illetve februárjában. Zsamboki Zoltán 1958. június közepe óta volt a Fő utcán, a Központi Statisztikai Hivatal forradalmi bizottságának tagjaként elkövetett „bűncselekményei” miatt, Kántás László, Varga János tanárok és Németh László kollégiumi igazgató pedig 1958 szeptembere, illetve október eleje óta, két sokszorosítógép, iratok és egy pisztoly rejtetegetése vádjával. Már a Mérei Ferenc és társai-ügyben folytatott vizsgálat idején vették őrizetbe Nemes Líviát (1959. január 23-án), Lipták Tamást (1959. február 2-án), Kiss Károlyt (1959. február 7-én). Széll Jenőt február 19-én tartóztatták le az utcán. Hogy ezt a tizennégy embert milyen összeállításban viszik bíróság elé, csak az utolsó pillanatban, március közepén döntötték el.

Az ügy a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályának hatáskörébe tartozott. A vizsgálatot a II/8-as, azaz a vizsgálati osztály („népies” néven – székhelye alapján – a „Fő utca”) végezte (vezetője akkor még Szalma József alezredes, 1959 januárjától Korom Mihály alezredes), de Hollósnak, a II/5 osztály vezetőjének továbbra is döntő szerepe volt. Az egyes kihallgatótisztek tevékenységét közvetlenül Gerő Tamás őrnagy, alosztályvezető fogta össze, aki szintén az értelmiségiek elleni nyomozások specialistájának számított. Magukat a kihallgatásokat előre eldöntött „kiosztás” szerint öt-hat vizsgálótiszt folytatta. Virág György százados⁶⁹ volt Mérei Ferenc kihallga-

69 Virág György volt a vizsgálati osztály egyik leghírhedtebb tisztje, akitől különleges durvasága és kegyetlensége miatt minden „páciense” irtózott. Feljebbvalói viszont igen jó véleménnyel voltak róla. 1959. évi minősítésében azt írták, hogy részt vett a Nagy Imre-, valamint a Mérei–Fekete-ügy vizsgálatában, „ez utóbbit igen lelkiismeretesen és eredményesen vezette, nagy személyi és tárgyi ismeretre tett szert a »nemzeti kommunista« »nacionalista« kategóriában”. 1962-ben azonban „a koncepciók perekben szereplőkkel” (többek közt Hollós Ervinnel) együtt őt is elbocsátották a BM-ből. Ennek ellenére 1970-ben két BM alezredes egy összefoglalóban ezt írta Virágról: „Javaslom »M« [mozgósítás] esetén a BM III/IV. csoportfőnökséghez biztosítani és cenzorként beosztani.” ÁBTL BM Központi Fogyték 6254. Erre azonban nem került sor. A százados 1961-ben beiratkozott a jogi egyetemre, doktorátust szerzett (mint akkoriban oly sok államvédelmis), és leszerelése után a MÁV-nál lett jogtanácsos. Innen ment nyugdíjba 1978-ban, 49 éves korában! Életének további alakulásáról ez az irategyüttes nem számol be.

tója, s kezdetben Litván György is, majd később ugyancsak Virág hallgatta ki erről a „szervezkedésről” a más ügyekben már elítélt Ádám Györgyöt, Pozsár Istvánt és Bohó Róbertet. Könczöl István főhadnagy először Fekete Sándorral, Hoffmann Tibornéval és Zsámboki Zoltánnal „foglalkozott” (az utóbbi később Pataki Jánoshoz került, viszont Litván Györgyöt novemberben Virágtól Könczölhöz tették át). Könczölről egy 1958. október 14-én kelt belügyi minősítésben azt írták, hogy „általános műveltségénél fogva a komoly letartóztatottak vizsgálatát is eredményesen végzi”.⁷⁰ Hegedűs András kihallgatója Izer Lajos százados volt, később ő foglalkozott Kelemen Imrével is, akit kezdetben Szegedi V. Tibor százados vizsgált. Széll Jenőt maga Gerő Tamás őrnagy hallgatta ki, talán a sietség okán, talán Széll személyének fontossága miatt (őt vélték a nagyvadnak, akit csak nagy nehezen sikerült befogniuk). Nemes Lívia kihallgatásait Benedek Endre főhadnagy vezette. A vizsgálótisztek „eredményeit” két-három naponként (később hetenként) Sándor György százados, majd Kovács Tibor őrnagy foglalta össze.

A kijelölt vizsgálotisztek már a letartóztatás tervezett napjára intézkedési terveket készítettek, amelyekben megfogalmazták az első kihallgatásokon felteendő kérdéseket, és felsorolták a „birtokukban lévő adatokat”, amelyek a büns tevékenységet bizonyították. Ezek az „adatok” zömmel korábbi vallomások, valamint „hálózati és egyéb operatív úton nyert anyagok” voltak.⁷¹

A vizsgálat fő célja a *Hungaricus* szerzőjének megtalálása volt. Néhány adat alapján ugyan már gyanították, hogy Fekete Sándor írta a pamfletet, de még nem voltak teljesen biztosak benne. Feladatuknak tekintették azt is, hogy újabb részleteket derítsenek ki a letartóztatáskor általánosságban már ismert dolgokról.

Az ügy kezdetén tulajdonképpen még nem látták egészen tisztán, ki mindenki vett részt a kiadvány szerkesztésében, sokszorosításában, terjesztésében,

hová és kikhez jutott el. Ekkor még az sem volt eldöntve, milyen irányokban terjesztik ki az ügyet, kiket visznek bíróság elé, s hogyan állítják össze a perek vádlottjainak névsorát. Mindenesetre nagyon fontos feladatuknak tekintették, hogy minél több „kapcsolatot” találjanak, a lehető legtöbb embert keverjék bele az ügybe, nem feltétlenül és nem minden esetben lefogásuk, hanem sokszor csak megfélemlítésük vagy

70 ÁBTL BM Központi Fogvaték 12440.

Később Könczöl István szintén jogi doktor lett, és az államvédelemtől ezredesi rangban, a III/1. osztály (akkor: a BM III. csoportfőnökségének vizsgálati osztálya) vezetőhelyetteseként ment nyugdíjba.

71 Például ÁBTL V-142888, 234–235.; V-145288/2, 25–27.; V-145288/3, 304–305.

kompromittálásuk végett. Erre alapozva remélték egy részüket beszervezni. A szervezési terveknek sok nyomuk van a fennmaradt nyomozati és vizsgálati iratokban. De ugyanilyen fontos célja volt a vizsgálatnak a letartóztatottak megtörése, egymással való szembe fordítása és „bűncselekményeik” töredelmes beismerésére való késztetése, azaz a „bomlasztás”. A „bűncselekmények” ténybeli beismerését és a bűnösség elismerését a politikai rendőrség minden politikai ügyben a legfontosabbnak tartotta, bár ebben az ügyben – a klasszikus koncepciók perек gyakorlatától eltérően – már „tárgyi bizonyítékokat” is igyekeztek felsorakoztatni.

A kihallgatások az első perctől kezdve az előre kialakított konstrukció felépítése irányában haladtak. Eszerint a gyanúsítottak folyamatosan, egészen letartóztatásuk pillanatáig szervezkedtek, céljuk a „Munkás-Paraszt Szocialista Kormány” megdöntése és polgári koalíciós kormány uralomra segítése volt, a szervezkedést Mérei Ferenc vezette, és az értelmiség jelentős részét befolyásuk alá vonták. A letartóztatottak hozzátartozói részére történt pénzgyűjtés is csak a rendszerellenes szervezkedés fenntartását célozta. A Kántás László által az épületgépészeti technikum kollégiumi épületében elrejtett pisztolyra építve a fegyveres szervezkedés koncepciója is felmerült; később azonban ezt ejteni kényszerültek.

Az intenzív, négy-hat hónapig tartó vizsgálat fő célja nem annyira új terhelő adatok beszerzése volt (kivéve a *Hungaricus* szerzőségét), mint inkább a nyomozás során már megismert tények beismertetése. Ez is időbe és fáradságba került, mert a letartóztatottak eleinte – amikor még nem derült ki, mit tudnak már pontosan a belügyesek – „makacsul” tagadtak, s amit már nem lehetett tagadni, azt az előzetes megállapodás szerint az akkor már biztonságban, külföldön lévő barátokra fogták, elsősorban Molnár Miklósról, Kende Péterre, Lakatos Imrére, Szász Béláné Katona Katalinra, Barna Évára.

A kihallgatások az őrizetbe vételek után azonnal megkezdődtek. Ezek a kihallgatások és a vizsgálati fogoly mellett szokás szerint egy gépíró is jelen volt, akinek a belügyes tiszt a jegyzőkönyvet diktálta. Ennek minden oldalát alá kellett írnia a fogolynak. A szóhasználat – a dolog természetéből adódóan – a politikai rendőrségé volt. A jegyzőkönyvekbe egyébként sok minden nem került be, ami a kihallgatáson elhangzott. A szövegeket mindig a belügyesek fogalmazták meg, bőségesen alkalmazva bennük az „ellenforradalmi”, „illegális”, „ellenséges”, „pártellenes” és hasonló jelzőket. A kihallgatott általában csak ritkán, konkrét elírások esetén javíthatott egy-egy szót a jegyzőkönyvben.⁷²

72 A jegyzőkönyv-vezetés és általában a kihallgatások módszeréről sokan írtak már, lásd többek közt Kenedi (1996)

19–35.; Fekete (1989b) 92.; uő (1996) 51–66.

73 De például Kántás Lászlót, akit a BRFK politikai nyomozó osztálya tartóztatott le, a Tolnay Lajos utcában, ahová először vitték, nagyon megverték. ÁBTL V-145288/7, 242.

A vizsgálótisztek az őrizeteskkel szemben az akkori politikai rendőrség szokásos módszereit alkalmazták: kemény, agresszív, fenyegetőző hangnemet, megalázó ordítózásokat, durva szidalmakat, lealacsonyító pocskondiázást. Nem riadtak vissza a nyílt hamisításoktól sem. Verésre, legalábbis ebben

az ügyben, a Fő utcán akkor már nem került sor,⁷³ de a lelki és bizonyos kifinomultabb fizikai kínzások módszereit habozás nélkül bevetették. Többüket, elsősorban Mérei Ferencet és Fekete Sándort rendszeresen halálos ítélettel fenyegették – ami néhány hónappal Nagy Imre és társai, köztük a Mérei-ügyben is sokszor megnevezett Gimes Miklós kivégzése után nem hangzott képtelenségnek. Az egyébként is embertelen körülmények között Méreinek különösen nagy balszerencséje volt kihallgatótisztjével, a már említett Virág századossal, aki még abban a mezőnyben is kitűnt durvaságával, hisztérikus (vagy megjártszott) dührohamaival, műveletlenségével. Az általa sajátkezűleg írt kihallgatási tervekből és jegyzőkönyvekből is kiderül, hogy rendszeresen megalázni, megrettenteni törekedett a szívbeteg és egyébként is törékeny alkatú Kossuth-díjas professzort. (Azt, hogy Kossuth-díjas, Virág írta oda kedvtelve a személyi adatokhoz; talán imponált önmagának, hogy ilyen tudóst patkányozhat le.) A kihallgató a legszemérmertlenebb hazugságokkal akarta meg nem történt dolgok beismerésére bírni Méreit. Többször is minden alap nélkül állította például, hogy a vádlott-társak konkrétan már beismerték azt, amit Mérei (egyébként okkal) tagadott.

A vizsgálati foglyokat a feleségek és más hozzátartozók elleni megtorlással is fenyegették. Méreinek például november 17-én a kihallgatásán jelen lévő Gerő őrnagy (aki váltakozva töltötte be a „jó bácsi” és a durván fenyegetőző államvédelmis szerepét) azt mondta, hogy amennyiben két napon belül nem vall be mindent, akkor elszánt ellenségként fogják kezelni, és feleségét tönkreteszik, elbocsátják az állásából – ami teljes anyagi csődöt jelentett volna családjának.

A kihallgatásokon elhangzott ordítózásoknak, durva fenyegetéseknek a jegyzőkönyvekben persze nincs nyomuk, de – egykorú forrásként –, mint erre az említetteken kívül is számos példa van, a zárkaügynöki jelentések hírt adnak róluk.

A letartóztatottakat hónapokig teljesen elszigetelték a hozzátartozóktól, s egyáltalán, a külvilágtól. Védőügyvédjükkel – akiket a vádlottak vagy a család-

dok egyébként csakis a BM által megadott úgynevezett dupla nullás listáról választhattak – nem érintkezhetek (Méri védőjének ügyvédi beszélő iránti kérelmét például még január 19-én, tehát három hónap múltán is elutasították). Írószerszámot és olvasnivalót nem engedtek a cellába, a fegyőrök, ahogy csak lehetett, zavarták a foglyok alvását, éjjelente különböző ürügyekkel rugdalták a cellaajtókat (ami nemcsak a szóban forgó zárka, hanem egy egész emelet lakóit felriasztotta) és így tovább. Minderről a korabeli forrásokon kívül sok akkori rab visszaemlékezései is beszámolnak.

A kihallgatások eleinte nagyobb intenzitással folytak, később ritkultak, s gyakoriságuk a különböző vizsgálati foglyoknál igen eltérő volt. A legtöbbször Méreit és Feketét „vették elő”, és az „ülések” időtartama is az ő esetükben volt a leghosszabb. De általában jellemző volt a kihallgatásokra az időfecsérlés, a kérdések makacs és feleslegesnek tűnő ismételtetése: a vizsgálótisztek hosszúhosszú órákon át csócsálták a már eredetileg megfogalmazott és számtalanszor megismételt vádakat, legfeljebb a szóhasználat lett egyre terhelőbb. Valószínű azonban, hogy számukra egyáltalán nem volt felesleges sem az időfecsérlés, sem a szócséplés, hiszen nekik állandóan bizonyítaniuk kellett létjogosultságukat: az ellenség elleni küzdelemben nem takarékoskodhattak az idővel, a pénzzel, a fáradtsággal. A kihallgatások hosszadalmasságának egyik célja nyilvánvalóan a foglyok gyöttrése, ellenállásuk és önkontrolljuk gyengítése volt.

A kihallgatások időtartamát a jegyzőkönyvek nem rögzítették, de az biztos, hogy – az egész ügyet tekintve – összesen sok száz vagy még annál is több órát tett ki. A kihallgatásokon és a foglyok által időnként íratott önvallomásokon kívül a vizsgálatban fontos, sőt néha döntő szerepe volt a már említett zárka-ügynöki hálózatnak is.

A börtöntársadalom leginkább megvetett tagjai közé tartozó zárkaügynökök (rabnyelven vamzerek) maguk is vizsgálati foglyok vagy már elítéltek voltak, akik nyilvánvalóan különböző ígéretet, kedvezményeket fejében vállalták, hogy hazug mesékkal cellatársuk bizalmába férközzenek, s kiszedjenek belőlük olyasmiket is, amit kihallgatásukon nem mondtak el. Azon felül, hogy jelentették mindazt, amit áldozatuktól megtudtak, sokszor még provokálták is őket, hogy minél súlyosabb dolgokról számolhassanak be. Gyakran nem is volt nehéz dolguk, mert a frissen lecsukott, teljes elszigeteltségben, bizonytalanságban, rossz fizikai körülmények között tartott vizsgálati foglyok esendő, kiszolgáltatott helyzetükben érthető módon szükségét érezték annak, hogy szót váltsanak a melléjük bezárt emberi (vagy annak látszó) lényvel. Érdekes, hogy a Mérei-ügyben bebörtönzött nők, Hoffmann Tiborné és Nemes Livia immúnisabbak voltak a zárkaügynökök machinációival szemben, mint férfi sors-

társaik. De Széll Jenő mellé is hasztalan tettek vamzert, az semmi érdemlegeset nem tudott jelenteni róla. Más esetekben azonban hiába voltak a foglyok okos, tapasztalt és tájékozott emberek – akik egyébként tudták, hogy ott rajzának körülöttük a politikai rendőrség besúgói –, nem fogtak gyanút a zárkatárral szemben, még ha eleinte tanúsítottak is némi tartózkodást.

A raboknak a kihallgatótisztek közti felosztását rögzítő, már említett november 6-i irat – az utókor szerencséjére – meg is nevezi az ebben az ügyben bevetett zárkaügynököket. Méreihez Erdélyi Jenőt (később, már a vizsgálat befejezése után Szabó Józsefet), Feketéhez Vajda Jánost, Hegedűshöz Kalmár Sándort, Zsámbokihoz Csoma Ferencet, Hoffmann Tibornéhoz Vancsó Béláné Rácz Editet osztották be. Litván György mellé, az előzetes tervvel ellentétben, nem helyeztek zárkaügynököt. Az utólag letartóztatottak közül viszont csak Széll Jenő vamzerének nevét ismerjük: Nádasdi Géza ugyanis aláírta jelentéseit. (A „zárkahálózat” tagjainak nem volt fedőnevük, saját néven szerepeltek, de a jelentéseket többnyire nem írták alá, így kilétük csak véletlenül, esetünkben a fenti kimutatásból vagy az óvatlan aláírásokból derülhetett ki.)

Az említett zárkaügynökök közül csak Erdélyi Jenőről és Vancsó Bélánéról sikerült további adatokat találnom. Erdélyi államvédelmis főhadnagy volt, akit 1957 augusztusában hivatali hatalommal való visszaélés vádjával letartóztatott, majd háromévi börtönre ítélték; 1958. december 13-án szabadult, utána visszament eredeti szakmájába, autószerelőnek. Méreiről kereken nyolc hétig szinte naponta írt rendkívül gonosz jelentéseket. Többször közvetlenül is tanácsokat adott a kihallgatónak Mérei gyenge pontjaival kapcsolatban, s így lényeges segítséget nyújtott a vizsgálatához.⁷⁴

Vancsó Béláné a Nagy József és társai (ferencvárosi fegyveres felkelők) elleni per negyedrendű vádlottja volt. Ebben a perben a hírhedt Tutsek Gusztáv tanácsvezető bíró elnökletével 1958 májusában hat halálos ítéletet hoztak (Mécs Imrét is e perben ítélték halálra), amelyekből másodfokon a Borbély János vezette népbírószági tanács négyet jóvá is hagyott. Vancsóné első fokon tizenöt évet kapott. Másodfokú tárgyaláson való részvételéről nincs adat. Zárkaügynöki jelentéseiből mindenesetre kiderül, hogy nem Hoffmann Tiborné ellen szólt az első megbízatása. Vancsóné még a vamzerek közül is kitűnt jelentéseinek aljasságával (a zárkaügynökök sem jelentettek egyformán gonoszul). Mindamellet Hoffmann Tiborné nehéz dió volt számára: ügyéről csak nagy nehezen és keveset beszélt, amit az ügynök rossz néven is vett tőle, mert

így – főleg eleinte – csak zárkatársa rossz lelkiállapotáról írhatott jelentéseket. Ő is rendszeresen adott tanácsokat

74 Erdélyi Jenő jelentései az ÁBTL V-145288/1. sz. dossziében található.

a kihallgatónak, amelyeket az jól fel is használt Hoffmanné ellen.⁷⁵ Fekete, Hegedűs és Zsámboki vamberei szintén sokat ártottak jelentéseikkel.⁷⁶

A nagy erőbevetéssel és változatos eszközökkel folytatott több hónapos vizsgálat eredményeként a belügyesek néhány viszonylag jelentéktelen részleten kívül összesen négy, számukra fontos és jól kihasználható kérdésben tudtak meg általuk addig nem ismert vagy csak sejtett dolgokat. Ezek (a rendőrség „megvilágosodásának” sorrendjében): a *Hungaricus* külföldre juttatásának részletei; a Bibó Istvánnal és Göncz Árpáddal történt találkozás; az 1957 novemberében Kende Péternek Nemes Livia útján küldött üzenet konkrét tartalma, s végül a leginkább keresett adat: a *Hungaricus* szerzőjének kiléte.

Az első három kérdésben Fekete Sándor lelki összeroppantása révén jutottak fontos adatokhoz. Ehhez nagyon furfangosan használták fel azt a körülményt, hogy Fekete egy bizalmas barátja, Pál Magda,⁷⁷ akit ő előzőleg megkért veszélyesnek tudott kéziratai elrejtésére, a letartóztatás napján beszolgáltatta a politikai rendőrségnek az iratokat. Köztük volt Feketének egy olyan kézírata, amelynek létezéséről addig egyáltalán nem tudtak. A címszavak szerint írt „zsebenciklopédia”, amelyben egy Magyarországról távozó képzeletbeli szovjet tanácsadó, Ivan Ivanovics Groznüj (Rettenetes Iván) igyekszik átadni tapasztalatait a magyar elvtársaknak, vitriolos szatíra volt a szovjet és a hazai kommunista rendszerről. Ezt Fekete már nem merte sokszorosítottatni, mindössze három példányban gépelte le. A „talált tárgyról” az első kihallgatásokon egy szót sem szóltak Feketének, október 31-én viszont meglepetésszerűen előrukkoltak vele, felmutatták neki a kézirat lapjait. Fekete ettől teljesen összeomlott, azt képzelte, hogy „ezek mindent tudnak” (lehetetlennek tartotta, hogy Pál Magda elárulja őt). Ezt a lelkiállapotát használták ki arra, hogy töredelmes önvallomásokat írassanak vele. November 3-án és 4-én papírra vetett hosszú önvallomásában Fekete az államvédelmisek által már ismert dolgokon kívül beszámolt a *Hungaricus* külföldre küldésének minden részletéről, megnevezve azokat a személyeket

75 Jelentései az ÁBTL V-145288/3. sz. dossziében található. Szabadulása után Vancsó Béláné „Orchidea” fedőnéven még sok-sok évig volt a politikai rendőrség buzgó ügynöke. Elsősorban Bali Sándorról és Rácz Sándorról, az egykori Nagy-budapesti Munkástanács alelnökéről és elnökéről, valamint saját rokonairól jelentett. Lásd ÁBTL M-38100/1.

76 Feketéről az ÁBTL V-145288/3., Hegedűsről a V-145288/4. és a V-145288/13. sz. dossziében, Zsámbokiról a V-145288/6. sz. dossziében vannak zárkahlózáti jelentések.

77 Pál Magda korábban a *Szabad Népnél* kollégája volt Feketének, de 1958-ban már a belügynél dolgozott.

is, akiket erre felhasznált (a bűnbánó, önostorozó, őszinteségét bizonyítani akaró önvallomásban azonban mégsem tált ki mindent: a *Hungaricus* szerzőségéről és jugoszláv diplomatákkal, újságírókkal fenntartott kapcsolatairól egyelőre hallgatott).

Az, hogy az illegális írásmű létezik, sőt külföldre is eljutott, a belügynek már a *France Observateur* című francia hetilap 1957. január 31-i számából is tudomására juthatott volna, de ez a sajtótermék akkor, mint láttuk, még nem került hozzá. „Hamvas Judit” 1957 végi ügynökjelentéseiből viszont Hollós már megtudta, hogy Litvának köze volt egy illegális iromány külföldre juttatásához. De hogy ez a *Hungaricus* volt, és hogy Fekete Sándor miképpen és kikkel küldött ezen kívül is *Hungaricus*-példányokat Párizsba, csak maga Fekete mondhatta meg.⁷⁸

Fekete 1957 elején két alkalommal küldött Fejtő Ferencnek egy-egy sokszorosított *Hungaricus*-t: egyszer Gulyás Lászlóval, a Párizsba utazó magyar népi együttes tagjával, akit Kiss Károly költő (Gulyás sógora) kért meg erre; azt mondta neki, hogy versei vannak a borítékban. Másodszor Fekete a veszélyes szívességre Jorgoszt – egy Magyarországon élő görög emigráns egyetemi hallgatót – vette rá, akivel Kornai János révén ismerkedett meg (ugyanaz a Jorgosz – magyarul: Gyurka –, teljes, hivatalos nevén Georgiosz Vasziliu volt jóval később, 1988-tól 1993-ig Ciprus igen népszerű köztársasági elnöke). Ezekről az esetekről Fekete egyik „bűntársának” sem szólt. Méreit egyáltalán nem avatja be a dologba, Litvánt is csak utólag, anélkül, hogy a „küldöncök” kiletét felfedte volna. Harmadszorra Fekete már nem a *Hungaricus* sokszorosított példányát, hanem a gépiratban maradt utolsó részt juttatta el Fejtőhöz. Juhász Pétert, a szófiai magyar intézet vezetőjét kérte meg, hogy Bulgáriába utazása

közben Belgrádban adja postára a borítékot.⁷⁹

78 ÁBTL V-145288/2, 106–120.

79 Ebben vett részt Litván, oly módon, hogy Fekete tőle kérte el a gépirat egy példányát, amelyet azonban Hegedűstől kellett visszaszereznie (mivel előzőleg odaadta neki elolvasásra). S minthogy a dolog sürgős volt, Litván a Nyugati pályaudvar közelében találkozott Hegedűssel, azután a visszakapott kéziratot átadta a közelben várakozó Feketének, hogy az gyorsan bevihesse a már a vonaton ülő Juhásznak.

A *Hungaricus* külföldre juttatása lett aztán az egyik súlyos vádpont, amely – ha akarták – kimeríthette a hűtlenség, az imperialistákkal való cimborálás, a Magyar Népköztársaság elleni uszítás tényállását.

A másik fontos dolog, amelyről a hatóságok addig egyáltalán nem tudtak, a Bibóval és Gönczcel történt találkozás volt. Litván és Fekete szereték volna megismerni Bibó véleményét

a *Hungaricus*ról, s ezért Hoffmann Tiborné útján – aki Sárközi Márta révén ismerte Bibót – elküldtek neki és Göncz Árpádnak egy-egy példányt. Személyes találkozásra 1957 márciusában került sor, Hoffmanné lakásán. Itt körülbelül egy óra hosszat beszélgetett Bibó, Göncz, Fekete és Litván a *Hungaricus*ról és általában a politikai helyzetről. Mindannyian egyetértettek abban – miként Litván György a találkozásról Fekete november 3–4-i önvallomása után (amelyet feltehetően megmutattak neki) november 8-i önvallomásában leírta –, hogy „nem szabad további szervezkedést, sokszorosítást stb. folytatni, mert ez céltalan és túlságosan veszélyes volna, inkább elméleti és tudományos munkát kell végezni”.⁸⁰

Önvallomásában viszont Fekete úgy tüntette fel a találkozást, mintha azon az általa képviselt „*Hungaricus*-csoport” és a Bibó, illetve Göncz által képviselt parasztpárt és kisgazdapárt megállapodásáról lett volna szó, s mintha további kapcsolattartást beszéltek volna meg – holott ennek épp az ellenkezője történt. Erre az állítólagos koalícióalakításra aztán rögtön lecsaptak, s a továbbiakban ez a koncepció vád egyik fontos eleme lett.

A harmadik dolog, amelynek egyes részleteit először Fekete vallomásából tudta meg a belügy, a Nemes Livia által külföldre juttatott üzenet tartalma volt. Nemes Livia 1957. novemberi bécsi utazásáról – mint erről már szó volt – a letartóztatás időpontjában már tudtak.⁸¹ Fekete, aki Ádám Györggyel és Széll Jenővel együtt 1957 októberében Mérei lakásán részt vett az üzenet megfogalmazásában, ismerte a tartalmát (megüzenték Kende Péternek Párizsba, hogy kiket tartóztattak le, milyen perek várhatók, és megkérdezték, szervezzenek-e pártot; az utóbbira nemleges volt a válasz), de nem tudta, ki volt az üzenetvivő.

Méreit november utolsó hetében kezdték gyötörni a kihallgatásokon az üzenet ügyében. Hiába ismerték már a vizsgálók töviről-hegyire a történetet, vele is ki akarták mondatni Nemes Livia nevét, nyilván nyomatékosan hivatkozva mások vallomásaira.⁸² Az üzenet tartalmát Méreivel is, meg Feketével is elmondatták.⁸³ A belügyesek nagyon súlyosnak igyekeztek feltüntetni

80 ÁBTL V-145288/3, 163.

81 Nemes Livia neve már szeptember 9-én előkerült Zsámboki zárkavamzerének jelentésében (ÁBTL V-145288/6, 193.). Egy október 22-i vizsgálati terv (V-145288/3, 308.) szerint Hoffmann Tibornénak feltették azt a kérdést, hogy Nemes Livia milyen célból járt Bécsben. A fennmaradt kihallgatási jegyzőkönyvben azonban ez a kérdés nem szerepel, de Hoffmanné akkor még egyébként is teljes tagadásban volt.

82 Haláláig Nemes Livia, de maga Mérei sem tudta, hogy nem ő árulta el a vizsgálóknak Nemes Livia nevét.

83 ÁBTL V-145288-a, 309–315.

az ügyet, hiszen az üzenet Nemes Livia agyában *illegálisan* (azaz a magyar postaellenőrzés megkerülésével) került ki Hegyeshalmon túlra, és „*titkos információkat*” tartalmazott.

Ekkor az államvédelmisek már meglehetősen elégedettek voltak a vizsgálat addigi eredményeivel. December elején a II/8 (vizsgálati) osztály és a II/5 (a belső reakció elleni harc osztálya) a további feladatokról közös megbeszélést tartott, amelyen megállapították: „Az őrizetesek már olyan állapotban vannak – nem tudják, ki mit vallott eddig, de érzik, hogy sok mindent elmondtak – hogy ez [az államvédelem elé kitűzött feladatok elvégzése] eredményesen megvalósítható.”⁸⁴

A kérdések tisztázásánál „fel kell használni a II/5 osztály operatív anyagát megfelelően legalizálva” (az ügynökjelentésekről és a „technikáról” van szó).

Már ekkor feladatul szabták Széll Jenő, Nemes Livia és Kiss Károly letartóztatásának előkészítését, továbbá a *Hungaricus* kijuttatásában szerepet játszó Georgiosz Vasziliu görög emigráns és Juhász Péter magyar diplomata hazahozatalát, és az utóbbi őrizetbe vételét, külön terv szerint (a „terv” ilyen esetekben a szervezési kísérletet jelentette).

„Megállapítottuk – szögezte le a jelentés –, hogy az ügyben tetszés szerinti számban hallgathatunk ki tanúkat, mivel már az eddigiekben is sok személy neve és tevékenysége került felszínre, akik részesei voltak a szervezkedés tevékenységének vagy tudtak arról. A tanúkihallgatásokat a II/5 osztály kívánságainak, illetve az operatív érdekeknek [ügynöki szervezés] figyelembevételével fogjuk végezni.”⁸⁵

Ekkor még nem ismerték Fekete újabb önvallomását, amelyet december 8-án kezdett írni, minden jel szerint saját kezdeményezésére – legalábbis megköszönte a belügyeseknek, hogy papírt és ceruzát kapott. Hat napon át, december 13-ig vallott és vallott: az eredetileg kézzel írt szöveg sűrűn gépelve 27 oldalt tett ki. Most aztán mindent kitalált, amit tudott, és azt is, amit nem tudott (saját feltevéseit). Az önvallomás így kezdődött: „Meg kell szabadulnom az utolsó hazugságtól is. Bevallom: *Hungaricus* – én vagyok.” Ezután hosszasan elemezte lelkiállapotának alakulását a vizsgálat alatt, „igazi szocialista énjéhez való visszatalálását” – részben a belügy jóságának, részben a nyomozás eredményességének hatására; az események részletezése közben igen sok olyan új nevet és cselekményt is bedobott, amelyek eddig nem szerepeltek a vizsgálatban. Ezzel is – mint leszögezte – bizonyítani kívánta, hogy most már teljesen őszinte.

84 ÁBTL V-145288, 141.

85 Uo. 143.

Abban valóban őszinte volt, hogy mindent elmondott, amire emlékezett

(nem mindenre emlékezett jól, de ez nem gátolta a teljes beismerésben). Ez a borzasztó önvallomás, majd a vizsgálat további folyamán és a perben tanúsított viselkedése – amelyet volt barátainak többsége szabadulása után sem bocsátott meg neki – a lelke mélyén valójában persze nem volt őszinte. Egyszerűen túljátszotta szerepét, mert úgy gondolta, hogy csak így menekülhet meg a halálos ítélettől. Egy Fő utcai beszélőjén például azt mondta feleségének: „Alig várom már, hogy párt anyánk a keblére öleljen.” Az ilyen és ehhez hasonló mondatok miatt felesége és édesapja, Fekete Mihály (volt Borsod megyei kommunista főispán, 1957-től újra vasesztergályos) azt hitte, hogy Fekete szabályosan megőrült.

A *Hungaricus*-ügy történetéről 1989-ben megjelent írásában Fekete így magyarázza viselkedését: „Mivel esetemben a *lényeg*, az tudniillik, hogy én írtam az ominózus röpiratot, igaz volt, csekély jelentősége maradt számomra annak, hogy milyen keretbe foglalják ügyünket a percsinálás Gyorskocsi utcai mesterei. Előnyösnek látszott elhinnem nekik, hogy nem kötnek fel, ha elképzelésüket tudomásul veszem, ellenben »felmadzagolnak« (ez az ő kedvenc szavuk volt), ha makacsodom, így hát Diderot-ra és hároméves fiamra gondolva, igyekeztem egyébként eléggé ismert konokságomat fékezni.”⁸⁶

A vallomások és a zárkaügynöki jelentések révén elért vizsgálati eredményekről az egyes vizsgálótiszteknek – mint erről már szó volt – eleinte két-három naponként, később egy-két hetenként jelentést kellett írniuk, ezeket egy másik nyomozótiszt hasonló gyakorlatiással összefoglalta. Ezek a jelentések, továbbá az írásba foglalt úgynevezett kihallgatási tervek, amelyekben sok volt az önisméltés, a fontoskodás, tovább növelték az ügyben keletkezett – részben valószínűleg még az ő számukra is fölösleges – papírhalmazt.

Mindamellettt ezekből és a felsőbb szervek számára készített „összefoglaló jelentésekből”⁸⁷ világosan nyomon követhető, hogyan építették, fejlesztget-

86 Fekete (1989a) 194. Amikor az ítélet után a letöltő házban Mérei és Litván Feketével közös cellába került, megbeszéltek egymással a dolgot, és elfogadták Fekete mentségeit (ámbár ekkor még nem ismerhették szörnyű szövegeit, s Mérei, aki 1986-ban halt meg, soha nem is láthatta az akkor még szigorúan bizalmas iratokat).

87 ÁBTL V-145288, 90–97. (1958. október 31.); ÁBTL V-145288/13, 169–172. (november 20.); uo. 166–168. (december 15.); V-145288, 172–174. (1959. január 21.). A december 15-i jelentést aláíró Virág százados és Gerő őrnagy „alaposságára” jellemző, hogy a vádakát bizonyító dokumentumok közt felsorolták „Fejtő Ferencnek a »Kabáttalanok forradalma« című svájci lapban megjelent” írását, holott a lap címe *Gazette de Lausanne* volt, ők viszont a cikk címét

jelölték meg helyette (nem tűnt fel nekik az elnevezés abszurditása?).

88 ÁBTL V-145288, 144–145. Ennek azért volt jelentősége, mert akkor már készülőben volt egy úgynevezett részleges amnesztiarendelet (az 1959. évi 12. sz. törvényerejű rendelet), amely bizonyos esetekben csökkentette vagy eltörölte az 1957. május elseje előtt elkövetett kisebb súlyú cselekmények büntetését.

ték tovább a koncepciót. Már magában a szóhasználatban is: amiről kezdetben azt írták, hogy Mérei *tudomásával* történt (például hogy Kántás László és Förster Vera elvitt két sokszorosítógépet a kiürült Széchenyi-hegyi államvédelmi tisztképző iskolából), az itt már az *ő utasítására* történt; ugyanígy Mérei *utasította* „csoportjának” tagjait a pénzügyítésre. Amiről Mérei utólag szerzett tudomást – egyebek közt a *Hungaricus*

megírásáról és sokszorosításáról –, azt *ő* maga *szervezte*; ami beszélgetés volt (például Bibó, Göncz, Fekete és Litván közt), abból *koalíciós tárgyalás* lett és így tovább.

A vizsgálók azonban még december közepén is gondban voltak, mivel arra nem voltak bizonyítékaik, hogy a bűncselekmények 1958-ban is folytatódtak volna. Ezért Kovács Tibor őrnagy külön feljegyzést írt „Mérei és társai 1958. évi cselekményeiről”.⁸⁸

A vádak „komolysága” ebből a feljegyzésből is kiviláglik. Az őrnagy öt pontban foglalta össze Mérei 1958-ban elkövetett bűncselekményeit: 1. „Két baráti társaságot tartott együtt, amelyekben még 1957-ben terjesztette a *Hungaricust* és megszervezte a fehér segélyt.” Az egyik a közvetlen baráti kör, a másik a Pedagógiai Tudományos Intézet (Mérei akkori munkahelye) dolgozóiból tevődött össze (ez utóbbi társaság azt a bűncselekményt követte el – melleleg ezt is 1957-ben –, hogy megbeszélték: szabotálni fogják a Magyar Tudományos Akadémia kiadandó évkönyvét, ha az nem közli valamennyiük cikkét); 2. „Kardos Lajossal [az ELTE-n a pszichológia egyetemi tanára] megtárgyalta, hogy szovjet aspirantúrára Nemes Líviát küldjék ki.” 3. „Különböző anyagokat csempészett ki a disszidált Lakatos Imre részére” [az Angliában később világhírűvé vált tudományfilozófus itthon maradt tudományos jegyzeteit és könyveit küldte ki, a „Kincses” fedőnevű ügynök segítségével]; 4. „Üzenetet küld Bécsbe Förster Vera és egy francia tanár részére” [az üzenet tartalmáról itt nem esett szó]; 5. „Kútvölgyi Istvánnal közösen kijárta, hogy az Egyetem Pedagógiai Tanszékéhez tartozó Pedagógiai Szeminárium vezetőjeül Cser János horthysta belügyi embert bízzák meg” [e két személy kilétéről további felvilágosítást nem adnak az iratok, és én sem találtam róluk adatokat].

Fekete Sándor 1958-ban elkövetett bűncselekménye szó szerint a következő volt: „Az Irodalomtörténeti Intézetben az ott dolgozó ellenséges elemek-

kel együtt (Oltványi Ambrus, Németh Géza, Czine Mihály, Képes Géza) szabotálta az MSzMP népiesekkel kapcsolatos állásfoglalásának vitáját. Csak a második alkalommal összehívott vitaülésen volt hajlandó hozzászólni, miután erre presszionálták. Felszólalását előzőleg megbeszélte Patakiival és Várhegyivel, nehogy éles támadás legyen abban a népiekkel szemben.”

Hegedűs András és Litván György 1958. évi bűncselekménye: „Lupa szigeten beszervezik Cyrano nevű ügynökünket és megbízzák azzal, tartsa számon a hasonló gondolkodású színészeket, hogy alkalomadtán számítani lehessen rájuk.” Ehhez kell némi magyarázat. A „Cyrano” fedőnéven Litvánról (is) jelentő Szakács Miklós színész 1958 nyarán Litván Lupa-szigeti hétvégi házába látogatott, ott találkozott a Hegedűs házaspárral, majd hosszú jelentésben számolt be politikai tartalmú beszélgetésükről, amelynek a végén Hegedűs megkérdezte őt, vannak-e még hasonló gondolkodásúak a színészek között, mert akkor ezeket számon kéne tartani. Ez volt a „beszervezés”.

Valójában ezek a vádak sem voltak új „ténymegállapítások”, hiszen már szóba kerültek a korábbi időszakos jelentésekben is. Miután december végére úgyszólván az összes vád tárgyává tehető cselekményt vagy kijelentést összehordták („technika”, ügynöki jelentések, kihallgatások, önvallomások, zárkahálózati jelentések segítségével), január közepén a politikai rendőrségen megkezdtek a vádirat megfogalmazását.

A VÁDIRAT

Jogállamban a vádirat elkészítése az ügyészség feladata. Itt azonban a vádiratot a politikai rendőrségen írták meg – mint feltehetően a többi ötvenhatos politikai perben is. A megfogalmazás hosszú hetekig tartott, mivel a szövegen újabb és újabb javításokat, kiegészítéseket eszközöltek.

Korom Mihály alezredes, a vizsgálati osztály vezetője és Gerő Tamás őrnagy, alosztályvezető először január 14-én terjesztette fel Galambos József ezredeshez, a Politikai Nyomozó Főosztály vezetőjéhez „a Mérei ügyre vonatkozó jelentését”,⁸⁹ amely már a vádirat első változatának tekinthető.

A lényegét az I. pontban foglalták össze, s ez a megfogalmazás azután szinte változatlanul bekerült a további jelentésekbe, majd a vádiratba is.

„Mérei Ferenc és csoportja szerves része és folytatása volt a Gimes Miklós és Ádám György által létrehozott »Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom« elnevezésű illegális szervezkedésnek. Mérei és csoportja 1957. tavaszáig [a következő szövegekben ebből már „1957. nyaráig” lett] rendkívüli aktivitással szervezte és szélesítette a szervezkedést [...]. 1957. tavaszától

⁸⁹ Uo. 167–171.

[„nyarától”] 1958 őszén történt letartóztatásukig taktikát változtatva sokkal óvatosabban és leplezettebben tovább folytatták tevékenységüket [...]. Végső céljuk volt a proletárdiktatúra megszüntetése, hazánk elszakítása a Szovjetuniótól és az országban a jugoszláv rendszerhez [egy későbbi, január 26-i változatban: „egy harmadik utas, egyrészt a polgári demokráciához, másrészt a jugoszláv rendszerhez”] hasonló politikai berendezkedés megvalósítása.”

A folytatásban aztán újra részletesen ismertették az összes, már sokszor felhánytorgatott vádpontot. Ami a terminológiát illeti: itt kezdték el szinte mániákusan (de nem cél nélkül) ismételtetni a „csoport”, „csoportosulás” kifejezéseket. Most már nem Mérei Ferencről és társairól volt szó, hanem „Mérei csoportjáról”, „vezető csoportról”, „két sokszorosító és terjesztő csoportról”, „pedagóguscsoportról”, egy későbbi változatban már „Bibó István csoportjáról” is. Ezenfelül minden cselekményt többes szám harmadik személyben követtek el, tehát az egész társaság mindent kezdettől fogva együtt csinált, mindent együtt tervezett és együtt hagyott jóvá, holott erre még a belügyesek sem tudtak „bizonyítékokat” felsorakoztatni.

Mindamellettt ebben az 1959. január 14-i jelentésben nem írták azt, hogy a vizsgálatot teljesen befejezték volna (március elsején akarták lezárni az ügyet). Ezért még további intézkedéseket javasoltak, amelyeket szintén érdemes idézni: „1. Széll Jenőt, aki a szervezkedés egyik vezetője volt, előzetes letartóztatásba helyezni. 2. Előzetes letartóztatásba helyezni Lux Lászlót és Bencze Györgyöt, akik Mérei megbízásából a segélyezést szervezték. 3. Letartóztatásba helyezni Balázs Tibort, aki Mérei segítségével különböző anyagokat juttatott külföldre a disszidált Lakatos Imre részére. 4. Tanúként kihallgatni azokat a személyeket, akik a »Hungaricus« terjesztésében résztvettek, illetve akik megkapták és elolvasták. 5. Tanúként kihallgatni mindazokat a személyeket, akik a segélyezésben pénzt gyűjtöttek, adtak vagy abból részesültek. 6. A tanúkat kihallgatás után figyelmeztetésben részesíteni. 7. Operatív feldolgozás alá venni Nemes Líviát, Kornai Jánost, Kiss Károlyt, Litván Györgynét, Varga Tamásné, Kardos Lajost, Batár Attilát, Rákos Jenőt, Beér Jánost, Jusztusz Pált. Ezek közül az alkalmas személyeket ügynöki munkára beszervezni.”⁹⁰

Az „operatív feldolgozás” azt jelentette, hogy terhelő adatokat kell gyűjteni az illetőről, és ezek alapján vagy lecsukni, vagy megpróbálni beszervezni. A felsoroltak közül Nemes Líviát már korábban letartóztatni javasolták, aztán előbb mégis megpróbálták beszervezni, és csak amikor ez nem sikerült, vették valóban őrizetbe január 23-án.

Ennek a jelentésnek január 26-án kelt, némileg átfogalmazott szövegé-

90 ÁBTL V-145288, 171.

ben⁹¹ Justus Pál és Kiss Károly letartóztatását is javasolták. A szociáldemokrata kapcsolatként felmerült „Révész András és társai ügyében” a vizsgálati osztály nem javasolta a „realizálást”, vagyis a letartóztatást, mert szükségesnek tartotta a további „operatív feldolgozást”. A korábbi jelentésben „feldolgozásra” javasolt személyek közül itt már kimaradt Nemes Livia és Kiss Károly (akit eszerint már „feldolgoztak”), továbbá Litván Györgyné és Beér János.

Végül olvasható itt egy harmadik változat is a január 26-i jelentésből, amelyre Gerő Tamás ezt írta: „Virág e.! Eltenni! Ezzel a javítással ment a PB elé!” Ennek végén már csak két „szükséges intézkedést” javasoltak: „1. Széll Jenőt letartóztatásba helyezni és vallomásától függően javaslatot teszünk Jusztusz Pál őrizetbevételére. 2. Kihallgatni és figyelmeztetésben részesíteni azokat a személyeket, akik a »Hungaricus« terjesztésében és a segélyezésben résztvettek, de más bűncselekményt nem követtek el.”⁹²

Ekkorra Virág százados már összeállította a kihallgatandók 115 névből álló listáját, amely két példányban maradt fenn, két különböző dossziében.⁹³ Az egyik – hiányos – példány első oldalán Gerő őrnagy igen figyelemreméltó feljegyzése olvasható: „A II/5 oszt. jelölje ki, hogy kik mehetnek simán és kinél vannak tervek” (azaz kit akarnak beszervezni).⁹⁴

A kihallgatandó tanúk közt nyolc elítélt és két őrizetes is volt. Az összes többi név mellé odaírták, hogy „szabadlábban”. A nevek között vannak igen érdekesek is. Például Péter György, a KSH elnöke, Mihály András zeneszerző, Kassák Lajos író (indokolás: „Zsámboki az SZDP-be akarta beszervezni 1956 végén”), Pethő Tibor és Boldizsár Iván újságírók (mert ismerik Fekete Sándor szerepét az újságírószövetség 1956. november 13-i ülésén). Ezeket és más ilyesféle neveket egy jó-

91 Uo. 175–181. Két másolati példány is van itt belőle, Gerő Tamás és Korom Mihály más-más kézírásos javításával.

92 Uo. 188–190.

93 Uo. 40–49. Az ebben a dossziében található lista azonban nem teljes. Az 5. lapot valaki kitepte (már leszámozása után, nem tudni, mikor), s a 10. oldal (az 55. név) után nem folytatódik. Szerencsére viszont a húszoldalas irat első példánya hiánytalanul megtalálható egy másik dossziében: V-145288/13, 173–192.

94 A hiányos példányon (amely csak az 55. sorszámig tartalmazza a kihallgatandók listáját) „x” jelet tettek azok mellé, akiket be akartak szervezni: az ötvenöt név közül tizenháromhoz. Közülük négyet bizonyosan sikerült beszervezniük, a többit remélhetőleg nem (mindenesetre az eddig ismertté vált ügynökök közt nem szerepelnek). A lista másik, teljes példányán egyáltalán nincsenek ilyen jelek, tehát az 56-tól a 115. sorszámig terjedő névsorban szereplőkről nem tudjuk, kinél voltak „tervek”.

zanabb fölöttes kihúzta a listáról, három szociáldemokrata nevével együtt. A vizsgálat során végül is „mindössze” kilencven tanút hallgattak ki. Többségüket csakis a megfélemlítés és az esetleges beszerzés céljából idézték be.

Február 12-én a II/5-e alosztály javaslatot tett a „Mérei–Fekete-ügy befejezésével kapcsolatos intézkedésekre”.⁹⁵ Ezek a javaslatok is nagyon tanulságosak a politikai rendőrség céljait és módszereit illetően.

A „további kihallgatandó tanúknál minél gyakrabban kell alkalmazni azokkal az őrizeteskkel való szembesítést, akik pillanatnyilag önkritikusan fogják fel cselekedeteiket. Eddigi jelzéseink [vagyis a besúgói jelentések] szerint ez széles körben elterjed.”

A vizsgálat ugyan nem volt még hivatalosan lezárva, a vádirat végleges és az ügyészség által azután saját produktumként prezentált szövege még nem készült el, de a politikai rendőrség már kidolgozta, hogyan történjék a bírósági eljárás, sőt azzal is foglalkozott, hogy utána politikailag miképpen „hasznosítsa” az ügyet.

„A tárgyalás meghívott személyek előtt folyjon le, oda legyenek meghívva az ügyben vádlottként szereplő személyek munkahelyeiről egyes pártfunkcionáriusok és lojális szakmai vezetők”, akik „értelmiségi területeik felé az ügyben szereplők bűnös voltát vigyék ki. Ne legyen súlya az olyan propagandának, mely szerint a vádlottak mártírok.” „Ugyanezen célból a sajtó az ítélet indokolásának és az ítélet megfelelő részeit publikálja.”

„Az összes kompromittált személyre javaslatot dolgozunk ki – kihallgatási magatartásukat és utólagos hozzáállásukat figyelembe véve – rendőri figyelemzetéstől kezdve, állásból való eltávolításra, esetleg internálásra.”⁹⁶

„Az ügy bírósági tárgyalása után az ügyben kompromittált és szabadon lévő személyek egy részére a vizsgálati osztályon vagy később eldöntendő helyen értekezletet tartunk, ahol az ügy politikai értékelése történne meg részünkről. Célszerűnek látszik, hogy itt az alkalmas kompromittáltak részéről felszólalás legyen előkészítve.” Ne felejtjük el egyébként, hogy azokat is kompromittáltaknak tekintették, akik akár csak egyszer is húsz vagy ötven forintot adtak a foglyok hozzátartozóinak megsegítésére, vagy akik olvasták vagy akár csak látták a *Hungaricust*. (Nincs írásos nyoma annak, hogy az értekezletet megtartották-e vagy sem.)

95 ÁBTL V-145288, 192–193. A dossziében található másolati példányon nincs aláírás.

96 Tanúk internálására az ügyben tudomás szerint nem került sor.

A következő javaslatok már a „további politikai haszon” realizálására irányultak. Itt fő célként a „bomlasztást” jelölték meg (mármint a szélesebb

értelmiségi körök bomlasztását), továbbá a politikai lejáratást (vagyis egyesek ügynök-hírbe keverését).

„Mivel adataink szerint a bomlasztás ezekben a körökben csak hosszabb folyamatra eredményezhető lehet:”⁹⁷

a) biztosítani kell, hogy a börtönből erre irányuló kiüzenések történjenek;

b) kompromittáltak közül egyes személyeket bomlasztás céljából pozitív vonalon foglalkoztatni kell. Ezeket mint beszervezett személyeket vagy társadalmi kapcsolatokat tartjuk.”

Itt azután név szerint felsorolták, hogy az egyes területekről (Petőfi Kör, Nékosz, Lukács-tanítványok, közgazdászok, pedagógusok, Mérei szűkebb köre területéről) kik jöhetnek – szerintük – számításba.

Úgy tervezték, hogy az éltélendők feleségei közül Hegedűs Andrásné behívják kihallgatásra, és felszólítják: „magatartása és nyilatkozatai lojálisak legyenek” – hiszen csakis a párt nagylelkűsége folytán nem tartóztatták le, holt tudott férje tevékenységéről. „Cél: az őrizetes feleségek egységének megbontása.”

Gondjuk volt ezenkívül olyanokra is, akiket nagyon szerettek volna lecsukni, de mégsem teheték – mégpedig Justus Pálra és Szalai Sándorra. Őket feltehetően – mint erről már szó volt – korábbi koncepciók peres szociáldemokrata áldozataiként nem lehetett a Politikai Bizottság hozzájárulása nélkül letartóztatni, s mivel a PB nyilvánvalóan nem adta meg az engedélyt, a BM a következő „megoldást” javasolta: „Tervet dolgozunk ki Szalai Sándor és Jusztusz Pál politikai lejáratására és kompromittálására.” „Szalai lejáratásánál Horváth Zoltánt kihallgatjuk a »Hungaricus«-ra vonatkozóan, ebből a tényből kell Horváthnak következtetnie Szalai árulására. Szoc. dem vonalon Révész kerestül visszük be a tudatukba. Jusztusz Pállal kapcsolatban börtönből való kiüzenés formájában teszünk lépéseket. Erre később esetleg Nemes Livia felhasználható.” (Nem volt felhasználható.)

A vizsgálatot február közepére hivatalosan lezárták. Addigra már letartóztatták Lipták Tamást és Kiss Károlyt is (február 2-án, illetve 7-én). Egyedül Széll Jenő volt hátra, az ő letartóztatására csak február 19-én került sor.

A február 14-re keltezett jelentés a már sokszor leírt bevezetés után személyenként sorolja fel az akkor még csak tizenhárom leendő vádlott bűnlístejét.⁹⁸ A jelentés végén javasolt intézkedések (amelyeket „Galambos ezredes

97 Ez a megállapítás mindenesetre hízalgó „ezekre a körökre” nézve. Később arról is panaszkodtak a belügyesek, hogy a legbelső körbe nem sikerült besúgót bejuttatniuk.

98 ÁBTL V-145288, 194–200.

elvtárs jóváhagyott”) már a bírósági eljárásra és „az ügy politikai tanulságainak hasznosítására” vonatkoztak. Ez a dokumentum is azt mutatja (Vida Ferenc vérbíró később többször hangoztatott állításaival ellentétben), hogy a bírósági eljárást szinte a legapróbb részletekig a politikai rendőrségen tervezték meg.

Ekkor még úgy tervezték, hogy az első perben Méreit, Feketét, Litvánt, Hegedűst, Zsámbokit, Kántást, Hoffmannét és Kelement ítélik el, őket tehát ekkor már át akarták adni az ügyészségnek. Lipták, Nemes, Kiss, Varga és Németh ügyét javasolták elkülöníteni és egyénileg elbírálni.

„Mérei és társai ügyét a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa (Vida-tanács) tárgyalja, mert ez ítélkezett az Ádám ügyben is. A vádat Béres Miklós elvtárs, a Legfelsőbb Ügyészség Politikai Osztályának helyettes vezetője képviselje.”

„A tárgyalást a II/8 osztály épületében lévő tárgyalóteremben tartják meg. A tárgyalás anyagát magnetofonon rögzíteni, bírósági határozat alapján” (vagyis mintha ez nem a BM utasítására, hanem a bíróság önálló elhatározása alapján történnék). Ide Gerő őrnagy odaírta: „nyíltan”. Erre egyébként formailag az ügyészségnek kellett javaslatot tennie. A Legfőbb Ügyészség iratai között található is egy cetli, amelyen ennek az indítványnak a szövege olvasható.⁹⁹ Úgy látszik, dr. Béres Miklós, aki a tárgyaláson a Legfőbb Ügyészséget képviselte, nem tudta fejből elmondani ezt a két mondatot.

A 6. pontban olvasható javaslat sem érdektelen: „Az ügy iratait átadjuk a

bíróságnak,¹⁰⁰ azonban az illegális szociáldemokrata szervezkedést és a jugoszláv vonatkozásokat nem tesszük vád tárgyává. Jusztusz Pálra, Széll Jenőre, Révész Andrásra és másokra vonatkozóan elkülönítő határozatot csatolunk.¹⁰¹ A jogerős ítélet után a periratokat a vizsgálati osztály kezelje a további bizalmas nyomozásra való tekintettel.”

A politikai hasznosítás érdekében – némileg más megfogalmazásban – ugyanazokat az intézkedéseket javasolták, mint két héttel korábban. Új javaslat volt: „Az ítéletről sajtóközleményt megjelentetni. Az ítélet indokolásánál kihangsúlyozni a vádlottak őszinte fel-

99 MOL XX-10-k, 60.160/1958, 173. Legfőbb Ügyészség Politikai Osztálya. Hoffmann Tiborné és társai.

100 Az operatív iratokat természetesen nem adták át, de persze a vizsgálati iratok közül is visszatartották a zárkaügynöki jelentéseket meg a saját jelentéseiket, javaslatukat, intézkedési és kihallgatási terveiket, s a kihallgatási jegyzőkönyveket sem mind kötötték bele az átadott dossziéba.

101 Széll Jenő megnevezése itt – hacsak nem elírás – azt az érdekes tényrt mutatja, hogy február 14-én, vagyis öt nappal a letartóztatás előtt a BM-nek még nem volt kezében az engedély.

derítő vallomását és megbánást mutató magatartását.” E pont fölött a következő, kézzel (valószínűleg Galambos ezredes kézírásával) odavetett feljegyzés olvasható: „1 héttel ítélet előtt ítélet!” Most aztán törhetjük a fejünket, mit akart ezzel mondani: csak nem azt, hogy egy héttel az ítélet előtt legyen kész az ítélet szövege?

A vádat a törvény szerint a Legfőbb Ügyészségnek kellett képviselnie – miként ezt a BM-ben már februárban leírták –, hiszen a pert is a Legfelsőbb Bíróságon rendelték lefolytatni, amely ilyen esetekben az alsófokú és egyben a felsőfokú bíróság volt: ítélete ellen nem lehetett fellebbezni.

Mint már láttuk, a február 14-i jelentésben a vizsgálati osztály az első perben még nyolc vádlottat akart felvonultatni, ezeket javasolta átadni az ügyészségnek. A három nappal később, ugyancsak a vizsgálati osztályon elkészült (február 17-re datált) „Vádiratban”¹⁰² már csak négyen szerepeltek az első csoportban: Mérei Ferenc elsőrendű, Fekete Sándor másodrendű, Litván György harmadrendű és Hegedűs András negyedrendű vádlott.

Ezen az iraton már az ügyészségi ügyszám – 60.160/1958 – olvasható. Csakhogy az évszám nem stimmel, Virág százados ugyanis eltévesztette a dátumot: 1959 helyett 1958-at írt (végül is januárban, amikor valójában a vádiratot szerkesztgették, még könnyen írhatta valaki tévesen az előző évi dátumot). Hogy ezt a szöveget Virág állította össze, azt az ő macskakaparásával a jobb felső sarokba írt széljegyzet mutatja: „I. csop. vádirat tervezete. Galambos ezredes jóváhagyta a megjelölt módosításokkal. II. csop.-ba Széll J. az I. r. vádlott.” (Ez utóbbi javaslat nem így valósult meg: Széll Jenő ügyére hamarosan visszatérek.) A szövegen látható néhány kézírásos módosítást Korom Mihály eszközölte.

Ez a Galambos ezredes által jóváhagyott szöveg szinte szó szerint megegyezik a Legfőbb Ügyészség és a Legfelsőbb Bíróság iratai közt több másolati példányban elfekvő hivatalos vádirattal.¹⁰³ A BM-ben készült első szövegtől csak annyiban különbözik, hogy

102 ÁBTL V-145288, 201–213.

103 MOL XX-10-k 60.160/1958, 272–284. (Vádirat Mérei Ferenc és társai ellen), 38–49. (Vádirat Zsámboki Zoltán és társai ellen). Az igen hiányos iratanyagot tartalmazó dosszién a felirat: Hoffmann Tiborné és társai. A Legfelsőbb Bíróságnak jelenleg a Magyar Országos Levéltárban található, 2008-ban átadott iratanyagában csak a Mérei és társai bűnperének első csoportjába sorolt vádlottak bírósági eljárásával kapcsolatos anyagok, egyebek közt a vádiratok másolatai fekszenek: MOL XX-5-h T Nb. 22/1959/7 3. d. 5. pallium, 1–13. (Mérei, Fekete, Litván, Hegedűs elleni vádirat, 60.160/1958), 14–17. (Széll Jenő elleni vádirat, 60.080/1959). A Zsámboki-per bírósági anyaga mostanában került elő

az ÁBTL-ben, a vizsgálati anyaghoz sorolt dossziékban.

104 Lásd az előző lábjegyzetet.

105 MOL XX-10-k 60.160/1958, 158–159., 171–172., 174–177.

106 MOL XX-5-h T Nb. 22/1959/7, 2. d. VII. k. 146. (a tárgyalási jegyzőkönyv 75. oldala).

más lett a dátum, a szöveg végéről pedig valaki (nem tudni, ki és mikor) kihúzta azt a sort, amely az 1957. évi 34. törvényerejű rendelet 5. § (2a) bekezdése alapján a gyorsított eljárást indítványozta.

Valamennyit a Legfőbb Ügyészség is dolgozott ezen a vádiraton. A BM vizsgálati osztályán összeállított szöveget

dr. Rákos Ferenc, a Legfőbb Ügyészség Politikai Osztályának vezetője sajátkezűleg aláírta, és az eredetileg rajta feltüntetett február 17-i dátumot sajátkezűleg változtatta március 3-ra. (A dátumokkal egyébként meglehetősen hanyagul bántak: a bírósági anyagban fekvő, az előzővel szóról szóra megegyező példány keltezése már március 4. – ez lett a végleges keltezés –, amikor viszont a Legfőbb Ügyészség átküldte a vádiratot a bíróságnak, a kísérőlevél március 3-án kelt, s ugyanezzel a március 3-i dátummal küldték át a Széll Jenő ellen csak március 18-án elkészült külön vádiratot is.¹⁰⁴)

Sőt a Legfőbb Ügyészségen a dátumon felül is hozzátettek valamit a szöveghez: a vádpontok egy része után valaki, valószínűleg Béres Miklós, kézírással beszúrta a hozzájuk átküldött vizsgálati anyag megfelelő kötet- és oldalszámát, mint ahol a vonatkozó bizonyítékok találhatóak. Ehhez a vádiraton kívül mindenképpen el kellett olvasnia a hat kötetbe bekötött vallomásokat és tárgyi bizonyítékokat. Igaz, hogy a hivatkozott helyeknek esetenként nem sokkal több közük volt a vádirat megfelelő helyeihez, mint az Urániában tartott ismeretterjesztő előadás vetített képeinek a szöveghez Karinthy Frigyes *Így írtok ti* című könyvében.

Március 3-án ejtették meg a négy vádlott kötelező ügyészi kihallgatását, amely teljesen formális volt, mindössze féloldalas kihallgatási jegyzőkönyvvel, a lényegét azonban tartalmzták: mind a négyen elismerték bűnösségüket, ki bőbeszédűbben, ki szűkszavúbban.¹⁰⁵ A vádirat dátumát talán éppen a kihallgatás dátuma miatt javították 4-re: mégsem lett volna ildomos a vádlottak ügyészségi kihallgatásával azonos napra datálni a kész vádiratot.

A BM vizsgálati osztályán az ügyfel foglalkozók felületességére jellemző, hogy a Virág százados által a vádiratra írt évszám hibáját sehol nem vették észre, sem az iktatásnál, sem az ügyintézésnél. (Végül csak a bírósági tárgyalás jegyzőkönyvében javította ki Vida Ferenc a helyes 60.160/1959. ügyszámra.¹⁰⁶) Mivel a Legfőbb Ügyészségen is hanyag volt az ügyintézés, nem gondolkoztak azon, hogyan kaphatott egy 1959 februárjában lezárt vizsgálat vádirata

1958-as ügyszámot, ehelyett a Politikai Osztály 1958. évi iktatókönyvében ke-
restek egy üres helyet, ahová aztán a BM által 1959. március elején átküldött
vádíratot 1958. október 27-i dátummal iktatták be, Hoffmann Tiborné neve
alatt.¹⁰⁷

A most már végleges szövegezésű vádirat 12 sűrűn gépelt oldalon lényegé-
ben azokat a vádpontokat ismételtette (többféle, meglehetősen pongyola fogal-
mazásban), amelyeket a vizsgálati osztályon már sok egymást követő jelentésben
leírtak, unos-untalan variáltak. De talán még készítői is érezhették: maguk a
felsorolt cselekmények nem elég átütők ahhoz, hogy egy példát statuálni hiva-
tott bűnpert alapozzanak rájuk. Ezért aztán a szövegben többször is deklarál-
ták, hogy az ellenséges, áruló, ellenforradalmi szervezkedés célja a szocialista
államrendszer megdöntése, a proletárhatalom megsemmisítése volt, továbbá
Nagy Imre áruló csoportjának, illetve egy koalíciós polgári kormányának a ha-
talomra juttatása, Magyarország elszakítása a Szovjetuniótól – ami magukból
a konkrét cselekményekből nem volt
éleg eklatánsan bizonyítható.

A vádiratban már kiélezett formá-
ban jelent meg az ügy valamennyi kon-
cepcióis eleme. Az összejövetelek (az
1957–58-ban tartott baráti, családi ösz-
szeljövetelek is) mind a népi demokra-
tikus államrend megdöntésére, a Nagy
Imre-féle koalíciós, ellenforradalmi
kormány visszaállítására, a nyugati im-
perialisták Magyarország elleni táma-
dásainak fokozására irányultak; a vád-
lottak Hegedűs András kivételével va-
lamennyien illegális csoportok vezetői
voltak; a pénzgyűjtés célja valójában
nem a rászoruló családtagok segélyezé-
se, hanem az illegális mozgalom erősí-
tése volt („fehér segély”, a valamikori
illegális kommunista mozgalom „vörös
segélye” mintájára). Ráadásul a vádlot-
tak „széleskörű kapcsolatokat tartottak
különböző más ellenséges csoportosul-
ásokkal is, így tárgyaltak Bibó Ist-
vánnal, Göncz Árpáddal és másokkal”.

107 MOL XX-10-k Iktatókönyv, 1958. Ez
alatt új sorban, de ugyanezen a számon
iktatták még Kelemen Imre, majd He-
gedűs András neve alatt, azután a követ-
kező oldalon, egy másik üres helyre
november 22-i dátummal, de ugyancsak
60.160/1958 számon Mérei Ferenc, Lit-
ván György, Varga János, Fekete Sán-
dor neve alatt is. Az iktatást végző
(egyébként politikailag nyilván teljesen
megbízható) hivatalnok tehát éppen
csak bepillantott az iratokba (valójában
két külön vádiratot küldött át a BM,
azonos számon), és akinek a nevét elő-
ször meglátta, azon a néven iktatta. A
második perben elsőrendű és másod-
rendű vádlottak – Zsámboki Zoltán és
Kántás László –, valamint az ötöd-, ha-
tod-, heted- és kilencedrendű vádlottak
(Nemes Livia, Kiss Károly, Németh
László és Lipták Tamás) neve egyálta-
lán nem található a Legfőbb Ügyészség
iktatókönyvében.

Méreinek régi szociáldemokrata ismerőseivel (Révész Andrással és másokkal) folytatott (lehallgatott) beszélgetéseire mint a szociáldemokrata párttal való szövetkezésre hivatkoztak.

A mondanivaló súlyosbítására bőségesen alkalmazták a még nyomatékosabb „alávaló”, „aljas”, „elvetemült” jelzőket. Például: „Legalávalóbb eszközökkel azon tevékenykedtek, hogy a Magyar Népköztársaság elleni külső támadásokat fokozzák és az ország nemzetközi helyzetét nehezítsék.” Néhány sorral lejjebb: „Az ellenséges csoport tevékenysége a belső rend elleni aknamunka mellett arra irányult, hogy fokozza a hazánk elleni imperialista támadásokat.” A vádnak ezt a részét különösen fontosnak tartották, és a továbbiakban is többször visszatértek arra, hogy a szervezkedés segítette a nyugati emigráció „hazánk elleni támadásait”, a nyugati burzsoá sajtó uszító propaganda-hadjáratát stb.

Az áruló, illegális, aljas, ellenforradalmi, népellenes és hasonló jelzőket felváltva vagy akár együtt összesen százhatszor használták a vádiratban. Nagy Imre állandó díszítő jelzője az *áruló* volt; a találkozások mindig *illegális* megbeszélésnek minősültek, amelyeken valaki elnökölt és ahol határozatokat hoztak, holott a bizonyítékként csatolt vallomásokból – akárhogy erőlködtek is a kihallgatók – ennek épp az ellenkezője derült ki. De a vádirat szerint *illegálisnak* számított még az *üzenet* is, amelyet valaki a fejében vitt át a határon, és *titkosak* voltak az információk, amelyeket Mérei a letartóztatásokról és a készülő perekről megüzent (a „titkos információk” valójában Széll Jenőtől származtak, de ebben a vádiratban róla még nem lehetett szó).

Egy másik gyakran használt kifejezés az „áruló csoport”, „ellenséges, illegális stb. csoportosulás” – a tettesek minden bűncselekményt csoport, csoportosulás keretében követtek el. A *csoport, csoportosulás* szó huszonegyszer fordul elő a szövegben, megfelelő jelzőkkel ellátva, holott a valóságban ezeknek a társaságoknak eszük ágában sem volt csoportokat alakítani.

Konkrét vád tárgyává tehető cselekménynek maradt végül is a Fekete Sándor által saját kezdeményezésére *Hungaricus* álnéven megírt 48 oldalas politikai elemzés – valójában inkább pamflet –, továbbá ennek mintegy ötven példányban történt sokszorosítása és szűk körben való terjesztése, majd külföldre küldése és az *Október Huszonharmadika* című lap néhány számának sokszorosítása (mindez 1956 végén és 1957 elején történt). Súlyos bűncselekménynek minősítették ezenkívül a letartóztatottak hozzátartozóinak segélyezését, amelyben legfeljebb húsz-harminc ember havonta két-három ezer forintot tudott összeadni; s végül azt, hogy a Mérei Ferenc körül vagy tőle függetlenül kialakult társaságok időnként összejöttek és beszélgettek, mi tagadás, főleg po-

litikai témákról (ami Magyarországon 1957–58-ban egyáltalán nem számított ritkaságnak). És persze nyomatékosan felemlgették a külföldi kapcsolatokat mint a hazaárulást megvalósító tényállást.

Ezeket a nem nagy hatósugarú cselekményeket (maga a vizsgálati osztály száz emberre becsülte a „Mérei-csoport” által befolyásolt értelmiségiek számát) tüntette fel úgy a vádirat, mint a fennálló politikai rendszer megdöntésére és koalíciós polgári kormány hatalomra juttatására irányuló, rendkívül veszélyes összeesküvést.

A vádirat – ahogy az egész vizsgálati anyag is – még hangsúlyosabban tárlta Mérei vezető szerepét az egész szervezkedésben, nem törődve azzal, hogy maguk az előadott események ezt egyáltalán nem támasztották alá. Az egész koncepciónak ugyanis, mint erről már szó volt, nagyon fontos részét alkotta, hogy a burzsoá-kispolgári, trockistagyanús értelmiségi Mérei vitte rossz útra a többi vádlottat, akik fiatalabbak voltak, mint ő, s ráadásul Fekete még munkásszármazással is dicsekedhetett. (Méreitől egyébként is nagyon félt a belügy, igen veszélyesnek tartotta, elsősorban a pedagógusokra és a fiatalokra gyakorolt hatása miatt.¹⁰⁸) Mérei maga a vezetői minősítést sem a vizsgálat lezárásakor, sem az ügyészségi kihallgatáson, sem a bíróság előtt nem fogadta el, évtizedekkel későbbi visszatekintésében azonban már maga is úgy látta, hogy vezető szerepet játszott ebben a szervezkedésben.

A kétoldalas, a vádakát összefoglalóan ismertető bevezetés után a vádirat egyenként vette sorra a vádlottakat: Mérei Ferenc három oldalt kapott, Fekete Sándor kettőt, Litván György majdnem ugyanannyit, míg Hegedűs András alig több mint fél oldalt. Végül a vádirat 11. oldalán olvasható a büntetőjogi minősítés: Méreit és Feketét „a BHÖ 1. pont (1) bekezdésébe felvett, a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének büntetével” vádolták, Litvánt és Hegedűst a BHÖ 1. pont (2) bekezdésébe felvett, ugyanilyen célú szervezkedésben való tevékeny részvétel büntetével.

A BHÖ, azaz *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása*, amelyet az Igazságügy-minisztérium 1952-ben adott ki, s amely minden törvényi felhatalmazás nélkül új szabályo-

108 Operatív úton is igyekeztek adatokat szerezni ennek alátámasztására. 1958. október 21-én például „Tóth Gabriella” fn. ügynök (Varga Éva pszichológus) jelentette, hogy Mérei fiatal pedagógusok egy csoportjának (Tardosné Péter Anna, Patakiné, Havrilné, Bakonyiné, Rozsnyainé) „tanulókört szervezett”. A tartótiszt, Sándor György százados következtetése: „Jelentés utal arra, hogy Mérei milyen sokoldalúan iparkodott befolyása alá vonni a fiatal értelmiségi kádereket.” ÁBTL M-20974, 107.

zásokat is életbe léptetett, az 1. pont (1) bekezdés büntetési tételeként a halálbüntetést, az életfogytiglani börtönt vagy az öttől 15 évig terjedő börtönbüntetést határozta meg, az 1. pont (2) bekezdésére pedig az öttől 15 évig terjedő büntetési tételt írta elő.¹⁰⁹ A halálbüntetéssel való fenyegetőzést tehát Mérei és Fekete esetében akkoriban nem lehetett teljesen alaptalannak tekinteni.

E vádirat alapján indult meg 1959. március 24-én a „Mérei Ferenc és társai bűnügyben” az első csoportba sorolt négy vádlott (Mérei, Fekete, Litván Hegedűs) pere, amelynek forgatókönyvét – mint láttuk – a BM vizsgálati osztályán dolgozták ki. Azt, hogy Széll Jenő, akit csak a Mérei és társai-ügy vizsgálatának formailag is megtörtént lezárása (február 12–14.) és a vádirat végleges megfogalmazása (február 17.) után, február 19-én tartóztattak le, ugyan ebbe a csoportba fog kerülni, szinte a legutolsó percben, március közepén döntötték el (lehet, hogy emiatt tették át az első tárgyalási napot az eredetileg kitűzött március 23-áról 24-re). Mindenesetre a tárgyalás első két napján Széll még sehol sem volt: sem a vádiratban, sem a tárgyalóteremben. Csak 26-án, a harmadik nap délutánján került elő, mint újonnan „kinevezett” ötödrendű vádlott, a vádlott-társak legnagyobb meglepetésére. Méreit és Feketét kivéve (aki- ket februárban már szembesítettek Széll-lel) a többi vádlott nem is tudhatta, hogy Széll már mintegy öt hete a Fő utca lakója. Ügyében sebtében külön vádiratot tákoltak össze, s március 26-án délelőtt a Vida elnökölte népbírósa- gi tanács a Széll Jenő ellen lefolytatott egyszemélyes zárt perben azt a végzést hozta, hogy egyesíti ügyét Mérei és társai ügyével.¹¹⁰

Széll Jenő különleges eset volt. A politikai rendőrségnek már régóta fájt rá a foga. 1957 óta sok nyomozásban és vizsgálatban előkerült a neve, hiszen közis- merten Nagy Imre hívei közé tartozott, a forradalom utolsó napjaiban a mi- niszterelnök – formailag egyébként Kádár János javaslatára – a szabad magyar rádió kormánybiztosává nevezte ki. Nagy Imréék jugoszláv követségről történt elhurcolása után Széllt valóban az itthon maradt revizionisták egyik legtekinté- lyesebb képviselőjének tekintették.

Széll Jenő voltaképpen még annyi „illegális cselekményt” sem követett el, mint a később büntársainak minősített barátai vagy ismerősei. Valóban részt vett néhány megbeszélésen, ahol no- vember 4-e után a forradalom aktív vagy kevésbé aktív résztvevői arról tana- kodtak, mit lehetne és kellene csinálni a szovjet beavatkozás utáni helyzetben.

109 Ezúton is köszönöm dr. Dornbach Ala- jos jogi szaktanácsait.

110 MOL XX-5-h T Nb. 22/1959/7 2. d. VII. k. Tárgyalási jegyzőkönyv, 131–145. (En- nek a félnapos tárgyalásnak külön ügy- számot adtak: 24/1959/4, de ezt a számot azután az iratokban sehol sem szerepel- tették.)

Ott volt az 1956 végén Beck András szobrászművész lakásán tartott összejöveteleken, ahol azonban Kende Péteren, Molnár Miklóson, Ádám Györgyön kívül még olyan, később az akolba visszatért revizionista szimpatizánsok is részt vettek, mint Markos György és Jóbóru Magda. Ott volt 1957 elején egy másik, szűkebb körű megbeszélésen is, ahol néhányan az elvben már 1956 novemberében Gimes Miklós által megalakított Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom (MDFM) programtervezetének elkészítését javasolták. A józan és racionális Széll Jenő azonban nem helyeselte az illegális szervezkedést (ezt még az államvédelem által később összehordott terhelő anyagban is elismerték), hanem egy közös elméleti álláspont kidolgozását tartotta szükségesnek, s állítólag „tanulókörök” létrehozását javasolta. Ezen a szón azután a perben a vád képviselői sokat lovagoltak, hiszen ezt már szervezkedésnek lehetett nevezni, de Széll tagadta, hogy egyáltalán kiejtette a száján a tanulókör szót; a végén ezt a vádpontot az ítélet indokolásából el is hagyta.

Egyáltalán: a vádirat, majd az ítéletindokolás is alig tudott mást a szeméretvetni, mint hogy részt vett ezeken a megbeszéléseken, majd 1957 folyamán Mérei lakásán időnként harmad-, negyed- vagy ötödmagával (Ádám Györggyel, Justus Pállal és Fekete Sándorral) olyan összejöveteleken, amelyeken lényegében csak információkat cseréltek és politikai diskurzusokat folytattak. Igaz, hogy – miként aztán Vida Ferenc az ítélet indokolásában megállapította – „az információk kicserélésében messze a legnagyobb aktivitást Széll Jenő V. rendű vádlott fejtette ki”.¹¹¹ (Persze, mert neki voltak a legjobb értesülései.)

E beszélgetéseken kívül csak azt a vádat tudták ellene felhozni, hogy *tudott* a többiek „illegális tevékenységéről”: a *Hungaricus*ról, a programtervezet készítéséről, a segélyezésről, és jelen volt a Kendének küldött üzenet megtárgyalásakor, sőt a készülő perekre vonatkozó információkat éppen ő adta.

Széll „bűncselekményeiről” a belügyesek természetesen már régóta tudtak az 1957-ben és 1958 első felében lefolytatott vizsgálatokból, kihallgatásokból, de mégis csak az utolsó pillanatban sikerült őt a markukba kaparintaniuk (úgy látszik, Széll letartóztatásához nehezen adta hozzájárulását a Politikai Bizottság). Régi, illegális kommunista volt, szeretetre méltó, jó humorú, művelt, segítőkész ember, akit sokan szerettek. Igaz, a pártvezetés már korábban is nehezelt rá, mert nem lépett be az MSZMP-be; ezzel az indokkal váltották le 1957 áprilisában a Népművészeti Intézet igazgatói állásából (ahol nagyon népszerű volt), s helyezték át könyvtárosnak az Országos Széchényi Könyvtárba.¹¹² Ekkor még nem került a meg-

111 Uo. 227.

112 MOL 288. f. 5/22. ő. e. 109.

büntetendő revizionisták listájára. Végül azonban, 1959 februárjában mégiscsak kiadták az állambiztonságnak. Az ellene folytatott rövid vizsgálatot, mint erről már szó volt, maga Gerő Tamás őrnagy, a Mérei-ügy vizsgálatának vezetője végezte: három kihallgatás és két szembesítés után – amelyek során Széll mindvégig tagadta, hogy ő illegális szervezkedésben vett volna részt – a BM-ben összeapták a mindössze négy ritkán gépelt oldalra rúgó, március 18-ra keltezett vádiratot. Ugyanezen a napon ejtették meg a kötelező ügyészi kihallgatást. Ez az ő esetében is rövid, formális volt. Széll – a többiekkel ellentétben – nem ismerte el bűnösségét.

A TÁRGYALÁS ÉS AZ ÍTÉLET

A bírósági eljárás szinte pontosan úgy folyt le, ahogy az államvédelmiek a vizsgálat végeztével maguk közt megtervezték. A Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsát ugyanaz a Vida Ferenc elnökölte, aki a „revizionista perek” specialistájának számított, és aki ugyanebben a teremben 1958. június 15-én kimondta a halálos ítéleteket, illetve a súlyos börtönbüntetéseket Nagy Imre és társai ellen (Szilágyi József ellen már április 22-én), ezt megelőzően, illetve követően pedig Déry Tibor és társai, Lőcsei Pál, Ádám György és társai, Kardos László és társai ellen.

Az ügynevezett népi ülnökök vagy népbírák is részben ugyanazok voltak, mint az előző, 1958. évi perekben: Sulyán György, Fehér Kálmán, továbbá Sánta Istvánné és Maróti Károly. A legfőbb ügyészt Béres Miklós képviselte.

Március 24-én tehát összeült a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa, és az elnök megnyitotta a tárgyalási színjátékot. Méltán nevezhető ez színjátéknak: Vida úgy tett, mintha a bírósági eljárást teljesen a maga elhatárolása és belátása szerint folytatná le, mintha a tárgyaláson valóban az igazság kiderítése lenne a célja (ahogy többször is hangoztatta), mintha teljesen tárgyilagos megítélésre törekedne, s nem előre megírt forgatókönyv szerint járna el.

A tárgyalás megkezdésekor az ügyészség képviselője egy céduláról felolvasta indítványát a magnetofon-felvételre és a tárgyalás nyilvánosságára, „a tárgyalóterem befogadóképessége szerint”. Ezután „a népbírószági tanács zárt tanácskozásban meghozta, majd a tanács elnöke kihirdette” azt a végzést, amely szerint – meglepő módon – elfogadták az ügyészi indítványt. A tárgyalásról végül is 43 tekericsnyi magnófelvétel készült (ezeknek azonban nyomuk veszett). És a nyilvánosság is megvalósult: a BM – a már ismertetett nevelési és propagandacélokából – egy tucat, általa lojálisnak minősített értelmiségit meghívott a tárgyalásra. Ezzel – mint ezt le is írták – azt akarták elérni, hogy

a különböző értelmiségi munkahelyekről odahívott emberek szétvigyék a hírt: mennyire helytelenítik, és mennyire megbánták cselekedeteiket a vádlottak.

A meghívottak névsora a következő volt:

Szecsődi László, az MSZMP Központi Bizottsága (KB) tudományos és kulturális osztályának helyettes vezetője; Molnár János, a budapesti pártbizottság tudományos és kulturális osztályáról; Fekete Károly, az MSZMP V. kerületi pártbizottságának titkára; Csáki Ernő, az MSZMP belügyminisztériumi pártbizottságának titkára; Kardos Lajos, az ELTE pszichológiai tanszékének professzora; Simon Ferenc, a KSH párttitkára; Péter Ernő, a Pedagógus Szakszervezet főtitkára; Héra Zoltán, a *Népszabadság* újságírója; Bognár Károly az MTI-től; Pamlényi Ervin, az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa; Péteri István, az MSZMP KB adminisztratív osztályának helyettes vezetője; Zentai János, a Rádió párttitkára.

Ebbe a nagy „nyilvánosságba” tehát csak két-három valódi civil értelmiségi fért be (Kardos Lajos, Péter Ernő meg Pamlényi Ervin, akik persze, érthető módon, begyulladva hallgatták végig a tárgyalást).

És ami valóban először fordult elő az ilyen perek tárgyalásán: meglepetészerűen beengedték a házastársakat is, akiknek a tárgyalás első napján a védőügyvédek kézbesítették a belépési engedélyeket. Nyilván nevelő célzata volt ennek az engedménynek is (a korábbi perekben a feleségeknek még azt sem mondhatták meg a védőügyvédek, mikor kezdődik a tárgyalás).

Vidáról nagyon sok rosszat el lehet mondani, azt azonban nem állíthatjuk, hogy lusta lett volna a proletárdiktatúra, a szovjet rendszer és a Kádár-rezsim ellenségeinek üldözésében. A Mérei Ferenc és társai elleni bűnügy tárgyalási jegyzőkönyvből és az ítélet indokolásából úgy tűnik, végigolvasta a BM vizsgálati osztálya által megküldött hatkötetnyi vizsgálati anyagot, amely a kihallgatási jegyzőkönyveket, az önvallomásokat, a tanúvallomásokat, a szakértői jelentéseket és az úgynevezett tárgyi bizonyítékokat tartalmazta.

Vida a tárgyalás első három napját a vádlottak meg- és kihallgatására, szembesítésére fordította. Az egyébként messze nem szó szerinti tárgyalási jegyzőkönyv a március 24-i, 25-i és 26-i tárgyalási napon elhangzottakat 86 sűrűn gépelt oldalon rögzíti (az egész tárgyalási jegyzőkönyv 133 oldalt tesz ki). A tanácselnök ezt a sok-sok órát a személyi adatok ismertetése és a vádlottak egyenkénti meghallgatása után jelentéktelen részletkérdések tisztázására fordította: mely alkalommal kik voltak jelen valamilyen találkozón, mikor adott át valaki egy iratot valakinek, ki mit mondott valamikor, valakinek egy eseményről és így tovább. Ha valamelyik vádlott másképp emlékezett egy dologra, és ragaszkodott a maga verziójához, akkor Vida leszögezte: a szembesí-

tés eredménytelen volt, amikor pedig az illető ráhagyta a másikra, hogy az emlékezett jól, eredményesnek nyilvánította a szembesítést. De órák hosszat kizárólag olyan részleteket akart tisztázni, amelyeknek akkor sem lett volna jelentőségük, ha a végeredmény nincs eleve megszabva. Mindenesetre Vida ezzel is azt akarta demonstrálni, mennyire fontos számára az „igazság kiderítése”, s milyen „pártatlanul” igyekszik figyelembe venni a tényeket.

Március 27-én és 28-án került sor az úgynevezett bizonyítás felvételére, vagyis a tanúk kihallgatására, az írásszakértő, a nyomdagépszakértő és – Mérei egészségi állapotára vonatkozólag – két orvos szakértő meghallgatására (a szakértői költséget, 50 forintot Méreinek kellett megfizetnie). A két megbízható orvos (dr. Bencze László őrnagy, BM intézeti vezető főorvos és dr. Faber Viktor igazságügyi orvos szakértő¹¹³) nagyon rossznak találta Mérei egészségi állapotát, és a szakvéleményben leírta, hogy „fizikai munkára alkalmatlan”. A bíróság azonban ezt a véleményt nem küldte tovább a büntetőintézetbe, ami később, a sátoraljaújhelyi börtönben – ahová a váci éhségstrájkban való részvétele miatt szállították át – majdnem Mérei életébe került.

A tárgyaláson összesen tizenkilenc tanút hallgattak ki. A tanúnak behívott Pál Magda, aki Fekete Sándor iratait beszolgáltatta a belügynek, nem jelent meg, s kihallgatásától a bíróság el is tekintett: nyilvánvalóan nem akarták lebuktatni, hiszen Fekete és a többi vádlott akkor még nem ismerte valódi szerepét. A tanúk között négy elítélt és öt olyan őrizetes volt, akit ebben az ügyben tartóztattak le, de csak a második csoportban akartak bíróság elé állítani. A tíz szabaddalbon lévő tanú között nyolc olyan volt, akit az ügyben való valamelyes érintettsége miatt többé-kevésbé súlyosan megfenyegettek vagy figyelmeztettek. A védőügyvédek által behívni kért mentőtanúk közül csak kettőt hallgattak meg: Sőtér Istvánt, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatóját és Lami Istvánt, a Népművészeti Intézet párttitkárát, akik Fekete Sándor, illetve Széll Jenő védelmére igyekeztek előadni néhány dolgot. Vida azonban ezeket a tanúvallomásokot azzal söpörte le, hogy amúgy sem enyhítenek a vádlottak bűnösségén.

113 Faber már korábban is kapott megbízást az államvédelemtől: 1950-ben (még mint a László Kórház igazgató főorvosa) ő végezte a saját kollégáik által agyonvert Szűcs Ernő ávéhás tiszt és fivére, Szűcs Miklós boncolását. Lásd Huszár (2009) 104–105.

A vád koronatanújának Ádám Györgyöt tekintették, aki akkor már életfogytiglani börtönbüntetését töltötte, de most perújrafelvétellel fenyegették; az ő helyzetében ez már csak halálos ítéletet jelenthetett volna. Így aztán Ádámot olyan tanúvallomásra bírták, amely az illegális szervezkedés folya-

matosságát – és ezáltal a fő koncepciós elemet – támasztotta alá. Akadtak olyan tanúk is – többek közt a szintén életfogytiglani börtönre ítélt Bibó István és Göncz Árpád –, akik nem a vád által sugalmazott módon vallottak. „A rabruháshat Bibó, akit jó fél évvel korábban ítélték életfogytiglani börtönre, egyszerűen lesöpörte ezt a koncepciós beállítást [mármint azt, hogy beszélgetésük Hoffmanné lakásán koalíciós tárgyalás lett volna], mégpedig olyan hűvös eleganciával, mintha egyetemi előadást vagy akadémiai székfoglalót tartana” – írta erről Litván György három évtizeddel később.¹¹⁴ A tanúkihallgatások után a tanácselnök ismertette az úgynevezett tárgyi bizonyítékokat: a vád tárgyává tett különböző kiadványokat, kéziratokat, újságcikkeket. Fekete zsebenciklopédiájának felolvasását azonban sietve félbeszakította, miután azt tapasztalta, hogy a szellemesen megírt szatírákat hallgatva a jelenlévők alig tudják visszafojtani nevetésüket.

A védelem bizonyítás-kiegészítési kérelmeinek nagy részét a bíróság ugyan ezen a napon elutasította, majd a bizonyítási eljárást befejezettnek nyilvánította.

A hétfői szünet után 31-én folytatódott a tárgyalás, az ügyész perbeszédével,¹¹⁵ a védőügyvédek beszédeivel és a vádlottak utolsó szó jogán elmondott szavaival. Ez a tárgyalási nap ugyanúgy színjáték volt, mint a többi, ahol mindenki eljátszotta a reá kiosztott szerepet. A védőügyvédek ugyanúgy tudták, mint a Legfőbb Ügyészség képviselője, hogy nincs jelentősége annak, mit mondanak védőbeszéd, illetve vádbeszéd címén. A vádlottak is valamennyien eleget tettek az előírásnak: beismerték bűneiket és bűnösségüket, mert ez volt a bizonyítási eljárás legfőbb követelménye. Az utolsó pillanatban már Széll Jenő is ezt tette. 1981-ben, a későbbi Oral History Archívum számára magnetofonszalagra felvett visszaemlékezéseiben elmondta, hogy a tárgyalás szünetében a saját védőjén kívül a többi védőügyvéd is – főleg a BM berkeiben nagyon jártas Révai Tibor – igyekezett rávenni őt bűnössége beismerésére, mert ellenkező esetben kétszeres büntetést kaphat. Mint Széll megállapította, úgy látszik, mégis elkésett a dologgal, mert így is rásózták az öt évet, holott eredetileg állítólag csak két és fél évre akarták ítélni.

A Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa 1959. április 1-jén hirdette ki az ítéleteket: Mérei tíz, Fekete kilenc, Litván hat, Hegedűs két, Széll öt év börtönt kapott, megfelelő vagyonele-

114 Litván (2008) 150. Az írás eredetileg Bibó halálának tizedik évfordulóján jelent meg az *Élet és Irodalom* 1989. május 26-i számában.

115 MOL XX-10-k 60160/1958, 185–214. Béres Miklós perbeszédének részben gépelt, részben kézzel írt fogalmazványa.

kobzással és „egyes jogok gyakorlásától” való meghatározott idejű eltiltással.

Az ítéletnek a büntetések mértékét meghatározó két és fél oldalas szövegét (ügyszáma 22/1959/7) hivatalosan közzétették. A teljes szöveget, amely a 37 oldalas indoklást is tartalmazza, szigorúan titkos minősítéssel más számon (22/1959/8) irattározták, s a rendszerváltás előtt teljesen titkosan kezelték. Még hivatalos szervezeteknek (például a váci börtönigazgatóságnak) sem adtak belőle kivonatot.

Vajon kinek a kedvéért erőlködött Vida a hosszú, aprólékos, kicsavart logikájú indokolás megfogalmazásával? A pártközpontnak és a politikai rendőrségnek akart megfelelni? Nem tudhatjuk, mint ahogy már az sem állapítható meg, egyáltalán ki olvasta el akkor ezt a szöveget. A vádlottak biztosan nem, legfeljebb harminc évvel később juthattak hozzá. Litván Györgynek 1989 utolsó napjaiban küldte el a Legfelsőbb Bíróság az ítélet teljes szövegét, miután az 1989. évi XXXVI. törvény értelmében az 1959. április 1-jén hozott ítéletet semmisnek nyilvánították. Litvánt ekkor a Méreire vonatkozó ítélet indoklása egy újságcikk megírására készítette. Vida ugyanis azt fejtette ki, hogy Mérei súlyos szívbetegségét a vádlott „rendkívüli konoksága miatt” – amellyel nézeteihez egész életében ragaszkodott – nem lehetett enyhítő körülményként figyelembe venni. Litván a *Magyar Hírlap* 1990. január 6-i számában azt írta, hogy az indoklás „hajmeresztő állításai bővebb ismertetést és elemzést is érdemelnének”,¹¹⁶ de ez aztán elmaradt. Pedig valóban érdemesnek látszik ezzel a „szigorúan titkos” irattal foglalkozni, akár a konkrét ügy kapcsán, akár mint az igazságszolgáltatás hazai történetének egyik figyelemre méltó dokumentumával.

Vida Ferenc az indokolás első részében a vádlottak 1956. november 4-e előtti, a forradalom (a szövegben persze: ellenforradalom) előkészítésében és magában a forradalomban játszott szerepét taglalta. Erre vonatkozó megállapításait úgy vezette be, hogy „bűnösségük körébe be nem vont 1956. november 4-e előtti magatartásukat” fogja ismertetni. Az indoklás utolsó, a bűncselekmények minősítésével foglalkozó részében azt írta erről, hogy a vádlottak november 4-e előtti bűnös tevékenységét a bíróság „csupán súlyosító körülményként értékelte, de a vádlottak bűnösségi köréből kirekesztette, mert e vonatkozásban bűnös magatartásuk a bűnüldözésre hivatott állami szervek előtt huzamos idő óta ismert volt”.

A „bűnösségük körébe bevont” november 4. utáni szervezkedést Vida hosszan, részletesen ismertette, időrendben és külön-külön az egyes vád-

116 Újraaközölve Litván (2008) 141.

lottak vonatkozásában is, minden lényegtelen találkozásnak, beszélgetésnek és mondatnak óriási jelentőséget tulajdonítva. Ez persze szükséges volt ahhoz, hogy a szervezkedést minél veszélyesebbnek tüntesse fel.

Az indokolásnak ebben a részében érdekes megállapítások olvashatók. Vida mindjárt az elején szemrehányóan szögezte le, hogy „a Nagy Imre-féle szervezkedés híveinek többsége nem látta meg célkitűzéseinek csődjét sem a nyílt fasiszta erőknél 1956. október 23-a és november 4-e közötti felülkerekedésében”, sem abban, hogy ezt „csupán a szovjet hadsereg segítségével” tudták megállítani. Sőt ezek az elemek azt remélték, hogy „a nyílt erőszak alkalmazása” (Vida nevezte így a szovjet beavatkozást!) elszigeteli „a tömeg bázisától” a proletárdiktatúra híveit, „és nekik – ellenfeleik kiestével – nevető harmadiként ölükbe hullik a hatalom”. „Ennek az elképzelésnek megfelelően november 4-e után azt tartották fő feladatuknak, hogy – a majdani hatalom átvételre felkészülendő – erőiket összefogják.” Itt tehát már nincs szó az államrend erőszakos megdöntésének szándékáról, ami pedig a vádirat egyik hangsúlyos állítása volt.

Vida további érdekes közlése, hogy 1956 végén „nemcsak a vádlottak, hanem a legkülönbözőbb revizionista és revizionistákkal szimpatizáló személyiségek részben alkalmi megbeszéléseken, részben állandóbb jellegű csoportosulásokban vitatták meg az általuk kívánatosnak tartott szervezeti formákat”. „Mínt hogy ezen szövetkezések nem minden résztvevőjét vonta Népköztársaságunk büntetőjogilag felelősségre”, a továbbiakban csak annyiban rögzíti ezeket a bíróság, „amennyiben a vádlottak tevékenységének köre azokat érintette”.

Ezek után Vida hosszan tárgyalta a vizsgálat folyamán és a vádiratban már az analomig ismertetett novemberi – a maguk idejében illegálisnak még nem is nevezhető – összejöveteleket (a még be nem tiltott Petőfi Kör vezetőségi ülését, a Hess András téri diákgyűlést, az újságíró-szövetség gyűlését), majd a különböző lakásokon különböző résztvevőkkel novemberben folytatott ad hoc jellegű megbeszéléseket, a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom kialakulását (erősen hangsúlyozva itt Gimes Miklós szerepét).

Ezzel párhuzamosan kerített sort a sokszorosító tevékenységre: az *Október Huszonharmadika* különszámaira, majd a *Hungaricusra*. E tevékenységben szintén kiemelte az „azóta kivégzett Gimes Miklós” és a „disszidált Kende Péter” kezdeményező fellépését, de a bűnök fő súlya Litván Györgyöt és Fekete Sándort terhelte. Vida ezután hosszan ismertette a Kántás László által elrejtett, soha fel nem használt (valójában használhatatlan) két sokszorosító gép történetét. Ez is Mérei Ferenc bűnlajstromát növelte – de az ellopás itt már nem Mérei utasítására, csak tudtával történt. Ugyanakkor az ítéletindoklás egy szót

sem vesztegetett annak a gépnek az eredetére, amelyen a sokszorosítás ténylegesen történt – azaz a Krassó György letartóztatásakor meg nem talált, s Lipták Tamás közvetítésével Litván Györgyhez került sokszorosítógépére. Mintha annyira természetes lett volna, hogy Krassó György sokszorosítógéppel rendelkezik. A gép eredetét pedig azért nem firtatták sem a vizsgálat, sem a bírósági eljárás folyamán, mert azt Krassóhoz 1956. november 5-én – mint már szó volt róla – az ügyben fontos szerepet játszó ügynök, „Hamvas Judit” vitte, akit viszont nem akartak lebuktatni.

Hosszú-hosszú oldalakon foglalkozott Vida a szervezkedésre tett további kísérletekkel – ki kivel, hol és mikor mit beszélt, milyen meg nem valósult tervek merültek fel, milyen hamvukba holt próbálkozások voltak a „koalíciós kapcsolatok” felvételére –, majd áttért a legsúlyosabb tényként előadott „központ”, „központi mag” létrejöttére. Ez abból állt, hogy Ádám György kezdeményezésére Széll Jenő és Justus Pál időnként (két-öt hetenként) ellátogatott Méreihez, majd az összejövetelekre Fekete Sándort is meghívták. Azt maga Vida Ferenc is elismerte, hogy ennek az állítólagos „együttesnek” – Ádám György szavait idézve – csak „a pártellenzék roncsainak összefogása” volt a célja, hogy az összejöveteleken senki sem elnökölt, nem fogadtak el napirendet, nem hoztak határozatokat, és egyetértettek abban, hogy „a központ ülésein nem szervezési jellegű feladatokat kell ellátniuk, hanem elsősorban az »információk« kicserélése és megvitatása a feladat”. Mégis ezek az összejövetelek – amelyeket visszaemlékezéseiben Széll Jenő közönséges „smúzolásnak”, vagy másutt „kávészató fecsegésnek” nevezett – valósították meg az illegális szervezkedés tényállását. Fekete Sándor egyik önostorozó vallomásában azt mondta, hogy azért nevezhetők ezek az összejövetelek illegálisnak, mert ha a politikai rendőrség jelen lett volna, másképpen beszéltek volna. Ezt az elmés meghatározást azután a tárgyaláson Mérei is megismételte.

A „központ” megbeszéléseivel kapcsolatban még egy figyelemre méltó mondat található Vida szövegében, zárójelbe téve: „/:Bár a perben számos adat merült fel arra, hogy az együttes ülésein Jusztusz Pál is résztvett, nem merült fel elegendő bizonyíték arra, hogy nevezett is tagja volt.:/” (Justust ugyanis, mint láttuk, a Politikai Bizottság engedélyének hiányában nem állíthatták bíróság elé.)

Miután a vizsgálati osztály által feltált bizonyító anyagban, amelyet a bíró végigolvasott, a legnagyobb erőlködéssel sem lehetett bizonyítékot találni arra, hogy a vádlottak a kormány erőszakos megdöntésére törekedtek volna, Vida a rá jellemző nyakatekert módon igyekezett megmagyarázni, hogy a szervezkedők végül miért folyamodtak „a roncsok összeeszkábálásának” az

előzőhöz képest mérsékeltebb formájához. Szerinte azért, mert az országban a konszolidáció gyorsan folyt, és így „azon reményeik dugába dőltek, hogy az »ENSZ beavatkozása« folytán vagy más erőszakos úton eltávolítsák helyéről a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt”. Mindez viszonylagos passzivitásra készítette az együttes tagjait. Vida elismerte, hogy 1957 februárjában Litván György működésképtelenné tette a Hoffmann Tiborné lakásán elhelyezett sokszorosítógépet, amelyet aztán elrejtettek, és később a Dunába dobtak. A súlypont tehát az információk kicserélésére került. Tovább folyt azonban a másik veszélyes államellenes tevékenység: a pénzgyűjtés a letartóztatottak családtagjai számára, aminek a politikai rendőrség és a bíróság szerint egyetlen célja „a szolidaritás szervezése” volt.

Az indoklás végül kitért a „központnak” az ideológiai befolyásolás terén kifejtett tevékenységére, amely Vida megállapítása szerint „a *Hungaricus* I. terjesztésében merült ki” (a bíró itt eltért a vádirat állításaitól, amelyek szerint a vádlottak óriási, kártékony ideológiai hatást fejtettek ki). Következett Fekete Sándor *Hungaricus*ának, majd a tanulmányról külföldön megjelent cikkeknek, azután Fekete Sándor egyéb írásainak taglalása – a *Hungaricus* kéziratban maradt második részéé és röviden a zsebenciklopédiáé. Vida itt szörnyűködve idézett a *Hungaricus*ból különböző, számára felháborító részleteket.

„Az ideológiai befolyásolás során még azt az eredeti elképzelésüket sem valószínűsítették meg, hogy »tanulókörökben« folytassák, hanem ismerőseik körében a *Hungaricus* I.-et terjesztették”, amelyből mintegy 50 példány forgott közkézen. S bár „a bíróság nem tartotta feladatának annak felderítését”, kitől kihez jutott el az írásmű, az indokolásban Vida mégis megnevezett néhány szabadlábon lévő személyt is – Szalai Sándort, Kun Miklós orvost, Kiss Árpádot, Fábri Ervint, Csanádi Györgynét, Pataki Ferencet. Itt kerített sort arra a vádra is, amely a Hoffmann Tiborné lakásán Bibóval és Gönczcel történt találkozóval volt kapcsolatos. Erről azt állította, hogy Fekete és Litván azért juttatta el a *Hungaricus*t Bibó Istvánhoz és Göncz Árpádhoz, mert így tettek még egy kísérletet „a koalíciós kapcsolatok felelevenítésére, a polgári demokratikus elemekkel való egyesülésre és befolyásuk ily irányú kiterjesztésére”. A vádirattal ellentétben viszont azt állapította meg, hogy ez a kísérletük sem vezetett eredményre; a vizsgálati osztály állításaival és Fekete Sándor vallomásával szemben tehát elfogadta azt, amit Bibó és Göncz tanúkihallgatása és Litván György, valamint a későbbi perben elítélt, itt viszont tanúként elővezetett Hoffmann Tiborné vallomása tartalmazott – vagyis hogy nem volt szó további kapcsolatokról és koalícióról.

A bűnlajstrom a *Hungaricus* külföldre küldésével, majd a Nemes Livia által szóban közvetített, Kende Péternek szóló üzenettel folytatódott, itt is a legnagyobb aprólékossággal ismertette a történéseket meg a Vida által implikált szándékokat. Felemlgette a bíró az 1957 szilveszterén Hanák Péter lakásán, szűk baráti körben történeteket is: Fekete és Litván ugyanis ekkor dramatizálva előadták a zsebenciklopédia egyik fejezetét (amelyben a szereplők szibériai rabságukban beszélgetve elevenítik fel 1957-es emlékeiket), anélkül azonban, hogy a mulatságon jelenlévők tudták volna, honnan való a szöveg.¹¹⁷

Végeredményben Vida az indokolásban elismerte, hogy 1958 nyaratól, „a Nagy Imre-perről kiadott sajtókommuniké megjelenésétől” (ilyen sunyi módon utalt az általa hozott ítéletekre és az egész civilizált világot felháborító kivégzésekre!) a vádlottak „hallgatólagosan felfüggesztették” működésüket.

Befejezésül részletesen indokolta a bűncselekmények jogi minősítését. Ez a csaknem nyolc sűrűn gépelt oldalra rúgó, zavaros, magyartalanul, sőt helyenként érthetetlenül fogalmazott szöveg sűrítve jellemzi az egész bírósági eljárás színvonalát. Az „elemzés” kiindulópontja: a vádlottak szándéka az volt, hogy „Nagy Imre és társainak általuk ismert 1956. november 4-e előtt működő szervezkedését az új körülmények között új módszerek, formák, keretek alkalmazásával, de változatlan tartalommal hozzák létre”. Tevékenységükben „a volt pártellenzék roncsainak összetartása nem jelent kitérést ennek államellenes tartalmát illetően (proletárdiktatúraellenesség)”.

Az első- és másodrendű vádlott esetében a BHÖ 1. pont (1) bekezdés szerinti, a harmad-, negyed- és ötödrendű vádlott esetében a BHÖ 1. pont (2) bekezdés szerinti minősítést az indokolta, hogy „bűnös tevékenységük [...] büntetőjogi megítélés, minősítés szempontjából nem bontható egyes részreire [...], hanem a maga egészében az államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben kifejtett vezetői tevékenységként, illetve tevékeny részvételként volt értékelendő, s ez határozza meg ennek a szervezkedésnek jellegét, társadalomveszélyességét is”.

Mérei esetében Vida azzal indokolta az 1/(1) szerinti minősítést, hogy tevékenysége a szervezkedés egészére meghatározó jellegű volt. „Ha nem is ötlele indult ki a segélygyűjtés gondolata, ő adta meg annak politikai tartalmát (szolidaritás-szervezés), az 1957. októberi üzenetkiküldésben társainak kifejezett kívánságát politikai tetté ő formálta.” Fekete Sándor a *Hungaricus* megírásával „az egész szervezkedés világnézetét (ideológiáját) összegezte, de programját is meghatározta”. A harmad- és ötödrendű vádlott esetében Vida azt

117 Fekete Sándor ezt október 31-i kihallgatásán mesélte el. ÁBTL V-145288/2,

rásával „az egész szervezkedés világnézetét (ideológiáját) összegezte, de programját is meghatározta”. A harmad- és ötödrendű vádlott esetében Vida azt

tartotta szükségesnek megmagyarázni, miért nem sorolta őket a szervezkedés vezetőinek kategóriájába.

Az indoklás egyik nyakatekert részlete az a bekezdés, amelyben a népbírósági tanács elnöke megindokolta, miért nem tartották fenn a BHÖ 35. pontja szerinti hazaárulás vádját. „Az állandó bírói gyakorlat szerint ugyanis figyelembe véve a második világháború után kialakult nemzetközi helyzetet”, nemcsak a fegyveres támadás valósítja meg az „ellenséges cselekmény” fogalmát, hanem a hidegháborúra jellemző ellenséges propaganda is. Hogy a vádlottak elkövették-e a hazaárulást, „azon dőlt el, hogy nevezetteket [Fejtő Ferencet és Kende Pétert, akikkel Fekete és Mérei kapcsolatba lépett] olyan külföldi szervezet megbízottjainak kell-e tekinteni, mellyel szövetkezés /:érintkezésbe bocsátkozás:/ megvalósítja a hazaárulás büntettét”. És most következett a zavaros fejtegetés, hogy a vádlottak tettét miért nem lehetett hazaárulásnak tekinteni. „A perben felmerült adatok és a bíróság más ügyekből [azaz a Nagy Imre-perből és más ötvenhatos perekből] szerzett hivatalos tudomása szerint az a szervezkedés, melynek 1956. november 4-e utáni fenntartására törekedtek a vádlottak, ugyan nemzetközi áramlat része /:ahogy Nagy Imre egyik »alvezére« a tárgyalásán dagályosan kifejezte, a »sztalinizmus« – valójában a proletárdiktatúra »elleni nemzetközi harc magyar hadosztálya«:/, de e tény annak bírói bizonyossággal való megállapíthatására, hogy az »külföldi szervezet«-ként értékelhető, nem volt elégséges”, ezért a bíróság mellőzte a hazaárulás tényállás megállapítását, „viszont szervezkedésük jellegét, társadalomveszélyességét ez a tartalmában hazaáruló magatartásuk döntően meghatározta”. Tehát: Vida szerint nem hazaárulás, de tartalmában hazaárulás.

Meg kell itt állnunk Vida szinte érthetetlen beszúrásánál „Nagy Imre egyik alvezérének” szavairól. A bíróság elnökén és azokon az ülnökökön kívül, akik a Nagy Imre és társai elleni perben is bírászkodtak, senki sem tudhatta, hogy ebben a mondatban Vida az általa 1958 áprilisában elkülönített perben halálra ítélt és azonnal kivégzett Szilágyi Józsefet idézte.¹¹⁸ Ez az ide egyál-

118 De még ezt sem tudta pontosan idézni. Szilágyi tárgyalásán Vida kérdése – amely itt a vádlott legfőbb ügyészi kihallgatásán elhangzott egyik mondatára utalt vissza – így szólt: Ön „a fegyverbarátjait úgy szokta nevezni, hogy a sztalinizmus elleni nemzetközi front magyar katonái, ugye?” Szilágyi válasza: „Hát, hogyha nagyon dagályosan fejezem ki magam, akkor így szoktam.” A vádlott szavaiban tehát volt egy kis öni-rónia, míg Vida 1959 áprilisában megbélyegzésnek szánta a gúnyosan és pontatlanul idézett mondatot. Szilágyi szavait lásd Hanák–Szabó (2008), az 1958. április 16-i tárgyalás jegyzőkönyve.

talán nem illő, gúnyos hangú beszúrás mindennél jobban mutatja Vida végtelen cinizmusát és nyilván önmaga előtt is titkolt rettegését az általa meggyilkoltatott tiszta hős alakjától. Talán csak a mélylélektan vagy éppen a kriminálpszichológia segítségével lehetne magyarázatot találni arra, milyen kényszer idéztette fel a vérbíróban (mint egy helyi, törpe Borisz Godunovban) egy esztendő múltán is áldozata vádoló szavait. Hiszen 1959-ben Vida azt hihette, hogy ezekről a szavakról – mint ahogy az egész per anyagáról – a legszűkebb vezető körökön kívül soha senki nem fog tudomást szerezni.

Az indokolás a továbbiakban újra meg újra ecsetelte a vádlottak „konok elvetemültségét”. Igaz, hogy tevékenységük nem irányult közvetlenül a hatalom megragadására, de „társadalomveszélyessége” az ilyen típusú szervezkedések közül „magasan kiemelkedik hazaárulást súroló tevékenységével” stb. stb.

A vádlottak egyenkénti minősítésével kapcsolatban ismét meg kellett indokolnia, miért Mérei kapja a legsúlyosabb büntetést. Fekete esetében azt ecsetelte, hogy őt értelmiségi elvbarátai fiatalságánál és hiúságánál fogva tudták belerángatni a szervezkedésbe és „származásánál fogva cégérül felhasználni”. Széll Jenőtől nagyon rossz néven vette Vida, hogy szinte végig tagadott, s csak az utolsó szó jogán mondott szavaiban ismerte be bűnösségét.

A Legfőbb Ügyészség képviselője természetesen egyetértett az ítélettel. Csak azon csodálkozott egy kicsit, hogy nem Fekete kapta a leghosszabb börtönbüntetést; a perbeszédben ugyanis ő fordított sorrendet javasolt. De hát Méreinek, mint kispolgári származású értelmiséginek az akkor érvényes pártvonal szerint nagyobb büntetést kellett kapnia, mint a munkásszármazású, csak megtévedt Feketének.

A Legfelsőbb Bíróság Népbírósi Tanácsának ítélete ellen „fellebbezésnek helye nincs. Jogerős és végrehajtható” – írta az ítélet végére a végzést Vida Ferenc tanácsvezető.

Mérei Ferenc és Fekete Sándor az 1963. évi úgynevezett nagy amnesztiával szabadult, tehát mindketten négy és fél évet ültek. Hegedűs András 1960 nyarán, Széll Jenő és Litván György büntetésük kétharmadának letöltése után, 1962-ben léphettek ki a börtönkapun.

A Mérei Ferenc és társai bűnügy többi kilenc szereplőjét – Zsámboki Zoltánt és társait – egy második perben, 1959. május 25-én állították bíróság elé. A Legfelsőbb Bíróság Népbírósi Tanácsa, ugyancsak Vida Ferenc elnöklete alatt, ugyanolyan, a fellebbezést kizáró eljárásban június 2-án ítélte Zsámboki Zoltánt hét, Kántás Lászlót négy és fél, Hoffmann Tibornét szintén négy és fél, Kelemen Imrét két, Nemes Líviát öt, Kiss Károlyt és Németh

Lászlót három és fél, Varga Jánost másfél, Lipták Tamást két és fél év börtönre. De az ő történetük már egy másik írás tárgya lesz.

*

A Mérei Ferenc és társai-, más néven *Hungaricus*-ügy az ötvenhatos forradalom utáni megtorlás úgynevezett revizionista „bűnügyei” közül az egyik legkésőbbi volt. (Utána már csak néhány egyszemélyes „revizionista perre” került sor: Erdős Péter, Földes Péter perére.) Ez ugyanúgy koncepciós ügy volt, mint az 1956 utáni többi politikai per. Nem olyan értelemben, mint a sztálinista rendszer „virágkorában” a Szovjetunióban és a csatlós országokban, többek közt Magyarországon lezajlott koncepciós perek, amelyek egytől egyig hazug, kitalált vádakon alapultak, és amelyekben a legcsekélyebb bizonyítási kísérlet nélkül ítélték halálra, végezték ki, küldték börtönökbe, lágerekbe emberek száz- és százazreit. A Kádár-rezsimben Magyarországon történt letartóztatások, perek és ítéletek háttérében valós tények is szerepeltek, hiszen 1956-ban valóban volt forradalom, és a forradalom leverése után tényleg volt ellenállás a Kádár-kormánnyal szemben. Csakhogy ezek a politikai perek és ítéletek általában olyan nézeteket és cselekedeteket kriminalizáltak, amelyek jogállami rendszerben nem lehettek volna büncselekménynek minősíthetők, vagy mindenestre sokkal enyhébb megítélés alá estek volna, mint az 1956-ot követő megtorlás során. A Mérei és társai-ügy vádlottjainak egy része 1956 végén és 1957 elején valóban írt, sokszorosított és terjesztett kormányellenes szövegeket, de ezt a tevékenységét kilátástalansága miatt 1957 februárjában-márciusában abbahagyta. Ezután már csak néhány kéziratos példányban fennmaradt rendszerellenes írás elkészítését, illetve elolvasását róhatták fel vádként. A koncepciós jelleg itt abban érhető tetten, hogy a politikai rendőrség úgy tüntette fel a dolgot, mintha az illegális tevékenység mindvégig, egészen a főszereplők letartóztatásáig folyamatos lett volna. Ezért kellett a szereplők közötti minden családi, baráti kapcsolatot illegális szervezkedésnek feltüntetni. A koncepcióhoz tartozott az is, hogy az egymással szorosabb vagy lazább baráti, ismeretségi kapcsolatban álló emberekből – mint láttuk – különböző szervezett, ellenforradalmár csoportokat kreáltak (Mérei csoportja, Litván csoportja, Fekete csoportja – eleinte az ügyből később kihagyott Félix Pál csoportja is), amelyek mindegyikét állítólag Mérei irányította.

Pénzgyűjtés valóban folyt még 1958-ban is, a letartóztatottak hozzátartozóinak anyagi segélyezése céljából, de az általánosan érvényesülő megfélemlítés következtében egyre szűkebb keretek között. Normális körülmények közt

a segélyezést nem is lehetett volna bűncselekménynek minősíteni. De kiagtaltak ezenfelül olyan vádak is, amelyeknek semmiféle valós alapjuk nem volt.

A *Hungaricus*-ügy azért is ad lehetőséget számos tanulság leszűrésére, mert az 1956 utáni megtorlás során lefolytatott sok más büntetőeljárástól eltérően itt szinte teljesen fennmaradtak az operatív (nyomozási), a vizsgálati és a bírósági iratok, legalábbis nem mutatható ki bennük nagyobb arányú iratmegsemmisítés (a Legfőbb Ügyészség vonatkozó iratainak töredékessége valószínűleg a korabeli ügyviteli hanyagság következménye). Ezekből a dokumentumokból – kiegészítve a belőlük nyerhető adatokat egykorú és későbbi irodalomból, memoárokból merített információkkal – szemléletesen kirajzolódnak a Kádárkori politikai rendőrség és igazságszolgáltatási szervek általánosan alkalmazott módszerei, céljai, működési mechanizmusa. Különösen tanulságosak a megfélemlítésre, a zsarolásra, a lejárásra és a bomlasztásra vonatkozó adatok. A „bomlasztás” és „lejárás” egyik legaljasabb módszere az volt, amikor elítéltekről vagy szabadlábon lévőkéről a legfurfangosabb módszerekkel elhíresztelték, hogy besúgók (a tényleges besúgókat persze védték – olyannyira, hogy sokuk beszerzési és munkadosszióját kiemelték, és valószínűleg megsemmisítették). Mennyire jellemző a politikai rendőrségre, hogy ők maguk is lejárásnak nevezték, ha valakiről azt terjesztették, hogy sikerült beszerezniük.¹¹⁹ Ezeket a módszereket az államvédelmiek nem is tartották szükségesnek leplezni, sőt kérkedtek velük, és nagy sikerükként könyvelték el alkalmazásukat. Mint Harangozó Szilveszter alosztályvezető 1960-ban írta, a *Hungaricus*-ügy a II/5-e alosztály egyik legfontosabb ügye volt,¹²⁰ és az államvédelem úgy értékelte, hogy elérte vele célját: a még

119 Ebben az ügyben a lejárás nem sikerült például Hegedűs B. András esetében. Sikerült viszont a le nem tartóztatott, de Hollós által az ügyben részesnek hitt és ezért éveken át üldözött Szalai Sándor egyetemi tanár esetében, akire vonatkozóan részletes lejárásit tervet készítettek, s azt végre is hajtották. Végül elérték, hogy sokan elhiggyék róla: ügynök lett – pedig bizonyíthatóan nem volt az.

120 Tabajdi–Ungváry (2008) 139.

121 ÁBTL M-20130, 99–100.

mindig nem kellően letört értelmiségi ellenállás felszámolását. Az ügyben igen aktív szerepet játszó Sándor százados szerint „Mérei köre, mint a Nagy Imre csoport maradványa, a teljes dezorganizálódás folyamatába került. Az ügy bonyolításának vonala, a kihallgatottak és őrizeteseik vallomásai és annak a köztudatba kivitele erkölcsileg összezúzta őket, egymás iránti bizalmatlanságuk az ügyben szereplőkre fokozódik.”¹²¹ Másutt viszont – legnagyobb sajnálatukra – meg kellett állapítaniuk, hogy

ezekben a körökben mégsem megy olyan könnyen a bomlasztás, és a legbelső körökbe nem tudnak bejutni. Az ötvenhatosok szolidaritása – a börtönökben és „szabadlábon” is – még sokáig élt.

A fennmaradt dokumentumok kétséget kizáróan mutatják, hogy a politikai rendőrség, bár a Mérei és társai-ügyben minden jel szerint kezdeményező szerepet játszott, mégsem vihette véghez a dolgot saját tetszése és belátása szerint, hanem ki kellett kérnie az MSZMP vezető szerveinek beleegyezését. Mint láttuk, a letartóztatást addig nem foganatosíthatták, amíg a Politikai Bizottság meg nem adta „a szükséges politikai felhatalmazást”. De a pártvezetés menet közben is figyelemmel kísérte az ügyeket. Amikor például az MSZMP KB adminisztratív (a belügyi szervekkel foglalkozó) osztálya megtárgyalta a belügy 1958. október 13-i jelentését az állambiztonsági munkáról, a „Folyamatban lévő hálózati feldolgozás alatt lévő jelentősebb ügyek” közt a „Földi, Lengyel [Fekete, Litván] és társai” fedőnevű ügygel is foglalkozott.¹²²

A PB az ilyen – hivatalosan büntetőpolitikainak nevezett – kérdéseket per sze szigorúan zárt üléseken tárgyalta, s olyan súlyos titokként kezelte, hogy sokszor még a maga számára egyetlen példányban készített jegyzőkönyvben is került a konkrét megnevezést. Az 1958. július elsején tartott zárt ülésen került például napirendre „Münnich elvtárs bejelentése néhány büntetőpolitikai intézkedésről”. A határozat szerint „a PB megbízza Münnich elvtársat, hogy *az általa előterjesztett ügyben* a peranyagot még egyszer vizsgálja át és a cselekmények természetétől függően *konzultáljon az igazságügyi szervekkel*. Az ellenforradalmi cselekményekkel kapcsolatos, *most lezáruló ügyekben hozandó ítéleteket* publikálni nem kell.”¹²³ Az MSZMP legfelső vezető szerve tehát annyira diszkréten kezelte saját döntő beavatkozását az igazságszolgáltatásba, hogy a neveket még itt sem írta le. Az egyes számban szereplő „ügy” nyilvánvalóan a „Bibó István és társai” ügy volt, a többi pedig a Nagy Imre-per után gyorsan sorra kerülő többi revizionista per (Haraszi Sándor, Kardos László, Ádám György, mindegyiküknél: „és társai” pere). Hogy milyen ítéleteket nem akartak Kádár és társai publikálni, arról felvilágosít a jegyzőkönyvet vezető Ságvári Ágnes az „ítéleteket” szó mellé kézzel írt beszúrása: „halálos”. Máshonnan is tudjuk, hogy Bibót és Gönczöt halálra akarták ítélni, s ezt csak az erőteljes nemzetközi tiltakozás akadályozta meg.

A Politikai Bizottság azonban nemcsak a bírósági szakaszban, hanem már a BM-ben zajló vizsgálati szakaszban is konkrétan foglalkozott ezekkel az ügyekkel. A Mérei és társai-ügyben több iraton is olvasható olyan rájegy-

¹²² MOL 288. f. 30/2. ő. e. (1958) 43.

¹²³ MOL 288. f. 5/85. ő. e. 7. Kiemelés – G. É.

zés, hogy a szóban forgó jelentést „csak a Politikai Bizottság tagjai kapják”, vagy hogy „ezekkel a javításokkal ment a PB elé”.¹²⁴

Sok esetben (talán az esetek nagyobb részében) nem maradt írásos nyoma annak, hogy a Politikai Bizottság miképpen foglalt állást a Mérei-ügyben eléje terjesztett jelentések dolgában (valószínűleg egyetértően, hiszen a per előkészítése tovább haladt a BM által megszabott mederben). A PB 1959. március 17-i zárt ülésén, amelynek napirendjén ismét szerepeltek „büntetőpolitikánk egyes kérdései”, megint konkrét intézkedést írtak elő a Mérei-ügyben. A 2. napirendi ponttal kapcsolatos, szokás szerint rendkívül szűkszavú, Nemes Dezső által lejegyzett határozat így szólt: „A március 23-án kezdődő ügyről annak befejezése után a sajtóban közlemény jelenjen meg. Készíti Nezvál elvtárs, jóváhagyja Münnich, Biszku és Nemes elvtárs.” Az ügyet tehát most is csak ilyen titokzatos formában jelölték meg, a nevet még ebben az egyetlen példányban gépelt iratban sem írták le. Hogy itt kikről esett szó, az csak onnan tudható, hogy a szöveg melletti üres helyre *maga Kádár János* szúrta be, *sajátkezűleg*: „(Mérei-ügy)”.¹²⁵

A Mérei és társai által folytatott „ellenforradalmi szervezkedés” felszámolását a pártvezetés annyira fontos mozzanatnak tartotta, hogy az MSZMP 1959. november 30. és december 5. között lezajlott VII. kongresszusán Biszku Béla belügyminiszter december 3-i hozzászólásában csaknem egy teljes nyomtatott oldalnyi terjedelemben foglalkozott a „Mérey–Fekete-üggyel”.

„Ez az értelmiségi csoport az ellenforradalom után aktív ellenséges tevékenységet fejtett ki egy olyan illegális szervezet létrehozása érdekében, amely soraiban egyesített volna minden revizionistát – az úgynevezett nemzeti kommunistákat – és a volt burzsoá pártok képviselőit.” „Ezek [...] a »független, semleges Magyarország« jelszava alatt új mozgalom indítását tervezték és külföldi segítséggel a népi demokratikus rendszer megdöntésére törekedtek. Két évvel az ellenforradalmi felkelés után mindössze néhány tucat valóban ellenséges személyt, vagy még mindig megtévesztett embert sikerült szervezetükbe bevonniuk.”¹²⁶ Ha ez így volt, vajon miért látta a vezetés olyannyira veszélyesnek ezt a szervezkedést, hogy „meg kellett tenni a szükséges intézkedéseket” „ezen személyek aknamunkájának” megszüntetésére?!

Az államvédelem buzgalma és figyelme a „veszélyes személyek” ellenőrzés alatt tartására a bebörtönzés alatt és

124 ÁBTL V-145288, 188.; V-145288/13, 169.

125 MOL 288. f. 5/122. ő. e. 1., 7.

126 *A Magyar Szocialista...* (1960) 350–351.

után sem lankadt. Az ítélet után is nyomoztak különböző ügyekben (például a jugoszláv kapcsolatok ügyében), zárkahlászati személyek útján gyűjtöttek in-

formációt a rabokról, és próbálták például felderíteni a revizionisták által a börtönben állítólag megalakított „Október Huszonharmadika Párt” ügyét.

A szabadulás után róluk is – mint a más ötvenhatos ügyekben elítélt és kiszabadult, de továbbra is veszélyesnek minősített személyekről – úgynevezett figyelődossziékat (F-dosszié) vezettek, adatokat gyűjtöttek arról, hogy kikkel járnak össze, lehallgatták telefonjukat, lakásukat, ellenőrizték postájukat. A nyilvánvántartásokat időről időre felülvizsgálták, de később is mindig javasolták legalább az alapnyilvánvántartásban megtartani őket.¹²⁷

127 Az operatív dossziék folytatásaként kezelt figyelődossziék ebben az ügyben főleg Méreiről, Széllről, Zsámbokiról, Liptákról maradtak fenn. De például Litván György kiszabadulás utáni dossziéi (egy kivételével) eddig nem kerültek elő, csak a „bűntársak” F-dossziéiban fordul elő a neve különböző besúgói jelentésekben. Szerepelt a neve az „Összejárók” fedőnevű ügyben is, de egyelőre ez a dosszié sincs meg.

HIVATKOZÁSOK

Fekete (1989a)

FEKETE SÁNDOR: *Hungaricus: A 1956-os felkelés okairól és tanulságairól. Fekete Sándor hajdan illegálisan terjesztett írásának első biteles magyar nyelvű kiadása mai magyarázatokkal.* Budapest, Kossuth.

Fekete (1989b)

FEKETE SÁNDOR: A Hungaricus-história. *Tekintet*, 1989. 3. 85–108.

Fekete (1995)

FEKETE SÁNDOR: *Egy bűnös szatíra.* Elkövette: Fekete 1957–58-ban. Elítélte a Legfelsőbb Bíróság 1959-ben. Kiadta: a Szerző 1995-ben.

Fekete (1996)

FEKETE SÁNDOR: *Vácott voltam Afrikában. Emlékeim az 1956 utáni terror-korszakból.* Budapest, a szerző kiadásában.

Gál (2008)

GÁL ÉVA: Az államvédelem és Nemes Livia pszichológus. *Élet és Irodalom*, 2008. november 28.

Hanák–Szabó (2008)

HANÁK GÁBOR–SZABÓ CSABA (szerk.): *Megrendült a világ. A Nagy Imre és társai elleni per hangfelvétele és szó szerinti leírata.* DVD-ROM. Budapest, Magyar Országos Levéltár, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, OSZK Történeti Interjúk Tára, Kossuth Kiadó ZRt.

Huszár (2003)

HUSZÁR TIBOR: *Kádár János politikai életrajza*. 2. kötet. Budapest, Szabad Tér–Kossuth.

Huszár (2009)

HUSZÁR TIBOR: *A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai 1946–1955*. Budapest, Corvina.

Kenedi (1996)

KENEDI JÁNOS (összeáll., bev.): *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. Budapest, 1956-os Intézet.

Litván (1999)

LITVÁN GYÖRGY: Mérei és a krampusz. *Beszélő*, III. f., IV. évf., 2. (1999. február).

Litván (2008)

Litván György: Magas, szelíd férfi, rabruhában. In *Sorstársak és kortársak*. Budapest, Noran, 147–152.

A Magyar Szocialista... (1960)

A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusának jegyzőkönyve, 1959. november 30.–december 5. Budapest, Kossuth.

Rainer (2008)

RAINER M. JÁNOS: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest, 1956-os Intézet.

Tabajdi–Ungváry (2008)

TABAJDI GÁBOR–UNGVÁRY KRISZTIÁN: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest, Corvina–1956-os Intézet.

VALUCH TIBOR

ENNI ÉS LAKNI IS KELLENE...

*A nagyüzemi munkásság életkörülményeinek néhány sajátossága
Ózdon a második világháborút követő évtizedekben**

BEVEZETÉS

A XX. századi magyar munkásság életkörülményeiről az utóbbi években főként az országos állapotokat bemutató összegzések születtek,¹ egyes üzemek és/vagy ipari központok munkavállalóinak hétköznapijairól viszont mindeddig többnyire csupán egy-egy, általában rövidebb időszakot átfogó, illetve rész-kérdést vizsgáló történeti és szociológiai elemzések láttak napvilágot.² Jelen tanulmányban – az ózdi nagyüzemi munkásság XX. századi család- és társadalomtörténeti kutatásának részeként – a második világháború időszakától a hatvanas évek végéig próbálom meg összefoglalni, hogyan változott az életkörülmények két legfontosabb tényezője: a köz- és élelmiszerellátás, valamint a lakásviszonyok. Nyilván felvethető a kérdés, miért pontosan ez a két problémakör áll az elemzés középpontjában. A válasz meglehetősen egyszerű: a hétköznapi élet lokális dimenziójú vizsgálatát egyrészt önmagában is érdekes problémának tartom, másrészt a kutatás jelenlegi szakaszában a különböző levéltári dokumentációkat áttekintve – különösen az 1945–68 közötti időszakban – minduntalan előkerült a krónikus lakáshiány és az időszakonként változó élelmiszer-, illetve fogyasztási-cikk-hiány. Kézenfekvőnek tűnt tehát, hogy részben a mikroszintű társadalomtörténeti kutatás háttéréként, részben önálló témaként feldolgozzam a legelemibb létszükségletek kérdéskörének történetét.³ Mindez alkalmat szolgáltatott arra is, hogy egy konkrét, jól

* Részlet egy készülő nagyobb, az ózdi munkásság XX. századi társadalmi viszonyait elemző tanulmányból.

1 Többek között lásd Gyáni-Kövért (1998) 336–363.; Gyáni (2006) 12–16., 30–34., 52–54.; Belényi (2004); Valuch (2001) 213–233., 281–313.; uő (2006) 32–46., 110–124.

2 Kemény-Kozák (1971a, b); Horváth (2004); Tóth (2007).

3 Az élelmiszer-ellátás, a táplálkozási szokások és a lakásviszonyok „személyes” története interjúk, hagyatéki leltárak, fotók segítségével rekonstruálható, ebben a tanulmányban azonban a kérdést tudatosan az intézményi oldalról közelítem meg.

behatárolható területen próbáljam meg bemutatni „a szocialista építés sikereit” és az annak „legfontosabb támaszát jelentő munkásosztály életszínvonalának állandó emelését” hangsúlyozó korabeli hivatalos diskurzus valóság tartalmát. Ezen túlmenően is számos érdekes kérdés bukkant fel: hogyan próbálta meg kezelni a helyi vezetés a tartós hiányból adódó helyzetet? Miként próbált úrrá lenni az áru- és lakáshiányból adódó lokális társadalmi feszültségeken? Mekkora önállósága és politikai mozgástere volt a helyi vezetésnek e két, a város életét alapvetően meghatározó kérdés kezelésében? A kontinuitás avagy a diszkontinuitás volt-e a jellemző a Rákosi- és a Kádár-korszak helyi politikai

4 A köznyelvben Rimának nevezték a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.-t, illetve az ennek részeként működő Ózdi Vas- és Acélgyárat, amely 1950-től a kilencvenes évek részleges privatizációjáig, illetve felszámolásáig viselte az Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) nevet.

5 A lakásviszonyokat tárgyalva most nem térek ki részletesen a XX. század közepétől növekvő számú helyi cigánysággal kapcsolatos kérdésekre; ez egy külön tanulmány tárgyát képezi. A problémakör – társadalmi, szociális, közbiztonsági, foglalkoztatási és közegészségügyi kérdésként – 1951–68 között folyamatosan jelen volt a helyi politikában.

gyakorlatában e téren? Hogyan próbálták megfelelni a „szocialista város” ideáltipikus képéből fakadó elvárásoknak? Milyen társadalmi alkalmazkodási taktikák és stratégiák alakultak ki? Miként élték meg az egykori „rimás”⁴ munkások az 1945 előtti, viszonylag széles körű szociális juttatások megkurtítását, elvesztését? Milyen társadalmi feszültségek adódtak a negyvenes–ötvenes évek fordulójától felgyorsuló bevándorlásból? A kérdések sora természetesen hosszasan folytatható, s nyilvánvaló az is, hogy a munka jelenlegi szakaszában ezekre még csak részleges válaszok adhatók.⁵ A kutatás forrásai a népszámlálások adatai, a gyár és a város levéltári dokumentumai voltak.

A HELYI TÁRSADALOM VÁLTOZÁSAINAK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

Ózd lakossága a XIX–XX. század fordulójától a nyolcvanas évekig – elsősorban a gyár vonzerejének, másodsorban a kisebb településekkel történő összevonásoknak köszönhetően – folyamatosan növekedett. A migrációs folyamatokat vizsgálva jól látható, hogy a XX. század elején a felvidéki, észak-magyarországi területekről és a dél-erdélyi bányá- és iparvidékről kerültek a legtöbben a gyárba és a városba, a húszas–harmincas évektől a Borsod, Nógrád, Szabolcs és Heves megyei falvakból, az ötvenes évek elejétől pedig – az erőltetett iparosítás és kollektivizálás következményeképpen – az alföldi területekről. Ózd

többek között azért válhatott bevándorlási célponttá, mert az ötvenes évek első felének hadiipari fejlesztése a kohászati kapacitás gyors bővítését követelte meg, ami jelentős munkaerőigényt teremtett. Az ipari munkahely és a körülötte sajátosan növekvő település sokak számára kilépési lehetőség is volt a falusi szegénységből.

A bevándorlás, amely az ötvenes évek elejétől a hatvanas évek elejéig – a korábbiakhoz képest is – jelentős mértékű volt, komoly szociális feszültségeket okozott. 1959 augusztusában a helyi rendőrkapitányság már egyenesen a közbiztonságot fenyegető tényezőként értékelte a jelenséget. „A hatalmas ipari létesítmény azt eredményezi, hogy a népsűrűség növekedik. Ebből adódóan különböző lakásproblémák és egyéb, a közbiztonsággal szorosan összefüggő nehézségek jelentkeznek nap-mint nap. A munkaerőhiány és a munkanélküliség ennek ellenére együtt jelentkeznek a városban. 600 fő olyan munkanélküli van nyilvántartva, akik csak azért nem dolgoznak, mert nem konvenió nekik a munkalehetőség [...]. A város, ill. a kohászati üzem beruházásáról nem akarok itt beszélni. [...] A nagy befektetés, az ebből adódó munkalehetőség az ország nagy részéről idevonzza a dolgozókat, de ezek között igen sok a kétes egzisztencia. Főleg Szabolcs és Hajdú szabadult meg a gyanús elemeitől. [...] A munkásság is eléggé felhígult. Erre utalnak egyébként az üzemen belüli hanyag, hűtlen kezeléseik, lopások elég nagy száma.”⁶ A hivatalos vélekedéstől függetlenül a kortársak egy részének emlékezete is a helyi társadalom meggyengüléseként őrizte meg az ötvenes évek elejétől kibontakozó bevándorlást. A helyi vezetőkben újra meg újra felmerült a letelepedési tilalom vagy a betelepülés feltételhez kötésének gondolata. „Évről-évre nem csökken, hanem szaporodik városunkban a putrikba meghúzódó, bevándorló családok száma, melyet hatósági vonalon megakadályozni nem tudunk. Hogy miért nem tudjuk megakadályozni, azt azzal tudom megindokolni, hogy városunkban évente több százmilliót építünk be a kohászat és a város. Ezekhez az építkezésekhez segéd munkásokra van szükség. Nemcsak 1961-ben, de már évek óta Ózdon segéd munkásokat felkutatni nem tudunk, nagy része a környező falvakból, távolabbi megyékből jelentkeznek itt munkára, és végül itt ragadnak. Nincs az országban olyan rendelkezés vagy törvény, amely megtiltaná, hogy évekig itt dolgozó emberek családjai be ne költözhesse nek városunkba.”⁷ Az „indokolatlan bevándorlást és letelepe-

6 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (BAZML) XXIII-527/a 4. Ózd Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. A BM Ózdi Városi Kapitányságának jelentése a közbiztonság helyzetéről, 1959. augusztus 28. Az iratok nyelvhelyességi hibáit nem javítom.

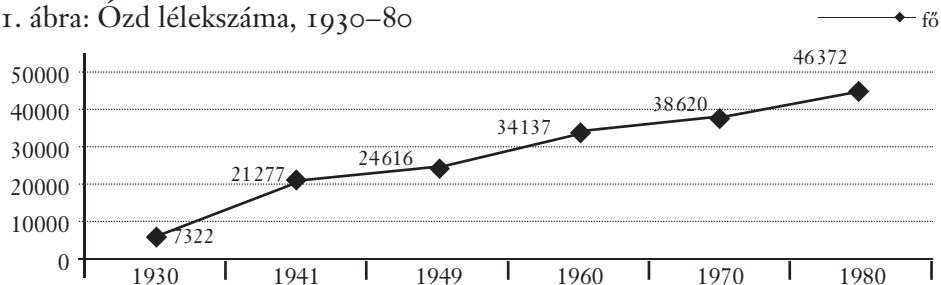
7 BAZML XXIII-526/a 1. Ózd Város Ta-

nácsának iratai. Ózd város fejlesztése a II. ötéves tervidőszakban, 1962. február 8. 8 BAZML XXIII-527/a 4. Az 1960. október 5-i VB-ülés jegyzőkönyve, Tóth Istváné tanácselnök felszólalása.

dést” – javasolta a tanácselnök a hatvanas évek elején – azzal kellene mérsékelni, hogy csak azoktól fogadnak el végleges bejelentkezést, akik állandó munkahelyet tudnak igazolni.⁸ Ezt a korlátozást azonban nem vezették be.

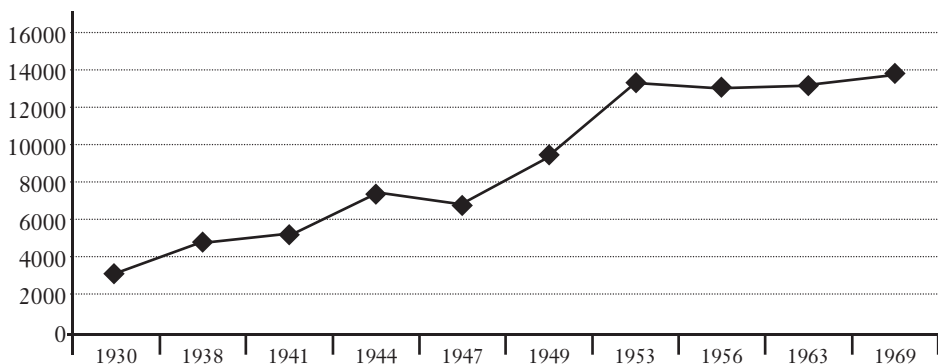
Az 1949-ben várossá nyilvánított község népessége változó dinamikával növekedett. A harmincas évekbeli növekedés a közigazgatási átszervezés⁹ és a hadiipari konjunktúra, az ötvenes évekbeli, mintegy 40 százalékos gyarapodás alapvetően a bevándorlás következménye. Az ötvenes évek végén felmerült, hogy újabb községeket (Hódoscsépány, Uraj, Susa, Szentsimon) csatolnak a városhoz, ám a helyi vezetők akkor ezt hosszú időre – egészen a hetvenes évek végéig – a fejlesztési források szűkösségére és a lélekszám-növekedés okozta igények kielégíthetlenségére hivatkozva sikerrel odázták el.

1. ábra: Ózd lélekszáma, 1930–80

Forrás: Népszámlálási adatok.

2. ábra: Az ózdi gyár létszámának változása, 1930–69

Forrás: Berend (1980).

A település ellátási terheit a bevándorlás mellett az is fokozta, hogy megfelelő intézmények híján képtelen volt a városi feladatkörök ellátására. A fejlesztés lassan és igen szeszélyesen haladt, a városi alapellátás intézményrendszere mintegy másfél évtized alatt, a hatvanas évek közepére épült ki, illetve vált viszonylag teljessé.

Ugyancsak fontos, hogy az ötvenes évek elején a társadalmi integráció rendszere alapvetően megváltozott: a gyári és a tradicionális munkásidentitás valamelyest meggyengült, részlegesen átalakult, s egyre fontosabb lett a politikai tőke/pozíció identitásképző szerepe. A településen korábban is voltak életmód- és mentalitásbeli különbségek a „telepiek” és a „falusiak” között.¹⁰ A bevándorlással egy újabb, változó erősségű törésvonal alakult ki a többgenerációs, erős helyi/gyári kötődésű munkások és a paraszti környezetből érkező új munkások között.

ENNI IS KELLENE – A KÖZELLÁTÁS HELYZETE

A két háború közötti stabil közellátás Ózdon a második világháború éveiben nehezült meg. A „Rima” a századelőtől kezdve aktívan közreműködött az élelmiszer-ellátás működtetésében, és – komoly erőfeszítések árán – a háborús időszakban is igyekezett biztosítani az alapvető szükségleteket. 1944–45-ben azonban a harci cselekmények, a front átvonulása és a magyar állam szétesése miatt a közellátás itt is összeomlott; újjászervezése a harci események befejeződése után a legsürgősebb feladatok közé tartozott. A folyamat nem volt zökkenőmentes. A háborút követő években a gyár erre szakosodott apparátusa mellett az 1945-ben megalakult üzemi bizottság is igyekezett segíteni a dolgozók élelmiszer-ellátását, elsősorban különböző akciók és közös beszerzések megszervezésével. 1947 nyarán és őszén például 160 vagon burgonya beszerzését és elosztását szervezték meg.¹¹ A háború utáni évek helyi élelmiszer-ellátásában ismétlődő hiányokat az élelmiszer-jegyrendszer is csak részlegesen mérsékelte. Leggyakrabban lisztből, zsiradékoból és zöldségféléből volt hiány. A jegyre kapható fejadag kenyérlisztből 4 kg/hó volt, a nehéz fizikai munkát végzők havi 4 kg-os, a fizikai

9 Bolyok és Sajóvárkony községeket 1940-ben Ózdhoz csatolták.

10 A telepiek a gyár által épített munkáskolóniákon laktak, a falusiak pedig a gyárteleptől többé-kevésbé elkülönülő község területén. A negyvenes évekig a gyári területekről kivezető utakat sorompó zárta le. A kolóniák és a gyári törzsterület rendben tartásáról az önálló egységként működő Térüzem gondoskodott.

11 Magyar Országos Levéltár (MOL) XXIX-F-192-g 292. d. Az Ózdi Kohászati Üzemek iratai.

munkások pedig 2 kg-os pótfejadagot kaptak. Ezek a fejadagok igen szűkösek voltak – különösen azt figyelembe véve, hogy a vaskohászati munka a legnagyobb fizikai igénybevételt jelentő foglalkozások közé tartozott –, alig vagy csak részben fedezték a napi kalóriaszükségletet. Az élelmiszerhiány okozta feszültségek is szerepet játszhattak az 1946. februári antiszemita megmozdulás kirobbanásában.¹²

A negyvenes évek végéig a gyárnak saját ún. élelmezési főüzlete volt, amely központi áruraktárból, házi üzemekből, gyári étkezdéből, az ózdi és borsodnádasi kenyérsütő üzemből, mosodából, jéggyárból, a borsodnádasi tehenészetből és szikvízüzemből állt. A gyári munkások és alkalmazottak a provizérátnak nevezett, 26 egységből álló bolthálózatban vásárolhattak. A Rima házi üzemeinek és élelmiszerbolt-hálózatának működtetését 1947-ben a Vassas Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet vette át.

A háború által szétzilált közellátást a negyvenes évek végére sem sikerült teljes mértékben helyreállítani. Erre utal, hogy egy 1947. szeptemberi jelentésben arról tájékoztatták a Nehézipari Központot (NIK), hogy a Rima üzemei közül a lisztellátás Ózdon a hónap végéig, Salgótarjánban és Rudabányán pedig október első feléig biztosítható a rendelkezésre álló készletekből. „A szükséges lépések megtétele után sem látjuk biztosítottnak azt, hogy Ózdon október 1-én megindulhat az októberi fejadag kiadása. [...] Sajnos saját malmainknál búzahiány miatt kiutalásokat eszközölni nem tudunk, és így a nehézkes lebonyolítás idegen malmokkal a gyors diszponálási lehetőséget megnehezíti, és ha órákon belül nem történik intervenció, október 1-ére nem lesz Ózdon megfelelő lisztellátás.”¹³ A gyári dolgozók így mind nagyobb mértékben saját termelés és cserekereskedelem révén igyekeztek élelmiszer-szükségleteiket, illetve annak egy részét biztosítani.

1950 nyarán gyakorlatilag semmiféle alapvető élelmiszerhez nem lehetett hozzájutni a Népbolt üzleteiben. Az élelmiszerhiány súlyosságát mutatja, hogy 1950 júliusában az *Ózdi Vassas* című helyi lap két ízben is cikket közölt a közellátási nehézségekről, ami az adott korszakban nem volt szokás. A tanácsrendszer megalakulását követően a városi tanács és a végrehajtó bizottság ülé-

seinek állandó témája volt, hogy „Ózd város dolgozóinak súlyos közellátási nehézségei érdekében sürgősen el kell járni a megyei tanácsnál, továbbá a Belkereskedelmi és Élelmezési Minisztériumnál, mert tej, vaj, hús probléma és zsiradék mennyiségek Ózdon tovább el

12 A kérdés történetéhez lásd Stark (1995); Standeisky (1992) 284–308.; Standeisky (2007).

13 MOL XXIX-F-32 156. d. Feljegyzés Fodor László vezérigazgató úr részére, 1947. szeptember 17.

nem húzható megoldását meg kell találni. Ezen célból a szükséges intézkedéseket meg kell tenni, mert csak nem bizonyosra vehető, hogy az M.D.P. Központi Vezetőségének kongresszusi zászlaját az Ózdi Kohászati Üzemek érdemlik ki, tehát ezen dolgozók közellátásának a megjavítása országos feladat kell, hogy legyen. Nem kíván a tanács megkülönböztetést, de ahhoz ragaszkodik, hogy az ózdi dolgozók sem legyenek közellátási szempontból rosszabb helyzetben, mint az ország bármely más nagyüzemi dolgozói.¹⁴ Az állandósuló közellátási nehézségeket az előző évi aszályos esztendő következményeinek tulajdonították. Az élelmiszerhiány miatt az országos előírásoknak megfelelően 1951. március 1-jétől húsjegyet vezettek be, és megkezdődött a tejjegyek kiadásának előkészítése is. Az árufedezet azonban nem volt megfelelő, így gyakran jegyre sem lehetett a szükséges élelmiszerekhez hozzájutni.

Állandó problémát jelentett a különböző boltok, vendéglátóhelyek tisztasága is. „Piszkos poharak, pultok, szennyezett ital, a Mezőkernél romlott áruk stb. melyek ezen szocialista szektoroknál, mint hiányosságok mutatkoznak.”¹⁵ A problémák megoldása érdekében elrendelték a Népbolt és a Vendéglátó Vállalat üzleteinek fokozott ellenőrzését. A közellátást azonban a tanácsi törekvések ellenére sem sikerült stabilizálni. Az 1952. évi tanácsülések örökös témája volt a zöldség- és gyümölcs hiány, a kenyér rossz minősége, az egyenetlen áruszállítás. A szeptemberi tanácsülésen a zöldségbolt vezetője arra hívta fel a figyelmet, hogy az év első felében heteken keresztül nem szállítottak burgonyát az ózdi üzletbe. Komoly gondot jelentett, hogy az üzemi étkezdékbe is igen gyakran szállítottak romlott árut. A tanácsstagok többsége úgy vélte, az áruhiányt csak a beadás százszázalékos teljesítése esetén lehetne felszámolni. Másfelől a háttérben felfedezni vélték az „ellenség aknamunkáját”, amelynek a tanácsi vezetők vélekedése szerint hol felvásárlási láz gerjesztésével, hol rémhírek terjesztésével meghatározó szerepe van az ellátási feszültségek kialakításában. Mindez azonban önmagában nem magyarázta meg az élelmiszer és a fogyasztási cikkek általános hiányát. A hiányos ellátást – a hivatalos vélekedésekkel ellentétben – egyszerre több tényező generálta: a korábbi, még a Rima által kiépített kereskedelmi-ellátási rendszer felszámolása, a kereskedelem túllálmósítása, a mezőgazdaság kollektivizálása, a kötelező terménybeszolgáltatás csődje, a paraszti termelési kedv visszaesése, az állami kézbe került kiskereskedelmi hálózat nehézkes működése, szervezetlensége, a lakossági fogyasztás központilag vezérelt háttérbe szorítása. Az is joggal feltételezhető, hogy a nehézipari központ-

14 BAZML XXIII-526/a 1. Az 1951. február 15-i tanácsülés jegyzőkönyve.

15 Uo. Az 1951. szeptember 21-i tanácsülés jegyzőkönyve.

ként is kiemelt Miskolc szükségleteit előbbre sorolták az ózdinál. A gyorsan növekvő munkáslétszám pedig az ötvenes évtized kezdetétől fokozatosan újabb és újabb fogyasztói igényeket támasztott. A város kifejezetten rossz ételmisszer-ellátását az is rontotta, hogy a környező falvakból is nyilvánvalóan sokan próbálták Ózdon megvásárolni az alapvető élelmiszereket, abban bízva, hogy egy kiemelt nehézipari település ételmezésére a központi és a helyi hatóságok nagyobb gondot fordítanak, ám ez nem így volt. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a város környékén a földrajzi adottságoknál fogva szűkösek voltak a mezőgazdasági termelésre felhasználható területek, és termés-hozamuk is elmaradt az országos átlagtól.

1953 késő tavaszán a tanácselnöki beszámoló szerint: „Közellátási viszonylatban megállapíthatjuk, hogy bár az ellenség hangja főképpen a választások előtti napokban hallható volt, mondván: A választás előtt bőven van minden, utána semmi sem lesz. A valóság ezzel szemben az, hogy nagy hiány semmilyen áruban nem tapasztalható, s a kenyérellátás és főképpen annak forgalomba hozatalánál tapasztalt időleges hiányok megszűntek, s a további zavartalan kenyérellátás biztosítva van. Természetesen véglegesen és kifogástalanul a kenyérproblémánk csak a kenyérgyár felépítése után nyer megoldást, ami már folyamatban van [...], és f. évben feltétlenül befejeződik. Ezzel Ózd város egyik legsúlyosabb évtizedes hiánya felszámolást, Ózd dolgozó társadalma pedig igényének megfelelő ellátást nyer.”¹⁶ A tanácselnöki bizakodás csak részben vált valósággá, elsősorban az 1953-as politikai fordulatnak köszönhetően. „Végül, de nem utolsó sorban kell foglalkoznunk a város közellátásával. Úgy gondolom, valamennyien érezzük, hogy különösen zöldség és gyümölcscellátásunk terén komoly javulás és fejlődés tapasztalható. Létrehoztuk a naponkénti piacot, amivel a szombati torlódást kerüljük el, részben pedig naponta friss árut biztosítunk. Azt nem állíthatjuk, hogy korlátlan mennyiségben kapható minden a piacon, de azt el kell ismernie még az ellenségnek is, hogy évek óta ilyen olcsó zöldségáruval piacaink nem voltak tele mind most, még a legkomolyabb és évek óta kevésnek bizonyuló burgonyából és olcsón áll áru rendelkezésre, káposzta, uborka karalábé, zöldbab stb. pedig fillérékért korlátlan mennyiségben áll a dolgozók rendelkezésére. Komoly fejlődést jelent az is, hogy Kisker. árudáink is bőségesen látják el dolgozóinkat szükségleteikkel,

16 BAZML XXIII-526/a 1. Az 1953. május 25-i tanácsülés jegyzőkönyve.

17 Uo. Az 1953. július 23-i tanácsülés jegyzőkönyve.

s a hétesi népbolt megnyitásával újabb árua létesült, most már ténylegesen a szennai út elkészítése után a szennai árua felállításán a sor.”¹⁷ A város vezetése a korszellemnek megfelelően túl-

ságosan optimistán értékelte a változásokat. Erre utal többek között az is, hogy 1953 szeptemberében a tanácselnök bejelentette: a kenyérgyár felépítésének határideje nem tartható, az 1953. decemberi tanácsülésen pedig, az új szakasz nyíltabb politikájának jegyében, a felszólalók többsége igen kritikus hangvétellel tekintett vissza az előző években állandósult ellátási és kereskedelmi zavarokra. A tanácsstagok a közétkeztetési vállalatot az alapvető higiéniai szabályok be nem tartása és a rossz minőségű ételek miatt kárhoztatták, bírálták a kiskereskedelmi vállalat, a Mezőker és a Fűszért munkáját is, azzal, hogy az állandó élelmiszerhiányt a vállalati munka szervezetlensége okozza a városban. Az észrevételek hatására a városi tanács határozatban rendelte el a közétkeztetési vállalat átfogó vizsgálatát, valamint az üzemi konyhák tisztaságának fokozottabb ellenőrzését. A tanácselnök beszédében hangsúlyozta, hogy az új kormányprogramnak megfelelően „a beruházások átcsoportosításával növelni kell a dolgozók árullátását, fokozottabban kell gondoskodni a lakosság helyi szükségleteinek kielégítésével a kis és helyi ipar megerősítése útján, az egészségvédelem, a nagyarányú lakásépítés, törvények, jogszabályok helyreállítása, illetve azok megszilárdítása mind-mind fokozottabb tervszerinti megvalósítást követelnek”.¹⁸

Az élelmiszerhiány mérséklődését az építés alatt álló kenyérgyár mellett a húsipari vállalat helyi hűtőházának megépítésétől, valamint helyi tejüzem létesítésétől várták. A politikai irányváltás önmagában természetesen nem oldotta meg a problémákat; 1954 januárjában a tanácsülésen több hozzászóló kifogásolta, hogy a hentesáru és a szalonna továbbra is hiánycikk Ózdon. A tanácselnök beszámolójában úgy vélte: „[...] egyik legsúlyosabb nehézségünk a kenyérgyár hiánya. Mennyiségileg és minőségileg is sok a panasz a kenyértermékek iránt, mely megszüntetése csak a kenyérgyár beállítása után lehetséges. Felvetődött a kérdés, nem volna-e helyes a kenyérgyár egyik részét beindítani, ami már kész van, és ezzel is enyhíteni a kenyérnehézséget. A szakminiszterium álláspontja, úgy érezzük, helyes, amikor azt mondja, hogy csak a teljesen kész kenyérgyár üzemeljen. Inkább várjunk még pár hónapig. Húsellátásunk javult az elmúlt hetek alatt, ezt nagyban elősegítette a baromfi felhozatal és a konzerváru felfutás. [...] Zöldellátásunk, bár javult, nem kielégítő. [...] Sajnos azonban a gyümölcsfelhozatal igen gyenge, bár a gyümölcsstermés országsszerte alacsony, városunk ezen a szinten is alább van a többi iparvárosoktól. [...] Az utóbbi időben igen sok panasz hangzik el a tejellátás szervezetlensége miatt. Sok esetben dél felé kapják meg a dolgozók a tejet, amikor már sok időt a várakozással elpazaroltak, és a tej mi-

18 Uo. Az 1953. december 15-i tanácsülés jegyzőkönyve.

nősége is kifogásolható. A tejüzem felállítása eddig nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, miért is komolyabb vizsgálat megejtését javasoltuk. A ruhaneműek, cipőféleségeknél mindég tapasztalható hiányosság, ami azonban, mint panaszunkra közölték, véglegesen az állami áruház felépítésével szűnik meg, mivel bolthálózatunk nem kielégítő. Az időszakonként mutatkozó sör, borhiány főként a szervezetlenség következménye, s a különösképpen felfutott fogyasztás sem hagyható számításon kívül, ami országos viszonylatban is így áll. A nagyobb italfogyasztás azt mutatja, hogy a dolgozóknak több jut ezen élvezeti cikkekre, mint a múltban, életszínvonala emelkedett, többet engedhet meg magának, sajnos a dolgozók kis százalékánál más körülmények, az iszákosság is okai a fogyasztásnak, míg a család elsőrendű szükségletei sem nyernek kielégítést. Felvetődött ismételten a kérdés, nem volna-e helyes fizetések alkalmával az italboltokat zárva tartani és az alkoholisták szenvedélyét így korlátozni.”¹⁹

A különböző helyi erőfeszítések csak átmeneti sikerekkel jártak. A tervzettel ellentétben a kenyérgyár és a hűtőház 1954-ben sem készült el. Ebben az időszakban gyakorlatilag valamennyi tanácsülésen napirendre került a közellátás és az áruhiány kérdése. Különösen az akadozó húsellátást kifogásolták, mert a kialakult gyakorlat szerint a húsféleségek forgalmazása rendszerint csak délben kezdődött meg, és csak az számíthatott arra, hogy tud is valamit vásárolni, aki már kora reggeltől sorban állt.²⁰

Továbbra is megoldatlan közellátási, részben közegészségügyi problémát jelentett a boltok tisztasága. 1955 februárjában a városi tanács a Molotov úti kiskereskedelmi árudában elrendelte a patkányirtást, „mert az úgy elszaporodott, hogy a dolgozók egészségét veszélyezteti”. A közellátást nem sikerült ugyan tartósan stabilizálni, de a kiskereskedelmi és közétkeztetési vállalat is élüzem-kitüntetést kapott. 1955-ben átadták a kenyérgyárat, ennek köszönhetően az 1956. februári tanácsülésen tartott elnöki beszámoló szerint a kenyérellátásban már nem mennyiségi hiány, hanem „csak” minőségi problémák tapasztalhatók. Az 1956-os forradalom időszakában a közellátást viszonylag gyorsan sikerült stabilizálni, ennek következtében nem volt tartós és kirívó mérvű ellátási zavar, s e téren viszonylag gyorsan „normalizálódtak” a viszonyok, visszaállt a megszokott időszakos vagy krónikus hiánnyal együtt járó állapot. A korai Kádár-korszakban az

19 BAZML XXIII-526/a 1. Tanácselnöki beszámoló, 1954. május 28.

20 Uo. Bilech Gyula felszólalása az 1955. február 28-i tanácsülésen.

1957-es esztendő követően a helyi tanács működése valamivel szervezettebb lett, a városi alapellátást érintő téma-

körök – így a közellátás, a kereskedelem helyzete – tárgyalására is rendszerint félévente-évente került sor.

1958 júliusában a kiskereskedelmi vállalat féléves jelentésének megvitatása során már a fogyasztás lassú növekedését is regisztrálták: 1957 első félévében Ózdon tizenöt mosógépet és tizennyolc motorkerékpárt értékesítettek, 1958 hasonló időszakában viszont már 198 mosógépet és 112 motort, sőt öt hűtőgép és két televíziókészülék is gazdára talált.²¹ Azt nem lehet tudni, hogy a vásárlóerő növekedéséhez mennyiben járult hozzá a korábbi évek elhalasztott fogyasztása, illetve a forradalom leverését követő béremelés. Ugyanakkor a gyermek- és felnőtttruházati cikkekből a korabeli megfogalmazás szerint 1958 nyarán „az ellátás szűk keresztmetszetű volt”, ezért a városi tanács levélben kérte a Belkereskedelmi Minisztériumot, emelje fel a városnak kiutalt ruházati kvótát. A zöldségellátás, valamint a kenyér- és péksütemény-kínálat továbbra is hiányos volt. Ez utóbbiak esetében az ellátási nehézséget (többek között) azzal magyarázták, hogy a kenyérgyár 150 dolgozója közül csupán 12 főnek van szakirányú végzettsége, ami alapvetően befolyásolja a termelés menetét és a termékek minőségét.

A kiskereskedelmi vállalat vezetője „örvendetes jelenségként” emelte ki: „boltjaink olyan áruféleségekkel is rendelkeznek, mint pld. kakaó, mazsola, bors és más fűszeráru, állandóan kapható citrom boltjainkban. Ezek a cikkek az előző években nem voltak vagy nagyon ritkán voltak találhatóak a boltjainkban.” Ugyanakkor megjegyezte: „nem tudtuk az igényeket megfelelően kielégíteni az év első hónapjaiban savanyúságból, és különféle befőttekből, mert az állami raktáraink kiürültek ezen cikkekből”.²² A kenyérellátásban a mennyiségi hiányok már ritkultak, sokkal nagyobb gondot okozott, hogy a kora reggeli vagy délelőtti időpont helyett a sütőipar csak délután, gyakran zárás előtt szállította ki a kenyeret a boltokba. Ennek a háttérében a kereskedők szerint az húzódott meg, hogy a kenyérgyárban az öt órakor kezdődő műszak csak délre tudta legyártani az aznapra megrendelt mennyiséget. A húsellátást a vállalatvezető általában kielégítőnek tartotta, de hozzátette: húsból központi keretgazdálkodási rendszer van érvényben, ezért a kereskedelem nem az igények, hanem a központilag meghatározott normák szerint rendelheti meg a termékeket. A tej- és tejtermék-ellátást szintén megfelelőnek minősítette, de elmondta, hogy baromfiból és tojásból csak az igények egyharmadát fedezte a vállalat által forgalomba hozott

21 Uo. A Kiskereskedelmi Vállalat féléves beszámolója, 1958. július 28.

22 BAZML XXIII-526/a 1. A Kiskereskedelmi Vállalat igazgatójának beszámolója, 1958. szeptember 30.

mennyiség. A zöldség- és gyümölcscellátást, amely alapvetően a Mezőker feladata volt, gyengének minősítette. A gondok okát abban látta, hogy Ózdon csak kirendeltségként, és nem önálló vállalati egységként működött a mezőgazdasági kereskedelmi vállalat, ennek következtében a megyei elosztási érdekek érvényesültek.

Az ötvenes évek végén az iparcikkek közül a bútortartozott a tartós hiánycikkek közé, a pult alóli árusítást a különböző bútorok előjegyzéses vásárlásával próbálták meg visszaszorítani, több-kevesebb sikerrel.

„Meg kell mondani őszintén, hogy a ruházati forgalom lebonyolítása több gondot okoz vállalatunknak, mint az élelmiszer-forgalom lebonyolítása. Miért van ez így? Az ózdi dolgozók igényesek, szeretik a szépet, és a divatosat. Fiatlajaink szeretnek szépen öltözködni. Ez mind rendjén is van, így kell ennek lenni nálunk. Ezzel szemben igényeink olyanok legyenek a népgazdasággal szemben, ami teljesíthető is. 1956 októbere után iparunk nem képes máról hónapra kielégíteni ezen növekvő igényeket, hanem csak fokozatosan. [...] Ezzel nem [azt] akarom fejtegetni, hogy mondjunk le az igényekről, hanem csak azt, hogy legyünk türelmesek az igények kielégítésénél.”²³ Az évek óta tartó áruhiány után azonban a fogyasztói törekvések fokozatosan erősödtek, a vásárlók egyre kevésbé akarták és – például a ruházat elhasználódása miatt – egyre kevésbé tudták ismételt elhalasztani beszerzéseiket. A jogos vásárlói igények kielégítését azonban az is megnehezítette, hogy a bolthálózat fejlesztése háttérbe szorult. A városi vezetés 1960-as összegzése szerint a második világháború befejezése után Ózdon „egyetlen komoly kereskedelmi egység sem létesült”. 1953/54-ben elkészült ugyan az Állami Áruház kivitelezési terve, kijelölték a helyét, szanálták az ott levő lakóépületeket, az építkezés azonban a pénzhiány miatt nem kezdődött el. A Centrum Áruházat végül 1965-ben adták át a kialakítandó új városközpont területén.

Az ötvenes évek végétől (némileg profilidegen módon) a gyár ismét nagyobb szerepet vállalt a város, illetve a gyári munkavállalók ellátásában. 1959-ben Bánszállás mellett 50 holdnyi területű konyhakertészetet hoztak létre. „Az első év nehézségei után ebben az évben konyhakertészetünk munkája jobbnak mondható, és remény van rá, hogy nyereségesen zárja az évet. A termékek nagy részét a MEZŐKER-nek adjuk át, kisebbik részét saját elárúsító helyeinken, üzemen kívül és belül hozzuk forgalomba.”²⁴ Telente pedig hízottsertés-vásárlási akciót szerveztek a gyári dolgozók számára. A húsellátás ja-

23 BAZML XXIII-526/a 1.

24 BAZML XXIII-527/a 4. Jelentés az Ózdi Kohászati Üzemek szociális és munkavédelmi tevékenységéről, 1960. augusztus 18.

vítása mellett ez az ötvenes–hatvanas években a város és környéke országos átlagnál rendszerint magasabb szabadpiaci árait valamelyest mérsékelte. A gyár területén öt üzemi büfé működött, „mely elősegíti dolgozóink választékos étkezését, gyümölcsrel és zöldséggel való ellátását”.

Az élelmiszerhiány fenntartotta a helyi lakosság önellátási törekvéseit. A gyári kolóniák egy részén a házak mellett konyhakerteket alakítottak ki, és állattartásra is alkalmas melléképületeket emeltek. Az alapvető szükségleteket zöldség- és gyümölcsstermesztés, baromfitartás és sertéshízalás révén igyekeztek biztosítani. A városi vezetésnek mindez részben köztisztasági, részben közellátási problémákat okozott. Az ötvenes–hatvanas évek fordulójától egészségügyi okokra hivatkozva, illetve a városiasabb külső megteremtése érdekében a város vezetői újra meg újra szorgalmazták a disznóólak lebontását és a sertéstartás megtiltását a belterületeken. „Megállapítja a Tanács, hogy az állattartási tanácsrendelet értelmében a sertések tartásának megszüntetését a város egész területén fokozottabban végre kell hajtani. Népgazdasági érdekből azonban az állattartás korlátozását/csökkentését csak fokozatosan kell biztosítani. Elsősorban a Munkás út, a Somogyi Béla telep, Ságvári Telep, Régi kolónia, Kiserdőalja, 48-as út, József Attila út települések vizsgálandók. Semmi esetre sem fordulhat elő, hogy egyes családok bérhízalással foglalkozzanak. Figyelmeztetni kell ezen települések érdekelt lakosságát, hogy a korlátozó rendelkezések be nem tartása esetén az állattartási tilalom elrendelése várható.”²⁵ A kérdésben radikálisabb álláspontot képviselő tanácsstagok a közellátás szempontjait figyelmen kívül hagyva az állattartás mielőbbi betiltását sürgették. „A kohászat kezelésében lévő lakótelep köztisztasági állapota nem kielégítő. Gyakran nagymennyiségű szemét felhalmozódás tapasztalható, bár annak nem minden esetben a lakótelep gondnokság az oka. Nagy szerepet játszik a környező lakók fegyelmetlensége is. Igen súlyos közegészségügyi és köztisztasági sérelem a lakótelepen levő sok disznóól elhelyezése. A Ságvári telepen, a Fürst telepen, a Munkás úton, Somogyi telepen tovább nem használható az állattartás beszüntetése, csaknem azonnali intézkedésre van szükség. [...] A Somogyi telepen pl. lassan nem lehet tudni, hogy tulajdonképpen mi a több, a lakás vagy a disznóól. Súlyosbítja a helyzetet, hogy az ott lakók nemcsak a maguk szükségletére nevelnek sertést, hanem eladás céljára is. Nyáron megtörténik az, hogy 20–30 m² területen 8–10 sertést is tartanak. Sajnos a többi lakótelepen sem sokkal kedvezőbb a helyzet. A Somogyi telepen ló és szamártartás is volt – elképzelhető az ottani állapot. Tudnivaló, hogy a

25 BAZML XXIII-527/b. Ózd Város Tanácsának iratai. A Városi Tanács 1960. március 29-i ülésének jegyzőkönyve.

Somogyi telep a város legsűrűbben lakott települése, amit még fokozni kívánnak. Bármennyire gazdaságos és kifizetődő a sertéstartás, egészségügyi és köztisztasági szempontból a jelenlegi helyzet tovább nem tartható fenn. Hasonló a helyzet Kiserdő alatt, ahol nyugdíjasok a Táncsics telepen lakók számára sertés hizlalást folytatnak.”²⁶

1961 augusztusában a közellátás helyzetével foglalkozó tanácsülésen az előző évek hiányosságai után némi meglepéssel nyugtázták, hogy az élelmiszer-kiskereskedelmi vállalat „az alapvető élelmiszerekkel teljes mértékben ellátta városunk dolgozóit, egyéb cikkekből pedig mindent megtett azért, hogy az igényeket kielégítse. Az alapvető élelmiszereknél igen jelentős vásárlásnövekedés volt tapasztalható, mely dolgozóink életszínvonalának emelkedését, jobb életét bizonyítja. Lisztnél és kenyérnél sokkal jelentősebb ez a növekedés, ez azzal magyarázható, hogy a kevésbé öntudatos dolgozók a takarmányhiány miatt állatokkal etetik a kenyeret is. [...] Dolgozóinkat nem tudtuk azonban ellátni megfelelő minőségű finomliszttel, ugyancsak állandó probléma a húsellátás is, bár a környékbeli termelőszövetkezetek az igen nagyszámú baromfi felhozattal a húsellátás problémáját enyhítették, és ez igen örvedetes jelenség. Nem volt elég választékos a hentesáru-ellátás sem. Tej és tejfelellátásunk megfelelő volt, azonban a vajellátás terén komoly problémáink vannak. [...] A kenyér minőségét illetően még mindig elég sok a panasz, bár az utóbbi időben javulás tapasztalható. Még mindig nem megfelelő a perifériákon az üzletek kenyérrrel való ellátása. A zöldségellátás terén komoly problémáink vannak, a MÉK vállalat elsősorban saját szakboltjait látja el friss áruval, azonban ez sem elegendő és a minőség ellen is sok kifogás merül fel.”²⁷ A felszólalók többsége továbbra is kifogásolta, hogy a vendéglátó vállalat 1961-ben 6 helyen üzemben tartja a „gombákat” – a közterületeken felállított italásító bódékat –, amelyeknek a létezése nehezíti az alkoholizmus elleni küzdelmet, és amelyek rontják a városképet is. A beszámoló vitájában többen kiemelték, hogy „fel kell számolni a zöldségüzletekben lévő protekciót is, mert ez igen rossz hangulatot kelt a dolgozók körében”. Ugyancsak rontotta a közhangulatot, hogy 1961-ben gyakorlatilag nem lehetett szemestakarmányhoz jutni a városban és környékén, ami megnehezítette a részleges önellátásra berendezkedett családok ételmezésében meghatározó szerepet játszó sertéshizlalást. Krónikus hiánycikk volt a sör, a bor és a szikvíz, s gyakran előfordult, hogy szombat délutánonként már nem lehetett kenyeret kapni a városban.

26 BAZML XXIII-527/b. Ózd Város Tanácsának iratai. A Városi Tanács 1960. március 29-i ülésének jegyzőkönyve.

27 BAZML XXIII-526/a 1. Az 1961. augusztus 31-i tanácsülés jegyzőkönyve.

Bár a hatvanas években már valamivel ritkábban került napirendre a kereskedelem és az áruellátás kérdésköre a tanácsüléseken, a változó mértékű hiány továbbra is a hétköznapiak szerves része maradt. 1963 őszén a tejjelátást kritizálva vetették fel, hogy ezen a téren „Ózd kereskedelme nem végez rendes munkát. Előfordul, hogy fizetési napokon egyes személyek 5-6 liter tejet visznek el egyszerre, és az utánuk jövőknek számtalan esetben már nem jut tej. A tejkimérés higiéniailag nem megfelelő módon történik” – ezért szorgalmazták a palackozott tej forgalmazásának mielőbbi bevezetését.²⁸ Erre azonban még néhány évet várni kellett. 1965 júliusában a város közellátását, kereskedelmi helyzetét vizsgáló jelentés vitájában ismét inkább a közegészségügyi kérdések kerültek előtérbe. Megállapították, „hogyan az üzletek szeméttárolóit nem ürítik rendszeresen, rendkívül kifogásolható a tejkimérés jelenlegi módja. Súlyos hiányosság, hogy a kereskedelmi egységek nincsenek megfelelő WC-vel ellátva. Bár az üzletek megfelelő korszerű hűtőgépekkel vannak ellátva, azok nincsenek bekapcsolva, vagy hosszú idő óta állnak meghibásodás következtében. A közétkeztetéssel foglalkozó éttermek túl vannak terhelve, legsúlyosabb a helyzet a Hungária étterem konyhájánál, ahol a jelenlegi körülmények között nem lenne szabad a főzést megengedni. [...] Az éttermekben már a déli órákban sem kaphatók az étlapon szereplő ételek, a WC-k rendkívül elhanyagoltak, az abroszok rendszerint piszkosak. Még az I. osztályba sorolt vendéglátó egységeknél sincs biztosítva a megkívánt higiénia.”²⁹ A város legnagyobb, ezer fő kiszolgálására alkalmas éttermét, a Kékacélt 1958-ban adták át. Az étterem a tömegétkeztetés mellett a hatvanas évektől hosszú ideig a legnívósabb vendéglátóhelynek számított.

A zöldség- és gyümölcsellátás 1965-ben is akadozott a városban. A különböző kereskedelmi vállalatok vezetői a tanácsülésen rendszerint elismerték a hiányosságokat, majd elmagyarázták, miért nem lehet megoldani az adott problémát. A boltokban és az éttermekben például azért nem lehetett korszerű mellékhelyiségeket kialakítani, mert a városban nincs szennyvízcsatorna-hálózat. Ugyanez év nyarán gondot okozott „a kenyér fogyasztás növekedése, ez már olyan mérvű, hogy a kenyérgyár nem tudja kielégíteni az igényeket. A boltvezetőknek figyelemmel kell kísérni az indokolatlan kenyérvásárlásokat, mert megállapítás, hogy nem emberi fogyasztásra vásárolnak nagyobb mennyiségben kenyeret.”³⁰

A „túlfogyasztás” sajátos területe volt az alkoholfogyasztás, ami tartós és állandó problémát jelentett a város és a

28 Uo. Az 1963. október 5-i tanácsülés jegyzőkönyve.

29 BAZML XXIII-526/a 1. Az 1965. július 5-i tanácsülés jegyzőkönyve.

30 Uo.

gyár hétköznapjaiban. A hatvanas évek elejétől az alkoholizmus kérdése a városi vezetés tanácskozásain rendszeresen napirendre került. „Különösen fizetési napokon tűrhetetlenül rossz képet nyújt a Gyűjtő.³¹ A Hungária étterem előtt a részegek lökdörik a járókelőket, szemetelnek és igen sokszor botrányos magatartást tanúsítanak. Hasonló a kép az ún. italüzlet előtt is. [...] a szondázás bevezetése igen nagy probléma elé állítaná az üzemvezetőket. Farkaslyukban ugyanis a dolgozók jelentős része úgy megy munkába, hogy előtte alkoholt fogyaszt.”³² Vagyis az alkoholfogyasztást ekkortájt elsősorban csak verbális szinten lehetett mérsékelni.

1966 nyarán a város közétkeztetését vizsgáló jelentés vitájában megjegyezték, hogy Ózd „csaknem valamennyi vendéglátó ipari és közétkeztetési egységére jellemző, hogy a mellékhelyiségek rendkívül elhanyagoltak, kézmosási lehetőség nincs. [...] állandó panasz, hogy a közétkeztetés egységeinél hamar kimerül a választék, fél 1–1 óra tájt már csak két féle étel van, és a később érkezők a kedveltebb ételből nem válogathatnak. [...] komoly hiányosságok vannak a tányérok, evőeszközök tisztasága terén is. Különösen a később étkezőknek nem jut tiszta edényzet, tiszta poharat csak az első turnus kap.”³³ Ekkor kezdték a hosszúra nyúló kiszolgálási idő csökkentésére az önkiszolgálást bevezetni a város nagyobb éttermeiben. Ózdon 1950-ben kezdődött meg a közétkeztetés kiépítése, egy konyhával és étkezővel, 1955-re a közétkeztetési helyek száma öt volt, 1966-ban már nyolc. A hatvanas évek közepén a vállalat gyártási kapacitása napi négy–hat ezer adag volt, de ez sem

fedezte a növekvő igényeket. S nem csak az ételek minősége és a választék hiánya jelentett gondot, az éttermek tisztasága és a küllemük sem érte az elvárható színvonalat. „A Zöldfa étterem alacsony, felvonulási épülethez hasonló, külseje nem vendégcsábító. Hasonlóan az Aranycsillagé sem. Ezen éttermek állapota messze elmaradt az elvártaktól. A Béke étterem épületének állagán évek óta nem tudnak teljesebb felújítást végezni. A két részből épített létesítmény beázik, a mennyezet repedezik, és a felújítás után pár hónappal már ismét a régi, elhanyagolt benyomást kelti.”³⁴ A legkritiku-

31 A Gyűjtő hagyományosan a település egyik központi helye, a XX. század elejétől kereskedelmi negyede. Neve egyesek szerint onnan ered, hogy XIX–XX. század fordulóján a gyár munkásai műszak után a gyártól eltávolodva itt gyűjtötték meg pipájukat először, mások szerint a gyárba anyagot szállító fuvarosok az itteni kocsmákban álltak meg egy pipagyújtásnyi időre.

32 BAZML XXIII-526/a 1. Az 1965. október 8-i tanácsülés jegyzőkönyve.

33 Uo. Beszámoló Ózd város közétkeztetésének a helyzetéről, 1966. augusztus 29.

34 Uo.

sabb állapotban levő épületeket a hatvanas évek végére többnyire rendbe hozták.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése a város kereskedelmében – némileg sajátos módon – többek között úgy csapódott le, hogy lehetővé tették a mozgó italárusítás bevezetését, ami ellentétes volt a város és a gyár vezetőinek az alkoholizmus terjedését akadályozni igyekvő törekvéseivel. A mozgóárusításra az illetékes kereskedelmi vállalat vezetője adhatott engedélyt. A lakosság aláírásgyűjtéssel tiltakozott, mert a mozgóárusok többsége saját családi házában rendezkedett be, rontva ezzel a szűkebb és tágabb szomszédság életminőségét. A mozgóárusítás keltette feszültséget végül úgy oldották fel, hogy átfogó egészségügyi ellenőrzést indítottak, s amelyik hely nem felelt meg a követelményeknek, azt bezártatták; erre három esetben került sor.

1968-ban tanácsi jelentés készült az új gazdasági mechanizmus kereskedelemre gyakorolt hatásairól. Megállapították, hogy a kereskedelem önállóságának fokozatos növelése kiegyensúlyozottabbá teheti az áruellátást, szűkítheti a hiánycikkek körét. A változások következtében többek között „megszűnt a fagyasztott importhús forgalomba hozatala, csak friss hús van, és mondhatjuk, hogy igény szerint áll a vásárlók rendelkezésére. A lakosság körében mégis gyakori téma, hogy nem jó a hús részenkénti választéka, mivel szombaton délután és hétköznapokon csak karaj kapható a boltokban. Kifogásolják a belsőség hiányát is. A húsipari vállalat minden esetben fél (kettéhasított) sertést szállít a boltjainkba. Érthető, hogy a vásárló elsősorban a 39.- Ft-os combot keresi vagy az olcsóbb húsrészeket, így pl. tarját, oldalast, lágyát. Így adódik, hogy a karaj (44 Ft) általában megmarad és később csak az kapható. Előfordul szombat délután 80-150 db. egész karaj megmarad, s amíg az el nem fogy, a boltvezető nem rendel másikat. A belsőség hiánya nemcsak ózdi jelenség. Ebből egyrészt tovább feldolgozással májast, hurkát, és májkrémet gyártanak, s a fennmaradó részt elsősorban kórházak, napközik, üdülők és egy nagyon kevés részét a lakosság ellátására fordítják. Az elmúlt hetekben már nálunk is több helyen lehetett kapni.”³⁵ Azt is a gazdasági reform pozitív hatásaként értékelték, hogy „a város lakosságának ellátása ez év I. negyedévében minden megelőző év hasonló időszakánál jobb volt. Az élelmiszereknél javult az áruk választéka is, mely az élelmiszeripar fejlődésének, valamint a felvásárlási lehetőségek bővítésének az eredménye is.”³⁶ Ennek köszönhetően kerülhe-

35 BAZML XXIII-526/a 1. Tájékoztató jelentés: az új gazdasági irányítási rendszer célkitűzéseinek érvényesülése a kereskedelemre, a fogyasztók érdekvédelme, 1968. április 29.

36 Uo. Az 1968. június 27-i tanácsülés jegyzőkönyve.

tett immár sor arra is, hogy a városban a melegüzemi munka miatt is igen népszerű sör hiányát a Borsod Megyei Élelmiszer-kiskereskedelmi Vállalat közvetlen beszerzés útján, Csehszlovákiából behozott sörrrel mérsékelje. Mindez azt mutatta, hogy csökkent a centralizáltság, és valamelyest növekedni kezdett a kereskedelmi vállalatok mozgásteréje.

Ózdon a második világháborút követően mintegy két évtizedre volt szükség ahhoz, hogy az élelmiszer- és fogyasztáscikk-ellátás stabilizálódjék, az állandó áruhiány fokozatosan mérséklődjön, majd a hatvanas–hetvenes évek fordulójára csaknem teljesen megszűnjön. A folyamat viszonylagos lassúsága annak ismeretében különösen figyelemreméltó, hogy a kohászat a korszakban a kiemelt gazdasági ágazatok közé tartozott. Az ellátási szempontból hátrányos helyzetben a helyi vezetés alig tudott enyhíteni, noha az átlagosnál önállóbb és aktívabb volt, és 1956 után működésében egyre mérsékeltebben volt jelen ideológiai elem.

LAKNI VOLNA JÓ – A LAKÁSVISZONYOK

*Lakás helyzet, lakáskörülmények*³⁷

A gyári munkáslétszám növekedése fokozott terhet rótt a városra, hiszen azokat, akik nem a vonzaskörzetbe tartozó településeken éltek, valamilyen formában el kellett helyezni. A munkaerő megkötése érdekében a Rima meg-

lehetősen nagy figyelmet fordított a szociális ellátásra, így a lakásépítésre és a lakáshoz juttatásra is. Az 1860 és 1941 közötti évtizedek során épültek fel a gyártelep közelében lévő munkáskolóniák,³⁸ elsősorban a törzsmunkásság elhelyezésére.

A század első felében kialakult egy meglehetősen differenciált, hierarchizált lokális társadalmi és településszerkezet, ami azt jelentette, hogy a gyári-társadalmi pozíció alapvető módon meghatározta a településen belüli lakóhelyet is. A gyár számára képzettségük-nél és/vagy beosztásuknál fogva fontosabb munkások nagy része a többnyire magas presztízsűnek tartott gyári kolóniákon jutott lakáshoz, a képzetlenebb

37 Az Ózd vonzaskörzetébe tartozó falvak lakásvizonyainak áttekintésére terjedelmi okok miatt itt és most nem tértek ki.

38 A második világháborúig a következő kolóniák épültek fel: Karu-telep, Régi kolónia, Fürdősor, Rendetlen kolónia, Kórházsor, Hosszúsor, Kiserdőalja, Tisztisor, Kisamerika, Újtelep, Hétes, Nagyamerika, Velence-telep, Istenmező-Újtelep, Újhétes telep. Ezekon kívül Kőalján és Kisfaludon lakásépítő szövetkezetek keretében épültek lakások részleges gyári támogatással. Lásd Csontos-Vass (2001). A kolóniák egyik részét lebontották vagy átépítették, a többi slumosodó, gettósodó területté vált a XX. század utolsó évtizedeiben.

munkások többségének önerőből kellett lakáshelyzetét megoldania. A társadalmi kohéziót és a személyes kapcsolatrendszerek kialakulását, fenntartását a telepi munkások között a gyár mellett a lakóhely is erősítette. A gyári tulajdonban, kezelésben levő lakások megszerzése társadalmi presztízsképző tényező volt, és jövedelmi előnyt is jelentett. 1941-ben az ózdi gyári munkások közel egyharmada társulati lakásokban lakott, amelyekért csak egészen minimális lakbért kellett fizetni, s az itt élők ingyenes szén/tűzifa-,³⁹ illetve villanyáram-juttatásra voltak jogosultak. A bérelt lakásban őket pedig lakbérpótlékkal támogatták. Mindez érdemi anyagi támogatást jelentett, és nyilvánvalóan erősítette a munkahelyi és lokális kötődést. A gyár a családi házak építését kedvezményes kölcsönökkel és/vagy építési anyaggal is segítette. A telepi munkáslakások nagyobbik része szoba-konyhás, kisebb része kétszobás, illetve kétszintes kivitelezésű háromszobás volt.

A második világháború után fokozatosan megváltozott a szociális ellátások rendszere. Az állami tulajdonba vett, a Nehézipari Központ által felügyelt gyár – központi utasításra – folyamatosan szűkítette a korábbi évtizedekben kialakított szociális juttatás körét, a kolóniákon őket az addiginál jóval magasabb lakbér megfizetésre kötelezték, lakbérpótlékot pedig egyáltalán nem fizettek. Az érintettek heves ellenállásának hatására a kolóniákon élők lakbérei végül csak fokozatosan emelkedtek, egyéb juttatásaik, kedvezményeik pedig fokozatosan szűntek meg.

1947-ben a gyár kezelésében 1021 lakás volt: 527 egyszobás, 197 kétszobás, 240 háromszobás, 35 négyszobás, 16 ötszobás és 6 hatszobás.⁴⁰ Az egyszobás, konyha nélküli lakások bére 9 Ft, villanyáram-díja 4,50 Ft volt, a szoba-konyhásoké 17, illetve 6 Ft, a kétszoba-konyhásoké 26 és 9 Ft, a háromszobások esetében 35 és 12 Ft, a négyszobásoknál 44 és 15 Ft, az ötszobásoknál 53 és 18 Ft. A bútorozott szobáért 12,5 Ft-ot, a munkásbarakkbeli szállásért pedig 6 Ft-ot kellett fizetni havonként.⁴¹ A fizetési kötelezettséget 1946. szeptember 1-jétől vezették be. A társulati lakás még így is kedvezőbb életkörülményeket jelentett, mint a bé-

39 Havonta 3, évente 36 mázsa volt a juttatás 1947-ben, erre a gyár alkalmazásában álló családfenntartó fizikai és szellemi alkalmazottak, gyári nyugdíjasok és özvegyek (évi 18 mázsa) voltak jogosultak. MOL XXIX-F-192-g 293. d. Az Ózdi Kohászati Üzemek iratai. Körirat a szénjárandóságok kiadása tárgyában, 1947. április 29.

40 Lásd MOL XXIX-F-192-g 292. d. A Szociális és Kulturális Ügyosztályon foglalkoztatott dolgozók munkakörének leírása 1947. július hóban, 1947. július 8.

41 Uo. Szolgálati lakások leltári berendezése, 1947. december 22.

relt lakás, vagy az al- és ágybérlés, ezért igen nagy volt a kereslet irántuk. A beadott igényléseket általában a nagy lakáshiányra és arra hivatkozva utasították el, hogy sok olyan munkavállaló van a gyárban, aki 15–20 esztendeje alkalmazásban áll, szerepel az igénylők jegyzékében, ám szabad lakás hiányában nem került be egyik kolóniára sem.⁴² Viszonylag jelentős volt a telepek közötti mozgás is, de ezekben az esetekben is a gyárban eltöltött idő, a munkaszervezetten belüli pozíció, valamint a családi és jövedelmi viszonyok voltak döntőek. A szoba-konyhás lakás a korabeli norma szerint négyfős családnagyságig még megfelelőnek minősült.

A gyár felügyeleti szerveként működő NIK a lakásügyek intézését 1947-ben teljes jogkörrel a szociális osztály hatáskörébe utalta, azzal az utasítással, hogy járjon el az igénylések kivizsgálása ügyében, a szolgálati lakások kiutalására tegyen javaslatot az igazgatóságnak és az üzemi bizottságnak, és legyen figyelemmel arra, hogy „elsősorban azokat kell szolgálati lakáshoz juttatni, akiknek permanens szolgálata az üzem fenntartása szempontjából feltétlenül szükséges”.⁴³ A lakáshiány mérséklésére minden lehetőséget igyekeztek felhasználni: így került sor 1947 tavaszán arra, hogy a gyár bérbe vette és lakásokká alakította az izraelita hitközség üresen álló iskolaépületét.⁴⁴

A bejáró munkások egy része munkásszállókon kapott elhelyezést, ahol az életkörülmények a zsúfoltság és a kezdetleges köztisztasági állapotok miatt igen rosszak voltak. A helyzet az ötvenes években sem változott meg lényegesen. Az 1947 augusztusában a rendőrség, a gyár üzemi bizottsága és szociális ügyosztálya és a NIK munkatársai által szervezett ellenőrzés eredményéről így

42 MOL XXIX-F-192-g 293. d. Szociális és Kulturális Ügyosztály, Helmei Gyula lakáskérelme, 1947. május 10.

43 Uo. A Nehézipari Központ leirata a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Ózdi Szociális Osztálya részére az Ózdi Vasgyár lakásügyeinek rendezése tárgyában, 1947. március 3.

44 A holokauszt során az ózdi zsidó közösség nagy része elpusztult, a túlélők és visszatérők egy részét pedig az 1946. februári antiszemita megmozdulás ösztönözte távozásra. A kérdéshez lásd Stark (1995); Standeisky (1992, 2007).

számol be a jelentés: „[...] előállítottunk 6 nőt az erkölcsrendészetre, 1 nőt, mert feketézve cca 50 liter bort árult bent a szállóban (50 liter bort lefoglaltuk), 10 férfit a közrendészetre, mert nem volt rendőrségi bejelentőjük és nem tudták igazolni a szállóban való tartózkodásukat. Megállapítottuk, hogy tényleg túrhetetlen állapotok vannak a szállóban. Nincs felügyelet, nincs rendezőség, illetve ellenőrzés, nyilvántartást nem vezetnek a bentlakókról. Leírhatatlan piszok és rendetlenség van minden helyiségben, a hálókörök férgek, megfelelő házirend sehol nincs

feltüntetve. Nők és férfiak közös teremben együtt fekszenek (egy ágyban), több helyen kettő, sőt három férfi egy ágyon, illetve ágynak nevezett fekhelyen. A konyha és az étkező csupa mocsok. A mellékhelyiségek piszkosak a használhatatlanságig. [...] A bentlakó munkások véleménye szerint a vállalat köteles nekik ingyen lakásról gondoskodni és ők nem kötelesek a rend és tisztántartásról gondoskodni, sem lakbért fizetni – egyébként ellenszolgáltatást nem is kérnek tőlük a lakásért.”⁴⁵ A munkásszálló helyzetének rendezése érdekében a NIK utasította az üzemi bizottságot, hogy szervezze meg a szálló rendjét, támogatást nyújtottak az 1947-ben megkezdett újabb kétszáz férőhelyes munkásbarakk építésének befejezéséhez, és renoválták a legnagyobb munkásszállót, a hétesi barakkot.

A lakásviszonyokban is kifejeződő helyi társadalmi tagolódás az 1949-es népszámlálás lakásadatainak segítségével részben rekonstruálható. Érdekes elemzésre adnak lehetőséget azok a statisztikák,⁴⁶ amelyek a lakások adatait a tulajdonos, illetve a bérlő társadalmi rétegződése szerint összegzik. Ebből kitűnik, hogy a legkedvezőbb lakásviszonyai az önálló értelmiségieknek, a tisztviselőknak és alkalmazott értelmiségieknek, az altiszteknek, a szakmunkásoknak, valamint az önálló iparosoknak és kereskedőknek voltak. Néhány mutatót részletesebben elemezve: az önálló értelmiségiek esetében 100 szobára mindössze 140 fő jutott, őket a tisztviselők (100:198), majd a kereskedők (100:232), az iparosok (100:271) és az altisztek (100:279) követték; a szakmunkásoknál az arány 100:300 volt. A laksűrűség alakulásában nyilvánvalóan az egyes társadalmi csoportok eltérő demográfiai magatartásának is fontos szerepe volt. Az önálló értelmiségiek által birtokolt 14 lakásból 5 volt három- vagy több szobás (35,7%), a tisztviselők esetében e lakáskategória aránya 20,6% volt, ám ehhez hozzá kell tenni, hogy ők birtokolták/használták a településen található nagyméretű lakások (összesen 429) 36,8%-át (158 lakás). Ezt a középosztályi szintet az iparosok közül 10 (3,7%), a kereskedők közül 12 (9,9%) fő érte el. A szakmunkások közül 93 fő (6,2%) birtokolt ekkora lakást, az altisztek esetében pedig 22 fő (5,3%) alkotta az átlagot jóval meghaladó méretű lakással rendelkezők cso-

45 MOL XXIX-F-32 156. d. Feljegyzés az Ózdi Munkásszálló „Laboratórium”-ban fennálló tűrhetetlen állapotok miatt beérkezett rendőrségi jelentés értelmében 1947. VIII. 1-én megtartott „razia” eredményéről.

46 1949. évi népszámlálás. 5. kötet. *Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények*. Budapest, 1950, KSH. Tudomásom szerint ez a kötet azon kevés népszámlálási adatgyűjtemény közé tartozik, amelyek segítségével a lakástulajdonok és lakásbérlők társadalmi rétegződése részletesebben is vizsgálható.

portját. Ha a lakások komfortfokozatát vizsgáljuk ugyanezen csoportok esetében, akkor a villannyal való ellátottság átlagos szintje 96% volt. A vezetékes víz ekkor még igen ritka, a legmagasabb ellátottsági szinten az önálló értelmiségiek álltak: az általuk birtokolt 14 lakásból 7-ben volt vízvezeték (50%), majd a tisztviselők és az alkalmazott értelmiségiek következtek, az általuk birtokolt 766 lakásból 223-ban (29,1%) volt vezetékes víz; őket követték a kereskedők 12,4%-os, az iparosok 7,8%-os, a szakmunkások 7,1%-os aránnyal, a sort az altisztek zárták, 5,3%-os aránnyal. Ózdon 1949-ban a gyár kezelésében lévő lakásokban összesen 353 fürdőszoba volt, ezek több mint a felét (186, 52,7%) a tisztviselők és alkalmazott értelmiségiek lakásaiban találjuk meg. E csoporton belül a fürdőszobás lakások aránya 24,3% volt. A sort azonban mégsem ők, hanem az önálló értelmiségiek vezették: esetükben minden második lakás fürdőszobás volt, őket a kereskedők követték, ahol 12,4%-os volt a fürdőszobás lakások aránya, majd az iparosok következtek 7,8, a szakmunkások 3,7 és az altisztek 2,9%-os ellátottsággal. Szintén érdekes, a helyi társadalmi viszonyokat árnyaló képet kapunk, ha azt vizsgáljuk, miként alakult a vizsgált rétegek által birtokolt lakások szobaszáma. E téren a sorrend a következő volt: önálló értelmiségiek 2,5, tisztviselők 1,9, kereskedők 1,6, iparosok 1,4 szobás átlaggal. A sort a szakmunkások és az altisztek zárták 1,3 szobás átlaggal.

A lakásviszonyok és a társadalmi helyzet összefüggéseit vizsgálva az is látható, hogy az átlag körüli lakásviszonyok voltak jellemzők az egyéb önálló csoportjába soroltakra, a 10–25 hold közötti, valamint a 25 hold feletti birtokokra és bérlőkre, valamint a betanított és segédmunkásokra. Átlagosnál rosszabb lakáskörülmények voltak jellemzőek a mezőgazdasági napszámosokra, a munkásként foglalkoztatott napszámosokra, továbbá a 10 hold alatti csoportba tartozó birtokosokra és bérlőkre. Ez utóbbiak estében volt a legnagyobb a laksűrűség, a legalacsonyabb a lakások helyiségeinek száma és felszereltsége.

A település lakáskörülményeinek változásait ugyancsak a statisztikai adatok⁴⁷ segítségével lehet összefoglalni. A negyvenes években az ózdi lakásállomány felszereltsége, komfortossága meghaladta az országos átlagot. 1941-ben a településen 5301 lakás volt, egy-egy lakásban átlagosan 4,1 fő élt. A lakószobákra vetítve a laksűrűség 3,5-es volt. A lakások közül 1941-ben 281-ben volt vezetékes víz, 3986-ban (75,1%) volt villanyvezeték, 1741-ben rádiókészülék, 350-ben árnyékszék. A helyiségek száma összesen közel 17000 volt, ebből 7463 volt lakószoba, 4556 konyha, 2695 éléskamra, 921 előszoba, 224

47 A következőkben az 1941-es, 1949-es, 1960-as és 1970-es népszámlálások lakásadataira támaszkodtam.

fürdőszoba, 86 cselédszoba, 58 hall-hálófülke és 989 egyéb célra használt helyiség. A szobák nagy részének (72,5%) padlózatát faburkolat fedte, a lakószobák 22,1%-a volt vertföldes, 5,4%-ának pedig téglaburkolata volt.

1949-re a lakásállomány – elsősorban a szomszédos községek Ózdhoz csatolásának következtében – 6099-re emelkedett. Ezek közül 469-ben volt vezeték víz, és 5785-ben (95%) villanyvezeték. Viszonyításképpen: 1949-ben a villanyáram országosan a lakásoknak csak 46%-ában volt elérhető, vagyis az ózdi ellátottság e téren kiugróan magas volt. A lakószobák száma 7985-re emelkedett az évtized során, egyéb szobaként 261 helyiséget tartottak nyilván, a konyhák száma 5443, az egyéb lakóhelyiségek (kamrák, előszobák) száma együttesen 5347 volt 1949-ben. A laksűrűség nem változott érdemben, 100 lakásra 402 fő, 100 szobára 288 fő jutott. A magánlakások szobái közül 74,6% volt melegpadlós, 6,4% hidegpaddlós (kő-vagy téglaborítású), és 21,7% volt vertföldes. A konyhák esetében 1253 volt vertföldes, 4190 kő-, cementlap vagy egyéb burkolatú.

A lakásállománynak 1949-ben továbbra is közel a fele (2840) volt magántulajdonban, 2545 lakást főbérliként használtak, a társbérletek száma 35, a szolgálati lakásoké 626 volt, egyéb jogcímen pedig 5 lakást használtak. A 35 társbérleti formában használt lakásban 71 társbérlet működött 235 fős lakószámmal. A 161 albérlős lakásban 348-an laktak, a 208 ágybérletes lakásban pedig 424 albérlő élt 1949 elején.

A negyvenes évtized végén is a szoba-konyhás lakástípus volt a legelterjedtebb: az összes lakás 55%-át ezek tették ki, 21% volt a kétszoba-konyhás lakások aránya, vagyis az évtized során a lakásminőség terén igazán nagy változások nem történtek. A szoba-konyhás és a kétszoba-konyhás lakások többségében már volt a villanyáram (79,9, illetve 93,8%!). Beépített fürdőszobával 353, beépített árnyékszékkel pedig 426 lakás rendelkezett. Ugyanekkor 1886 olyan lakást írtak össze, ahol a konyhában alszanak.

Ha a lakások használatát az ott élők létszáma szerint vizsgáljuk, a következő képet kapjuk: a konyha nélküli egyszobás lakásokban átlagosan 3,1 fő lakott, a szoba-konyhásokban 3,8 fő, a kétszobás lakásokban 4,7 fő élt. Amíg a konyha nélküli lakások egyharmadában átlagosan 3-4 fő élt, addig a szoba-konyhás lakások 43,4%-ában, a kétszobás lakások 46,2%-ában éltek 3-4 fős háztartások.

1960-ban a város 9139 lakásában 12798 lakószobát, 163 hálófülkét, 50 hallt, 11 személyzeti szobát, 8302 konyhát, 1991 fürdőszobát, 100 mosdóhelyiséget írtak össze. A szobák 71,1%-a parkettás, illetve faburkolatú volt, téglaburkolatú vagy egyéb burkolattal 17,8%-uk rendelkezett, a lakószobák 11%-a

vertföldes volt. A lakásállomány 96,3%-ában volt elérhető a villanyáram, a vezetékes vízhálózatra viszont csak a lakások 28,8%-a volt rákapcsolva, vagyis a lakások közel háromnegyede a lakóépület telkén levő magán- vagy az utcai közkutakból biztosította ivóvízszükségletét.

A tulajdonviszonyokban a hatvanas évek elején továbbra is meghatározó volt a magántulajdonlás, 4768 lakás (51,6%) alkotta ezt a szektort, főbérlelőként 3993, társbérlelőként 19, szolgálati lakásként pedig 307 lakást használtak. 1960-ban a városban 19 társbérletes, 262 albérletes és 132 ágybérletes lakás volt, a társbérletekben 90, az albérletekben 549, az ágybérletekben pedig 459 fő élt.

1970-re a lakások száma 11 389-re emelkedett, 7041 (61,4%) lakás volt magán-, 4348 (38,2%) pedig állami tulajdonban. A városban mindössze két lakás maradt társbérletben, de 775 fő lakott albérletben, és 332-en voltak ágybérlelők. A város 1970-es lakásállományának 9,2%-a 1899 előtt épült, 38%-a 1900–44, 25,5%-a 1945–59, 27,2%-a pedig 1960–69 között. A felszereltség fontosabb mutatóit tekintve: 1970-re a lakások 98,8%-ában volt villanyáram, és már minden második lakást bekötötték a városi vízhálózatba. Palackos és vezetékes gáz, valamint vízöblítéses vécé a lakások egyharmadában volt. Ezek az adatok is jelzik, hogy a hatvanas évektől már rendszerint összkomfortos lakásokat építettek.

Az életminőség fontos mutatója a lakások szobaszáma és a laksűrűség. A statisztikai adatok és a különböző dokumentumok egyaránt azt mutatják, hogy az 1941–60 közötti időszakban e téren csak kisebb változások történtek, majd a hatvanas évtized közepétől figyelhető meg a két szoba összkomfortos lakások térhódítása.

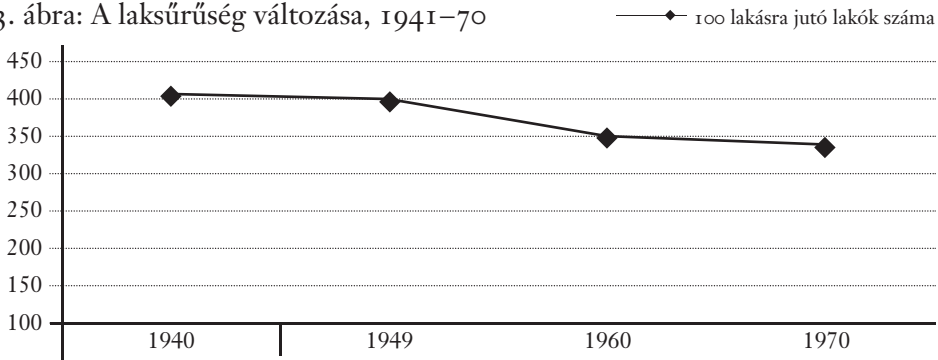
1941-ben a település lakásainak 54%-a szoba-konyhás, 15% csak egy lakószobából állt, 19%-a kétszoba-konyhás, 10%-a 3 vagy ennél több szobából álló volt, a fennmaradó 2% lakott gazdasági épületet vagy lakásként szolgáló konyhát jelentett. 1949-re az arányok alig változtak: a szoba-konyhás lakások dominanciája (57%) mellett kismértékben csökkent a konyha nélküli egyszobás lakások, valamint a három és több szobás lakások aránya (12, illetve 7%); lényegében változatlan maradt a kétszoba-konyhás lakások aránya (20%), ugyanakkor a duplájára emelkedett a lakásként szolgáló konyhák és gazdasági épületek részesedése (4%). 1960-ra a szoba-konyhás lakások aránya⁴⁸ elérte a

48 Az 1960-as népszámlálás során egyszerűsítették a lakáskategóriákat, és már nem közölték külön a konyha nélküli egy szobából álló lakások számát.

60%-ot (ami azt jelentette, hogy az újonnan épített lakások nagyobb része is ebbe a kategóriába tartozott), a kétszoba-konyhás lakásoké 30%-ra emelkedett, a három- és többszobás lakásoké,

valamint a lakott gazdasági épületek és lakásként szolgáló konyhák aránya lényegében nem változott. 1970-ben már csak három kategóriát használtak. Ezek alapján a szoba-konyhás lakások aránya a hatvanas évtized során 46,8%-ra mérséklődött, a kétszobás lakásoké tovább emelkedett (41,8%-ra), s jelentősen, 11,4 százalékra nőtt a három vagy annál több szobából álló lakások részesedése. A magas laksűrűségi értékek az 1941–70 közötti három évtized során csak lassan és kismértékben csökkentek.

3. ábra: A laksűrűség változása, 1941–70

Forrás: Népszámlálási adatok.

A statisztikai adatok alapján látható, hogy a lakáskörülmények lassan javultak a városban, s a változás jórészt a hatvanas évtizedben következett be. Erre utal a lakásépítés üteme és az épített lakások komfortfokozatának emelkedése is, hiszen amíg az 1945–59 közötti másfél évtized során felépített 2877 lakás 45%-a komfort nélküli volt, az 1960–69 között megépített 3071 lakásnak már csak a 24%-a tartozott a komfort nélküli kategóriába.

A lakásépítés és a lakáspolitikai az 1940-es évektől az 1960-as évek végéig

A második világháború harci eseményeit Ózd viszonylag csekély anyagi veszteségekkel vészelte át. A statisztikai összesítések szerint 210 lakóház – az összes lakóépület 5%-a – sérült meg a településen, ezekből 1949-ig 195-öt állítottak helyre. 1945–49 között 108 új lakóház épült Ózdon, 117 lakással, vagyis az újonnan épült házak többsége egylakásos volt. A lakásállomány sem szenvedett nagy károsodást: 1944 végéig 268 lakás – a lakásállomány 4,4%-a – sérült meg, ebből 1949-ig 260 lakást állítottak helyre. Az adatokból az is kiderült, hogy a településen a negyvenes évek második felében – érthető módon – mérsékelte volt az építési kedv. Községi vezetés által vezényelt helyi lakásépítés nem volt, a háborút követő helyreállítás gyakorlatilag lekötötte az erőforrásokat.

1948 tavaszán a gyár szociális osztálya a tervezett lakásépítések előkészítéséhez összefoglaló jelentést készített a Gazdasági Főtanács számára az ózdi lakásviszonyokról. A dokumentumban hangsúlyozták, hogy a negyvenes években a község lakossága 22 ezerről 24 ezerre, a gyári létszám 7 ezerről 9,7 ezerre emelkedett. A községben „1944-ben a háborús események miatt a lakásépítési tevékenység nagyon csekély volt. 1945-ben 8, 1946-ban 11, 1947-ben 34 lakás építésére adott engedélyt a hatóság, amely számból az elkészült lakások száma cca. 40-re tehető. E 40 lakásban elhelyezett személyek száma családonként 5 fő létszámot véve alapul 200 fő. A község szaporulatából [...] 3 800 fő a már régebben meglevő lakásokban volt kénytelen elhelyezkedni, illetve lakás nélküli melléképületekben és istállókban van elhelyezve. [...] A gyár az 1938/39-es években megindult felfejlődés miatt már abban az időben lakás zavarokkal küzdött. Ennek megszüntetésére meglehetősen nagyszabású lakásépítési tevékenységbe kezdett úgy, hogy 1943. évek között eltelt 3 évben [sic!] a hosszúori, Karui és Új-hétes, valamint az Istenmezei telepek létesítésével összesen 224 lakást épített. 1943-ban is azonban e program befejezése után a lakásínség már oly nyomasztó volt, hogy további 200 lakás építését vette tervbe, melyhez a szükséges telepítési és épülettervek is elkészültek, azonban bár az OTI-nál az építkezéshez szükséges kölcsön már biztosítva volt, a háborús események a terv végrehajtását meggátolták. Fent leírtak az 1943. évi létszámadatok mellett fennálló lakáshiányra vonatkoznak. Az 1943. év után bekövetkezett nagymértékű létszámemelkedés e helyzetet ma már a tűrhetlenségig súlyosbította.”⁴⁹ 1948-ban az 1020 gyári lakásban 1115 család lakott, a lakószobák száma 1817, az egy családra jutó átlagos szobaszám 1,63, a nyilvántartott lakásigénylések száma 820 volt. „Jelenleg elérte az ahhoz az állapothoz, amely a teljes telítettség állapotát jelenti a meglevő lakásokban, ugyanakkor [...] 820, 10 évet már betöltött dolgozó várja kerekén 3000 fő családlétszámmal a lakáshoz juttatását. E létszám elhelyezése után még mindig 800 fő lakosság szaporulat maradna elhelyezetlen, azonban ezek nem a gyár alkalmazottai lévén elhelyezésük, illetve ezek számára való lakásépítés elsősorban községi feladat.”⁵⁰ A gyár szociális osztályának illetékesei – nyilvánvalóan a jobb tárgyalási pozíció kialakítása érdekében – azt is kiemelték, hogy a lakás gondokat a gyár fejlesztéséhez szükséges műszaki értelmiségi és vezetői csoportok elhelyezése is súlyosbítja. Megoldásként a munkáslakásokra vonatkozóan az ózdi lakásépítő szövetkezet támogatását sürgették, mert ez men-

49 MOL XXIX-F-192-g 311. d. Feljegyzés az ózdi lakásépítési ügyekben a Gazdasági Főtanácsban tartandó megbeszéléshez, 1948. március 6.

50 Uo.

szükség gondokat a gyár fejlesztéséhez szükséges műszaki értelmiségi és vezetői csoportok elhelyezése is súlyosbítja. Megoldásként a munkáslakásokra vonatkozóan az ózdi lakásépítő szövetkezet támogatását sürgették, mert ez men-

tesítené a gyárat újabb lakótelepek építésének kötelezettsége alól, ezen túl szükségesnek tartották a még be nem fejezett, de építésre nagymértékben előkészített újabb Karu-telep építésének folytatását, ahol 40 lakás készülhet el. Ezen „lakások megépítését a szövetkezettől függetlenül azért látjuk szükségesnek, mert egyes speciális szakmákban felmerülő munkaerőhiányunkat szintén csak megfelelő lakások rendelkezésre bocsájtásával tudjuk megszüntetni”.⁵¹ A szellemi dolgozók elhelyezésére 1949–50 fordulóján 24 lakás megépítését tartották elengedhetetlennek. A gyár a Hosszúsor 1941-es átépítésének befejezését követően csak 1948-ban kezdett hozzá az újabb, immár emeletes házakból álló Táncsics telep építéséhez, amelynek a munkálatai 1953-ban fejeződtek be. A tizenhat három, illetve négyszintes épületben 123 összkomfortos, többnyire kétszobás lakást alakítottak ki.⁵² A gyár a lakáshoz juttatást továbbra is alapvetően a foglalkoztatáspolitikai részeként, a munkaerő megtartásának eszközeként kezelte.

A lakásépítéssel kapcsolatos feladatok megoldása, irányítása az ötvenes évek elején a gyártól részben átkerült a helyi/megyei tanács felügyelete alá, de a gyár befolyása, érdekérvényesítő képessége ezen a téren is mindvégig erős maradt. A Rákosi-korszak erőltetett iparosítási politikája azonban háttérbe szorította a lakossági igények kielégítését, nyilván ennek is köszönhető, hogy a probléma – bár a lakásigénylések gyors növekedése közismert volt – csak 1951 tavaszán került napirendre a tanácsi dokumentumokban. Akkor úgy vélték, hogy az év során felépítendő 132 állami és 100 gyári lakás enyhítheti a feszültséget, ám csak a lakások a kisebb része készült el.

Az 1953 májusában tartott tanácsülésen a tanácselnök beszámolójában úgy vélte, hogy 1952-ben a lakásépítési program végrehajtását a munkaerőhiány hátráltatta. „Meg kell állapítanunk, hogy az elmúlt évben is a munkaerőhiány következtében főképpen lakásépítési programunk végrehajtását nem tudtuk biztosítani és így városunk ezen rákfenéjét radikálisan megoldani, dolgozóink jogos igényeit száz százalékosan kielégíteni, több millió Ft. fel nem használt összeget volt [kénytelen] kormányzatunk az év végén, mint felhasználatlan beruházást törölni.”⁵³

A lakásviszonyok javulását nehezítette, hogy az ötvenes évek első harmadában a magánlakás-építést gyakorlatilag betiltották, így lakáskörülményein az sem tudott érdemben változtatni, akinek – a korszakra jellemző általános elszegényedés közepette – lett volna anyagi fedezete rá. A magánérvős építkezést a lakásszövetkezetek létrehozá-

51 Uo.

52 Lásd Csontos-Vass (2001) 111–118.

53 BAZML XXIII-526/a 1. Az 1953. május 25-i tanácsülés jegyzőkönyve.

sával próbálták meg kiváltani, ám ezt az otthonteremtési formát ekkor az általánosan tapasztalt szervezetlenség, az építőanyag-hiány Ózdon sem tette kedveltté. A végtelenül lassú építési tempó miatt a szövetkezeti tagok gyakran nem várták meg a lakások felépültét, és kiléptek. „Sajnos szövetkezeti lakásépítésünk teljesen csődbe jutott az építési kapacitás hiánya következtében. A 36 családos tömbház építése nem kezdődött meg, a szövetkezet tagsága erősen lecsökkent a kilátástalan építkezés, főleg a családi házépítés megszüntetése következtében. Jövő évre nagyobb arányú lakásépítési programokat bányászházak építésével bővítették, azonban minden építkezésünk előfeltétele a munkaerőhiány pótlása. A 6 családos városi bérház építési munkái hosszabb szünet után ismét beindultak és remény van arra, hogy hamarosan befejeződnek.”⁵⁴ Bár a tanácselnök a lakásépítés akadozásának okaként elsősorban a munkaerő- és anyagihiányra hivatkozott, feltételezhető, hogy e lemaradás valódi oka a beruházási források elosztása és/vagy hiánya volt. A kor gondolkodásmódjában éles különbséget tettek a termelő és a nem termelő beruházások között, előbbi abszolút prioritást élvezett, a lakás viszont az utóbbi kategóriába tartozott, vagyis kevésbé volt fontos.

Részleges és a gyakorlatban lassú fordulatot az 1953-as politikai váltás, Nagy Imre miniszterelnöksége hozott magával. A helyi tanácsi vezetés automatikusan igazodott az országos politika változásához. Az irányváltást a tanácselnök a következőképpen próbálta világossá tenni. „A mi társadalmi politikai fejlődésünk magas fokát bizonyítja az a körülmény is, hogy amennyiben bárhol hibát követünk el vagy annak veszélye fennforog, abból a következményeket vagyunk bátrak levonni. Pártunk és Kormányunk az eddigi iparosítási eredmények, a nagyipari fejlesztést tovább ezen előrelátás alapján kívánja fokozni, mert mind az megállapítást nyert ez már fékezi az életszínvonal emelését, nagyon helyesen a dolgozók életszínvonalának emelése érdekében lassabb nagyüzemi iparosítási programot ütemez a jövőre nézve és 5 éves tervek túlzott előírásait felülvizsgálva sok területen a dolgozók érdekében kívánja azt át-dolgozni. Módosítani lehet a tempót, változtatni lehet a termelés irányzatán, egyet azonban nem lehet a szocializmus építésének fejlesztését megakadályozni. És ezt kell mindenkinek, a tévelygőknek és ellenségnek egyaránt tudomásul venniük. Vissza nincs út, csak előre a megkezdett nyomon.”⁵⁵ Az új

54 BAZML XXIII-526/a 1. Az 1953. május 25-i tanácsülés jegyzőkönyve.

55 BAZML XXIII-526/a 1. Az 1953. július 23-i tanácsülés jegyzőkönyve.

szakasz politikája előtérbe állította a lakossági fogyasztói igények minél teljesebb körű kielégítését, ezen belül is az élelmiszer- és ruházati ellátás javítása, valamint a lakásépítés ütemének növe-

lése élvezett prioritást. Ennek jegyében feloldották a magánlakás-építési tilalmat, sőt a korábbi gyakorlattal ellentétben támogatták a magán-erős lakásépítést, többek között kedvezményes kölcsön nyújtásával, amit az vehetett igénybe, aki önerőként biztosítani tudta a kivitelezési költségek 25%-át. A város vezetői a lakásépítési költségvetési előirányzatok növelése kapcsán egyenesen úgy vélekedtek, hogy az „új lakásépítési program lehetővé teszi városunkban is egy olyan családház-építési akció végrehajtását, aminek következménye lesz a város rendkívül szűk lakáskereszttmetszetének már f. évből [1954] nagymérvű javítása és a dolgozók igényei kielégítésének biztosítása pár év alatt”.⁵⁶ A hivatali optimizmus ebben az esetben is túlzottnak bizonyult, hiszen az állami lakásépítés továbbra is akadozott. Ózdon az ötvenes évek első felében két területen folyt lakásépítés, az egyik a Béketelep volt, a másik pedig a már említett, utolsó előttiként felépült gyári kolónia, az immár emeletes lakóházakból álló Táncsics telep, ám ezek is csak kismértékben enyhítették a lakáshiányt.

Az 1953-as esztendőre visszatekintve a város tanácselnöke már – a kor viszonyai között – kritikusabban fogalmazott: „A nehézipari beruházások döntő förlénye és minden körülmények közötti végrehajtása a szociális beruházások tervteljesítését sokszor nemcsak akadályozta, de meg is állította. Példával szolgálhatnánk az ózdi kohászati üzemeknél is, ahol a szociális beruházások lemaradtak és most az év végén próbálják azt behozni. A szociális beruházások lemaradását országsszerte megéreztek, de talán sehol nem olyan nagymérvű nem volt, mint városunkban, ahol ismeretes lakásépítési programunknak elenyésző kis hányadát teljesítettük, a magasépítő vállalat, mint kivitelező jóval alulteljesített lakásépítési tervét az 50% alatt, ami azt bizonyítja, hogy lakásépítési nehézségeink nem csökkentek, de szaporodtak. Köztudomású ugyanis, hogy az Ózdi Kohászati f. évben is sok munkavállalót alkalmazott, akik a lakásnélküliek seregét szaporították.”⁵⁷ Emlékeztetett a tanácselnök arra is, hogy a város vízellátása 1950 óta semmit sem javult. A lakásépítés elmaradását részben egészségügyi problémaként (is) értelmezte, „mert dolgozóink és sok kitűnő eredményt elért dolgozóink is nem emberi célra alkalmas körülmények között, családja és saját maga egészségét veszélyeztető lakásban kénytelen meghúzódni és ország építő munkát végezni”.⁵⁸ A politikai átrendeződések hatása azonban nyilvánvalóan fáziskéséssel érvényesült a hétköznapi gyakorlatban. A város vezetői igyekeztek kihasz-

56 Uo. A tanácselnök beszámolója, 1954. március 19.

57 BAZML XXIII-526/a 1. Tanácselnöki beszámoló az 1953. december 15-i ülésen.

58 Uo.

nálni az új lehetőségeket, és megpróbálták pótlólagos, illetve újabb forrásokat szerezni a lakásépítés felgyorsításához. Ezekhez a fellépésekhez állandó hivatkozási alapul szolgált, hogy Ózdon a lakáshelyzet súlyos, az ellátatlanok, rossz körülmények között élők, illetve az igénylők száma jóval magasabb, mint a hasonló magyarországi ipari városokban. Azt nem mondták ki, hogy a lakáshiány társadalmi és politikai feszültséget okoz, ehelyett inkább arra hívták fel a figyelmet, hogy a kialakult gyakorlat ellentétes azzal a törekvéssel, amely igyekezett Ózdot fejlődőképes és sikeres településként, új típusú szocialista városként megjeleníteni. Az új kormányprogram által meghirdetett magánlakásépítési akcióra hivatkozva a Minisztertanácshoz intézett feliratban⁵⁹ tették szóvá, hogy a harmincezres városban 1954 tavaszáig mindössze 14 igénylő jutott lakásépítési hitelhez, és sürgették a támogatások gyors bővítését. Az állami és a magánérső lakásépítést egyaránt akadályozta a krónikus építőanyag-hiány, amelyet 1954-ben nem sikerült jelentősen mérsékelni. 1954 májusára elkészült a város kezelésében álló hatlakásos bérház, de a lakók a kivitelező „Borsod Megyei Tatarozó Vállalat igen rossz munkája következtében” lényegében félkész házba költöztek be, hiszen a kisebb belső munkák mellett megoldatlan volt az épület vízellátása, és nem készült el a derítő sem. A városi tanács – a korban szokatlan módon – feljelentést tett az ügyészségen a vállalat ellen. Vontatottan haladt a bolyoki városrész lakásépítése is, ami lassította a lakáshelyzet javítását. 1954 őszén már lakásínségről beszéltek a tanácsi vezetők és a tanácsstagok egyaránt. A magánérső fokozottabb bevonása érdekében a Kohászati Minisztérium építőanyag-támogatást nyújtott azoknak az ózdi munkásoknak, akik családi ház építésére vállalkoztak.

A közvetlen ágazati minisztériumi támogatással folyó lakásépítések is sok problémával jártak. 1956 februárjában a városi tanács feliratot intézett a Minisztertanácshoz, hogy kormányzati segítséggel kötelezzék a beruházó Vas-kohászati Igazgatóságot a bolyoki Béketelep építésénél elmaradt kommunális beruházások befejezésére, mivel a lakótelep úthálózatát és az eredeti tervben szereplő iskolát a kivitelező nem építette meg. A kormányzati beavatkozásnak a tanácsi dokumentumokban nincs nyoma.

1956 augusztusában Bolyokon elkészült egy 93 családós lakótömb, megtörtént a műszaki átadás, és éppen a hibák kijavítása zajlott, december végére ugyanitt újabb négy 24 családós, kétszobás, összkomfortos lakásokból álló tömb befejezésével számoltak abban az esetben, ha nem lép fel anyag- és munkaerőhiány. 1956 folyamán megkezdődött egy „CS” jelölésű, szoba-konyhás lakásokat tartalmazó, 93 család elhelye-

59 BAZML XXIII-526/a 1. Az 1954. május 28-i tanácsülés jegyzőkönyve.

zését biztosító lakótömb építése. Az csak egy korjellemző „apró probléma” volt, hogy 1956-ban a várhatóan átadásra kerülő 189 lakás helyett 207-et osztottak ki az igénylők között, vagyis papíron a ténylegesnél és a lehetségesnél több lakásról rendelkeztek.

1957 szeptemberében a város hároméves tervének előkészítése során a legfontosabb feladatként jelölték meg a lakásépítést, az ivóvíz- és csatornahálózat kiépítését, a közvilágítás korszerűsítését és bővítését, a kereskedelmi és rak-tárhálózat fejlesztését, a húsüzem befejezését. A helyi vezetők megpróbálták kihasználni az új helyzet kínálta lehetőségeket. Az új hároméves terv előkészítése során kezdeményezték, hogy a város külön hitel-előirányzatot kapjon a kormánytól a különböző kommunális problémák mielőbbi megoldása érdekében. „A város súlyos, elodázhatatlan problémáinak megoldása a megye szűk hitelkeretein belül nem lehetséges. Figyelembe kell venni, hogy Ózd 1949-ben lett várossá, tehát egy új város kiépítésének a problémájával állunk szemben. Kérjük, javasoljuk, bizonyítjuk, hogy a város óriási lemaradásának felszámolása csak úgy lehetséges, ha a megyei kereten kívül a Minisztertanács külön biztosít Ózd város részére keretet, s így lehetségessé válik a legsürgősebb hiányosságok felszámolása már a három éves terv keretén belül.”⁶⁰ A tanácsi törekvések több-kevesebb sikerrel jártak, a felettes hatóságok állandó ostromlása időnként beruházási többlet-lehetőséget eredményezett.

A lakáshiány alkalmanként igen sajátos helyzeteket is teremtett. 1957 őszén például az egyik védőnő azért kérte az elhelyezését Ózdról, mert már hosszabb ideje a hullaházban lakik, és nem lát reményt arra, hogy lakásproblémája belátható időn belül megoldódjon.⁶¹ De előfordult az is, hogy orvosok vagy tanárok azért nem jöttek a városba – vagy azért nem maradtak Ózdon –, mert nem tudtak számukra lakást biztosítani.

1958 decemberében a városi tanács külön munkabizottságot állított fel abból a célból, hogy a főhatóságok, a kormány, a tervhivatal és a különböző minisztériumok elé tárják a város legfontosabb problémáit: „Ózd városban a nagy lakásépítési munka dacára is olyan lehetetlen lakásviszonyok vannak, hogy egy szobára majdnem 4 lélekszám esik. Ismerve a 3 éves terv számait, a lakásépítés üteme, még hosszú évekig nem elégíti ki a város lakosságának az igényeit.” A városban a szennyvízcsatorna hiánya akadályozza a lakásépítést, és közegészségügyi veszélyt jelent, ugyan-csak sürgősen megoldandó az ivóvízellátás, mert ennek hiánya állandó járványokat okoz. A harmadik legfontosabb

60 Uo. A városi tanács 14/1957. sz. határozata, 1957. szeptember 30.

61 BAZML XXIII-526/a 1. Veres István fel-szólalása a városi tanács 1957. szeptem-ber 30-i ülésén.

feladatnak a városi jelleget erősítő kiépített utak létesítését, valamint a villanyhálózat és a közvilágítás korszerűsítését tartották. A munkabizottságnak ezek megoldására kellett javaslatokat készítenie és megismertetnie a főhatóságokkal, annak érdekében, hogy a város egy-két év múlva ne kerüljön katasztrofális helyzetbe.⁶²

Az újabb fejlesztési források megszerzéséért indított akcióban arra is hivatkoztak, hogy újabb lakások építését a Kőjál már csak kiépített szennyvízhálózattal engedélyezi, mert az újabb derítögödrök megépítése még tovább szennyezi és ivásra alkalmatlanná teszi a városi köz- és magánutak vizét.

Az 1959. évi városfejlesztési terv kapcsán megfogalmazott vélemények szerint a város kommunális beruházásai a megyei támogatás ellenére is hiányosak. A várossá nyilvánítás tizedik évfordulóján az eredményeket és a megoldásra váró kérdéseket számba véve kiemelték, hogy a város lakossága 25 ezer-ről 35 ezer főre, a gyári dolgozók létszáma 6 ezerről 13 ezerre emelkedett, „s végeredményben az ipar igen nagymérvű szívó hatása azt eredményezte, hogy a felszabadulás alkalmával az akkori Ózd község igen elhanyagolt állapota a 10 éves várossá alakítás alatt a megnövekedett létszámnak megfelelő fejlődést nem mutatott”.⁶³ Az 1958 végén kiküldött bizottság a következő év elején a tervhivataltól külön hárommillió forintnyi előirányzatot kapott a csatornaépítésre és a vezetékes vízhálózat fejlesztésére.

A város vezetése kiemelt figyelmet szentelt az MSZMP KB 1958. szeptemberi, a munkásosztály helyzetének javításáról szóló határozatában foglaltak végrehajtásának. Ezt gyakorlatilag úgy oldották meg, hogy félévente újratárgyalták a kérdést, ami beilleszthető volt, azt berakták a már teljesített feladatok közé. 1959–60 során a kormány által meghirdetett 15 éves lakásépítési programtól várták a lakáskérdés megoldását. 1959-ben 96 új, állami beruházásban épülő lakást adtak át a városban, ebből 66 felett az ÓKÜ rendelkezett, a maradék 30 lakás bérlőkijelölési joga illette meg a helyi tanácsot. Ebből né-

62 Uo. A városi tanács 9/1958. sz. határozata, 1958. december 28.

63 Uo. Kivonat a Végrehajtó Bizottság 1958. december 28-i ülésének jegyzőkönyvéből.

64 BAZML XXIII-527/a 1. Ózd Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. Az Ózd Városi Tanács VB 197/1959. sz. határozata, 1959. augusztus 12.

gyet átengedtek a kereskedelmi dolgozóknak, kettőt pedig az Országos Mentőszolgálat dolgozóinak. A fennmaradó 24 lakást a helyi orvosok és egészségügyi dolgozók, pedagógusok, tanácsai, rendőrségi alkalmazottak között osztották szét, de ekkor kapott tanácsai bérlakást a járásbíró elnöke és a városi KISZ VB titkára is.⁶⁴

A gyár súlyát a lakásépítésben és lakáselosztásban a meghatározó gazdasági szerep mellett nyilvánvalóan az is növelte, hogy az ötvenes–hatvanas évek fordulóján 1497 lakás volt gyári kezelésben, közülük 1960-ban 151 lakást tanácsai kezelésbe adtak át. A megmaradó lakásállomány nagy részét kohászati dolgozók használták, mindössze 38 lakásban laktak tanácsai, egészségügyi, oktatási alkalmazottak.

Az ÓKÜ saját beruházásban 1948 és 1955 között összesen 246 lakást épített, állami beruházásból pedig 188 darabot kapott. „Jelenleg 750 dolgozónk lakáskérélmé van beadva. E kérelmek 50%-a olyan, hogy máris segíteni kellene, tehát lakáshelyzetünk igen nehéz. [...] A meglevő súlyos lakáshelyzet enyhítése érdekében a KGM tárca-hitelből biztosított a II. 5 éves tervben 12,5 millió forintot, melyből saját lakásépítési részlegünkkel kb. 56 db lakást építünk a létesítendő Íves út mentén.”⁶⁵ A kohászati üzemek utolsó kolóniája 1960–70 között épült fel: négy négyemeletes és egy kilencemeletes épület, 68 két- és háromszobás, összkomfortos lakással. A lakások mellett a munkavállalók elhelyezését a gyár hat munkásszállójának üzemeltetésével is segítette, összesen 764 férőhellyel. A szállók színvonala igen különböző volt, a barakképületek 30–40 fős hálótermeitől a négyágyas szobákat tartalmazó, szállodaszerű épületekig terjedt a skála. „A Béke-szálló 400 férőhelyes lesz, melyből 80 férőhely van átadva. A munkásszálló építését 1960. IV. n. évére be kell fejezni. E szálló üzembe helyezésével a kohász dolgozóknak olyan kulturált és modern elhelyezési lehetőséget biztosítunk, mely szociális és kulturális életünk rohamos fejlődését, méltán fogja reprezentálni.”⁶⁶ A munkásszállók üzemeltetési költsége 1960-ban 2,2 mFt volt, ennek a 35%-át fedezték a dolgozóktól beszedett térítési díjak.

A lakáshiány magától értetődő módon sokféle lakásszerzési stratégiát alakított ki. Az 1960. július 29-i tanácsülésen a lakásügyi állandó bizottság tagja hívta fel a figyelmet arra, hogy a Béketelepen azok a lakók, akik építkeznek, kiköltözés előtt társbérllőként befogadnak magukhoz egy másik családot, akik az eredeti bérllő távozása után gyakorlatilag automatikusan öröklik meg a bérleti jogot.

Mások tudatosan vállalták a rossz körülményeket, abban bízva, hogy így hamarabb új lakáshoz juthatnak. Sokan önkényes lakásfoglalóként költöztek be lakásokba, különböző építményekbe, abban reménykedve, hogy nem költöztetik ki őket, ám a kilakoltatások az ötvenes–hatvanas években rendszeresek

65 BAZML XXIII-527/a 4. Jelentés az Ózdi Kohászati Üzemek szociális és munkavédelmi tevékenységéről, 1960. augusztus 18.

66 Uo.

voltak. Mások úgy próbálták meggyorsítani a lakáskiutalást, hogy panaszos levelet írtak a Magyar Rádiónak, a *Népszabadságnak*, az MSZMP KB Panaszirodájának, az MSZMP megyei vezetőjének, közvetlen folyamodványban kérték a gyár vezérigazgatójának méltányos döntését, s aki tehetett, nyilván igyekezett hasznosítani politikai-kapcsolati tőkéjét is.

1960 őszén a város vezetői a II. ötéves tervidőszak végére várták, hogy a lakásellátás színvonala Ózdon elérje más hasonló városok szintjét, és a krónikus lakáshiány enyhül, ugyancsak ekkorra prognosztizálták a „fejlődés gátját jelentő vízhiány” mérséklődését.

1959 februárjában döntés született arról, hogy a lakásigénylőket jelenlegi lakásviszonyaik és társadalmi helyzetük alapján kategorizálni kell, és ennek megfelelően állítandó össze az igénylők listája. Ez a munka 1960 elejére fejeződött be. Az igénylőket a következő kategóriákba sorolták: 1. a hatóságilag életveszélyesnek nyilvánított lakásban lakók, 2. a romos lakásban lakók, 3. a városi főorvosi igazolással egészségre ártalmassá nyilvánított lakásban lakók – ezen belül alcsoportot alkottak a tébécében szenvedők, az idegbetegek és szív-betegek, a vizes, gombás, nyirkos lakásban lakók, 4. a lakással nem rendelkezők. „Ezen szempontok mellett minden esetben előnyt élveznek a munkában kiváló dolgozók.”⁶⁷ A kategorizálás során az egyes csoportokon belül előre kellett sorolni a többgyermekes családokat, a családokat és a fiatal házасokat. A lakással nem rendelkezők esetében a fontossági sorrend a következő volt: hajléktalanok, albérlők, családtagként és egyéb minőségben lakók. „A város területén elvégzett felmérések során megállapítást nyert, hogy rendkívül súlyos körülmények között vannak még mindig emberek, s olyan lakásokat, udvarokat találtunk a város területén, amelyek elképesztőek. [...] van olyan udvar, ahol 15 család lakik, s ezen a túlszűfolt udvaron szaladgálnak az állatok.”⁶⁸ A lakáshiányt az Ózdi Kohászati Üzemek adminisztratív eszközökkel is próbálta mérsékelni: egyrészt az ötvenes évek végétől csak olyan munkavállalót vettek fel, aki igazolta, hogy állandó bejelentett lakással rendelkezik, másrészt minden új munkavállalóval aláíratott egy nyilatkozatot, hogy tíz éven belül

nem nyújt be lakásigénylést.⁶⁹ Ezzel a lépéssel nyilvánvalóan elodázták a probléma megoldását. Mindeközben a társadalmi érdekből fontos személyek, például a sportolók, ritkábban az orvosok lakáshoz jutásának feltételei korántsem voltak ennyire szigorúak.

67 BAZML XXIII-527/a 1. Az Ózdi Városi Tanács VB 39/1959. sz. határozata, 1959. február 23.

68 BAZML XXIII-526/a 1. A városi tanács 1960. november 11-i ülésének jegyzőkönyve.

69 BAZML XXIII-527/a 4. Az Ózdi Városi

1962-ben az előzetes fejlesztési tervek összefoglalásában külön fejezetet szenteltek a lakáshelyzetnek. Eszerint az ötvenes évtizedben 5162 lakószoba épült a városban. 1962 elején mintegy háromezer család lakásigényét tartotta nyilván az ÓKÜ és a városi tanács, kielégítésükre a jelentés szerint 1965-ig biztosan nem kerül sor. Az előirányzatok szerint 1961–65 között 1659 lakás építését tervezték állami és lakásszövetkezeti beruházás keretében, s mintegy ötszáz, OTP-kölcsönnel megvalósuló magánérős lakásépítéssel számoltak. Száz régi lakóépület megszűnésével kalkuláltak, ami legalább ennyi új lakásigényt jelentett. A lakásigénylések közel teljes körű kielégítését csak a 15 éves lakásépítési program befejező évére, 1975-re látták reálisnak. „Súlyosbítja a helyzetünket, hogy úgy a kohászat, mint az intézmények, vállalatok elsősorban az üzemi, illetve vállalati érdekeket figyelembe véve szakembereinek, jó dolgozóinak juttatja elsősorban a lakásokat, s a nagycsaládos, nagyon rossz körülmények között élő dolgozók ez által háttérbe szorulnak. Igyekezünk a lehetőségeken belül ezeket az állapotokat felszámolni és elsősorban életveszélyes, egészségre ártalmas lakásokból, ha másképp nem, cserelakás útján a dolgozókat megfelelő körülmények közé juttatni.”⁷⁰ Vagyis a lakáselosztás bevett gyakorlata fokozta a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Házhelyek kijelölésével, az építési telkek parcellázásával is igyekeztek gyorsítani a magánérős lakásépítést, a hatvanas évek elején Bolyok-Szentsimon és a Kistóduló területén jelöltek ki összesen 380 ház helyet. 1962-ben a városban épülő lakások – többségük egy-, illetve másfél szobás volt – 80%-át az Ózdi Kohászati Üzemek kapta, 20%-át pedig a város. Az 1963-ban átadott lakások esetében kismértékben nőtt a város részesedése, ami elsősorban a szanált épületekből kiköltöztetett lakók elhelyezési kényszerének következménye volt. A megépülő 334 lakásból 218 esetben a bérlőkijelölési jogot a gyár kapta meg, a városi tanács 84 lakással, az Ózdvidéki Szénbányászati Tröszt 32 lakással rendelkezett. A Borsod Megyei Tanács elosztási arányokat rögzítő határozatában arra is utasítást adott, hogy az összes lakás 70%-át fizikai dolgozók és közvetlen termelésirányító műszakiak számára kell kiutalni, ezen belül pedig 20%-os lehetett a fiatal házások részesedése.⁷¹ A kérdéssel foglalkozó dokumentumok alapján látható: a hatvanas évek elejétől erősödött meg az a törekvés, hogy egyre nagyobb mértékben vonják be a magánérőt a lakás/lakóház-

Tanács VB 1962. január 17-i ülésének jegyzőkönyve.

70 BAZML XXIII-526/a 1. Ózd város fejlesztése a II. öt éves tervidőszakban, 1961. március.

71 MOL XXIX-F-192-e 1. d. A Borsod Megyei Tanács VB Igazgatási Osztályának határozata az 1963-ban átadásra kerülő lakások elosztása tárgyában.

építésekbe, ezért a jobb anyagi körülmények között élők számára elsősorban a szövetkezeti lakásvásárlást propagálták, az állami beruházásban épített lakások elosztása során pedig a nagycsaládosok és a rossz anyagi helyzetben lévők kerültek előtérbe. Nyilvánvalóan ebben az esetben is voltak kivételek, hiszen a városi tanács végrehajtó bizottsága hatvanas évek elején elfogadott határozata alapján az éves lakáskeret 10%-a felett a kategorizálástól függetlenül, saját maga rendelkezett. A gyár igazgatójának 8–12 lakásos saját rendelkezési kerete volt, sportcélokra 5–6 lakást tartottak fenn, 6–7 lakás kiutalási jogát pedig úgynevezett közérdekű problémák elintézésére tartalékolták.

A bevándorlást továbbra is a lakáshiány mérséklését veszélyeztető tényezőnek tekintették. Az 1962. júniusi tanácsülésen az egyik felszólaló tanácsstag úgy vélte, hogy „az Ózdra beköltözők nem válogatnak a lakásokban, bárhová beköltöznek, melléképületekbe, romos lakásokba, s rövid időn belül bejelentik, hogy az életveszélyre való tekintettel lakást igényelnek. Ez azt eredményezi, hogy azok az ózdi születésű dolgozók, akik ugyan nem életveszélyes körülmények között, de sokszor nagyon szűkösen élnek – gyakran több család egy kis lakásban –, nem kaphatnak lakást, mert azt az életveszélyes lakásban lakók foglalják el.”⁷² Ennek ellenére a tanács végrehajtó bizottsága 1962 elején úgy döntött, hogy az életveszélyes lakásban lakó dolgozók elhelyezéséről kell elsősorban gondoskodni, függetlenül attól, hogy az illető kohászati dolgozó-e avagy sem. Erről azonban a kohászat lakáselosztó bizottságával egyeztetni kell, nehogy olyanok jussanak lakáshoz, akik „nem kifogástalan munkaerkölcsű dolgozók [...]. Az új modern lakásba lehetőleg több éve dolgozó, Kohászat által is javasolt lakásigénylők kerüljenek.”⁷³ A lakáselosztásban, a bérlőkijelölésben időről időre a szűkös keretszám miatt (is) kisebb-nagyobb feszültségek alakultak ki a városi tanács és a gyár kapcsolatában. Miután a kohászati üzemeknek saját intézményrendszere és elosztható lakáskerete volt, a helyi tanács végrehajtó bizottsága 1962 júniusában úgy döntött, hogy „kohászati dolgozók a tanácsai kategorizálású névjegyzékbe nem sorolhatók be”. Szintén nem igényelhetek lakást a vidéken lakással rendelkező egyedülállók. Az Ózdon áthelyezés nélkül, saját elhatározásból letelepedett személyek, az albérlők és a vidéken lakó, Ózdra bejáró dolgozók

72 BAZML XXIII-526/a 1. Rajcsányi Antal tanácsstag felszólalása az 1962. június 29-i tanácsülésen.

73 BAZML XXIII-527/a 4. Az Ózdi Városi Tanács VB 1962. január 17-i ülésének jegyzőkönyve.

csak öt év elteltével kerülhettek fel a lakásigénylők listájára. Emellett jövedelmi korlátokat is életbe léptettek. Nem kaphattak főbérleti lakást azok, akiknek a családi jövedelme havonta elérte a 2 500 forintot és nem volt eltar-

tott családtag; egy eltartott esetén havi 3 000, két eltartott esetén 3 500, három eltartottnál 4 000, a négygyermekes családoknál pedig 4 500 forint volt a felső jövedelmi határ.⁷⁴ Ez a kategorizálás a gyakorlatban azt jelentette, hogy hét-nyolcszáz forint fejenkénti jövedelem esetén már csak saját erőből vagy szövetkezeti formában lehetett saját lakáshoz jutni. Viszonyításképpen meg kell jegyezni, hogy 1968-ban az országos adatok alapján a szegénységi küszöböt a fejenkénti 660 forintnyi jövedelem jelentette. Vagyis a hatvanas évek elején meghatározott lakásigénylői jövedelmi határ – figyelembe véve a viszonylag alacsony, évenként átlagosan 3%-os inflációs rátát – meglehetősen közel volt ehhez.

Ezt a kategorizálást kisebb-nagyobb kiigazításokkal a gyári lakáselosztás rendszerében is alkalmazták. A lakásigényléseket a gyárrészlegek lakáselosztó bizottságaihoz kellett benyújtani, ahol a kérelmeket rangsorolták, és így küldték tovább a szociális kérdések kezelésére létrehozott munkásellátási főosztálynak. Vállalati szinten a pártbizottság, a szakszervezet, a KISZ képviselőjéből, az üzemi nőbizottság vezetőjéből és a munkásellátási főosztály vezetőjéből álló vállalati lakásbizottság döntött a lakáskiutalásokról.⁷⁵ Az igényjogosultságot családlátogatások során ellenőrizték.

1962 elején 1150 gyári dolgozó lakásigénylését tartották nyilván, ám az év folyamán lezajlott felülvizsgálat következtében ez a szám az év végére 414-re csökkent. „A nagymérvű számbeli eltérés abból adódott, hogy a gyárrészlegek lakáselosztó bizottságai sok érvénytelen igénylést tartottak nyilván. A gyáron belüli munkahely változáskor a dolgozók az új munkahelyre nem vitték magukkal korábbi lakásigénylésüket, hanem újat adtak be, így lakásigénylésük halmozódott. Első felülvizsgálatunk végzésénél a múlt évben a fiktív lakásigényléseket megszüntettük.”⁷⁶ A megmaradt lakásigénylők közül egy fő lakott életveszélyes lakásban, heten romos, 72-en egészségre ártalmasnak minősített lakásban éltek; 30 fő hajléktalan volt, 51 igénylő albérletben élt, családtagként 132-en laktak, egyéb minőségben pedig 117-en.

A lakáshiány a hatvanas évek közepén is a város egyik megoldatlan problémája volt. Hosszú évek óta 1967 volt az első esztendő, amikor a tervezettnél valamivel több lakás épült a városban, 248 helyett 259 új lakást adtak át. A III. ötéves tervciklusra (1966–70) összesen 977 lakás építését tervezték. A lakások többsége továbbra is a béketelepi vá-

74 Uo. Az Ózdi Városi Tanács VB 1962. június 22-i ülésének jegyzőkönyve.

75 MOL XXIX-F-192-e 2. d. Igazgatói rendelet a lakásügyek szabályozásáról.

76 MOL XXIX-F-192-e 1. d. Jelentés az 1962. évben végrehajtott lakáshelyzetünk alakulásáról. ÓKÜ Munkásellátási Főosztály, 1963. április 23.

rosrészben, illetve annak környékén épült, középblokkos, általában négyemeletes épületekben. Ebben az időszakban kezdődött meg a városi távfűtési hálózat kiépítése, majd a vezetékes gázhálózat kiépítésének előkészítése.⁷⁷ Ekkor kezdődött el házgyári technológiával készülő lakóházak építésének előkészítése, a Vöröshadsereg útján, a Gyújtó sarkon nagypaneles technológiával készülő 36 lakásos épület kivitelezését tervezték.

1968 októberében módosították a városrendezési tervet, ekkor döntöttek a – helyi köznyelvben azóta is csak „kínai nagy falnak” nevezett – 360 lakásos, 12 szekciósra tervezett városközponti – a várost gyakorlatilag kettéválasztó – lakóépület 10 szekciósra csökkentéséről. Ez 300 lakást tartalmazott, vagyis mintegy 1100–1200 embert tömörítettek egyetlen lakóépületbe. Az itt meg nem épülő lakásokat más építkezéseknél tervezték pótolni. A hagyományos városközpontnak számító Gyújtó közelében pedig három toronyépület létesítéséről született döntés. Felmerült egy városközponti 19 emeletes toronyház építésének ötlete is, ennek kivitelezésére végül nem került sor. Az új városközpont kialakítását a miskolci házgyár termékeit felhasználva kezdték meg. Ezzel gyakorlatilag kezdetét vette a nagypaneles technológiára alapozott lakóházépítés. „A beépítési terv az egyes létesítmények kialakításánál egyedi és títustervek kialakításával számol. A városkompozíció, gazdaságossági kihatások, valamint egyéb körülmények középmagas, illetve magas épületek tervezését indokolták. Házgyári termékek felhasználásával épülő lakások esetében földszint + 10 lakószint lett figyelembe véve.”⁷⁸ A kialakítandó új városközpontban 312 lakás szanalását tervezték elavultságukra hivatkozva, az új épületekben pedig a tervek szerint 1716 új lakás volt megépíthető. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától már egy másik korszak kezdődött el a lakásépítésben és a várostervezésben.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

A második világháborútól a hetvenes évek végéig terjedő időszak számos változást hozott az ózdi munkások életkörülményeiben. A szocialista rendszer kezdeti időszakában a változás inkább visszaesést jelentett, hiszen a negy-

venes–ötvenes évek fordulójára lényegében megszűnt a „rimás” korszakban kialakult szociális ellátórendszer, az ötvenes évek első felében ezekre a kérdésekre alig-alig fordítottak figyelmet. A negyvenes évekig működő közellátási-élelmiszerkereskedelmi hálózat a gyár

77 BAZML XXIII-526/a 1. Jelentés az 1967. évi beruházások teljesítéséről, 1968. március.

78 Uo. Jelentés Ózd városközpont rendezési tervének módosításáról, 1968. október.

és a kiskereskedelem államosításának következtében felszámolódott, a helyére lépő állami kiskereskedelem hosszú éveken keresztül képtelen volt az alapvető igények kielégítésére.

A beruházási célok átrendezése miatt az ötvenes évek elejétől a lakásépítés háttérbe szorult, a lakáselosztás rendszere állami felügyelet alá került, így a helyi érdekek érvényesítése is csak változó mértékben sikerült, bár az a dokumentumok alapján látható, hogy a gyár és a város vezetése a korszakban igyekezett kihasználni a kohászat – és ezáltal a település – gazdasági szerepéből, jelentőségéből adódó lehetőségeket. E téren szintén nem tekinthetők tipikusnak a helyi tanácsi vezetők nyomásgyakorlási kísérletei – feliratok a kormánynak, a sajtó igénybevétele, különbizottság felállítása, a fejlesztési források megszerzése, a lakásépítés, illetve a városfejlesztés meggyorsítása érdekében. Bár a hivatalos diskurzust az átideologizáltság mindvégig jellemezte (a hatvanas évek elejéig erőteljesebben, aztán gyengébben), figyelemre méltó az a pragmatizmus is, amellyel a hatvanas évek elejétől igyekeztek a problémákra megoldásokat keresni. Ugyancsak érdekes, hogy a település a hivatalos szólamok ellenére – különösen az ötvenes években – mennyire nem élvezte az iparosítás járulékos előnyeit. Más, zöldmezős szocialista városokkal szemben itt már adott volt egy hagyományokkal bíró településszerkezet, adott volt egy többékevésbé működőképes infrastruktúra, amelyet újabb beruházások nélkül, illetve minimális beruházásokkal addig igyekeztek működtetni, amíg lehetséges volt. Arra a jogosan felvethető kérdésre, miért akart a városvezetés tömegesen lakásokat építeni, nyilvánvalóan sokféle válasz adható. Feltételezhetően meg akartak felelni az ideológiai és politikai elvárásoknak, annak, hogy a rendszer bázisának tekintett nagyüzemi munkásságnak új, szocialista életkörülményeket és feltételeket kell teremteni. A korra jellemző paternalizmus jegyében talán gondoskodni is akartak a város lakóiról. Mindez láthatóan csak részlegesen sikerült, legalábbis a szocialista rendszer első évtizedeiben. Azt, hogy az életkörülmények nem javultak, hanem előbb jelentősen romlottak, s csak a hatvanas évekre közelítették meg ismét a háború előtti szintet, a gyári munkások – különösen azok, akik a „rimás” időszak viszonyait is ismerték – többnyire társadalmi státuszvesztésként érzékelték.

HIVATKOZÁSOK

Belényi (2004)

BELÉNYI GYULA: *Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Akadémiai doktori értekezés, kézirat.

Csontos–Vass (2001)

CSONTOS GYÖRGY–VASS TIBOR: *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970)*. Pomáz, Kráter.

Gyáni (2006)

GYÁNI GÁBOR: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Budapest, Corvina.

Gyáni–Kövér (1998)

GYÁNI GÁBOR–KÖVÉR GYÖRGY: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig*. Budapest, Osiris.

Horváth (2004)

HORVÁTH SÁNDOR: *A kapu és a batár: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

Kemény–Kozák (1971a)

KEMÉNY ISTVÁN–KOZÁK GYULA: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.

Kemény–Kozák (1971b)

KEMÉNY ISTVÁN–KOZÁK GYULA: *Pest megye munkásai*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.

Stark (1995)

STARK TAMÁS: *A zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

Standeisky (1992)

STANDEISKY ÉVA: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, 1992. 2. 284–308.

Standeisky (2007)

STANDEISKY ÉVA: *Antiszemitizmusok*. Budapest, Argumentum.

Tóth (2007)

TÓTH ESZTER ZSÓFIA: „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest, Politikatörténeti Intézet.

Valuch (2001)

VALUCH TIBOR: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.

Valuch (2006)

VALUCH TIBOR: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest, Corvina.

KELLER MÁRKUS

DIKTATÚRA, PROFESSZIONALIZÁCIÓ ÉS EMLÉKEZÉS

Az építészek esete a Kádár-rendszerrel

Az óbudai kísérleti lakótelepre vonatkozó kutatás¹ megkezdésekor úgy gondoltam, mindenképpen fel kell vázolnom, milyen szakmai légkörben, közegben dolgoztak az építészek a Kádár-rendszerben. Ekkor bukkantam arra az elmentmondásra, amely a Rákosi-rendszerről alkotott általános kép – különösen pedig az értelmiségi lét esélyeinek és körülményeinek történettudományi megítélése – és az 1945 utáni kor meghatározó építészeinek visszaemlékezései között feszült. Világossá vált, hogy a Rákosi- és a Kádár-rendszer megítélése szorosan összefügg, kölcsönhatásban áll egymással, dinamikáját azonban végső soron a Kádár-rendszerben megszerzett építészeti tapasztalatok adják. Ezt jelzi az alcím is.

Az ötvenes évek építészetéről és a szocialista realizmusról több cikk, kiadvány, monográfia is született,² megközelítésük azonban szinte kizárólag eszmetörténeti vagy művészettörténeti. Tanulmányomban – ettől tudatosan eltérve – a tágan értelmezett társadalomtörténeti megközelítést alkalmaztam. Ezen belül a professzionizációs elméletekre támaszkodva elemeztem a Rákosi- és a Kádár-rendszer „építészet-történeti” eseményeit. Úgy vélem, a professzionizáció folyamata (azaz amikor egy foglalkozásból hivatás³ lesz) és

1 Ez dolgozat egy nagyobb, a lakótelep genezisével foglalkozó munka előkészülete.

2 Például Prakfalvi (1998, 1999, 2006); Szalai (1995); Potó (1989); György-Turrai (1992).

3 A hivatás a foglalkozás olyan speciális fajtája, amelynek gyakorlása specializált, általában tudományosan megalapozott képzést feltételez, melynek során az egyén a hivatásra vonatkozó általánosítható és elméleti tudást és etikai normát belsővé teszi. A tudást – melyet önérdekre való tekintet nélkül kell a közjó szolgálatában alkalmazni – vizsgák és diplomák igazolják. A hivatások monopóliumot igényelnek maguknak az általuk ellátott funkciók és szolgáltatások terén, a civil vagy állami kontrollt elutasítják. Az ideáltipikusan szervezett hivatáscsoport autonóm módon kontrollálja a hivatáshoz való eljutást és magát a te-

vékenységet is. A hivatások gyakorlóí kompetenciájukra, az általuk kidolgozott etikai normákra, illetve tevékenységük társadalmi fontosságára hivatkozva kiemelt gazdasági juttatásokra és magas társadalmi presztízstre tartanak igényt.

4 A professzionalizációs elméletek alkalmazása az 1945 utáni szocialista társadalmakra nem példa nélküli. Vö. például Bukow (2006); Bütow–Chassé–Maurer (2006); Bastian (2000); Giese (2002); Fabel-Lamla (2004).

5 Rainer (2003) 11–24.

6 Erről például Standeisky (1996).

7 Vö. Izsák (1998); Pölöskei–Gergely–Izsák (1995); Salamon (1995).

8 Romsics (1999) 357–374.

hatalomgyakorlás módjának kezdeti azonosságát.⁵ Az egyes társadalmi csoportok kutatása is bizonyította, hogy nemcsak a hatalom, hanem a kádári társadalom tagjainak reakcióit és közérzetét is meghatározták a Rákosi-rendszerben szerzett tapasztalatok.⁶ Nem volt ez másként az építészek esetében sem. 1956 utáni történetük vizsgálatakor hamar világossá vált, hogy a Kádár-rendszerrel kialakított véleményük nem függetleníthető a Rákosi-rendszerben szerzett tapasztalatoktól, és hogy ennek a fordítottja is igaz: a Kádár-rendszerben szerzett élmények alapvetően befolyásolták emlékezésüket a Rákosi-korszakra.

Ha az értelmiségi „létezés”, a tudományos és művészeti alkotómunka lehetőségeit vizsgáljuk, az 1945 utáni magyar történelemmel foglalkozó összefoglaló munkák a némileg szabadabb tudományos és művészeti élet lehetőségét a Kádár-rendszer sajátosságaként emlegetik. Némelyek (talán politikatörténeti szemléletüktől sem függetlenül) a Rákosi-rendszer szellemi életét nem tartják tárgyalásra méltónak, ha meglétét nem tagadják is.⁷ Romsics Ignác a Rákosi-korszak kulturális életét, oktatását elemezve az ideológia, vagyis a szocialista realizmus mindenhatóságát emelte ki, hangsúlyozva, hogy a megjelenés, az állami elismerés és a díjak szükségszerű és kikerülhetetlen feltétele az állampárt ideológiájának kritika nélküli elfogadása volt.⁸ Valuch Tibor az ötvenes évek totalitárius jellegét hangsúlyozva már kitér az építészek és épületek szerepére

annak változásai a vázolt ellentmondást is magyarázzák, illetve hogy ez a nézőpont lehetőséget ad arra, hogy az építészsakma történetét új perspektívából lássuk. Természetesen egy történeti probléma teljes körű magyarázatát a professzionalizáció elméletétől sem várhatjuk, de azt igen, hogy az eddigi megközelítések horizontján kívül maradó *új szempontokra* hívja fel a figyelmet.⁴

A Kádár-rendszer a sztálinizmusban fogant. A propaganda igyekezett ugyan a különbségeket hangsúlyozni, de a korszakkal foglalkozó mértékadó történettudományi kutatás már többszörisen megmutatta a Rákosi- és a korai Kádár-rendszer közötti kontinuitást, a

is. Két fontos dolgot állapít meg: egyrészt, hogy az építészet, a társadalmi tér átalakítása a kommunista diktatúra propagandájának kiemelt fontosságú eleme volt, másrészt, hogy a tervezés és kivitelezés jellegéből fakadóan ugyan némileg később, de az építészetben is kikerülhetetlen volt megfelelni a szocialista realizmus elveinek.⁹ A közvetlenül az építészetet tárgyaló tanulmányok is az általános történettudományi értelmezési keretet követik. Prakfalvi Endre megkérdőjelezi és pontosítja a korszakolást, jelzi hogy bizonyos építmények, például az ipari létesítmények tervezésekor vagy bizonyos stílusjegyek használatakor el lehetett térni a szocialista realista kánontól, de alapvetően ő sem írja felül az általános összefoglalókban megrajzolt képet.¹⁰ A képlet tehát meglehetősen egyszerű. A Rákosi-rendszer bénító erejű fizikai és szellemi diktatúrája után a Kádár-korszak viszonylagos szellemi szabadsága is üdítően hatott az értelmiségre, és egyértelmű felemelkedést jelentett. A komoly legitimációs hiánnyal küzdő új rendszer többek között ezzel az „értelmiségpolitikával” stabilizálta magát.

Ezt a benyomást erősítik meg a Magyar Építészek Forradalmi Tanácsának 1956-os követelése is a lezüllesztett építésügy átszervezéséről és a régi vezetők felelősségre vonásáról.¹¹ Major Máté – aki 1945-től kezdve folyamatosan vezető szerepet töltött be a honi építészetben – 1984-ben (!) így értékelte a helyzetet: „Ki kell mondanom: az építészek közt – legalábbis azok közt, akik alkotnak – általában nem volt kommunista (szocialista) – és ma sincs –, aki pedig annak vallotta – vallja – magát, azt a gyanút ébresztette – és ébreszti – bennem, hogy nem is építész.” Szavaiból úgy tűnhet, az alkotó építészek nem talláhatták meg helyüket a Rákosi-rendszerben.¹²

Ilyen vélemények után viszont óriási meglepetés éri a kutatót, ha az 1945 utáni korszak vezető építészeinek visszaemlékezéseit a kezébe veszi.

„Ez egy nagyon érdekes folyamat, ma az emberek erre a dologra [a szocreál] sokkal pejoratívabb jelzőket akasztanak, mint amennyire ez a korszak megérdemli. Mi akkor fiatalok voltunk, elhittük – és én most örege is azt mondom, hogy joggal hittük el –, ma is hiszem, hogy abban egy nagyon pozitív akarat volt. Azért is érzem igazságtalannak ma a felhördülést általában, az egyszerű lesöpérést, mert sokkal emberségesebb építészetet produkált, mint ami később létrejött. [...] Akkor az építészetnek a lényeges elemeit, a humánumát, az emberhez való idomódását, a legfelsőbb helyen is mint a nemzeti kultúra egyik sajátos mezejét tekintették, a legfelsőbb pártkörökben, a leg-

9 Valuch (2006) 565–688., különösen 575.

10 Prakfalvi (1998) 287–308., uő (2006) 9–18., uő (1999).

11 Idézi Major (2001) 337–338.

12 Major (1984) 23.

felsőbb vezetői körökben annyira odafigyeltek, hogy annak a modernistának bélyegzett építészetnek, amit mi korábban űztünk, a megregulálására is volt gondjuk és figyelmük, ezzel bizonyították, hogy valami mást akarnak, mint ami addig volt!”¹³

„Rontott-e a szocreál Magyarország építészeti kultúráján, környezeti kultúráján annyit, mint az utána következő évek?

Nem rontott. Egész egyszerűen nagyon kevés dolog valósult meg. Azok pedig beleillettek a régi épületek sorába valamennyire. Amit rontott, az tulajdonképpen az ország technikai elmaradásában, az építészet technológiájának elmaradásában látszik. A következő időszakban ez a késve megérkezett, robanásszerű modernség, ez kegyetlenebb nyomokat hagyott, mint a szocreál.”¹⁴

„A szocialista realista építészet megítélése akkor [1970] divatszerűen, teljesen 100%-ig negatív volt, én viszont megállapítottam azt, hogy a szocialista realizmusnak volt két pozitív vonása. Az egyik az, hogy a Bauhaus stílusába, kopárságába belemerevedett építészeti kört, illetőleg azt a lehetőséget, hogy a modernizmus és a Bauhaus címén ne kelljen egyáltalán építészeti kompozícióval foglalkozni, azt a könnyebbséget és kiutat a szocialista realizmus periódusa lehetetlenné tette, és ráterelte az építészetet minden historizáló, eklektizáló időszerűtlensége mellett arra, hogy az építészeti formálásra egyáltalán gondoljon. A másik pozitív oldala pedig a városrendezés volt. [...] A szocialista-realista városrendezés megkívánt bizonyos építészeti hangsúlyokat: térképészést, visszatért az utcához, a modernnek nevezett építészet helyett megkívánta azt, hogy bizonyos történelmi értékek, tér, utca, a zártság a városban megjelenjék.”¹⁵

„Rövid életű volt a szocialista realizmus, a »szocreál«-nak nevezett korszak: alig 4 év. Mégis e korszak alkotásainak elmarasztalható eklektikus jellege mellett kétségtelenül általában pozitív szerepe volt az építészet mesterségbeli tudásának – főleg művészeti vonatkozásban – elmélyítésében, a hagyományok ápolásában, a környezethez való viszonyban. Nézetem szerint ez idő tájt az építészeti társadalom jelentős része nem kényszerből, hanem meggyőződésből alkotott. [...] Ez a korszak városainkban nem hagyott olyan kedvezőtlen nyomot, mint az azt követő időszak.”¹⁶

Az interjúalanyok különböző szakmai színvonalon és érzelmi hőfokon, más-más pozícióból emlékeznek a Rákosi-korszakra és az építészet szocialista realista periódusára. Ami közös bennük, hogy mindegyikük talál benne

13 Farkasdy (OHA) 322–323.

14 Jánossy (OHA) 114.

15 Virágh (OHA) 165–166.

16 Perényi (1984) 16.

jócskán pozitív vonást, és többségük a következő időszakot, a Kádár-rendszert a magyar építészet és az építészek perspektívájából jóval kevesebbre értékeli.

Véleményük erősen különbözik attól, ahogy a mai mértékadó történetírás ábrázolja és értékeli ezt a korszakot, az építészettörténeti munkákat is beleértve. Tanulmányomban ezt, a „tudományos” és a „csoport”-narratíva közötti különbséget járom körül – és próbálom megmagyarázni.

Egy szakma történetének elsődleges forrásai általában a szakmai egyesületek iratai, folyóiratai, kiadványai. Ezeken keresztül reméli a történész újra összerakni az adott szakma képviselői között folytatott vitákat, rekonstruálni az önképükben, céljaikban megjelenő változásokat. Amikor azonban ezek a szakmai szervezetek diktatúrában működnek, jogosan merül fel a kérdés, vajon maguk és kiadványaik mennyiben a csoport érdekeit és véleményét jelenítik meg, és mennyiben képviselik az állami hatalmat, illetve mennyiben közvetítik annak elvárásait a foglalkozási csoport tagjaihoz. Úgy vélem, az ötvenes évek társadalmi szervezetei, bármilyen névvel illették is őket, valójában az államot, illetve jelen esetben a Magyar Dolgozók Pártját képviselték. Ezért bár a következőkben a különféle építésszervezetek korabeli nyilatkozatai alapján rekonstruálom röviden a kor szakmapolitikai történéseit, ideologikus voltukat építész-visszaemlékezések, interjúk felhasználásával ellensúlyozom. A munka egyik megelőlegezhető tanulsága az, hogy az eseményeknek valójában nincs vitán felül álló története: a történetek hangsúlyai érintettség, életkor tehetség és szellemi színvonal függvényében személyről személyre változnak. Arra viszont alkalmasak, hogy általuk a szakmai közérzetet, célokat és hiányokat feltekerképezhessük.

A magyar építészetben 1945 után elitváltás történt. Mind a megépült épületek stílusában, mind a tervezőik személyében komoly változás tapasztalható az előző időszakhoz képest. Az 1945 után felépülő épületek modernista stílusának ugyan voltak hazai előzményei a világháború előtt, és az építészeti kulcspozíciókat betöltő személyek között is akadtak, akik a folyamatosságot képviselték, de a modern építészet olyan dominanciát, mint 1945 után, korábban sohasem ért el. Az építészet új irányítói, az új épületek tervezőinek zöme a Horthy-korban (sokszor érdemtelenül) marginális szerepbe szorultak közül került ki. A háborút közvetlenül követő újjáépítés során az állam – mint az egyetlen komoly beruházó – a legfontosabb, reprezentatív megbízásokat a baloldali (pártkötődésüket tekintve szociáldemokrata vagy kommunista) építészeknek adta. Többségük már a háború előtt a modernista,¹⁷ a Bauhaus el-

17 Csak jobb híján használom a modernista

kifejezést. Egyetlen fogalmat, amely a csoport stílusát pontosan leírná, nem lehet találni. Építészetük alapelvei a Bauhaus, a CIAM és Le Corbusier munkásságából, illetve az 1920–30-as évek skandináv építészetéből származtak. Az egyes elemek súlya azonban építésről építésre változott.

- 18 Ennek konkrét menetéről és az alkalmazott kizorító technikákról lásd Major (2001) 123–147.
- 19 Az egyes tervezőirodák történetéről szóló egyéni hangú visszaemlékezéseket (a kezdetektől a rendszerváltásig) lásd Schéry (2001).
- 20 Congrès Internationaux d'Architecture Moderne: a modern építészeti mozgalom 1928-ban, Svájcban, Siegfried Giedion és Le Corbusier kezdeményezésére alapított fóruma.
- 21 Fischer József–Granasztói Pál–Kismarty Lechner Jenő–Major Máté–Wetzl János: Az építészet háború utáni feladatai. Közli Major–Osskó (1981) 11–14.

veit követő építészet híve volt, így nem okozott meglepetést, hogy a második világháború után kiépülő új magyar állam középületeinek stílusa is jórészt ez lett (például a MÉMOSZ-székház).

Azok az építészek, akik nem baloldali kötődésűek voltak (vagyis a többség), távol tartották magukat a politikától, nem játszottak meghatározó szerepet a hivatalos építészközeletben, és megrendelő híján nem is jelenhettek meg épületeikkel a közönség előtt.¹⁸ Az állami megrendelések kisajátítása mellett a mintegy 20–30 fős hatalomhoz közeli építészcsoport súlyát növelte az is, hogy 1948 után a magántervezés lehetősége egyre szűkült, az építészeket nagy állami tervezőirodába kényszerítették. Ekkoriban jött létre a később is „híres” tervezőirodák jó része, például a Középterv, vagy az Iparterv is.¹⁹ Ezekben az irodákban az említett baloldali, a modern, szakmai hitvallásukban a CIAM-hoz²⁰ kötődő építészeti stílust irányadónak tekintő, egyben jórészt nagyon

tehetséges építészek kaptak vezető szerepet, ami tervezési és stílusbeli monopohelyzetüket teljessé tette.

Az állami megrendeléseket tervező-szervező építészek csoportja sem volt azonban teljesen egységes. A *Tér és Forma* folyóirat körül csoportosultak a szociáldemokrata meggyőződésűek (Fischer József vezetésével), az Új Építészeti Köre pedig (folyóiratuk az *Új Építészeti*) túlnyomórészt a kommunista szimpatizánsokat tömörítette. 1945 novemberében jelent meg az egy évvel korábban készült kiáltvány, amelyben a modern építészeti elveket valló építészek meghatározták a magyar építészet háború utáni feladatait.²¹ A cikket az ehhez ekkor még informális körhöz tartozó építészek közösen jegyezték, a pártpolitikai kötődések csak később éreztették hatásukat. A megfogalmazott célok meglehetősen általánosak: a kiáltvány a múlt hibáitól való elhatárolódás mellett a lakásépítés fontosságát hangsúlyozza. Az építészet „belső” ügyei közül hármat

emelnek ki a deklaráció szerzői: 1. az építészképzés újjászervezésének fontosságát, a szellemi elit képzésének elválasztását a pusztai szakemberképzéstől – és ezen keresztül is az építőipari háttér korszerűsítését; 2. a lakosság építészeti igényességre nevelését, hiszen „propaganda, felvilágosítás” nélkül nem alakul ki fogadókészség az új, modern építészet iránt; 3. országos szervezet megteremtését, amely a „építés ügyét világosan tisztázott hatáskörrel és tisztán szakszemponctoktól vezérelve szolgálja, politikamentesen és részrehajlás nélkül”.

Az egységet azonban hamar megtöri Major Máté cikke a kommunista *Új Építészet*-ben, amely világossá teszi, hogy a jó, „haladó” építész nem tarthatja magát távol a politikától, és azt is, melyik párthoz kell csatlakozni: a haladó építésznek „a dolgozók társadalmának ideológiájával” kell azonosulnia.²² Granasztói Pál a *Tér és Forma*-ban megjelent (némileg szarkasztikus) válaszában még felhívja a figyelmet Major Máté szemléletének problematikus voltára, és az ideológia helyett a konkrét problémák megoldására kívánná helyezni a hangsúlyt, de Major viszontválaszából egyértelműen kitűnt, hogy az igazi vitára nincs igény, valódi kompromisszumra pedig nincs lehetőség.²³ A diktatúra kiépülésével és az ideológiai kontroll növekedésével nemcsak a vita lehetősége, hanem a fórumok sokfélesége is csökkent: a *Tér és Forma* után egy évvel megszűnik az *Új Építészet* is, igaz, Major Máté felelős szerkesztésével (és a további három olyan szerkesztővel, akik az *Új Építészet* szerkesztőbizottságának is tagjai voltak) rögtön utódja is lesz, az *Építés-Építészet*. Ebben (illetve a *Szabad Népben*) jelennek meg aztán a szocialista realizmus mindenhatóságát hirdető és követelő cikkek. A fordulatot mindenki számára *A kommunista magyar építésszek határozata* tette egyértelművé 1949-ben:

„A kommunista építésszek 1949. november hó 26-i aktívája megtárgyalta az építészetünkben jelentkező erős nyugati kozmopolita behatások [sic!] veszélyeit, és a vita alapján elhatározta, hogy haladéktalanul megindítja a kíméletlen harcot az imperializmusnak az építőművészet területén s a formalizmuson, kozmopolitizmuson keresztül megnyilvánuló támadása ellen, s a szocialista, realista építőművészet hazánkban való megteremtéséért.”²⁴

Ezek után volt még ugyan halvány próbálkozás arra, hogy az új építészetet (azaz a modernista építészetet) összehangolják a sztálini elvekkel, de még

22 Major Máté: A magyar építésszekhez! Uo. 17–18.

23 Granasztói Pál: Az építész és a dolgozók társadalmá. Uo. 19–21.; Major Máté: Politika és építészet. Uo. 21–25. A politikamentes szakszerűség esélytelenségéről ebben az időben lásd Saád (1985).

24 A kommunista magyar építésszek határozata. Közli Major–Osskó (1981) 29–30.

ezekben a konstrukciókban is világosan leszögezték a szovjet építészet példaértékét és a Szovjetunióban kidolgozott művészeti és építészeti elvek primátusát.²⁵ A szocialista realizmus végleges, egyértelmű, és mindenki számára kötelező dogmává válásának folyamatát az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya által 1951. április 17-én és 24-én rendezett ún. „nagy építészeti vita” zárta le.²⁶ Az esemény mai fogalmaink szerint – ahogy évekkel később mondta az egyik résztvevő – „sem nem volt vita, sem nem volt nagy, sem nem volt kizárólag építészeti”,²⁷ inkább egy jól megrendezett színházi előadáshoz hasonlított. Arra azonban mégis alkalmat adott Révai Józsefnek, hogy Lukács György támogatásával világossá tegye az építészek számára: annak, aki dolgozni, alkotni szeretne, a párt által kijelölt esztétikai kódexet kell követnie. A „tartalmában szocialista, formájában nemzeti” építészet a gyakorlatban azt jelentette, hogy az építészeknek terveikben a reformkori magyar klasszicista építészet formavilágához kellett visszanyúlniuk. Ezt segítették elő a központilag szervezett tanulmányi kirándulások, a mintákat tartalmazó brosrák és az 1952-ben megalakult Építészeti Tanács, melynek feladata a készülő tervek szocialista realizmus felé „terelése” volt.²⁸ A szocreál történetének végjátéka 1954 decemberében, Hruscsov beszédével vette kezdetét. Hruscsov nem esztétikai vagy ideológiai, hanem gazdasági okokból vetett véget a szocreálnak: a szovjet építőipar, a hivatalos stílust követve, nem volt képes megoldani a lakáshiányt.²⁹ A szovjet események Magyarországra is hatással voltak, a stílusterror itthon is megszűnt, ez azonban – az építkezések természetének megfe-

lelően – nem jelentette az ilyen stílusú építkezések azonnali leállítását, a lassú átfutási idő miatt még a hatvanas évek elején is épültek szocreál házak (például Dunaújvárosban). Rontotta a stílusdiktatúra alóli felszabadulás hatását az is, hogy 1953-tól drasztikusan csökkentették, illetve átcsoportosították a nagyberuházásokra fordított összeget, ez rengeteg építkezés leállítását, illetve tervezett építkezések elhalasztását jelentette.³⁰ Lényegében csak 1959–60-tól indulhatott be nagyobb volumenű, nem szocreál stílusú állami építkezés.

Tagadhatatlan, hogy az építészekkel kapcsolatos hivatalos állami politika

25 Vö. Major Máté: *Építészetünk útja*. Uo. 30–43., különösen 42–43.

26 A „vita” anyaga több részletben, több helyen megjelent. A fontosabb beszédek és hozzászólások megtalálhatók uo. 46–95.

27 Perényi (1984) 16.

28 Bonta (2008) 259., 268–69.; Molnár (2004) 56–58.; Simon (1999).

29 Prátfalvi (2008) 17.

30 Honvári (2006) 254–260.; Germuska (2004). A Rákosi-korra vonatkozóan 92–129. A beruházások csökkentéséről 1954 után különösen 144–147. Ez a kortársak előtt is teljesen világos volt: Farkasdy (OHA) 227.

eseménytörténete jól illik a Rákosi-rendszerről szóló általános történettudományi narratívába, és még inkább érthetlenné teszi az interjúkban és visszaemlékezésekben megfogalmazott pozitív képet. Az ellentmondás feloldása érdekében az interjúkat és visszaemlékezéseket a professzionalizációs elméletek eszköztárát alkalmazva veszem görcsű alá. Tézisem szerint ugyanis az általánosan represszív légkör ténye és a korszak pozitív emléke közötti ellentét az építészivátság/szakma belső dinamikájával, valamint a korabeli társadalommal és hatalommal kialakuló kölcsönhatásukkal, azaz az építészek professzionalizációs szintjének változásával (a professzionalizációs és deprofesszionalizációs ciklusokkal) is magyarázható. A következőkben ezért forrásaimat tehát a *bivátság*hoz szükséges *speciális tudás, a szakmai autonómia és gazdasági-társadalmi pozíció* (professzionalizációs elméletekből kölcsönzött) fogalmait felhasználva elemzem.³¹

A műszaki felsőoktatás fejlesztése, a mérnökök számának növelése a be rendezkedő kommunista diktatúra alapvető célja volt.³² 1949-ben Miskolcon megalakul a Nehézipari Egyetem, 1951-ben Szegeden a Közlekedési Műszaki Egyetem, Veszprémben a Vegyipari Egyetem, és ugyancsak 1951-től indul meg a műszaki egyetemeken az esti, illetve levelező képzés, kiváltva az Állami Műszaki Főiskolát, amely addig a munka melletti továbbtanulásra lehetőséget nyújtott. A folyamat része volt az építészképzés átalakulása is. 1952-ben alakult meg az Építő- és az Építésmérnöki Karból az Építőipari Műszaki Egyetem, így először (és máig utoljára) külön egyetemet kaptak az építészek.³³ Az építészképzésben az önállósodás és a létszámnövekedés mellett megindult a specializáció is: 1949-ben különválasztották a tervezői és kivitelezői képzést, 1951-től pedig előtérbe került a tervezőművész-képzés.³⁴

A magántervezés lehetősége megszüntetésének és – ezzel párhuzamosan – az állami tervezőintézetek létrehozásának elsődleges célja az állami ellenőrzés kiterjesztése volt. Hozadéka, hogy – a nyugat-európai, észak-amerikai és a két világháború közötti magyarországi trendbe illeszkedve – modernizálta és szakszerűbbé tette az építész munkavégzést. A tervezőintézetekben alkalmazott műteremrendszerben, egy-

31 A professzionalizáció elméletéről, annak történettudományi használhatóságáról Keller (2008) 264–270.; 2009.

32 Romsics (1999) 361. Az 1937–38-as 1052-höz képest 1950–51-ben már 7134 nappali tagozatos mérnökhallgató volt, létszámuk az 1953–54-es tanévben érte el a maximumot (12 861), de még 1956-ban is 11 000 fölött volt. Külön az építészhallgatókra adatokat nem találtam. Vö. *Statisztikai évkönyv 1949–1955*. Budapest, 1957, KSH, 332.

33 Németh (é. n.).

34 Vámosy (1998).

egy idősebb építész vezetésével csapatok dolgoztak az állami megrendeléseken. Ez a munkát megkönnyítő környezettel együtt (rajzoló, szerkesztők, könyvtár és a társtervezőkkel való konzultáció folyamatos lehetősége) teret adott az intenzív szakmai kommunikációnak – és a szakmai fejlődésnek. Az új rendszer pozitív hatására visszaemlékezéseikben és a velük készült interjúkban újra és újra felhívják a figyelmet a korszak fiatal építészei. Az inspiráló környezetet (az emlékek szerint) nem a szocreál kötelezővé tétele, hanem a fokozódó bürokrácia fojtotta meg az ötvenes évek közepén-végén.³⁵

További szakmai fejlődésre nyújtott lehetőséget az 1953-ban kifejezetten elitképző intézményként létrehozott Mesteriskola. Az iskola kétéves ciklusokból épült fel, és alapelve szerint egy-egy ciklusban néhány éves tapasztalattal rendelkező, kiemelkedően tehetséges építészek dolgozhattak együtt két éven keresztül a kor elismert építészeivel, az ő műtermeikben. Emellett a hallgatók előadásokon, szakmai vitákon vettek részt. A Mesteriskola első ciklusainak résztvevői később valóban elismert építészek lettek: ők határozták meg a hatvanas–hetvenes évek építészetét.³⁶

Egy hivatás gyakorlóinak közérzetét azonban – a képzés és a szakmai diskurzus lehetőségei és keretei mellett – a gazdasági és társadalmi pozíció, presztízs is befolyásolja. Közvetlenül a második világháború után az építészek helyzete nem volt könnyű. Bár az ország nagy része romokban hevert, tőke és megrendelő híján alig voltak megbízások, ráadásul a kezdeti helyreállító munkák inkább építőmesteri (kivitelezői), mintsem építési (tervezői) szaktudást igényeltek. Ebben a helyzetben sem a két világháború között kiterjedt klientúrával rendelkező, divatos építészek, sem az új rendszerhez közel álló szakemberek nem tudták korábbi életszínvonalukat fenntartani.³⁷ Az ínséges körülmények között (különösen a társművészetekkel összehasonlítva) az 1948-tól létrejövő tervezőintézetek alacsony szintű, de rendszeres jövedelmet biztosít-

35 Farkasdy (OHA) 99–102.; Jánossy (OHA) 90–93. és 103–106.; Gádoros (1984) 17–19.

36 Szendrői Jenő-interjú, in Oskó (2007) 23. Szendrői Jenő a kezdetektől fogva a Mesteriskola egyik vezető építésze volt. Vámosy (1998).

37 Fischer (OHA).

38 Perényi (1984) 16.

39 Szalai (1995) 11.

tottak a korabeli építésztársadalom többségének, és ezzel, illetve a már említett műteremrendszerrel lehetőséget adtak az alkotómunkára is.³⁸ Mivel a berendezkedő kommunista rendszer számára a művészet általában, de az építészet különösen a politikai kommunikáció eszköze volt³⁹ – azaz a hatalom az új épületekben lehetőséget látott ideológiája kifejezésére is –, komoly, nagyszabású feladatokkal bízta meg építé-

szeit. Ekkor épült a Honvédelmi Minisztérium a Honvéd utcában, épültek az új egyetemek, egyetemi épületek (Veszprém, Miskolc, Budapest), az Inotai Erőmű, de a Népstadion is.⁴⁰ Ilyen nagyszámú és ilyen volumenű megbízások a korábbi évtizedekben elképzelhetetlenek voltak, és könnyen belátható, hogy jelentősen megnövelték az építészet és az építészek társadalmi rangját, megbecsültségét. A diktatúrában az állami elismerést – ha a társadalmi megbecsültséget nem is egyértelműen – jól mutatják a kitüntetések. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa 1953-ban alapította meg az Ybl-díjat, speciálisan az építészeti tevékenységet elismerésére. 1964-ig évente hat első és hat második fokozatú díjat osztottak ki.⁴¹ 1948 és 1956 között 18 alkalommal kapta meg építész a kor egyik legrangosabb kulturális elismerését, a Kossuth-díjat is. Az építészsakma presztízst tovább növelte, hogy – a kor szokásaival ellentétben – lehetőség nyílt rá, hogy az egyes tervek nem az építészeti irodák, vállalatok, hanem az építészek neve alatt lássanak napvilágot.⁴² 1951-ben a szocreál ideológiának megfelelő reprezentatív helyszínen, a klasszicista Nemzeti Múzeumban alakult meg a Magyar Építőművészek Szövetsége: ez is az állam elismerését jelképezte, és azt jelezte, hogy az építészet művészet, és a nemzeti kultúra egyik legfontosabb ága.⁴³ Vítán felül áll, hogy ezek a körülmények kivételezett anyagi helyzetet és komoly presztízst biztosítottak az építészek számára.

Láttuk eddig az ideológiai kontroll, a képzés és a társadalmi és gazdasági helyzet alakulását. A kötelezően előírt stílus mellett (vagy egyes olvasatokban annak kompenzálására⁴⁴) az állam komoly anyagi (gazdasági), társadalmi lehetőségeket biztosított az építészek számára. Ez valamilyen mértékben nyilván kompenzálta az előírt stílus okozta szakmai egyoldalúságot. Érdemes azonban megvizsgálni, valóban olyan erősen áthatotta-e a politika a szakmai hétköznapiakat, ahogy azt a totalitárius elméletek feltételezik, vagy mégiscsak volt az egyénnek lehetősége rá, hogy kitérjen az állami kontroll elől. A következőkben tehát arra keresem a választ, milyen erős volt és meddig terjedt az építészek *szakmai autonómiája* a Rákosi-diktatúra éveiben. Ennek vizsgálatára jobbra csak a visszaemlékezésekhez fordulhatunk, élvezve a megoldás minden előnyét – és vállalva hátrányait. Éppen ezért mielőtt elemzésbe kezdenék, röviden körbejáróm keletkezésük körülményeit.

40 Ezekről és más korabeli épületekről, további szakirodalmi hivatkozásokkal lásd Bonta (2008); Prakfalvi (2006).

41 Az Ybl-díjról lásd Schéry (1995).

42 Gádoros (1984) 18. Az ezzel ellentétes helyi gyakorlatról lásd Virágh (OHA) 119–121.

43 Gádoros (1984) 18.; Farkasdy (OHA) 323.; Jánossy (OHA) 144–145.

44 Gádoros (1984) 18.

Az egyik forráscsoportot az 1956-os Intézet Oral History Archívuma számára készített építészinterjúk alkotják. A feldolgozott interjúk 1982 és 1988 között, tehát még a rendszerváltás előtt születtek (az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság anyagi támogatásával). A másik forráscsoport: a *Magyar Építőművészet* 1984. 3. számában, felkérésre megírt rövid visszaemlékezések; a *Magyar Építőművészet* 1988. 3. számában megjelent Jánossy György-interjú (értelemszerűen szintén a rendszerváltás előttről), az Osskó Judit *Unokáink is látni fogják* című kötetében megjelent építészinterjúk, illetve Molnár Péter a korszakkal foglalkozó (életrajzi ihletettséggű) tanulmányai.⁴⁵

Közös a nagyon különböző terjedelmű szövegekben, hogy a korabeli szerkesztők, interjúkészítők a szocialista Magyarország egy-egy korszakának meghatározó építészeit igyekeztek megszólaltatni. A keletkezési körülmények közös vonása, hogy a visszaemlékezők, interjúalanyok szakmai környezetben (és többé-kevésbé a szakmai környezet számára) mondták el emlékeiket.⁴⁶

Nem feladatom most a Kádár-kornak a Rákosi-rendszerrel kapcsolatos attitűdjét rekonstruálni, de jól látszik, hogy mind a folyóiratban publikáló emlékezők, mind az interjúalanyok úgy érezték, meg kell védeniük az ötvenes éveket az előítéletekkel szemben. Érvkészletük egyik fontos eleme volt, hogy az igazán jó építészek a diktatúra légkörében is képesek voltak alkotásra, vagyis létezett szakmai autonómia.⁴⁷

45 Osskó (2007). Az interjúk többsége szintén a rendszerváltás előtt készült.

46 Osskó Judit műsorát az MTV-n nyugodtan idesorolhatjuk, és szakmai alapon szerveződött az OHA és a Műszaki Fejlesztési Bizottság interjúprojektje is. A *Magyar Építőművészet* pedig a Magyar Építőművészek Szövetségének folyóirata volt.

47 Molnár Péter egyenesen azt írja, hogy a kor művészettörténetét csak e „törvényszerű ellenállásoknak, autonómiának” a történetén keresztül lehet megírni. Molnár (1996) 58–60.

48 Fischer (OHA) 310. és Fischer (1984) 21.; Preisich (1984) 11.; Rácz (OHA) 138–139.

Ahogy láthattuk, a korszakot leíró munkák szerint a Rákosi-diktatúra egyik ismertetőjegye éppen az volt, hogy az önálló, autonóm alkotás lehetőségeit behatárolta. A művészeknek (ahová ekkoriban az építészeket is sorolták) előírták, milyen témákról, milyen formában nyilvánuljanak meg. Az építészetben a reformkor klasszicista formavilága vált előírassá, melynek betartatását több intézmény is feladatául kapta. Hogyan lehetett ilyen légkörben mégis hiteles értelmiségiként létezni? Van, aki szerint sehogy, és éppen ezért ki is vonult a magyar építészetből, illetve csak kivitelezői feladatokat vállalt.⁴⁸ A szocreál elől menedéket nyújtott a szigorú ideológiai követelményeknek

legkevésbé kitett, nagyrészt ipari épületeket tervező Iparterv. Még az ötvenes évek legszigorúbb időszakában sem várták el, hogy az ipari létesítmények külső megjelenésében a klasszicizmus jellemző stílusjegyei meghatározó szerepet kapjanak. Ennek legfontosabb oka az volt, hogy a forma (klasszicizmus) és a tartalom (szocialista) közül az első még viszonylag jól definiálható volt, a szocialista tartalom viszont (mivel az ideológusok illusztrációként nagyrészt szépirodalmi példákat hoztak) tág teret hagyott az építészek számára. Különösen az ipari építészetben, ahol a tartalom helyébe különösebb nehézség nélkül léphetett a funkció, és minél hangsúlyosabb volt a funkció, annál inkább el lehetett térni a formai követelményektől. Nem csoda, hogy az Iparterv a korban mellőzött, a szocreál stílusban tervezni nem akaró építészek aziluma volt. Talán nem véletlen, hogy az iroda építészeti orientálódtak leginkább a kor nyugat-európai építésze felé, illetve hogy a magyar tervezőintézetek közül az Iparterv tett szert nemzetközi hírnévre, és nyerte el 1961-ben (helyszíni nagyelemes vasbeton-előregyártás fejlesztéséért) a háború utáni magyar építészet első nemzetközi díját, a Perret-díjat.⁴⁹

Azok számára, akik nem tudtak, vagy nem akartak az Ipartervben dolgozni, menekvést jelentett a részben már említett igényes szakmai légkör. Nyugati szellemi impulzusok híján a szakmai élet ugyan befelé fordult, de éppen ez az „egymásnak tervezés” tette lehetővé egy szakmán belüli, a hivatalostól eltérő mérce („etika”) kialakulását. Ez a mérce (a visszaemlékezések szerint) világosan megkülönböztette a jó szakembereket és az állami, hivatali karrierre vágyó építészeket. Ez a belső szakmai kánon és diskurzus, mely időnként a MESZ vitáin is hangot kapott, támaszt nyújtott és kiindulási alapot adott a szocreált *megkerülni* igyekvő technikáknak, és pótolta a hivatalos elismerést.⁵⁰

A klasszicizmus fogalmának kitágítása volt az egyik módja annak, hogy az építész mind az állami igényeknek, mind a saját és a szakmai közeg belső mércejének megfeleljen. A reformkori magyar klasszicizmus helyett főleg a háború után Dániát megjárt építészek vetették alapul az északi népek (főként a svédek) húszas–harmincas évekbeli klasszicizmusát. Leginkább Gunnar Asplund funkcionalista építésze volt példa, amely érthető módon jobban illeszkedett a kortárs követelményekhez, mint a reformkori magyar, és nagyobb teret is hagyott az építészek számára.⁵¹

49 Szendrői Jenő-interjú, in Osskó (2007) 19–21., 23. Vámosy (1998); Farkasdy (OHA) 165.

50 Molnár (2004) 58.; Jánossy (OHA) 136.; Jánossy–Lente (1988) 19.; Farkasdy (OHA) 211–212.; Borvendég (OHA) 52–53.

51 Molnár (2004) 61.; Jánossy–Lente (1988) 18. A svéd építészet magyarországi ha-

tásáról és formanyelvének használatáról lásd például Lampel (2003); a skandináv klasszicizmusról Frampton (2002) 254–267.

52 Az ellenállási technikákról Molnár (2004) 61.; Jánossy (OHA) 129–130.

53 Perényi (1984) 16.; Gádosor (1984) 18.; Major (2001) 252–253.

technikai jellegű volt. Az Építészeti Tanács, amelynek minden tervet be kellett mutatni, jobbra csak a homlokzati rajzokat tekintette meg. Ennek köszönhetően nőtt meg az építészeti grafika szerepe: egy-egy árnyékkal vagy a perspektíva megtévesztő ábrázolásával meg lehetett erősíteni, fel lehetett nagyítani egy épület klasszicista jellegét. Hasonló irányba mutattak a tervek és a részletrajzok közötti különbségek. A benyújtott terveken még hangsúlyos „szocialista realista” motívumok a terv engedélyezése után, a kivitelezés alapjául szolgáló részletrajzokban már eltűntek, vagy jóval kisebb szerepet kaptak. E technikák alkalmazásával az építészek a komoly állami ellenőrző apparátus éberségét kijátszva képesek voltak saját esztétikai-szakmai normáiknak megfelelni.⁵²

Egy szakmának azonban nemcsak az állammal, hanem a társadalom más érdekcsoportjaival szemben is képesnek kell lennie arra, hogy akaratát keresztülvigye, normáit megjelenítse. Napjaink építészeti diskurzusából is ismert, hogy az építész-tervezőnek a megrendelő mellett a kivitelezővel szemben is helyt kell állnia. A szakmának a megrendelővel (az állammal) szembeni helyzetét, az alkalmazott technikákat már érintettem. A korabeli beszámolók alapján úgy tűnik, éppen a kitüntetett állami figyelem (valamint az épületek és rajtuk keresztül az építészet diktatúra számára kiemelkedő fontossága), illetve az építőipar kézművesipari jellege hozta az ötvenes években olyan helyzetbe az építészetet, hogy az ipari-technológiai és gazdasági szempontok alárendelődtek az építész elképzelésének. Ennek szervezeti megtestesülését az Építészeti Tanács és az Országos Építészeti Hivatal jelentette, amelyek amellet, hogy a szocialista realizmus alkalmazása felett őrködtek, az építész érdekeket és az építészeti elveket képviselték a kivitelezőkkel szemben. A két hivatal ráadásul nem az Építésügyi Minisztérium, hanem közvetlenül a Minisztertanács felügyelete alá tartozott.⁵³

Miért tűnik tehát a Rákosi-diktatúra Magyarország számára kevésbé örömteli korszaka az építészek emlékezetében pozitívnak? Nyilván hozzájárult eh-

Az ilyen stílusban tervezett épületek úgy feleltek meg a kormányzat elvárásainak, hogy közben az építész szakmai igényessége sem szenvedett csorbát. (Ilyen volt például a Rimanóczy Gyula és Kleineisel János által tervezett műegytemi R-épület.)

A szigorú követelmények megkerülésének másik módja inkább tervezés-

hez a kognitív disszonancia, azaz hogy a diktatúra felépítésében és működtetésében részt vevő építésszek – erkölcsi integritásuk megtartása, megerősítése érdekében – úgy érezték, a korszakot vonzó színekben kell lefesteniük. Egészen biztosan szerepet játszott (és játszik máig) ez is a korszak megítélésében, de esetünkben mégsem nyújt teljes magyarázatot. A Kádár-korszakban (amikor ezek a visszaemlékezések születtek) dicsérni ugyan nem volt divat a Rákosi-rendszerrel, de a benne betöltött vezető funkciók korántsem jelentettek olyan stigmát, amelyet szégyellni vagy magyarázni kellett volna, a korszak előnyeinak hangoztatása azonban már bizonyos mértékig deviáns magatartásnak számított. Másrészt a visszaemlékezők jó része, ha párttag volt is, nem töltött be vezető pozíciót (kivételek persze vannak), „csak” sokat foglalkoztatott építésznek számított. Felmerülhet az is, hogy a megszólalók karrierje a Rákosi-korban érte el csúcspontját, ezért tekintenek nosztalgiával erre az időszakra, bár ez is nehezen igazolható, hiszen többségük 1956 után is komoly épületekkel, könyvekkel jelentkezett, egyetemi tanár volt, és díjakkal ismerték el a munkáját. Végezetül: nyilvánvaló, hogy az ötvenes években pályakezdő és lehetőségeket kapó generáció némi nosztalgiával tekint vissza erre az időszakra.

Elismerve a fenti érvek erejét, úgy gondolom, együttesen sem magyarázzák meg e generáció viszonyát az ötvenes évekhez. A bennük élő pozitív kép sokkal inkább magyarázható az építés szakma *professzionalizációjának* alakulásával. Az építészet jelentősége a háború előttihez képest – a diktatúrák természetének megfelelően – megnőtt. Az addig nagyrészt csupán funkciójuk és esztétikumuk alapján megítélt épületek szimbolikus jelentést nyertek, az új hatalmat kellett reprezentálniuk. A kiemelt állami figyelem komoly hátrányokkal és megkötésekkel járt, egyben azonban „megemelte” az építészet „társadalmi” jelentőségét, és vita nélkül a művészetek közé sorolta a tevékenységet. Ezzel együtt nőtt az építészet presztízse, javult az építésszek anyagi helyzete, és – ahogy láthattuk – még az építőiparral szembeni érdekérvényesítő képességük is. A képzés intézményrendszere kidolgozottabb lett, és a képzésben résztvevők száma is megnőtt. Az is kiderült, hogy a kötelezően előírt stílus mellett a szakmai autonómia bizonyos köreit sikerül megőrizni. Ezek a tényezők együtt azt jelentik, hogy az ötvenes években az építés szakma professzionalizációja összességében *felgyorsult*. Azok számára pedig, akik átélték, ez érthető módon pozitív változást jelentett.

Egy korszak megítélése mindig csak összehasonlítás útján lehetséges, de minősítését nemcsak az előző, hanem az azt követő idők is befolyásolják. A következőkben ezért a tárgyalt mutatók Kádár-korszakbeli alakulását követem nyomon. Ehhez eddigi forrásainkon kívül a korban lefolytatott építészeti vi-

tákat hívom segítségül, arra figyelve, hogy a különböző témák kapcsán hogyan látják az építészet, az építészek helyzetét a diskurzus résztvevői.⁵⁴

Az 1954-es Hruscsov-beszéd után a szocialista realizmus követelménye és ezzel együtt ellenőrző szervei is megszűntek Magyarországon: 1955-ben az Építészeti Tanács, majd 1957-ben az Országos Építésügyi Hivatal is. Állami szinten, kötelező igénnyel többé nem fogalmazódnak meg stílusbeli követelmények. A probléma ekkor már nem az állami „béklyó”, hanem a nagyberuházások (már említett) leállítására volt. Ennek következtében több már elfogadott terv nem valósult meg. Az országos állami felügyelet megszüntetése azonban nemcsak a nagyobb tervezési szabadságot hozta magával, egyben azt jelentette (miként ez néhány éven belül kiderült), hogy az állam számára az építészet már nem az egyik legfontosabb kifejezési forma, nem ezen keresztül kívánja ideológiáját és saját magát a társadalom számára megjeleníteni. Éppen az ön-reprezentáció kevésbé offenzív volta lett a Kádár-rendszer konszolidációjának egyik alapja. Azt, hogy ennek komoly hátrányai is vannak, az építészek ekkor még nem érzékelték, sokkal inkább a szocreállal szembeni fellépéssel és az ön-

álló formaalkotással voltak elfoglalva.⁵⁵

Vagyis azzal, hogy az állam közvetlenül soha többé ne szólhasson bele művészeti-esztétikai kérdésekbe.

Az építészek képzése is átalakult. 1955-ben az önálló Építőipari Műszaki Egyetemet egyesítették a szolnoki Közlekedési Műszaki Egyetemmel, majd 1967-ben, egy újabb reform után az építészkutatás a Budapesti Műszaki Egyetem keretei között, külön karon folyt tovább. A képzés keretei mellett a tartalma is átalakult, az ötvenes évekbeli tervezésorientáltságot a hatvanas években felváltotta az ipar igényeit kiszolgáló építész-mérnök-képzés. Ez és az egyre növekvő keretszámok a képzés színvonalának csökkenését hozták magukkal.⁵⁶

A képzést korábban kiegészítő és nagyon sikeres Mesteriskolát 1960-ban megszüntették, az elitképzés védjárt

54 Válogatás a vitákból: Major–Osskó (1981) 189–480.

55 Farkasdy (OHA) 227.; Jánossy (OHA) 165.; Molnár (2004) 63.

56 A KSH az 1961–62-es tanévtől publikálja a nappali tagozatos hallgatói létszámokat karonkénti bontásban. Az adatok tanúsága szerint a hetvenes évek közepéig a hallgatói létszám a Műszaki Egyetem Építész-mérnöki Karán több mint 30 százalékkal nő, utána némileg csökken, de még 1990–91-ben is több mint 20 százalékkal haladta meg a hatvanas évek eleji létszámot. Vö. a vonatkozó statisztikai évkönyvek, különösen *Statisztikai Évkönyv 1961*. Budapest, 1962, KSH, 319.; *Statisztikai Évkönyv 1975*. Budapest, 1976, KSH, 398.; *Statisztikai Évkönyv 1990*, Budapest, KSH, 1991, 269.; Németh (é. n.); Vámosy (1998); Farkasdy (OHA) 325.

hozva fel ellene. 1970-ben Fiatal Építészek Köre néven próbálták ugyan újraindítani, de szabad szelleme miatt 1976-ban ennek a képzési formának a megszüntetése is felmerült. Erre végül nem került sor, állami elfogadására viszont jellemző, hogy a Mesteriskola elnevezést a szervezők csak 1982-ben tudták visszaállítani.⁵⁷

Az ötvenes évek közepéig-végéig nagyon intenzív, termékeny tervezőirodai lét és az ott folyó szakmai diskurzusra épülő belső szakmai értékrend a hatvanas évekre teljesen kiüresedett. A korábban valódi „mesterek” köré épült műtermek ügymenete egyre bürokratikusabb lett, a tervezés a korábbi művészi alkotómunka helyett „termeléssé” vált.⁵⁸ Nem a tervek minősége, hanem azok minél gyorsabb kivitelezése vált fontossá, azaz a mennyiségi szemlélet vette át az uralmat.⁵⁹ Ennek köszönhetően a szakma is „differenciálódik”, a korábban intenzív szakmai eszmecsere elhal, az egyes műhelyek elszigetelődnek, így az elkészült épületek szakmai kritikája – az önálló, belső szakmai értékrend megőrzésének egyik (ha nem legfőbb) eszköze – elmarad.⁶⁰

A szakmai környezet mellett romlott az építészet társadalmi-gazdasági pozíciója is.⁶¹ A korábban tárgyalt gyors anyagi konszolidáció eredményei az ötvenes évek végére elenyésznek, a kiemelt pozíció eltűnik, az építészek anyagi helyzete nem jobb a többi mérnök vagy művész anyagi helyzeténél, sőt a tervezés bürokratizálódása és termelés-jellege miatt – a beszámolók szerint – az építésznek jóval többet és gyorsabban kellett dolgoznia, mint korábban. Nem meglepő tehát, hogy 1977-ben arra a kérdésre, mi az építészet legfőbb gondja, a válaszok között az alacsony tervezési díj és a feladatokra kapott kevés idő is megjelenik.⁶² Az építészet szerepének és helyének állami leértékelődését jól mutatja, hogy amikor 1963-tól a Kossuth-díjat már csak kulturális és művészi tevékenységért adományozták, a korábban sokszorosan díjazott építészek kiestek a jelölhető köréből (mivel az építészet az új állami felfogás szerint nem művészi és kulturális, hanem ipari tevékenység). Jelentőségük további csökkenését jelképezi, hogy a csak az építészek számára alapított Ybl-díjat már nem a Minisztertanács, hanem mindig az illetékes minisztérium adományozza, és az aktuális miniszter adja át.⁶³

57 Janáky (OHA) 5.; Vámosy (1998).

58 Szendrői Jenő-interjú, in Osskó (2007) 18–19.

59 Major (1981) 383.; Finta (1981) 444.

60 Molnár (1996) 61–62.; Jánosy-Lente (1988) 18–20. Vadász György válasza az 1977-es körkérdésre (Mi az építész szerepe, hogyan változott ez az utóbbi évtizedekben?). In Major–Osskó (1981) 457.; Farkasdy (OHA) 323–324.

61 Janáky (1988) 3.

62 Mikolás Gábor és Vadász György válasza. In Major–Osskó (1981) 468–469.

63 Major (2001) 252.; Farkasdy (OHA).

Ha a visszaemlékezésekben, interjúkban és a korabeli szakmai vitákban a helyzet rosszabbodásának okát kutatjuk, minden esetben (ha sokszor kimondatlanul is) a szakmai autonómia csökkenése merül fel. A híres 1954-es Hruscsov-beszéd a szocialista realista építészetet nem ideológiai vagy esztétikai okok miatt támadta, hanem azért követelte a felszámolását, mert az ilyen stílusban épült épületek túlságosan költségesek voltak a szovjet gazdaság számára. A fő kritikai szempont a gazdaságosság volt tehát. A gazdaságosság előtérbe kerülésével azonban az épületek ideológiai funkciója szükségszerűen háttérbe szorult, és ezzel együtt megváltozott az ipar és az építészet (építőművészet) közötti kapcsolat is. Az ipar feladata korábban (elméletileg) az építész által megálmodott, a szocialista államot reprezentáló terv megvalósítása volt, (legkésőbb) 1956 után viszont az építőipar technológiai és gazdasági keretei, előirányzatai lettek meghatározók. Az építészeknek kénytelen-kelletlen alkalmazkodniuk kellett, be kellett látnunk, hogy a minőségi helyett a mennyiségi szempontok kerültek előtérbe. Ebben a különböző generációkhoz tartozó építészek egy véleményen voltak. Finta József szerint 1977-ben: „A mai magyar építészet legnagyobb gondja az, hogy nem építészet – hanem építőipar.” A jóval korábbi generációhoz tartozó és mind a Rákosi-, mind a Kádár-rendszerben ideológusi szerepkört betöltő építészettörténész, Major Máté 1975-ben ezt így fogalmazta meg: „Láthattuk már, hogy az építészek alkotó lehetőségei (ma még) mennyire korlátozottak, olykor tévútra kényszerítettek a mennyiségi szükséglet és a nemzetgazdaság teherbírásának ellentmondásából származó csonkított feltételek révén.”⁶⁴

Az építészek az általuk elvárt „rendezői szerep” helyett „statisztaszerepre”

64 Major (1981) 383.; Finta József válasza az 1977-es körkérdésre (Melyek a mai magyar építészet legfőbb gondjai?). In Major–Osskó (1981) 467.

65 Kerényi József válasza az 1977-es körkérdésre (Mi az építész szerepe, hogyan változott ez az utóbbi évtizedekben?). In Major–Osskó (1981) 454.

66 Szalai (1995) 14.

67 Tillai Ernő válasza az 1977-es körkérdésre (Milyen feltételekkel válhat alkotóműhellyé egy tervezőiroda?). In Major–Osskó (1981) 459.

kényszerültek a „környezetépítés című drámában”.⁶⁵ Az építész kezét az építési előírások és a kivitelező vállalat technikai felkészültsége egyaránt megköttették. A szakma közérzetét csak rontotta, hogy nem csupán lehetőségük nem volt arra, hogy tudásukat, építészeti szemléletüket a konkrét tervekben megjelenítsék, hanem valódi társadalmi és állami igény sem volt rá.⁶⁶ A helyzetet aforisztikusan Tillai Ernő fogalmazta meg (szintén 1977-ben): „A terv ma termék, a tervezés termék.”⁶⁷ Ebben a helyzetben az építésztől

nem alkotásokat és innovációt, hanem az előírásoknak megfelelő, az adott technikai lehetőségekkel olcsón és gyorsan megvalósítható terveket vártak el. Ezt a megrendelői mentalitást az építőipar részéről jól illusztrálja Balázs György néhány mondata, aki 1968-tól több építőipari vállalat igazgatója volt: „Így aztán előállt néhány remek épület a fővárosban, nagy harccal, mert kegyetlen háborút folytattunk az építésszel, ugyanis semmiféle hülyeséget nem tűrtünk el, és lenyestük a sallangot a házakról. Szidtak bennünket, mint a bokrot, no de hát aztán az épületek, azok jók lettek.”⁶⁸ A hatvanas évek elejétől induló panelprogram pedig (ez tette ki az állami lakásépítések zömét) végképp szükségtelemmé és jóformán lehetetlenné tette az építészeti kreativitás érvényesülését a tervekben.⁶⁹ Az ipari igényekhez alkalmazkodva a korábban kreatív műhelyként funkcionáló tervezőirodák is egyre jobban eltömegesednek és elszemélytelenednek.

A külön egyetem „elvesztése”, a képzés tömegesedése, a szinte második képzési formaként működő műteremrendszer elsekélyesedése, a Mesteriskola elsorvasztása, a szakmai közélet kiüresedése, a korábbi kitüntetett állami figyelem elvesztése, az építésszel társadalmi-gazdasági helyzetének stagnációja, relatív romlása és a korábbi szakmai autonómia gyors, látványos és hosszú távú elvesztése az építészszakma *deprofesszionizációjához* vezetett. A professzionizációs szakirodalom azt a folyamatot nevezi így, amikor egy hivatás elveszíti a korábban elért kiváltságokat és presztízst. Pontosan ez történt az építésszel a Kádár-rendszerben.

Nem igazán meglepő hát, hogy a Rákosi-diktatúrában aktív építésszel számára az az időszak – minden ismert hátránya és negatívuma ellenére – a Kádár-rendszerből visszatekintve „aranykornak” tűnik. Különösen azért nem, mert ezt a nemzedéket kétszeres frusztráció érte. Az első akkor, amikor a diktatórikus állam segítségével megvalósított, nyugat-európai mércével is modern építészetiüket ugyanaz az állam a szocreál nevében elvetette, és őket is erre kényszerítette, másodszer pedig akkor, amikor a szocreál felszámolása után egy teljesen új logikájú, az ipart, a termelékenységet és az alacsony árat (a költséghatékonyságot) mindenk fölé helyező erőterben találják magukat, amelyhez képest a professzionizáció mégiscsak erősítő szocreál időszaka csak jobb lehetett.⁷⁰

Eddig azt láthattuk, hogyan vélekedik az ötvenes években már komoly

68 Balázs (OHA) 128.

69 „A lakásgyártás az egy teljesen más dolog. Az olyan, mint az autógyártás.” Uo. 130.

70 Farkasdy (OHA) 322.; Jánossy (OHA) 115.; Preisich (OHA) 69–70.; Preisich (1984) 11.; Perényi (1984) 16.; Molnár (1996) 62–63.; uő (2004) 63.

épületeket felmutató generáció a Rákosi-korszakról, hogyan helyezi azt el a háború utáni Magyarország építészetének történetében. Mint minden nemzedéki perspektíva, jellegénél fogva ez is korlátos, nem árt tehát összevetni egy másik nemzedék korszakértékelésével. A már többször hivatkozott 1977-es körkérdés erre is lehetőséget ad. A válaszokból nagyon szépen kirajzolódik, hogy az a generáció, amelyik az ötvenes években járt egyetemre (tehát ismerte a korszakot), de az önálló tervezést a hatvanas évektől kezdte meg (Jurcsik Károly, Finta József, Makovecz Imre, Vadász György), az ötvenes években és a szocialista realizmusban semmi pozitívát, semmi hősiést nem látott. Számukra ez az időszak egy „elveszett korosztályt jelent – építészeket, akikből »mesterek« lehettek volna, de csak jó szakemberek lettek” (Finta) vagy „Torz korszak torz szüleményét! – mementót: hazudni a művészetben, tudományban sem szabad” (Jurcsik), illetve annak tanulságát, hogy „vigyázzunk született ösztönösségünkre, képességeinkre és igazságérzetünkre – minden időben” (Vadász). A legmegsemmisítőbb talán Makovecz Imre: „Egy hősi póznak látom a mai 60 évesektől. Amúgy átlátszóbb hazugság volt, mint a »tömeges« gyári termék.”⁷¹

A némileg hosszú idézetek arra szolgáltak, hogy lássuk: minden történelmi korszaknak többféle percepciója lehetséges, és a történésznek ezek mindegyikével dolgoznia kell, hiszen csak úgy tud rekonstruálni (mindig töredékesen) egy korszakot. Ha esetünkben az 1945 utáni építészet történetét elmesélő generációs narratívákat összevetjük, két dolgot láthatunk. A jelen (a Kádár-rendszer) az építészet egészét tekintve mindkét generáció szemszögéből kudarc, a különbség csak abban van, hogy az ötvenes években alkotók a negatív fordulatot 1956 utánra teszik, míg az ifjabbak 1949-től kezdődően látják tévúton a magyar építészetet. Az ötvenes évek professzionalizációját átélők tehát az össznemzeti negatív narratíva ellenére (vagy éppen ennek hatására) emlékeztek annak (nyilvánvalóan részleges, és – mint láttuk – csak egy bizonyos csoportot érintő) pozitívumaira is, az eggyel későbbi generáció (amely egyetemistaként élte át ezt a korszakot) már a társadalom többségét alkotó kirekesztettek

élményvilága alapján ítélte meg ezt az időt.

71 Jurcsik Károly, Finta József, Makovecz Imre, Vadász György válasza az 1977-es körkérdésre (Mit jelent a mai közép-nemzedéknek a szocialista építészet első korszaka? Hogyan befolyásolta építészetünk alakulását?). In Major-Osskó (1981) 463–466.

A nem túl építészetbarát helyzetben ráadásul még a hivatalos kádári építészetelmélet sem segítette az építészetet, sőt inkább a megújulás kerékkötője volt. A lényegében 1945-től (a szocreál megszakításával) kanonizált építészeti

stílus, a „klasszikus modern” a hatvanas évek közepére kifulladás, és a további szakmai fejlődés gátjává vált. A klasszikus modern felülvizsgálata általános nemzetközi tendencia volt. Az ötvenes éveket aktívan megélő nemzedék számára ebben a helyzetben a szocreál felértékelődött, éppen annak a történeti hagyomány jelentőségét kiemelő vonása miatt. A fiatalabb (ekkor már középkorú) nemzedék érthető módon nem ezt az utat választotta, hanem vagy a népi építészet formáihoz nyúlt vissza különböző mértékben (Csete György, Makovecz Imre), vagy a kortárs nemzetközi áramlatokat próbálta Magyarországra adaptálni (Reimholz Péter, Lázár Antal, Kaszás Károly). Céljük közös volt: olyan építészeti létrehozni, amely így vagy úgy alkalmazkodik a regionális sajátosságokhoz, sajátosan „hazai ízű” lesz. A kádári építészeti elmélet azonban (élén Major Mátéval) dogmatikusan ragaszkodott a klasszikus modern építészet elveihez, és kevés megértést mutatott az újíto kezdeményezések iránt.⁷²

Az építészszakma Kádár-korszakbeli deprofesszionizációja első látásra könnyen egy szakma belülgénynek tűnhet, ami az építészeken kívül nem sokak figyelmére tarthat számot. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a hatvanas évektől indult meg Magyarországon a panelprogram, amelynek következményeként körülbelül 2,1 millióan élnek máig panellakótelepeken ország-szerte, Budapest lakosságának pedig nagyjából egyharmada. Az, hogy az építészek e lakások, lakótelepek tervezésekor milyen szakmai környezetben dolgoztak, milyen építészeti elvek mentén, és mennyiben érvényesültek pusztán az ipari-gazdaságossági szempontok, máig meghatározza a magyar társadalom jelentős részének életminőségét. Innen tekintve pedig egyáltalán nem érdektelen, hogyan alakult ki a mai helyzet.

72 Ennek egyik jellegzetes példája a paksi atomerőmű lakótelepéről kibontakozó „Tulipán-vita” (*Élet és Irodalom*, 1975. szeptember 27.–november 29., illetve a *Magyar Építőművészet*, 1976. 2., 3. szám). Lásd még Simon (é. n.) és (2000).

HIVATKOZÁSOK

Balázs (OHA)

Balázs György-interjú. Készítette Baross Gyöngyvér, 1982. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 1031. sz.

Bastian (2000)

BASTIAN, JOHANNES et alii (Hrsg.): *Professionalisierung im Lehrerberuf*. Opladen, Leske+Budrich.

Bonta (2008)

BONTA JÁNOS: *A magyar építészet egy kortárs szemével, 1945–1960*. Budapest, Terc.

Borvendég (OHA)

Borvendég Béla-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1982–83. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 38. sz.

Bukow (2006)

WOLF-DIETRICH BUKOW et alii (Hrsg.): *Biographische Konstruktionen im multikulturellen Bildungsprozess. Individuelle Standortsicherung im globalisierten Alltag*. Wiesbaden, VS.

Bütow–Chassé–Maurer (2006)

BIRGIT BÜTOW–KARL AUGUST CHASSÉ–SUSANNE MAURER (Hrsg): *Soziale Arbeit zwischen Aufbau und Abbau. Transformationsprozesse im Osten Deutschlands und die Kinder- und Jugendhilfe*. Wiesbaden, VS.

Fabel–Lamla (2004)

MELANIE FABEL–LAMLA: *Professionalisierungspfade ostdeutscher Lehrer*. Wiesbaden, VS.

Farkasdy (OHA)

Farkasdy Zoltán-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1983–87. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 52. sz.

Finta (1981)

FINTA JÓZSEF: Hol az építőművészet? In Major–Osskó (1981) 443–444.

Fischer (1984)

FISCHER JÓZSEF: Emlékeim a „szocreál” korszakról. *Magyar Építőművészet*, 1984. 3. 21.

Fischer (OHA)

Fischer József-interjú, készítette Szabóné Dér Ilona, 1986–87. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 42. sz.

Frampton (2002)

FRAMPTON, KENNETH: *A modern építészet kritikai története*. Budapest, Terc.

Gádoros (1984)

GÁDOROS LAJOS: Reálsan a szocialista realizmusról. *Magyar Építőművészet*, 1984. 3. 17–19.

Giese (2002)

DANIEL GIESE: *Die SED und ihre Arme. Die NVA zwischen Politisierung und Professionalismus, 1956–65*. München, Oldenbourg.

Germuska (2004)

GERMUSKA PÁL: *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. Budapest, 1956-os Intézet.

György–Turai (1992)

GYÖRGY PÉTER–TURAI HEDVIG (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Budapest, Corvina.

Honvári (2006)

HONVÁRI JÁNOS: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Budapest, Aula.

Izsák (1998)

IZSÁK LAJOS: *Rendszerváltástól rendszerváltásig*. Budapest, Vince.

Janáky (1988)

JANÁKY GYÖRGY: Kísérlet egy korszak bejárására. *Magyar Építőművészet*, 3. 1988. 3–4.

Janáky (OHA)

Janáky István-interjú. Készítette Kőműves Ágnes, 2005. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 811. sz.

Jánossy (OHA)

Jánossy György-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1988. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 134. sz.

Jánossy–Lente (1988)

JÁNOSSY JOHANNA–LENTE ANDRÁS: Beszélgetés Jánossy György építésszel. *Magyar Építőművészet*, 1988. 3. 18–21.

Keller (2008)

KELLER, MÁRKUS: Rückständigkeite oder eigene Moderne? Lehrer höheren Schulen im 19. Jahrhundert in Preussen und Ungarn in Vergleich. In *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der deutschen im östlichen Europa – 2007*. München, Oldenbourg.

Keller (2009)

KELLER MÁRKUS: *A középiskolai tanárság professzionizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. Doktori disszertáció, kézirat.

Lampel (2003)

LAMPEL MIKLÓS: *A svéd építészet vonzereje*. <http://epiteszforum.hu/node/11592>. Letöltés 2009. augusztus 10.

Major (1981)

MAJOR MÁTÉ: A magyar építészet harminc éve. In Major–Osskó (1981) 375–384.

Major (1984)

MAJOR MÁTÉ: Az ötvenes évek társadalmi „robbanása” és az építészek. *Magyar Építőművészet*, 1984. 3. 22–23.

Major (2001)

MAJOR MÁTÉ: *Tizenkét nehez esztendő (1945–1956)*. Budapest, Magyar Építészeti Múzeum. /Lapis Angularis 3. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből./

Major–Osskó (1981)

MAJOR MÁTÉ–OSSKÓ JUDIT (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest, Corvina.

Molnár (1996)

MOLNÁR PÉTER: Közelítés egy korszakhoz. In Prakfalvi Endre (szerk.): *Építészet és tervezés Magyarországon*. Budapest, Magyar Építészeti Múzeum, 56–63.

Molnár (2004)

MOLNÁR PÉTER: Építészetünk hét rendhagyó esztendeje. In Apáti-Nagy Mariann–Pazár Béla (szerk.): *Molnár Péter építészete*. Budapest, 6 BT, 49–63.

Németh (é. n.)

NÉMETH JÓZSEF: *A műszaki és természettudományos képzés magyarországi századai*. <http://www.scitech.mtesz.hu/11nemeth/>. Letöltés 2009. augusztus 7.

Osskó (2007)

OSSKÓ JUDIT: *Unokáink is látni fogják. Tíz építészportré*. Budapest, Terc.

Perényi (1984)

PERÉNYI IMRE: Hogy is volt? *Magyar Építőművészet*, 1984. 3. 16.

Potó (1989)

PÓTÓ JÁNOS: *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

Pölöskei–Gergely–Izsák (1995)

PÖLÖSKEI FERENC–GERGELY JENŐ–IZSÁK LAJOS (szerk.): *Magyarország története*. Budapest, Korona.

Prakfalvi (1999)

PRAKFAKALVI ENDRE: *Szocreál. Budapest építésze 1945–1959 között*. Budapest, Városháza.

Prakfalvi (1998)

PRAKFAKALVI ENDRE: Alapok – tervek – épületek 1947–49. In Standeisky Éva et alii (szerk.): *A fordulat éve 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. Budapest, 1956-os Intézet.

Prakfalvi (2006)

PRAKفالvi ENDRE: Magyar építészet 1945–1959. In Fehérvári Zoltán–Hajdú Virág–Prakfalvi Endre (szerk.): *Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon*. Budapest, Magyar Építészeti Múzeum, 9–18.

Preisich (1984)

PREISICH GÁBOR: Az ötvenes évek építészetéről. *Magyar Építőművészet*, 1984. 3. 9–11.

Preisich (OHA)

Preisich Gábor-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1986–87. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 36. sz.

Rácz (OHA)

Rácz György-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1988. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 135. sz.

Rainer (2003)

RAINER M. JÁNOS: A történelemmé vált Kádár-korszak. In uő: *Ötvenhat után*. Budapest, 1956-os Intézet, 11–24.

Romsics (1999)

ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris.

Saad (1985)

SAAD JÓZSEF: Építészet az újjáépítés szolgálatában. *Medvetánc*, 1985. 2–3. 237–261.

Salamon (1995)

SALAMON KONRÁD: *Magyar történelem 1914–1990*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Schéry (1995)

SCHÉRY GÁBOR (szerk.): *Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós-díjasok és műveik 1953–1994*. Budapest, Építésügyi Tájékoztatási Központ.

Schéry (2001)

SCHÉRY TIBOR (szerk.): *A magyar tervezőirodák története*. Budapest, Építésügyi Tájékoztatási Központ.

Simon (1999)

SIMON MARIANN: „Fordulatnak kell bekövetkeznie építészetünkben – jelentős fordulatnak.” *Elmélet és gyakorlat 1949–1951*. <http://arch.eptort.bme.hu/kortars4.html#1>. Letöltés 2009. augusztus 16.

Simon (2000)

SIMON MARIANN: Kötöttségek és kötődések. Identitáskeresés a hazai építészetben 1968–1972. *Architectura Hungariae*. 4. <http://arch.eptort.bme.hu/kortars8.html>. Letöltés 2009. augusztus 18.

Simon (é. n.)

SIMON MARIANN: *Minták és módszerek. A hetvenes évek hazai építésze és a karakter.* <http://arch.eptort.bme.hu/10/10simon.html>. Letöltés 2009. augusztus 19.

Standeisky (1996)

STANDEISKY ÉVA: *Az írók és a hatalom 1956–1963.* Budapest, 1956-os Intézet.

Szalai (1995)

SZALAI ANDRÁS: „Tükör által homályosan...” Negyven év építészetéről az Ybl-díjak ürügyén. In Schéry (1995) 9–18.

Valuch (2006)

VALUCH TIBOR: A magyar művelődés 1948 után. In Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet.* Budapest, Osiris, 565–688.

Vámosy (1998)

VÁMOSSY FERENC: Magyar építészet 1890–1995. In Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században.* 3. kötet. Szekszárd, Babits. <http://vmek.oszk.hu/02100/02185/html/433.html>. Letöltés 2009. augusztus 7.

Virágh (OHA)

Virágh Pál-interjú. Készítette Szabóné Dér Ilona, 1986. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 47. sz.

KÖRÖSI ZSUZSANNA

SZABADABB VILÁGBAN ÉLETET TEREMTENI

Emigrálás és beilleszkedés visszaemlékezések tükrében

BEVEZETŐ

Magyarország a háború után, különösen a kommunista hatalomátvételt követően sok szempontból zárt társadalom volt. Évtizedeken keresztül nem volt egyszerű elhagyni az országot. Sem turistaként, sem munkavállalóként vagy tanulóként, sem mint kivándorló. Ám minden akadály és nehézség ellenére a korszakban szinte folyamatosan, időszakonként nagyobb hullámokban emigráltak az emberek.

A negyvenes évek közepétől 1989-ig, a vasfüggöny lebontásáig több mint négyszázezren hagyták el úgy az országot, hogy mindent hátrahagyva indultak új hazát és boldogulást keresni. Az 1945 utáni időszak három nagy kivándorlási hullámában jellemzően a politikai körülmények kényszerítették ki a döntést –1945-ben többségükben a hatalomra jutó demokratikus erők és a szovjet hadsereg elől, 1947–49 között a kommunisták elől és 1956 után a feltelezett megtorlás, illetve az elmúlt évtizedben megtapasztalt elnyomás elől menekültek –, később már egyre inkább szerepet játszottak gazdasági vagy akár kulturális, illetve életmódbeli okok is.

A kivándorlások iránya Ausztria és kisebb mértékben Jugoszlávia érintésével szinte mindig Európa nyugati államaiba (leginkább a Német Szövetségi Köztársaságba, Franciaországba és Svájcba), az amerikai kontinens országaiba (Kanadába és az USA-ba), nemritkán pedig Izraelbe és Ausztráliába mutatott.¹

Azok, akik a 1945 után, illetve a forradalom leverését követően menekültek el, legtöbbször törvényes engedély, útleveél nélkül vagy a jogszabályok megsértésével keltek át a határon. A kommunista propaganda a kezdeti időkben megbélyegzésükre a disszidens, később a jogellenesen külföldön tartózkodó elnevezést használta, a hidegháború enyhültével, a kelet–nyugati közeledési politika szellemében azonban inkább már külföldre szakadt hazánkfiaként emlegették őket. A rendszer konszolidálódásával, a hatvanas évek végétől egyre többen érvényes útleveéllel emigráltak, sokan pedig a kiskapu segítségével, a

¹Erről bővebben lásd Szászi (1993).

„szocialista” útleveél birtokában Jugoszlávián keresztül szöktek ki az országból.

Az Oral History Archívum kutatása során 2001 és 2008 között harminchat olyan emberrel készítettünk interjút, akik a kommunista rendszer idején saját elhatározásukból (tehát nem elhurcolás vagy szülői döntés következtében) hagyták el Magyarországot, hogy másutt folytassák vagy kezdjék újra az életüket, és az 1989 utáni években visszatértek, hogy a megváltozott politikai, gazdasági viszonyok között ismét szülőhazájukban éljenek.

A tanulmány ezekre a szövegekre épül.² Az interjút számos kérdéskört jár-

2 Itt is szeretnék köszönetet mondani az interjúalanyoknak, hogy elmondták nekünk élettörténetüket, és interjúkészítő társainknak (Kovács Csabának, Lugossy Istvánnak, Markovits Ferencnek, Molnár Adrienne-nek, Palotai Jánosnak és Varga Ágotának) gondos munkájukért. Külön köszönet illeti Nácsa Klárát az interjú feldolgozása során nyújtott felbecsülhetetlen segítségéért.

3 A közeljövőben a következő kérdésköröket kívánom feldolgozni, elemezni. Miként menekültek el interjúalanyaink Ma gyarországról? Hogyan, milyen szempontok alapján választottak új hazát, ott hogyan fogadták őket? Az emigráció éveiben milyen képük volt Ma gyar országról, mit tapasztaltak a hazalátogatások során? Miért döntöttek úgy, hogy hazatelepülnek? Milyen a viszonyuk a rendszerváltáshoz, a politikához? Sikertült-e visszailleszkedniük? Hogyan értékelik életüket? A válaszokból, azon túl, hogy megismerhetjük, miként konstruálták meg ezek az emberek a maguk régi-új identitását, arról is képet kaphatunk, milyen önazonosságokkal bír ez a társadalmi csoport, az emigránsok csoportja.

nak körül, további, részletes elemzésük folyamatban van.³ Az alábbiakban annak értelmezésére teszek kísérletet, hogy az interjúalanyok az általuk elbeszélte történetekben, saját narratívájukban miként mutatták be magukat, múltjukat, milyen önképet konstruáltak. Erről a következő kérdésekre kapott válaszok alapján próbálok meg képet adni. Hogyan született meg bennük az emigrálás gondolata, mi volt a kiváltó ok vagy okok? Milyen motivációkkal magyarázzák disszidálásukat, kivándorlásukat? Mit jelentett számukra a haza (az otthon), s mit a döntés, hogy esetleg végérvényesen elhagyják? Hogyan változtatta meg az életüket az emigráció, mi az, amit ők maguk fontosnak tartottak ezzel kapcsolatban elmondani, vagy épp hangsúlyozni? Új hazára találtak-e a választott országban? Sikertült-e beilleszkedniük, valóban otthonra leltek? Miként viszonyultak a befogadó társadalomhoz, illetve hogyan érzékelték – értékelték – ők a befogadó társadalom velük kapcsolatos magatartását?

Számos tanulmány, kötet foglalkozik a különböző időkben, korszakokban kivándoroltak bemutatásával, vagy

egy-egy hazáját elhagyni kényszerülő konkrét közösség, csoport leírásával, elemzésével, vagy akár az egy adott országban élő magyar emigráció feltérképezésével. Tehát nem előzmény nélküli ez a kutatás, több szakember is foglalkozott hasonló jelenségekkel, és/vagy hasonló módszerrel közelítette meg a témát.

A magyar emigrációt vizsgáló első kutatás 1957–58-ban a New York-i Columbia Egyetem Magyarországi Kutatóprogramja⁴ keretében zajlott, amikor több száz strukturált mélyinterjút készítettek a forradalom után az USA-ba menekült magyarok körében. Ezek a szövegek a kutatást vezető neves amerikai szociológusok reményei szerint a kelet-európai rezsimekről, az ötvenes évek magyarországi politikai és társadalmi viszonyairól, a menekültek attitűdjéről szolgáltak volna elsődleges tudással. Ám ez a hatalmas információhalmaz összességében feldolgozatlan maradt.⁵

A teljesség igénye nélkül feltétlen meg kell említeni Puskás Julianna angol nyelvű, átfogó munkáját is, amely az Amerikába irányuló magyarországi kivándorlás, illetve az amerikai magyarság történetét dolgozza fel, és utolsó részében az 1945-utáni emigráció társadalmi, gazdasági és politikai hátterét, az emigránsok beilleszkedését, konfliktusait elemzi. Korabeli, valamint a kilencvenes években a szerző által az ötvenhatos magyarokkal készített interjúkra támaszkodva azt is vizsgálja, hogy mi motiválta a döntésüket – gyakran indokolták hazájuk elhagyását politikai megfontolásokkal, mások csupán éltek a kínáló alkalommal, megint másokat a szabad és gazdag nyugati élet vonzotta –, és miként tudtak beilleszkedni az új világba, miként találták meg helyüket az amerikai társadalomban.⁶

Várdy Béla –maga is 45-ös kivándorló – *Magyarok az Újvilágban* címmel írt, a nagyközönségnek szánt műve⁷ inkább anekdotikus-olvasmányos módon nyújt betekintést az észak-amerikai magyarság életébe. Puskáshoz hasonlóan ő is külön tárgyalja az 1945-utáni amerikai magyarság történetét, legitimációs törekvéseit, de érintettségéből következően személyes emlékeivel színezi a történetet.⁸

Kovács Éva és Melegh Attila több tanulmányában is foglalkozott a narratív identitás és a migráció kapcsolatával. Emigránsokkal készített interjúk elemzésével vizsgálták, miképp szerkesztik meg élettörténetüket az emig-

⁴Columbia University Research Project on Hungary (CURPH).

⁵Erről lásd Csepeli (1989); Mink (2009).

⁶Puskás (2000).

⁷Várdy (2000).

⁸Itt feltétlen meg kell említeni Borbándi Gyula széles körben ismert publikációit, melyek szintén a tudósi és emlékirói műfajt/elbeszélő módot ötvözik. Borbándi (1989, 1996).

ránsok, milyen válaszokat adtak az akkul trációés asszimiláció kérdéskörében, illetve hogy milyen összefüggések lehetnek a nagy társadalmi események és az egyéni élettörténetek között.⁹

Szintén megkerülhetetlen Kanyó Tamás huszonegy ma is Svájcban élő-venhatos magyar menekülttel készített élettörténeti interjújára épülő kötete.¹⁰ A szerkesztett beszélgetésekből többek között megtudhatjuk, miért vándoroltak ki, miért éppen Svájcot választották ezek az emberek, s hogyan tudtak beilleszkedni ebbe a társadalomba. A kötet végén Kanyó közreadta néhány neves magyar szakembernek az oral history módszertani kérdéseit körüljáró, ezen interjúszövegekhez kapcsolódó elemző tanulmányát is.¹¹

A közelmúltban látott napvilágot Kovács Nóra kulturális antropológiai megközelítéssel íródott könyve az argentinai magyarokról, amelyben többek között a Buenos Aires-i első, második és harmadik generációs magyarok azonosságtudatát elemzi, és bepillantást enged közösségi mindennapjaikba is.¹²

Tóth Ágnes a németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németekkel foglalkozik, így tehát témája csak érintőlegesen kapcsolható ehhez az

9Melegh (1999); Kovács – Melegh (2000).

10Kanyó (2002).

11E tanulmány szempontjából a legfontosabb Gyáni (2002).

12Kovács (2009).

13Tóth (2008).

14Viszont a második világháború végétől

1989-ig hazánkból legálisan és illegálisan kivándorolt népesség nagyságáról, demográfiai, foglalkozás szerinti összetételéről, a vándorlás irányáról sokat meg tudhatunk Szászi Ferenc számos adatbázis és más forrás egybevetésével írt átfogó tanulmányából. Szászi (1993). Az elvándoroltak legnagyobb csoportját a forradalom leverése után elmenekült közel kétszázezer ember alkotja. Többen próbálták a statisztika eszközével leírni ezt a populációt, és hasonló (mondhatnánk, kézenfekvő) végeredményre jutottak. Jellemzően a városi (leginkább Bu -

íráshoz, a felhasznált források tekintetében viszont megkerülhetetlen. A szerző nemcsak írott forrásokat elemez, hanem az érintettekkel készített interjúk alapján foglalkozik az egyéni motívációkkal, illetve a visszaszökött deportáltak egyéni és csoportidentitásával is.¹³

A tanulmányom alapját képező kutatás során arra vállalkoztunk, hogy összegyűjtsük – és különböző metszetben elemezzük – a rendszerváltozás után visszatért egykori disszidensek visszaemlékezéseit. A kutatás célcsoportjáról, tehát potenciális interjúalanyainkról nem áll rendelkezésünkre átfogó adatbázis, és társadalmi, szociológiai megoszlásukról sincsenek megbízható adataink.¹⁴ Ebből a tényből kifolyólag interjúalanyaink megkeresésénél egyrészt a hólabda módszert hívtuk segítségül

(vagyis a már megtalált személyt kértük meg, ajánljon ismeretségi köréből újabb alanyokat), másrészt az Oral History Archívum más kutatásai során látószögünkbe került és ennek a kutatásnak (is) megfelelő személyeket szólaltattunk meg. Mielőtt az egyedi és egyedülálló élettörténeteket és a mögöttük álló egyéneket bemutatnám, néhány szociológiai adattal érzékeltetem, ki az a huszonhat ember,¹⁵ akinek szóbeli visszaemlékezését elemezni fogom. A legidősebb interjúalany 1920-ban, a legfiatalabb 1951-ben született. Az interjú készítésekor 55 és 81 év közötti életkorban voltak. Többségük polgári, értelmiségi családban született, néhányan arisztokraták, mindössze négyen származnak szegény családból. A legszembetűnőbb jellegzetesség a magas iskolai végzettség. Közülük tizennyolc egyetemen folytatta tanulmányait, tizenketten diplomát is szereztek.¹⁶ Egy visszaemlékező Lu do vika Akadémiát végzett. Hatan érettségivel a zsebükben mentek el, egy interjúalanyunk szakmunkásvégzettsége volt. A legtöbben 1956–57-ben disszidáltak, ketten-ketten 1948–49-ben, illetve a hatvanas években hagyták el az országot, heten a hetvenes években, egy interjúalany pedig 1983-ban emigrált. Tizenhatan Európában, elsősorban Angliában és Svájcban telepedtek le. A többiek távolabbi országba, az USA-ba, Kanadába, Ausztráliába mentek. Az emigrációban tizenhármuk értelmiség, kettő végzettség nélküli, többen művészként mentek el, és igyekeztek továbbra is akként élni, bár szinte egyikőjük sem ebből tartotta el magát, többnyire alkalmi munkákat vállaltak, és csak négyen tudták alkotásaikat külföldön is értékesíteni. A többi nyolc visszaemlékező szakmunkásként, kereskedőként vagy a vendéglátóiparban kereste kenyerét. Huszonhárom férfival és mind ötszese három nővel tudunk életútinterjúkat készíteni. Az interjúk leírata átlagosan tíz ív terjedelmű, a legrövidebb visszaemlékezés négy-, a leghosszabb huszonhét órás.¹⁷

A csoport sem miféle módon sem reprezentatív. Ez egyrészt a kutatás témájából, jellegéből következik: mi

da pesten és a nyugati határ menti városokban élők), 20–25 év közötti egyedülálló, iskolázott (szellemi foglalkozású vagy szakmunkás, illetve egyetemi hallgató) férfiak menekültek el. Murber (2004). Erre rimel Valuch Tibor megállapítása is: „Ha tipizálni szeretnénk az 1956-ban Magyarországról elmenekülőket, akkor azt lehetne mondani, hogy a tipikus menekülő 25 évesnél fiatalabb férfi, egyetemi hallgató vagy szakmunkás volt.” Valuch (2001) 49.

¹⁵Ez a csoport szociológiai értelemben nyilvánvalóan nem reprezentatív.

¹⁶Tízben Magyarországon kezdték el az egyetemet, négyen itthon, ketten pedig már külföldön fejezték be. Hatan az emigrációban kezdték el az egyetemet, ott is diplomáztak.

¹⁷Egy ív (40000 leütés) körülbelül egy-órás hangfelvétel leírata.

könnyebben találtuk meg az értelmiségi repatriáltakat, és ők szívesebben is vállalkoztak az interjúra, mint a kevésbé képzett és/vagy kevésbé sikeres társaik. De adódhat a hólabda módszerből is. Interjúalanyaink –miként mások is – többnyire a hozzájuk hasonló társadalmi helyzetű emberekkel vannak kapcsolatban, őket ajánlották nekünk. A kevés elutasítást a saját életüket valószínűleg kudarcosnak értékelőktől kaptuk, és jellemzően nőktől.

Anélkül, hogy akár ismertetném, akár állást foglalnék a napjainkban zajló interjú-módszertani diskurzusban, fontosnak tartom röviden jelezni, miként keletkeztek az itt elemzett visszaemlékezések. Életútinterjúkat vagy más szóval élettörténeti interjúkat rögzítettünk. Amikor először felkerestük az interjúalanyt, röviden ismertettük a kutatás célját, és ezzel nemcsak az interjú kereteit adtuk meg –vagyis hogy az életút megismerésén túl mi mindenre vagyunk kíváncsiak –, hanem egyúttal megteremtettük a –jó interjúhoz elengedhetetlenül szükséges –bizalomteli légkör alapjait is. A beszélgetések során engedtük, hogy az interjúalany az általa választott keretben konstruálja meg élettörténetét, nem vágunk a szavába, belekérdezéssel nem akasztottuk meg a történetfolyamot, nem sürgettük. De ha úgy éreztük, hogy az interjúalany elbizonytalanodik, megerősítésre, kérdésre vár, akkor röviden mi is megszólaltunk. Ha az interjúalany valamely részlet (akár egy történet, akár egy érzelem, akár egy reflexióértelmezése) felett átsiklott, továbbmesélésre buzdítottuk, ha pedig az asszociációi során túl messzire kalandozott, és a kiinduló történet felejtődni látszott, segítettünk visszatalálni, akár konkrét kérdéssel is. Ha elbeszélésében ellentmondást érzékelünk, igyekeztünk azt mélységében feltárni. Ily módon tehát nem hagytuk magára az interjúalanyt emlékei felidézése során. Tettük mindezt azért, mert célunk az elbeszélő mind teljesebb megismerése és annak megértése volt, hogy milyen szerepet tulajdonít magának, illetve szűkebb környezetének az események sorozatában –elsődlegesen tehát nem a tényszerű adatok összegyűjtése vezetett bennünket.

Az interjúalany maga válogat múltjából, maga alkotja meg a történeteit. Olyan eseményeket és élményeket idéz fel, amelyek vele történtek meg, vagy amelyek közvetlen hatással voltak az életére. De az így keletkezett szövegek nem a múlt eseményeinek rekonstruálásaként értelmezendők, hanem a múlt olyanfajta újraalkotásaként, amely „éppúgy függ az emlékezés jelenének külső(»objektív«) tényezőitől (hely, idő, az emlékező kora, neme stb.), mint szubjektív állapotától (attól, hogy hogyan tekint az emlékező a saját jelenére, vagy mi a célja emlékezései közreadásával, és kihez vagy kikhez kíván elsősorban szólni általuk)”.¹⁸

Tehát mi személyes élményanyagot, szubjektív tanúságtételeket rögzítettünk. Ezek a szövegek sajátos szituációban, interaktív folyamat során születtek. A visszaemlékezéseket, bár kisebb mértékben, az interjúkészítő is alakította –jelenlétével, személyiségével, kutatási céljával, kérdéseivel, a történetekre való reagálásával –, de szerepe mindvégig eltörpült a visszaemlékezőé mellett. És természetesen a szövegek értelmezésében tetten érhető az elemzőértékrendje, gondolkodásmódja is. Megállapításaim tehát nem ténymegállapítások, hanem magyarázatok; mások, más megközelítéssel más értelmezést adhatnak az adott szövegeknek.

Az interjúalanyok visszaemlékezésük hozzáférhetőségéről eltérően rendelkeztek. Volt, aki teljes betekintést, mások korlátozott hozzáférést engedélyeztek interjújukhoz. Így a személyes adatok védelmének érdekében tanulmányomban mindenkit két betűvel jelöltem, de nem saját monogramjukkal.¹⁹ Az interjúrészleteket minimális szerkesztéssel, a beszélő stílusát megőrizve közlöm.

A DISSZIDÁLÁS

Az interjúalanyok élettörténetének egyik legmeghatározóbb eleme, hogy elhagyták, elhagyni kényszerültek Magyarországot. Más-más időpontban, más korszakban, más politikai klímában, különböző okokból, de mindannyian úgy látták, hogy számukra nincs más megoldás, mint elmenni, elmenekülni az országból. További életútjukat, emigránstudatukat alapvetően befolyásolta, hogy miért és milyen érzelmi háttérrel hozták meg ezt a döntést. Ahogy a múlt adott pillanatában, a jelen horizontjából is valamennyiüknek fontos volt ez a kérdés, mindegyik narratívában kiemelt hangsúlyt kapott. Mindannyian szükségét érezték, hogy döntésüket akár a maguk, akár szűkebb környezetük szempontjából megmagyarázzák, indokolják és igazolják. Ebben valószínűleg az interjúkészítőés esetenként a magyar társadalom általuk vélelmezett elvárásának is eleget akartak tenni. Miért kellett elhagyniuk Magyarországot? Az érvék bizonyos típusait készen kínálták bizonyos társadalmi konvenciók, mint a diktatúra– szabadság vagy üldöztetés– béke, nyugalom dichotómiája, másokat meg maga az élet.

...itt totalitárius rendszer lesz

1948– 49fordulóján emigrált két visszaemlékező. Mindketten fiatalok voltak, mindketten szülői segítséggel hagyták el az országot.

18Gyáni (2002) 138. Vö. uő (2000).

19A visszaemlékezők rövid életrajza a tanulmány végén, a 192–199. oldalon olvasható.

Sz. R. (1924) Ludovika Akadémiát végzett katonatiszt volt. 1944-ben kivételesen a frontra, de megszökött az egységétől. Budapesten bujkált, zsidó házakat látott el élelmiszerral. 1946-ban néhány hónapot a Honvédelmi Minisztériumban dolgozott. Miután a háború alatti magatartásáért előléptették, édesapja kapcsolatai révén (aki magas rangú nyugalmazott katonatiszt volt) főhadnagyként nyugdíjaztatta magát. Ezt követően beiratkozott a közgazdaságtudományi egyetemre. Emigrálását a kommunisták előretörésével indokolta, azzal, hogy nem akart egy totális rendszer részeként élni. Az élet igazolta is a döntését, családját az ötvenes években többszörösen meghurcolták. Huszonégy éves volt, amikor családi kapcsolatait mozgósítva 1948-ban kivándorló útlevelet kapott, és elhagyta az országot. Elbeszélésében nem bontakozott ki sem érzelmi, sem egyéb konfliktus, racionális döntést hozott, kétségekről nem számolt be. Viszonylag röviden beszélt életének erről a szakaszáról, és sokakkal ellentétben nem használta a menekülés vagy bármilyen más, kényszerre utaló kifejezést. Bár Sz. R. is a politikai véleménye miatti üldöztetéstől való félelmében ment (menekült) el, s ezt még akkor tette, amikor legálisan tehetett, elbeszélését mégis a disszidenstudatra építette fel.

És akkorra a hangulat ugye nagyon megváltozott, és az újságok olvasásával is lehetett látni, hogy a kommunista párt bekebelezte a szociáldemokrata pártot. Szóval a politikai fejlődés abba az irányba tartott, hogy itt totalitárius rendszer lesz. És ez a totalitárius rendszer kezdett valóra is válni. [...] És még volt egy nagyon kimondott jele ennek. Nem tudom, mondtam, nem mondtam, szóval ateista voltam, nem érdekelt az egyház. De a búsvéti feltámadási körmenetre, ami egy ilyen társasági esemény, arra elmentem. 1948 nagyszombatjának feltámadási körmenetére. És ottan már lehetett látni, hogy rengeteg rendőr volt, és fényképeket csináltak meg ilyesmiket csináltak. Szóval lehetett látni, hogy az állam kezd beleavatkozni egyre inkább ezekben az egyházi dolgokba is. És akkor én 48 tavaszán, szóval búsvét után mondtam az édesapámnak, hogy én el akarok menni innen. Én emigráltam, de én nem feketén mentem, én kivándorló útlevéllel mentem el. És ez még mindig az édesapámnak köszönhető, neki nagyon sok régi kapcsolata volt ebben az úgynevezett feudális országban, mert még továbbra is feudálisak maradtak bizonyos dolgok.

D. K. (1928) jogászhallgató volt. 1949-ben, huszonegy évesen menekült el. Nem akarta elhagyni az országot, de a mind tapinthatóbb *orwelli légkörben* félni kezdett, mert tudomására jutott, hogy egyetemi társai, akikkel esténként találkozott, és megbízott bennük, többször is feljelentették rendszert bíráló megjegyzései miatt. Szülei –felismerve a veszélyt– emigrálásra biztatták fiukat, és mivel ekkor már nem tudott útlevélhez jutni,²⁰ kerestek számára egy

embercsempészt, aki Csehszlovákián keresztül Nyugatra menekítette. A jelenből visszatekintve is azt hangsúlyozta, hogy döntését az események kényszerítették ki, s bár eredetileg nem volt szándékában elmenni, a menekülése szükségszerű volt.

Eljutottam a második év végéig, a harmadikat elkezdtem, de akkor már elkezdődtek azok a folyamatok, amelyek végül is menekülésre kényszerítettek. Azt kell mondanom, hogy eszem ágában sem lett volna elhagyni Magyarországot, hogyha nem alakulnak ki a Rákosi-rendszer idején – ez a fordulat éve volt 48–49 – a már valóban életveszélyes körülmények. [...] Eszembe sem jutott volna elmenni még 49-ben sem, amíg nem tudtam meg, hogy személyes veszély van, mert az ÁVO már figyelt, és azok, akiknek a társaságában töltöttem az estéimet és a nappalaimat – tehát nappal a jogász kollégák, este pedig akikkel a presszóban találkoztam, azok közül összesen heten feljelentettek. Annyi biztos, hogy akkor már kezdett terjedni a hír, hogy embereket elburcolnak éjjel, és aztán nem látja őket viszont senki. [...] Láttam, hogy terjed a félelem, és ez egy nagyon rossz érzés. Egyszerűen tudtam, hogy mennem kell, mert különben bajba kerülök.

...itt nekem jövőm nincs...

1956 őszét követően –kihasználva, hogy a határokat átmenetileg nem őrizték – közel kétszázezer ember hagyta el Magyarországot. Sokan a szovjetek bevonulásával az utolsó reményt is elvesztették, hogy szülőhazájukban valaha normális életet élhessenek. Az ötvenes években számos retorzióérte őket, korlátozták továbbtanulásukat, munkavállalásukat, vagy kitelepítették a családot, sőt többeket le is tartóztattak. A forradalom a változás ígéretét hozta, amely néhány nap eufória után hamar elillant. Az ő narratívájukban mindig körvonalazódik az a konkrét időpont, amikor meghozták a döntést: emigrálnak.

O. G. (1937) tizenkilenc éves volt ekkor. A családtól főnemesi származásuk miatt már mindent elvesztettek, nyomorúságos körülmények közt, kilátástalanságban éltek. O. G. számára az érettségét követően az egyetem természetesen szóba sem jöhetett, csupán vidéken, segédmunkásként, éjszakai műszakban dolgozhatott. A forradalom heve magával ragadta őt is, részt vett a gyári megmozdulásokban. Disszidálását a reményvesztettség, a jövőtlenség tudata szervezte. Ahhoz azonban, hogy döntését meghozza, mások megerősítésére is szüksége volt. A jelen perspektívájából a megtorlástól való félelmet nem is említette, pedig neki is lett volna mitől tartania, és vélhetően ezt akkor ő is tudta, legalábbis érezte. Nagyon hatá-

lamvédelmi feladat lett, titkos belső utasítások alapján a legszűkebb politikai elit bírálta el a kérelmeket. A magánutazások szinte lehetetlenné váltak.

rozottnak és tudatosnak festette le magát, aki egy pillanatra sem bizonytalánosodott el. Döntése érzelmi vonatkozásairól alig tudunk meg valamit.

Ennek az egész magyar, történelmileg és emberileg is tragikus periódusnak a vég-eredménye az volt, hogy november 5-én, 6-án édesanyámmal meg egy-két közeli barátommal megbeszélve azt mondtuk, hogy nekem ebben az országban helyem nincs, és ez egészen komolyan így is volt. Lehetőségem nincs, változtatni innen nem tudok semmit, és megszületett egy olyan elhatározás, amit tulajdonképpen soha nem kérdőjeleztem meg, hogy nekem el kell mennem. [...] Énnekem nem lett volna semmire lehetőségem, hogy jobbá tegyem az ország szituációját, mert annyira be voltam már egy dobozba zárva, elől volt készítve az a doboz, amiben énnekem élnem kellett volna, és ez nem volt egy jó ötlet. Szóval akkor eldöntöttük, [...] itt nekem jövőm nincs, s szóval vége az egésznek.

R. P.-t (1933), az ősi arisztokrata család leszármazottját a negyvenes évek végén már érettségizni sem engedték. Hogy eltűnjön a kitelepítést végzők szeme elől, elment az ország keleti részébe, építkezésen dolgozott. 1953-ásztén besorozták, kétév katonai szolgálat után letartóztatták, több munkatábort is megjárt. A forradalom napjai alatt, huszonhárom évesen szabadult. Ő is reménykedett a győzelemben, de a szovjetek bevonulását követően arra jutott, hogy nem akar tovább ebben a rendszerben élni. Elmenetele racionális döntés eredménye volt, de a történetmesélésakor az érzelmi háttéréről is beszélt. November végén hagyta el az országot édesanyjával, akit szintén többszörösen meghurcoltak, és nem akart örökre elszakadni fiától.

November második felére már nagyon nyilvánvaló volt, hogy itten a magamfajtnak nem fog sok fű nőni. [...] Magyar okmányom nincs, bejelentőlapom nincs, mert mikor bevonultam, ugye minden okmányt elvették tőlem. Addigra már bevezették, azt hiszem, a személyazonosságát. Mikor bevonultam, még nem volt személyazonossági. Volt katonai igazolványom, de azt elvették, mikor letartóztattak. Úgyhogy itt ültem minden személyi okmány nélkül, ami sosem jó, és abban a helyzetben pláne nem volt jó. És akkor nincs mese, ki kell menni. El kell, sajnos, el kell hagyni ezt az országot.

– Könnyen jött a döntés?

– *Nem jött könnyen! Nem jött könnyen, én nem akartam menni, de akkor muszáj volt. Nem. Én idevaló vagyok, és mindig annak éreztem magam. Szóval, én mindig szerettem volna utazni. De úgy utazni, hogy én elmegyek utazni, megnézem Rómát, vagy Párizst, vagy Londont, aztán visszajövök. Ugye? De elköltözni, az sosem volt a célom vagy... De hát akkor muszáj volt. [...] Harmadikán nem akartam volna elmenni, de eddigre már muszáj volt. Édesanyám azt mondja: „Nincs mese. Ha te most elmész, és én itt maradok, akkor soha többé az életben nem látjuk egymást.” Ugye, 56 novemberében úgy nézett ki, hogy itt aztán lesz olyan vasfüggöny,*

hogy ami 56 előtt volt, az átjáróház volt abhoz képest. Abogy akkor kinézett a helyzet.

Nehéz volt meghozni a döntést, csakis a börtön fenyegető közelsége kényszerítette arra, hogy elhagyja hazáját.

56-ban nekem nyilvánvalóan el kellett hagynom az országot. Nem volt mese, ha én itt még lézengek egy kicsit, akkor előbb-utóbb engem vissza bevisznek, még rám nyomnak valamit. De ez egy kényszer volt, nem azért mentem, mert akartam: azért mentem, mert kellett. [...] Ugye, ha 56, ha úgy alakultak volna a dolgok, abogy én 56. november 3-án hittem, hogy fognak, vagy talán mások is, akkor soba eszembe nem jutott volna elhagyni az országot. Miért? Hát én idevaló vagyok.

E. V. (1931) liberális polgári családjában már a háború alatt, majd azt követően többször is felmerült az emigrálás gondolata, de itthon maradtak, és később, az ötvenes években, amikor az események igazolták félelmeiket, már nem tudtak elmenni. Ennek fényében szinte törvényszerű, hogy a huszonöt éves E. V., amint módja nyílt rá, hogy régi tervét valóra váltsa, cselekedett. Erre 1956. október 25-én került sor először, de akkor a rádióban hallott reménykeltő hírek félútról visszafordították.

25-én fölültem a biciklire, és elmentem. [...] Megérkeztem Mosonmagyaróvárra. Ott szálltam meg, ott aludtam. És akkor beállítottuk a rádiót, és akkor hallottam az első beszédeket: hogy Magyarország ki akar szállni a Varsói Paktumból, és mint Svájc és Ausztria, semleges akar lenni. Hát, mondom, akkor én nem megyek el. S másnap visszajöttem Budapestre. Én akkor nem akartam elmenni.

Miután visszatért a fővárosba, természetes volt számára, hogy a sebesültek ellátásában segítenie kell, de a harcokban nem akart részt venni, fegyvert nem fogott. És aztán az ő történetében is elérkezett az a pillanat, amikor már nem maradt semmi, amiért érdemes lett volna maradnia. Egyedül határozott, és a szülei támogatták. Az interjú során nem magyarázta az elhatározást, elbeszélése szerint magától értetődő, szükségszerű és jó döntést hozott.

És ugye november 4-én csattant az ostor, és akkor kiderült, hogy álom volt minden, hogy most ki tudunk ugrani ebből. S akkor itt voltam december 3-a, 4-e felé. És akkor december első hetében láttam, hogy ennek most már vége, és akkor elhatároztam, hogy most már megyek. Anyámtól elbúcsúztam, az apám lenn volt Szemesen, tőle nem tudtam direkt elbúcsúzni. És akkor elindultam. [...] Anyám azt mondta, mened kell, neked nincs itt a helyed, neked ott a helyed. És az apám is ezt mondta később.

...akkor én se maradok

Ö. B.-nek (1933) származása okán (apja magas rangú köztisztviselő, anyai nagyapja földbirtokos volt) a Rákosi-rendszer különösen nehéz időszakot je-

lentett. 1956-ban, huszonhárom évesen megromlott házasságban élt kisgyermekével. A forradalomból csupán az összetartozás eufóriája, a hirtelen támadt szabadság öröme jutott el hozzá, mint ahogy az elmenetelen is azért kezdett gondolkodni, mert magával ragadta az általános disszidálási láz. Ez a visszaemlékezés az étellel csak sodródó, céltudat nélküli, könnyen befolyásolható nőről szól, akit az érzelmei vezérelnek. Hosszan, részleteiben idézte fel a döntési folyamatot, amelynek eredményeként november végén –férjét, gyermekét hátrahagyva – útnak indult ő is.

Miután már látszott, hogy fű nem fog teremni, és sajnos ezt a forradalmat eltiporták, akkor kezdődtek a menekültbullámok kifele. Azt mi tudtuk, hogy emberek mennek el, és akkor leültünk megbeszélni Péterrel [bátyja] meg a férjemmel is, hogy most mi legyen. Maradjunk vagy menjünk, vagy pedig mi legyen? A férjem állandóan valami kifogást talált. [...] És én mondtam, hogy én nem akarom, hogy az én gyerekem ugyanilyen légkörbe szoruljon, mint amiben itt mi évek óta sínylődünk, és hogy el szeretnék menni, hogy öneki meglegyen a lehetősége egy szabadabb világban életet teremteni magának. [...] A bátyám azt mondta, hogy ő nem megy. Nem megy sehol, mert hogy neki biztos honvágya lesz. És akkor én is egy kicsit megnyugodtam, hogy akkor talán én se megyek. Szóval így vacilláltunk, és tulajdonképpen nem is mentem el egész november végéig. De ami azt előhozta, hogy mégis elmentem, az az volt, hogy ugye, november 23-án van a születésnapom, és én tudtam azt, hogy akkor a bátyám el fog jönni, és azt fogja mondani, hogy Isten éltesse. És nem jött [...], és ez nekem nagyon gyanús volt. Tudtam, hogy tűzön-vízen átjönne. És akkor másnap nekiverelkedtem, hogy elmegyek őhozzá. [...] És akkor odaértem a Baross térre, és ott láttam azt a szétlőtt lakást, és akkor felrohantam, mint egy örült, ebbe a házba. Azt hiszem, a második emeleten laktak, és az a lakás épségben volt, és kijött az öregasszony, aki a házvezetőnőjük volt még régről, és ő is még ott lakott. És persze ő ismert engem, és mondom: „hát Péter?” Azt mondja, „nekiindult Nyugatnak, nem tudom, hogy hol van, de az biztos, hogy elment”. Mondom, „ez érdekes, hát ezt megbeszéltük, és anynyira azt mondta, hogy nem”. Jó, hát igen. De elment Csobánkára, hogy a szüleinket meglátogassa, és hazafele jövet egy cirkáló orosz teherautó elkapta, amin már ültek mások is, foglyok, biztos, kényszermunkára gyűjtögették őket, és akkor azt mondta magában, hogy köszöni szépen, neki elég volt a kényszermunkából, és ő ezt még egyszer nem csinálja végig. És addig spekulált, hogy hát az éj leple alatt sikerült neki leugrani a teherautóról anélkül, hogy észrevették volna. Meglapult az árokban, és aztán szépen hazagyalogolt, és azt mondta, hogy itt tovább egy percig sem marad. És ezért ment el.

[...] Szóval ő elment, és akkor én azt mondtam, hogy te jó Isten, akkor én se maradok. Nem volt ez tudatos azelőtt, de ekkor úgy éreztem, hogy akkor én se akarok maradni. Haza is mentem, és mondtam is a férjemnek, hogy ezzel én eldöntöttem, és

hogy tessék, most menjünk. És, hát mondtam, állandóan kifogásokat talált, meg minden, és akkor én azon töprengtem, hogy én most mit, én egyedül nem merek a gyerekekkel nekiindulni, meg hát nemcsak az én gyerekek, közös felelősség, és nem merem megreszkírozni. Pont három és fél éves volt, tehát nem elég nagy abhoz, hogy kilométereket császkáljon, és kibírja, meg hogy megértse azt, hogy most kell csendben lenni, meg akkor beszélhet csak, ha én mondom stb. Arra meg túl nagy, hogy én cipeljem. Mit tudom én, hogy milyen körülmények között leszek, vagy hogy hol fogok kikötni. És mi van, hogyha lelövik, vagy engem lelőnek ott a határon. Hát nem, szóval ezt nem mertem.

G. C. (1937) narratívája számos elemében hasonlít Ö. B.-éhez. A két felnőtt élete kezdetén álló nő visszaemlékezése emocionális magyarázatokban gazdag. Mindketten többször is megismételték, hogy őket az októberi események érzelmi oldala érintette meg, és a forradalom politikai, társadalmi hátteréről nem sokat tudtak. Mindkettőjük döntésének történetét a határozatlanság jellemzi. A jövővel kapcsolatos bizonytalanság érzése nyilván sokakban munkált, de erről kevesen beszéltek. G. C. viszont –visszatekintve akkori énjére – pontosan megfogalmazta.

Én azt hiszem, hogy szinte mint egy olyan alvajáró, úgy tettem ezt. Nem voltam a saját cselekedetem következményeinek a tudatában, és mivel ilyen exodus volt, az országból az emberek mentek Nyugatra tömegesen, így mondom, hogy szinte sodródtam az árral, és nem fogtam föl, hogy mit teszek. Tényleg nem, azt jóval később fogtam föl aztán. [...] Azt is lehet mondani, hogy ez egy naivság volt. Egyszerűen nem foglalkoztam azzal a gondolattal, hogy ott mi vár rám, csak az, hogy Párizsban és Londonban milyen szép dolgokat fogok látni, műemlékeket, és milyen szép lesz az intellektuális élmény, de a részletekre, hogy pontosan mit és hogyan, arra nem gondoltam. Azt kint megtapasztaltam.

Mindkét nő döntése mögött férfi, a hozzájuk nagyon közel álló báty állt. Ö. B.-t foglalkoztatta a disszidálás gondolata, számíthatott külföldön élő rokonai támogatására, az ő esetében „csak” a végső lökést adta meg az, hogy a testvére is elment. G. C. viszont tizenkilenc évesen még szüleivel, tehát nem önállóan élt, élethelyzetéből és talán személyiségéből adódóan is még befolyásolhatóbb volt. Ebben a családban a legidősebb fiú volt egyedül határozott, ő már korábban is el akart menni az országból, és az apa kivételével mindannyian követték őt.

És aztán sajnos jött ez a reménytelenség november 4-e után, és akkor a bátyám volt az, Tamás, aki határozottan kijelentette, hogy ő pedig elmegy, mert ő ezt nem bírja. Ő már előzőleg is nagyon szeretett volna külföldre menni, csak hát nem lehetett, és ez úgy lassan, lépésről lépésre alakult ki tulajdonképpen, nem úgy, hogy a csa-

lád leült és megbeszélte, hanem úgy, hogy valami dolgozott bennünk. És én is eldöntöttem, hogy megyek, [...] és én négy nappal őutána indultam el. Aztán édesanyám is, akkor még ő se tudott dönteni. Mikor én elindultam, november 23-án, akkor még nem tudtam, hogy a szüleim és az öcsém szintén Nyugatra mennek-e, de akkor már édesanyám vívódott, mert nagyanyám, az ő édesanyja még élt, és nagyon úgy látta, és ez úgy is lett, hogy az édesanyját nem látja többé, hogyha ő elhagyja az országot. És ez neki egy nagyon-nagyon nehéz döntés volt. Tényleg neki az édesanyja és a gyerekei között kellett döntenie, és a gyerekei mellett döntött, úgy érezte, hogy nekünk szükségünk van rá. Amiben igaza is volt. Úgy volt, hogy amikor én elmentem, akkor arról volt szó, hogy valószínűleg a szüleink együtt, és a Gyurka öcsém, ők hárman szintén elmennek majd. De ez még akkor nem volt végleges döntés az ő részük-ről. Nem tudom, hogy fejezzem ki, bizonyos fokig euforikus hangulat uralkodott, és olyan irreális hangulat, hogy az ember szinte nem is tudta, hogy mit csinál, hanem úgy ment az árral.

Bizonytalanság hallatszik ki az akkor huszonnégy éves S. N. (1932) visszaemlékezéséből is. Elbeszélése szerint elmenetelének sem a forradalomhoz, sem a politikához nem volt köze.

Én nem érzékeltem, nem vettem részt a forradalomban, aztán a leendő férjem sem vett részt a forradalomban, de ki akartunk menni. [...] A politika és én nem vagyunk egy vonalon. Én nem értek a politikához. Én hallgatom a híreket, hallom a híreket, és aztán ebben maradunk.

Az interjú során sehol sem fogalmazta meg egyértelműen, hogy miért is emigrált. Szinte mellékesen, és nem magyarázatként mesélte el, hogy 1955-ben másodszorra is megkísérelte az orvosegyetemi felvételit, de elutasították. Valószínűsíthető, hogy ekkor vált véglegessé benne az elhatározás: elhagyja Magyarországot, abban a reményben, hogy külföldön több lehetőség adódik számára.

Még azt el kell mondanom, hogy én 1955-ben felvételiztem az orvosi egyetemre. [...] Azt mondták a felvételin, hogy rég nem hallottak egy ilyen felvételit, sajnos az ezerkétszázból valami százat vehetnek föl, hát nem én voltam, akit fölvettek. [...] Már valamit kellett volna csinálnom, mert ez itt nem ment nagyon. Akkor azt mondtam, hogy próbáljunk meg kimenni. [...] Tehát kimentem. November 24-én házasodtunk össze, és december 4-én mentünk ki, úgyhogy mi nagyon későn mentünk ki.

Bajba juthatsz te is...

I. J.-t (1929) 1951-ben egyetemistaként a népi demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedés vádjával bebörtönözték. 1956júniusában engedték szabadon. Szeretett volna visszakerülni az egyetemre, de hamar belátta: bár a poli-

तिकai légkör enyhült, ez lehetetlen, ő továbbra is megbélyegzett. A forradalom eseményeinek inkább szemtanúja volt, mintsem tevőleges résztvevője. Járt a fővárost. A Corvin közben valaki fegyvert nyomott a kezébe, lőtt egyet-kettőt, aztán visszaadta. Még a bukás előtt döntötte el, emigrál, hiszen az ő múltjával bármikor visszavihetik a börtönbe. Itthon nem lett volna biztonságban – indokolta a távozást –, itt *fejet kell bajtani a rendszernek*. Egy sorstársával vágott neki az ismeretlennek.

Hazamegyek, és akkor azt mondja Erzsébeten egy sváb: „bát miért vagytok ti itt? Miért nem mentek el – azt mondja –, az egész ország megy ki.” A másik utcán, két utcával lejjebb lakott egy ember, egy társ, aki Várpalotáról szabadult szintén. Elmentem hozzá, mondja nekem, „nézz ide, itt bajban lehetsz. Bajba juthatsz te is, meg én is. Mert ha valaki megtudta, hogy nálad fegyver volt, nálad is volt pisztoly, fegyver, akkor komoly bajban lehetsz, visszavisznek a börtönbe.” Mondtam, „nincs más út. Menni kell.” Ő is beleegyezett. Elhatároztuk, hogy 4-én reggel akkor mi megyünk.

Hasonlóélethelyzetben volt Á. B. (1930) is. Huszonhat évesen, félbetört sportkarrierrel a háta mögött, 1956elején a „magyar érzelmű” illegális csoport, amelyhez csatlakozott, lebukott, és őt is letartóztatták. A forradalom idején szabadult. Budapesten csatlakozott egy felkelőcsoporthoz, néhány napig harcolt a szovjetek ellen. Társa halála után otthagya a felkelőket, s arra is ráébredt, hogy az életét kockáztatja, ha itthon marad.

Itt nem terem nekiünk babér. Úgyhogy jó lesz egy időre kipucolni innen. Teszem hozzá, hogy létkérdés volt.

M. K. (1939) szinte gyerekként keveredett a forradalomba: magával ragadta az általános lelkesedés, és a családban s a gimnáziumban is eleven volt a még az 1848-as hagyományokból táplálkozó függetlenség iránti vágy. Részt vett a veszprémi vár védelmében, ami miatt a szovjetek letartóztatták, Ungvárra, majd Sztrijbe hurcolták. Decemberben, amikor hazatért, úgy érezte, annak, hogy fegyverrel a kezében fogták el, előbb-utóbb súlyos következményei lehetnek. Nem szabad megvárnia, hogy betöltse a 18. életévét. Röviden beszélt döntéséről, de túlfűtött, már-már durva félmondatával nagy nyomatékot adott mondandójának.

Mert már november 4-e óta eltelt egy hónap, és ahogy hallottuk, a rendszer kezdte magát konszolidálni, semmiféle atrocitások nem voltak, de a kontrollpontokra kiterjedt a figyelmük. És tudtam, hogy nekem innen pusztulnom kell, mert nem csak a származásom, hanem az, hogy fegyverrel kaptak el, lényegében annak valamiféle retorziója lesz. Lett is volna.

A. M.-et (1936), az egykor híres és gazdag polgári család sarját, akit az ötvenes évek megtanítottak rá, hogy *a bátorsághoz az kell, hogy lapulj, és ne nyisd ki a szádat*, az október 22-i műegyetemi nagygyűlés és a másnapi felvonulás ébresztette rá, hogy *forradalom van, vége a lapulásnak*. Noha a lázadás és a *magyarok vagyunk* közös eufóriája hamar oszlani kezdett benne, mindvégig részt vett a műegyetemisták szervezkedésében, még november 4-e után is igazolványos, fegyveres nemzetőrként állt a kapuban. Végül az édesanyja menekítette ki előbb a fővárosból, majd az országból. Az elbeszélés szerint a fiú szó nélkül elfogadta imádott édesanyja döntését, és követte őt.

Mindig emlegetem a magyar nagyasszonyokat, akik a megfelelő pillanatban a megfelelő döntéseket hozták – hát ő ezt hozta! És sikerült neki ezt a teberautót nyakon csípni – ezen még mások is voltak –, és ez a teberautó odajött a Városház utca elé! Édesanyám fölött – és megint csak egy teljes véletlen, hogy bennünket otthon találta [az albérleti szobában]! [...] Ő minket fülön csípett, és távoztunk! Így történt! És így vissza, Lellére, ahol is hallgattuk a Szabad Európát, és hallgattuk a rádiót. És megint csak itt a nagyasszonyi elhatározás, hogy „mi pedig megyünk!” És édesapám azt döntötte, hogy ő nem akarja [...], ő ide tartozik Magyarországra – lesz, ami lesz, ő marad. És így édesanyám a két fiával útra kelt Nyugat felé!

Z. K. (1920), a vidéki nagyváros ismert újságírója a forradalmat nem a rendszer megváltoztatására irányuló, hanem a szükséges személyi-politikai változások érdekében kirobbant megmozdulásként, Nagy Imre feltétlen híveként élte át. Az első hetekben sem a szovjet bevonulást, sem a Kádár-kormányt nem utasította el, neki nem ez jelentette a cezúrát. Egészen december közepéig folytatta munkáját, amikor is több csatornán azt az üzenetet kapta, biztonságosabb, ha eltűnik a városból. Január végéig bujkált, ekkor választás elé állították: vagy ő is beáll a sorba, megtagadja a forradalmat, vagy letartóztatják. A harmadik lehetőséget, a járható utat a feleség találta meg. Az asszony ösztöne azt súgta, el kell hagyniuk az országot, különben a férjének bántódása esik. Fájdalmas és kényszerű döntés volt, de nem láttak más lehetőséget – mint oly sokan, mindenüket hátrahagyva menekültek, még a szülőktől sem búcsúztak el.

Akkor mondta a feleségem, hogy tévedsz, nemcsak két út van, van egy harmadik út. És ekkor határozottuk mi el, hogy most aztán sürgősen menni kell. El is mentünk, regénybe illő dolog, hogy hogyan mentünk. A lakásunkat, mindent, teljesen úgy, ahogy volt, csakompakk otthagytuk. [...] A feleségem – drámaian hangzik – azt mondta: „itt egy konyhakés, én leszúrom magamat, hogyha nem mész ki Nyugatra, ha nem szökiünk ki. Nem tudnám elviselni, ha neked bármi bajod is történne.” Ez szó szerint így játszódott le.

...nem is azzal a szándékkal, hogy disszidáljunk...

Nem mindenki a disszidálás szándékával lépte át a határt 1956-ban. H. I. (1934) huszonkét éves bölcsészhallgatóként aktív szerepet vállalt az egyetemisták forradalmi szervezkedésében, november közepén hivatalos szovjet papírokkal, a forradalmi diákbizottság küldöttként ment Ausztriába, hogy a Vöröskereszt munkatársaival és újságírókkal tárgyaljon. Bécsből Angliába utazott, de még mindig a közeli hazatérés szándékával, s csak 1957februárjában döntött az emigrálás mellett.

November 17-én az egyetemi forradalmi diákbizottság kiküldött bennünket Ausztriába. Ez a küldöttség négy ember volt [...]. A diákbizottság szerzett hivatalos papírokat a szovjet városparancsnokságtól, tehát orosz papírjaink voltak. Emlékszem, az igazolvány bele volt varrva a kabátunk szájába, hogy igazolni tudjuk magunkat Bécsben. Először is azzal a céllal mentünk, hogy elérjük, hogy az osztrákok a vöröskeresztes szállítmányokat lehetőleg ne a magyar Vöröskeresztnek adják át – mert akkor már az hivatalos kézből volt, tehát a segínyt a szovjetek osztották el, és az nekünk nem volt jó –, hanem közvetlen az egyetemre küldjék. Másodszor, amit tulajdonképpen ők nem is akartak, de mi útközben kitaláltuk, hogy ha már ott vagyunk, akkor szervezzünk egy nemzetközi tiltakozó diákmozgalmat a magyar forradalom elfojtása ellen.

Én Magyarországról soha nem akartam elmenni. Sőt, még emlékszem egy beszélgetésre 56 nyarán, amikor már fölszedték az aknazárat, és már könnyebben lehetett utazni, volt az újságírók bécsi bajókirándulása, és ebben az időben találok egy barátommal a Vígcsínház előtt. Emlékszem, azt mondta nekem: „Öregem, abban a pillanatban, ahogy a határok megnyílnak, én már nem is vagyok itt. Meglógok, elmegyek Nyugatra.” „De hát hogy? – kérdeztem. – Magyarország az a föld, ahol...” – nyomtam neki egy nagyon hazafias szöveget. Mit tesz Isten? Fölvették az orvoskarra, itthon maradt. Én ezzel a szöveggel pedig kinn maradtam.

Hasonlóképpen P. B. (1934) sem akarta végleg elhagyni az országot. Egyetemistaként részt vett az október 23-i tüntetés szervezésében, később tagja lett a Nemzetőrségnek, és dolgozott a *Népszava* szerkesztőségében is. November 4-e Győrben érte. A zűrzavar elől a biztonságos Bécsbe menekült, bizonytalan jövőképpel.

Aztán Győrből határoztuk el, hogy Bécsbe megyünk így hárman, hogy tényleg Bécsbe megyünk, de akkor még nem is azzal a szándékkal, hogy disszidáljunk, hanem hogy csak kivárjuk az eseményeket, mert még mindig arra gondoltunk, hogy a Nyugat majd ezt nem fogja hagyni, hogy majd lesznek itten lépések, és aztán az oroszokat rendreutasítják, vagy valami történik. Szóval, voltak ilyen remények. Én személy szerint – hát volt, amikor én is reménykedtem benne, volt, amikor viszont ki-

fejeztem azt, hogy én egyáltalán nem vagyok ebben biztos, hogy a nyugatiak hajlandók egy világháborút megkockáztatni Magyarorszáგért, szóval, ilyen gondolataim is voltak, de az ember egyik percben ezt gondolja, a másik percben azt gondolja.

Kíváncsi voltam

Az állam egészen 1989-ig korlátozta polgárai jogát az útlevelhez jutásban és a külföldre utazásban is, de a korlátozás fokozatosan enyhült. A kádári konszolidációval fellazultak az utazási korlátok is, a szocialista blokkon belül Magyarország viszonylag nagy utazási szabadságot engedtek azoknak, akik nem adtak hangot elégedetlenségüknek. Illetve ez fordítva is igaz: a rendszer biztosította az utazás lehetőségét (is), hogy az emberek ne adjanak hangot elégedetlenségüknek.

N. T. (1943) sikeres szállodai szakember 1966kora őszén, huszonhárom évesen egy jugoszláviai nyaralás alkalmával barátaival átszökött Olaszországba, és politikai menedékjogot kért. Ő is eljátszott már korábban a disszidálás gondolatával, de a döntést csak akkor hozta meg, amikor a körülmények együttállása lehetővé tette, szinte kikényszerítette. Szervezett keretek között utazott barátaival Abbáziába, ahol egy alkalmi olasz ismerősüket kérték meg, segítse át őket autójával a határon. A kíváncsiság és a szerelem vitte el az országból, hajtotta a kalandvágy.

Kaland. Kíváncsi voltam. Én akartam menni a holland nő után, a barátom meg el akart menekülni a katonaság elől, úgybogy itt összecseengtek az érdekek, és ez egy nagyon izgalmas időszak volt, hogy mind a kettőnknek nagyon jól jött volna ki, ha sikerül kimenni. [...] A helyzet adta magát. [...] Itthon kátyúban láttam az egészet. [...] Akkor valahogy úgy összeadódtak ezek a dolgok, plusz ott volt a háttérben, ott liúktetett a fülemben a Hollandiában élő magyar kis barátnőmnek a hívó szava. [...] Sőt arra az időszakra, mikor elindultam, már úgy voltam vele, hát hogyha valahogy úgy adódik, hogy sikerül valahogy kint maradni, akkor kint maradok, keresek ott valami jó jövedelmező munkát, és aztán majd fölveszem a kapcsolatokat, ez-az-amaz... Szóval teljesen ilyen ködös, kaotikus, kalandos elképzeléseim voltak az egész úttal kapcsolatban. Nem volt egy kialakult tervünk, egyikünknek sem, hogy „Faj istenem, most márpedig mi azért is el kell hogy hagyjuk ezt az országot”. Mert én úgy voltam vele, ha sikerül, akkor jó, ha nem sikerül, akkor is jó. Szóval, ahogy esik, úgy puffan.

Az biztos, hogy nemkívánatosak voltunk...

A „másként gondolkodás” a hatvanas évek közepén leginkább a kulturális szférában kapott teret. Egyre bővült a hivatalos kereteken kívül alkotók köre. A hatalom által elutasított, a művészeti élet peremére szorult szubkultúra von-

zaskörébe kerülő, új utakat, új kifejezési formákat kereső művészek munkáit rendszerint betiltották, vagy egyszerűen megakadályozták, hogy a nyilvánosság elé lépjenek. Ők a hivatalosság szabta határokat szűknek érezték, olyan világra vágytak, ahol szabadon megvalósíthatják elképzeléseiket; többet – és mást – akartak elérni, mint amit az akkori magyarországi lehetőségek engedtek számukra. Éveken át küzdöttek a nyilvánosságért, újra meg újra nekifutottak, ám a kudarcok sora, az eredménytelen próbálkozások végtelennek tűnő, keserves története egyszer csak azt mondatta velük: elég volt. Feladták hát, és emigrációba vonultak.

L. D. (1938) fotóművész az egyik avantgárd művészekből álló ismert csoportosulás tagja volt. Legálisan nem mehetett külföldre, útlevélkérelmét többször válasz nélkül hagyták. 1967 szeptemberében kalandos módon, Ju goszlávián keresztül egy autó csomagtartójában Bécsbe szökött (a disszidálást egy újvidéki lap szerkesztősége szervezte meg). Elbeszélésében a külső körülmények ecsetelésén túl, sőt már előtte föltűnt távozásának ezoterikus magyarázata is. A hivatalosság által elutasított alternatív művészt, a nemkívánatos személyt valószínűleg nem csupán a rákényszerített szűk keretek, a megfigyelés, illetve az elismerés hiánya készítette távozásra, hanem talán a személyiségéből is következő kalandvágy.

Inkább a szellemi éhség vonzott vagy taszított. Valószínűleg – most utólag mondván – a Nyilasnak a kalandvágya és az utazási kényszere. A Nyilasok ugyanis a legtöbbet utazó emberek. Ezt akkor nem tudtam, de mindenképpen kellett menni. Én az első között voltam, aki elment Lengyelországba, Csehszlovákiába, szóval mindenképpen mennem kellett a világba bárhova, illetve sok helyre, mindenbóvá és hosszú időre. [...] Az biztos, hogy nemkívánatosak voltunk és gyanúsak voltunk. [...] Azt tudtuk, hogy minket figyelnek, de nem úgy, mint később, amikor a Konrádek a szamizdatokat csinálták. Ők már politikailag komolyan belekeveredtek ezekben az ügyekben. Mi 1967-ig nagyon a művészetekre koncentráltunk. Az biztos volt, hogy úgy éreztük, hogy semmiféle elismerést nem kapunk.

I. R. (1943) az avantgárd színházi élet meghatározó alakja, a hetvenes évek tiltott színházának egyik legfontosabb egyénisége volt. A hatvanas évek végén alapított színháza már totális szembefordulás volt azzal, amit esetleg az establishment kínálhatott volna neki akkor. Az előadásokat betiltották, bevonták a társulat működési engedélyét, s őt magát eltiltották a publikálástól is. Mindezt csak tetézték a megélhetési gondok. Nem látta értelmét tovább küzdeni a Kádár-korszak nyomasztó szürke horrorja ellen. 1974-ben kivándorlóútlevelet kért, akkor elutasították, egy év múlva azonban az egész társulat megkapta. Így 1976-ban legálisan hagyták el az országot.

Tehát mi azt csinálhattuk volna még egy ideig. Nem tudom, meddig. De már annyira beszűkültnek éreztük ezt a teret, hogy én akkor kértem egy kivándorló útlevelet, még 74 végén, amit elutasítottak. És akkor 75 augusztusában jött a felszólítás, hogy miután Magyarország elfogadta a helsinki egyezményt,²¹ és aláírta, ennek alapján mi szabadon elhagyhatjuk az országot, az általunk megjelölt és befogadó országba. [...] Tehát itt nagyon lezárdtak a határok, akkor kértem én a kivándorló útlevelet, mikor már semmi lehetőségem nem volt, sem publikálni, sem sehova menni. És az egész környezet olyan nyomott volt, olyan szürke, olyan bedugult, olyan szarrágó volt, tehát elég reménytelennek látszott az itteni élet akkor. Nem gondolom, hogy csak nekünk – bárki másnak. Bárki másnak. [...] Mondjuk, nekem annyiban elkeserítőbb volt, hogy én ütköztem. Tehát mindent megpróbáltam, hogy elviselhetőbb legyen, és hát a végén tényleg a fűnyíró gép jött, és börtönbe nem kerültem, voltak fenyegetések, hogy börtönbüntetés a következő lépés. Ez nem történt meg.

Ty. B. (1945) már a középiskolában is más akart lenni, mint a többiek, inkább az iskolán kívül élt, a csajozás, popzene, beatzene, mozi, Egyetemi Színpad, Filmmúzeum [...], iskola után a Moszkva téri ácsorgás érdekelte. A hetvenes évek végén, harminchárom évesen, a pesti alternatív művészi csoportok tagjaként, tíz év lemezlovassággal a háta mögött arra döbrent rá, hogy az életében nem maradt más, csak a mindennapi malomban őrlés. Az unalom, a szürkesség, a jövőtlenség világa elviselhetetlenné vált számára is. Amellett, hogy az új élet lehetősége, a hatalmas tér vonzotta, taszították az itthoni viszonyok, a bezárt hely is.

Mert ez egy olyan ország volt, az ember tizenöt-tizenhat éves korára megtapasztalta, hogy itt mások döntöttek arról, hogy én mit nézhetek, mit olvashatok, mit tehetek. Az ember be volt zárva egy olyan világba, amibe igazán közöm nem volt. [...] A 70-es évek végére nagyjából jól éltem, halálra untam már, próbáltam ide-oda lépni.

A munkája untatta, személyes kötöttségei nemigen voltak, így tulajdon képen nem is volt nehéz nekivágnia az ismeretlennek.

21A Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) 1975. augusztus 1-jén aláírt záróokmányának nagy szerepe volt az európai feszültségek enyhítésében, a kommunista országokban az emberi jogok követelésének alapjául szolgált. I. R. az egyezmény kivándorlásra és a családegyesítésre vonatkozó rendelkezéseire utalt.

Szeretném azt elbinni, hogy minden döntés valahol az én döntésem volt, mint hogy kimenni Párizsba 2000 forinttal és csak oda vonatjeggyel, és nem jönni baza tízvalahány évig. Ez az én döntésem volt, hogy fejest ugrok a világba, kétnapi élelemmel, és elmegyek innen, és vonalat húzok. [...] Megkaptam először az útlevelet 78-ban. Csak még kb. tizenkét hónapig

ültem rajta, mert azt hittem, hogy nekem kell valami pénz abhoz, hogy elmenjek, és soba ne jöjjek vissza. Nem turistáskodni akartam harminc napig, tehát én pénzzel akartam kimenni, vagy pénzt előreküldeni, hogy én ott el tudjak kezdeni egy új életet, amit itt már nem tudtam, mert itt becsukódott minden kapu lassan. De hogy mit fogok ott csinálni, nem tudtam. Nem fogok meghalni, 33 éves vagyok, itt hagytam a szüleimet mondjuk, de nem hagytam itt gyereket, nem hagytam itt nagy szerelmet, gyakorlatilag egyedül vagyok a világban, és új élet kezdődik a nulláról, gyakorlatilag az ébenhalás küszöbéről. Majd meglátjuk, mi lesz belőlem.

Azokat, akik a tiltásokat semmibe vették, illegális, féllegális tevékenységet folytattak, a hatóságok számos esetben megfenyegették. Voltak, akiket nemcsak szavakkal, hanem fizikailag is bántalmaztak. Több visszaemlékezőarról mesélt: a rendőrség egyértelműen érzékelhető szándéka az volt, hogy megfélemlítsék, ellehetetlenítsék, és ezzel emigrálásra kényszerítsék őket.

NY. M. (1946) a hetvenes években alternatív színházzal foglalkozott, de a betiltáson túl egészen addig nem érte közvetlen bántódás, amíg a kultúrpolitika számára már elfogadhatatlan együttesét meg nem alapította. Ezzel már ő is átlépett a láthatatlan határon. Ettől kezdve állandóan megfigyelték, követték, többször letartóztatták, rendszeresen életveszélyesen megfenyegették őt és az édesanyját is. Nem maradt számára más kiút, mint hogy harminckét évesen elmenjen az országból. Útlevelet kapott – ő is azok közé tartozott, akiket *ki akartak szorítani az országból.*

Volt egy időszak, amikor rajtam gyakorolt egy egész vizsgáló rendőriskolai osztály! Reggel kimentem a lakásomból, és ott vártak az utcán, olyan tíz-tizenkét fiatal, és ott kiabálták, hogy „Ma eltörjük a lábad!” [...] És aztán elkezdtek jönni a telefonok, ami hát úgy nézett ki, hogy éjjel háromkor megszólal a telefon: „Ma éjjel meghalsz!” Szóval így kezdődött. „Ma éjjel meghalsz! Kikerülhetetlen!” Elkezdték anyámat hívni, hogy „te rohadt kurva! Reggelre halott lesz a fiad!” [...] Ez az erőszak állandóan volt. Emlékszem, hogy volt egy ilyen történet, hogy mentem le autóstoppal a Balatonra, és elbúzott [mellétünk] egy busz amerikai turistákkal, és én integettem nekik. És csikorogva fékez a rendőrautó, és bevittek, azt hiszem, Februárra a rendőrségre, és emiatt, hogy én integettem a turistáknak, három napig bent voltam. A hajamat levágták rendőrollóval! Ilyen kémtevékenységgel gyanúsított a zsaru, és úgy vallatott, hogy a pisztolyát kirakta az asztalra. [...] Szóval ez a fizikai erőszak, bebörtönzés, elmeegógyintézetbe dugás, ez abszolút benne volt! Ami bárkivel előfordulhatott! [...] És hát közben az egész család ilyen idegösszeomlás szélén állt, anyámat ugye minden éjjel hívták. Úgyhogy akkor tényleg nem maradt más választás, mint elmenni. Szóval abban az időben ugye már hatalmas adósságokat halmozott fel a kormány, és emiatt nem mertek embereket bebörtönözni, hanem in-

kább az volt a taktika, hogy aki deviáns, azt kiszorítják az országból. És ez történt velem is.

I. B. (1946) képzőművészt, egy alternatív művészcsoporthoz tagját nemcsak a nyilvánosságtól zárták el, nemcsak művészileg, hanem egzisztenciálisan is el lehetetlenítették. Őt is a hatalom kényszerítette emigrációba. Bár útlevelet már korábban kapott, sőt egyenesen biztatták is, menjen el, csak 1979-ben döntött úgy, hogy emigrál.

Úgy ítélték meg szerintem – de ez soha nem tisztázódott –, hogy én valahol egy veszélyességi zónában vagyok. Tehát ugye azon túl, hogy nem vettem föl az Alapba meg a Stúdióba, és akkor beadtuk az útlevélkérelmünket, amit egy nap alatt megkaptunk. Sőt azzal, hogy igen, tessék, menjél! [...] Na most én meg azt mondtam, hogy én nem! Hát, hogyha így küldenek, akkor én nem megyek! Hát azért még van időm. Na most én maradtam, de az volt az ára, hogy már 78–79-ben semmilyen jövedelmem nem volt. Gyakorlatilag semmilyen munkát nem kaptam. Bárhova mentem. Tehát a dolog már ilyen szempontból veszélyes kezdett lenni.

...azt mondták, hogy van egy hetem, hogy elmenjek...

P. J.-t (1940), a tizenhat éves gyereket, a szovjet bevonulást követően szerzett véres tapasztalatok és az általános disszidálási láz arra készítette, hogy ő is elinduljon Nyugatra, hiszen *ennek nem lesz jó vége*. Kalandos módon barátjával át is jutott a határon, ám a bizonytalan jövő elriasztotta: *a pokrócok alatt visszadisszidáltam, a vöröskeresztes teherautóval*. A „megtévedt fiatal” bevitték a rendőrségre, de egy-két pofon után *hazazavarták*. Ám ettől kezdve számon tartották, előbb csak szelíden, majd a hatvanas évek végétől egyre durvább módszerekkel próbálták beszervezni – filmes próbálkozásaiban mindazonáltal nem gátolták. Bár a főiskolára nem vették fel, a hatvanas évek elejétől a televíziónál dolgozott, megtanulta a szakmát, saját kisfilmeket is készített. Hagyták *felfutni egy bizonyos szintre*, hogy legyen veszténivalója. Bármilyen félelemmel és nyugtalansággal járt is az itthonlét, nem akarta elhagyni az országot: erősen kötődött a családjához, szerette a munkáját, barátok vették körül. 1971-ben azonban újra behívták, s nyíltan választás eléállították: vagy segít nekik, és akkor ők is segítenek a karrierjében, vagy tönkreteszik őt is, családját is. Úgy érezte, ha itthon marad, és nem vállalja a besúgást, eltapossák, és a családját is megszorogatják; az egyetlen megoldás, ha elmegy, akkor a családját is menti a nagyobb problémáktól. A hatalom állította tehát választás elé; és ő a hatalom (a beszerzés) előtt menekült az emigrációba.

Igazából én soha nem akartam kimenni. Tehát úgy, hogy én lelépek, és akkor kinn fogok élni. Arról nem is beszélve, hogy a feleségemet szerettem, a szakmámat

szerettem, a kollégákat szerettem. Volt egy egyéves gyerekelem. [...] Akkor elkezdődtek ezek a beidézések. [...] Megmondták, hogy: „mi tudunk sokat segíteni, de sokat ártani is!” [...] Először beszélgetés, akkor mondtam, hogy „én nem akarok rendőr lenni”. Akkor úgy rám néztek, hogy hülye ez a pali? És akkor mondták, hogy „mi nem akarjuk, hogy maga rendőr legyen. Mi azt akarjuk, hogy maga filmrendező legyen. Sőt, mi azt akarjuk, hogy maga sikeres filmrendező legyen – amit mi el tudunk intézni.” „De – mondom –, maga mondta, hogy nincs diplomám.” Azt mondja: „Mindent el lehet intézni!” Mondták, mondták a nagy – ahogy szokták mondani – óbéber dumát, persze, hát azért én is pesti gyerek vagyok, átláttam ennek a célját. [...] Mondták, hogy el is tudunk taposni. És akkor kérdeztem: „De miért pont én? Hát pontosan tudhatják, hogy én egy másfajta karakter vagyok, én ezt nem tudom csinálni. Meg nem is akarom.” Mondták, hogy őket ez nem érdekelte, hogy milyen karakterem van nekem. Őket az érdekelte, hogy itt van egy fiatalember, akit meg lehet zsarolni. „Neked van egy egyéves gyereked, van egy karriered, amit szeretnél folytatni, és így tovább, és így tovább, szerintünk ezeket nem akarod földadni. Vagy igen?” Egyre fenyegetőbbé vált a dolog. Én be voltam szarva! Egyszerűen! Nemcsak magam miatt. A gyerekelem miatt, meg a feleségem miatt, meg a szüleim, meg az öcsém miatt. És amikor azt mondták, hogy van egy betem, hogy elmenjek, akkor arra gondoltam, hogy mi a jobb? Ha itt maradok, és nem csinálom, és eltaposnak, és akkor a családomat is megszorogatják? Vagy ha elmegyek, és akkor disszidenssé válok, és akkor viszont a családot nem fogják úgy megszorogatni. Én fölmértem, hogy jobb, ha elmegyek. Fájni fáj, amennyire fáj a dolog, de akkor ez volt az egyetlen olyan dolog, én akkor úgy láttam, hogy ezzel megmentem, legalábbis a nagy problémáktól a családot.

...ebben a hazug világban nem tudok tovább élni

P. N. (1951) emigrálását a szovjet típusú rendszerrel szembeni kritikai viszonyával magyarázza. Az e kutatás során készült interjúk közül egyedül az ő narratívájában fogalmazódik meg explicit módon politikai-erkölcsi ellenzéki viszony, magatartás. Ő a legfiatalabb interjúalanyunk, akinek eszmélése a hetvenes évekre esett, amikor már mind nagyobb teret kapott a politikai másként gondolkodás. Egyrészt szülei révén –akik már a hetvenes években szamizdat kiadványt szerkesztettek –, másrészt saját „jogon”, az underground autodidakta művészeként számos rendőrségi zaklatásban volt része. Évekig harcolt a hatóságokkal, ám amikor ráébredt, hogy feleségét és gyerekeit is tönkretelheti, az emigrálás mellett döntött. Évekig vártak az útlevelekre, majd 1983-ban Franciaországba emigráltak.

Én nagyon fontosnak gondoltam, és mondtam is nyíltan ismerősöknek, hogy itt kell maradni. Itt kell megcsinálnunk azt, amit fontosnak találunk, mert képtelenség, hogy mindenki elhagyja ezt az országot, mint egy süllyedő hajót. Mi lesz ezekkel a középkelet-európai országokkal, ha mindenki elhagyja? S én ebben, azt hiszem, eléggé kitartó voltam, és már erős is voltam, és tudatosan is vállaltam. S ami azután mégis megváltozott a 80-as évek elején, az egy nagyon konkrét, de általános valami. [...] Az a tapasztalat, hogy ami 1956-ig Magyarországon egy kívül levő hazugság volt, mert a szovjet megszálló erők és a szovjet titkosrendőrség által diktált erőszakszervezet tulajdonképpen rákényszerítette kívülről az akarátát – történetesen Magyarországra is. De ez látszott is, hogy a lakosság számára egy nem kívánt külső erőszak volt, ami ellen föllázadt. De 56 után, a Kádár-rezsim a megtorló intézkedésekkel, először is az akasztásokkal, a gyilkosságokon keresztül egy olyan országot és egy olyan közhangulatot teremtett, ami megváltoztatta a hazugságot. Vagyis ami odáig kívül volt, a Szovjetunió hazugsága volt, belültre került, és az emberek olyanokat kezdtek mondani, olyan értékrendszerben és olyan életformáról beszéltek, ami számukra mintegy értékként jelent meg, miközben egy hamis, egy hazug, egy korábban kívülről rájuk erőltetett hazugságból eredt. Ami előbb vagy utóbb azzal a következménnyel járt, hogy asszimilálódtak. Hogy magukévá tették azt, ami nem az övéké volt. S ettől a pillanattól kezdve nekem az volt az élményem, hogy ebben a hazug világban nem tudok tovább élni. Nem bírom megszólítani őket, mert nem értik azt, amit én mondok. Az a nyelvezet, az az értékrend, az a művészet számukra nem érthető. Legfeljebb egy szűk kisebbség számára érthető, amelyik tudatosan szembefordult. Még ebben az időben is. De ez egy nagyon szűk réteg volt, amelyik valójában ellenzékinek számított. Itt többé-kevésbé egzisztenciális és egyéb okokból, haszonkeresésből, így-úgy megpróbáltak élni. Amit én nagyon helytelennek találok, és utólag is ezt nagyon sokan még a mai napig is, ezt mint mentséget hozzák elő, akár a legalávalóbb dolgok mentségének is tekintik. De ez nem indokolja tulajdonképpen, és ezt nem lehet így elfogadni. Az embernek van méltósága. Van olyan értékigénye, értékítélete, amit ha elvet, elutasít, akkor alapvetően azt az emberi méltóságot fogja elutasítani, ami nélkül élni nagyon nehéz. De az emberek, úgy látszik, hogy bírnak ebben a meghasonlott értékrendben, önmagunkkal meghasonulva tudnak élni. Az én számomra ez nem volt járható, nem volt lehetőség. Végül úgy döntöttem, hogy eddig és nem tovább. Én innen elmegyek, örökre el akarok menni, és el is akarom felejtetni. S nem kívánok ebben tovább részt venni.

Z. T. (1934) emigrálása szintén nagyon alaposan átgondolt döntés eredménye volt. Szülei és testvérei 1956végén Hollandiába menekültek. Ő itthon maradt, bár a megtorlástól tartott (1957-ben fél évig előzetes letartóztatásban volt, mert teológushallgatóként részt vett a Állami Egyházügyi Hivatal irata-

inak lefoglalásában), küldetéstudata, hogy papként szolgálja hazáját, segítsen az embereknek, nem engedte, hogy elmenjen *egy nyugodt, kényelmes világba*. Felszentelését követően papi feladatait komolyan véve gyakorolta hivatását az ÁEH kirotta keretek között, olykor a kiskapukat is megkeresve. *Amikor ezt csináltam, akkor azt mondtam, hogy hát igen, itt van a helyem. És van értelme, hogy itt vagyok, és tudok olyan dolgokat előhozni, amiket elképzelttem, hogy szeretnék csinálni.* Ám a kudarcok következtében (külföldi tanulmányútra vonatkozó kérelmét elutasították, a már megvédett doktori disszertációja kapcsán, amelynek témája a fogamzásgátlás volt, az egyházi hatóság rendreutasította, büntetésből ismét áthelyezték stb.) 1973-ban már úgy érezte, elérkezett ahhoz a ponthoz, amikor föl kell mérnie: *van-e még további kilátás arra, hogy én Magyarországon tudjak élni, és előrehaladni, és munkaterületet és értelmes munkát találgak, vagy pedig befejeztem.* Arra jutott, nem érdemes tovább küzdenie. A tiltások kényszerítették arra, hogy máshol folytassa életét, munkáját. A hatalom számára kényelmesebb volt, ha nem marad tovább az országban. 1975-ben kivándorlóútlevelet kért, megkapta, és így emigrált.

Szinte minden elbeszélő valamiféle kényszerítő erővel magyarázta kivándorlása motiváltságát. Sokan az üldöztetéstől való félelemmel, vagy tényleges üldöztetéssel indokolták menekülésüket. Volt, akit már korábban letartóztattak, kitelepítettek, bebörtönöztek, és joggal tartott attól, hogy ez megismétlődhet, mások „csupán” történelmi tapasztalataikra támaszkodtak. Azok, akik a Kádár-rendszer éveit alatt vándoroltak ki – többnyire szintén a represszióáldozatai voltak, de nem fizikailag bántalmazták őket –, életterük beszűkülésével, a szabadság hiányával, a számos területen megtapasztalt korlátozás elviselhetetlenségével magyarázták tettüket. A *nem maradt más választás* hangsúlyozása eredményeként ezekben a visszaemlékezésekben a kivándorlás elhatározása során annak idején felmerült kétségek a feledés homályába vesztek, döntése helyességét utólag egyik emlékező sem vonta kétségbe. Többen áthárították a felelősséget: elmondásuk szerint szülő vagy más, rájuk nagy befolyást gyakorló közeli rokon közvetlen vagy közvetett hatására hagyták el az országot, másokat a külföldön élő ismerőstől, rokontól várható segítség is arra ösztönzött, hogy nekiinduljanak. Volt, aki megoldhatatlannak látszó magánéleti problémáit is felsorakoztatta döntése igazolására. Néhányan viszont – az előzőektől eltérően – nem beszéltek kényszerről. Ezekben a narratívákban az emigrálás elhatározása nem esik egybe a határ átlépésével. Eredeti szándékuk szerint átmenetileg mentek el az országból a biztonságosabb világba, vagy hogy segítséget kérjenek a Nyugattól, de vissza akartak térni Magyarországra. Tettük

véglegessé, visszafordíthatatlanná a későbbi történések hatására vált. Értelmetlen lett volna a külföld által kínált lehetőségeket hátrahagyva visszatérni a kilátástalanságba. És ebben a mintában is találkoztunk azzal a politikától mentes indítékkal, amely nyilvánvalóan sokakat hajtott: a nyugati életforma, a szabadabb és anyagiakban is gazdagabb élet utáni vágy motívumával.

BEILLESZKEDÉS AZ ÚJ HAZÁBAN

Ezek a menekülttörténetek az integrálódás dimenziójában is megközelíthetők. Az emigráns saját elhatározásából él, illetve – esetünkben – élt külföldön. Interjúalanyaink többsége kényszerből menekült el, és az új közösségbe való beilleszkedés, az új normák átvétele, követés sokak esetében magától értetődően következett be, mások ezt eleve elutasították, vagy nem tudták megvalósítani.

Az integrálódás két pólusa a beilleszkedő, elfogadó, illetve a kudarcos, elzárkózó. A két pólus között természetesen több átmenet is létezik. Ennek szemléltetéséhez sorra veszem, hogy emigráns interjúalanyaink miként beszéltek a beilleszkedésükről, miként

22 Sok oka van annak, hogy az ötvenhatos emigránsok többsége könnyebben beilleszkedett, mint akár a korábban, akár a későbbben kivándoroltak. Ennek kifejtése egy másik tanulmány feladata lesz. Itt csak jelezni szeretném, hogy a befogadó (különösen az osztrák és az amerikai) társadalmak szimpátiája a magyar forradalom iránt, az általuk nyújtott számtalan támogatás óriási előnyt biztosított a menekülőknek. Másrészt, mint már utaltam rá, az ötvenhatos disszidensek között találjuk a legtöbb jól képzett fiatalot, akik könnyen jutottak álláshoz, vagy egyetemen folytatták tanulmányaikat, és integrálódásuk így szinte akadálytalanul zajlott.

ítélték meg a sikerességét, mit mondtak a haza és a honvagy kérdéséről.

A sikeres élettörténetet elmesélők az integrációról nem problémaként beszéltek. Új hazájukban otthont akartak találni vagy teremteni, otthonosan érezni magukat, és ehhez – számukra magától értetődően – be kellett illeszkedniük. Náluk az integrálódás kívánatos, pozitív célként jelent meg, sőt néhány olyan esettel is találkoztunk, amikor a visszaemlékező külön nem tért ki erre a problémakörre. Interjúalanyaink között azok, akik a beilleszkedésüket sikeresként értékelték, többnyire egykori ötvenhatosok.²² Több mint negyven év távlatából ekképpen tudósítanak helykeresésükről.

...úgy nézett ki, hogy soha az életben nem fogunk visszajönni...

A. M. (1936), aki 1956-ban anyjával és testvérével Svájcba menekült, szilárdan elhatározta, mindent megtesz annak érdekében, hogy sikeres élete legyen.

Tudta, nincs visszaút, a disszidálással elvágta magát Magyarországtól. És ha már így hozta a sors, teljes egészében ide, Svájcba akart tartozni, be akart illeszkedni. A honvágyat lelke legmélyére száműzte, mindenféle nosztalgiát tudatosan elfojtott magában – tisztában volt vele, sokkal nehezebb lenne, ha ezekkel együtt él.

Egyszerűbb volt majdnem egy „sorompót tenni”, és azt mondani, hogy „én most az életemet itt élem”. Ki számított 70-ben még egy rendszerváltásra? Senki! [...] Tehát Magyarország számomra ezekben az években eltűnt! [...] Az életűtnak a magyar szakasza zárt volt! És talán jó is volt ez így, mert így nagyon jól kezelhető! De akkor nagyon nehezen lett volna kezelhető, ha „két lábon állok”, tehát nem tudom, hogy végeredményben hova tartozom. [...] Én akkor egész világosan és konkrétan Svájcba tartoztam, és elindult az életút, és ez az életút nagyon szerencsésen sikerült – hát erről még majd beszélni fogunk –, de lényeg az, hogy nem volt megterhelve az az, hogy máshova kellett figyelni! [...] Nekünk, most visszanézve, a beilleszkedés és az asszimilálódás éveit roppant módon megkönnyítette az, hogy arra még gondolni se gondoltunk, hogy Magyarországra kerülnünk! Honvágyunk volt, de az emberi lélek, az talán olyan, hogy azon nem rágódik, amit valahogy ki kell pipálni. Nekem a barátaim, a svájciak, akik a Balatonra mentek, hoztak egy kis befőtt üvegben balatoni homokot meg balatoni vizet, és én könnyezve fölraktam az ágyam mellé! De nem azon sírtam, hogy nekem a Balaton eltűnt az életemből! Tehát a beilleszkedés ezáltal, hogy mi mind a két lábbal Svájcban álltunk, nekünk könnyebbé vált.

Műegyetemi tanulmányait Svájc patinás egyetemén, az Eidgenösse Technische Hochschulén fejezte be. A Swissairnél helyezkedett el mérnöként, majd 1964-ben teljesült az álma, felvételt nyert a pilótaképzésre. 1966-tól harminc éven át keresztül-kasul repülte a világot. Olyannyira sikeresen asszimilálódott, hogy a nyolcvanas évek közepén lakóhelye önkormányzati képviselőjévé választották, s nem sokkal később jelölték a kantonparlamentbe is. A megtisztelő perspektíva nagyon csiklandozta ugyan, de visszalépett. Mindkét felesége svájci volt, három gyermeke svájci nevelést kapott.

A. M. személyes szerencséjével magyarázta sikereit. Asszimilációjával viszont nem veszítette el eredeti nemzeti azonosságát, anyanyelvét vagy kultúráját. Arról beszélt, hogy magyar gyökereiről soha nem feledkezett meg, ha alkalom adódott rá, büszkén vállalta is.

Hogyha egy Teller Edével találkoztam vagy valaki más magyarral, akiből lett valaki, akit én nagyon tiszteltem, az a magyar büszkeség, és az öröm, hogy itt „magyarok vagyunk”! – ez soha nem múlt el!

Különböző intenzitással, de mindvégig tartotta a kapcsolatot a kinti magyarokkal. Kezdetben az egyetemen tanuló magyar diákokkal állt szoros kap-

csolatban, majd a magyar mérnököket és építészeket tömörítő szervezet tagja lett, eljárt a rendezvényeikre, részt vett munkájukban.

Hozzá hasonlóan az ugyancsak ötvenhatos O. G. (1937) is az új kultúra, az új nyelv megismerése mellett tette le voksát.

Annyira más világba került az ember, hogy kénytelen volt nem annyira odafigyelni arra, hogy mi történik Magyarországon. [...] Az Egyesült Államokban meg Kanadában a magyarországi forradalom leverése után egy-két hónappal ezek a hírek kezdtek elmaradozni. Az már egy más világ. Azon felül, hogy az ember kapott ottbőről híreket burkolva is leveleken keresztül, de ha már nem tudunk visszajönni – és akkor úgy nézett ki, hogy soha az életben nem fogunk visszajönni Magyarországra –, akkor próbáljunk egy kicsit távolabb kerülni, nézzük meg a világnak egy másik részét, próbáljuk azt megismerni, tanuljunk meg egy világnyelvet. És ezért mentünk sokan Észak-Amerikába szerintem.

Előbb Kanadába ment, majd nyolc hónap nyelvtanulás után beiratkozott egy amerikai állami egyetemre, ahol közgazdász végzettséget szerzett. Visszatért Kanadába, marketingmenedzserként dolgozott. Célját, hogy beilleszkedjen a kanadai társadalomba, elérte. Ezzel párhuzamosan természetesen és szükségszerűen eltávolodott Magyarországtól. És talán épp ennek következménye volt az is, hogy nem találta meg a hangot a kint élő magyarokkal, akik több évtized elteltével is inkább Magyarországhoz tartoztak, mintsem oda, ahol mindennapjaikat élték.

Nagyon rosszul beszéltek magyarul és még rosszabbul angolul. Az volt a röhej, hogy egyik nyelvet sem beszéltek, és nem értették, hogy mit csináltunk. [...] Mi sem egészen értettük, hogy hogy lehetett mondjuk addigra már harmincöt vagy negyven éve élni Észak-Amerikában és nem megtanulni angolul, és nem tudni azt, hogy mi történik a világban, és nem tudni azt, hogy Magyarországon is mi történt.

Nagyjából rögtön otthon éreztem magam...

M. K. (1939) 1957januárjában érkezett Amerikába, de magára soha sem olyan disszidensként tekintett, aki el lett volna zárva hazájától. A Magyarországtól távol töltött évek nem jelentettek száműzetést, a kintlét nem emigráció volt, hanem az élet természetes állapota. Mindvégig a következő előtte álló vagy maga eléállított feladatra koncentrált, és tudta, ezeket csak akkor tudja megoldani, ha beilleszkedik az amerikai társadalomba, a másféle kulturális közegekbe.

Az ember azzal foglalkozik, ami lehetséges. Ki volt szabva a feladat az életben. Ott nem volt visszaút. Pozitívan kell gondolni. [...] Kint voltam Amerikában, s egyik kezemben whiskys pohár, másik kezemben meg a kislány keze vagy dereka.

1961-re elvégezte a Dartmouth Egyetem közgazdasági szakát, utána üzletkötőként, menedzserként dolgozott, jobbra Európában.

Magyarságáról mint természetes, soha el nem múló adottságról beszélt, amely oly mélyen gyökerezik az emberben, hogy azt még *kiirtani sem lehet*. De amerikai állampolgársága éppígy személyisége természetes részévé vált.

Az emberben van egy magyarság, amit még kiirtani sem lehet. Ez kulturális és nem a földhöz, politikához kötött, nem is Magyarország területéhez kötött. Ebben az irodalom, leginkább a nyelv, a zene van. Ez a két legfontosabb vetülete. Az egész fenntartó hagyomány, amit Kodály és Bartók kibányásztak. Igen, ez óriási. Mondok egy jelenetet az életemből, hogy megvilágítsam ezt. Valahol vagyok az utcán New Yorkban egy zenebolt előtt, és először életemben hallok Bartóktól az ütőhangszerekre és cselesztára írt zenéjét. Azelőtt nem ismertem. Egy nagyon jó, modern zene. [...] És hallgatom ezt a zenét, és egyszer csak belejön a Bartókból a népzene. Ez a magyar lüktető népzene-motívum. S akkor valahogy meglepett a magyar szellem, s sírtam, mint egy gyermek.

Számára magyarnak maradni azt is jelentette, hogy nevét nem írta át az angolszász helyesírásnak megfelelően. *Például van benne egy á betű. Apám is így írta mindig, és pontos j-vel. Én mindig föltettem a vesszőt az á-ra.* Viszont a magyar emigráns szervezeteket messziről elkerülte, az etnocentrikus nézőpont éppúgy elriasztotta, mint azok a szélsőséges vagy zavaros eszme-futtatások, amelyeket az emigráns sajtó egy része közvetített.

Az utcai újságárusnál lehetett kapni két vagy három magyar újságot. Az egyik cionista volt, a másik náci, a harmadik, nem tudom, talán komcsi. Akkor végig kellett hallgatni az ilyen társaságokban, hogy a magyarság eredete, a magyarság felsőbbrendűsége, hogy mi a sumeroktól vagyunk leszármaztatva, meg a szittyáktól, meg ez, meg az. Szóval nekem nem volt erre igényem.

E. V. (1931) is szinte automatikusan fogadta el az új közeget, Svájcot, ahová 1956-ban került; könnyen, szinte konfliktus nélkül alkalmazkodott. Nem volt sem nyelvi, sem egzisztenciális problémája. Előbb a Lausanne-i Egyetemre került fizikus-asszisztensnek, ahol tudományos karrier várt volna rá, de rövid idő elteltével inkább a számítástechnika felé fordult, abban a reményben, hogy ott inkább megtalálja számítását. Néhány év múltán már igazgatói pozícióban volt, aztán saját vállalatot alapított. Sikerét inkább saját alkatának és tudásának, mint az egyébként igen kedvező körülményeknek tudja be.

Én azt hiszem, hogy az ember mindig magában hordja a saját sorsát. [A körülmények] kevesebbet számítanak. Az az érzésem, hogy ha engem Kolimába küldtek volna, ott is megtaláltam volna a barátaimat. Igaz, ott nehezebb az élet. Ott ki kell kaparni kézzel a gyökereket, és azt kell rágni. Van olyan, aki egy gyönyörű palotá-

ban él, mindene megvan, és mégis boldogtalan. [...] Persze, ilyen szempontból biztos, hogy szerencsém volt, de részben magam is építettem a szerencsét.

Hiányzott ugyan neki az ország, ahol felnőtt, de honvágát tudatosan elfojtotta, a haza fogalmához pragmatikusan közelített: a hazája ott lesz, ahol megtalálja boldogulását. És ezt a demokratikus Svájcban vagy kiterjedt kapcsolatainak keresztül Európában meg is találta. Magyar nővel kötött házasságot, három gyermeket neveltek fel.

Nem vágyódtam haza tudatosan, csak tudat alatt. Fölépítettem magamnak egy teóriát. Fölépítettem azt a teóriát, hogy én nem vagyok specifikusan magyar, én európai vagyok. Német, lengyel, magyar ősök, és én meg svájci vagyok, tehát én Európához tartozom. És hát ott élek és ott fejtem ki a működésemet, ahol a legjobban tudom. Már a rómaiak is azt mondták, hogy ubi bene ibi patria.²³ Nem? Ezt építettem föl magamnak, és ebben éltem, és ezt mondtam. Úgyhogy nem volt az, hogy jaj Istenem, most visszavágyódom, most ott szeretnék lenni. Ezt nem mondtam. Mondtam, hogy nagyon jó, itt vagyok Európában, mert én idevalósi vagyok, európai vagyok.

R. P.-t (1933) is erős szálak fűzték a hazájához, és amint arra többször is utalt az interjú során, soha nem akarta elhagyni Magyarországot. De a kényyszerből előnyt tudott kovácsolni, gyorsan és könnyen beilleszkedett az angolok világába, szinte az első perctől fogva otthonosan mozgott. Sikerét annak tulajdonította, hogy jól ismerte az ország nyelvét és kultúráját is.

Nagyjából rögtön otthon éreztem magam, igen. Ugye, a nyelvet tudtam, de nem csak a nyelv... Szóval fontos volt, hogy én már egész korán olvastam olyan gyermekkönyveket, mint például Beatrix Potter Nyúl Péter-meséi, meg mindazokat, amik nagyon fontosak egy kultúrához, hogy az ember azokat tudja és ismerje. Hiába tanul itt valaki meg magyarul, ha nem tud a Maczkó Mukiról. [...] Úgyhogy én otthon voltam Londonban.

Teljes és sikeres életet tudott teremteni magának és családjának. Angliában a cambridge-i Trinity Hall College-ban diplomázott. Piackutató, majd rendszerszervező szaktanácsadó lett; 1975-ben saját céget alapított, számos országban dolgozott, többek között az Európai Bizottságtól is kapott megbízásokat. Új otthonra talált, de soha nem úgy gondolt magára, mint aki visszavonhatatlanul hátat fordított hazájának. Titkon bízott benne, hogy egyszer visszatérhet.

Én tényleg mindig azt gondoltam, hogy ideiglenes dolog. De hát meddig fog ez az ideiglenes tartani? Azt nem lehet tudni. [...] Ugye, a hatvanas években pláne, úgy nézett ki: semmi ok, hogy ez megszűnjön.

23Ahol jó dolgunk van, ott a hazánk.

[...] Sose volt az az érzésem, én most vég-

leg itt hagytam az országot, hanem mindig az volt az érzésem, hogy valahogy ideiglenesen otthagytam, de hátha valamikor vissza tudok jönni.

– Ebben komolyan bitt?

– Hát mondjuk nem is olyan tudatos, nem gondoltam végig. De az volt mindig az érzésem, hogy jó, most itt vagyok, mert itt kell lennem, de ez nem jelenti azt, hogy én szükségszerűen örök időnkig itt leszek, és nem mehetek vissza. Ahogy kinézett a helyzet, pláne úgy a hatvanas években, lehet hogy már nem fogom megérni. De azért várjuk, nézzük, reméljük. Hát én idevaló vagyok...

A befogadó országgal lojális interjúalanyok egyike sem érezte jól magát a magyar emigráns szervezetekben, és szinte mindegyikük határozottan ki is jelentette, hogy ezeket a társaságokat messziről elkerülték.

R. P. (1933) ezt nagyon udvariasan indokolta: a múlt éltetése tőle idegen. A háború, illetve a magyarországi demokratikus kísérlet kudarca után, 1947–48-ban emigrált magyarok és a forradalom után menekültek között óriási különbségek voltak kultúrában, tapasztalatokban és mentalitásban egyaránt. Az ötvenhatos R. P. magyar kapcsolatai mind privát kapcsolatok voltak, amelyeket az óhazából hozott, illetve örökölt. Olyan ismerősök, rokonok, akiket már disszidálásuk előtt is ismert, és az emigrációban újra találkoztak.

Valahogy sosem merült föl, és nem kerestem. És nagyon sok bonfitársunkat – bevalлом – kissé untam. Mert ugye volt ez a 45–47 közötti emigráció, akik kicsit még ott éltek, hogy tovább éltek, és ezt untam. Mondom: az elmúlt, az már rég volt, hogy mi volt itten 45 előtt, abban élni. Jó, hát egy öreg bácsi elanekdotázik. Igen, de hogy abba úgy beleélni magukat, és csak ebben élni – nagyon unalmas. [...] És én sose voltam egy szervezeti ember, ilyen, ahogy az angol mondja, én egy not clubable vagyok. Nem vagyok híve a szervezeteknek, legkevésbé az emigráns szervezeteknek. Nem fekszik nekem az a valami.

...nem érdekel, hogy milyen állampolgár vagyok

Az 1948-ban kivándorolt Sz. R.-nek (1924) elbeszélése szerint komoly akadályokat kellett legyőznie emigráns élete során, mégis azt sugallta, hogy beilleszkedése egyfajta lineáris fejlődés volt. Párizsban kezdetben alkalmi munkákból élt, majd kereskedőként dolgozott. Tanult a Sorbonne-on, és tagja lett a párizsi Martinovics Szabadkőműves Páholynek. 1968-ban Németországba költözött, Münchenben használt gépkocsikkal foglalkozott, aztán Milánóban lett ingatlankereskedő. Igazi világpolgárként élt, aki bárhol jól érezheti magát, megtapasztalta a nyugati demokráciát, nem vágyódott Magyarországra, a diktatúrába, hiszen az elől menekült el.

És én annyira kozmopolita voltam akkor is. Engem nem érdekel, hogy milyen állampolgár vagyok. Persze egy állampolgárság érdekelt, hogy adminisztratív szempontból legyen egy nemzeti útlevelem.

S. N. (1932) is könnyen alkalmazkodott az amerikai életmódhoz és környezethez. Ezt azzal magyarázta, hogy egyrészt fiatal volt, amikor 1956-ban kikerült, másrészt benne nem volt semmiféle magyarságtudat, soha nem kötődött egyik országhoz, egyik nemzethez vagy kultúrához sem. Így az sem okozott számára problémát, hogy hazát kellett váltania. Természetéből fakadóan *elfogadó alkat* volt.

Bennem mondjuk ilyen magyarságérzet nincs, nekem nincsenek gyökereim, se Magyarországon, se Amerikában. Én negyvennégy évet éltem kint, tehát többet, mint amennyit itt éltem. Huszonnégy éves voltam, amikor elmentem, most két éve vagyok itt [Magyarországon], nagyon jól megvagyok, de nekem sehol nincsenek gyökereim. [...] Én mindent el tudok fogadni, ha nem is megszeretni, de elfogadni.

Amerikai élete rokonai segítségével indult 1957-ben; férjével egy kisvárosba kerültek, nem sokkal később azonban a jóval több lehetőséget ígérő New Yorkba költöztek. Néhány év elteltével egyedül maradt két fiával, s keményen meg kellett dolgoznia a család fenntartásáért. De szorgalma és kitartása átsegítette a nehézségeken, számítógép-programozó lett.

Elhatároztam, hogy el kell mennem valamit tanulni, és akkor mentem el komputer-programozó iskolába. Akkor mondták az emberek, akik már csinálták, és komputerrel foglalkoztak, hogy nagyon nehéz lesz ebbe belejönni stb. Mondtam, jó, ha lehetetlen, akkor majd valami mást kitalálok, de ameddig nem lehetetlen, addig próbáljuk meg. Sikertelen.

Neki is sikerült beilleszkednie. Hasonlóélethelyzetű honfitársaival civil kapcsolatot tartott, de soha sem kereste meg a magyar közösségeket, az az életszemlélet, világkép, amit ezek a csoportok ápoltak, idegen volt tőle. Az interjú során többször is szóba hozta, hogy nem érez közösséget a magyarokkal, és sem a vallás, sem a hagyományok nem képviselnek számára értéket.

Én nem szeretek semmiféle együletet, semmiféle közös dolgot, az nem az én világom. [...] Részben a magyar egyesületek azok általában keresztények voltak, és részben régi magyarok, én nem tudom, szóval, mi soha nem tartoztunk bele semmibe. [...] Én nem kívántam az egyesületi dolgokat. [...] Ott, ahol laktunk először, amikor bementünk New Yorkba, igen, ott laktak magyarok, azok általában az 56-os magyarok voltak. Egypárat ismertünk, de még Magyarországról, tehát mi inkább így barátoktunk, akiket még ismertünk innen.

G. C. (1937) 1957-ösztől Zürichben anyjával és két fivérével közös lakásban élt. A svájciak számos területen segítették őket, de viselkedésüket olykor

lesajnálónak érezte. Számára már nehezebb volt a beilleszkedés: bár igyekezett megérteni és elfogadni a svájci mentalitást, sok minden bántotta. Úgy érezte: *a politikai rabság megszűnt*, de helyette *társadalmi rabságba* került, olyan írott és íratlan szabályok közé, ahol állandóan arra kellett vigyáznia, hogy úgy viselkedjék, ahogy elvárják tőle. Ösztöndíjjal francia–német szakon kezdte meg egyetemi tanulmányait, de „kapaszkodó”hiányában nem találta helyét: *személytelenség is uralkodott az egyetemen, [...] elveszttem ott a nagy sokaságban, és nehéz volt a kapcsolatokat is fenntartani azzal a pár emberrel, akivel volt.* 1960-ban megszakította a tanulmányait, dolgozott, majd Londonban élt néhány hónapot. Hatéves szünet után folytatta az egyetemet, és közben hosszabb időt töltött Párizsban és Argentínában is. 1974-ben doktori vizsgát tett. Ezt követően nyelvtanár volt, aztán tíz évig egy menekültotthonban dolgozott.

Elbeszélésében olyan nőként mutatta be magát, aki sohasem vágyódott vissza Magyarországra. Bár az élete korántsem volt problémamentes, mindig is úgy érezte, a nehézségek nem a körülményekből, hanem saját személyiségéből adódnak. Csak több évtized elteltével, az interjú során ébredt rá: ahhoz, hogy oly nehezen találta meg a helyét a világban, az emigránslét is hozzájárulhatott.

Nekem nem, honvágyam se volt soha. Nem gondoltam arra, hogy nekem könnyebb lenne itthon. Nem hittem, hogy könnyebb lenne, nem gondoltam. Úgy gondoltam, hogy az én személyes problémáim pontosan ugyanúgy itt is meglennének. És mondjuk én talán akkor még nem láttam eléggé a környezetnek a szerepét. Azt most jobban látom, hogy azért a környezetem is szerepet játszott. Nyilván az egész emigrációs szituáció is megnehezítette a helyzetemet, amit akkor nem annyira láttam, mint most. Szóval azt én akkor leértékeltem. Akkor nagyon úgy láttam, hogy minden csak az én privát problémám. De hát azért az nem egészen volt úgy.

A magyar kör viszont elég gyakran összejárt

Ö. B. (1933) emigráns élete, ha nem volt is zökkenőmentes, semmiféleképpen sem volt sikertelen. Az első négy évet Franciaországban, illetve Svájcban töltötte, csak 1961-ben szánta el magát, hogy bátyját követve az USA-ban telepedjen le. Selyemfestőként kezdett dolgozni, majd lépésről lépésre, kemény munkával textiltervező lett. Megtalálta helyét az új világban. Befogadták őt, és ő is elfogadó volt. Felvette az *amerikai tempót, nem nézett hátra*, többnyire érdekes, jövedelmező állásai voltak, és bár voltak magánéleti gondjai, összességében pozitív mérleget állított fel. 1982-ben férjhez ment egy Kanadában élő magyarhoz.

Narratívájában az a legszembetűnőbb, hogy bárhová ment, a régi, itthoni, többnyire arisztokrata kapcsolatait kamatoztatta. Franciaországi és svájci történeteinek főszereplői éppúgy ebből a körből kerültek ki, mint ahogy Amerikában is mindig felbukkant egy magyar, szinte *bálózat volt a magyarok között*, mindenki segített a másoknak, ismeretlenül is, ez volt a hátországa, ez nyújtott biztonságérzetet.

Azt tudtam, hogy a családom várt, de azt nem tudtam, hogy ezzel jár több száz magyar, akik mind a bátyám barátai voltak. Öt év alatt fölelevenedtek a régi ismeretségek meg barátságok, mert nagyon sok ember ment ki. Ezeknek már elmondta ötszázszor, hogy majd én jövök, de már csak legyintettek, hogy áh, úgyse jön. Hát jöttem. Mindenki várt. [...] Ezek mind vártak már. És akkor ide mentünk vacsorázni, meg oda mentünk vacsorázni. Megismerkedtem egy csomó emberrel.

És bár voltak kapcsolatai a befogadó társadalom tagjaival is, azokat felszínesebbnek, értéktelenebbnek tartotta. Számára a jó kapcsolathoz, ahhoz hogy értsék egymást, elengedhetetlen a közös kulturális gyökér.

Magyar egyedülálló nő létemre képtelen voltam egy olyan kapcsolatot teremteni, aminek jövője is van. Mert bár szeretem az amerikaiakat, de annyira más a mentalitás. Nebéz lett volna például házasságba belemenni egy amerikaival. Az indítómotor nem volt ott. Tehát hogyha én azt mondtam, hogy Lánchíd, akkor ő nézett rám, mint borjú az új kapura.

Éppen ezért kereste a kapcsolatot a kinti magyarokkal, akikkel könnyen közös nevezőre jutott.

Ott [New Yorkban] minden évben vannak nagyon nívós és nagyon szép magyar bálók. Az egyik a piarista bál, a másik a katolikus bál, három vagy négy bál. Az ország többi részéről is jöttek erre az eseményre.

Viszont nem találta a közös hangot a háború előtt vagy alatt emigráltakkal, kerülte őket. Magát mint ötvenhatost azonosította, bár a forradalomban nem vett részt, „csak” 1956-ban menekült el az országból. A korábbi disszidensekkel szembeni ellenszenvét nem a politikai másként gondolkodással, hanem a kulturális, viselkedésbeli különbségekkel magyarázta.

Volt magyar ház, de nem az a fajta társaság és nem az a fajta magyar, akit mi szívesen kerestünk volna. Először is nem ötvenhatosok lehettek. Én azt hiszem, ők régebbi magyarok voltak. A már régebben ott élő emberek azt mondták – mármint régebben, mint én –, hogy ezek között az emberek között állandóan viszálykodás és versengés van, és én azt mondtam, hogy nekem ebből elég volt, erre nincs szükségem. Én távol tartottam magam tőlük, úgyhogy velük nem volt kapcsolatunk.

T. B.-ből (1929), a huszonhét éves ötvenhatos disszidensből Svájcban sikeres reklámszakember lett. Bár az interjúban beilleszkedésre vonatkozó köz-

vetlen reflexiókat nem találni, az, hogy megtartotta kétlakiságát, s hogy mind a mai napig munkája része a kapcsolatkeresés, legyen az illető svájci vagy magyar, arra enged következtetni, hogy sikeresen integrálódott ugyan a svájci társadalomba, de érzelmileg fontos kapcsolatait mégis magyarokkal kötötte. Magyar feleséget választott, magyarokkal barátkoznak.

A barátaink természetesen többnyire magyarok. Svájcban 56 után több mint tízezer magyar telepedett le. Ebből több ezer magyar él a zürichi agglomerációban, és ezek közül kb. egy tucat a baráti körünkhöz tartozik. Van néhány svájci barátunk is, de nem sok. Nekem egy sor svájci kollégám, mondhatnám barátom van, akivel hébe-hóba találkozunk. A magyar kör viszont elég gyakran összejárt.

...az embernek alkalmazkodnia kell

P. B. (1934) 1956-ban ígéretesnek induló irói pályát hagyott maga mögött. Beilleszkedéséről új hivatásán keresztül beszélt. Miután az emigrációban hamar felismerte, hogy a magyar nyelvvel külföldön nagyon nehéz, szinte lehetetlen értékeset alkotni, nem szabad hiúábrándok között élni, túl kellett jutnia ezen a krízisállapoton. Új hivatást talált magának. Ehhez az Oxfordi Egyetemen tanult, majd filozófiát és pszichológiát hallgatott Londonban. Később pszichoanalitikusi képzést kapott, és ekként praktizált.

Koncentrálni kellett dolgokra, angolt tanulni. A karrier szempontjából személyesen úgy éltem meg, hogy hirtelen ott találtam magam egy másik nyelvterületen, és az ember egy darabig várja, hogy megszólaljanak magyarul, aztán csak rájön, hogy nem fognak megszólalni magyarul. Akkor emigráns magyar író legyek? Itt elnéztem ezeket az emigráns magyar írókat, és láttam, ezek teljesen fantáziavilágban élnek, mondom, ez nem egy járható út. Egy darabig nem tudtam, mit csináljak. A végén úgy döntöttem, hogy a filozófia irányában megyek tovább. [...] Közben találkoztam az angliai magyar pszichoanalitikusokkal, és ott is emberrel foglalkoznak.

Felismerte, hogy számára a kiutat a hivatás, az értelmes tevékenység, az új életcél jelentheti.

Azzal, hogy az ember talál magának területeket, amelyeken dolgozhat, amiken tevékenykedhet, ami tényleg érdekli, szerintem ez egy jó megoldás, az nagyon segít. Gondolom, ha valakinek ilyen nincs, akkor sokkal rosszabb lehet a helyzet. Odáig eljutottam, hogy kell az életnek értelmét keresni, nagyobb, mint magyar összefüggésben, és akkor azt mondtam, hogy a humanizmus. [...] Azt hiszem, nagyobb összefüggést kell keresni, tehát nem lecserélni a magyart az angollal, hanem keresni kell egy akkora összefüggést, amelybe mindkettő belefér. És akkor indultam el a humanizmus felé. Nem volt új gondolat nekem a humanizmus, de fontosabbá vált, mint addig. És én így oldottam meg.

N. T. (1943), a nyughatatlan kalandor mindig másra, folyton máshová vágyott. Egész életében kereste a változást, a változatosságot, s annak érdekében, hogy befogadják, könnyen és örömmel alkalmazkodott. Életszemlélete, alkata is erre az életformára predesztinálta. Ausztráliában telepedett meg, egyik városból a másikba költözött, szinte állandóan úton volt, de mindvégig azzal a tudattal, hogy egyszer újból hazatalál. A vendéglátóiparban, többnyire szállodákban vezetőként dolgozott, munkája kapcsán élt Angliában és a Bermuda-szigeteken is.

Mindenhol jól éreztem magam. Rendkívül otthonosan mozogtam én akkor már Ausztráliában, bárhova mentem. Mindenhol rendkívül jól éreztem magam, mindenhol találtam pikantériát, érdekességet, különlegességet, életmódot, futó kapcsolatokat, ismeretségeket. Érdekes életforma volt ez. Ez olyan, mint a vándorcirkusz. [...] Máma itt, holnap ott. [...] Beilleszkedtem. Mondhatnánk, papíron teljes életet éltem. De állandóan az az érzés volt bennem, hogy máma itt, holnap ott, és oly mindegy. Tehát tulajdonképpen nem éreztem úgy, hogy én most ott tudnám befejezni, vagy valami egetverő nagyot alkotni. Próbálkoztam egy-két dologgal, de úgy nem tudott engem lekötni semmi. A legnagyobb élvezet az egész kint tartózkodás alatt az volt, hogy amikor csak kedvem volt, szedtem a sátorfámat, és odébbálltam, bosszú kilométerekkel arrébb. Az az Ausztrália egy hatalmas földrész, egy nagy ország. [...] De igaz, hogy az első nap, hogy átléptem a határt, és kivettem a lábam az országból annak idején, már akkor mondtam, hogy én majd egyszer jövök haza.

Visszaemlékezése tele van reflexiókkal. A beilleszkedéssel kapcsolatban a kölcsönösség szükségessége mellett érvelt. Tudta, tennie kell azért, hogy elfogadják, befogadják, és ezzel párhuzamosan neki is el kell fogadnia a másik kultúráját.

Többnyire az okos ember mindig úgy döntött, hogy kereste az eredeti népnek a kapcsolatát, mert el kellett hogy fogadtassuk magunkat először is ahhoz, hogy ott zökkenőmentesen, jól tudjunk élni. Ez nem azt jelenti, hogy az ember veszítse el az identitását, de nagyon fontos dolog az, hogy van egy közmondás: „Ha Rómába mész, akkor úgy kell csinálnod, ahogy a rómaiak csinálnak.” Nem? Úgyhogy ez valóban ül mindenféleképpen, tehát az embernek alkalmazkodnia kell. [...] Tehát egy emigráns, mikor elmegy egy idegen országba, el kell fogadnia azt, hogy az a nép az esetleg egy más mentalitás, más szokásokkal, más vallási beállítottsággal, és sok minden más dologgal foglalkozik kultúrájánál fogva, mint ahogy mi. Tehát akkor inkább azt el kell sajátítani, udvariasan át kell venni tőlük, és úgy lehet valahogy az embernek a jég hátán is megélni.

Mindemellett –több interjúalanyhoz hasonlóan –büszkén őrizte nemzeti önazonosságát, mi több, a nemzeti jelképek használatával fenn hirdette is.

Voltak megnyilvánulásaim Ausztráliában, amik elengedhetetlenül magyarnak tűntek, mint például több kocsim volt, de az utolsó két autómiban – és remélem, fogok tudni hozni róla fotót –, ugye fehér kocsim volt, és az autóban végig versenycsík volt festve, piros-fehér-zöld végig. És minden kocsimban hátul ki volt az ablakba ragasztva a Fradi-embléma. Szóval azt csak az tudta, hogy mi az, aki magyar volt, és látott engem az utcán ezzel közlekedni. És nemegyszer fordult elő, hogy magyarok, ugye – azt az ember nem tudhatja, mert ott mindenkinek ausztrál rendszámú kocsija van – dudáltak rám és integettek, és némelyik még ki is üvöltött az ablakból, hogy „Hajrá Fradi!”, mert látták hátulról. Mert volt, amikor háromszögletű Fradizászló is volt a kocsimban. Tehát kokárda, magyar zászló, magyar csíkok, ezek voltak benne. Én nagyon büszke voltam arra, hogy akármilyen társaságba vagy munkába mentem, elsősorban kibangsúlyoztam, hogy én magyar vagyok. Az valahogy nekem egy olyan dolog volt, hogy „Gyerekek, itt vagyok, és nektek még ilyen nincs a bélyeggyűjteményetekben. Tehát, tegyetek engem be!”

Amint láttuk, N. T. be akart illeszkedni, és ennek érdekében természetesen mihamarabb el akarta sajátítani a nyelvet. Ezért sem kereste a kapcsolatot az ausztráliai magyar emigránsokkal, hiszen többségük zárt közösségben élt, alig volt kapcsolatuk a befogadókkal.

Az az időszak, az nem telt úgy el, hogy különösebben sok magyar barátot vagy ismerőst gyűjtöttem volna magam köré. Valahogy úgy hozta a sors, hogy nemigen akadtam össze velük. Ami nem egy hátrány végeredményben, mert hát hadd mondjam el őszintén, ez sokat segített abban, hogy akklimatizálódjak, és beleilleszkedjek egy kicsit jobban az ottan életformába, környezetbe. És mondjuk, hogy nyelvtanuláshoz is ez jobban segített hozzá így. Mert nagyon sok példa van előttem, hogy magyarok kijöttek, már évek óta ott voltak, és még mindig nem tanultak meg rendesen angolul. Mert annyira csak a magyar környezetre, magyar ismerősökre és rokonokra szorítkozva, magyarként éltek továbbra is ott az életüket. Én is magyarként éltem az életemet, de ugyanakkor nem zártam be a kapukat a helyi szokások előtt vagy a helyi, mondjuk, nyelv előtt, ugye, ami nagyon fontos.

Z. T. (1930) 1976februárjában érkezett Hollandiába. Teljesen új életet akart kezdeni, és ennek sikerét csak úgy látta biztosítva, ha minden kapcsolatot megszakítja Magyarországgal. *Azokat a terheket, amiket egy ilyen kommunista rendszerben az embernek a nyakába tudnak rakni, azt sem egyénileg, sem a család részére nem akarom vállalni.* Félt attól, hogy az államvédelem a határokon túl is eléri, és nem akart zsarolási lehetőséget hagyni. Lemondott az állampolgárságáról, lakását az államra hagyta. Emigrálását végérvényesnek tekintette, nem akart visszajönni, nem is hagyott lehetőséget erre. A beilleszkedés számára magától értetődő szükségszerűség volt.

*Hát én pontot tettem az itteni életem végére. Én nem akartam kétféle módon la-
vírozni. Be akartam teljesen illeszkedni a holland társadalomba.*

Hollandiában élő családjától és a hollandoktól is sok segítséget kapott. Mint majd mindenkinek, eleinte neki is voltak nehézségei, de ő azért jött a szabadság országába, mert tudta, hogy ott majd föl szabadulás, kibontakozás jön [...], ott majd jobb lesz, és ennek érdekében meg is tett mindent. A nyelvet elsajátította, értelmes munkát keresett és talált egy egyetemen. Miután első házassága (melyet egy Magyarországról ismert asszonnyal kötött) válással végződött, egy holland asszonnyal alapított családot. Papi hivatását ugyan feladta, de önkéntes karitatív feladatokat vállalt. Otthonérezte magát, elfogadta az embe-
reket, akik befogadták, megtanult *hollandul élni*.

Elfogadáshoz vagy toleranciához az akaratnak mindig két oldalról kell jönni. Szóval azt akartam mondani, hogy önmagammal is kompromisszumot kell kötnöm [...]. És hát minden ilyen kompromisszumnak vannak előnyei, hátrányai. Úgy érzem, hogy ez a jövő útja a nagyvilágban is.

P. J. (1940), aki 1972-ben érkezett Amerikába, Magyarországon elindult filmes karrierjét akarta folytatni, kiteljesíteni Los Angelesben. Ennek rendelt alá mindent. Raktárosként, autókereskedőként kezdte, az elsőévekben egyedül arra koncentrált, hogy minél tökéletesebben elsajátítsa az angol nyelvet, és anyagilag független legyen. Visszaemlékezése az eleinte kisebb, idővel egyre fontosabb filmes munkák, a szakmai kapcsolatok felsorolásából áll. Beilleszkedni a hollywoodi filmesek társadalmába akart. Felidézett szakmai-társadalmi sikereivel azt sugallta, hogy befogadták, elfogadták őt. Megtanulta a szakmát, elismert, foglalkoztatott forgatókönyvíró lett –de azzal is tisztában volt, hogy ugyanaz, ami a nagyoknak megadatott, neki nem sikerülhet soha. Tudta, és el is fogadta, hogy kompromisszumokat kell kötnie.

Mi [magyar filmesek] soha az életben nem tudtunk volna odakerülni, hogy egy olyan filmet csináljunk, mint Coppola vagy Scorsese. Számunkra ez nem lehetséges! Ezt még ők is nagyon nehezen tudják megcsinálni maguknak. [...] Emlékszem, a Scorsese kijelentette egyszer, hogy ő minden filmjébe úgy kezd bele, hogy talán ez lesz az utolsó filmje. Mert nem tudja, hogy a következőre hogy lehet pénzt szerezni. Ezt mondja a Scorsese, aki a világ egyik legtehetségesebb filmese. Nem is sikertelen, ráadásul. Mi ezt tudtuk, nagyon jól, hogy ez az út nem járható a számunkra. Tehát nem is nagyon érdemes ezen erőlködni annyira. Hanem olyan szituációt kell szerezniünk magunknak, ahol azért mégis a szakmában vagyunk bizonyos szempontból, ami kielégítő. Túlzottan nagy elvárásaink ne legyenek – mert akkor boldogtalanok maradunk.

Mivel mindent annak rendelt alá, hogy az amerikai filmes szakmába beke-
rüljön, a kinti magyarokat teljesen kizárta az életéből.

Semmi kedvem abhoz, hogy én magyar vendéglőbe járjak, magyar pékhez járjak, magyar henteshez járjak, és magyar mit tudom én, kinél dolgozzak fillérékéért.

A célját elérte, mi több, sikeresnek is érezte magát: amerikai filmes lett. Bár *leírta* Magyarországot, családjá miatt mégsem tudott teljesen elszakadni, a fia itthon maradt, nélküle nőtt fel.

Hanem irgalmatlanul rosszul éreztem magam, hogy van egy gyerekelem, [...] és én nem vagyok ott, ahol a gyerekelem van. A feleségem meg elvált tőlem. Szóval borzasztó rosszul éreztem magam.

...megszakadt az életem...

Z. K. (1920) az eddig bemutatott ötvenhatosoktól eltérően középkorú volt, amikor disszidált. Angliába ment feleségével. D. K.-hoz (1928) hasonlóan neki is olyan hivatása volt –költészet, újságírás –, amelynek sikeres műveléséhez anyanyelvi szintű nyelvismeretre van szükség. Bár a nyelvet hamar elsajátította, ezt a szintet soha nem érte el. A házaspárnak komoly megpróbáltatásokban volt része, mire tíz év elteltével mindketten stabil helyet találtak maguknak: ő tisztviselő, a felesége könyvelő lett. A kényszerű menekülés okozta sokkon azonban jó ideig nem tudott úrrá lenni, és hivatásának feladása jobban megviselte, mint a mindennapi megélhetési gondok.

Olyan görcsös állapotban voltam. Az az öröm megvolt bennem, hogy megmenekültem valami nagyon rossztól, de az, hogy megszakadt az életem... Tudtam, hogy egészen más emberré kell átfőmálódnom, más munkával kell eltölteni az életemet, mint amit imádtam csinálni. [...] különösen érzékeny volt a dolog, mert én a magyar nyelvből éltem. Hát ez jelentette a megélhetésem, ez volt a szenvedélyem, írni. És tudtam, hogy soha nem fogok esetleg tollat a kezembe venni. Idegen földre kerülök, németül, franciául, olaszul jól beszéltem, amikor kimentem. Szóval nem jelentett volna problémát. Pechem, hogy Angliába kerültem, amelynek nyelvét nem beszélem. Mert akkor már nem fogadtak be ezek az országok, ahová én mentem volna.

Helyzetét nehezítette a büntudat,²⁴ amelyet az itthon hagyott társak sorsa miatt és azért érzett, mert *megfutamodott*. De mindezek ellenére az interjúban azt mondta, számára a beilleszkedés nem okozott különösebb gondot. Igaz, sok minden hiányzott a múltból, Magyarországból, de ahhoz, hogy élni tudjon, megtanulta: *nem szabad, hogy hiányozzon*. Végül is –kompromisszumok árán ugyan –sikerült *egy szép, csöndes, polgári életet felépítenie*.

24A büntudat kérdése a többi interjúban nem került felszínre, rejtve maradt.

Z. K. számára fontos lett volna a kapcsolat a kinti magyar közösségekkel. Az első időben látogatták is a rendezvényeiket, de az évek során ők is elmaradtak.

Volt az úgynevezett Mindszenthy Klub, above mi is elmentünk egyszer-kétszer, de olyan emberek voltak ott, akik beittak, verekedtek, bicskáztak. Aztán mi távol tartottuk magunkat tőlük. [...] Hát szóval mit keressek én akkor egy ilyen közönséggel, vagy ilyen társasággal. Megpróbálkoztunk, hogy maradjunk magyarok között, de valahogy nem ment.

A belső otthon a legfontosabb

A beilleszkedés dimenziójában nehéz L. D. (1938) narratíváját elemezni. Az avantgárd fotóművész Nyugatra érkezte (1967) után abbahagyta a fotózást, alkalmi munkákból élt, verseket írt, aztán zenekart alapított, kommunában élt, egész életét valami *misztikus keresés*, a *végső tudás megszerzésének vágya* töltötte ki. Ezért volt úton mindig –a szó mindkét értelmében. Bejárta szinte az egész világot, mindenhova elment, amire reinkarnációs meditációi során visszaemlékezett. Sehol sem telepedett le, nem keresett magának hazát; úgy érezte, a lélek belseje felé irányuló utazás a lényeges.

Ez a fogalom, hogy haza, a haza nem foglalkoztatott engem soha. Én otthon éreztem magam mindenütt. Mindig ott voltam, ahol otthon éreztem magam. Ahol nem éreztem otthon magam, onnan továbbmentem. De ez nem jelentette azt, hogy ott jobban otthon voltam, mint máshol. Indiában is mindig nagyon otthon éreztem magam, Franciaországban is, Ibizán is, Bretagne-ban például szintén otthon érzem magam, ha ott vagyok, Amszterdamban nagyon otthon voltam. Ausztriában nem voltam soha otthon, Svédországban sem. Koppenhágában igen, de Svédországban nem. Vannak országok, amik vonzzanak, és ahol laktam is, ahol maradtam is tovább, és vannak olyanok, amelyek kevésbé. [...] Otthon akkor vagy, ha belsőleg hazaérsz. [...] A belső otthon a legfontosabb. Minden embernek van egy bizonyos feladata minden életben. Ott kezdődik a dolog, ha már tudod, hogy te már éltél és még valószínűleg élni is fogsz, máshol, más életben, akkor te egyik életedben éltél Egyiptomban, másik életedben Indiában, harmadik életedben Alaszkában, a negyedik életedben Dél-Afrikában vagy a Fidzsi-szigeteken. Egyik életedben kínai vagy, másokban fekete, a harmadik életedben indián, a negyedikben magyar, akkor ezeknek a fogalmaknak, hogy otthon, haza, hazamenni, visszajönni, egészen más jelentőségük van, mert visszatérsz akkor újra, ha ezt az életedet befejezted. Visszatérsz egy bizonyos otthonba megint, onnan aztán megint kitelepülsz egy földi otthonba, egy új életbe, egy más korba, egy más kultúrába. Ez a fajta „otthonlevés” egy másabb „otthonlevés”. Ilyen otthonlevésnél nincs faj, nincs ország.

Az eddig idézett visszaemlékezésekből az derült ki, hogy ezek az emberek többségükben valamilyen szinten már tudták az adott nyelvet, hiszen olyan családból jöttek, ahol a nyelvek ismerete magától értetődő volt. *Nekem a nyelvvel nem volt problémám, mert én gyerekkoromban a németet és a magyart majdnem egyformán jól beszéltem. Mert nálunk, az osztályidegen családban volt egy német fräulein.*²⁵ Voltak ismereteik a befogadó országról, annak kultúrájáról. Nyitottak voltak az újra, az elfogadó attitűd segítette őket a beilleszkedésben. Az alkalmazkodni akarás, a befogadó országgal szembeni lojalitás egyik esetben sem vezetett a teljes asszimilációhoz. Mindvégig magyarként határozták meg magukat, és ha megszakadtak is kapcsolataik az óhazával, egyikőjük sem tagadta meg gyökereit, megőrizték anyanyelvüket, kultúrájukat.

A többség közvetlen családtagjai Magyarországon maradtak. Legtöbben arról számoltak be, hogy rendszeres kapcsolatban voltak velük, vagy ha a disszidálást követően rövid ideig nem tudtak is egymásról, amint valamennyire konszolidálódtak a körülményeik, újból megkeresték egymást. Az elsőévekben levélben jöttek-mentek az információk, majd a telefon elterjedésével egyre gyakrabban beszélgettek egymással. Az itthon maradtak támogatása természetes volt számukra, élelmiszer- és ruhacsomagokat küldtek haza. Sokakat meglátogattak a szülők, többnyire a disszidens anyagi támogatásával. Aztán amikor állampolgárságot szereztek, egyre többen és egyre többször látogattak Magyarországra.

Az emigrálás tehát megoldotta a problémát, ami elűzte őket: szabad világban élhettek, ahol nem érte őket hátrány a származásuk vagy politikai meggyőződésük miatt. Ezekben a narratívákban sikeres életutakat ismerhettünk meg.

Az eddigi elbeszélések egyikében sem találtunk olyan utalást, hogy az interjúalany megtagadta volna magyarságát. Láttuk, hogy többek számára fontos volt a nemzeti hovatartozás kérdése, ők beszámolójukban részletesen szóltak ezzel kapcsolatos –többségében pozitív –tapasztalataikról és érzelmeikről. Mások viszont nem szenteltek nagy teret ennek a kérdéskörnek, néhányan még szóba sem hozták, de ez egyik esetben sem jelentett elutasítást. A beilleszkedés szempontjából kevésbé sikeresnek vagy éppen kudarcnak látszó történetekben viszont a magyarnak lenni kérdése többnyire kiemelt jelentőséget, szembetűnően nagy hangsúlyt kapott, legtöbbször negatív vonatkozásban.

²⁵Kisasszony (német), német nevelőnő.

...hogyan megtartsuk a magyarságunkat

Többen elzárkózva, magyarságukba fordultan éltek az emigrációévtizedeiben. Ezeknek az embereknek az önbemutatása erős érzelmi hangsúlyokkal te-

li magyar kötődést mutat. Magyarságtudatuk emigrálásukkal megerősödött. Volt, aki szinte szégyellnivalónak érezte vagy egyenesen elutasította az integrációt.

Á. B. (1930) egy segélyszervezet jóvoltából Los Angelesben kötött ki ötvenhat után. Előbb kisegítőés segédmunkákat végzett, majd szorgalommal, kitartással és kinti honfitársai segítségével saját, jól menő vállalkozást hozott létre. Kinti életéről két vonatkozásban beszélt. Mindent megtett, hogy egyrészt megteremtse családja anyagi biztonságát, másrészt, hogy megőrizze magyarságát. Ez a nagyon erős magyar kötődés szervezi a történeteit. Megfogalmazása szerint soha nem akart beilleszkedni az amerikai társadalomba. A beolvadásról nemcsak mint nem követendő, hanem mint elítélendő stratégiáról beszélt. Magyarságát mindenáron őrizni akaró és tudó igaz honfiként mutatta be önmagát.

Feleségével –aki édesanyjával és testvérével még a világháború alatt menekült el Magyarországról –rendszeresen részt vettek a Los Angeles-i magyar ház rendezvényein. Valóságos kis Magyarországot teremtettek maguknak, vasárnaponként istentiszteletre jártak, hétvégi magyar iskolát szerveztek, bálokat rendeztek. *Egyémásra voltunk nagyon utalva, mi magyarok. [...] És ebből aztán az volt, hogy tényleg összetartott a magyarság.* A hatvanas évek vége felé a közösség saját erőből turulmadaras 56-os szobrot állított a Mindszenty téren,²⁶ és rendszeresen felkértek emigráns –később hazai – értelmiségieket, hogy közösségüknek előadást tartsanak. És ők is, mint annyi más amerikai magyar közösség, az egyik legnagyobb magyarság-megtartó erőt a cserkészletben látták.

Los Angelesben egész szép magyar élet volt. Ott készült egy 56-os emlékmű. Egy nagy parknak az egyik sarkát elnevezték Mindszenty square-nek, Mindszenty tercskének. Oda lett fölállítva egy szép nagy obeliszk, sasmadár, 56-os emlékmű. Erősen ott voltunk Los Angelesben, talán a hatvanas évek vége felé. Akkor már anyagiilag jobban álltunk. Közös, társadalmi munkával állítottuk fel. [...] Nagyon szép kis egyházat szerveztünk, ahol magyarul tartották az istentiszteletet. És én nagyon jól éreztem magam. Nem vagyok az a nagy templomba járó, de... És a templom után mindig volt ebéd, vagy volt egy kultúrelőadás, egy Mikulás-est, vagy március 15-e meg lett ünnepeelve. És ez nekem tetszett, mert ez fontos volt a gyerek szempontjából, és abból a szempontból, hogy megtartsuk a magyarságunkat. És a cserkészlet is fontos volt, mert régen cserkész voltam. A cserkészlet tulajdonképpen egy keresztény vallás-erkölcsökön alapuló önkéntes ifjúsági szervezet. Fiúk és lányok voltak benne, és volt három cserkészcsapat is Los Angelesben. Az egyik cserkészcsapat például Gérecz

26Domján Árpád és Julius Gy. Bogár alkotását 1969-ben avatták fel Los Angelesben, a MacArthur Park területén.

Attiláról lett elnevezve. [...] Népdalokat tanultak, verseket tanultak, magyarul kellett beszélni. Ha nem tudott a gyerek magyarul, akkor nem is vittük el a táborba.

Mindezzel szinte hermetikusan el is szigetelték magukat a befogadó ország társadalmától. Egymás között éltek, többnyire magyar házastársat választottak, amerikaiakkal alig tartottak közelebbi kapcsolatot. Természetesen leginkább magyarul beszéltek, sőt magyarságuk megtartása és átörökítése érdekében az anyanyelvre különösen nagy hangsúlyt helyeztek, akár az angol nyelv rovására is. Az interjúalany maga ennek megfelelően az angol nyelvet csak konyhanyelvi szinten sajátította el, hivatalos ügyekben mindvégig segítségre szorult. Lánya négyéves koráig otthon csak magyarul beszéltek.²⁷

Á. B. elbeszélése szerint a magyar emigránsok összetartása a hetvenes évektől fokozatosan lazult, mert *hígult a társaság. Elég sokan jöttek ki, akik jobban a kenyérért jöttek. Mi, akik kimentünk, nekünk muszáj volt, mert a nyakunkról volt szó. Ők már nem igazi magyarok voltak, velük már nem találták meg a közös nevezőt, sőt többnyire el is határolódtak tőlük.*

D. K. (1928) esetében az elzárkózásnak teljesen más motivációi voltak. Nagyon fiatalon érkezett Bécsbe 1947-ben, jövőjeletéről egyáltalán nem voltak elképzelései. *Azt mondhatnám, úgy érkeztem oda, mintha ejtőernyőn dobtak voltak le egy idegen országba.* Három éven keresztül Párizsban alkalmi munkából tartotta fenn magát, egyik napról a másikra élt. Közben versírással próbálkozott. *Mindig a Luxemburg kertben ültem, és ott gondoltam ki a verseimet, és ott olvastam Rilkének a Levelek egy ifjú költőhöz [című művét]. Az annyira fellelkesített, ugye már addig is írtam verseket, hogy én bizony költő leszek, nem leszek tanonc valami gyárban. Akkor elkezdtem komolyabban írni, úgy, hogy az volt a fő érdeklődési köröm.* 1953-ban a Szabad Európa Rádió müncheni szerkesztőségébe került újságírótanoncnak, de egy év elteltével felmondott, mert felháborította, ahogy a CIA emberei, illetve az adó vezetői a munkatársakkal bántak. A magyar forradalom hírére hazaindult, de november elején már csak a Nyugatra özozló menekültekkel találkozott. Bécsben Kővágó József kisgazda politikus titkára és a tolmácsa lett, segítségkérő körútján elkísérte Amerikába és több nyugat-európai fővárosba. 1963–74 között ismét Münchenben, a SZERNél dolgozott, a magyar adások hírosztályának munkatársa volt, és bár akkor sok minden megváltozott a rádiónál, továbbra sem érezte jól magát. 1974-ben Londonba költözött, a BBC magyar osztályának munkatársa lett – az itt töltött tizenkét évről szép emlékeket őriz. 1986-ban Andorrában telepedett le, hogy teljesen átadhassa magát szenvedélyének, az írásnak.

Életvitelében a mindennapok szintjén ugyan teljesen beilleszkedett, az

²⁷Á. B. unokái már nem tudnak magyarul.

asszimilációt azonban több évtizedes emigrációja alatt mindvégig elutasította, küzdött ellene. Elsődleges célja művészi (nyelvi) integritásának megőrzése volt, és ezt csak úgy tudta elképzelni, ha tudatosan elzárkózik az őt körülvevő más kultúrától és nyelvtől.

Talán ezért is szólalt meg ritkán a nyugati magyar irodalomban.

Nem akartam semmilyen módon beolvadni sebova. Ez volt a problémám, 50 éven keresztül kellett harcolnom az ellen, hogy ne angolosodjak, franciásodjak el, hanem magyarul gondolkozzak. Ez sem volt elég, hogy nem felejték el magyarul, hanem hogy amit írok, abban legyen valami fejlődés.

Van egy probléma, amire nem sokan gondolnak. [...] Ha az ember túl hosszú ideig él egy országban idegen földön, akkor fölszívódnak bele az idegen fogalmak, első-sorban a nyelv útján. Nekem szerencsém volt, mert nem tudatosodott bennem ez a dolog gyorsan, hogy nem jó 8-10-12 évnél többet tölteni egy országban. És akkor is tudatosan küzdeni kell az idegen nyelvi befolyás ellen. Az én megfigyelésem szerint azok az értelmiségiek, akik ragaszkodnak a nyelvükhöz, azoknak nem ajánlatos hosszú ideig egy idegen országban élni, mert a szokásokat, a nyelvi fordulatokat öntudatlanul is átveszik, és ez meglátszik. Nekem az volt a szerencsém, hogy a sors valahogy úgy alakult, hogy 12 évnél sehol nem maradtam tovább. Vannak kedves barátaim, akik egy országban élnek 50 éve, és bizony akármennyire igyekeznek, megéreződik a szövegeiken ez az idegenség. Egy költőnek ez dupla teher, mert első-sorban arra kell vigyáznia, hogy ne felejtse el magyarul.

Nevetségesnek tartottam, hogy irodalmi életet játszunk ott, ahol nincs valóban irodalmi élet. [...] Én az emigrációban megszoktam, hogy egyáltalán nem létezem mint költő, mert végül is az ország itt van, a magyarok itt vannak, akkor a magyar költészetnek is itt van a helye. Azt nem mondom, hogy egy költő vagy író ne emigráljon, de akárhogy is van, az irodalom itt van, a zöme, sőt azt lehet mondani, szinte az egésze. Csak néhány, főleg regényíróról beszélhetünk, akinek sikerült kint írnia úgy, hogy folytatta azt, amit idehaza kezdett.

Szinte mindenkit gyötört a honvágy. Az interjúkból körvonalazódó legjellemzőbb stratégiát D. K. fogalmazta meg.

Ez a honvágy nagyon bonyolult dolog, bármilyen egyszerűen hangzik. Különböző módokon és szinteken jelentkezik. A legfontosabbnak azt tartottam, hogy ezt elfojtsam magamban.

Bloody foreigner

Sz. F. (1932) visszaemlékezését a kudarcok, a sikertelen beilleszkedés okainak felsorolása szervezi, története csalódások sorozata. Erdélyből háborús menekültként került családjával Ma gyar or szágra, elvesztette szüleit, a Sztehlo-inté-

zetbe²⁸ került, az otthon államosításáig ott élt. 1952-ben sikerült bejutnia az agrártudományi egyetemre. A forradalom leverését követően csatlakozott az egyik ellenállócsoporthoz, illegális újságot sokszorosítottak. 1956 decemberében tehát ismét menekülni kényszerült. Kanadába került, és bár megkapta a lehetőséget, hogy folytassa tanulmányait, az ehhez szükséges angol nyelvkurzuson megbukott, így elküldték az egyetemről. És ezzel megkezdődtek (és hosszúra nyúltak) a fizikai munkával töltött, keserves évek; kvalifikált munkát nem kapott, állandó megaláztatásokban volt része. 1958-ban megházasodott, és 1961-ben felesége hazájába, Angliába költöztek. Nagy reményei itt sem váltak valóra, többéves küzdelem után sikerült elhelyezkednie egy tejgazdasági kutatóintézetben.

A többszörös menekülés szükségszerű következményének tartja, hogy nem talált új hazára, hontalan maradt, akár Kanadában, akár Angliában élt, mindenütt másságával szembesült. Mindvégig idegennek érezte magát, illetve arról számolt be, hogy idegenként kezelték, lenézték.

– *Amikor Angliában kiderült önről, hogy magyar, hogyan fogadták?*

– *Bloody foreigner – véres idegen. A munkásosztály, az alacsonyabb rendű angol, az idegengyűlölő. Nem találkoztam sehol annyi fasisztával, mint ott. [...] Az egész beállítottságuk tiszta fasiszta. Mert ez a faszizmus, a rasszizmus. Az a fasiszta, aki a szuper-nacionalista. És a munkásosztály eléggé szuper-nacionalista. Akkor, amikor az ember lenn dolgozik a fenéken, akkor teljes súlyával rajta van ez az „idegen”. Először is kétszer annyit kell dolgozni, és kétszer annyit kell tudni, hogy megtartsa az ember a munkáját, mint az angolnak. [...] Hányszor hallottam: „fogd be a szád, te idegen vagy!”*

Bár végül jóállása lett, ahol anyagilag is megbecsülték, mégis mindvégig méltánytalannak érezte, hogy mint egykori ötödéves állattenyésztő-hallgató csak ennyire vihette. Kudarcait, sikertelenségét külső okokkal magyarázta. Például míg mások nyelvtudással érkeztek ki, ő nem beszélt angolul, és azt, hogy nem tudott élni az ingyenes nyelvtanfolyam kínálta lehetőséggel, a nyelvoktatók alkalmatlanságával magyarázta, mintegy elhárítva a felelősséget. Mások viszont *túlképzettségével* indokolta, hogy reményei nem váltak be: ő jobban tudta a szakmáját, mint a kanadaiak vagy az angolok, és ezért nem merték felvenni a képzettségének megfelelő állásokba.

Azok jártak jól, akik tényleg nagyon tehetségesek és tudták a nyelvet. Azok jól jártak. De aki nem tudta a nyelvet, mint én, annyit sem értem, mint egy számár. Mindig azt mondtam, hogyha a külföldi meg akar venni egy lovat, fizet érte. De ha egy

28Sztehlo Gábor evangélikus lelkész 1945 tavaszán a háborús árváknak gyermekotthont alapított.

bevándorló megy, akkor annak meg kell köszönni, hogy beengedték. Pedig az a bevándorló többet dolgozik, mint a ló.

Állandó honvágy gyötörte, mindvégig nyomasztotta, hogy el kellett hagyania hazáját, amely számára, aki korán árvaságra jutott, *a mindent jelentette*. Bár boldog házasságban három gyermeket neveltek fel, sehol sem tudott igazi otthonra lelni, visszaemlékezése telve van keserűséggel.

Kétféle bevándorló van. Egy, aki elmegy, hogy új életet kezdjen, a másik menekül. Na, én az a típus vagyok, aki menekült. Ennekem a hazám végeredményben Magyarország és Erdély. Én 56-ban fel akartam áldozni az életet ezért a hazáért, és árva voltam, nekem ez volt mindenem. Ez egy nagyon érdekes dolog: az árva embernek kije, mije van? Semmije, csak a hazája. [...] El kellett hagynom az országot! Én kényszerből hagytam el, egy nagy depresszióban voltam. [...] Engem a honvágy ölt meg, ezt komolyan mondom. [...] A kimenetel egy törés volt az ember életében. Egy nagy törés volt. És nagyon fáj nekem, amikor itten úgy mondják: „ó, maguknak jó!” Nem tudják, hogy nem volt jó! Nem tudják, mit jelent a honvágy. Elmentünk a templomba, abba a katolikus templomba, azért, hogy összejöjjenek az emberek egy kicsit – mert nem vagyok katolikus. S akkor a végén elénekeltük a Himnuszt, és ottan mindenki sírt. És ezt nem tudják az emberek. Nem tudják, mit jelent bontalannak lenni. Mert bontalan az ember.

A mindvégig erős honvágyát olykor-olykor talán enyhítették az Angliában élő magyar közösségek (főljártak Londonba a Szepsi Csombor Kör előadásaira, a magyar klubba, magyar szilveszterekre), de meg nem szüntették.

I. J. (1929), az ötvenhatos disszidens Angliába ment, a birminghami egyetemen tanult, vegyész-mérnöki végzettséget szerzett. Visszaemlékezése szerint életét a munka és rövid idő alatt tönkrement házassága következményei töltötték ki. Az interjú kint töltött éveket felölelő része szinte teljes mértékben a jómód megteremtéséről, az anyagi javak gyűjtéséről szól. Látszólag beilleszkedett, angol nőt vett feleségül, élete, életmódja nem tért el az angol átlagpolgárétól. Bár az interjú egy pontján azt mondta, hogy az angolok befogadták, mégis elő-előbukkan, mennyire hiányzott neki az a régi, családi légkör, amelyben oly otthonosan mozgott egykor Magyarországon. Barátai nem voltak, sem a munkahelyén, sem a civil életben.

Én nem akarom kritizálni az angolokat. Mert hát azok befogadtak. Elfogadtak, nem éreztették, hogy idegen vagyok. Tíz év után azt mondták, most már ide tartozol hozzánk. [...] De nagyon hiányzott az, hogy beszélni a családról, politikáról, ki vagy, honnan jöttél. Azt mondták, te már angol vagy, úgy csinálj, mint mi. Aki Rómában él, úgy viselkedjen, mint a rómaiak!

A befogadásáról mondtak legdrámaibb ellenpontja az, hogy a családja mindvégig kívülállónak tekintette, mi több, a felesége egyenesen megtiltotta, hogy gyermekeik magyarul tanuljanak, sőt a fia egy veszekedésük alkalmával fejéhez vágta, hogy idegen.

*Aztán egyszer azt mondta nekem: „Átkozott idegen!” Hát aztán megfog, mar-
kolászik, a középső fiú jött be elválasztani bennünket! Hát hogybogy engem bloody
foreignernak hívsz te? Hát mindegy, azt mondtam: „Most te mész innen!”*

Tíz év együttélés után elvált a feleségétől, és teljesen egyedül maradt, má-
gányosan élt, gyerekeivel sem tudott jó viszonyt kialakítani.

...tudatosan vállaltam a hontalanságot

A Kádár-rendszer idején emigráltak közül sokan úgy mentek el, hogy kapcsola-
latukat végérvényesen meg akarták szakítani az országgal, ide soha nem akartak
visszajönni. Ők azonban –bár szintén politikai menekültnek tekinthetők –
mégsem a közvetlen megtorlás, a fizikai bántalmazás, bebörtönzés, felakasztás
elől emigráltak, mint a forradalom leverése után elmenekültek többsége. Ne-
kik nem néhány nap vagy hét állt rendelkezésükre, bennük hosszú ideig érle-
lődött a döntés. Éveken keresztül próbálták a rendszer engedte kereteket tá-
gítani, igyekeztek értelmessé vagy legalábbis elviselhetővé tenni az életüket.
Az előzőekben láttunk arra példát, hogy az óhazával való szakítással párhuzamo-
san megszületett a döntés: mindent meg kell tenni a választott hazába való
beilleszkedés sikere érdekében. Másoknál viszont az itthoni élet tagadása, a tu-
datos elszakadás nem feltétlenül hozta magával a beilleszkedés sikerét.

P. N. (1951) családjával 1983-ban Párizsban ment, kölcsönlakásokban éltek,
majd vidékre költöztek. Nem könnyen, de megszerezte a politikai menedék-
jogot. Kezdetben a család szinte nyomorogott. P. N.-nek megalázó, nehéz fi-
zikai munkákat kellett elvállalnia. Képeit nem tudta eladni, művészetét nem
értékelték, már-már mindent feladni kényszerült, amikor csodával határos
módon rátalált egy mecénás, aki az emigráció alatt végig támogatta. Ám a
könnyen jött anyagi biztonság ellenére sem találta a helyét, a franciaországi
képzőművészeti élet nem fogadta el, nem is fogadta be. Bár úgy ment el Ma-
gyar országról, hogy nincs visszaút, nem tudott vagy nem is akart beilleszkedni
a francia viszonyok közé. Visszaemlékezését az elutasítás jellemzi.

*Ó, én ezt, azt hiszem, első pillanattól kezdve véglegesnek tekintettem. Én innen
tényleg elmentem. Ezért ez annyiban meghatározta a további életemet, meg egyál-
talan a család életét. Tehát azért is nem forszíroztam, hogy a gyerekek magyarul is
tudjanak. Ugyan azt jónak tartom, hogy minél több nyelvet tudunk, de én egy pilla-*

natig sem gondoltam, hogy valaha még egyszer, akár csak látogatóba jövök ebbe az országba. Tehát ez egy teljes szakítás volt ilyen szempontból. Tényleg elmentem, és tudatosan vállaltam a hontalanságot. Azon azért néha-néha elgondolkodtam, hogy vajon akarok-e és leszek-e valaha is valamilyen országnak – történetesen Franciaországnak – honpolgára, állampolgára.

Soha nem érezte, hogy bárhová is tartozna, soha nem érzett honvágyat, állítása szerint számára nem jelent semmit a magyar nemzet közössége.

Honvágyam nem volt. Tudniillik nekem nem volt „bonom” se. Hogy is mondják? „Szerte nézett, s nem lelé / Honját a hazában”.²⁹

P. N. úgy érezte, hogy az emigrálással végérvényesen fel kellett adni mindent korábbi életéből, új életet kellett (volna) kezdeni.

Az ismeretségi körömben alig volt egy-két magyar. Azt nagyon hamar észrevettem, hogy no én abból nem kérek. S az tőlem idegen. Tudniillik nem azért megyek Franciaországba, hogy én ott magyarkodjak. [...] De az egy nagyon megdöbbentő tapasztalat és alapvető élmény Franciaországban is, ahogy rákényszerül valaki, hogy teljesen feladja tulajdonképpen önmagát, a korábbi életét, mindenét. Hiszen az ott nem érvényes, hiszen az egy másik világ. Másik világ. Nemcsak nyelviileg... De az a rosszabb, ha görcsösen visszafelé pillongat, és ráadásul egy olyan világba, ahova nem is akar visszatérni. [...] Nagyon sok olyan emigránst láttam, akinek minden napja, szinte minden órája a honvágytól gyötört, abszurdítás. Szóval azt úgy nem lehet élni. Azt az ember hamar felméri.

Nem tudsz más lenni...

NY. M. (1946) 1979-ben hagyta el Magyarországot, s először szintén Párizsba ment. Házasságot kötött egy francia nővel. *Egy pillanat alatt megoldódott a sorsom ezzel, mert [a feleségem] egy nagyon gazdag nő volt. Csak hát én annyira ósdinak éreztem Franciaországot ezzel a szervilitással, meg minden. Szóval én nagyon friss, fiatalos dologra vágytam. Továbbállt tehát, de felesége nem akart vele menni, így elváltak. Kanadába költözött, ami hát egy teljes rémálom volt, egy öt évig tartó rémálom! Évekig nyomorgott, alkalmi munkákból tartotta fenn magát. Én ott nagyon egyedül éltem! Ott volt először életemben időm például! Mert Magyarországon mindig dolgoznom kellett! És ott fordult elő velem az, hogy nem kellett csinálnom semmit. És ott tudtam elmélyedni dolgokban.*

Az emigráns évek alatt Magyarországgal teljesen megszakadt a kapcsolata, itthoni barátai nem válaszoltak a leveleire, telefonálni pénz hiányában nem tudott. Az emigráns magyarokhoz nem közeledett, lesújtó tapasztalatokat szerzett velük kapcsolatban. A magyar kultúrát is elutasította, kidobta magyar

²⁹Kölcsey Ferenc: *Himnusz* (részlet).

nyelvű könyveit, hosszú ideig nem volt hajlandó magyarul megszólalni. *Az volt a célom, igen, hogy angolul gondolkozzak.* Mindezek ellenére Kanadában sem tudott beilleszkedni.

Ott barátot nem nagyon lehet szerezni, ott ismerősöket lehet szerezni. Tebát volt egy pár ember, akivel úgy kapcsolatban voltam, de ezek olyan nagyon felszínes ügyek voltak. És hát mivel pénzem nem volt, hát arra nem is gondolhattam, hogy egy bárátnőt összeszedek. Úgyhogy ez egy ilyen öt éves szerzetesi egzisztencia volt.

Ezt követően több mint tíz évet élt New Yorkban. A kezdeti eufória hamar elszállt, és bár új felesége révén otthonra talált, s a rendszeresen végzett alkalmi munkákkal még anyagi biztonságot is tudott teremteni, mégsem érezte jól magát. Magányát nem oldotta a társaság sem: egyedül volt, a társas együttlétekből hiányzott a közös kulturális háttér.

Szellemi partnereket nem találtam. Tebát arra nem volt módom, hogy egy könyvről elbeszélgessek valakivel vagy képekről, vagy bármiről. Nagyon jó szívű, nagyon, hogy úgy mondjam, segítőkész emberek tucatjaival találkoztam. Tebát emberileg fantasztikusak voltak, csak szellemileg. [...] Megvolt a maguk világa, és nekem kellett alkalmazkodni. Tebát az én világomról nem lehetett beszélgetni, de az ő világukról remekül.

I. B. (1946), a Magyarországról *kiutált* festőművész, amint 1979-ben Párizsba érkezett, menedékjogot kapott, és különböző menekültügyi szervezetek támogatták. Egy év múlva bevándorlólóutlevéllel a zsebében Amerikába ment. Ott élt 2003-ig. Volt, amikor komoly nehézségekkel küzdött, szinte nyomorgott, máskor meg éveken át biztonságban élt, jól fizető illusztrátori munkákat kapott.

Nagyon változó volt, voltak jó éveim, voltak nagyon rossz éveim. Több volt a rossz év, mint a jó év. Nem tudom általánosítani, nagyon személyes volt. Voltak olyan évek, amikor nagyon rosszul éreztem magam, és volt pénzem. De voltak olyanok, amikor nagyon jól éreztem magam, de nem volt pénzem. Aztán beteg voltam. Mindenféle volt! De voltak nagyon nehéz évek, meg magányosabb évek.

1990-ben már műtermet bérelt magának, festményei szinte minden évben megjelentek valamelyik kiállításon, egy részüket el is tudta adni. Sikerei voltak, ám sem az amerikai társadalomban, sem New York művészeti életében nem volt otthon.

Én nem próbáltam meg amerikai lenni, és az én magam magyar világát sem csínláltam meg. Voltak magyar barátaim, akikkel rendszeresebben találkoztam. [...] mély amerikai kapcsolataim is voltak. Még az elején volt, hogy Amerikában inkább amerikaiul kéne élni. Ez nem sikerült, nem sikerült teljesen átvenni a ritmusát, a mentalitását. De a mindennapok szintjén automatikusan úgy éltem, ahogy New

Yorkban az emberek élnek. Nem igazán [volt elképzelésem a jövőről], bát szóval hazudnék, ha azt mondanám, hogy lett volna. Mély lélegzetet vettem, és úgy egyik napról a másikra éltem meg a dolgot.

Ty. B. (1945) szintén arról beszélt, hogy elmenetelével örökre hátat akart fordítani szülőhazájának. 1979-ben ment el, úgy, hogy *nem érdekli Magyar ország. Keresek egy másik nyelvet, másik országot, másik népet.* Előbb Párizsban tengődött, menedékjogért nem is folyamodott, mert *Franciaországban magyarnak nem adnak politikai menedékjogot, ezt előre tudtam, feketén dolgozott.* Fél év elteltével Svédországba ment, mert *ott legalább a szociális báló erős. Ott megerősödök, és majd onnan tudok továbbmenni valahova.* Göteborgban gazdasági menedékjogot kapott, egyetemre szeretett volna menni, de a svéd nyelv hiányos ismerete miatt ez a vágya sem valósulhatott meg. Magányos volt, a svédekkel nemigen volt módja kapcsolatba kerülni, a kint élő, többségükben ötvenhatos magyaroktól is távol tartotta magát, *kártyás, részeg, beszűkült emberek voltak, egymást között, elzártan éltek, a nyelvet sem tanulták meg.* 1983-ban a szerelem Luganóba vitte, itt is többnyire alkalmi munkákból élt. Svájcot nem szerette, mert *mindenkit ellenőriznek, mintha mindenki terrorista lenne,* de a többekévesbé internacionális Luganóban, amely közel van a mediterrán világhoz, Olaszországhoz, megtalálta a szabadságot, jól érezte magát.

Az ottani dolgokhoz nem kötődés és az itthoni dolgokhoz való kötődésnek a kontrasztját nem nagyon éreztem, mert mikor én innen kimentem, ezt az egészet úgy, ahogy van, elvágтам, talán a magam privát életének bizonyos szegmensei, a szülem, a volt szerelmek vagy barátságok kivételével, nem akartam ide többet visszajönni, semmi nem hiányzott Magyarországról, az égegyadta világon semmi. [...] Nem éreztem magam gyökértelennek. Nem odavalónak feltétlen, ezt be kellett látnom, hogy a munkahelyen a kollégák együtt jártak már általános iskolába, nekem ilyen kötődésem a környékhez vagy a városhoz nem volt. De én annyira akartam oda érkezni, hogy egyszerűen nem hiányzott nekem sem a gyökereim, sem az anyanyelvem, sem a Magyarország mint földrajzi hely, sem Magyarországnak az alatt a tizenév alatti történései, hogy vajon mi lehet otthon, mi alakult és hogy.

Bár arról beszél, hogy sosem érzett honvágyat, hogy nem akart hazajönni, megtalálta saját közegét, mégsem tudott beilleszkedni, hiszen az csak bizonyos megszorításokkal lehetséges. Aztán apránként megértette, hogy a gyökerei, a kultúrája magyar, s tizenöt év emigráció után felébredt benne a magyarságtudat. Rájött, hogy a vonzó körülmények, a jólét és a politikai szabadság kevés – hiányzik belőle az a kultúra, amellyel a legmélyebben azonosulni tudna.

Aki miután már jól megtanulta a nyelvet, meglátja ott, hogy neki meddig osztanak lapot – mindenképpen hátrány, hogy nem ott született, hogy hogy hívják –, akkor

megáll ez a fel-feldobott kő, és kezd zubanni vissza. Kezdesz rájönni, hogy nem leszel soha se svájci, se francia, se olasz, sőt nem is akarsz olyan lenni, mint ők, mert ők is gyarlók, bétköznapiak, sok az ostoba. Rájössz arra, hogy magyar vagy, és a magyar – majdbognem egy nacionalista gondolat – különb nép, mint ezek. Legalábbis egy csomó dologban a magyar leleményes, egyszerűen elkezd jönni, hogy magyar vagy. Nem tudsz más lenni, akkor mi lehetsz, magyar. Akkor ehhez kell ragaszkodni, aztán egy idő után már kérkedik is ezzel az ember, és elkezd nagyon fontos lenni, hogy ő magyar.

Azok közül, akiknek nem sikerült beilleszkedniük a befogadó ország társadalmába, többen külön is hangsúlyozták a magyarországi rendszerrel szembeni politikai ellenállásukat, mintegy ezzel is igazolva menekülésüket.

Isten ments, azt mondtam, hogy én még ezeknek a vörös csillagát lássam! (I. J.)

Számomra megbocsáthatatlan volt, hogy a Kádár pajtás 398 [sic!] embert akasztatott föl 56 és 58 között. Ez megbocsáthatatlan bűn az én szememben. Úgyhogy ezért nem is akartam ezekkel se szóba állni, se tárgyalni, se semmi. (Á. B.)

Akár elmenekült, akár hivatalos engedéllyel hagyta el az országot, amint átlépte az országhatárt, az emigráns számára új élet, de legalábbis új életszakasz kezdődött. Interjúalanyaink elveszítették otthonukat, munkájukat, szülőházájukat és anyanyelvüket, többen családjukat is. Idegen helyen találták magukat, az addig megszokottól merőben eltérő körülmények között, egy másik világban, másik társadalomban, amelyet meg kellett ismerniük, és amelyben új életet kellett kezdeniük. A helyzetük csöppet sem volt könnyű, még akkor sem, ha indulásukat szerencsés körülmények segítették. Volt közöttük, aki könnyedén, szinte automatikusan kezdte/folytatta életét az új világban, mások összeszorított foggal, keményen küzdöttek, hogy boldoguljanak. Volt, aki sohasem találta meg a helyét választott hazájában, és volt, aki eleve elutasította azt, hogy úgy éljen, ahogy a befogadó ország állampolgárai. Láttuk, hányféle módon vallottak a visszaemlékezők arról, mit jelentett számukra hazát váltani, otthont teremteni, értelmes életet élni. Bepillanthattunk sikeresnek és kevésbé sikeresnek értékelt életutakba. De egyetlen olyan interjúval sem találkoztunk, ahol tragédiába torkollt, vagy teljes összeomlást hozott volna a kényszerű emigráció. Egyik szóra bírt emigráns sem fogalmazott meg kétségeket egykori döntése helyességét illetően. Senki sem mondott olyat, amiből arra következtethetnénk, hogy megbánta. Könnyen érthető ez azok esetében, akik sikeres életpályáról meséltek nekünk: miért is kérdőjeleznék meg egykori döntésüket? De azok sem igen fogalmaztak meg kételyt, akik a beilleszkedés nehézségeiről, esetleg kudarcáról adtak számot. A legfontosabb vágyuk, ami leginkább hajtotta őket, teljesült. Szabad világban élhettek, ahol nem üldözték őket hitük, politikai meggyőződésük vagy másfajta életmódjuk, különbözőségük miatt.

Bár joggal feltételezhetjük, hogy a döntési folyamat során számos kétség is felmerült bennük, erre ezekben a beszámolókbán nagyon ritkán találunk utalást. Menekülésük tudatos lépés volt. A *nem maradt más választás* – mint a kivándorlás legfőbb és leggyakrabban használt indítéka – legitímálta cselekedetüket, és ennek fényében a kétségek a feledés homályába veszttek.

AZ EMLÉKEZŐK

Á. B. 1930-ban született Szegeden. Apja jogász, miniszteri tanácsos, anyja háztartásbeli volt. 1947-től versenyszerűen úszott, tagja volt a magyar olimpiai úszókeretnek. Mint élsportolót 1950-ben felvételi nélkül vették fel a jogi egyetemre, de mindössze egy évig járt oda, a jogi tanulmányok nem érdekelték. Amikor 1951-ben a sportegyesületet a Belügyminisztérium vette át, ő is át igazolt a Dózsa Sportszázadba, 1953végén azonban, amikor megszűnt a sportszázad, nem vették át rendőrnek, leszerelt, és az úszást is feladta. Előbb anyagbeszerző lett, majd önálló kendőfestőüzemet vezetett, mellette úszó-segédedző volt. Az ötvenes évek elején csatlakozott egy földalatti ellenálló csoporthoz, amely lebukott, és őt 1956elején fegyveres szervezkedés résztvevőjeként hat és fél év börtönbüntetésre ítélték, 1956. október 31-én szabadult. Novemberben disszidált, Los Angelesben telepedett le. Betanított munkás volt, majd 1984-ben saját vállalkozásba kezdett. 1996-ban hazatelepült Ma gyar or szágra, Budapesten él.

Az interjú 2007-ben készült, terjedelme 8 ív.

A. M. 1936-ban született Budapesten, tehetős polgárcsaládban. Apja jogász, anyja háztartásbeli volt. 1954őszétől a budapesti Műegyetem gépészmérnöki szakán tanult. 1956-ban részt vett a forradalomban. November végén családjával elhagyta az országot. Zürichben az ETH-n fejezte be a tanulmányait, majd a Swissairnél helyezkedett el. 1966-tól a társaság pilótája volt, a hetvenes – nyolcvanas években rendszeresen repült Budapestre. Repüléssel kapcsolatos szervezetek munkatársa volt. Szenvedélyes vitorlázó. A rendszerváltást követően házat vett a Balaton mellett, az év felét itt tölti.

Az interjú 2005–06-ban készült, terjedelme 12 ív.

D. K. 1928-ban Budapesten, polgári családban született. Apja vegyészmérnök, cégvezető, anyja háztartásbeli volt. 1946őszén a jogi egyetemre iratkozott be. 1949tavaszán elmenekült az országból. 1950-től Párizsban alkalmi munkák-

ból élt. 1953-ban a SZER müncheni szerkesztőségébe került újságíró-gyakornoknak, de 1954tavaszán felmondott. 1963-ban ismét a SZER munkatársa, majd 1974-ben Londonban a BBC magyar osztályának szerkesztője lett. 1986-ban nyugdíjba ment. 1946óta ír verseket, de az emigrációban csak elszórtan publikált, nem kapcsolódott be a nyugat-európai emigráció irodalmi életébe sem. 1999-ben hazatelepült, egy dunántúli kisvárosban él. Több verseskötete jelent meg, József Attila-díjjal is kitüntették.

Az interjú 2007-ben készült, terjedelme 8 ív.

E. V. 1931-ben született Budapesten, jómódú polgárcsaládban. Apja ügyvéd volt saját irodával, neves ügyfélkörrel. Anyja elvégezte a Testnevelési Főiskolát, az ötvenes években tanított. 1951-ben felvették az ELTE matematika–fizika szakára, de 1953-ban osztályidegen származása miatt kizárták. Versenyszerűen kerékpározott. A forradalom alatt sebesülteket mentett. 1956decemberében elhagyta az országot, Svájcban telepedett le. Az IBM és a Control Data vezető munkatársa volt, 1970-ben önálló számítástechnikai vállalatot alapított. A svájci állampolgárságot 1971-ben kapta meg, attól kezdve rendszeresen látogatott haza. A kilencvenes évek elején szőlőbirtokot vásárolt Tokaj-Hegyalján, azóta bortermeléssel és -kereskedelemmel foglalkozik.

Az interjú 2001-ben készült, terjedelme 9ív.

G. C. 1937-ben született Budapesten. Apja gépészmérnök, anyja háztartásbeli volt. Osztályidegen származása miatt nem vették fel az ELTE-re. 1956 novemberében bátyját követve elhagyta az országot. Anyja és öccse is disszidált, mindannyian Svájcban telepedtek le. Nyelvtanári diplomát szerzett, tanárként, később szociális munkásként dolgozott. 1999-ben nyugdíjba ment, majd visszatelepült Magyarországra. Budapest környéki nagyközségben él. Több karitatív szervezetnél is vállalt munkát díjazás nélkül.

Az interjú 2001-ben készült, terjedelme 8 ív.

H. I. 1934-ben született Budapesten. Szülei újságírók voltak. 1953-tól az ELTE-en tanult, ekkor jelent meg első verse. 1956-ban bölcsészhallgatóként részt vett a Petőfi Kör vitáiban. A forradalom idején az egyetemi lap munkatársa volt. 1956novemberében Angliába emigrált, ott végezte el az egyetemet. 1965-től különböző egyetemeken magyar és lengyel irodalmat tanított. Londonban él, de sok időt tölt Magyarországon.

Az interjú 2002-ben készült, terjedelme 10ív.

I. B. 1946-ban Budapesten született. Apja jogász, anyja orvos volt, mindketten csatlakoztak az illegális kommunista mozgalomhoz. Anyját korán elvesztette. Csak 1972-ben vették fel a képzőművészeti főiskolára, addig a katonaságot követően alkalmi munkákból tartotta fenn magát. Avantgárd szellemű képzőművészeti kiállításokon vett részt, hivatalosan soha nem állíthatott ki, és állást sem kapott. 1979-ben elhagyta az országot, Párizsban, majd New Yorkban telepedett le. 1983–87 között East Village-i galériákban állított ki. 1990 óta rendszeresen szerepel magyarországi kiállításokon.

Az interjú 2007-ben készült, terjedelme 10ív.

I. J. 1929-ben született a Zala megyében. Szülei gazdálkodók voltak. Anyja 1936-ban meghalt. Őt és két testvérét az anyai nagyszülők vették magukhoz, majd apjához került. 1949-től a Veszprémi Vegyipari Egyetemen tanult, ahol összeesküvés vádjával letartóztatták, és 1951. április 4-én hat év börtönbüntetésre ítélték. Márianosztrára került. 1956 júniusában szabadult, utána Budapesten dolgozott segédmunkásként. A forradalom alatt járta a várost, szemtanúja volt az október 23-i felvonulásnak és más eseményeknek is. November 4-én elhagyta az országot, Nagy-Britanniába ment, és Birminghamben a vegyi karon fejezte be tanulmányait. 1961-től a British-Gas kutatóintézetében, majd magáncégnél volt kutatómérnök. A nyolcvanas évek közepétől buszvezetőként dolgozott. 2003-ban hazatelepült, Budapesten él.

Az interjú 2007-ben készült, terjedelme 10ív.

I. R. 1943-ban született Budapesten, kommunista értelmiségi családban. Az avantgárd színházi élet meghatározó alakja volt, a hatvanas évek végén saját színházat alapított. Az együttest 1972-ben politikai okokból betiltották, ezt követően magánlakásokon tartottak előadásokat. 1976-ban a társulat kívándorolt, Franciaországban, később New Yorkban telepedtek le, ahol színházat alapítottak. I. R. 1992-től ismét Magyarországon rendezett és szerepelt. 2006-ban meghalt.

Az interjú 2005-ben készült, terjedelme 7ív.

L. D. 1938-ban született. Apja agronómus (a háború előtt intéző), anyja irodai alkalmazott volt. 1957-ben a Műegyetem építészeti karára jelentkezett, de csak a következő évben vették fel, a gépészkarra. Tanulmányait félbehagyta, a képzőművészet és a film foglalkoztatta. A Filmművészeti Főiskolán tanult. A hatvanas évek közepétől rendszeresen állította ki fotóit. Tagja volt egy avantgárd művészekből álló csoportnak. 1967-ben elhagyta az országot, Fran-

cia országban, Svájcban és Nyugat-Németországban élt, évekig kommunában. A fotózással felhagyott, az ezotéria felé fordult, az asztronómia foglalkoztatja. 1992-ben hazatelepült, a Káli-medencében biokertészettel és hangszerkészítéssel foglalkozik.

Az interjú 2001-ben készült, terjedelme 4ív.

M. K. 1939-ben született Veszprémben, polgárcsaládban. 1956-ban részese volt a veszprémi egyetemisták fegyveres harcának. Novemberben a szovjet hatóságok Ungvárra, majd Sztrijbe hurcolták, bebörtönözték, decemberben hazahozták. Az év végén disszidált. 1957januárjában érkezett Amerikába, 1957tavaszán tanúskodott az ENSZ különbizottsága előtt. 1961-ben közgazdászdiplomát szerzett, majd üzletkötőként, menedzserként dolgozott. 1991-ben hazatelepült. Budapesten, illetve Badacsonyan él.

Az interjú 2007-ben készült, terjedelme 7ív.

N. T. 1943-ban született Budapesten. Apja gépészmérnök volt, anyja polgárit végzett. A gimnázium mellett felszolgálónak tanult, majd pincérként dolgozott több nagyobb szállóban. 1966-ban kalandvágyból Jugoszlávián keresztül disszidált, Ausztráliában telepedett meg, később állampolgárságot is szerzett. Külföldön is a szakmában dolgozott, volt étteremvezető és szállodai szolgáltatvezető igazgató (duty manager) is. Munkája során megfordult Angliában és a Bermuda-szigeteken. 1996-ban tért haza végleg.

Az interjú 2008–9-ben készült, terjedelme 25ív.

Ny. M. 1946-ban született Hermagorban, a hadifogolytáborban. Apja vízépítő mérnök, anyja nyelvtanár volt. 1972-ben végzett a BME vízügyi szakán. A hetvenes években alternatív színházakban dolgozott, filmkészítéssel és -elmélettel foglalkozott. Részt vett egy punkzenekar alapításában. 1979-ben elhagyta az országot, Párizsban, Torontóban, majd 1985-től New Yorkban élt, többnyire alkalmi munkákat vállalt. 2002-ban visszatért Magyarországra, Budapestre él, íróként tevékenykedik.

Az interjú 2006–07-ben készült, terjedelme 8 ív.

O. G. 1937-ben született. Középkori eredetű főnemesi család leszármazottja. Hétéves volt, amikor apja elesett a fronton. 1952-től a kecskeméti piarista gimnáziumban tanult, de továbbtanulása származása miatt reménytelen volt, ezért az érettségit követően segédmunkásként dolgozott. A forradalom után emigrált. Az USA-ban közgazdaság-tudományi egyetemet végzett, majd

Kanadában telepedett le. A hotelszakmában dolgozott, később marketing-menedzser volt. 1991 őszén hazatelepült, Budapesten él.

Az interjú 2003-ban készült, terjedelme 10ív.

Ö. B. 1933-ban született Budapesten, polgárcsaládban. A középiskola elvégzése után selyemfestő, adminisztrátor, bérénekes volt. 1956 végén elhagyta az országot, Svájcban, Franciaországban élt. 1961-ben az USA-ba települt át, a textilszakmában dolgozott. 1982-ben férjhez ment, Kanadába költözött. 1996-ban hazatelepült, Budapesten él.

Az interjú 2005-ben készült, terjedelme 17ív.

P. B. 1934-ben született értelmiségi-polgári családban. 1952-ben a BME gépészmérnöki karára vették csak fel, de két év múlva a bölcsészkaron folytatta tanulmányait. 1956 októberében részt vett a tüntetések szervezésében, később tagja lett a Nemzetőrségnek, és dolgozott a *Népszava* szerkesztőségében is. 1956 novemberében elhagyta Magyarországot, Londonban telepedett le. Filozófiai és pszichológiai tanulmányokat folytatott, később pszichoanalitikusképzést kapott, ekként praktizált. 2000-ben hazatelepült, Budapesten él. Nyugdíjasként folytatja tudományos munkásságát.

Az interjú 2008-09-ben készült, terjedelme 7ív.

P. J. 1940-ben Budapesten született. 1956-ban részt vett a Petőfi Kör néhány ülésén. A forradalom leverése után kizárták az ország összes középiskolájából. Magánúton érettségizett le. Ezt követően könyvügynökként dolgozott. A hatvanas évektől a Magyar Televíziónál rendezőasszisztens volt, később önállóan is készített dokumentumfilmeket. 1970-ben elhagyta az országot, az USA-ban kapott menedékjogot, Los Angelesben telepedett le. Hollywoodban forgatókönyvíró volt. 1999-ben visszatért Magyarországra, Budapesten él.

Az interjú 2008-ban készült, terjedelme 12ív.

P. N. 1951-ben Békéscsabán született értelmiségi családban. Érettségi után mint autodidakta festőművész tevékenykedett. A hetvenes években samizdat folyóirat szerkesztője volt. 1983-ban feleségével és gyerekeivel Franciaországba emigrált. Párizsban telepedett le, alkalmi munkákból élt. 1993-ban visszatért Magyarországra, Budapesten él. 1999–2004 között New Yorkban élt.

Az interjú 2006-ban készült, terjedelme 9ív.

R. P. 1933-ban született Budapesten, középkori eredetű főnemesi családban. Származása miatt nem érettségizhetett. 1951nyarán, kitelepítés elől menekülve vidéki városokba ment dolgozni. Közben édesanyját internálták, majd 1953elején szigorított felügyelet alatt kitelepítették. Őt 1953őszén behívták katonának. 1955végén letartóztatták, a várpalotai, később a herendi rabtáborba került. 1956. november 2-án a pécsi börtönből engedték szabadon. November végén édesanyjával együtt elhagyta az országot. Angliában telepedett le, itt szerzett diplomát. Piackutatóként, majd rendszerszervező szaktanácsadóként dolgozott. 1975-ben saját céget alapított, számos országban dolgozott, többek között az Európai Bizottságtól is kapott megbízásokat. 2000-ben végleg hazatelepült. Budapesten él, és családja történetét írja.

Az interjú 2008–09-ben készült, terjedelme 27ív.

S. N. 1932-ben Budapesten született. Mindkét szülője gyógyszerész volt. Az érettségit követően kétszer is elutasították felvételijét az orvosi egyetemre. Könyvelőként dolgozott. 1956decemberében férjével hagyta el az országot, az USA-ban telepedett le. Volt laboráns, adminisztrátor, programozó. 1999-ben – édesanyjával együtt, aki a hatvanas évekbenkövette őt az emigrációba – hazatelepült. Budapesten él.

Az interjú 2002-ben készült, terjedelme 5ív.

Sz. F. 1932-ben született Marosvásárhelyen. Apja főkönyvelő, anyja háztartásbeli volt. 1944-ben a család Budapestre menekült. Anyja a bombázások során meghalt, apját a Szovjetunióba hurcolták. 1945tavaszától 1950-ig a Sztehlo Gábor vezette Pax Gyermekotthon (Gaudiopolis) lakója volt. 1952-ben érettségizett, a Budapesti Agráregyetem hallgatója lett. A forradalom alatt szemtanúja volt a gödöllői eseményeknek. 1956decemberében elhagyta az országot, 1957-től Kanadában, 1961-től Angliában élt. Kezdetben alkalmi munkákat vállalt, majd egy tejjgazdasági kutatóintézetben helyezkedett el, laboránsként dolgozott. 1990-ben Somogy megyében parasztházat vásárolt, feleségével ide költözött.

Az interjú 2005-ben készült, terjedelme 5ív.

Sz. R. 1924-ben született Szegeden. Apja katonatiszt, anyja háztartásbeli volt. 1942-ben érettségizett, a Ludovika Katonai Akadémián folytatta tanulmányait. A háború miatt 1944. augusztus 20-án felavatták, tábori lovas tüzér hadnagy lett. Kivezényelték a frontra, de megszökött az egységétől. Budapesten bujkált, zsidó házakat látott el élelmiszerral. 1946-ban néhány hónapot a Honvé-

delmi Minisztériumban dolgozott. A háború alatti magatartásáért előléptették, majd édesapja (aki magas rangú nyugalmazott katonatiszt volt) kapcsolatai révén nyugdíjaztatta magát. Ezt követően beiratkozott a közgazdaság-tudományi egyetemre, ahol két félévet hallgatott. 1948-ban kivándorlóútlevelel elhagyta az országot. Párizsban kezdetben alkalmi munkákból élt, majd kereskedőként dolgozott. Tanult a Sorbonne-on, és tagja lett a párizsi Marti novics Szabadkőműves Páholyinak. 1968-ban Németországba költözött, Münchenben használt gépkocsikkal foglalkozott. 1979-től Milánóban élt, ingatlankereskedő volt. 1994-ben hazatelepült. 2005-ben véget vetett életének.

Az interjú 2001-ben készült, terjedelme 10ív.

T. B. 1929-ben született Budapesten, jómódú polgárcsaládban. 1947–49 között a közgazdaság-tudományi egyetem hallgatója volt, majd a Magyar Állami Erdészeti Igazgatóság sajtóosztályán dolgozott. 1950-ben besorozták a folyamórséghez. 1951-ben a hadbíróóság önkényes eltávozás miatt hat hónap börtönbüntetésre ítélte. 1954 nyarán leszerelt, a Vörös Szikra Gyárban diszpecserként dolgozott, majd a két gyár összevonása után átkerült a Beloiannisz Gyárba. A forradalom leverését követően disszidált. Svájcban telepedett le, mindvégig a marketing- és reklámszakmában dolgozott. A rendszerváltás óta az év egy részét Magyarországon tölti.

Az interjú 2005–06-ban készült, terjedelme 5ív.

Ty. B. 1945-ben született Budapesten. Apja festőművész, anyja zongoratanárnő volt. A hatvanas években középiskolásként tagja volt a Moszkva téri galerinak, a Kalefnek. Érettségi után szabadúszóújságíróként és rádiósként, majd tíz éven át lemezlovasként dolgozott. 1978-ban elhagyta Magyarországot. Párizsban alkalmi munkákból élt, majd Svédországban gazdasági menedékjogot kapott. Volt segédmunkás, Norvégiában olajmunkás, a stockholmi egyetemen filozófiát és szociológiát hallgatott. Később Luganóban telepedett le, szállodai portás volt. 1991-ben hazatelepült, Budapesten él. Különböző televízióknál dolgozik.

Az interjú 2008-ban készült, terjedelme 7ív.

Z. K. 1920-ban Győrben született. Apja képzett cigányzenész, anyja háztartásbeli volt. 1946-tól a *Győri Munkás*, majd a *Győr-Sopron Megyei Hírlap* munkatársa volt. 1955-ben fegyelmi úton elbocsátották, ezután tisztviselőként dolgozott. 1956 októberében visszavették a szerkesztőségbe, a *Hazánk* című független politikai napilap munkatársa lett. 1957 januárjában feleségével Ang-

liába emigrált. 1958-tól nyugdíjazásáig a londoni gázszolgáltató vállalatnál volt tisztviselő. 1990-ben hazatelepültek, haláláig (2004) Győrben élt. Verseskötete és számos írása látott napvilágot.

Az interjú 2001-ben készült, terjedelme 9ív.

Z. T. 1934-ben Budapesten, polgári családban született. Apja ügyvéd, anyja háztartásbeli volt. A gimnáziumi évek alatt illegális katolikus ifjúsági bázisközösség tagja volt. 1953-tól a Budapesti Hittudományi Akadémián tanult. 1956-ban részt vett az Állami Egyházügyi Hivatal iratainak lefoglalásában. 1957 júniusában előzetes letartóztatásba helyezték, majd 1958-ban megszüntették ellene az eljárást. 1958-ban szentelték pappá. Előbb vidéken, 1965-től pedig különböző budapesti plébániákon volt káplán. A születésszabályozás erkölcsi megítéléséről nyilvánosan képviselt álláspontja miatt ellentétbe került egyházi feletteseivel. 1976-ban Hollandiába emigrált, ott felmentést kért a papi rend alól, és megnősült. 1976-tól dokumentátorként dolgozott. 2003-tól egy SOS-telefonszolgálatnál teljesít önkéntes szolgálatot. Rendszeresen jár Magyar országra.

Az interjú 2006–7-ben készült, terjedelme 15ív.

HIVATKOZÁSOK

Borbándi (1989)

BORBÁNDI GYULA: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. 1–2. Budapest, Európa.

Borbándi (1996)

BORBÁNDI GYULA: *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben, 1985–1995*. Basel–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Csepeli (1989)

CSEPELI GYÖRGY et alii: Menekültek és elméletek. Az 1956-os forradalom után Nyugatra menekültek attitűdjeinek befejezetlen vizsgálata az Amerikai Egyesült Államokban. In Litván György (szerk.): *Évkönyv 6. 1998*. Budapest, 1956-os Intézet, 253–286.

Gyáni (2000)

GYÁNI GÁBOR: Emlékezés és oral history. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 128–145.

Gyáni (2002)

GYÁNI GÁBOR: 56-os menekültek emlékező stratégiái. In Kanyó (2002) 135–148.

Kanyó(2002)

KANYÓ TAMÁS (szerk.): *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Budapest, L'Harmattan– MTA Kisebbségkutató Intézet.

Kovács (2009)

KOVÁCS NÓRA: *Szállítható örökség. Magyar identitásteremtés Argentínában (1999–2001)*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet– Gondolat.

Kovács– Melegh (2000)

KOVÁCS ÉVA– MELEGH ATTILA: „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is”. Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In Sík Endre– Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Az MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport évkönyve. Budapest, MTA PTI, 93– 152.

KSH-jelentés (1991)

KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról. Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai, 1956. október 23.– 1957. április 30. *Regio*, 1991. 4. 174– 211.

Melegh (1999)

MELEGH ATTILA: Amerikás élettörténetek narratív interjúk alapján. A migráció és az élettörténetek. In Tóth Pál Péter– Illés Sándor (szerk.): *Migráció. Tanulmánygyűjtemény 2*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 27– 42.

Mink (2009)

MINK ANDRÁS: *Columbia University Research Project Hungary. 1956 Hungarian Refugee Interviews at OSA Archivum, Budapest*.

<http://osaarchivum.org/digitalarchive/blinken/curph.pdf>. Letöltés 2009. szeptember 4.

Murber (2004)

MURBER IBOLYA: Arcok a tömegből. Az ötvenhatos magyar menekültek társadalom-statisztikai vizsgálata. In Jankovics József– Nyerges Judit (szerk.): *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Fyváskylá, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*. Budapest, Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, 2. kötet, 959– 966.

Puskás (2000)

PUSKÁS JULIANNA: *Ties That Bind, Ties That Divide. One Hundred Years of Hungarian Experience in the United State* [Kötélékek, melyek összekötnek – kötélekek, melyek szétválasztanak. Száz év magyar tapasztalatai az Egyesült Államokban]. New York & London, Holmes and Meier.

Szászi (1993)

SZÁSZI FERENC: Adatok a magyar kivándorlás történetéhez, 1945– 1989. *Történelmi Szemle*, 1993. 35. 3– 4. 313– 338.

Tóth (2008)

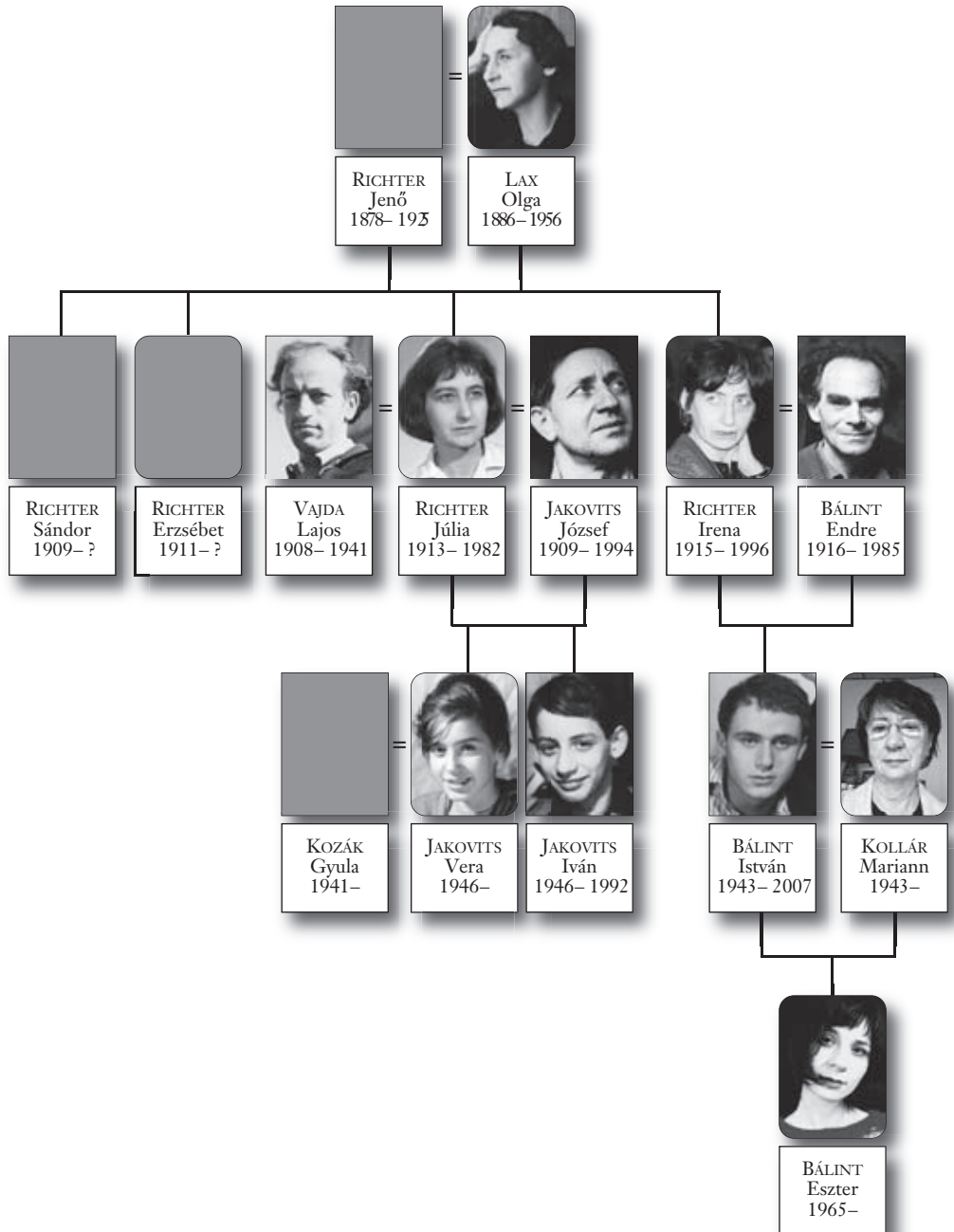
TÓTH ÁGNES: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest, Gondolat.

Valuch (2001)

VALUCH TIBOR: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.

Várdy (2000)

VÁRDY BÉLA: *Magyarok az újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendbonyoló története*. Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.

Richter Jenő leszármazottai

KOZÁK GYULA

EGY MŰVÉSZCSALÁD ÖSSZETÉTELÉNEK VÁLTOZÁSAI, 1956–1982

Rottenbiller utca 1. II. emelet 17.

Írásom *Az Ady Endre utcai Vidor-villától¹ a New York-i Huszonharmadik utcáig* című könyv rövidített részlete. A könyv egy művészcsalád hányattatásait mutatja be, főként az 1945 és 1982 közötti időszakban, kevésbé részletesen és kevésbé dokumentáltan pedig az 1920-as évektől a 2000-es évek elejéig.

A Rottenbiller utcai lakás lakóinak mozgásai, megpróbáltatásai és a megpróbáltatásokkal járó hivatalos és magánbonyodalmak jól szemléltetik, mennyire ki voltak szolgáltatva a hatalomnak még az elméletben, illetve a közfelfogás szerint *kivételezett* helyzetben lévő állampolgárok is (például az érdeklődés előterében álló, sikeres művészek), s hogy életük szinte minden területét – a lakhatáshoz és az utazáshoz való jogot is – a politikai hatalom, a hivatalok határozták meg. A következőkben minden olyan részlettől eltekintek, amely a lakás státusának alakulását nem befolyásolta, azzal nincs összefüggésben. A magánéleti történésekre csak annyiban utalok, amennyiben hatottak a lakás történetére. Azt kívánom bemutatni, hogyan sikerült „megszerezni” egy VII. kerületi, négyszoba-cselédszobás lakást, milyen mozgások történtek benne 1956 és 1982 között, s hogyan gabalyodott össze a lakás és a benne lakók sorsa. Természetesen nem a lakás köti össze a szereplőket, de számos esemény kiváltója, elindítója volt.

1 Vidor Emil (1867–1952) a magyar szecesszió talán legkiválóbb építésze, Budapest főépítésze. Legismertebb házai: Bedő-ház (Honvéd utca 3.), Palatinusházak (Pozsonyi út 2–18.), Egger-villa (ma Városligeti fasor 24.). Sok tucat remekével teleszórta a századelő Budapestjét.

A MŰVÉSZ ÉS MŰHELYE

A második világháború alatt a fővárosi lakások jelentős hányada semmisült meg vagy vált a bombázások, harcok miatt használhatatlanná. Már annak is örülni kellett, ha egyáltalán fedél volt az ember feje fölött.

Ekkor kezdődött meg a társbérletek legalizálása, a tanácsok kezébe került az államosított lakások kiutalása, törvény szabályozta, hány személy mekkora lakásra jogosult. Az állami bérlakások legális piaca megszűnt. Még a lakáscserét is a kerületi tanács lakásosztálya engedélyezte. A feketepiacon felértékelődött bérleti jogot csak illegálisan, sok furfanggal, kenőpénzzel lehetett megszerezni. (A kabarétréfák még a hatvanas években is foglalkoztak azzal a törvénnyel, amely szerint „albérlőt nem lehet kitenni”).

Egy festőnek, szobrásznak azonban – hacsak nincs külön műterme, amely még ma, konszolidált viszonyok között is ritka kincs – a lakása egyben a munkahelye is. A festőnek tér kell, fény kell, nemcsak azért, hogy kellő méretű vásznat tudjon a festőállványra föltenni, nemcsak azért, hogy kellő rálátása legyen az éppen készülő képre, hanem azért is, mert eszközeit, félkész és kész képeit is el kell helyeznie. Munkája sok „piszokkal” jár, s beszorítva, egy kis lakószobában csak nagyon korlátozottan lehet alkotni.

A szobrászi munka még több teret igényel. A szobrászműterem leginkább üzemcsarnokra emlékeztet, faforgáccsal, kőtörmelékkel, hatalmas ládányi vizesen tartott agyaggal, gipszeszsákokkal, nehéz kalapácsokkal és vésőkkel. A szobrász tevékenysége rendkívül zajos is, különösen ha kővel dolgozik, de a naphosszat tartó kopácsolás a fa faragásánál is elkerülhetetlen – és a szomszédok számára nehezen elviselhető.

Festeni még csak lehet egy lakásban (kellően nagy és jól megvilágított szobában), „igazi” szobrászi munkát végezni azonban csak olyan szeparált műteremben lehet, ahol nincsenek „polgári” szomszédok, vagy ők is hasonlóan zajos és „piszkos” tevékenységet folytatnak. A valódi, erre a célra épült műtermetek úgy tájolják, hogy északkeletről kapják a fényt. Az ablakok nagyok, és lehetőleg magasan helyezkednek el, hogy ne direkt, de állandó szórt fényt adjanak.

Aki felemelt fejjel jár Budapesten, számos ház legfelső emeletén láthat hatalmas ablakokat, mögöttük a terek belmagassága – még az utcáról is érzékelhetően – a lakásokénak kétszerese. Ezek a furcsa képződmények a műtermek, amelyeket a ház tervezője eleve annak szánt. A XIX–XX. század fordulóján a jobb polgári bérházak legfelső szintjén képeztek ki olyan lakásokat, amelyeknek egyik helyisége ötven–száz négyzetméternyi, belmagassága hat-hét méter, s lehetőleg még alsó szomszéd sincs, de szomszédos lakás semmiképp.

A XIX. századi magyar (történelmi) festészet jelentős alkotásait megtekintve azonnal érthető, hogy e monumentális méretű (gyakran háromszor négy méteres) művek létrehozásához hatalmas térre, speciális műhelyre volt szükség. És akkor még nem esett szó a kész munkák szakszerű (vagyis sérü-

lésmentes) tárolásáról, sem arról, hogy a szobrász az agyagból megformázott figurát többnyire maga önti ki gipszből, s aztán az öntőműhelyben elkészült bronzkópia vagy -kópiák visszakerülnek a műterembe. Nem esett szó a megmunkálásra váró kötömbök tárolásáról, a sokmázsányi kőszilánkról, a lecsurgott festékről, terpentinről, koszos rongyokról, ecsetmosó edényekről, a met-szetkészítéssel is foglalkozóknál a technikai berendezésekről.

Ha a műterem és a lakás együtt van, különösen, ha több művész kényszerül családosan közös lakásba, akkor a *normális* alkotómunka valamennyiük számára lehetetlen, de legalábbis mérhetetlenül korlátozott. Persze a művész mint belülről irányított ember, akinek az alkotás lételeme, a legnyomorúságosabb helyzetekben is dolgozik, de munkájában alkalmazkodik a körülményekhez. Lehet kis képeket is festeni, vázlatfüzetbe rajzolni, képterveket, könyvillusztrációt készíteni, lehet éppen nyaraló barátok lakásába bekéredz-kedni, kölcsönműterembe járni, a szobrász készíthet 30-40 centiméteres agyagszobrokat, és valahol, egy kollégánál gipszbe öntheti őket. Lehet művésztelepre menni egy-egy hónapra. De nem lehet fát vagy követ faragni, nem lehet freskó- vagy pannótervet készíteni, s már egy festőállvány fölállítása is szinte lehetetlen. Egyáltalán: nem lehet a művészi elképzeléseket korlátlanul megvalósítani. A beszorított lét az alkotó energiákat ugyan nem tudja megfékezni, de működésük elé kemény korlátot állít. Ráadásul a legtöbb művész nem szívesen mutatja meg senkinek félkész műveit. Ám ha a család otthona és a művész műterme lényegében azonos, állandóan ki van téve a családtagok, barátok, ismerősök fürkész tekintetének.

Mindezt azért szükséges tudni, mert egy festőnek vagy szobrásznak a munkája okán sokkal nagyobb élettérre van szüksége, mint a polgári foglalkozásúaknak. A későbbiekben, amikor sok szó esik majd szűkösségről, beszorítottagságról, a művészi munka ellehetetlenüléséről, érdemes lesz az itt leírtakra emlékezni.

2 Nem lenne tisztességes, ha az olvasó már a dolgozat elején nem tudná, hogy a szerző 1962-ben került kapcsolatba a családdal, 1967–68-ban a lakás lakója volt, s 1968 decembere óta Jakovits Vera férje. Az információk, történések egy része személyes tapasztalás, élmény útján jutott tudomására.

ELŐZMÉNYEK ÉS SZEREPLŐK²

1945-ben a lakás lakói, írásunk szereplői felszabadultak. Esetükben egyértelműen felszabadulásról volt szó, mert – zsidók lévén – bujkálva vagy munkaszolgálatban töltötték az 1944-es évet, illetve annak második felét, számukra a szovjet csapatok valóban a szabadságot hozták el. Zsidók voltak, és baloldali

világnézetűek. Korábban (még a harmincas években) vonzódtak a kommunizmus-hoz, a kommunista eszmékhez, és bár a Szovjetunióból és a sztálinizmusból a „nagy perek” hatására végleg kiábrándultak, baloldaliságukat nem adták fel. Szerencsések voltak, a holokauszt a szűkebb családból egyetlen áldozatot követelt, Bálint Endre sógora, Szerb Antal pusztult el az ismert körülmények között. A „csak” szócska itt blaszfémia lenne, annál is inkább, mert Szerb *Tóni* a család dédelgetett kedvence volt, nemcsak ragyogó intellektusa, hanem varázslatos személyisége miatt is.

A Rottenbiller utcai lakásba 1948-ban *kényszerítették* a két családot. A kényszerítés körülményeiről később sok szó esik, előbb a családokat mutatom be. Az egyik család: Jakovits József (1909–94) szobrász,³ felesége, Vajda Júlia (1913–82) festőművész⁴ és 1946-ban született ikergyermekeik, Iván (1946–92) és Vera.

A másik család: Bálint Endre (1914–86) festőművész⁵ és felesége, Richter Irena (1915–96) – Vajda Júlia húga –, fiuk, Bálint István (1943–2007), valamint az asszonyok édesanyja, Richter Jenőné született Lax Olga (1886–1956). A mintegy százhusz négyzetméteres, négyszobás lakásba tehát nyolcan kerültek a beköltözéskor, köztük három aktív alkotóművész – és velük Vajda Júlia első férje, Vajda Lajos (1908–41) festőművész⁶ akkor még jelentős részben együtt lévő, teljes életműve.

A művészek már a második világháború előtt bizonyították tehetségüket, a felszabadulás után egyikük sem politikai hovatartozása, hanem művészi kvalitásai okán jutott lakáshoz-műteremhez. Mestereik és a kor mértékadó művészei és művészettörténészei (Kállai Ernő, Fülep Lajos, Kassák Lajos stb.) elismerték kiemelkedő tehetségüket. Igaz, a két háború közötti konzervatív kánonnak nem feleltek meg, ennek megfelelően egzisztenciális helyzetük rendkívül rossz volt, albérletből albérletbe költöztek, nem a festészetből éltek.

3 Bővebben http://artportal.hu/lexikon/muveszek/jakovits_jozsef.

4 Bővebben Kozák–Soóky (2004) és http://artportal.hu/lexikon/muveszek/vajda_julia.

5 Bővebben Román (1980), valamint http://artportal.hu/lexikon/muveszek/balint_endre.

6 Bővebben Mándy (1983), valamint http://hu.wikipedia.org/wiki/Vajda_Lajos és http://artportal.hu/kislexikon/vajda_lajos.

A Rottenbiller utcai lakásba költözők közül csak Lax Olgának volt lakása a háború előtt. Pozsonyban élt, de még 1940-ben Magyarországra menekült az ottani, a magyarországinál elviselhetlenebb körülmények miatt, valamint mert négy gyermeke közül kettő már itt élt, a harmadik Svédországban. (Csak a legidősebb, Sándor maradt otthon, s

Az Ady Endre utcai Vidor-villa – ma

vett részt a szlovák antifasiszta ellenállásban, majd rövid magyarországi kitérő után Mauthausenbe került, megszökött, s folytatta fegyveres ellenálló tevékenységét.) A lakás többi felnőtt lakója a háború előtt és alatt hónapos szobákban, ismerősöknél befogadva, ma már elképzelhetetlenül nyomorúságos körülmények között élt.

A felszabadulás változást hozott a művészek életében. A megalakuló baloldali pártok feladatuknak érezték, hogy az addig mellőzött, üldözött művészekről gondoskodjanak, a Munkás Kultúrszövetség (MKSZ), a szociáldemokrata és a kommunista párt közös erőfeszítéssel létrehozott egy művészkolóniát. A Rózsadombon álló, Vidor Emil által tervezett villa tucatnyi művész méltó lakáskörülményeit és az alkotáshoz szükséges műtermi lehetőségeket biztosította. Bálint Endre (a szocdemek részéről) és Fekete Nagy Béla (az MKP részéről) a szakszervezeti aktivista Dési Huber Stefike (Dési Huber István festő özvegye) segítségével elintézte, hogy az Ady Endre utca 17. számú épületet a pártokhoz közel álló művészek kapják meg.

A villa kiutalásáról nem maradtak fenn dokumentumok, de a későbbi, már a kilakoltatás után folytatott levelezésből rekonstruálhatók a körülmények.

Nádas József levele Kádárnak, 1948

eredetileg szerszámkészítő szakmunkás volt, vagyis feltételezték róla, hogy a felújítást bizonyos technikai ismeretek birtokában le tudja vezényelni, ugyanakkor mint munkásból lett művészt megbízhatónak tartották: a korszak ideáltípusának számított, a munkásosztályból jött, s a két munkáspárt számára nyilvánvaló volt, hogy az akkor hivatalos kánonná még nem emelt szocialista realizmus, munkásábrázolás elhivatott képviselője lesz.

Nádas József festő a belügyminiszterhez címezte levelét. Másodpéldányának⁷ csak az első oldala maradt fenn, abból a körülmények szintén világosan kiderülnek. „A felszabadulás után 8 művész,⁸ név szerint [itt következik a felsorolás] az akkori rendelkezésekkel összhangban, mint lakásnélküliek családjukkal együtt beköltöztek a Budapest, II. Ady Endre u. 17. sz. alatt lévő romos

Jakovits József 1950. december 14-én kelt, a *Budapest VII. ker. Tanács V. B. Pénzügyi osztályának* írt levele fennmaradt másolatából világosan kiderül, mi történt öt évvel korábban.

„1945 tavaszán megbízást kaptam a Munkáskultúr Szövetségtől [sic!] az Ady Endre u. 17. sz. romház művészteleppé szervezéséhez. A fent jelzett házat a II. ker. Magyar Kommunista Párt bocsátotta az M. K. Sz. rendelkezésére és ennek [vagyis az MKP-nak] utasítására a következő művészek nyertek a házban elhelyezést: [...]”

Jogos a kérdés, miért éppen Jakovitsot bízták meg a romház művészteleppé szervezésével. Ennek két oka is lehetett. Jakovits autodidakta szobrász,

7 A levél dátuma hiányzik, így nem tudhatjuk, hogy még Rajk Lászlónak, vagy már Kádár Jánosnak volt-e címezve, de valószínű, hogy Kádárnak.

8 Ténylegesen tíz művész költözött a házba.

9 Merész Müller Gyula (1888–1949) Horthy Miklós udvari festője volt.

villába, melynek volt tulajdonosai és egyben lakói, név szerint Hámos Róbert svéd konzul és Merész Gyula⁹ festőművész az ostrom előtt Nyugatra távoztak és mind a mai napig nem tértek vissza. A házat a felszabadulás után az MKP foglalta le, majd átvette a Munkás Kultúrszövetség, míg végül a Dunavölgyi Bank gondnoksága alá került.

Mi, a ház lakói igen fáradtságos és hosszadalmas munkával, valamint súlyos anyagi áldozatok árán lassanként lakhatóvá tettük az épületet, és az eredetileg két család részére épült egy emeletes villát [...] úgy osztottuk szét egymás között, hogy azok mindnyájunk minimális igényeit kielégítse és egymás zavaratlanságát lehetőleg biztosítsa. Az így létesített lakásokat kiigényeltük a Lakáshivataltól és azt nekünk ki is utalták.”

A villába 1945 őszén beköltöző művészek – Jakovits József, Lossonczy Ibolya¹⁰ és Lossonczy Tamás, Bálint Endre, Kandó Gyula,¹¹ Gyarmathy Erzsébet,¹² Faragó Pál,¹³ Nádas József,¹⁴ Nádas Bori,¹⁵ Bíró Iván,¹⁶ Vajda Júlia – a szó szellemi értelmében nem alkottak művészi közösséget, de a szolidaritás, a kollektív lét e reményekben és nélkülözésekben egyaránt gazdag évek során valamennyiük művészi kibontakozását elősegítette. Helyzetüket nemcsak a korábbiakhoz képest nevezhetjük paradicsominak, hanem objektív megítélés szerint is. Mindenkinek jutott lakóter és műterem, a házhoz szép, nagy kert tartozott, úgy tűnt, hogy az évtizedes megpróbáltatások után megnyílik a lehetőség a normális alkotómunkára.

A harminckét éves Vajda Júlia itt ismerkedett meg 1945 szilveszterén a harminchat éves Jakovits Józseffel, második férjével. Ide szülte ikergyermekeit, s a művészkolónia tagjai (függetlenül attól, hogy alkotói nézeteik gyakran eltérőek voltak) harmóniában éltek. A politikusabb alkatúak – mint amilyen Bálint Endre is volt – részt vettek pártjuk választási kampányaiban, elsősorban plakátok, szórólapok, dekorációk tervezésével,¹⁷ az apolitikusak tették, amit egy művésznek tennie kell: festettek, szobrot készítettek, s közben folyamatosan renoválták a háborúban súlyosan megrongálódott házat.

Joggal gondolták, hogy az új rend stabilizálta helyzetüket, s életük hátralévő részét nem a napi túlélésért folytatott küzdelem tölti majd ki. Optimizmusukat csak erősítette, hogy létrejött az Európai Iskola,¹⁸ a két világháború

10 Lossonczy Ibolya (1906–92) szobrász, bővebben http://artportal.hu/lexikon/muveszek/lossonczy_ibolya.

11 Kandó Gyula (1908–68) festőművész.

12 Gyarmathy Erzsébet (1917–87, Franciaország) költő.

13 Faragó Pál (1912) festőművész, bővebben http://artportal.hu/lexikon/muveszek/farago_pal.

14 Nádas József festőművész, grafikus (1902–75), bővebben <http://www.kieselbach.hu/s-3789>.

15 Nádas Bori (1921–2009) keramikus, Jakovits József féltestvére, 1945-ben Nádas József felesége.

16 Bíró Iván (1926) szobrász 1956 óta az USA-ban él. Bővebben http://artportal.hu/lexikon/muveszek/hiro_ivan.

17 Bálint Endre a művészettel kapcsolatos egyéb pártfunkciókat is betöltött.

18 Az Európai Iskola 1945. október 13-án alakult meg, alapító okiratát Pán Imre,

A Rottenbiller utca 1. számú ház

Mezei Árpád, Kállai Ernő és Kassák Lajos írta alá. Az eredeti alapító okirat Pán Imre fia, Mezei Gábor tulajdonában van. A laza csoportosulás célja a nevéből következik, a háború előtti provincializmussal szemben nyitni kívánt a világ, elsősorban Európa, az európai képzőművészet kortárs irányzatai felé. 1948 őszén, a kommunista párt és a szocreál térhódításának erősödésekor tevékenységét beszüntette. Bővebben György–Pataki (1990) 222., valamint http://artportal.hu/lexikon/muveszeti_iranyzatok/europai_iskola.

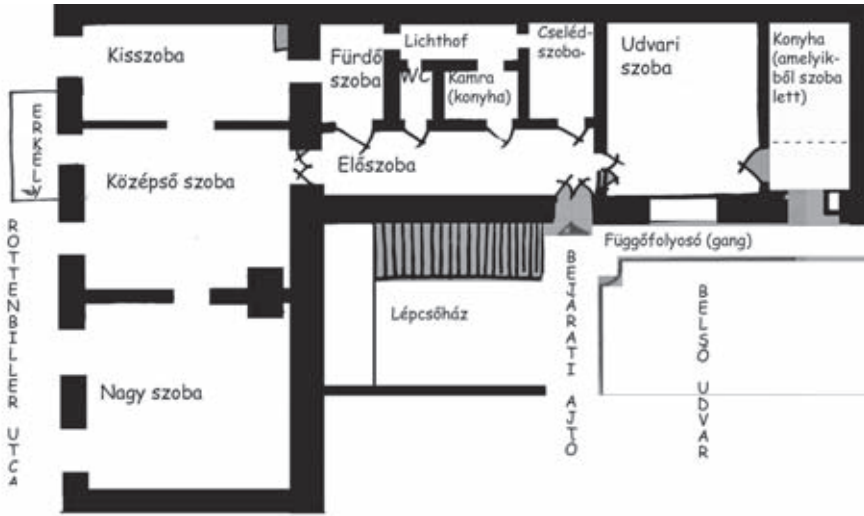
19 A harmincas évek hivatalos festészetét Vajda Lajos nevezte feleségéhez írt egyik levelében (1936. augusztus 18.) békanyálas piktúrának. *Vajda-levelek*. Évszám nélkül, kiadó megjelölése nélkül.

közötti akadémikus, keresztény-nemzeti, „békanyálas piktúrát”¹⁹ felváltani akaró, a kortárs nyugati művészet magyarországi reprezentációjára törekvő képzőművészeti mozgalom. Úgy érezték, elérkezett az emberi és a művészi szabadság ideje: művészetüket elismeri az új demokrácia, s munkájukból meg is fognak élni.

A művészkolónia azonban veszélybe került: Cséby Lajos rendőrtábornok szemet vetett az Ady Endre utcai házra. Úgy gondolta, jár neki ez a villa.

Nádas József levele így folytatódik: „1947. év őszén megjelent Csébi [sic!]” Lajos belügyminiszteri vezérőrnagy néhány úr kíséretében és bejelentette, hogy ő a villa új tulajdonosa, végigjárta a lakásokat és célzásokat tett arra – kívánság formájában – hogy szeretné,

ha más, részünkre alkalmasabb műtermes lakásokat [lehetne] szerezni, hogy ezzel háza felszabaduljon.”

A Rottenbiller utca 1. II. emelet 17. sz. lakás vázlatos alaprajza

Cséby akciója a következőképpen rekonstruálható. A spanyol polgárháborúból, majd moszkvai emigrációból hazatért, s itthon rendőrtábornoki rangra emelt Cséby Lajos szolt régi elvtársának, a belügyminiszter Rajk Lászlónak, hogy Rottenbiller utcai lakásával nincs megelégedve, s a miniszter jóváhagyásával (biztatására?) *megfelelő* lakást keresett magának. Jó ízlése volt, a Vidorvillát nézte ki a Rózsadombon. A nagy hatalmú rendőrtábornok, maga mögött tudván minisztere támogatását, rövid úton kiakolbóltotta a művészeket, s beköltözött az épületbe

Amikor Cséby moszkvai emigrációjából hazatért, megkapta a Rottenbiller utca 1. II. emelet 17. számú négyszobás, cseléd-szobás lakás bérleti jogát. A lakás akkor még magántulajdonban volt, de a bérleti szerződéssel, a jogi formásgokkal senki nem törődött, s a megszeppent háziúr nem is erőltette a megüresedett lakással kapcsolatos jogi lépéseket. Cséby azonban szebb, elegánsabb helyre vágyott, mint a „Csikágó” legszélén lévő lakás, ezért közvetlenül az egyre agresszívabb kommunista párt vezetőihez fordult, akik akceptálták is a kívánságát, és úgy határoztak, eleget tesznek kérésének, és a művészeket kitelepítik az épületből. Az eljárás ekkor még nem volt olyan brutális, mint két-három évvel később lett volna, ám a villában élő és alkotó művészek távol álltak a még csak settenkedő szocialista realizmustól, s ez csak eggyel több ok volt arra, hogy megfosszák őket lakásuktól, műtermüktől.

A sors különös fintora – vagy a magyar történelem szükségszerű folyománya? –, hogy Cséby sem élvezhette sokáig a művészek kilakoltatása révén meg-

szerezett villát, mert spanyolos múltja miatt a Rajk-per egyik mellékperében elítélték, s csak Nagy Imre első miniszterelnöksége végén szabadult.²⁰

A villában élő művészeknek különböző alkalmatlan lakásokat ajánlottak fel, s egyértelművé tették: ha nem fogadják el őket, az utcára kerülhetnek. A Bálint és a Jakovits család önként választotta az összeköltözést, s döntött Cséby korábbi lakása mellett. Ennek két oka volt. Az egyik, hogy külön-külön rosszabb lakáskörülmények közé kerültek volna, a másik, hogy velük élt az asszonyok édesanyja, Lax Olga, s az összeköltözéssel az ő problémáját (de a magukét is, a három kisgyerek – a két kétéves és az egy ötéves – nagymamai felügyeletét) is meg tudták oldani. A két család 1948 áprilisában költözött be a Rottenbiller utcai lakásba. A villa lakói közül csupán egyetlen művész, a festő Lossonczy Tamás mert szembezállni a kommunista rendőrtábornokkal; százöt évesen az Ady Endre utcai villában halt meg 2009 novemberében.

Cséby, amikor a Bálint és Jakovits családnak nagyvonalúan felajánlotta a Rottenbiller utcai lakást, nem törődött vele, hogy az hivatalosan is az ő bérleménye-e. Ki mert volna szembezállni egy rendőrtábornokkal? Amikor azonban a két művészcsalád beköltözött, a házat gondnokló ügyvéd (ma azt mondanánk: közös képviselő) azonnal fellépett a lakás tulajdonosa nevében. A háború után a lakás nagyon nagy értéknek számított, folyamatosan zajlottak az államosítások, a ház- és lakástulajdonosok érdeke ekkor már az volt, hogy tulajdonukat minél gyorsabban biztonságba helyezték. Dr. Hindy Zoltán ügyvéd 1948. június 4-én levelet írt Bálint Endre úrnak. A levélben többek között ez áll:

A „nagymama”, Lax Olga, az ötvenes évek első felében

20 Cséby Lajost 1949. június 6-án tartóztatták le. A Szebenyi Endre-perben mind első fokon (1950. március 20-án), mind másodfokon (1950. május 20-án) 8 év börtönre ítélték. 1954. augusztus 31-én szabadult, 1955-ben rehabilitálták. 1956 után több országban volt nagykövet.

„A VII. Rottenbiler utca 1. számú társasház házfelügyelőjének jelentéséből értesültem, hogy a ház II. emeletén lévő, 17. ajtószámmal megjelölt lakást

Jakovits József úrral együtt elfoglalta. Mivel ennek jogosultságát hatósági beutalással nem igazolta és a bérleményt a lakás tulajdonosai sem adták ki, ezzel csak tényleges állapot és nem jogviszony alakult ki. [...] Egyidőben kérem azt is, hogy a lakás kiürítését 1948. augusztus 2-án reggel 8 óráig kezdje meg és azt kiürítve 3-án délután 6 óráig adja át.”²¹

Ország Lili és Jakovits a Rottenbillerben

A két családot a kilakoltatás reális veszélye fenyegette. Bálint Endre tőle szokatlan stílusban, szinte megalázkodva írt levelet Cséby Lajosnak,²² amelyben pontosan idézte a korábbi, ám be nem tartott megállapodásokat. Hol van már az MKP–SZDP által gründolt Munkás Kultúrözvetség? Hol van már az őket őrangyalként védő Dési Huber Stefike? S hol vannak azok a remények és illúziók, amelyek 1945-ben az Ady Endre utcai villába beköltöző művészeket lelkesítették? Bálint Endre nagyon óvatosan/visszafogottan, minden ponton a korábbi írásos megállapodásokra hivatkozva tett szemrehányást, amiért Cséby, illetve az ügyeit intéző szárnysegéd nem tartja be az egyezséget.

A Bálint és Jakovits család az államosítások idején a status quo ante alapján maradhatott a lakásban. Ha már nyolcan úgyis ott laktak, az államosított lakás a nevükre került. Társbérletként, ami a korszak egyik legszörnyűbb képződménye volt. Az első bérleti szerződésnek, lakáskiutalásnak nincs nyoma, de a Csébyvel való huzakodásnak vége szakadt, már csak azért is, mert Csébyt letartóztatták. A Rottenbiller utcai lakásba *száműzött* Bálint Endre és Jakovits József nem sajnálta a koncepciós perben elítélt tábornokot.

A Rottenbiller utcai lakást az egykori barátok, az ott megforduló ismerősök nevezték katakombának (Mándy Stefánia²³), kibucnak (Végh László²⁴),

21 Teljes levél facsimilében. A kötetben közölt minden dokumentum Jakovits Vera tulajdona.

22 Levél facsimilében.

23 Mándy Stefánia (1918–2001) művészettörténész, költő, műfordító. A Rottenbiller utcai művészek közül Vajda Júliának és Bálint Endrének, valamint Vajda Lajosnak még a harmincas évek közepe óta legközelebbi barátja, Vajda Lajos monográfusa.

24 Végh László (1930) polgári foglalkozása röntgenorvos. 1958 és 1970 között elektronikus és konkrét zeneszerzőként, az akkori legmodernebb kortárs zene bemutatójaként, a legelső akcionista-ként, az avantgárd mozgalom „pápájaként” működött. 1970 óta csak ritkán vállal nyilvános művészeti tevékenysé-

get. A neoavantgárd mozgalom szinte minden képviselője az ő „köpenyéből bújt ki”. Bővebben: <http://www.es.hu/print.php?nid=8562>.

25 Ez az értéksemleres elnevezés fogalom-má vált. Aki a lakásba látogatott, nem Bálinthoz, nem Jakovitshoz, nem Vajda Júliához, nem a gyerekek valamelyikéhez ment, hanem „a Rottenbillerbe”.

26 A segítség sokféle volt és sokfelől érkezett: Szilágyi Dezső, az Állami Bábszínház igazgatója Jakovits Józsefet a bábműhely vezetőjeként foglalkoztatta, Barta Éva kerámiaműhelyében, órabérben foglalkoztatta művészbarátait.

csak történelmi léptékkal mérhető művészi és erkölcsi igazságot. S ez a hitük bizonyossággá vált és megerősítést nyert: nem maradtak egyedül, a lakást egyre sűrűbben látogatták a kortárs magyar művészek legkiválóbbjai – és persze nem csak művészek.

A Rottenbiller azonban kívülről egészen más képet mutatott, mint belülről. A vendégek csak kevesen szerezhettek tudomást a megélhetési gondokról, a családon belüli erőterek változásairól, a rivalizálásról. És nem érzékelhették a kívülről bohém vircsaftnak tűnő nyomorúságos körülmények lélekromboló hatását sem. Azt mindenki tudta, hogy a lakásban élők az 1956 előtti és a közvetlenül a forradalom utáni időkben folyamatosan alapvető megélhetési gondokkal küzdöttek, de ez egyrészt akkor más művészekre, sőt a társadalom egészére is eléggé általánosan igaz volt, másrészt a művészek vibráló intellektusa, az alkotás folyamatosága elfedte a mindennapok súlyos gondjait. A szűkebb baráti kör többnyire maga is hasonló problémákkal küzdött, de aki csak tehette, segíteni igyekezett a népes családnak.²⁶

A korábban baloldali, a szocializmusban reménykedő művészek már az Európai Iskola megszűntetésekor rádöbbenek, hogy reményeik nem fognak beteljesülni, s ahogy keményedett a rendszer, s egyre élesebben váltak szét a hivatalos elvárásoknak eleget tevő művészek és az autonómok, a „modernnek”, a szocreál kiszolgálói és a világtrendekbe illeszkedők, úgy fordultak lélekben és verbális megnyilvánulásaikban is a létező szocializmus ellen. Életüket a Rottenbiller utcai katakombába beszorulva élték, és közben olyan műveket hoz-

és nevezték a szabadság szigetének is. Kétségtelen, hogy az ott élő és alkotó művészek megalkuvás nélkül élték le az életüket, sem szóban, sem alkotásaikban nem tettek engedményt a hatalomnak.

A bejárati ajtó 1948-tól 1967-ig legfeljebb csak éjszakára volt néha bezárva, sokáig kulcs sem volt hozzá. Ez azt is szimbolizálja, hogy a látogatókat, az oda zarándoklókat a háziak mindig szívesen fogadták, a sok évtizedes nyomor ellenére is.

„A Rottenbiller”²⁵ lakói a (még csak kezdeti) kirekesztettség ellenére szilárdan hitték, hogy ők képviselik a nagy,

tak létre, amelyek nem kaptak kiállítási teret, művészetükről csak azok tudtak, akik meglátogatták őket, s abban a megtiszteltetésben volt részük, hogy láthatták az újabb alkotásokat. Ez a lefojtott, a nyilvánosságtól elzárt lét azonban nem sodorta depresszióba a lakás lakóit, mert maradéktalanul hittek önmagukban, művészetükben, s abban is, hogy ha máskor nem, majd a haláluk után a világ elé kerülnek alkotásaik.

Az elvek vállalása, a művészi alkotás és az önművelés szabadsága korlátozhatatlan. Miként korlátozhatatlan a hasonlóan szabad emberekkel folytatott intellektus- és lélekfejlesztő diskurzus is. De a mindennapokban meg is kell élni! A lakbért, a villanyszámlát ki kell fizetni, a növekvő gyerekeknek ruha és iskolaszer kell, gondoskodni kell a napi megélhetésről. Mindezek szinte megoldhatatlan gondot okoztak a lakás felnőtt lakóinak. A gyerekek csak annyit érzékeltek, hogy egyetlen ruhájuk van, hogy bútorokkal leválasztott szobasarok az életterük, hogy a lakásba hamarabb kerül egy gótikus madonna,²⁷ mint a fürdőszobába bojler, hogy tisztességes ebédhez csak osztálytársaknál vagy polgári életet élő rokonoknál juthatnak.

A felnőttek viszont különböző menekülési utakon törték a fejüket. Jakovits az Állami Bábszínház bábműhelyét vezette, Bálint Endre, ha módja volt rá, könyvet illusztrált, plakátot tervezett. A népes (egészen 1956-ig, a nagymama haláláig nyolc tagú) család eltartása a két férfit hárult, s csak egyiküknek, Jakovitsnak volt rendszeres jövedelme. Már mindenki menekült volna, de senki nem tudta, milyen reális célokért lehet és érdemes küzdeni. A két festő (Vajda Júlia és Bálint Endre) festeni akart, és semmi mást, a szobrász Jakovits számára pedig az állami állás azt jelentette, hogy művészetének gyakorlására alig maradt ideje. A fordulópontot 1956 jelentette.

A Rottenbiller utcai lakásban a forradalom előtt is pezsgett az élet. Az itt élő művészek mágnesként vonzották a magyarországi (egyre inkább margóra szoruló) progresszív értelmiségieket, akik maguk is a kommunista represszió áldozatai voltak, valamint azokat a fiatalokat, művészeket és nem művészeket, akik a szabadság levegőjére vágytak. Szinte éjjel-nappal folyt a vendégtárlás, hajnalig tartottak a viták, itták a méregerős teákat, s olyan problémákról diskuráltak, amelyekről az első nyilvánosságban nem eshetett szó.

27 Ez a megállapítás magyarázatot igényel. Mivel az ötvenes években Magyarországon nem volt műkereskedelem, a műtárnyaknak nem volt piaci értékük, vagyis egy (véltetően a háború alatt lopott) gótikus templomi szobrot fillérekért lehetett megvásárolni a bizományi áruház boltjában, miközben a lakás korszerűsítése csak piaci áron lett volna megvalósítható.

Jakovits Vera és Iván, 1962

tője, sem életében, sem 1948–49 után nem kellett a hatalomnak. Hol ezért, hol azért. Az Európai Iskola ugyan „ősének”, példaképének, halála után is (posztumusz) tagjának tekintette, de egészen 1966-ig nem volt életmű-kiállítása, akkor is csak vidéken, Szentendrén.²⁸

Vajda Júlia és Bálint Endre Vajda Lajos tanítványának vallotta magát, Jakovits pedig azt hangoztatta, hogy őt „felesége tette művésszé”, vagyis áttételesen ő is Vajda-tanítványként tételezte magát.

A FORRADALOM UTÁN, 1956–1965

A helyzet megváltoztatására az első jelentős, sorsdöntőnek szánt lépést Vajda Júlia tette meg, bár hármójuk közül látszatra ő volt a legkevésbé határozott, ő volt a leginkább „elvarázsolt”. Még 1956 nyarán – amikor könnyebbé vált a külföldre utazás – maga és ikergyermekai számára útlevelet kért és kapott Svédországba. Végleg el akarta hagyni Magyarországot. Úgy tervezte, hogy a tízéves gyerekek az 1956/57-es tanévet már Lundban kezdik. Választása azért

28 Bár ennek a kiállításnak egyik szervezője a Magyar Nemzeti Galéria volt, mégis betöltötták, s csak akkor nyitották ki újra, amikor a kiállítást rendező Passuth Krisztina Aczél Györgynél interveniált.

29 Richter Erzsébet férje Hornyánszky István (1905–74) volt.

A lakás lakóinak és az oda rendszeresen járóknak volt egy konszenzuális, hol nagyon is kimondott, hol csak hallgatólagosan elfogadott közös értéke: valamennyien megegyeztek Vajda Júlia első férje, Vajda Lajos művészi jelentőségében. Vajda művei ott voltak a lakásban, ritka alkalmakkor Vajda Júlia elővette és megmutatta őket a vendégeknek. Arra remény sem volt, hogy az állam (vagy valamelyik szerve) Vajda-kiállítást rendezzen (más pedig nem rendezhetett). Az 1941-ben elhunyt Vajda Lajos, a XX. század egyik legjelentősebb, ha nem a legjelentősebb fes-

esett Svédországra, mert 1939 óta ott élt a nővére, akinek férje sikeres építész volt,²⁹ s ez a családi háttér az indulásnál, a beilleszkedésnél előnyösnek tűnt.

Az elutazásra azonban csak 1956. november 23-án került sor, egy hónappal a forradalom kitörése után. Előbb

magánéleti okok miatt késlekedtek (meghalt a nagymama), majd a forradalom akadályozta őket az indulásban.

Vajda Júlia egy nagy mappányi Vajda Lajos-művet vitt magával (a sajátjai közé tette őket), az emigrációs kísérletnek az is célja volt, hogy ha itthon nem sikerült festő férjét el- és megismertetni, akkor megpróbálja külföldön. Vagyis – ma már kimondhatjuk – mintegy ötven Vajda-művet kicsempészett az országból.

Ezzel a lépésével nemcsak lakóhelyet (és országot) változtatott, hanem odahagyta már évek óta csak a gyerekek miatt szimulált házasságát is. A későbbiekben lesz jelentősége annak, hogy az együtt élő művészek művészként soha nem távolodtak el egymástól, s emberi konfliktusaik soha nem érintették egymás művészetének nagyrabecsülését. El tudták különíteni a házastársi elhidegülést a másik művészetének értékelésétől, támogatásától, sőt még a rendkívül népes baráti kör is közös maradt. De még egymás anyagi támogatását sem tették függővé a lakásban uralkodó pillanatnyi érzelmi erővonalaktól, a szolidaritás minden emberi konfliktuson átsegítette őket.

Vajda Júlia és ikergyermekei távozásával a lakásban lakók száma három fővel csökkent.

Négyen maradtak, Bálint Endre a feleségével és tizenhárom éves fiával, valamint Jakovits József. A négy, pontosabban öt szoba – mert időközben a konyhát is szobává alakították (lásd az alaprajzot!) – és a cselédszoba az otthon maradt művészek számára viszonylag megfelelő körülményeket biztosított az alkotómunkához. S mivel az eltartottak száma is hárommal csökkent, javult az életszínvonaluk is.

A forradalom idején megalakult a Művészeti Dolgozók Szabad Szakszervezete, és ennek különböző szakosztályai voltak. A festő szakosztály forradalmi bizottságának elnöke Bálint Endre lett. Tevékenységük rövid időre korlátozódott, elsősorban korábban politikai okokból kizárt művészeket vettek vissza a szövetségbe, és élelmiszer-segélyezéseket szerveztek. A forradalom leverése után még néhány hónapig működtek, aztán visszaállt a régi „rend”. A meg-

Aczél György filmgyári pártaktíván, a hatvanas évek közepén

torlások az első szakaszban nem az ilyen „marginális” szervezetekben funkciót vállalók ellen irányultak, ám Bálint Endre úgy érezte, hogy szorul a hurok. A régi-új rendhez hűséges festők számára a *bőzöngő* és avantgárd Bálint jelenléte egyre kínosabbá vált. Különösen azután, hogy a híres 1957-es Tavasz Tárlat³⁰ azon zsűrijében is benne volt, amely a szocreál rákosista képviselőit nem engedte be a kiállításra. Ezzel újabb haragosokat szerzett, és joggal tartott a megtorlástól.

Aczél György ekkor a művelődési miniszter helyettese volt, s lényegében a magyar kulturális élet szinte teljhatalmú ura.

Aczél és Bálint még a zsidó árvaházból és Szentendréről ismerték egymást, a húszas, harmincas évekből. Bár Aczél három évvel fiatalabb volt Bálintnál, kapcsolatuk a közös múltra alapozott szolidaritásra épült, ha nem volt is a szó köznapi értelmében baráti. Összekötötte őket a közös baloldali múlt, a zsidó árvaház embertelen körülményei iránt érzett gyűlölet, a szentendrei fiatal művészek közös szegénysége, a számos közös barát, Aczél ifjúkori vonzalma Bálint Endre nővéréhez, Klárihoz.³¹ Mindez az aktuális világnézeti és pozicionális különbségeket is képes volt felülmúlni. A családok ugyan nem jártak össze, de Bálint Endre bármikor fölhívhatta Aczél Györgyöt, akár a hivatalában, akár a lakásán, és Aczél mindig szívélyesen fogadta. Karácsonykor pedig évtizedeken keresztül megajándékozták egymást. Amikor Bálint olyan információkat kapott, hogy ő is fölkerült a felelősségre vonandók listájára (a hír igazságtartalma ellenőrizhetetlen!), megkereste Aczél, és megkérte, nézzon utána, mi is a helyzet.

Aczél a maga később megszokottá váló cinikus módján reagált. Közölte, hogy a belügyi dolgokba nem lát bele (ami akkor talán részben igaz is volt), és

nem is tud beleszólni, ám azt javasolta Bálintnak, néhány évre utazzék külföldre, az útlevél megszerzésében segítséget is nyújt. Bálint az információt úgy dekódolta, hogy menekülnie kell. Azonnal beadta a kérelmet, az iktatószámot bediktálta Aczél titkárnőjének, és a szokásos várakozási idő helyett néhány nap múlva kézhez is kapta az útlevelet. Ez csak azt erősítette meg benne, hogy valóban el kell hagynia az országot. Összecsomagolta kivitelre szánt munkáit, ő is hozzácsapott egy

30 Az 1957-es Tavasz Tárlat volt az első kiállítás 1949 óta, amely absztrakt festményeket is bemutatott. A beküldött műveket négy, képzőművészekből álló zsűri bírálta el. Az egyik bizottságnak Bálint Endre is tagja volt. A kiállított anyagban az Európai Iskola művészeinek munkái is helyet kaptak. Bővebben http://artportal.hu/lexikon/muveszeti_iranyzatok/tavaszi_tarlat.

31 Bálint Klári, Bálint Endre nővére, előbb Szabó Lajos, majd Szerb Antal felesége.

Jaki és ikrei a pótnagymamával, 1962

gyelemre méltó még a levél egy mondata: „Kaját ne vegyél, itt minden kapható!”

A lakásban lakók száma tehát 1957 őszén megduplázódott. Ez a helyzet azonban nem tartott soká, mert Bálint Endréné, Vajda Júlia testvére nem kívánta fenntartani a visszás helyzetet, és fiával együtt a családdal baráti viszonyt ápoló Gedő Ilka–Bíró Endre házaspárhoz költözött.³² A Jakovits család életében ekkor fordult elő először (és utoljára!), hogy apa, anya és a két gyerek más családtagok nélkül élt együtt. A gyerekek semmit nem éreztek abból, hogy a szülők érzelmileg már elhidegültek egymástól, élvezték, hogy apukával és anyukával élhetnek együtt, másokhoz nem kell alkalmazkodniuk. A szülők sorsközössége, egzisztenciális szorongása és kölcsönös művészi megbecsülése

Jakovitsot is furdalta a lelkiismeret, hogy gyermekei elszakadtak tőle, s maga is szorgalmazta hazatérésüket, bár az véget vetett a sógornőjével szinte polgári nyugalomban folytatott liaisonnak. A korra jellemző, hogy a feleség és a gyerekek hazatértének hírét örömmel nyugtázó levélben több szó esik az itthon csak nagyon drágán kapható nejlon gitárhúrok beszerzéséről, mint a család újraegyesítésének vágyáról. Fi-

pótolta a hiányzó érzelmeket. Jakovits állása (az Állami Bábszínház győri „tagozatánál” dolgozott egészen 1958-ig) a szerény megélhetést biztosította, a svédországi rokonok csomagjaiból ruházkodtak, kerámiagombot³³ és csempét festettek.

Nem rekonstruálható, hogy a lakásba mikor ki volt bejelentve. A legnagyobb valószínűsége annak van, hogy sem Vajda Júlia nem jelentkezett ki a gyerekeivel, amikor Svédországba ment (hiszen nem disszidált, hanem csak hosszabb időre elutazott), sem Bálint Endre, amikor öt évre Franciaországba távozott. A Rottenbiller utcai lakásba,

32 Gedő Ilka (1921–85) festőművész, Bíró Endre (1919–88) biokémikus, az ELTE Biokémia Tanszékének alapítója, 1968–86 között vezetője.

33 Barta Éva még 1939-ben alapította Szántó Piroskával azt a kerámiaműhelyt, amely elsősorban gombokat gyártott, majd 1944-ben zsidómentő hamis papírok készítésére állt át. A Henger utcai műhely a felszabadulás után visszatért eredeti tevékenységéhez, majd átköltözött Barta Éva Vöröskő utcai villájába, ahol egyre prosperálóbban működött, s nagyon sok művésznek, művészfeleségnek biztosította a megélhetést.

mindaddig, amíg majd a nagy disszidálások, végleges eltávozások be nem következtek, mindenki, aki beköltözött és életben volt, be volt jelentve.

Szűk két évig, 1959-ig élt négyesben a Jakovits család, ám Bálintnéék hoszszú vendégeskedése tovább nem volt tartható, és a Jakovits–Bálintné kapcsolat is megszűnt, így az ideiglenesen távol lévő Bálint Endréné és fia, István 1959-ben visszaköltözött a lakásba. Kezdődött minden előlről, újra hatan voltak, a gyerekek nőttek (az ikrek tizenhárom évesek, István tizenhat), és a helyigényük is növekedett. Egy *hiányzó* volt, a Párizsban tartózkodó Bálint Endre.

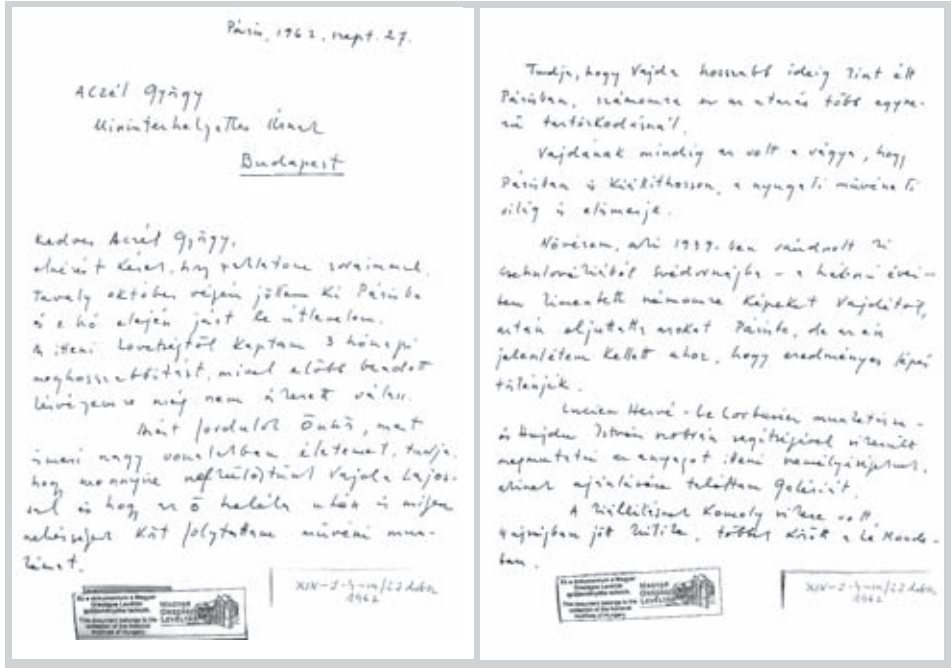
Ekkorra kiderült, hogy Bálint Endrét forradalom alatti tevékenységéért nem fenyegeti megtorlás, s bár a családi béke, a régi viszonyok helyreállítása elől elhárult az akadály, Vajda Júlia is, Jakovits is türelmetlenül viselte a bezártságot. Az országba való bezártságot éppen úgy, mint a Rottenbiller utcait. A „hatvanas évek szűk levegője” fojtogatta őket. Egyre erősebb volt Júlia szándéka is, hogy első férje nyugati karrierjét egyengesse, különösen a már kinn lévő művek miatt érezte úgy, hogy lépnie kell. Bálint Párizsban tett ugyan lépéseket, tárgyalt galériásokkal Vajda Lajos érdekében, de a végső döntést nem vállalta, nem vállalhatta magára. 1960-ban Júlia eldöntötte: maga veszi kezébe a Vajda-művek ügyét, s kihasználva az alkalmat, hogy sógora és művésztársa Párizsban van, ő is odamegy.

Csomagjában egy újabb adag Vajda-művel 1961-ben Párizsba utazott. A serdülőkorú ikerpár (tizenöt évesek voltak ekkor) és a tizennyolc éves unokatestvér, Bálint István a nagybácsira/papára és a nagynénire/mamára maradt. A két különmű felnőtt és a három gyerek formálisan családot alkotott. A rokoni kapcsolatok figyelembevételével s a klasszikus családi szereposztás szerint – a gyerekekről a felnőttek gondoskodtak – valóban családnak számítottak, ám amikor – még a kilencvenes évek legelején – megkérdeztem a *gyerekeket*, mind a hármat, hol reggeliztek annak idején, s hogy reggeliztek-e egyáltalán, a kérdésre egyikük sem tudott válaszolni.

Vagyis a róluk való gondoskodás még a korban szokásos legalsó szintet sem közelítette meg. Még a fűtött lakás sem volt evidencia, az ikrek a pótnagymamájukhoz³⁴ jártak leckét csinálni, Vera – aki konzervatóriumba járt – nagykabátban és levágott ujjú kesztyűben zongorázott.

A fürdőszobában nem volt meleg víz, a mosakodásra egyetlen hely ma-

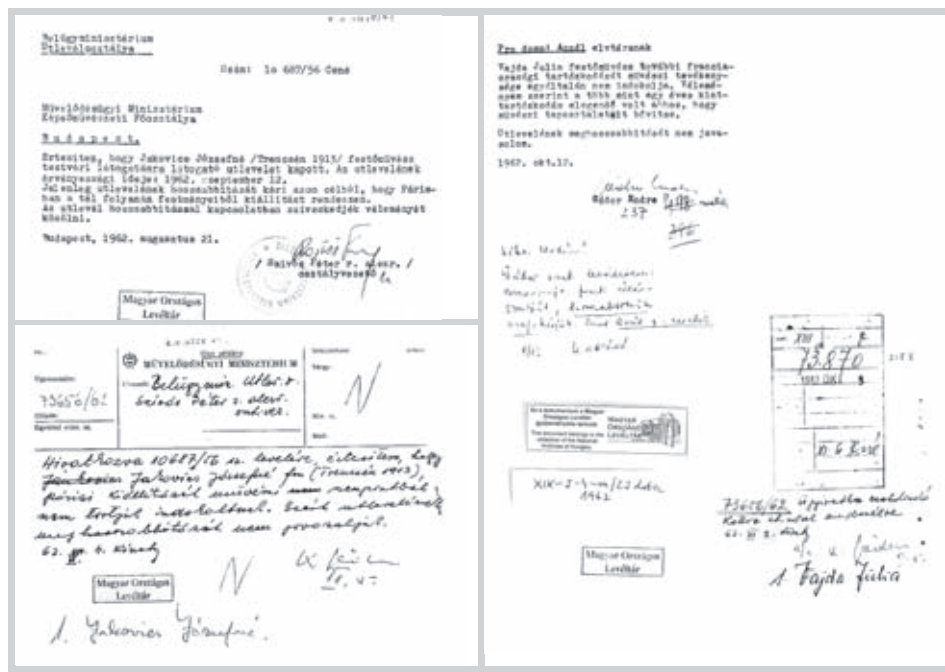
34 Itt írjuk le a nevét, mert a történet későbbi szakaszában fontos szerepet játszik majd. 1941-ben Langfelder Hedvig volt Vajda Júlia és Vajda Lajos főbérelője, s nála lakott Vajda Júlia albérllőként mindaddig, míg hamis papírokkal menekülni nem kényszerült. Ide tért vissza a vészkorszak után, s itt lakott mindaddig, amíg az Ady Endre utcai házba nem költözött.

radt, a mintegy három négyzetméteres kamrából átalakított konyha (a lavórral).

Vajda Júlia – Svédországban élő testvére meghívólevelére – egyéves kinn tartózkodásra kapott engedélyt. 1962. szeptember 12-én kellett volna visszatérnie Magyarországra. A Vajda Lajossal kapcsolatos ügyek miatt azonban tovább kellett volna külföldön maradnia, ezért még időben, augusztus közepén kérte útlevele meghosszabbítását a Magyar Népköztársaság párizsi nagykövetségén, ezt azonban megtagadták. Ha „illegálisan” tovább marad, fennáll a veszély, hogy öt évig nem kap útlevelet. Ha hazajön, függő ügyeit nem tudja befejezni odakinn.

De hogyan is zajlott le egy ilyen útlevél-hosszabbítás? A követség a Belügyminisztérium Utlevélosztályához fordult. Ők viszont a Művelődési Minisztérium Képzőművészeti Főosztályának véleményét kérték, hogy a hosszabbítást megadhatják-e. A Művelődési Minisztériumnak két hét kellett az elutasító válaszhoz. Vajda Júlia ekkor már túllépte az „engedélyezett” időt, ezért Aczél Györgynek írt. S itt álljunk meg egy pillanatra! Ők ketten még a harmincas évekből, Szentendréről ismerték egymást, per Gyurka, per Julika viszonyban voltak. A levél azonban a regnáló miniszterhelyettesnek szólt, magázva íródott. Arra viszont Vajda Júlia képtelen volt, hogy Aczélt elvtársnak szólítsa, a címzésben a *miniszterhelyettes úr* formulát alkalmazta. Aczél – pon-

tosabban a titkárnője – kommentár nélkül csinált aktát a levélből, és eljuttatta Gádor Endrének, a Képzőművészeti Osztály vezetőjének, aki megismételte a BM-nek adott válaszáét, elutasította a hosszabbítási kérelmet. Aczél azonban informálisan (mert az akták között nincs nyoma) közbelépett: Kovácsné (?) kézzel rávezeti az aktára, Kékes Elvtársnak címezve, hogy „Gádor etssal beszéltem, visszavonja fenti álláspontját, hosszabbítsuk meg, kérjük. Ezzel Aczél e. egyetért.” (Az utolsó mondat aláhúzva!) Vajda Júlia tehát Aczél et. közbenjárására megkapta a hosszabbítást.³⁵

Azért tartottam fontosnak ezt a folyamatot ismertetni, mert paradigmaként mutatja be, hogyan működött a szinte láthatatlan kézi irányítás. Aczél György közbelépése egyetlen nyomot hagyott az aktákon, jelesül, hogy tud az ügyről és egyetért. Vagyis csupán a levéltári iratokból nem lehetne rekonstruálni, hogy pontosan hogyan született meg a döntés, ki hozta, s milyen megfontolások alapján.

Vajda Júlia Párizsba utaztával egyetlen alkotóművész maradt a lakásban, a szobrász Jakovits. Volt állása, volt műterme – olyan, amilyen. Nem volt konkurencia, nem kellett a művészstátuson és az „udvartartáson” osztozkodnia. A létszám: öt.

35 Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-J-4-m 23. d. Köszönet Sasvári Editnek, aki a dokumentumokra rátalált, és rendelkezésemre bocsátotta őket.

Langfelder Hedvig, Vajda Júlia, Nádas Bori
és Jakovits Iván

Bálint István és felesége, Kollár Mariann,
1963

A gyerekek különbözőképpen reagáltak a sűrű szülői fluktuációra. Bálint István kimaradt a gimnáziumból, az ikrek közül Vera nyelv- és zongoratanulásba *menekült*, Iván inni kezdett. Bálintné közben levelekkel bombázta férjét, hogy jöjjön haza. Várja ő is és a fia is. Bár Bálint karrierje Franciaországban fölülében volt,³⁶ hiányzott neki a család, ezért 1962-ben visszatért Magyarországra. A Rottenbiller utcai lakásban ezzel a létszám hatra emelkedett, az alkotóművészek száma kettőre. A gyerekek nőttek, a lakás egyre kisebbnek bizonyult, semminek nem volt helye; akik ekkoriban jártak ott, a legteljesebb káoszra emlékeznek. Bálint Endre beköltözött a legkisebb szobába (és ott remekműveket alkotott), Jakovits a legnagyobb szobát használta szobrászműteremként. Bálintné a konyhából kialakított lakóhelyiségben húzta meg magát, a gyerekek meg ott voltak, ahol éppen hely jutott nekik.

36 1958-ban az Edition Labergeirie kiadásában (Párizs) jelent meg az úgynevezett *Jeruzsálemi Biblia*, amelyhez Bálint Endre több mint ezer illusztrációt készített.

37 Kassák Lajos is megtekintette Bálint Endre párizsi műveit, s a következő szavakkal kommentálta őket: „Maga már meg is halhat!”

Bálint Endre hazatérése jelentős művészeti eseménynek számított, mert amikor képei ősszel megérkeztek, a körülményekhez képest nagy létszámú barátoknak, ismerősnek, ismerős barátjának és barát ismerősének rendezett bemutatót a párizsi *termésből*.³⁷ A Rotten-

Enteriőr Jakovits Verával

Enteriőr Vajda Júliával

EGY MŰVÉSZCSALÁD ÖSSZETÉTELENEK VÁLTOZÁSAI, 1956–1982

biller utcai lakásba új generáció is kezdett járni, a tizenkilenc éves Bálint István ismerősei, baráti köre. A fiatalabbak is „odaszoktak” a tiltott gyümölcs, a más-hol nem látható és ilyen mértékben nem tapasztalható töménységű művészi termékek élvezetére.

A legintenzívebb vendégjárás, a legnagyobb fluktuáció 1962-ben vette kezdetét. Egy évvel később, 1963-ban Vajda Júlia is hazatért Párizsból, a Rottenbiller utcai lakásban ismét telt ház volt. A lakásban mind többen fordultak meg, és egyre csökkent az alkotásra fordítható idő. De hely sem volt a nyugodt alkotómunkához. Vajda Júlia barátoknál dolgozott, amikor azok nyaralni voltak, és egy gyári rajzkörben, amikor az az eredeti funkciójában nem üzemelt.³⁸

Bálint Endre gyakran menekült betegségbe, ilyenkor hónapokat töltött a Korányi Tüdőszanatóriumban a jó barát, Levendel László főorvos és filantrop „vendégeként”.

38 Vajda Júlia rendszeresen hónapokat töltött Mészöly Miklós és Polcz Alaine lakásában, amikor ők külföldön vagy vidéken tartózkodtak. Ugyancsak évekig járt a MÁVAG rajzsakkörének pazarul berendezett műtermébe, amelyben a gyár dolgozóinak csak hetente kétszer tartottak szakköri foglalkozást, egyébként üres volt. A harmadik lehetőség a vidéki alkotóház volt, de oda csak ritkán és nehezen lehetett beutalót szerezni, s akkor is legfeljebb egy hónapra.

Jakovits is megelégette a teljes mellőzöttséget, pénztelenséget, és egyre inkább foglalkozott a kivándorlás gondolatával, annál is inkább, mert Bálint István leendő felesége 1964-ben a lakásba költözött (nyolc fő, visszaállt az eredeti, 1948-as létszám), majd megszületett Bálint Eszter (1965), s ezzel a lakás elérte a maximális létszámot. Meleg víz még ekkor sem volt a fürdőszobában.

Jakovits már 1963-ban levelezésbe kezdett testvére nevelt fiával, hogy viesse ki, vegye magához. Nádas Artúr, Nádas József (az Ady Endre utcai villa egykori lakója) fia sikeres tudós volt az Egyesült Államokban, ekkor már az IBM vezető kutatója, és neki nagy tisztelője. Amerikai közjegyzővel hitelesített meghívó-befogadó levelet küldött, amelyben az állt, hogy vagyona és jövedelme lehetővé teszi Jakovits amerikai eltartását. Ezzel a levéllel kért Jakovits kivándorló útlevelet. A hatalom azonban nagyon nem szerette, ha valaki ilyen útlevéért folyamodott. A hatvanas évek közepére már sok ötvenhatos karriert csinált Nyugaton, megszerezték az állampolgárságot is, s egyre gyakoribbá vált, hogy szüleiket magukhoz kívánták venni. Kivándorló útlevelet azonban csak egyéni mérlegelés alapján, különféle végzatúrák után kaptak a hozzátartozók, ráadásul mindez a tanácsi lakás és a vagyontárgyak elkobzásával, javaik hátrahagyásával járt. Ára volt a kivándorlásnak! Jakovits esetében viszont szó sem volt családegyesítésről, ő *csak* az országot elégelte meg, s talált valakit, aki befogadja Amerikában. Kérelmét *természetesen* elutasították.

Ekkor lépett a történetbe ismét Aczél György, aki örült, hogy Bálint Endre visszatért Magyarországra. Bálint fölhívta Aczélt, és megbeszélte vele egy időpontot sógora, Jakovits számára. Aczél ekkor éppen belső politika csatákat vívott a pártban, de erről sem Bálint, sem Jakovits nem tudott, annyit tudtak csupán, hogy az MSZMP KB-tag Aczél mint a kulturális és politikai élet vezető korifeusa tud segíteni, ha akar. Aczél a pártközpontban fogadta Jakovitsot, akit csak futólag ismert. Az amúgy sem simulékony természetű Jakovits ingerülten vetette Aczél szemére, hogy nem kapta meg a kivándorló útlevelet. Aczél előbb szelíden faggatta, hogy miért is akar elmenni az országból, amikor azonban Jakovits panaszáradatba kezdett, rázúdította lehetetlen lakáskörülményeit, a megbecsülés és a megbízások hiányát, vagyis hogy itt nem tud boldogulni, nincs egzisztenciája, művészként nem ismerik el, nem jut kiállítási lehetőséghez, ezért elege van az egész országból, Aczél egyre dühösebb lett, illetve, mint látni fogjuk, az őt is lehallgatók számára eljátszotta a felháborodott pártfunkcionáriust. Közölte Jakovitscsal, hogy nem tud segíteni neki a kivándorlásban, és nem is akar. Még beszélgettek egy keveset, Aczél kikísérte vendégét a lifthez, s búcsúzáskor, már a folyosón, vállát átfogva halkán odave-

tette: „Kérj látogató útlevelet, és az iktatószámát diktáld be a titkárnőmnek! Aztán maradj kinn!” Jakovits megfogadta Aczél tanácsát, de rá jellemző módon mindenkinek elmesélte a történetet – ám a rendszer ekkorra már olyannyira föllazult, hogy Aczélnek sem lett baja a dologból, és Jakovits is megkapta az útlevelét.

1965 nyarán megszületik Bálint Eszter, leérettségiznek Jakovits ikrei, és népes baráti-rokoni társaság kíséri ki őt a Ferihegyi repülőtérre. Legközelebbi barátai és gyerekei bőgnek, mert tudják, a búcsú végleges. A lakók létszámában csak rövid időre történik változás (új jövevény született), de mivel az ötvenhat éves Jakovits Amerikába távozik, a Rottenbiller létszáma annyi, mint kezdetben: nyolc fő.

Karácsonykor Aczél nyilván a szokásosnál értékesebb ajándékot kapott. Talán egy Jakovits-szobrot.

CSÖKKENŐ LÉTSZÁM, 1965–1976

Jakovits még elindulásakor, a repülőtéren is azt hangoztatta, hogy leérettségiztek a gyerekei, ezzel eleget tett apai kötelezettségének, most már nyugodtan elmehet. Kivándorlásának Vajda Júlia lett a legfőbb *haszonélvezője*, mert megörökölte a legnagyobb, műteremnek is alkalmas belső szobát, ahol addig Jakovits lakott és dolgozott. Ekkortól haláláig otthon is nyugodt körülmények között tudott festeni! Ötvenkét éves volt (harminc év festői múlttal a háta mögött), amikor életében először adatott meg neki, hogy saját szobája-műterme legyen, ahová be tud zárkózni, a saját életét élheti. (Nem rekonstruálható, hogy 1957 és 1965 között Vajda Júliának hol volt az ágya, amikor éppen nem külföldön tartózkodott.)

Bálint Endre 1962-től, hazajövetelétől folyamatosan ostromolta a minisztériumot és a képzőművész szövetséget, hogy utaljanak ki neki műteremlakást. Műteremhez ugyanis csak kiutalással lehetett hozzájutni. Az igénylőket sorba állították, aztán az illetékes bizottság évente meghatározott alkalmakkor (kétszer? négyszer?) összeült, mérlegelte a jogosultságokat, és a kevés rendelkezésre álló műteremből valakinek, esetleg több művésznek is kiutalt arra alkalmas vagy csak annak nyilvánított lakást – többnyire kihalásos alapon. Bálint Endrének, aki ekkor már sikeres és elismert művész volt, de a rendszer ellenségének számított – mert soha nem tett lakatot a szájára, és barátai között szép számban voltak a forradalom után börtönviseltek³⁹ –, semmi esélye nem volt, hogy műteremhez jusson. És ekkor végső fegyverként megint Aczél Györgyöt vetette be.

39 Legszűkebb baráti köréhez tartozott Mérei Ferenc és Zsámboki Zoltán, mindket-

ten 56 utáni elítéltek, lásd róluk ebben a kötetben Gál Éva *Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedése”, 1957–1959* című dolgozatát.

Aczél ugyan szemrehányást tett Jakovits disszidálása miatt, nem ígért semmit, de Bálint pontosan tudta, hogy sem az ígéret, sem az elutasítás nem dekódolható egyértelműen. Várt. A cse-

csemő Bálint Eszter mellett már hat felnőtt lakott a lakásban. Jakovits Verának egy átjárószoba fele jutott, szekrényekkel és függönnyel leválasztva. Bálint Endre *birtokolta* a legkisebb szobát, amit a fürdőszobán át lehetett megközelíteni. Jakovits Iván a mintegy öt négyzetméteres cselédszobában lakott. Bálintné a konyhából átalakított udvari, köves, fűtés nélküli szobában, ahová télen is a gangon keresztül járt, hogy az udvari szobában lakó fiát, menyét, unokáját ne zavarja. Júliának jutott a legnagyobb szoba. Torz egyensúly alakult ki.

Bálint István időközben elszegődött az Egyetemi Színpadhoz függönyhúzózatónak és díszítőnek, színpadi díszletcipelőnek. Ennek semmi jelentősége nem lenne történetünk szempontjából, azonban itt ismerkedett meg az akkor még joghallgató amatőr színésszel, Halász Péterrel. Bálint István a hetvenes évek elején tagja lett a budapesti Kassák Stúdióinak, majd a Halász Péter és Koós Anna lakásán működő lakásszínháznak, s alig több mint egy évtizeddel később egyik alapítója volt New Yorkban a Squat Theaternek. Felesége, Kollár Mariann, aki konzervatóriumot végzett, a Magyar Rádióban volt zenei forgató: a műsorokhoz készítette elő a magnószalagokat.

1967-ben bekövetkezett a csoda: Bálint Endrét értesítették, hogy a Budafoki úton kiutaltak neki egy műtermet. Igaz, hogy lakik benne egy rosszhiszemű jogcím nélküli személy, eltávolítása érdekében pereskedjen Bálint, vagy oldja meg másképpen, ahogy tudja. Az öröm tehát nem volt felhőtlen. Először még a lakás megtekintése is gondot okozott, aztán pedig az ott ragadt „jogcím nélküli” leány nem akart elköltözni. Bálintnak volt ugyan érvényes lakáskiutalása, de nem tudta realizálni. Ekkor lépett ismét akcióba Fekete Nagy Béla, aki vállalta, hogy megoldja a problémát. A család egy ifjú barátjával összeszövetkezett, és kellő szerszámokkal felszerelve egy délelőtt elmentek a Budafoki útra, föltörték a lakást, a zárt folyosóra kipakolták a jogcím nélküli lakó minden holmiját, új zárat szereltek fel, és még két óriási lakattal is lezárták a lakást, majd közölték Bálintékkal, hogy másnap költözhetnek. Természetesen a jogcím nélküli lakó azonnal a rendőrséghez fordult, ahol azonban valami csoda folytán Bálintéknak adtak igazat. 1967 nyarán Bálint Endre feleségével beköltözhetett a Budafoki úti műteremlakásba, s haláláig abban lakott. Műteremnek nevezhetjük, lakásnak kevésbé. A Rottenbiller utca reinkarnálódott, hiszen itt sem volt konyha, csak egy előszoba, egy hatalmas, legalább öt-

ven négyzetméteres műterem és egy kisebb szoba. Főzni a fürdőszobában lehetett, még szerencse, hogy külön volt a vécé. Bálint Endre számára azonban paradicsomi állapotnak tűnt az ötvenhárom éves korára elért függetlenség, az önálló műterem. Igaz, a lakás télen kifűthetetlen volt, a tüdejével fiatal kora óta kínlódó művésznak viszont szüksége lett volna meleg műteremre, de az alkotáshoz szükséges tér kárpótolta a hidegért és az egyébként gyalázatos, torz alaprajzáért.

A Rottenbiller utcai lakásban Vajda Júlia maradt az ekkor huszonegy éves ikrekkel, és Bálint István a feleségével meg kétéves kislányával.

1967-ben azonban még tovább csökkent a létszám. Jakovits Iván, aki apja révén nagyon fiatalon kapcsolatba került a bábművészzel, bábokat tervezett és bábozott is, nem találta a helyét Magyarországon. Éppen olyan reménytelennek érezte a jövőjét, mint a szülei. Esélye sem volt művészként boldogulni, bár az Állami Bábszínház műhelyében volt állása. De világosan látta, hogy a hazai politikai-művészi erőterben a szüleitől megtanult szemlélettel semmi se megy. Elhatározta, hogy disszidál, mégpedig Jugoszlávián keresztül. Tervébe csak ikertestvérét avatta be, aki szorongott az esetleges kudarcot követő megtorlás miatt. Ivánnak azonban sikerült. Nyugati útlevelet apja miatt nem kaphatott, ezért választotta az útlevél szempontjából csak félig nyugati országnak számító Jugoszláviát. Az olasz–jugoszláv határon erre szakosodott embercsempészek dolgoztak, akik a magyarokat (és más szocialista országból érkezőket) nem túl nagy összegért átsegítették Olaszországba. Disszidálása előtt még volt egy négyes találata a lottón, s ebből bojlert csináltatott a fürdőszobába(!), a maradék pénz egy részét szétosztotta a barátai között, majd végleg elhagyta Magyarországot.

Ivánnak egy Exacta Varex fényképezőgépbe és némi készpénzbe került az illegális határátlépés. Jugoszláviába utazása után néhány nappal már Olaszországból érkezett anziksz, amelyben arról tájékoztatja családját, hogy jól van.

Az újabb létszámcsökkenés nem hozott megkönnyebbülést, mert Vera leendő férje már 1967 tavaszától félig a lakásban lakott. A házasságkötés időpontja ki volt tűzve, de halogatták, mert a lakáshelyzet megoldatlan volt, s amikor fölmerült, hogy Vera férje végleg a Rottenbiller utcai lakásba költözik, Vajda Júlia előbb támogatta, majd határozottan ellenezte, hogy a fiatal pár a mamával (és akkor még egy másik fiatal párral, Vera unokatestvérével és annak családjával) lakjon egy fedél alatt.⁴⁰

Hátráltatta a házasságot, hogy Vera jövendőbelije – a 68-as franciaországi di-

⁴⁰ 1968 tavaszán Vajda Júlia ezt írja nővérenek Svédországba: „Vera nagyon jól

Jakovits József Amerikába érkezése után, 1966

Jakovits Iván, USA, 1968

vizsgálják, és ebben az évben férjhez akar menni. A lakás körül vannak mindenféle verziók, de eddig még jó megoldást nem találtunk. Vera szerette volna, ha mi együtt maradunk, de én nem akartam. (Először igent mondtam, de aztán meggondoltam.)”

na. Igenlő válasz esetén azt is be kellett írni, hogy ki az, mikor és milyen körülmények között hagyta el az országot. Márpedig akinek két friss disszidens rokona van, az egészen bizonyos, hogy nem kap útlevelet. A házasságkötés tehát bizonytalan időre elhalasztódott, de legalább addig, amíg a franciaországi út le nem bonyolódik. S mert a leendő új házaspár végleges Rottenbiller utcába költözése lekerült a napirendről, a „fiatalok” lakásproblémáját is meg kellett oldani.

Vera és leendő férje lakásgondját a korábban már említett Langfelder Hedvig, aki 1941 óta a családhoz tartozott, s mint pótnagymama funkcionált, úgy segített volna megoldani, hogy Rákóczi úti kétszobás lakását a fiataloknak adja, és ő a Rottenbiller utca udvari szobájába költözik.

áklázongásokat megtekintendő – még egyszer szeretett volna Nyugatra utazni, márpedig ha összeházasodnak, egészen biztos, hogy – a kor szokásainak megfelelően – nem kap útlevelet. Az útlevélkérő lapon volt ugyanis egy olyan rovat, amelyben az igénylőnek feltették a kérdést, él-e külföldön roko-

EGY MŰVÉSZCSALÁD ÖSSZETÉTELÉNEK VÁLTOZÁSAI, 1956–1982

Langfelder Hedvig, Vajda Júlia, Jakovits Mária (háttul), Nádas Bori, Jakovits Vera

A gesztus nemes volt és nagyvonalú, de Vajda Júlia számára még annál is elfogadhatatlanabb, mint ha Vera és férje maradtak volna a Rottenbillerben. Ha már Bálint Endréék elköltöztek, ha már a férje és a fia Amerikába disszidált, Vajda Júlia nem kívánta, hogy a hozzá anyaként ragaszkodó Langfelder Hedvig veszélyeztesse a függetlenségét. Az ekkor már közel hetvenéves Hédi azonban joggal várta el, hogy öregségére attól kapjon segítséget, akit első férjével befogadott, akinek a gyerekeit istápolta, saját unokáiként kezelte, etette, itatta, jól tartotta, a szülők helyett gondoskodott róluk. Vajda Júlia is tudta, hogy ez alól a kötelesség alól nem bújhat ki, s ezért támadt az az ötlete, hogy a fiatalok költözzenek össze Langfelder Hedviggel. A gondolat később azzal egészült ki, hogy a Rottenbiller utcai lakásból válasszanak le egy egyszobás kis lakást, és a kettőt (Langfelder Hedvigét és a leválasztottat) cseréljék el egy nagyobbra, amelyben kényelmesen elfér Vera, a férje és az idős hölgy.

Másfél évbe telt, amíg az ügy adminisztratív lebonyolítása megtörtént. Az eredeti formájában már bemutatott Rottenbiller utcai lakás udvari traktusából könnyen kialakítható volt egy egyszobás komfortos lakás. A leválasztáshoz szükséges pénzzel sem a fiatal pár, sem Vajda Júlia nem rendelkezett. Vera házasságkötésének dátuma 1968. december. Amíg lakásproblémájuk megoldódott, hol a Rottenbiller utcában, az udvari szobában laktak, hol Langfelder Hedvig fűthetetlen kétszobás Rákóczi úti lakásában.

Mindenekelőtt a tanács elvi engedélyét kellett megszerezni, majd egy bejegyzett építész tervével elzárándokolni a VII. kerületi ingatlankezelőhöz, s a szükséges pecsétek után lehetett volna hozzáférni a leválasztáshoz. Ahhoz a leválasztáshoz, amelyhez nem volt pénz. S ekkor, egy véletlennek köszönhetően, a probléma megoldódott. Vera összekapott egy válófélben lévő asszonnyal, bizonyos Drevenkánéval, aki a Rákóczi úti kétszobásért és a *leválasztási jogért* egy háromszobás lakást ajánlott fel.

Természetesen a leválasztási jog nem volt cserélhető, a lakásleválasztást papíron Jakovits Vera végeztette, s csak utána kerülhetett sor a „két lakásért egyet” cserére.

1969 decemberére befejeződött a leválasztás, és jogilag is megtörtént a csere. Vera a férjével és a pótnagymamájával beköltözött egy zuglói háromszobás bérlakásba, ott bérlőtársi (nem társbérlői!) jogviszonyban laktak egészen Langfelder Hedvig 1984-ben bekövetkezett haláláig. A csere lebonyolítása azonban nem volt egyszerű, mert a jogszabályok szerint egy házaspárnak és egy „családtagnak” hivatalosan csak két szoba járt volna. Ezt a jogszabályt úgy lehetett kijátszani, hogy egy fiatal baráti házaspár férfitagja bejelentkezett Langfelder Hedvig Rákóczi úti lakásába, s mire a csere perfektuálódott, már megvolt a csere engedélyezéséhez szükséges létszám. Így a hivatal rányomta a pecsétet a cserekérelemre, és a megkisebbedett (háromszobás) Rottenbiller utcai lakásban Vajda Júlia maradt az ifjabb Bálint házaspárral és kislányukkal, Eszterrel.

Új korszak kezdődött, új erőter alakult ki. Vajda Júlia soha nem törekedett domináns szerepre, elégedett volt, hogy van egy műteremszobája, egy „(pót)-unokája”, akivel szemben még sincsenek igazi nagymamai kötelezettségei, és a másik két szobában ott maradt a Bálint család. Júliának életében először megadatott a legfontosabb, a függetlenség és az a korábban soha nem létező állapot, hogy saját problémáin kívül mással nem kell foglalkoznia. És nem veszik körül olyan *domináns bímek*, akik művészként elnyomják, udvartartásukkal pedig az életét lehetetlenítik el. Azt az intellektuális közeget, amelyre elengedhetetlenül szüksége volt, most nem kellett „házon kívülre” helyeznie. A szelíd és halk Vajda Júlia örült annak, hogy unokaöccse, Bálint István révén

egyre több fiatal jár a Rottenbiller utcai lakásba, s közülük – a gyerekei generációjából – sokan lettek a barátai. Kialakult a saját „udvartartása”.

A szabálytalan család fenntartását – ebben a lakásban mindig szabálytalan összetételű családok laktak! – Bálint Endre biztosította. Bálint a hetvenes években már nagyon népszerű festő volt, sokat foglalkoztatták kiadóknak is, de még színházi díszletet is tervezett, s gyűjtők is egyre gyakrabban vásároltak a műterméből. Júlia úgy jutott időnként „nagyobb” bevételekhez, hogy Vajda-művet adott el, az akkori viszonyok között olyan árért, amelyből akár egy évig is fedezni tudta a kiadásait. Egy később híressé lett gyűjtő Vajda Lajos *Északi táj* című művét húszezer forintért vette meg,⁴¹ s a vételárat egy év alatt, részletekben törlesztette.

Vajda Júlia mindent megpróbált, hogy valamilyen rendszeres keresethez jusson. Minden évben adott be képet az úgynevezett milliós vásárlásra,⁴² segélyért fordult a Művészeti Alaphoz, és művészkapcsolatai révén a Művészet-történeti Dokumentációs Központnál is próbálkozott. Végül 1969-ben az utóbbinál szerződést kötöttek vele: tudományos kutatóként alkalmazták, havi 52 órára, négyszáz forintos fizetéssel. A munkakörének részletezése rovatba „lexikális adatgyűjtés” került. Tényleges feladata az volt, hogy könyvtárban ülve régi folyóiratokból művészeti cikkeket cédulázzon, megadott szempontok szerint. Végül ezt a munkát (ma már rekonstruálhatatlan,

Vajda Júlia, két testvére, Iri és (a Svédországban élő) Erzszi, valamint Bálint István felesége, Kollár Mariann Szentendrén 1968 körül

EGY MŰVÉSZCSALÁD ÖSSZETÉTELÉNEK VÁLTOZÁSAI, 1956–1982

41 Egy 30 éves, tudományos munkatárs besorolású akadémiai kutatónak volt kb. ennyi az éves fizetése. Az eltelt negyven év alatt ennek a műnek a piaci, aukciós ára nominálisan mintegy az ezerszeresére növekedett. Ha átszámoljuk nettó kutatói fizetésre, akkor a növekedés reálértéken mintegy tíz-tizenöt-szörös.

42 A képzőművészek, nem lévén műkereskedelem, vagy állami megrendelésből éltek, illet azonban – értelemszerűen – kevesen, és csak a „hivatalos vonalnak megfelelő művészek” kaptak, vagy egyéb polgári foglalkozásuk volt (tanítottak, kiadóknál dolgoztak stb.), vagy a milliós vásárlásokra adtak be művet. Ezekre a zsűri olyan művészekről is vásárolt képet, szobrot, akiknek a művészetét a fennálló kánonnal ellentétesként értékelte. A művek raktárba kerültek, de a művészek legalább némi bevételhez jutottak.

hogy mennyi ideig) a lánya végezte, aki bölcész volt, és a normát édesanyjánál sokkal rövidebb idő – havi két-három délután – alatt teljesíteni tudta.

Vajda Júlia kiadásai azonban egyre növekedtek. A nagyon rossz állapotban lévő Vajda Lajos-műveket restauráltatni kellett, New Yorkban élő férje állandóan ostromolta, hogy szobrait öntesse ki bronzból. S közben részben saját, részben Vajda Lajos kiállítási lehetőségeinek megteremtésén is fáradozott.

Megváltozott a Rottenbiller utcai lakás jogi státusa is. Korábban a Jakovits és a Bálint család társbérlete volt, Jakovits disszidálása után a társbérelői jog a feleségére szállt, majd amikor Bálint Endre műtermet kapott, a fia lett Vajda Júlia társbérelője, de a lakásleválasztáskor Vajda Júlia a társbérletét (a társbérleti jogot) a lányának adta, s ettől kezdve ő csak a főbérelő Bálint István családtagjaként volt a tanácsnál bejegyezve. Ez a konstrukció logikus volt, hiszen Vajda Júlia 1970-ben már ötvenhét éves, vagyis a statisztika szerint hamarabb kell meghalnia, s akkor a fiatalok minden komplikáció nélkül a lakásban maradhatnak.

Az 1969-es év Bálint István életében is jelentős változást hozott. Az Egyetemi Színpad – régi formájában – szétesett. A régi vezetőt, Petúr Istvánt kitűrták a helyéről, az új vezetés az addigra már legendássá vált Universitas Együttest szétverte, Ruszt József, Dobai Vilmos és Mezei Éva rendezők is távoztak. Az addigi amatőr színészek közül sokan *kiöregedtek* (ők voltak az igazi amatőrök, akik felsőfokú tanulmányaik befejezése után megváltak az együttestől), sokan pedig profik lettek (Fodor Tamás, Sólyom Katalin, Székhelyi József, Schütz Ila, Jordán Tamás, Hetényi Pál, Andai Györgyi stb.). A megromlott hangulatra reakcióként a zuglói Kassák Művelődési Házban megalakult egy avantgárd színházi együttes, majd – amikor azt betiltották – lakásszínházként tevékenykedett egészen addig, amíg 1976-ban a társaság – Bálint Istvánnal és családjával együtt, akik csatlakoztak a Halász Péter körül kialakult együtteshez – emigrációba nem kényszerült.

A lakásszínház tagjainak és tágabb körének a Rottenbiller utcai lakás is egyik központja lett. Óriási volt az átmenő forgalom, fiatal művészek jöttek-mentek, persze szinte csak az underground művészei, akik kiszorultak a hivatalos, támogatott, de még a túrt világból is. 1970-ben Weöres Sándor Kossuth-díjat kapott, s a díjjal járó hetvenezer forintot fiatal költők között osztotta szét. Ez a gesztus lendületet adott a fiatal avantgárd költőknek, s írócsoportot hoztak létre. Székhelye természetesen a Rottenbiller utcai lakás lett. Erre, az Antológia csoportra Tábor Ádám így em-

lékszik vissza:⁴³

bor Ádám és Horváth Ágnes.

„Eredetileg természetesen írócsoportról volt szó. Ajtony [Árpád], [Bálint] Pisti és én szerveztük. 1970 szeptemberétől minden szombaton találkoztunk a Rottenbillerben egy modern antológia összeállítása, majd kiadásának megkísérlése céljából. Hármunkon kívül törzstagok és egyben a tavaszra összeállt antológia szerzői voltak Bereményi Géza, Isztray Botond, [...] Lajtai Péter, Oravecz Imre, [...] valamint Horváth Ágnes és Kollár Mariann [Bálint István felesége]. [...] A tíz szerzőből összeállt és tíz példányban legépelte címnélküli antológiát aztán nem adtuk be sehova. [...] Másrészt már kezdettől eljött szombatonként Halász (épp akkor próbálták A labirintust), gyakran Szerb Jancsi,⁴⁴ Donáth Péter, Kiskurtág és olykor Victor Matyi. De itt Halász szerepe a lényeges. Ekkor ismerkedtünk össze az egész társulattal, éjjelenként lementünk a Kárpátiába, majd az Egyetembe [Egyetem presszó]. Meghívtuk egyszer Mészölyt (beszélgetni a Saulusról), másszor Nádast és másokat is.”

Horváth Ágnes, aki 1970 és 1982 között a Rottenbiller utcai lakás nagyon gyakori vendége volt, így egészíti ki Tábor Ádám visszaemlékezését:

„A Rottenbiller utcát *megszállták* a fiatal underground művészek, nagy volt a jövés-menés, Vajda Júlia, aki a kontinuitást képviselte, élvezte a fiatalok jelenlétét, de közben saját barátait is fogadta.”

A hetvenes évtized a Vajda-monográfia elkészítésével telt. Mándy Stefánia zseniális művének megjelenését Vajda Júlia már nem érte meg, de az előkészületekbe, főleg az oeuvre-katalógus elkészítésébe, a mellékletek, dokumentumok kiválasztásába rendkívül sok energiát fektetett, hiszen rajta kívül senki nem tudta volna a cím, szignó és évszám nélküli művek azonosítását elvégezni. Mándy Stefánia hetente legalább egy, többnyire a késő éjszakába nyúló munkanapot a Rottenbiller utcában töltött, és Vajda Júliával együtt rendkívüli alapossággal tanulmányozták a Vajda Lajos-műveket, végezték a hazai, illetve külföldi gyűjtőknél lévő művek adatainak megszerzését, pontosítását.

A *Halász-színház* gyakran próbált a lakásban, néhány kisebb eszközigenyű előadást is tartottak itt. Az idő múlásával minden nyilvános helyről kiszorultak, maradt Halász Péter Dohány utcai lakása, Galántai György balatonboglári kápolnája,⁴⁵ s néhány alkalommal Bálint Endre Budafoki úti lakása.

44 Szerb János (1951, Budapest – 1988, Bécs), Bálint Endre nővérének, Szerb Antal özvegyének a fia, aki a Szerb nevet úgy kapta, hogy születése után a holokauszt áldozatává vált Szerb Antal szülei örökbe fogadták. Nagy reményű tibetológusnak indult, nagyon fiatalon, tragikus körülmények között halt meg.

45 1966 nyarán talált rá Galántai György, fiatal képzőművész a balatonboglári kápolnára, és 1968-ban kötött a kápolna művészeti célú használatára 15 éves bérleti szerződést. Az underground művé-

szek kiállító- és zárandokhelyévé vált intézményt a hatalom a helyi rendőri erőik segítségével 1973-ban bezáratta.

46 Hábermann M. Gusztáv 1990-ben elhagyta az országot. Új-Zélandon él, az aucklandi Massey University pszichológia intézetének docense. Ügynöki tevékenységéről bővebben a www.artpool.hu portálon lehet tájékozódni. Rendkívül művés jelentései nélkülözhetetlenek a korszak underground művészetének feldolgozásához. Lásd még Klaniczay–Sasvári (2003).

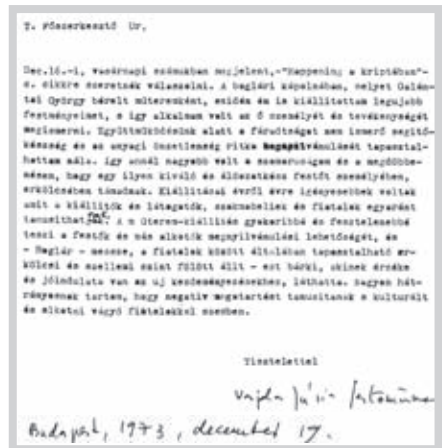
nült, a társulattal és a Rottenbiller utcával folyamatosan kapcsolatban lévő Pécsi Zoltán fedőnevű 111/3-as ügynök (művésznevén Algot László, *igazi* nevén Hábermann M. Gusztáv⁴⁶) *rendkívül alapos* és forrásértékű jelentéseiből sok olyan részlet rekonstruálható, amely mára már kiesett az emlékezetből. Algot László (ahogy ebben a körben mindenki ismerte) odáig szemtelenedett, hogy Vajda Júlia 1974-es székesfehérvári kiállításának megnyitóját kikönyörögte magának, ott meglepően szép és értő szöveget mondott, majd egy szál rózsát nyújtott át a megilletődött művészeknek. Aztán jelentett. Hogy kik voltak ott, mi történt, s azt is, hogy a verniszázson ő mondta a megnyitót.

VÉGJÁTÉK, 1976–1982

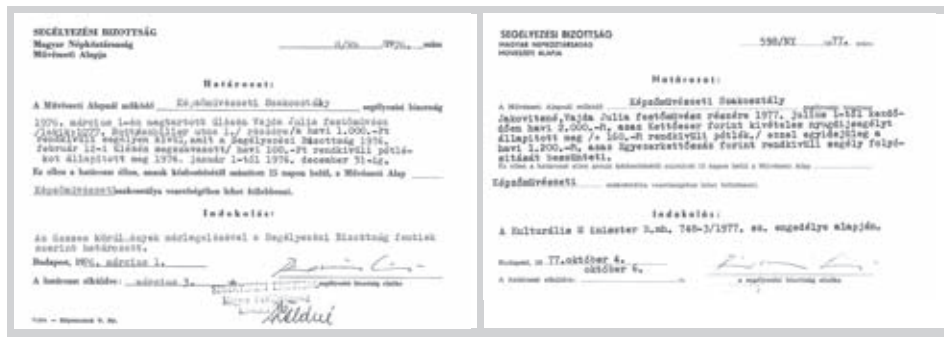
A már csak lakásszínházként működő Kassák Színháznak és a társulatnak 1976-ban távoznia kellett Magyarországról. A benne akkor meghatározó szerepet betöltő Bálint István és családja is (felesége, Mariann és tizenegy éves kislánya, Eszter) az emigrálni kényszerülők csoportjában volt. Történetünk szempontjából ennek az a legfőbb jelentősége, hogy Vajda Júlia egyedül maradt a Rottenbiller utcai lakásban.

1973-ban a balatonboglári „kápólnában” Galántai kiállítást rendezett Vajda Júliának is, ezzel nyitva meg azt a sorozatot, amelyben tisztelegni kívánt az „öregek”, az előző generáció előtt. Amikor a *Népszabadság*ban megjelent Szabó László Happening a kriptában című, belügyi megrendelésre készült cikke, Vajda Júlia ingerült levelet írt a lap főszerkesztőjének, megvédte Galántait, s tiltakozott az elmarasztalás ellen.

A hetvenes évek közepére a lakásszínház helyzete teljesen ellehetetlenült,

Vajda Júlia levele a *Népszabadság*nak

Szüksége is volt ekkora helyre, hiszen három művész teljes életművét gondozta (Vajda Lajosét, Jakovits Józsefét és a sajátját), s ennyi képpel és szoborral kétszer-háromszor lehetett volna megtölteni egy múcsarnoki kiállítást. Júlia szomorú is volt, örült is. Szomorú volt, mert „pótunokáját” elveszítette, és megszűnt körötte a fiatalok nyüzsgése, de örült is, mert végre a saját ritmusa szerint élhetett.

Öröme azonban nem tartott sokáig, mert a VII. kerületi Tanács Lakásügyi Osztályától és a kerületi ingatlankezelőtől levelet kapott, hogy *nem jogosult* a három szobára, s vagy kisebbre cseréli tanácsi bérlakását, vagy elveszik tőle.

Dornbach Alajoshoz, a család ügyvéd barátjához fordult, aki azt javasolta, hogy a Vajda-művek levédetésével⁴⁷ és a műterem-jogosultságával indokolva forduljon az illetékes szervekhez, elsősorban a minisztériumhoz, hogy a főbérlői jogot megszerezze. Levelezése eredményesnek bizonyult. A Magyar Nemzeti Galéria védetté nyilvánított Vajda Lajos-műveket, s Vajda Júlia hivatására-foglalkozására hivatkozva kimondta jogosultságát egy műteremnek nevezett szoba használatára. Vagyis megszületett a verdikt: jár neki a három szoba. Egy lakószobának, egy műteremnek, egy pedig a védett művek őrzésére. Kevésbé gyorsan, de megtörtént főbérlővé nyilvánítása is.

Vajda Júlia ekkor már hatvanhárom éves volt, az érvényes nyugdíjtörvény szerint nyolc évvel túl a nyugdíjkorhatáron. Nyugdíja – természetesen – nem volt.

A Magyar Népköztársaság Művészeti Alapja Segélyezési Bizottságától kapott havi ezer forint „kegydíjat”, amelyet külön kérvényre egy-egy évre csekély összeggel megemelhettek. Bá-

47 Védetté azokat a műtárgyakat nyilvánította az erre hivatott állami szerv, amelyek a nemzeti kulturális vagyon pótolhatatlan részét képezték. A védetté nyilvánított műtárgyak tulajdonosának kedvezmények jártak, de kötelezettségei is voltak. A védett műtárgyak mennyiségétől függően plusz lakószoba illette meg, de köteles volt a műtárgyakat megfelelő körülmények között őrizni és tudományos kutatás céljára kölcsönadni.

lint Istvánék elmenetele után Bálint Endre folyamatos támogatása már nem volt olyan természetes, mint amikor a gyerekeit, unokáját (is) segítette, de e nélkül Vajda Júlia nem lett volna képes magát fenntartani. A műgyűjtés nagyon szerény mértékben növekedett, a műveknek nem volt reális piaci ára (hiszen piac sem volt), s a befolyó pénz a Vajda-művek restaurálására kellett fordítani. A *kellott* itt nem stiláris fordulat, még csak nem is valamiféle morális imperatívusz, hanem elemi szükségszerűség, ugyanis a művek jelentős része nagyon rossz minőségű, savas papírra készült, ami a hányattatások során elrongyolódott, bebarnult, ezért a restaurálás elkerülhetetlen volt, és még baráti áron, zsebből fizetve is nagyon sokba került.

A Vajda Lajos nyugati elismertetésére tett kísérletek kudarcra után Vajda Júlia egy önálló Vajda-múzeum létrehozásán kezdett fáradozni. Ehhez az adta az ötletet, hogy 1972-ben Szentendrén megnyílt az önálló Kovács Margit-múzeum, s aztán sorra nyíltak az *egyéni* múzeumok. (Czóbel még életében „kapott” múzeumot.) „Természetesen” Aczélhoz fordult, aki a múzeumalapítást el is indította.

„Aczél felmerült mint egy támasz és talpkő, de ő Bernáth és Pátzay hatása alatt állt, sajnos. Később Varga Imre hatása alatt. [...] Pátzay és Bernáth borzasztó, meghatározóan rossz hatással voltak rá. Vajdát, meg Bálintot kapott [mármint képeket], a falára is kirakta, de nem gyűjtötte.”⁴⁸

Évekig tartott a múzeumalapítás körüli hercehurca, ám ennek egy vonatkozását nem hagyhatjuk ki. Vajda Júlia lányával és Mándy Stefániával egy reprezentatív, 110 képből álló anyagot válogatott össze a létrehozandó múzeum számára. A vevő a minisztérium volt, amely a később, 1979-ben megszületett szerződés szerint több, már létező múzeumnak is juttatni szándékozott műveket, s száz darabból Szentendrén létrehozta a Vajda-múzeumot. A koldusszegény Vajda Júliától a minisztérium Aczél instrukciói szerint megvásárolta a műveket, mégpedig a következő számítás alapján. Egy Vajda-mű (nyomott, kvázi) piaci átlagára 100 ezer forint körül mozgott. A 110 mű piaci értéke tehát legalább tizenegy millió forint volt. A minisztérium azonban csak kétféle millió forintot fizetett Vajda Júliának, mégpedig a következő „logika” alapján. Meg kell vásárolni, át kell alakítani, és fenn kell tartani a múzeum számára alkalmas, kellő méretű házat. Osztottak, szoroztak, s mindezeket a költségeket Vajda Júliával fizették ki. Így aztán a tizenegy millió forintból kettő lett. Vagyis a szentendrei Vajda Lajos Múzeum lényegében Vajda Júlia adománya. Nemcsak a művek, hanem legalább az első tíz év fenntartási költsége is. A ma-

48 Barta (OHA).

gyar állam jó üzletet csinált, de Vajda Júlia mégis elégedett volt, mert megva-

lósult az álma: a művek egy része múzeumba került, és a nagyközönség számára is elérhetővé vált.

Igaz, 1979-ben, amikor a kétmillió forintot megkapta, az beláthatatlanul hatalmas összegnek tűnt, hiszen 450 ezerért egy kétszobás pasareti öröklakást lehetett vásárolni, s megint a korábbi példánál maradva, egy harmincas éveiben járó tudományos munkatárs éves jövedelme 60 ezer forint körül volt. 46 ezer forintba került egy Trabant, 62 ezerbe egy Skoda S100-as, 80-ba egy Zsiguli. Igaz, ezek eltérített, *mesterséges* árak voltak.

Vajda Júlia gondosan beosztotta a kétmilliót. Adott a gyerekeinek (Ivának illegálisan juttatott dollárt Amerikába), adott Bálintéknak, mert úgy érezte, hogy ezzel törleszthet valamennyit azért, hogy éveken keresztül eltartották, vett egy kis lakást, hogy öregségére majd kiadja, és a bérével pótolja a kegydíját, a körülötte lévő fiataloknak is osztogatott 10-20 ezer forintokat. Nagyvonalú volt, mint mindazok, akik nem ismerik a pénz értékét. És persze hozzákezdett a Jakovits-szobrok bronzba öntetéséhez is.

Egyszintenciálisan egyenesbe került, de 1978-ban egy súlyos műtéten esett át. Átmenetileg felépült ugyan, még az 1981-es műcsarnoki életmű-kiállításának tudott örülni, de utána elhatalmasodott a rák, és 1982. május elsején a Levendel László által biztosított különszobában, a Korányi Tudószanatóriumban (ugyanott, ahol első férje, Vajda Lajos) meghalt.

A Rottenbiller utcai lakás visszaszállt a tanácsra, de nem Vajda Júlia halála után azonnal. A hagyatéki ügyek rendezése ugyanis – tekintettel Amerikában élő férjére és fiára – rendkívül bonyolult és hosszadalmas volt. Kérvényezni kellett, hogy a lakást mindaddig ne kelljen kiüríteni, amíg a művekről nem sikerül megfelelően gondoskodni. Talán egy évig még „élt” a Rottenbiller utcai lakás, de csak raktárként, amelyből fokozatosan kerültek el a művek, a berendezési tárgyak, a könyvek. Aztán bekövetkezett az utolsó aktus, a tanács illetékes képviselője átvette a kiürített lakás kulcsait. A Rottenbiller utca 1. II. emelet 17. számú lakás, a kibuc, a katakombá, a szabadság szigete ezzel befejezte létét. Valakinek kiutalták, aki talán nem is tudja, hogy ahová beköltözött, szakrális hely.

EPILOGUS

Vajda Júlia volt a Rottenbiller utcai lakás első halottja. Ő volt az, aki 1948-tól 1982-ig, külföldi tartózkodásaitól eltekintve harmincnégy éven át ott élt (oda volt bejelentve), a többiek az idők során elköltöztek.

Röviden *elszámolok* a többi lakóval is. Jakovits József 1987-ben hazatelepült New Yorkból, egy Dob utcai, kétszobás lakást kapott az államtól, előbb Kiváló

Művész, majd a Széchenyi Művészeti Akadémia tagja lett. 1989-ben életmű-kiállítását rendeztek műveiből az Ernst Múzeumban, s ebből az alkalomból egy monográfia is megjelent róla.⁴⁹

Bálint Endre sikeres és elismert művészként halt meg 1986-ban. 1973-ban Érdemes Művész, 1982-ben Kiváló Művész lett, és 1985-ben, halála előtt egy évvel Kossuth-díjat kapott.

Felesége, Irena, Vajda Júlia testvére túlélte a férjét, egy ideig egyre romló egészségi állapota ellenére még volt ereje, hogy a hatalmas művészi hagyatékot gondozza. 1996-ban halt meg.

Bálint István 1985-ben elhagyta a New York-i, 23. utcai színházi közösséget, és saját társulatot alapított. Ekkor már súlyos drogfüggő volt. 1990-ben – itt-honi barátai unszolására – visszaköltözött Magyarországra, és elvonókúrának vetette alá magát. Herointól megromlott egészségi állapotban a Debreceni Csokonai Színházban és a Merlin Színházban rendezett. Műsort vezetett a Tílos Rádióban. Hazaköltözése után az *Egy felelőtlen férfi vallomásai* (1996) és a Roskó Gábor grafikussal közös *Kikötői beszélgetések* (2005) című kötete jelent meg. 1997-ben egy nagylemeznyi albumszöveget írt Másik Jánosnak (*A Másik – Peepshow-mennyorság*). Élete utolsó néhány évében, egyre romló állapotban már semmit nem csinált. 2007-ben halt meg Budapesten.

Kollár Mariann, Bálint István felesége hagyta ott elsőként Amerikában a színházat, és persze a férjét is, önálló, polgári egzisztenciát teremtett, pszichológusként dolgozik New Jerseyben.

Lányuk, Bálint Eszter tizenegy éves korától szerepelt a Squat Theater előadásain, a többi gyerekkel együtt a „kommunában” élt és nőtt fel. 1984-ben, tizenkilenc évesen Jim Jarmush *Florida, a paradicsom* című filmjének női főszereplője volt. Több „keleti parti” (nem hollywoodi) filmben játszott. Mára a New York-i jazzvilág egyik ismert figurája, hegedül, énekel, és zenét szerez.⁵⁰

Jakovits Iván Amerikában BA fokozatot szerzett a State University of New York New Paltz-i campusa művészeti fakultásán. 1967-ben, a hippivilág fénykorában érkezett Amerikába, a woodstocki fesztiválon megismert feleségétől lánya született (1970). Kezdetben a marihuána és a hasis, később a kemény kábítószerek rabja lett. Túladagolás következtében 1992-ben halt meg New Yorkban.

Ikertestvére, Jakovits Vera az ELTE-n szerzett angol–olasz tanári diplomát, férjével Budapesten él.

49 Nagy (1996).

50 Bővebben: <http://www.eszterbalint.com/>.

HIVATKOZÁSOK

Barta (OHA)

Barta Éva-interjú. Készítette Kozák Gyula, 1994. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 633. sz.

György–Pataki (1990)

GYÖRGY PÉTER–PATAKI GÁBOR: *Az Európai Iskola*. Budapest, Corvina.

Klaniczay–Sasvári (2003)

KLANICZAY JÚLIA–SASVÁRI EDIT: *Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973*. Budapest, Artpool–Balassi.

Kozák–Soóky (2004)

KOZÁK GYULA–SOÓKY ANDREA (szerk.): *Vajda Júlia*. Budapest, Balassi.

Mándy (1983)

MÁNDY STEFÁNIA: *Vajda Lajos*. Budapest, Corvina.

Nagy (1996)

NAGY ILDIKÓ (szerk.): *Jakovits József*. Budapest, Ernst Múzeum.

Román (1980)

ROMÁN JÓZSEF: *Bálint Endre*. Budapest, Képzőművészeti Alap.

ÉVKÖNYV XVI. 2009

EÖRSI LÁSZLÓ

A KAPOSVÁRI MARAT/SADE ÉS A KULTÚRPOLITIKA

A „KAPOSVÁR-JELENSÉG”

1971-től, Komor István igazgatói és Zsámbéki Gábor főrendezői kinevezésétől kezdődően a kaposvári Csiky Gergely Színház produkciói egyre inkább szakítottak a szocialista realista hagyománnyal, a már megkövesedett színpadi megoldásokkal, a minden innovációt nélkülöző művészi rutinnal. Az aktualitásra és az alkotók állásfoglalásainak megjelenítésére törekedtek. „Mindig a korhoz, a korról akartunk szólni” – nyilatkozta Zsámbéki.¹ „Az előadások ritmusa a felgyorsult élet iramát idézte, szókimondása pedig szinte sokkolta a közönséget; a színjátszóstílus megújításán túl [...] a nemzedéki életérzést is ki-fejezésre juttatták” – írta Gajdó Tamás színháztörténész.²

Később, amikor Zsámbéki irányította a színházat, és Babarczy László főrendezőként, Ascher Tamás, majd Szőke István rendezőként dolgozott ott, ez a tendencia erősödött. „Mi négyen nagyon hajtjuk egymást, de azt hiszem, pozitív értelemben. Hogyha valaki nem azért dolgozik, mert ő akar lenni az isten, hanem mert jó színházat akar csinálni, akkor a konfliktusok megoldhatók. Ha viszont arról van szó, hogy ki az úr a csárdában, akkor egy jól sikerült előadás bunkó a többiek ellen. Egy jó színházban a rendezők nem lehetnek egymás ellendrukkerei, mert az szétzilálja a társulatot, és előbb-utóbb a művészi teljesítmény látja a kárát” – fedte fel Babarczy a kaposváriak sikerének egyik fontos szegmensét.³ (Négyükön kívül gyakorta rendezett vendégként ott Gazdag Gyula is.) Hatásukra a színészek is mindinkább *közösségi színház-*

1 Leskó László: Park közepén egy színház. *Somogyi Néplap*, 1977. március 19. Bővebben: „A nagy korkérdéseket próbáltuk megfogalmazni, azokra kerestük a választ – de mindig a magunk művészi eszközeivel, és mindig a gondolati és művészi általánosítás igényével. Nagyon fontos volt számunkra, hogy igazat mondjunk, a minél teljesebb igazságot, hogy elkerüljünk minden álságot, hazugságot.” Mihályi (1984) 129.

2 Gajdó (2007) 312.

3 Magyar–Duró (1978). A kivágatgyűjteményekben fellelt cikkek oldalszáma a hivatkozásokban nem szerepel.

ban, társulatban gondolkodtak, amelynek eszményévé a közéleti kérdésekkel foglalkozó, gondolkodtató színház megvalósítása vált. Mindemellett harcot indítottak a provincializmus, a magyarkodás, az ízléstelenség ellen is.

Az egész társulat megszállottként küzdött e kitűzött célokért, jóval többet

4 Mihályi (1984) 100–101.

5 Babarczy: „Az nem igaz, hogy a közönség tudja, hogy ő mit szeret. Az ideológusok, kultúrpolitikusok, menedzserek, üzletemberek, közönségszervezők magyarázzák bele. Nem tudja, mit szeret, mert nem ismeri a lehetőségeket. A közönség tehát olyan, amilyenek neveljük. A kaposvári színház működése is ezt tanúsítja. Nehéz közegben bizonyosodott be, hogy hosszabb távon az emberek, még hozzá jelentős tömegek, megértik ezt a más irányultságú művészetet.” Barta (1986).

6 A kifejezést hihetőleg Koltai Tamás használta először, lásd Koltai (1976). Zsámbéki szerint viszont nincs kaposvári csoda, ellenben „van egy összeforrott, jó társulat, amelynek tagjai a »csapatjátékra« esküsznek; vannak elképzeléseink a korszerű, a mához szóló színházról. Mi nem hiszünk a csodákban. A munkában hiszünk. És egymásban.” Leskó László: Reményekre jogosultan. *Somogyi Néplap*, 1976. július 13.

7 Békési András rendőr alezredes, alosztályvezető kérése Jávor Miklós rendőr százados alosztályvezetőhöz: „Kérlek, hogy »Fehér Tamás« fn. [fedőnevű] tmb-t [titkos megbízottat] az alábbi feladatok végrehajtására igazítsad el: Kerüljön szorosabb baráti kapcsolatba Zsámbéki Gábor, Pauer Gyula [díszlet-

dolgozott, lényegesen hátrányosabb körülmények között, mint a budapesti vagy más, nagyobb városbeli szakmabeliek. „Ahogy mindinkább előtérbe kerültek a szakmai célok, úgy vált mind értelmetlenebbé Pestre kerülni [...]. A színészek maradtak [...], a pesti szerződések visszatúsították. [...] Mindvégig adva volt az alternatíva: sok pénzt keresni, vagy jó színésszé válni. [...] Színházunk oázissá vált, amelynek belső világa, és nem utolsósorban szabadgondolkodó intellektuális szintje [...] vonzóvá vált...” – nyilatkozta Zsámbéki.⁴

A színház vezetői átformálták a műsortervert is, jelentősen csökkentették az operettek, a zenés vígjátékok, a könnyű komédiák és krimik számát, helyettük igényes műveket, klasszikus és modern színdarabokat mutattak be, és ehhez tudatosan formálták a közönség ízlését.⁵

Mindezeket nevezték a szakírók „Kaposvár-jelenségnek”⁶ A sikerek is mindinkább nyilvánvalóvá váltak a városban, sőt országszerte. A színház önállósulása, az egyes produkciók közéleti üzenete nem tetszett a kultúrpolitika irányítóinak, noha ennek nemigen maradt írásos nyoma. Mindössze egy ügynökről tudunk, akit a Belügyminisztériumból Kaposvárra küldtek puhatólni.⁷

Ennek ellenére – nyilván nem alaptalanul – mindvégig tartottak attól, hogy betiltják a színházat.⁸ 1977 márciusában ugyan az *Állami Árubáz* operett (rendező: Ascher Tamás) budapesti vendéjátékának csupán a kísérőjelenségeit minősítették szélsőségesnek,⁹ Aczél György azonban, ha a fellazítás jellegzetes tünetéről beszélt, később is mindig az *Állami Árubáz* (és Kósa Ferenc *Küldetés* című Balczó-filmjét) említette, emlékszik vissza Ascher Tamás. Pozsgay Imre pedig – ugyancsak Ascher szerint – azt mondta, hogy „általános nézet szerint az előadás a rendszer gyökereit mardossa és rágcsálja”.¹⁰ Ugyanakkor elismerő szavak is elhangzottak: „A kaposvári színház a hetvenes évek óta országos jelentőségű művelődéspolitikai tényező. A vezetés és a társulat összhangja a körzeti színház funkciójának első sikeres példáját adta” – jelen-

tervező], Ascher Tamás színházi vezetőikkel kaposvári és budapesti találkozásai alkalmával; Tudja meg tőlük, a különböző művészeti ágak képviselőiből tervezett »színházi alkotóközösséget« létrehozták-e, mik a terveik, kultúrpolitikánkat támadó, vagy megkérdőjelező ideológiát dolgoznak-e; Próbálja felderíteni nevezettek budapesti kapcsolatait, kapcsolatuk jellegét; Kik azok a fiatalok, akik rendszeresen leutaznak színházi bemutatóik megtekintésére, és milyen célból; A színház vezetői milyen kapcsolatban állnak velük, esetleges politikai befolyásolásuk érdekében milyen tevékenységet folytatnak; A színház vezetői rendelkeznek-e nyugati kapcsolatokkal, ha igen, kik ezek, rendszeresen beutaznak-e, milyen a kapcsolattartásuk módja, jellege, mikorra várható újabb beutazásuk; A művészeti főiskolákkal hogyan állnak kapcsolatba, kik támogatják koncepciójukat, ideológiai ráhatást folytatnak-e velük szemben. A keletkezett információkat, kérlek, folyamatosan küldjétek meg alosztályunknak, valamint a Somogy me-

gyei RFK III/III. osztálynak, akikkel közös operatív intézkedési terv alapján végezzük fent nevezettek ellenőrzését.” Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) M-38235. „Fehér Tamás” [Kovács Péter] munkadoszsiéja, 1977. január 23.

8 Eörsi István: „A hetvenes évek elején megkérdeztem Zsámbékit, volna-e erre esély Kaposváron [hogyan dramaturgként vagy segéddramaturgként dolgozzon], mire azt mondta, hogy a színház a betiltás határán van, ha engem odavesz, akkor ezzel átbillen a határon.” Vágvölgyi (2003) 229. Zsámbéki nem emlékszik erre (személyes közlés, 2009), de lehetségesnek tartja, hogy így történt.

9 Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-J-7-a 8. d. 23. tétel. Marczali László kulturális miniszterhelyettes iratai. Tóth Dezső miniszterhelyettes tájékoztató jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottság részére az 1976/77-es színházi évadról és az 1977/78-as színházi évad műsorszórásáról.

10 Ascher (OHA).

tette ki Tóth Dezső miniszterhelyettes Kaposvárott, egy rendkívüli társulati ülésen.¹¹ Sőt a „kulturális élet legfőbb irányítói és a megye vezetői azt mondták, hogy »kiváló politikus színház a szó legjobb értelmében...«”.¹² A minisztérium Színházi Osztálya, élén Malonyai Dezsővel, „igen aktívan” támogatta őket – állította Babarczy.¹³

Koltai Tamás színikritikus szerint Kaposváron már az 1974/75-ös évadban „több minden történt, mint a budapesti színházakban együttvéve”.¹⁴ 1978-ban viszont, amikor miniszteri közbenjárásra Zsámbéki, Ascher és öt vezető színész a Nemzeti Színházba szerződött,¹⁵ a Csiky Gergely Színház helyzete válságosnak tűnt. Ám a kaposváriak gyorsan kiheverték a kultúrpolitikai döntés okozta megrázkódtatást,¹⁶ sőt – a szakemberek szinte egybehangozó véleménye szerint – még csak ezután következett a csúcskorszak.

„KIVONULUNK, BEVONULUNK KÖNNYEDÉN...”

Az új igazgató Babarczy László lett, aki megtartotta a főrendezői szerepkörét is (később ezt Gothár Péter vette át). Másodállásban Ascher Tamás és Gazdag Gyula is a társulatnál maradt, ami a kohézióteremtő képességük miatt nagyon fontos volt akkoriban. Már ebben az évadban leszerződött az akkor még főis-

kolai hallgató Ács János is. Az új igazgató nem hagyott kétséget afelől, hogy a Csiky Gergely Színház ügyel a kontinuitásra, és hogy „az etikai tényezők továbbra is döntőek”.¹⁷ A következő két évad sikere után joggal jelenthette ki: „Egy pillanatra se adtuk fel elveinket. Következétesen, de rugalmasan valósítottuk meg céljainkat.”¹⁸

Ebben az időszakban is számos olyan előadást mutattak be, amelyben a kaposvári színház nem is nagyon leplezve figurázta ki a rendszert, ám a kultúrpolitika felelősei ezt nem akarták észrevenni – legalábbis a bibliográfiai és levéltári forrásokban ennek egyelőre semmi nyoma. A színház budapesti vendégszerepléseit frenetikus sikerek kísérték, botrányos jelenetekkel, mivel az előadásokat mindig sokkal többen

11 *Somogyi Néplap*, 1978. április 26.

12 Szíjártó (1979).

13 Csáki (1982).

14 Koltai (2003).

15 Ez volt Bogácsi Erzsébet kifejezésével a „színházi robbanás”, a kulturális miniszter, Pozsgay „offenzívája, amely a legjobb vidéki színházak vezetőit a fővárosba lendítette”. Bogácsi (1991) 34. Tóth Dezső miniszterhelyettes ekkor Kaposvárott, a rendkívüli társulati ülésen így közvetítette e lépés szükségszerűségét: „Meg kellett oldani az ország első színházának akuttá vált gondjait, ez a magyarázata a döntésnek, s ezt – mondta a miniszterhelyettes – országos érdekek kívánták így. A fővárosi színházi élet elmerevedése csak így oldható fel.” *Somogyi Néplap*, 1978. április 26.

akarták látni, mint ahányan a nézőtérre befértek. A fiatalok kifejezetten ke-
resték a darabokban a „rázós” momentumokat. A hatalom mindezt természetesen
nem nézte jó szemmel, de jobbnak látta, ha nem tesz semmit. A legprovokatívabbnak az 1980 júniusában bemutatott Voskovec–Werich-darab, a *Ne-
héz Barbara* tűnt, különösen az után, hogy a szovjet erők megszállták
Afganisztánt. A közönség ütemesen tapsolt, amikor a konferanszié ezt énekelte:
„*kivonulunk, bevonulunk könnyedén...*” Fokozta a veszélyeket az a körülmény,
hogy a produkciót rendező Gazdag Gyula alkotásait korábban már
többször betiltották, és a 1977-es Chartát is aláírta...

Shakespeare *III. Richárdját* (rendező: Babarczy László) – megint csak vé-
letlenül – nem sokkal Jaruzelski hatalomra jutása után mutatták be. A darab
végén Richmond hercege egy mai, zöld katonai egyenruhában jött be, hogy
VII. Henrik királyként átvegye a hatalmat. Leült az asztal mögé, és nagyon
hasonlóan festett, mint a lengyel tábornok. Elterjedt, hogy a kaposváriak a tá-
bornokot parodizálták fekete szemüvegben, és ilyen értelmű jelentések is íród-
tak. De épp szemüveg nem volt rajta. Ascher Tamás szerint ekkor a kétoldala-
lú „képmutatás” eklatáns példája játszódott le: „Azt tudjuk, hogy mindegy,
hogy rajta van-e a napszemüveg, vagy nincs. Nem az a baj, hanem az, hogy mi
azt gondoljuk, hogy minden hatalom-
átvétel ilyen. Nem a jövőt szolgálja, és
nem az igazságot szolgálja, hanem az
aljas összeesküvést. Ez volt a lényeg-
ge.”¹⁹ Babarczynak igazoló jelentést
kellett írnia e tévedésen alapuló felje-
lentés miatt.

Mindezt igazolja Varga Péter me-
gyei első titkár feljegyzése: „[...] Rich-
mond katonai egyenruhában (kínai)
történi visszatérése szűkebb körben al-
kalmassá lehet arra, hogy félreértsék az
eredeti mondanivalót, vagy abban új
tartalmat feltételezve a lengyelországi,
december 13-i események analógiáját
lássák benne. [...] A Központi Bizottság
Tudományos, Kulturális és Közok-
tatási Osztályára az észrevétel úgy jutott
el, hogy Kaposváron a III. Richárdot
Jaruzelskire játsszák, sötét szemüveg-

Kovács Péter ügynök arról tudósította
a tartótisztjét, hogy már 1977 decem-
berének első felében a színház klubjában,
a színészházban sokakat foglalkoztat egy
„rémhír”, miszerint szétrobbantják a
színházat, eltávolítják onnan Zsámbékit
és Babarczyt. ÁBTL M-38235. „Fehér
Tamás” jelentése Szabó Lajos hadnagy-
nak, 1977. december 21.

16 Zsámbéki szerint már a távozásukat
követő 1978/79-es évad sem volt sem-
mivel gyengébb az előzőnél. Mihályi
(1984) 260.

17 Domonkos László: Kaposvár semper
fidelis. *Délmagyarország*, 1978. novem-
ber 22.

18 Heltai Nándor: A kaposváriak jelenidejű
színháza. *Petőfi Népe*, 1980. február 15.

19 Ascher (OHA).

gel. Ezt az utóbbi megállapítást nem tartottam bizonyítottnak, sem magam, sem munkatársaim ilyen egyértelmű aktualizálást nem tapasztaltak. Ilyen jelzés a biztonsági szerveinktől sem érkezett.”

E feljegyzésben még a következőket olvashatjuk: „Egy hónapon belül az illetékesek, MSZMP KB Tudományos, Kulturális és Közoktatási Osztálya a megyei pártbizottság, a Művelődésügyi Minisztérium, a megyei tanács és a színház illetékesei megbeszélést tartanak. A megbeszélésen ismertetjük a színházzal szembeni politikai elvárásainkat. Az állami támogatást mi adjuk, mi tartjuk fenn a színházat, ehhez jogunk van. A megbeszélésen többek között egyértelműen kifejezésre kell juttatni, hogy politikailag a III. Richárd drámára jellemző aktualizálásra nincs szükségünk, ezt a vonalvezetést nem tűrjük. Azt is kifejezésre kell juttatnunk, hogy a színház nem istápolhat ellenzéki gondolatokat és ellenzékieknek gyűjtőhelye, vagy ilyenek támogatója nem lehet.

[...] A darabbal kapcsolatosan a telefonbeszélgetés során Kornidesz Mihály, majd Aczél György elvtárs politikai intézkedést kezdeményezett, ennek végrehajtása a darab betiltását vonta volna maga után, az összes következőkkel. Kornidesz Mihály elvtárssal közöltem, hogy ezt az intézkedést kivételesen írásban kérem (eddig nem kaptam).

Aczél György elvtárs a telefonbeszélgetés során a klasszikus darabok ilyen aktualizálását elítélte, ezzel egyetértettem. Jeleztem azt is, hogy a műsorpolitikát nem mi hagyjuk jóvá, nekünk ilyen darabokra nincs szükségünk.”²⁰

A dokumentumból nem hiányzott a jól ismert aczéli dogma: „[...] lehet indokolt esetben torzulásainkat, hibáinkat bírálni, de a bírálat a szocializmus talajáról, a szocialista társadalom érdekében történjen.”

A *MARAT/SADE* BEMUTATÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI

A legveszélyesebb (egyben a legsikeresebb) produkciónak a kaposvári Csiky Gergely Színház történetében az ugyanezen időszakban (1981. december 4.) bemutatott *Marat/Sade* (vagy *Marat halála*; teljes cím: *Jean Paul Marat üldözése és meggyilkolása, ahogy a charentoni elmeegógyintézet színjátszói előadják de Sade úr betanításában*), Peter Weiss 1964-ben írt drámája bizonyult. A kaposváriak előadásában „egy darab színház-történetté” vált.²¹

20 Somogy Megyei Levéltár (SML) 45. d.

155. ő. e. 39–43. Somogy megyei párt végrehajtó bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1982. március 24. Az iratok nyelvezete eredetiben.

21 Koltai (1989).

A Weiss-dráma szereplői mind a forradalom gyermekei, az ápolók, a betegek – jelesen a Marat-t játszó ápoló – éppúgy, mint de Sade úr. A forradalom előtti ancien regime-et egyikük sem

restaurálná, sőt mindegyikük élesen elítéli. A forradalom emléke azonban sokféleképpen hat rájuk, feldolgozásában már nagyon különböznek.

E zenés dráma lényegét Bögel József, a Művelődési Minisztérium Színházi Osztályának referense a következőképpen foglalja össze: „P. Weiss darabja vitadráma: az emberiség – szerinte – úgy él, mintha egy elmeegógyintézetben volna (kozmosz pszichiátria). Komor és – talán – félig tudatlan igazgatók, vezetők, börtönőrök között a betegek el-eljátsszák a történelmet, mint itt is, de Sade betanításában, 1808-ban, egy francia elmeegógyintézetben (inkább börtönben). A játék: a lélek belső pokoljárása (az individualizmusé, az abszolút szabadságé) és külső viaskodása (a forradalmi gondolaté és cselekvésé).”²²

A színház 1981/82-es évadra leadott előzetes műsorterveiben nem szerepelt ez a mű,²³ amelyet Ács János választott ki. Később viszont megbánta a döntését, mert „amikor újra elolvastam, milyen felháborodtam: ez hülyeség! Micsoda elvont dolog! Mit akar ez a német emigráns pali! Mit tudhat mirőlünk onnan Svédországból! Nem lehet annyi köze a hitehagyásokhoz, újrakezdésekhez, csalatottságokhoz, mint nekünk.”²⁴ De már nem volt visszaút. „Furcsa dühvel, gyűlölettel, kétségbeeséssel láttam a rendezéshez. Ez az indulat a próbákat is átítatta. Fölhasználtam ugyanakkor az író minden erényét, okosságát, az iróniáját, amelyen átszűrte a mi illúzióvesztéseink szörnyűségét.”²⁵ Tizenhat évvel korábban egyébként Marton Endre rendezésében, a Nemzeti Színházban szerepelt Ács ebben a darabban stúdiönövendékként. „Azóta idegesített a skolasztikája, el kellett löknöm magamtól az egykori emléket. Úgy kellett megcsinálni, hogy nekem érdekes legyen!”²⁶

22 MOL XIX-I-9-g 23. d. 69–70. Tóth Dezső iratai. Bögel József feljegyzése Tóth Dezső miniszterhelyettesnek, 1982. szeptember 27.

23 Schuller (2008). A Színháztudományi Tanszék oktatója részletesen kitér arra is, hogy a színházak műsorát miképpen felügyelte a pártvezetés: miután ismertették a színházakkal és a felügyeleti szerveikkel, majd megkonzultálták velük az évad műsortervével kapcsolatos elképzelésüket, a műsortervek a Művelődési Minisztériumba kerültek. Ezt követően még a minisztérium Színházi Osztálya is igyekezett betartatni a színházi vezetőkkel a helyes ideológiai irányt. A végleges műsorterv az Agitációs és Propaganda Bizottság javaslataival, kiegészítésével vált véglegessé. „Az előterjesztésekből és jegyzőkönyvekből rekonstruálható, hogy a minisztérium, illetve az APB a rizikósnak ítélt szerzők kapcsán a teljes tiltás helyett köztes stratégiákat alkalmazott, hiszen a tiltás a cenzúra nyílt vállalását jelentette volna, ami ellenkezett a puha diktatúra elveivel” – írta Schuller e tanulmányában.

24 Bogácsi (1991) 74.

25 Uo. 75.

Koltai Tamás szerint a próbák idején is köztudottá vált, hogy Ácsnak problémái adódtak e darabbal. „Amikor kiválasztotta, még érdekelte, de azóta elment tőle a kedve.” (Koltai lehetségesnek tartja, hogy ez „előrelátó, szándékos bagatellizálás – vagyis konspiráció” volt.²⁷)

A rendező végül így értékelte a produkciót: „Szerencsésen találkoztak az amatőr színjátszás és a professzionista színház elemei. Ritkán tapasztalható egyensúly teremtődött. Egyrészt abból a vérembe ivódott formai világból, amelyet amatőr múltamból hoztam, s a színészek és a statisztéria mozgásában, a saját koreográfiájú táncokban kamatoztattam. Felszabadítottam embereket, akik csak segédszínészek, csoportos szereplők voltak [...], a háttérben vad, érzelemteli, életszerű magatartásokat hozhattak. [...] Másrészt, természetesen, megjelent a profi minőség is, amelyet a vezető színészek képviseltek, s a látvány, a díszlet, a jelmezek, a világítás. Mindehhez a dalok, a dalszövegek. A különös szabadságot megkötötte a forma, megfegyelmezte.”²⁸ Így történt, hogy bár rendezőtársaira a politikusi szellemiség jóval jellemzőbb volt, mégis az ő nevéhez fűződött ez a későbbiekben hatalomingerlőnek bizonyuló színdarab.²⁹

26 Leskó László: A balkon, korhatárral. *Somogyi Néplap*, 1983. február 23.

27 Koltai (2003).

28 Bogácsi (1991) 75. A darabot Görgey Gábor, a dalszövegeket Görgey és Eörsi István fordította. Díszlet: Szegő György. Jelmez: Szakács Györgyi. Szenika: É. Kiss Piroska. Zenei vezetők: Fuchs László és Hevesi András. A főbb szerepekben: Lukáts Andor, Jordán Tamás, Pogány Judit, Lázár Kati, Máté Gábor, Csernák Árpád.

29 „Én semmilyen viszonyban sem voltam a hatalommal, annak letéteményeseivel. Szót váltani sem lettem volna képes velük. Ezért nem érdekeltek, sem a kegyük, sem a haragjuk nem érdekelt, cseppet sem. [...] Nem becsültem le a veszélyt, csak nem foglalkoztam vele. Igaz, Babarczy Laci szinte burookban

tartott, a kemény fordulatokat többnyire utólag mondta el, amikor már túl voltunk a nehezen.” Uo. 75–76. De már az első kaposvári rendezésével, Gombrowicz *Esküvőjének* bemutatóján szembe került egy kultúrkorifeussal: „Fogadás volt, isteni szendvicsekkel, italokkal. Fogyasztott sokat az az ember [Tóth Dezső miniszterhelyettes], ivott, de jól ivott, lassan azért berúgott, s egyre agresszívvabb lett. Odaintett engem, mint egy csicskást: mondjam el neki, miről szól az Esküvő! Mert ő nem érti, minek ilyet bemutatni egyáltalán. Mindenki állt, állt, valamit kellett mondani. Azt böktem ki: maga felemeli a hangját, én meg, fiatal ember vagyok, hallgatom, úgy teszünk, mintha kulturáltan beszélgetnénk, miközben tudjuk, mennyien néznek bennünket, s egyikünk sem képes természete-

AZ ELSŐ REFLEXIÓK

A premier nagy sikert aratott, az első elemzés a bemutató után két nappal, december 6-án jelent meg, Leskó László tollából. A cikkszerző már ekkor a színház huszonhat éves története egyik legnagyobb előadásának, sőt „színház-történeti mérföldkönek” minősítette az előadást. Aktuálpolitikai mondanivalójából ezt emelte ki: „Nem hűtlen az Ács János-i felfogás a weissitől, de továbbfejleszti azt a magát marxistának deklaráló író egyik nyilatkozata alapján, amely szerint drámáját a sztálinizmus hívta elő.”³⁰

Másnap Takács István kritikus a Petőfi Rádióban már arra hívja fel a figyelmet, hogy az előadás (amely tudatosan sokkolja a nézőt) azt keresi, mi történik akkor, ha a forradalom felfalja a gyermekeit, majd felteszi a kérdést: „Mi történik, amikor a forradalom eszméi már konzolidálódnak, sőt, egy kicsit szalonképtelenné is válnak?” És ezzel el is jutott mondandójának lényegéhez: „...nem lehet beülni úgy, hogy most látunk egy történelmi darabot, amelyik a francia forradalom eseményeiről szól, hanem Ács áthúzza az ívet a mába, és azt mondja, hogy szembe kell nézni korábbi forradalmár önmagunkkal is, vagy vállalni kell, vagy el kell vetni, de közömbösek nem maradhatunk.”³¹

Az országos napilapok közül a *Népszabadság* tudósított először az előadásról, egy héttel a bemutató után. A cikk szerzője, Zappe László arról ír, hogy Ács Jánosék egyrészt „a vérben gázoló forradalmat” emelik ki, amely „nem váltotta be ígéreteit, csak a súlyos áldozatokat követelte meg”, másrészt a „kényelmes-pragmatikus szemléletet” is bírálják, amely a „forradalmat kiváltó szélsőséges szenvedélyeket, súlyos társadalmi-emberi problémákat egyszer s mindenkorra a múltba száműzné”.³²

T. A. a charentoni színjáték örökérvényűségére hívja fel a figyelmet. Felteszi azt a Kádár-korszakban is bármikor feltehető kérdést, hogy „elámítható-e a nép, avagy őrzi-e minden körülmények között is igaza hitét?” T. A. Ácsék igazi bravúrájának azt tartotta, hogy Marat és de Sade párbaja közben „a valódi főszereplő a tomboló, éneklő, veszekedő, szenvedő és eszmélő csapat, a charentoniak álcáját öltő nép”, mivel ez „a változó történelmi díszletek közt sincs másként”.³³ Bogácsi Erzsébet Marat állambiztonságról, sajtószabadságról al-

tesen viselkedni – valami ilyesmiről szól ez a játék.” Uo. 73.

30 Leskó László: Marat passió. *Somogyi Néplap*, 1981. december 6.

31 Takács István: *Láttuk, ballottuk.* – Petőfi Rádió, 1981. december 7.

32 Zappe László: Marat halála. *Népszabadság*, 1981. december 11.

33 T. A.: Egy történelmi közjáték hullámverései, avagy miként készíthet állásfoglalásra a jó színház? *Zalai Hírlap*, 1981. december 16.

kotott véleményét emelte ki. Ekkoriban, a magyar demokratikus ellenzék erőteljesebb színrelépésével e fogalmak még inkább „áthallásosakká” váltak.³⁴

A „MEGKERÜLHETETLEN KULTUSZELŐADÁS”

A bemutató után, kilenc nap múlva következett be a lengyelországi rendkívüli állapot. „Az előadás ettől a tőle teljességgel független ténytől iszonyatos plusz-energiákat kapott”, „a lengyel események hihetetlen aktualitást adtak minden mozzanatnak” – állapította meg a rendező.³⁵

Mi is bizonyult a legfőbb *mozzanatnak*? A darab végén a háttérfüggönyön feltűnt a Corvin köz fotója, amely előtt a Kikiáltó (Máté Gábor) utcakövel a kezében siratja a forradalmat. Mindemellett „Ács többi szereplője sem a francia forradalom idejét juttatja eszünkbe, hanem a budapesti munkásokat, a lumpenproletárokat”.³⁶

A produkció tehát a Kádár-rendszer legsúlyosabb tabuját, az 1956-os magyar forradalmat is megjelenítette.³⁷ Babarczy: „A sajtó egyszerűen nem írta meg, és a helyi politika, tehát a kaposvári elvtársak nem vették észre, hogy mi van benne. A színházban ez volt a »nagy kuss törvény«. Nem volt szabad kimondani, hogy az a Corvin köz. Ha nem akarják észrevenni, ne vegyék! Nem kell, hogy észrevegyék!”³⁸ Nem is volt könnyű felismerni a fotót, én képtelen voltam rá, de sajtó bevallása szerint Koltai Tamás sem ismerte föl elsőre.³⁹ Nem derül ki, hogy mások felismerték-e, mindenesetre nem írtak róla.⁴⁰

34 Bogácsi Erzsébet: Marat halála. *Magyar Nemzet*, 1981. december 16.

35 Bérczes (1997). Ács hasonlóképpen fogalmazott Bogácsi Erzsébetnek adott interjújában is: „...elkezdett valami mást, többet, fontosabbat sugározni. Olyasmit, ami ugyan benne rejtett korábban is, de nem volt olyan súlya, mélysége, fenyegetése.” Bogácsi (1991) 75. A „lengyel puccs után más dimenziót kapott az előadás” Nánay István szakíró szerint is. Nánay (1999).

36 Végel Lászlót idézi Bartuc Gabriella: Marat/Sade. *Magyar Szó*, 1982. október. 2.

37 Abban azonban több cikkszerző is té-

ved, hogy a kaposváriak az előadást éppen az 56-os forradalom 25. évfordulójára időzítették. Ezt nem támasztja alá Babarczy és Ács közlése sem.

38 Babarczy (OHA). Koltai így idézi fel: „Emlékszem rá [...], amikor Babarczy odajött, és föltette a háttérfüggönyre vonatkozó kérdést. [...] »Ugye, nem fogod megírni, hogy miről szól?« [...] Ha megírom, azzal mindenképpen följelentem a színházat [...] (ha viszont egyetértőleg, akkor magamat is), másfelől zavarba ejtő, mert egyrészt mégiscsak tartalmazott egy abszurd föltételezést (hogy tudniillik úgy lehet megírni, ahogy az ember gondolja), másrészt némi bizony-

„Technikai trouvaille volt, akkoriban a legnagyobb textilfotó Magyarországon – emlékezett vissza Ács. – A dízlettervező, Szegő György azt találta ki, hogy a Corvin mozi tetejéről kell a házak karéját felvenni, mégpedig több sávban, amelyeket összeillesztett azután, szép ívben, panorámaszerűen. Vagyis ezt a helyet sohasem látni így a valóságban, a mozi épületének a tömege nélkül. Mivel a kép túlemelkedett konkrét tárgyán, valamiféle általános víziót adott, sok mindenre hasonlíthatott. Tapasztaltuk is a vendégszereplések alkalmával, amikor hol egy leningrádi utcarészletnek, hol a párizsi Bastille térnek nézték. Nagyon szerencsés munka volt, mind esztétikailag, mind politikailag. Sikerültebb, mint azok a Parlamentről, illetve a Köztársaság térről készült fotók, amelyek között eleinte haboztunk.”⁴¹ Mindehhez hozzátehetjük, hogy a függetlenségi harcoktól vérző Corvin köz egyébként is lényegesen hitelesebben

talanságot árult el afelől, hogy vajon a direktor épelméjűnek tekinti-e a színházzal jó ideje szolidaritást vállaló kritikus. Így aztán jobbnak láttam röviden és minden kommentár nélkül nemmel válaszolni.

A dolog ugyanis nem így működött. Ha, teszem föl, vagyok olyan hülye, hogy nyíltan megírom, miről szól a kaposvári Marat/Sade, az semmiképp sem jelenhetne meg, mivel nincs olyan öngyilkos szerkesztő, aki leadná. Mert akkor azonnal be kellene tiltani az előadást, eljárást kellene indítani a színház ellen, de még a kritikát közlő lap ellen is. Ez lenne az igazi botrány: kisebb baj, hogy ilyen előadás létezik, mint az, hogy kiderül. Vagyis nem derülhetett ki; erről nem szólhatott egy előadás, ilyen előadás egyszerűen nem létezhetett.” Koltai (2003).

39 Uo.

40 Bartuc Gabriella Kálvin térnek vélte. Bartuc Gabriella: Marat/Sade. *Magyar Szó*, 1982. október. 2. Schuller Gabriella tanulmányából kiderül, hogy Radics

Viktória az *Új Symposium* 1982. 11. számában átveszi ezt a tévedést, ám ő már meg is nevezi: „'56-os forradalom tere”. Idézi Schuller (2008).

A magyarországi cikkszerzők – jó okkal – meg sem kísérlék az azonosítást. (Jugoszláviában ekkoriban a kultúrpolitika jóval liberálisabb volt): „...egy tájképet, városképet kapunk hátul...” (Osgyáni Csaba: *Láttuk, ballottuk*. – Beszélgetés Almási Miklóssal. Petőfi Rádió, 1982. szeptember 27.; „...néptelen utca vetített képe...” Pályi (1982b)); „egy nyomasztóan nagyszabású és jellegtelen nagyváros képének felderengése...” Szekrényessy (1982); „...egy, az ismeretlenségében is ismertnek tűnő fölsejlő nagyvárosi kép...” Róna (1982). Talán Koltai Tamás írta meg először Magyarországon, hogy a fotón a Corvin köz látható. Koltai (1989).

41 Bogácsi (1991) 76. Rádai Eszter szerint az ötlet Eörsi Istvántól származott. Rádai (2007). Babarczy és Ács azonban ezt cáfolja (személyes közlés, 2009).

szimbolizálja az 1956-os forradalmat, mint a tömeges halált előidéző sortűzről emlékezetes Kossuth Lajos tér, vagy a lincselésekről elhírhedett Köztársaság tér.

Ács szerint a lengyelországi rendkívüli állapot után „megváltozott a közönség. Nem úgy fogadták már, mint egy érdekes, furcsa előadást, hanem mint valami programnyilatkozatot. Csapatostul jöttek a nézők, buszokkal, kocsisorokban. Szinte tüntetéshez hasonlított, ahogyan tapsoltak, ünnepeltek. Színpadra kellett mennem meghajolni, virágokkal dobáltak,⁴² ami persze boldoggá tett. Egyre több prominens értelmiségi jött le, akiknek sorra bemutatnak. Lehívta barátait, ezeket az ellenállókat Eörsi István, aki dramaturg volt akkoriban Kaposvárott. Gratuláltak, rázták a kezem, én pedig éreztem, afféle szellemi adu lettem a lapjaik között. Egy érv, amely az ellenzékiek igazságát erősítette.”⁴³ Az előadás „nem pusztán a kiemelkedő esztétikai színvonalával érte el, hogy megkerülhetetlen kultuszelőadássá váljon” – emlékezett vissza Sebők Bori.⁴⁴

Bár arra lehetett számítani, hogy mindezt a kultúrpolitikai vezetés nem fogja tűrni, ebben az időszakban nincs jele annak, hogy fellépést fontolgattak volna a produkcióval szemben, noha – Zsámbéki Gábor szerint – „olyan hülye ember nem ülhetett a nézőtéren, aki nem tudta volna, hogy ez 56-ról szól”.⁴⁵ Koltai Tamás szerint sokkal több volt ez, mint „*in memoriam* előadás”, mert a legközvetlenebb jelenről, a szabadság hiányáról szólt, ami szintúgy tabutémának számított.⁴⁶

A „KONSZOLIDÁCIÓ SZÜRKE TERRORJA”

A szakírók, a kritikusok nem is próbálták azonosítani a háttérfüggönyön lévő fotót, annál több szó esett a Kikiáltóról, aki kezében az utcakövel „a leomlott díszletek között a történelem kibírhatatlan ürességében ott áll [...], vállát rázza a zokogás, körülötte néma testek és tompa, szürke félhomály”.⁴⁷ Ez az a jelenet, amikor „felszissenünk, amikor a Kikiáltó összekacsint a nézővel...”⁴⁸ de legalábbis „megszűnünk kívülállónak lenni”.⁴⁹

42 Ascher szerint hagyománnyá vált, hogy az utolsó felvonáskor a közönség feldobálja a virágokat a színpadra, és így gyászolja meg együtt a forradalmat. Ascher (OHA).

43 Bogácsi (1991) 75–76.

44 Sebők (2008).

45 Zsámbéki (OHA).

46 Koltai (2003).

47 György (1982).

48 Vértes J. Andor: Marat/Sade/Weiss/Ács. *Fejér Megyei Hírlap*, 1983. június 21.

49 Bartuc Gabriella: Marat/Sade. *Magyar Szó*, 1982. október. 2.

Ekkoriban a sajtóban természetesen nem történhetett utalás az „ellenforradalmi” 1956-ra, csak általában a forradalom, a forradalmak értelmezése jöhetett szóba.

Pesszimista konklúziót vázol fel Róna Katalin: „[a Kikiáltó] hangos zokogással siratja el Marat-t, a forradalmat, az álmokat”,⁵⁰ és Koltai Tamás: „[a Kikiáltó] könnyáztatta jajkiáltása és fölcsukló zokogása – kezében a fölöslegessé vált utcakövel – azért megrázó befejezés, mert borzongató hitelességgel ébreszt rá, hogy Charentonból nem lehet újrakezdeni a forradalmat”.⁵¹

A bukott forradalom toposzának megjelenítését Zappe László bírálja a már említett lengyelországi szükségállapot előtti *Népszabadság*-cikkében, mivel a pesszimizmus jogosságát, érvényességét vitathatónak tartja.⁵²

Székrenyessy Júlia szerint ellenben hiteles a darabot záró érzelmi fellobbanás, amikor „még a szenttelen kommentátor [vagyis a Kikiáltó] is elsírja magát a konszolidáció szürke terrorja láttán”. A „konszolidáció szürke terrorja” a korai Kádár-rendszert jelenthette. „De még mielőtt ez megtörténne – folytatódik Székrenyessy írása –, csodálatos, lelkiismeret-ébresztő képekben hömpölyög előttünk a forradalom. Álmokkal, rémálmokkal, szélsőségekkel, beteljesületlen, vakmerő reményekkel, be nem váltott ígéretekkel és megszívlelendő figyelmeztetésekkel.”⁵³

Hasonlóképpen látja Pályi András is: „[A Kikiáltó] siratja a forradalmat, a világtörténelem valamennyi forradalmát; siratja az elveszett hitet. De épp ez a sírás, épp az ő sírása, s épp az, ahogyan sír [...] teszi a legélőbb tanúságot amellet, hogy a hit nem veszett el. [...] Az előadás már ezen a síkján is lelkiismeret-vizsgálatra kényszerít.” Mondanivalóját azonban Pályi még hangsúlyosabbá teszi azzal, hogy a Kikiáltó üzenete a mának (is) szól: „...egy konfekciófelöltő van rajta. Ebből eleve következik, hogy mondandóját az »utókor« nyegleségével és bölcsességével, ironikus kívülállásával és esszéisztikus rezignációjával adja elő...”⁵⁴ Svetislav Jovanov is elsősorban a zárójelet időszerűségét emeli ki: „...a kikiáltó, aki macskakővel a kezében zokog, körülötte csak a holttestekkel borított pusztá tér csöndje, minden meghíúsított és félig véghezvitt forradalom holttesteinek csöndje nemcsak történelmi-

50 Róna (1982).

51 Koltai (1982).

52 Tóth Dezső miniszterhelyettes nem véletlenül ezt a *Népszabadság*-kritikát minősítette a *legfenntartásosabbnak* a produk-

cióval szemben. MOL 288. f. 36/17. ő. e. 53–54. Tóth Dezső feljegyzése Köpeczi Béla művelődési miniszter részére, 1982. október 1.

53 Székrenyessy (1982).

54 Pályi (1982a).

leg provokatív aktualizáció, [hanem] az Utópia el nem ismert végének és láthatatlan (újbóli) megfogalmazásának képe [is].”⁵⁵

Csáki Judit is nagy hangsúlyt helyez a zárójelenetre (kiemelve, hogy azt „Weiss nem találhatta ki”), amelyben „a Kikiáltó egyedül marad a színpadon, kezében utcakő, és sír, sír keservesen. Ahogy nagy tragédiákba illő.”⁵⁶ Hasonlóképpen látja Végel László is: „A Marat/Sade a forradalom eksztatikus sira-tóéneke, és újabb példája a tragikus forradalom korszerű megfogalmazásának.”⁵⁷

Bögel József így értékeli Tóth Dezsőnek írott feljegyzésben: „Ácsnak és nemzedékének alapvető élménye tehát a megrendülés, a fájdalom. A darab narrátora ezért lesz egyre keserűbb, megrendültebb, s ezért felejthetetlenül őszinte végső zokogása, mikor szinte elsiratja az újból cselekvésbe lendült és újból letiport népet.”⁵⁸

55 Idézi Radics (1983). A későbbi elemzők közül Gerold László – miután elismeri, hogy még 1982-ben a BITEF-en az előadás számára is egyértelműen az 1956-ot jelenítette meg – 1989-ben ezt írta: „Most nem csak, vagy nem elsősorban 56-ról szól, hanem A forradalomról. Minden forradalomról. Pontosan minden forradalom elárulásáról. Arról, hogy a forradalom csak eszköz, lehetőség, amivel visszaélnek, amit megcsúfolnak. Megcsúfolunk – mi, emberek. Máté Gábor zokogása most ezt mondja. A forradalmat siratja, azt, amelyet mindenki kihasznál és kihasznál. Ez érződik az egész előadásból.” Gerold (1989).

56 Csáki Judit: Színházi esték. *Népszava*, 1982. február 4. Lásd még Bartuc Gabriella: Marat/Sade. *Magyar Szó*, 1982. október. 2.

57 Idézi: Radics (1983).

58 MOL XIX-I-9-g 23. d. 69–70.

59 Vértés J. Andor: Marat/Sade/Weiss/Ács. *Fejér Megyei Hírlap*, 1983. június 21.

60 Koltai (1989).

Mindezzel összefüggésben fontos hangsúlyt kap a konszolidáció kérdése, amely szintén érzékenyen érinthette a kádárista hatalmat: aligha maradhatott rejtve, hogy a megjelenített francia forradalom és az utána következő konszolidáció 1956-ra aktualizálható. Vértés J. Andor ezt pontosan meg is írta 1983-ban: „Történelmi tapasztalatunk, hogy a konszolidáció nem mindenkinek egyformán kedvez, s egyes társadalmi rétegek a liberalizálódásban a forradalom megkérdőjelezését látják. Tudjuk, hogy a forradalmi diktatúra véres, s ismerjük a konszolidáció ideológiai útvesztőit is.”⁵⁹

Ács igencsak kidomborította a konszolidáció ellentmondásait. „Nem ismerem előadást, amely őszintebben, igazabban, katartikusabban – és művészeiben – fogalmazta volna meg »a Kádár-konszolidáció« tragikumát, mint a kaposvári Marat/Sade” – jelentette ki Koltai Tamás.⁶⁰ A kaposvári előadás – ahogy Varjas Endre rámutat – lényegi-

leg nem tért el Weiss inspirációjától, csak annyiban, amennyiben más jellegű konszolidációról volt szó.⁶¹ Róna Katalin szerint viszont Ács „gyökeresen fordította ki a mű minden eddigi felfogását [...], [mivel] a konszolidáció szürke, megnyugtató, szenvtelen, megbékélő szomorúságába helyezte”.⁶² Végel László arra hívja fel a figyelmet, hogy az Ács-rendezés egy nemzedék aspektusából mutatja be, a levert forradalmat és a konszolidációt.⁶³

„MOST MÁR LÁTOM, HOVÁ VEZET, MI EZ A FORRADALOM...”

Örök érvényű az a szembenállás is, amelyet Marat és Sade testesít meg a forradalom, a történelem megítélésében.⁶⁴ Róna Katalin szerint a rendezői fel-

61 Varjas (1982).

62 Róna (1982).

Róna Katalin és Varjas Endre mellett több szakíró veti össze Ács koncepcióját az eredeti Weiss-darabbal vagy Peter Brook rendezéseivel. Zappe László azt emelte ki, hogy „a történelmi megrendülés az eredeti darab groteszk fintora helyett részvétteljes fájdalomba torkollik itt...” (Marat halála. *Népszabadság*, 1982. december 11.); Bartuc Gabriella szerint Ács János újraértelmezte Peter Weiss drámáját, mivel rendezésében a charentoniak nem idióták, hanem a forradalom eszméjének megszállottai (Bartuc Gabriella: Marat/Sade. *Magyar Szó*, 1982. október. 2.). Koltai Tamás ezt hasonlóképpen látja. A szereplők nem elmebetegeket játszanak, hanem deviánsakat, vagy még inkább: „deviánsnak minősített magatartások üldözöttjeit”. Koltai (1982). Ahogy a sztálinista, poszt sztálinista rendszerekben elmeegógyintezetbe zárták a másképp gondolkodó „deviánsakat”. T. A. szerint Ács indokoltan szélesíti és aktualizálja – Weisst is meghaladva – a darabot, „mintegy magyar Marat-vá vál-

toztatva, felrajzolva az 1945 utáni demokratikus kiteljesedés és a személyi kultusz hozta tragikus megtorpanás nemzeti méretű konfrontációját”. (Egy történelmi közjáték hullámverései avagy miként készíthet állásfoglalásra a jó színház? *Zalai Hírlap*, 1981. december 16.) Pályi András megállapítja, hogy Ácsot sokkal kevésbé foglalkoztatja, mint Peter Brookot (aki színdarabot – 1964, 1965 – és filmet – 1967 – rendezett Weiss e művéből) az „örület és a szentség, a két archetipikus rendkívüliség konfrontálása”. Tanulmánya végén a következő megállapítást teszi: „...mél-tán leírható, hogy Kaposvárot a Weiss-dráma mitologikus színház”. (Pályi (1982a).

63 Radics (1983).

64 Részletek: de Sade: „...és most Marat, most már látom, hová vezet, mi ez a forradalom. Az egész elsorvasztása lassú felolvadás az egyformaságba. Az ítélőképesség elhalása önmagunk megtagadása, halálos elgyengülés egy állam alatt, melynek formája végtelen távolra került az egyes embertől, és megfoghatatlan. Én

fogás „nem szolgáltat történelmi igazságot” a fanatikus forradalmár Maratnak, vitáiban még a forradalmat elutasító, cinikus de Sade-dal szemben is alulmarad.⁶⁵ A miniszteriumi munkatárs ezzel ellentétes következtetésre jut: „Sade márkija Jordán Tamás kiváló alakításában óriási erővel játssza el a belső polkjárás kínjait, de azt is (megfelelő rendezői eszközökkel), hogy miképpen kopírozódnak egymásra a forradalmi cselekvés eltévelyedései az individualizmus eltévelyedéseivel. [...] Marat-ja Lukáts Andor interpretációjában borzas, gusztustalan, fanatikus, de forradalmi logikája metszően éles, és hát igaza van...”⁶⁶

ezért elfordulok, nem tartozom többé senkihez...”

Marat: „... Ne hagyjátok becsapni magatokat, amikor elfojtják forradalmunkat, és azt hajtogatják, hogy most már jobbak az állapotok. Akkor se hagyjátok, ha a nyomor nem oly szembeszökő, mert kimeszelték, és ha pénzt kerestek és venni tudtok érte valamit... Ne higgyetek nekik, ha barátian vállon veregetnek, s azt mondják, a különbségek szóra sem érdemesek már, és nincs ok többé a vizzályra...”

65 Róna (1982).

66 MOL XIX-I-9-g 23. d. 69–70.

67 Pályi (1982a). Pályi ebben az írásában más értelmezést is lehetővé tesz: „Sade igazsága [...] letiporhatja Marat-t, de tehetetlen a Kikiáltó sírásával szemben.”

68 Csáki Judit: Színházi esték. *Népszava*, 1982. február 4.

69 Bartuc Gabriella: Marat/Sade. *Magyar Szó*, 1982. október. 2.

70 Vellás Orsolya: Elmegyógyintézet, mint a hatalom allegóriája. netambulancia.hu. Letöltés 2009. február 20.

71 A fentiekén kívül Bogácsi Erzsébet is írt erről (Marat halála. *Magyar Nemzet*, 1981. december 16.).

Pályi András – akit a kritikusok közül talán a legtöbbet foglalkoztatott ez a kérdés – egyik írásában köztes megállapítást tesz: „Marat mártíriumában fenntartja egy eljövendő igazabb forradalom lehetőségét, a remélt szociális forradalom eljövételét, de fenntartja a történelem tanulságaira hivatkozó Sade kételyeinek jogosultságát is.”⁶⁷

Csáki Judit szerint „a hatalmas formátumok leépülése, a szellemi párbaj időszerűtlensége válik igazi tragédiává a kaposvári előadásban”.⁶⁸

Több cikkszerző Coulmier-re, a charentoni elmegyógyintézet igazgatójának megjelenítésére is felhívja a figyelmet. Nem doktor ő, hanem öltönyös tisztviselő, aki – egyesek szerint – „gyomorbeteg, szürke ember, akinek nagy erőfeszítésébe kerül kordában tartani az internáltakat”,⁶⁹ mások szerint pedig ő a „fő ceremóniamester, [...] aki akkor engedi szabadjára a beteget, és akkor rántja vissza a pórázt, amikor kedve tartja”.⁷⁰ De abban mindenki egyetért, hogy az internáltakat próbálja minduntalan kordában tartani, több esetben közbelép, letilt, cenzúráz, fegyelmez.⁷¹ Ascher Tamás úgy

emlékszik, hogy volt olyan feljelentés is, amely szerint „mi az elmegyógyintézeti igazgató alakjával a Kádárt parodizáltuk. Mondjuk az kétségtelen, hogy nem volt benne olyanfajta direkt paródia, de valóban ez az öltönyös, egyszerű, bürokrata figura, akit a Csernák Árpád játszott, a Kádár-kor szimbóluma volt.”⁷²

VESZÉLY A SIKEREK CSÚCSÁN

Az említett feljelentés legalább tíz hónappal a bemutató után történhetett, mivel a sajtó kitüntetett figyelme ellenére semmi jel nem utal arra – beleértve a levéltári forrásokot is –, hogy a produkció vígszínházi vendégszerepléséig (1982. szeptember 20–23.)⁷³ felkeltette volna a kultúrideológusok figyelmét. Az Agitációs és Propaganda Bizottság meg sem említette az 1981/82-es színházi évadot értékelő előterjesztésében (szemben a Babarczy rendezte *III. Richárd*dal).⁷⁴

A kaposváriak budapesti fellépései mindig is aggodalommal töltötték el a pártvezetést. Nyilvánvalóan még a vártnál is nagyobb siker, a közönség heves, tüntetésszerű reakciója váltotta ki a hatalom ellenakcióit.⁷⁵

Szeptember 27-én Tóth Dezső miniszterhelyettes megrendelésére Bögél József (a Színházi Osztály referense) feljegyzést készített⁷⁶ (amelyből már idéztünk). Bögél igen kedvező véleményt formált az előadásról, és nyilvánvalóan arra törekedett, hogy megóvja a betiltástól. A feljegyzés így fejeződik be: „Őszinteségén túl hibája – meglepő, de így van, ők sem hiszik talán – történelmietlensége, dekonkretizáltsága. [...] Sokuk sugárzó tehetsége az évad [...] legjelentősebb előadásainak egyikévé tette. Kétszer láttam: februárban és egy héttel ezelőtt: a mostani

72 Ascher (OHA).

73 Almási Miklós e vendégjáték kapcsán a következőket mondta: „...itt valóban egy generáció akar eligazodni. Szóval ezt is tegyük hozzá, hogy ami itt változik, az az utánunk következő generáció világgépe, ami most már kezd szerveződni, és önálló múlt- és jelenfelfogást keres. Ez is benne van az előadásban.” Osgyáni Csaba: *Láttuk, ballottuk*. – Beszélgetés Almási Miklóssal. Petőfi Rádió, 1982. szeptember 27.

74 Schuller (2008).

75 Több szerző is felveti, mi lehet az oka, hogy a párt és a minisztérium illetékesei csak egy év múlva kaptak észbe. Erre utaló forrás még nem került elő. Eleinte valószínűleg úgy vélték, hogy kisebb a feltűnés és így a kockázat, ha elhallgatják, és abban reménykedtek, hogy hamarosan lefut a darab, különösebb visszhang nélkül. Ez „pontosan leképezi azt a folyamatot, amely 1989-hez vezetett”. Bérczes (1996).

76 Schuller Gabriella szerint Tóth ezt a jelentést feltehetően már a megindult nyomozáshoz kérte. Schuller (2008).

még keserűbb, még megrendítőbb volt, *minden konkrét célzás, aktualizálgatás nélkül.*⁷⁷ Bőgel kompetenciája valószínűtlenné teszi, hogy ne vette volna észre a „konkrét célzásokat”, az „aktualizálgatást”.

Knopp András, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának vezető helyettese viszont nemcsak megértette az interpretációt a Vígszínházban, de föl is jelentette a kaposváriakat.⁷⁸ Az ügy a PB elé került, Köpeczi Béla miniszter bekérte az előadás szövegválogáját. De végül is kiengedték a társulatot Belgrádba, ahol néhány nappal a vígszínházi fellépés után (szeptember 28–29.) már a BITEF-en (Belgrade International Theatre Festival) lépett fel, amely – Tóth Dezső szerint – a „Nemzetek Színháza mellett a legrangosabb nemzetközi drámai fesztivál volt”. (Babarczy szerint itt rendezték „Közép-Európa legrangosabb avantgárd színházi fesztiválját”.) A kultúrvezetés ekkorra már nagyon megbánta, hogy nem gátolta meg a kaposváriak kiutazását. Erről Tóth Dezső kényszerült számot adni főnökének, Köpeczi Bélának, feljegyzését Aczél György és Knopp András is olvasta.⁷⁹

Tóth Dezső azzal kezdte a magyarázkodást, hogy a fesztiválra magyar színház eddig nem kapott meghívót a Bábszínházon kívül. Aztán így folytatta: „A BITEF válogató küldötte – mert a kaposvári színház varasdi vendégjátéka kapcsán a produkció Jugoszláviában ismert volt⁸⁰ – más produkció-ajánlatunkat kategorikusan elhárította; a tárgyalás során érzékelhető volt, hogy kérésük nem teljesítése a BITEF-en való további magyar részvétel lehetőségeit befa-

gyasztotta volna. A kérdés tehát úgy volt feltéve: vagy kiengedjük a produkciót, vagy ismét nem leszünk jelen.” A továbbiakban azzal igyekezett elhárítani a felelősséget, hogy a szakmai és egyéb kritikákra hivatkozott, amelyek a produkciót mind egyöntetű elismeréssel fogadták, beleértve a leginkább visszafogott *Népszabadságot* is. Sőt „a Színházművészeti Szövetség főtitkára nyilvánosan is kifejezésre juttatta a színikritikusok ama állásfoglalásával való egyetértését, hogy a produkció az év legjobb rendezése díját kapja”. Jelentést tett legfrissebb értesüléseiről is: „A BITEF-en a produkció az átlagét messze meghaladó elismerést kapott.”

77 MOL XIX-I-9-g 23. d. 69–70. Az eredetiben aláhúzott szövegrészeket kurziváltuk.

78 Babarczy (OHA).

79 Köpeczi ebben az évben vette át Pozsgay Imrétől a miniszterséget, ekkor tért vissza Aczél a felső pártvezetésbe, a Központi Bizottság ideológiai titkári funkciójába. Pozsgay – politikai ellenfele távozásával – ismét átvette a kultúra irányítását, Köpeczi Béla, Knopp András, Tóth Dezső ekkoriban az ő támogatói voltak.

80 A varasdi vendégjátékra Eörsi István hívta el a bítefeseket, és így hívták meg a társulatot. Babarczy (OHA).

Mindemellett (noha elismerte, hogy nem látta a darabot) mint írja: a színház-vezetői értekezleten – politikai kétértelműség okán – elmarasztalta a produkciót.⁸¹

Az ügyben Kádár János, a legfőbb pártvezető is hallatta szavát, igaz, nem nyilvánosan. „Megyei első titkári értekezleten ismételten kritikát kapott Somogy megye a kaposvári Csiky Gergely Színház miatt. Személyesen Kádár János elvtárs is bírálta minket, hogy nem tudunk rendet teremteni a színháznál.”⁸²

Eközben a kaposváriak valóban átütő sikert arattak Belgrádban, mindhárom fődíjat megnyerték: a zsűri három nagydíjának egyikét, a közönségét és a legjobb rendezését. Az előadásnak külföldön is komoly sajtóvisszhangja volt,⁸³ az elismerésekről néhány hazai lap tudósított.⁸⁴

81 MOL 288. f. 36/17. ő. e. 53–54.

82 SML 46. d. 158. ő. e. 40. Somogy megyei párt végrehajtó bizottságának jegyzőkönyve, 1982. október 12.

83 Néhány beszámolót idézünk: „Az első rész végén kitört a Belgrádban ugyancsak szokatlan taps, még mielőtt a felvonás valóban véget ért volna. S minthogy a Marat/Sade előadása valójában a második részben »robban«, nem csoda, hogy a fesztiválpremier végén valóban viharos ünneplésben volt része a magyar együttesnek: szünni nem akaró vastaps, ováció, bravózás a nézőtéren. [...] »Az este, amikor mindenki sírt« - ezzel a címmel tudósított a belgrádi »Politika« a bemutatóról. »Íme, egy színház, mely bebizonyította, hogy ma is lehetséges az a katarzis, amit az ókori görögök ismertek« - mondta az egyik jugoszláv szakember. [...] Elmondható, hogy ez a siker igazi szakmai elismerés is volt: az első nemzetközi elismerése annak, amit kaposvári játéktílusnak vagy játszási módnak nevezünk, s amiről a hazai sajtóban több

elemzés és vitacikk látott napvilágot. Második este valósággal megostromolták a nézők a most már ugyancsak parányinak bizonyuló Atelje Színházat. A bejárat előtt tolongó jegynélkülieket nem engedték be, de így sem maradt talpalatnyi üres »állóhely« sem a nézőtéren: a »bennfentesek«, elsősorban színészek és más szakemberek a színészbejáron át bejutottak. [...] ...egy egyetemistaforma lány kilépve a színházból, fejét fogta, s valósággal beleüvöltötte a tolongó tömegbe: »Hát én még ilyet nem láttam! Ezek még a Brookon is túltettek!« [...] ...talán az elnyert három díjnál is többet mond az, hogy a közönségnek mind a két estén valahogy nem akaródzott hazamenni: csoportokba verődve tárgyalták-vitatták a látottakat a Lole Ribara utca járdáján.» (Pályi András: *Magyar siker a BITEF-en*. OSZMI, 1982.)

Az előadás utáni kerekasztal-beszélgetésen Jovan Ćirilov – a BITEF művészeti igazgatója – a következőket mondta: „Ez az előadás a magyar kultúra új ta-

pasztalátának csúcspontja, annak bizonyítéka, hogyan lesz a művészet életközeli. De még több is: a művészet belépett a történelembe, s ezzel a történelemmel azonosult minden színész. Szörnyű, hogy egy nép csak kínzó és keserves történelem árán jut el egy ilyen előadás megteremtéséhez, de hogy ilyen fogadtatásra találjon, a közönségnek is ugyanolyan keserves történelme kell hogy legyen.” (Belgrád, *Politika*, 1982. szeptember 30.)

„Minden jugoszláv színikritikus nagy elismeréssel szólt a magyar Marat/Sade-ról. A napisajtóban már a díjazás kihirdetése előtt ilyen címek sorjázta: A fesztivál csúcsa, Az est, amikor mindenki sírt, A magyarok diadala. A bemutatót követő anketon csupa elragadtatott vélemény hangzott el: »A Marat/Sade a legjobb előadás jó pár BITEF-re visszamenőleg« (Petar Cvejić, rendező). »Véleményem szerint eddig ez a legjobb előadás. A meglepetést csak növeli, hogy egy kevésbé ismert együttes alkotása, amely megmutatta, hogyan kell komoly, fontos színházat csinálni« (Bora Andjelić, kritikus). »Eddig a magyar film fényes alkotásaival találkoztunk. Ez a találkozás arra sarkall minket, hogy a magyar színházra is kiterjesszük érdeklődésünket« (Vlada Stojšin, író). »Kitűnő előadás! Örülök, hogy végre történt valami, ami fölrazott bennünket« (Slobodan Unkovszki, rendező). Másnap, a kerekasztal-beszélgetésen Jovan Ćirilov, a BITEF művészeti igazgatója így szólt: »Ez az előadás a legújabb magyar kultúrához

fűződő tapasztalataink csúcsa. Izgalmas példája annak, hogyan szállhat le a művészet az életbe. Itt a művészet és az élet szállt le a történelembe. Ezzel a történelemmel mindegyik színész, mindegyik művész azonosult a színén. Szörnyű, hogy egy népnek ilyen gyötrelmes, nehéz történelme kell legyen ahhoz, hogy ilyen előadás megszülethessen. És hogy ezt az előadást úgy fogadassuk, mint ahogy az este fogadtuk, a befogadó népnek ugyancsak nehéz történelmi tapasztalattal kell rendelkeznie.«

Dževad Sabljaković kritikus is lelkesen beszélt a bemutatóról: »Valódi gyönyörű csodának voltunk tanúi. Ez a legjobb, legkomplettebb előadás tartalmi szempontból és a színpadi kidolgozás szempontjából egyaránt az idei BITEF-en látottak közül. A társulat játéka hihetetlen teljesítményt eredményez: táncolnak, énekelnek, parodizálnak, szétrombolják a színpadi illúziót, s mégis katarzist váltanak ki a nézőből.« Suada Kapić kritikus szerint »Ebben az előadásban a színház megszűnik hazugság lenni, áthág minden határt. Nincs értelme külön-külön magyarázgatni a színészek vagy a rendező munkáját. Peter Weiss ezen az estén magyar íróvá vált.« (A színház megszűnik hazugság lenni. *Magyar Szó*, 1982. október 2.) A belgrádi és újvidéki napilapok felsőfokú jelzőkkel ünnepelték a bemutatót. A *Politika* Ekspresz kritikus, Avdo Mujčinović a rendezők élvonalába, Otomar Krejča, David Esrig, Peter Brook, Günter Krämel, Roberto Giulli

és Ljubisa Ristić mellé sorolja Ács Jánost. [...] A BITEF-et elemző, összefoglaló írások egybehangzó kicsengése, hogy a kelet-, közép- és dél-európai térségben, tragikus történelmi tapasztalataink eredőjeként, kialakulóban van egy politikával átítatott, új öneszmélési folyamat, gócpontjában a forradalom történelmi, társadalmi, ontológiai kérdéseivel, melynek nemcsak jelzője, de tevékeny résztvevője is a színház.” Radics (1983). Lehetséges, hogy azért is tetszett e produkció a jugoszlávoknak, mert már ők is csalódtak a titói forradalomban? De ezt csak sejtethetjük, erről nem ejtettek szót.

84 Mindmáig az a közhiedelem, hogy Magyarországon egyáltalán nem tudósítottak a kaposváriak sikereiről. Magyar siker a BITEF-en. *Magyar Nemzet*, 1982. október 6.; Siker. *Szabad Föld*, 1982. október 9.;

Leskó László: „Talán adalék ez a siker ahhoz a meddő vitához, mely színházi berkeken is túlnőtt: milyen legyen a színház. S amelyben egyik fél nyilatkozatokkal, a másik előadásokkal érvel [...] A Csiky Gergely Színház szerepléséről összefoglalót adott az ottani televízió. A belgrádi Politika két írásban is méltatta a kaposváriak fellépését. A tudósítás címe: »Tegnap este mindenki sírt«. A lap beszámol arról a döbbszent csendről, majd hosszú ünneplésről, mely az előadást fogadta.” Kaposvári színház nemzetközi sikere. *Somogyi Néplap*, 1982. október 5.

85 E dokumentum szerint Tóth Dezső ebben Kolta Tamás színikritikussal konzultált.

86 Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának tagja.

A kultúrkorifeusok a kemény fellépés mikéntjét fontolgatták, de hideg zuhanyként érte őket a kaposváriak váratlan nemzetközi áttörése. Tóth Dezső október 20-án, Knopp Andrásnak írt feljegyzésében ezt „kétes sikerként” minősíti, és visszatér az eredendő problémára: „[Az elvtársak] nem jeleztek olyan politikai érdekű fenntartást, amelyik a produkció BITEF-re való kiküldése kapcsán számba vehető lett volna.” De: „Ugyanez volt a helyzet a színikritikusok díjának minisztériumi jóváhagyása kapcsán is.”⁸⁵ Hivatkozik arra is, hogy „kelletlenül bár”, de tudomásul vette a Színházművészeti Szövetség elnöksége által is támogatott kritikusi díj odaítélését. A továbbiakban azt latolgatja, hogy a „nemkívánatos hatással járó” díj kiosztását a minisztérium a Színházművészeti Szövetség vezetőségének jóváhagyása ellenére leállítja. De ezt aztán elveti, mert „egy általam elkövetett hibának egy másik hibával való tetézését jelentené”. Ugyanis ez már a nyomdában lévő *Színház* folyóirat visszavonásával járna együtt, ami a „színházművészeti közéletünk marxista és megbízható szövetséges bázisát is erősen megosztaná”. A leghelyesebb lépésnek a köztájékoztató radikális korlátozását ítélte (ezzel Svéd Pál elvtárs⁸⁶ is egyetértett): „a tervek szerint osszák ki október 25-én a kritikusi díjakat, azon a Rádió és TV ne legyen jelen; az eseményről egy MTI tényközlés jelenjen

meg, de ezt is csak az Esti Hírlap, a Magyar Hírlap, valamint az Élet és Irodalom hozza”.⁸⁷ (Megállapodás is született, hogy erről Tóth Dezső név nélkül egy rövid, ismertető jellegű cikket ír az *Élet és Irodalomban*,⁸⁸ de aztán végül Köpeczi miniszter ragadott tollat, írásáról később lesz szó.) Mindazonáltal a fiaskót Tóth Dezső nem úszta meg fegyelmi nélkül.⁸⁹

Az elhallgatás azonban már semmit sem használt, az ügyet sokáig nem lehetett rejtegetni. „Amikor hazajöttünk a trófeákkal, akkor tudtam meg, hogy itthon föl vagyunk jelentve, és hogy komolyan foglalkoznak velünk” – emlékezett vissza Babarczy. A titok is lelepleződött: „A Süddeutsche Zeitungban megjelent, hogy a Corvin köz van a háttérben, és ezzel megdőlt a »nagy kuss törvény«. [...] Ez volt a legsúlyosabb helyzet az én működésem alatt, amikor nagyon közel kerültünk ahhoz, hogy kivágnak minket. [...] Igazoló jelentést kellett írnom a Tóth Dezsőnek [...] a Marat/Sade-ról. Sőt be is hívatott. (Váltottuk egymást a Kulinnal, ő jött ki, én mentem be – őt leváltották [fél évvel később, a *Mozgó Világ* éléről], én túléltem.) Ott előadtam, hogy az valóban a Corvin köz. Hogy Ács János, a darab rendezője, ott lakik a Corvin közben egy

albérleti szobában. Az előadáshoz kerestünk egy olyan boltíves fotót, amely ugyanúgy hasonlít a Louvre néhány külső falához, mint az Ermitázs bejáratához, és azt lehet mondani, hogy ez az európai forradalmi nagyvárosoknak egy ilyen tipikus helye. Így merült fel, hogy ott nézte az ablakából ezt a boltívet a Corvin közben, és rájött arra, hogy ezt kell odatenni. Képzeld el, hogy ezt bevették! De nem azért, mert ezt bárki is elhitte, hanem, mert volt egy jó magyarázat. Ennyi. Hát nem akartak direkt politikai botrányt csinálni, ha nem volt muszáj.”⁹⁰

Ascher úgy tudja, ekkoriban – Aczél György (esetleg Köpeczi Béla) kezdeményezésére – az is felmerült, hogy az egész színházat betiltják, de a helybeli, lokálpatrióta pártvezetés kiállt a színház mellett, „mert már kezdtek büszkének lenni ránk”.⁹¹ Ezt Babarczy is ha-

87 MOL 288. f. 36/17. ő. e. 51–52. Tóth Dezső feljegyzése Knopp Andrásnak, 1982. október 12.

88 Uo.

89 Schuller Gabriella tanulmánya szerint Tóth Dezső úgy tartotta, hogy félrevezetés áldozata lett, mivel a *Marat/Sade*-ot és Örkény *Forgatókönyvét* (a legjobb magyar dráma kategóriában) ősszel csempészték a listára. Ám már július 2-án megküldték a minisztériumba a díjak listáját. Schuller (2008).

90 Babarczy (OHA). A találkozót egyébként Tóth Dezső is említi a már idézett feljegyzésében.

91 Ascher (OHA). Ascher és általában a visszaemlékezők egyetértenek abban, hogy Babarczy ügyessége, kommunikációs készsége igen jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Kaposvárot ilyen kedvezően alakult a helyzet.

sonlóképpen látja, de hozzáteszi: a helybeliek nem vették észre a színház ellenzékiességét, és az volt a véleményük, hogy „ezek a hülyék, ott Pesten, paranoiások”. Másrészt idegesek is voltak, hogy a színház miatt molesztálták őket.⁹² A *Marat/Sade*-ot végül nem tiltották be, a nemzetközi hírnév nyilván különös védelmet jelentett.

A produkciót azonban mégis durva beavatkozás kísérte: a színház fennmaradása érdekében 1982-ben az igazgatónak el kellett távolítania ellenzékiességéről ismert dramaturgiát, Eörsi Istvánt. A pártvezetés ezt a helyi szervekkel hajtatta végre. „Tudjuk, hogy a színházban található néhány kétes politikai felfogású, ellenzéki, vagy erre hajló személy. Ezek a személyek igyekeznek a hasonló gondolkodásúakat a színházi előadásokra mozgósítani. [...] Ismert előtűnk [E]Örsi és Ascher ellenzéki magatartása, akikkel meglátásunk szerint Babarczy László igazgató is szimpatizál, számukra teret biztosít. Babarczy ezen állásfoglalását kifejezésre juttatta az egyik ellenzéki aláírásgyűjtés alkalmával, amikor elmondta: a tiltakozás tartalmával egyetértett, de mint színházigazgató azt nem írhatta alá. Az ilyen magatartás számunkra elgondolkoztató.

A beszélgetés, illetőleg tárgyalás során el kell érni, hogy Babarczy igazgató valljon színt, vállalja-e az elmondott (vázolt) politikai feltételeket. Ha nem, bármennyire sajnáljuk, a politikai bizalmat, mint igazgatótól nekünk meg kell vonnunk. Azt is el kell érniük, hogy egyik-másik kétes személytől szabaduljon meg. Ilyeneket a jövőben a Csiky Gergely színházba ne gyűjtsön.”⁹³

Babarczy erre a következőképpen emlékszik vissza: „Az Eörsi elbocsátásáról szóló történetünknek nem is Aczél, hanem Tóth Dezső volt a főszereplője. A párt fejébe vette, hogy Eörsi a színház rossz szelleme, pedig csupán néhány darab – köztük a *Marat* halála – szövege hegyeződött az ő szíve vágya szerint. [...] A bosszúhadjárat részeként közölték velem: el kell küldenem. Egészen pontosan Tóth Dezső utasította a megyei pártbizottságot, a megyei pártbizottság az én közvetlen felettesemet, a megyei tanács kulturális titkárát, ő meg utasított engem. Védtem Eörsit, elmondtam, hogy kiválóan dolgozik, [...] a színházon belül nem politizál. Erre közölték velem, ha nem bocsátom el, engem váltanak le...”⁹⁴

A MINISZTERI BÍRÁLAT

A vihar azonban még ezzel sem múlt el, Köpeczi Béla miniszter 1983 feb-

92 Babarczy (OHA).

93 SML 45. d. 155. ő. e. 39–43. A színházpolitika mechanizmusának, országos és megyei viszonyainak bemutatására e dolgozat keretében nem vállalkoztam.

94 Kővári (2007) 172–173. A műben az is olvasható, hogy Eörsi hogyan fogadta mindezt.

ruárjában, a *Kritikában* támadást indított a produkció ellen.⁹⁵ Nemtetszését természetesen leginkább a szocialista Magyarországra utaló aktualizálás váltotta ki. „A történeti csalódásnak ezt a drámáját sokféle módon lehet rendezni attól függően, hogy milyen körülményekhez kötjük. Rendezték úgy, hogy a pesszimista történetfilozófiát a hitlerizmus uralomra jutásával és grasszálásával hozták kapcsolatba. Rendezték úgy is, hogy a szocialista forradalomra és az azt követő sztálini politikára alkalmazták. Most a kaposvári színház Ács János rendezésében egy olyan előadást produkált, amely az utóbbi vonulatot folytatja azzal, hogy nem elégszik meg az utalásokkal, a darab mondanivalóját közvetlenül alkalmazza a jelenlegi Magyarországra.”

Vagyis: Ács koncepciója Peter Weiss történetfilozófiáját szinte csak a szocialista forradalomra érvényesíti, miközben az aktualizáló hatást kiteljesíti az-

95 Köpeczi (1983). Elterjedt később, hogy Aczél György rendelte meg ezt az offenzívát. Bogácsi (1991) 128.

96 Köpeczi felsorolja ezeket a dokumentumokat: Charlotte Corday búcsúlevelét apjához, Marat egyik forradalom előtti írásának néhány sorát a „kék törvényeiről”, Sade márki egyik perverz jelenetének leírását, Jacques Roux bűneinek felsorolását, Marat 1793. április 5-i javaslatát az állambiztonság megszervezésére, és egy másik, július 4-i javaslatát, amely a véleménynyilvánítást és a sajtószabadságot akarja korlátozni. „Kevés kádári funkcionárius jött volna rá erre” – vélekedik Ludassy Mária filozófus, hangsúlyozva, hogy Köpeczi ebben komoly szakértő volt. Ugyanő elmondta, hogy Áccsal, Eörsi Istvánnal hármásban beszéltek meg, milyen szöveggel bővítik az eredeti darabot. Ács János azonban nem emlékszik erre, sőt határozottan tagadja, hogy Weiss írásán kívül más forrást is felhasználtak volna (személyes közlések, 2008–2009).

zal, hogy a produkció nem egy elmegyógyintézeti előadást láttat, hanem egy valóságban lejátszódó történelmi dráma hangulatát sugallja, nem csekély mértékben a történelemhez való kötöttsége miatt. Köpeczi ugyanis felfedezte, hogy a kaposváriak olyan eredeti dokumentumokat is beépítettek előadásukba, amelyek Peter Weiss drámájában nem találhatóak.⁹⁶ Sőt, az aktualizálás még nyilvánvalóbbá válik, amikor Marat felolvassa javaslatát az állambiztonság kérdéséről, és érveket sorol a véleménynyilvánítás és a sajtószabadság korlátozása érdekében.

A miniszter helyteleníti, hogy a rendezői koncepció a történetiség elvét nem következetesen alkalmazza, torzít, amikor a beépített dokumentumokkal a forradalmi diktatúra olyan vonásait emeli ki, amelyek a legújabb kori szocialista forradalmakra is érvényesek. Így aztán a darab végén a Kikiáltó a szocialista forradalmat siratja el, s ez a felfogás az „érzelmes perspektívtalanságnak” ad teret. „Úgy tűnik, hogy a

rendező egy nemzedéki csoport látásmódját követi, amelyet [...] utópista negativizmusnak neveznék [...], amelynek történetfilozófiája – bár egészen más irányból bírál – sok ponton egybeesik a neoliberális vagy a neokonzervatív áramlatok forradalom-felfogásával” – vonja le a végső következtetést.

Helyteleníti, hogy a színikritikusok nem vesznek tudomást az eszmei problémákról (s hallgatásukkal félrevezetik a közönséget), a belgrádi előadás jugoszláviai visszhangját pedig – mivel az itteni méltatók a kaposvári interpretációt Magyarország és más szocialista országok esetében hitelesnek, adekvátanak tartják – károsnak ítéli.⁹⁷

Vértés J. Andor részben vitatja a miniszter megállapításait: szerinte Köpeczi rosszul értelmezte a „pesszimista” rendezői koncepciót, hiszen az eddigi belföldi és külföldi kritikák egyáltalán nem támasztják alá a „negativizmus” vádját.⁹⁸ Nánay István szerint Köpeczi támadása már csak „utánlövésnek” számított, mivel semmilyen következményekkel nem járt.⁹⁹ Zsámbéki így látja: „[...] ez az egész bohózat volt, látom magam előtt az ülést, ahol kiadják neki a feladatot, és úgy értékelik, hogy ez olyan súlyos jelenség, hogy erre a miniszternek kell válaszolnia. És Köpeczi megkapja a feladatot, hogy mutasson rá a Marat-előadás ideológiai gyengéire. Érződött, hogy csikorog a gépezet. De már olyan idők voltak, hogy igazából nehéz volt a betiltás.”¹⁰⁰

Ács szerint a miniszter cikke „nem volt durva, nem volt fenyegető, mégis fenyegetés rejlett benne”. Hamarosan fölhívta volt osztályfőnöke, tanára,

97 Köpeczi 1991-ben úgy emlékezett – tévesen –, hogy még a miniszteri kinevezése előtt írta meg a cikkét. Bogácsi (1991) 127. Interjújában arról beszélt, hogy miniszterként, mint szakember, elsősorban az „érték-kritériumokat”, bizonyos elveket igyekezett érvényesíteni a művelődéspolitikában. Ám itt nem szakmai, hanem inkább politikai kérdésekről van szó, amelyekben a pártirányítás érvényesült. Uo. 119. Később viszont azt állította, hogy a pártvezetéstől függetlenül fejtette ki álláspontját. Uo. 128.

Véleménye azonban mit sem változott az évek alatt: „Kérdés az, milyen következtetést vonunk le a francia forradalomról, és nem az, hogy milyen következtetést vont le maga Peter Weiss. Tehát a rendezés a szkeptikus, kiábrándult képet erősíti. [...] Egyrészt kifogásoltam a mondandónak ilyen satírozását, másrészt azt, miért nem hajlandó a kritika erről írni.” Uo. 127. Az exminiszter azt is állítja, hogy nem állt szándékában az előadás betiltása, sőt a további külföldi fellépéseket is támogatta.

98 Vértés J. Andor: Marat/Sade/Weiss/Ács. *Fejér Megyei Hírlap*, 1983. június 21.

99 Nánay (1999). Nánay szerint Köpeczi úgy bírálta meg az előadást, hogy nem is látta. Ebben téved, összekeveri Tóth Dezsővel.

100 Zsámbéki (OHA).

Ádám Ottó, „akit nagyon szerettem, de aki sohasem hívott fel annak előtte... Ő rendkívül kulturált, disztingvált ember, de ekkor játékos ingerültséggel [...] azt mondta: Az isten b... meg magát! Évtizedek óta vagyok a pályán, de én nem tudtam elérni, hogy egy miniszter ellencikket írjon egy előadásomra!”¹⁰¹

Eközben sem torpant meg a társulat sikersorozata. Az évad végén, 1983. május végén nemzetközi színházi fesztiválon léptek fel háromszor telt ház előtt Nancyban, majd Metzben is előadták a darabot.¹⁰² Ám a kiutazás engedélyeztetése ezúttal vitákat idézett elő. Pándi András művészeti főosztályvezető erőteljesen lobbizott a franciaországi vendégjáték érdekében, hiszen az elhíresült előadás megakadályozása kedvezőtlenül hatott volna Magyarország külföldi megítélésére.¹⁰³ Schuller Gabriella szerint „Köpeczi Béla művelődési miniszter azonban ezzel ellentétes döntést hozott, így Sugár Imre Somogy megyei tanácselnök 1983. április 5-én az utazási előkészületek leállítására szólítja fel Babarczyt”.¹⁰⁴ A volt igazgató azonban ezt tényszerűtlennek tartja, hozzátéve, hogy Franciaországba kísérőként velük tartott a Somogy Megyei Tanács Művelődésügyi Osztály vezetője, Sótornyai Sándor is, aki kellemetlen helyzetbe hozta a társulatot, amikor a tolmácsot magával vitte a vásárlásaihoz.¹⁰⁵

101 Bogácsi (1991) 75–76. Ács elmesélte, hogy a *Marat/Sade* rendezése kapcsán a belügy figyelme milyen előnnyel járt számára: „Akkoriban éppen a Corvin közben [...] laktam, egy 18 négyzetméteres lukban. Mikor odaköltöztem, beadtam a telefonkérelmem. [...] Természetesen, nem kaptam meg. [...] Eljött a Marat ideje, s vele a cirkusz. Egyszer csak kapok egy ajánlólevelet, nem is azzal, hogy értesítenek a kérésem teljesüléséről, hanem egy neheztelő figyelmeztetéssel, miért nem fizetem már be az összeget, miért nem közlöm, milyen színnű telefont és milyen hosszú zsinórt akarok. Mint az örült, szereztem 40000 forintot, berohantam a telefonközpontba, s mondom: semmiféle papírt nem kaptam, ilyet nem hajít el az ember. Erre hosszasan rám nézett a főnöknő, egy

darabig még erősködött, sőt, becsöngette valamilyen beosztottját, de az csak hebegett-habogott, nem vette a lapot, hogy neki tudnia kellene a hivatalos értesítésről. Végre leesett nekem a tantusz, miért is adnak »Ács művész úrnak« lóhalálában telefont, s nem feszegettem tovább. Ha igaz volt a sejtésem, hogy azt hitték, én is csatlakozom egy ellenzéki csoporthoz – talán Eörsi révén –, hamar csalódhattak. Hamar elunhatták lehallgatni a telefonom.”

102 „A L’Est Republicain című kelet-franciaországi napilap szerint a magyar színház rendkívül gondosan előkészített, magas művészi színvonalú produkciót mutatott be a fesztiválon” – tudósított a *Népszava* (1983. május 29.).

103 Schuller (2008).

104 Uo.

EPILÓGUS

A pártvezetés a következő évadban azzal próbálta elejét venni a kaposváriak renitenskedéseinek, hogy leküldte a színházhoz felügyeletre Knopp Andrást. Úgy volt ott, „mint egy komisszár, aki kutatja, hogy vajon fel kell-e robbantani a kaposvári színházat”.¹⁰⁶ De nem bizonyult veszélyesnek, mert „hülyét csináltunk belőle. [...] Mindig olyan meggyőzően tudtuk előadni azt, hogy nagyon jó színházat akarunk csinálni, nem is lehetett másról szó.”¹⁰⁷

A pártvezetők a továbbiakban valószínűleg már nem gördítettek semmilyen akadályt a *Marat/Sade* elé, amelyet a rendszerváltásig, sőt – felújítva, de eredeti szereposztásban – még 1989 után is játszottak. Az 1985. február 17-i rendkívüli előadást a színház KISZ-alapszervezete szervezte az afrikai éhség-övezet gyermekeiért. „A darab szellemisége is alkalmas arra, hogy elmélyítse az együttérzés eszméjét. Marat, a nép barátja tehát afrikai gyermekekért halatja szavát...”¹⁰⁸

Külföldön továbbra is komoly reputációja volt a produkciónak, a társulat fellépései (többek között Zágrábban, Moszkvában, Berlinben, Varsóban) jelentékeny eseménynek számítottak. Nem mindig arattak osztatlan elismerést – hol világnézeti, hol művészi előítéletekbe ütköztek –, a színház rangját, jelentőségét azonban még bírálóik sem vonták kétségbe.¹⁰⁹ Különös megbecsülést jelentett, hogy a francia forradalom bicentenáriuma tiszteletére ajánlott karlsruhei nemzetközi színházi fesztiválra (1989. április) Magyarországról ezt az előadását hívták meg.

105 Babarczy személyes közlése 2009-ben.

Köpeczi 1991-es közlése szerint eleinte nem, aztán mégis támogatta a társulat utaztatását. Bogácsi (1991) 127.

106 Ascher (OHA).

107 Babarczy (OHA). Ascher úgy emlékszik, hogy Knopp végül is megkedvelte a Csiky Gergely Színházat. „Tehát nem az történt, hogy megnevelte, vagy megrendszabályozta a színházunkat [...], hanem valahogy egy kicsit a hatásunk alá került.” Ascher (OHA). Babarczy ezt nem említi, és még mindig neheztel rá „ébersége” miatt. Nem sokkal később Soros Györgyöt, az amerikai pénzügyi szakem-

bert látták vendégül, aki mintegy két hetet töltött Kaposvárott. Babarczy szerint őt az érdekelte, hogy a kaposváriak miért nem nemzetközi piacon is eladható produkciókat mutatnak be. „Mindenképpen a saját agya szerint működött.” Az igazgató azt válaszolta neki, hogy olyan produkciókat készítenek, amelyekre idehaza van szükség. Babarczy (OHA). Soros később Ács Jánost ösztöndíjjal hívta az Egyesült Államokba, ám a magyar illetékesek hosszas tűnődés után másféle ösztöndíjat szereztek számára.

108 KISZ-kezdeményezés. Marat az éhezőkért. *Somogyi Néplap*, 1985. február 6.

109 Mihályi (1987).

110 Bogácsi (1991) 76.

A darab sajátos módon megőrizte aktualitását még a rendszerváltás után is. A rendező szerint „mint a lakmusz-papír, olyan lett a Marat halála, amely egy különleges világpolitikai pillanattól fogva jelezte a folyamatokat – hosszú éveken, hullámhegyeken keresztül, mindmáig. Hányszor akartam a műsorról levetetni! Mindig rábeszéltek Laciék [Babarczyék], hogy maradjon repertoáron, vigyük pesti vendégjátékra, s igazuk volt. Mert újra és újra mást jelentett.”¹¹⁰

HIVATKOZÁSOK

Ascher (OHA)

Ascher Tamás-interjú. In *A kaposvári Csiky Gergely Színház a kádári kultúrpolitika fényében*. Készítette Eörsi László, 2008. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 922. sz.

Babarczy (OHA)

Babarczy László-interjú. Uo.

Barta (1986)

BARTA ANDRÁS: A mai magyar színházról – tizenkét tételben. Beszélgetés Babarczy Lászlóval. *Mozgó Világ*, 1986. 2.

Bérczes (1997)

BÉRCZES LÁSZLÓ: Tegnap és ma. Színház-est Ács Jánossal. *Színház*, 1997. 3.

Bogácsi (1991)

BOGÁCSI ERZSÉBET: *Rivalda-zárlat. Interjúk, dokumentumok a színházpolitikáról*. Budapest, Dövin.

Csáki (1982)

CSÁKI JUDIT: Beszélgetés a profilról. Babarczy László, a kaposvári Csiky Gergely Színház igazgatója. *Színház*, 1982. 12.

Gajdó (2007)

GAJDÓ TAMÁS: Jelentős korszakok – emlékezetes pillanatok. In uő (szerk.): *Színház és politika*. Budapest, Országos Színház-művészeti Múzeum és Intézet.

Gerold (1989)

GEROLD LÁSZLÓ: Marat/Sade. *Híd*, 1989. 12.

György (1982)

GYÖRGY PÉTER: A változások ára. *Színház*, 1982. 3.

Koltai (1976)

KOLTAI TAMÁS: Már megint Kaposvár. *Mozgó Világ*, 1976. 11.

Koltai (1982)

KOLTAI TAMÁS: Új formák, új tartalmak. *Híd*, 1982. 10.

Koltai (1989)

KOLTAI TAMÁS: Újranéző. Marat/Sade, kaposvári Csiky Gergely Színház, 1989. szeptember 28. 109. előadás. *Képes* 7, 1989. október 21.

Koltai (2003)

KOLTAI TAMÁS: Az én Kaposvárom. Harminc évad, és ami utána jön. *Színház*, 2003. 11.

Köpeczi (1983)

KÖPECZI BÉLA: A forradalom értelmezése – Marat ürügyén. *Kritika*, 1983. 2.

Kövári (2007)

KÖVÁRI ORSOLYA: Egy könyörtelen bajkeverő. Babarczy László Eörsi Istvánról. In Kis János–Kőrössi P. József (összeáll., szerk.): *Időnk Eörsivel*. Budapest, Noran.

Magyar–Duró (1978)

MAGYAR FRUZZINA–DURÓ GYŐZŐ: Beszélgetés Babarczy Lászlóval. *Színház*, 1978. 3.

Mihályi (1984)

MIHÁLYI GÁBOR: *A Kaposvár-jelenség*. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó.

Mihályi (1987)

MIHÁLYI GÁBOR: Ki tudja? Töprengések a kaposvári Szent Johanna alkalmából. *Színház*, 1987. 8.

Nánay (1999)

NÁNAY: Indul a Katona. A színházalapítás háttere. *Beszélő*, 1999. 2.

Pályi (1982a)

PÁLYI ANDRÁS: Artaud – hétköznapi használatra. Avagy: a színház, mint közösségi lelkiismeret. *Mozgó Világ*, 1982. 3.

Pályi (1982b)

PÁLYI ANDRÁS: Jelenlét és irónia. *Színház*, 1982. 12.

Rádai (2007)

RÁDAI ESZTER: „Bár érezném azt az örömet”. Beszélgetés Jordán Tamással. *Mozgó Világ*, 2007. 11.

Radics (1983)

RADICS VIKTÓRIA: A Marat/Sade jugoszláviai sajtóvisszhangjáról. *Színház*, 1983. 2.

Róna (1982)

RÓNA KATALIN: Mediatív játék. *Film Színház Muzsika*, 1982. február 6.

Schuller (2008)

SCHULLER GABRIELLA: A trauma színrevitele Ács János Marat/Sade-rendezésében. *Színház*, 2008. 11.

Sebők (2008)

SEBŐK BORI: Zárt-osztály. *Ellenfény*, 2008. 4–5.

Szekrényessy (1982)

SZEKRÉNYESSY JÚLIA: A konszolidáció kegyetlen színháza. *Élet és Irodalom*, 1982. január 15.

Szójártó (1979)

SZÓJÁRTÓ ISTVÁN: Jegyzetek Kaposvár kulturális életéről. *Kritika*, 1979. 10.

Vágvölgyi (2003)

VÁGVÖLGYI B. ANDRÁS: Pályarajz magnószalagon – történelmi háttérrel. In uő: *Eörsi István*. Pozsony, Kalligram. /Tegnap és ma. Kortárs magyar írók./

Varjas (1982)

VARJAS ENDRE: Görcsös arc, frivol tükörben. *Élet és Irodalom*, 1982. július 11.

Zsámbéki (OHA)

Zsámbéki Gábor-interjú. In *A kaposvári Csiky Gergely Színház a kádári kultúrpolitika fényében*. Készítette Eörsi László, 2008. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 922. sz.

SOMLAI KATALIN

ÖSZTÖNDÍJJAL NYUGATRA A HATVANAS ÉVEKBEN *Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítása*¹

*Az embernek, ha kezébe veszi a statisztikát,
futkos a hátán a borzongás.*

MAROSÁN GYÖRGY

A hatvanas évek elejétől a konszolidálódó pártállami rendszer – melyet, elődjéhez hasonlóan, totalitárius törekvések vezettek, de hatalmát igyekezett kevésbé direkt módon biztosítani – a világpolitikai légkör enyhültével új kihívások elé nézett. A Rákosi-korszak bezártsága és az 1956-os forradalmat követő néhány éves nemzetközi elszigeteltség után Magyarország – a többi közép-kelet-európai országhoz hasonlóan a Szovjetunió példájára – külkapcsolatai bővítésére törekedett. A diplomáciai nyitással párhuzamosan a régi-új kommunista vezetés a politikai hatalom belső és külső elfogadottságát a külföldi utazás lehetővé tételével is növelni kívánta. A rákosista diktatúrában szinte kizárólag hivatalos kérelemre, szigorú állambiztonsági szűrés után adtak ki útlevelet. A kádári konszolidáció lehetővé tette a határok átjárhatóságát, ha korlátozott keretek között is. Nem mintha kevésbé tartott volna a zárt ideológiai-politikai rendszer integritását mindenképpen veszélyeztető nyitás következményeitől. A lépésre egyfelől a politikai konszolidáció, másfelől a gazdaság külkapcsolatok fejlesztésére erősen támaszkodó talpra állítása érdekében kényszerült. A párt- és állami vezetés számára az is nyilvánvalóvá

1 A dolgozat keretében nem teszek kísérletet a vizsgált korszakban is egymás szinonimájaként használt ösztöndíjas utazás, külföldi tanulmányút, külföldi szakképzés, tapasztalatszerzés fogalmi elhatárolására. A szabályozás érdekében többszöri, sikertelen próbálkozás történt legalább időtartam szerinti megkülönböztetésükre, mivel azonban az állambiztonság szemszögéből egy rövidebb vagy hosszabb kiutazás hasonló kockázatot jelentett, a kérdés általános rendezése a differenciálást végül szükségtelenné tette. A megnevezés mögött meghúzódó utazás valós céljainak meghatározását és későbbi rekonstruálását tovább bonyolította, hogy gyakran külföldi munkavállalás esetén is tanulmányi ürüggyel kérvényeztek kiutazási engedélyt, s az egyes minisztériumok, intézmények utazási kimutatásait szűk határok között, a politikai elvárásokat és hatásköri érdekeiket szem előtt tartva készítették el.

vált, hogy ha a szűkös erőforrásokkal rendelkező Magyarország nem akar túlságosan lemaradni a modernizációban a tudományos és gazdasági fejlődésben élenjáró országok mögött, véglegesen szakítania kell az autarkióval. Mivel a szocialista táboron belüli képzési, tapasztalatszerzési formákat mindinkább leértékelte a felfokozott iramú és egyre jobban specializálódó technikai fejlődés, a tudományos és műszaki forradalom eredményeihez külföldön, fejlett kapitalista országokban képzett szakemberek révén kívánt hozzájutni.

A kapitalista országokba irányuló ösztöndíjas utazások a hatvanas években indultak, s az idő előrehaladtával egyre gyakoribbá váltak. Tanulmányomban, melyet a Kádár-korszak ösztöndíj-politikáját elemző, tematikailag és időkereteit tekintve is átfogóbb írásom bevezetőjének szánok, mindenekelőtt azt igyekszem bemutatni, miként viszonyult a politikai hatalom az új jelenséghez, milyen elképzelések születtek a terület átfogó szabályozására, s végül: milyen lépéseket tettek, hogy a fejlett országokba irányuló ösztöndíjas utazásokat (főként a személyes kapcsolatok útján megszerveztetteket) totális ellenőrzés alá vonják – hogy maximálisan kiaknázzák a bennük rejlő lehetőségeket, és minimálisan csökkentsék a biztonsági kockázatot –, és a gyakorlatot beilleszték az államigazgatás rendszerébe. Arra keresem továbbá a választ, hogy milyen tényezők befolyásolták a folyamatot a bel- és külpolitikai, állambiztonsági, gazdaság- és tudománypolitikai érdekek komplex hálójában, hogy a szempontok prioritásának megállapításával, az egymást megerősítő, illetve kioltó érdekek ábrázolásával magához a kádári politikai berendezkedés működéséhez kerülhessünk közelebb.

Mindezek tárgyalásakor utalnunk kell a külföldi ösztöndíjas utazások közegeinek, az ország külkapcsolatainak alakulására is, hiszen a bilaterális kap-

2 Írásom a politikai ellenőrzés kereteinek megteremtésére koncentrál; az ösztöndíjas utazások napi gyakorlatát meghatározó állambiztonsági tevékenységre egy későbbi tanulmányban szándékozom kitérni.

csolatok hőfoka alapvetően meghatározta az ösztöndíjas utazások irányát és mértékét, de a külkapcsolatok dinamikája ugyanakkor szoros kapcsolatban állt a központi ellenőrzés alól kicsúszó magánkezdeményezésű tanulmányutak mennyiségével is.²

AZ UTAZÁSOK LIBERALIZÁLÁSA

A hidegháború majd egy évtizedét meghatározó konfrontáció és a tömbök közötti elzárkózás Sztálin halálát s az SZKP XX. kongresszusát követően oldódni kezdett. A világpolitikai feszültségek enyhülésének és a két nagyhatalom között megindult párbeszédnek köszönhetően lassan újraéledt a nemzet-

közi turizmus is. A Szovjetunió 1955-ben elfogadott turizmusfejlesztési koncepciója az utazási lehetőségek megteremtésében propagandaeszközt látott, melynek révén a kommunista országok eredményeit, életmódját népszerűsíthették a külföldi turisták előtt.³ Az 1. táblázat adatai arról tanúskodnak, hogy a Szovjetunió, majd a többi szocialista ország példája nyomán a ki- és beutazások száma – bár igen alacsony szinten maradt – tendenciáját tekintve Magyarország esetében is egyértelmű növekedést mutatott. Az utazási körülmények elbizonytalanodása az 1956-os forradalom után csak átmenetileg tartotta távol Magyarországtól a külföldi turistákat, míg a kiutazó magyarok száma folyamatosan emelkedett – a szocialista országokba történő magánutazásoktól eltekintve, amelyeket a szomszédos országok a forradalmat követően feltehetően állambiztonsági megfontolásokból korlátoztak. Az évtized legvégén meginduló politikai konszolidációval párhuzamosan a tendencia felgyorsult, a külföldre utazók száma megugrott.

1. táblázat: Az 1954–1959 között engedélyezett kiutazások⁴

Év	KAPITALISTA ORSZÁGOKBA			NÉPI DEMOKRATIKUS ORSZÁGOKBA		
	Hivatalos út	Magánút	Összesen	Hivatalos út	Magánút	Összesen
1954	3040	95	3135	4978	11673	16651
1955	5746	2781	8527	9994	48840	58834
1956	6797	5315	12112	20070	80377	100447
1957	8267	8594	16861	26884	44383	71267
1958	8872	11269	20141	23321	93873	117194
1959	12784	15483	28267	24020	142634	166654

„Elértük a békeévek csúcskülföldi utazásának számát a kiutazás tekintetében. Annyi jelenleg a Magyarországról kiutazó, mint amennyi 1937-ben volt. (Ez volt a Horthy-rendszer legkimagaslóbb éve a kiutazások szempontjából)” – állapította meg ambivalens érzésekkel az MSZMP Politikai Bizottságának 1960. október 18-i ülésén Kiss Károly.⁵ A nemzetközi légkör enyhülése lehetővé tette, hogy a kádári politikai vezetés a konszolidáció irányába tett lépések között az utazási lehetőségek liberalizálása révén is megpróbáljon társadalmi támogatottságán erősíteni. A társadalmi megbékélés, amely egyfelől a

3 Rehá (2009) 202.

4 Magyar Országos Levéltár (MOL) 288. f. 5/205. ő. e. Jelentés a Politikai Bizottságnak az MNK útlevél- és vízumrendszereinek néhány kérdéséről, 1960. október 10.

5 Uo. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1960. október 18-i üléséről. A következő idézetek is innen valók.

disszidálások számának csökkenésében, másfelől a párt és a belügy paranoiás félelmeinek enyhülésében is kezdett megmutatkozni, elősegítette, hogy napirendre kerüljön az országhatárok bizonyos fokú átjárhatóságának kérdése. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1960. október 18-án tárgyalta „az MNK útlevél- és vízumrendszerének néhány kérdését”. A kommunista párt korábban átfogó, elvi állásfoglalás nélkül, kizárólag állambiztonsági problémának tekintette a ki- és beutazásokat, ám ekkorra a kül- és belpolitikai körülmények egyaránt megkívánták a kérdéssel való szembenézést és a kötöttségek lazítását. A párt vezetése ugyan nem hallgatta el az 1956-os emigránsok esetleges hazalátogatásával kapcsolatos félelmeit, mindazonáltal időszerűnek ítélte az utazások liberalizálását, annál inkább, mert a szocialista tömb más országaiban is ez volt a gyakorlat. A PB elvben támogatta az útlevél- és vízumkiadás egyszerűsítését, saját kultúrájától azonban idegennek tekintette, s távolságtartással kezelte a kérdést. Az életszínvonal emelkedése a lakosság egy része számára megteremtette az utazások anyagi feltételeit, az így jelentkező társadalmi nyomásnak tett engedelményt azonban a párt továbbra is az állambiztonság elsődleges érdekének vetette alá. A gazdasági szempontok, a kiutazások során elköltött devizamennyiség kisebb súllyal estek latba. „Egyéni kiutazást ilyen mértékűt, mint ami Magyarországon van, egyetlen szomszédos ország sem engedélyez a fizetési mérleg szempontjait véve figyelembe.” Az idegenforgalomból származó bevételek később fontos, s egyre nélkülözhetetlenebb forrást jelentettek az állami költségvetés számára, a hatvanas évek elején azonban még nem volt érezhető hatásuk. Így a turizmus megindulása kezdetben inkább anyagi terhet jelentett. Az állami költségből fedezett utazások még a szorosra szabott devizakeretek ellenére is megterhelték a fizetési mérleget, az önerőből finanszírozott utak számát pedig – amelyet politikai okokból nem kívántak korlátozni – a beváltható valuta mennyiségének limitálásával tartották kézben. Az utazások liberalizálása ugyanakkor a Belügyminisztériumra is nagyobb terheket rótt. „A kiutazások és beutazások számának megugrása igen bonyolult munkát jelent, mert mennél szabadabbá tesszük az utat, annál nehezebb lesz az államvédelmet biztosítani.” Biztonsági fenntartások szinte kizárólag a kapitalista országok irányában merültek fel, a Szovjetunióba és a népi demokráciákba utazók esetében az elhárítás csak kivételes esetekben végzett ellenőrzést. Az útlevélkérelmet beadók biztonsági szűrése azonban a politikai vezetés intenciói szerint az elutasítások számának megugrását nem eredményezhette, mert kedvezőtlen fényben tüntette volna fel a magát éppen a határok megnyitásával elfogadtatni kívánó politikai berendezkedést. Ezért mind a magyar lakosság, mind a külföldi turisták utazási tilalom alá eső kategóriáit csökkentették.

A rendszer konszolidációjának érdekében a pártvezetés erősen törekedett arra, hogy a belügyi szervek tevékenységét a színpalak mögé rejtse. Az indirekt ellenőrzés egyik módja a beutazók „társadalmi ellenőrzése” volt. A tanulmány szempontjából érdekesebb kiutazásoknál pedig az utazás korlátozásáért való felelősséget, az útlevélkérelmek elutasításának ódiumát legalább részben – például a hivatalos utazások, a magánkezdeményezésű tanulmányutak esetében – az állami döntéshozókra igyekeztek hárítani. A Politikai Bizottság határozata nyomán kiadott kormányrendelet kimondta: „Minden magyar állampolgár kaphat útlevelet, kivéve azokat, akiknek kiutazása sérti a Magyar Népköztársaság politikai és gazdasági érdekeit.”⁶ Jóllehet az általános utazási jog alól kieső csoportokat – rendőri felügyelet alatt állók stb. – pontosan meghatározták, az alapelvben lefektetett, rugalmasan értelmezhető megszorítás bárkire alkalmazható volt. Az elutasítást – megfelelő indoklással – az utaztató intézmények vezetőinek kellett a kérelmezőkkel közölniük. A belügy és az állami szervek illetén összejátszása azonban inkább a totalitárius ábrándokat dédelgető hatalom vágyálma volt, hiszen a korábbi évek tapasztalatai azt mutatták, hogy a biztonsági és a szakmai érdekek a kiutazások engedélyezésekor sokszor ütköztek egymással. Az állambiztonság felfokozott ébersége az állami szervek „szubjektivizmusával” és lazaságával nemegyszer konfliktusba került. Az új rendelet a politikai felelősség teljes átruházása mellett a végső döntés jogát az egyes ágazati miniszterekre bízta. A turistautak engedélyezése továbbra is a BM kezében maradt.

Az 1961-es új útlevéltörvény, majd a szocialista országokkal megkötött, vízum nélküli utazást lehetővé tevő egyezmények sora a kiutazások számának megsokszorozódásához, s a hivatalos és magánutazások arányának az utóbbiak irányába való jelentős eltolódásához vezetett. 1964-ben, miután újabb utazási könnyítéseket vezettek be, hogy az idegenforgalom fellendítésével a tőkés fizetési mérleg aggasztó hiányát ellensúlyozzák, már 1 350 000 kiutazást regisztráltak,⁷ egy fél évtizeddel korábban ez a szám még a 160 ezret sem érte el.

6 Uo. Az MSZMP PB határozata az MNK útlevel- és vízumrendszeréről, 1960. október 18.

7 MOL XIX-A-33-a 4. d. KKI Elnöki Osztály. Előterjesztés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányhoz, 10-1820/1969.

A KÜLFÖLDI SZAKKÉPZÉS KEZDETEI

A határok megnyitása mellett a hatvanas évekre a népgazdaság fejlesztési koncepciójában is szemléletváltozás történt. A hadi- és nehézipar voluntarista és extenzív növelésével, illetve az autarkiaira való törekvésekkel szemben fokozott

figyelmet szenteltek a rohamosan sokasodó technológiai és műszaki újítások hazai alkalmazására. A tudományos és technikai forradalom begyűrűzésével a tudományok – elsősorban a természet- és műszaki tudományok – szerepe felértékelődött. „A tudomány közvetlen termelőerővé” vált.⁸ A tudományos kutatás területén foglalkoztatottak száma az évtized első felében jelentős mértékben gyarapodott, 1967-re már meghaladta a 40 ezer főt. A gazdasági modernizáció egyik elengedhetetlen feltétele volt, hogy ez a megnövekedett kutatóbázis specializálódjon, és korszerű ismeretek birtokában lépést tudjon tartani a fejlődés ütemével. A magasan képzett szakemberekre nemcsak gazdaságpolitikai megfontolásokból számított a vezetés, politikai érdekei is azt diktálták, hogy a technokrata értelmiség támogatásával új csoportokat állítson a rendszer hallgatóságos támaszai közé. A külföldi szakképzés pedig olyan terület volt, ahol a gazdasági-politikai érdekek az értelmiségiek szakmai és egyéni ambícióival találkozhattak. Magyarország amúgy is erősen érdekelt volt a nemzetközi tudományos tapasztalatcserében: kis és korlátozott anyagi forrásokkal rendelkező országgént így jó esetben megtakaríthatta az alapkutató-sokra fordított összegeket.

A kormány mellett működő Gazdasági Bizottság már 1960-ban utasította az Országos Tervhivatalt (OT), hogy dolgozza ki a szakemberek külföldi képzésének irányelveit, és tegyen javaslatokat a kérdés átfogó rendezésére.⁹ A Tervhivatal megbízása azt mutatta, hogy a kérdés elsősorban népgazdasági, és nem tudománypolitikai szempontból merült fel. Az OT a minisztériumokkal történt egyeztetés alapján 1961 januárjára felmérte a külföldi szakképzés helyzetét, lehetőségeit, és megtette javaslatait a kormánynak. A jelentés megállapította, hogy 1949 és 1961 között mintegy 1800 fiatal tanult külföldön, elsősorban a Szovjetunió egyetemlein. „Az ösztöndíjasok létszámkeretének és

8 Az MSZMP VIII. kongresszusának határozata a szocializmus építésében elért eredményekről és a párt előtt álló feladatokról, 1962. november 20–24. Közli Vass–Ságvári (1979) 695.

9 MOL XIX-A-83-b 290. d. KKI TÜK. Szakemberek külföldi képzésének és továbbképzésének, valamint külföldiek Magyarországon történő képzésének irányelvei és rendszere, Országos Tervhivatal.

különösen szakmák szerinti összetételének megállapítása azonban nem volt eléggé tervszerű, nem a hazai szükséglet kellő figyelembevétele mellett történt, emellett a személyek kiválasztásában is fordultak elő hibák.” Hasonlóan értékelték az 1953 óta működő külföldi aspiránsképzést is, amely ugyancsak a Szovjetunióban összpontosult. Viszonylag magas volt a társadalomtudományok, és alacsony a műszaki tudományok aspiránsainak száma. A népgazda-

ság modernizációs törekvéseit a jobbára még tanulmányaikat végző vagy pályafutásuk elején járó fiatal szakemberek helyett kénytelenek voltak a tapasztaltabb kutatókra építeni. Az ő továbbképzésüket azonban nem tudták az intézményes oktatási keretek közé, illetve a szocialista országokban (főként a Szovjetunióban és az NDK-ban) folytatható aspiránsképzésbe illeszteni. Az „alapelvek tisztázatlansága és a devizakeret hiánya miatt nagyobb számú és a népgazdaság egészét érintő kiküldetésekre” az ő esetükben addig nem került sor. Az OT a szakemberképzés addig elhanyagolt, de leginkább fejlesztendő területeként a hosszú időtartamú, fél-egy éves tanulmányi utakat, tapasztalatszerzéseket jelölte meg, mondván, hogy „az ilyen tanulmányi munka-utak a specialista szakemberképzés leggazdaságosabb és leggyorsabb eredményt hozó formái”. A Tervhivatal gazdaságpolitikusai ugyanakkor felhívták a figyelmet: „A tanulmányi munka-utak formája, jellege, szervezése a célok sokrétűsége miatt nem lehet egyforma és centralizáltan szabályozott.” Elképzelésük szerint az ilyen hosszú tanulmányutak megvalósításának elvi kereteit – akár csak az egyetemi és az aspiránsképzés esetében – a szocialista országokkal kötött kétoldalú kulturális és tudományos megállapodásoknak kell biztosítaniuk, míg a konkrét lebonyolítást az egyes minisztériumok és főhatóságok végezhetik, a népgazdasági fejlesztési tervek céljai szerint. Kulturális együttműködési megállapodása Magyarországnak ekkor, a hatvanas évek elején, még csak a szocialista tábor országaival és néhány fejlődő országgal volt.¹⁰ Mivel a külföldi szakképzés távlati célja a fejlett országok technikai színvonalának elérése volt, óhatatlanul felmerült a kapitalista országokba irányuló szakmai kiküldetések kérdése is. Elsősorban a nemzetközi szervezetekkel, főként az ENSZ-szel fennálló kapcsolatok útján adódó pályázatok, valamint a külkereskedelmi szerződésekkel biztosítható utak számának növelését tartották járható útnak. A külpolitikai konstellációtól erősebben függő államközi kulturális egyezményekre kevésbé számíhattak, hiszen a nyugat-európai országok irányába ekkor még épp csak elindult az óvatos diplomáciai közeledés. A bilaterális megállapodásoknak ezen túl megvolt az a „hátránya” is, hogy viszonyossági alapon kötötték őket, elvben feltételezték tehát a kölcsönös érdeklődést és a hasonló mértékű anyagi ráfordítást. A nyugati országokba tett tanulmányutak ugyanakkor az állambiztonság szempontjából jóval nagyobb veszélyt jelentettek, mint a turistaforgalom, mivel a magasan kvalifikált kutatók szakmai

10 A Magyar Népköztársaságnak 1960-ban Bulgáriával, Csehszlovákiával, az Egyesült Arab Köztársasággal, Irakkal, Jugoszláviával, Kínával, Koreával, Mongóliával, az NDK-val, a Szovjetunióval és Vietnammal volt kétoldalú kulturális szerződése.

kapcsolataik segítségével könnyebben teremthettek új egzisztenciát külföldön, melynek reményében a hazatérés megtagadása is egyszerűbb volt. A szakemberek kinn maradását a kiküldendők politikai megbízhatóságának ellenőrzésével próbálták kiküszöbölni: „Szem előtt kell tartani, hogy politikailag megfelelő, elsőrendű szakképzettséggel és a megfelelő speciális szakmai vonatkozásban már gyakorlattal rendelkező vezető, illetve vezetőképes szakembereket” válasszanak – jelölte ki az Országos Terhivatal a külföldi tanulmányi ösztöndíjak lehetséges várományosainak körét.

Az OT javaslatával egyetértve a kormány utasította a Külügyminisztériumot, hogy minél több országgal törekedjenek kulturális egyezményt, illetve tanulmányutakat is lehetővé tévő keretmegállapodásokat kötni. 1963-ra 200, a következő évekre 400–500 kiutazás lebonyolítását tervezték. Az utak megszervezését a Tudományos és Felsőoktatási Tanács (TFT) illetékességébe utalták.

Miközben az állam megpróbálta keretek közt tartani és a gazdaság igényeinek megfelelő irányba terelni a külföldi tanulmányutakat, az utazási lehetőségek megnövekedésével érezhetően kitárult a kapu a magánkezdeményezésű tanulmányutak előtt is. (A magánkezdeményezésű tanulmányutak bizonyos esetekben összemosódhattak a külföldi munkavállalással, mivel arra jóval kisebb esély volt, hogy az illetékes minisztériumok ezen a címen megadják a kiutazási engedélyt.¹¹) Az egyénileg szervezett, esetenként külföldi pályázatok útján nyert ösztöndíjak – mivel a kutatók nyugati országokhoz kötődő magán- és tudományos kapcsolatain keresztül adódtak – kizárólag a fejlett kapitalista országokba irányultak, annál is inkább, mert bár a legtöbb szakember tudományos ambíciója is a nyugati ismeretszerzés volt, a szocialista országokba való utazást az ottani tudományos intézmények elzárkózása és a bürokrácia is nehezítette. Az egyénileg szerzett ösztöndíjak – noha némileg kompenzálták a hivatalos nyugati tanulmányutak hiányát, s gazdasági szempontból is előnyökkel jártak – kívül estek a pártállami rendszer paternalista személyi politikáján, s megnehezítették a kiutazni kívánók feletti politikai ellenőrzést, ezért a pártvezetés – gyakoriságuk növekedésével párhuzamosan – egyre kevésbé nézte jó szemmel őket. A szakmai szervek, munkahelyek és felettes hatóságok viszont, amelyek az ösztöndíjak tudományos előnyeit előrébb sorolták a politikai és biztonsági megfontolásoknál, sokszor hajlottak az ilyen lehetőségek tá-

mogatására. „Miután a meghívó fél köteles az utazási és eltartási költségeket fedezni, ezért a kiutazó ki van szolgáltatva a meghívó félnek. [...] Ilyen utak-

11 A munkaügyi miniszter 134/1966/21 Mü. M. számú utasítása a külföldön történő munkavállalás engedélyezéséről.

ra nem mindig a politikailag legmegfelelőbb személyek mennek ki, hanem elsősorban azok, akiknek személyes kapcsolatainak vannak. Az illetékes minisztériumok nem fordítanak megfelelő gondot a javaslatra, mivel az ilyen utak devizakeretüket nem terhelik” – sorolta a negatívumokat egy összegzés a Politikai Bizottság számára.¹² Mivel a magán-tanulmányutak arányaiban egyelőre messze elmaradtak a kulturális egyezményeken nyugvó tanulmányutaktól, 1960-ban, az utazási lehetőségek új elvi kereteinek megszabásakor a legfelsőbb pártvezetés egyelőre megelégedett azzal, hogy az utazást engedélyező főhatóságok figyelmét felhívja rá: csak politikailag megbízható kutatók kiutazását engedélyezzék, amennyiben útjuk az állam érdekeit szolgálja. A magánkezdeményezésű utakra kiengedhetők körének ilyen leszűkítése után viszont a kiutazók lojalitását – mintegy paternalista kegygyakorlásként – anyagi kiszolgáltatottságuk enyhítésével igyekeztek erősíteni: a minisztériumok egy erre a célra fenntartott devizakeretből támogathatták utazásukat, és hozzájárulhattak a kinn tartózkodás költségeinek minimális fedezéséhez.¹³

Mint utaltunk rá, az Országos Tervhivatal prioritásként az ún. speciális szakemberek külföldi képzését jelölte meg. A több hónapos külföldi tapasztalatszerzések anyagi fedezetét részben a csekély devizakiadással járó kétoldalú csereutakkal, részben az anyagiak átcsoportosításával kívánták biztosítani: a PB az állami költségre történő egyéb hivatalos kiutazások számának csökkentését rendelte el a minisztériumok számára. A magánkezdeményezésű tanulmányutak pedig az esetenként megítélt állami hozzájárulást figyelembe véve is költségtakarékos megoldásnak számítottak. Mindezek a lehetőségek azonban – különös tekintettel arra, hogy a szocialista országokkal kötött kooperációs szerződések biztosította tanulmányi lehetőségek nehezen voltak összehangba hozhatók a népgazdasági igényekkel – messze elmaradtak a gazdaságfejlesztés és a tudománypolitika által kívánatosnak tartott mennyiségtől. A kormány ezért olyan lépésre kényszerült, amely jelentős többletkiadással járt, viszont gyors eredményekkel kecsegtetett. A Minisztertanács 1961. december 29-én fogadta el 3346/1961-es határozatát¹⁴ a *Szakemberek külföldi képzésének és továbbképzésének, valamint külföldiek Magyarországon történő képzésének irányelveiről és rendszeréről*, melynek központi eleme az államilag finan-

12 MOL 288. f. 5/205. ő. e. Jelentés a Politikai Bizottságnak az MNK útlevel- és vízumrendszerének néhány kérdéséről, 1960. október 10.

13 Uo. Az MSZMP PB határozata az MNK útlevel- és vízumrendszeréről, 1960. október 18.

14 MOL XIX-A-83-b 290. d. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány 3346/1961. sz. határozata, 1961. december 29.

szírozott hosszú tanulmányutak lehetőségének biztosítása volt.¹⁵ Az új külföldi továbbképzési forma érintetlenül hagyta az addig általános rövid utakat, és fenntartotta az aspirantúra és a külföldi egyetemi képzés addigi rendszerét, de a szakemberképzés új, kiemelt formájává a hosszú külföldi tanulmányutat léptette elő. Az állami ösztöndíjas út általában hat hónaptól két évig terjedhetett, s csak a későbbiekben, az egyes ágazatok eltérő igényeihez igazodva módosították úgy, hogy kivételesen rövidebb, négy hónapos kutatásokra is fel lehetett használni.¹⁶ Számolva azzal, hogy a 3346. számú határozat alapján megvalósuló utak súlyos devizaterhet jelentenek, az amúgy is szűkmarkúan mért napidíj és a szolid szállásköltség-térítés mellett szigorúan a hiányterületekre korlátozták az állami ösztöndíj felhasználhatóságát, s engedélyezésüket végső soron a pénzügyminiszter jóváhagyásához kötötték. A minisztériumok illetékességébe került azoknak a területeknek a meghatározása, ahol az ilyen típusú képzést indokoltnak tartották, és Magyarországon nem voltak meg a téma kutatásához szükséges személyi és infrastrukturális körülmények. A szakképzést ugyan politikai és gazdasági okokból is lehetőleg a szocialista országokban kellett megvalósítani, mivel azonban szocialista relációban az együttműködési megállapodások keretében is megszerveződhetnek ezek az utak, az új kormányhatározat kimondva-kimondatlanul elsősorban a tanulmányok fejlett kapitalista országokban történő folytatását támogatta. A szűkre szabott keretek felhasználását tovább korlátozta a rendelet, amikor a hatékonyságot szem előtt tartva, de a kutatók valós nyelvi felkészültségével nem számolva, a politikailag és szakmailag alkalmasnak talált jelentkezők elfogadását állami nyelvvizsgálóhoz kötötte. Miután a jelöltek, illetve jelentkezők pályázati anyagának szakmai és politikai elbírálását a minisztériumok elvégezték (ez a feladat később azokon belül is a Belügyminisztériummal szoros személyi kapcsolatban

15 MOL XIX-A-83-b 290. d.

16 MOL XIX-A-33-a 3. d. KKI Elnöki Osztály. Az OT-PM-TFT 21/1966. sz. együttes utasítása a külföldi tanulmányutakról.

álló nemzetközi kapcsolatok osztályaira hárult), legfelső szinten a Tudományos és Felsőoktatási Tanács, a minisztériumok érdekeit koordinálva, már a gazdaságpolitikai célokat szem előtt tartó döntéseket hozhatott.

MAGYARORSZÁG KÜLKAPCSOLATAINAK BŐVÜLÉSE

Magyarország a hatvanas évek elejétől előbb a politikai elszigeteltségből való kitörés céljával, később propagandisztikus és gazdasági érdekekből erősen szorgalmazta az ország nemzetközi kapcsolatainak, köztük a kulturális-tudományos kapcsolatoknak a bővítését. „Még bensőségesebb viszonyra törek-

szünk azokkal az országokkal, amelyekkel kapcsolataink barátiak, barátivá akarjuk fejleszteni azokkal az országokkal, amelyekkel kapcsolatunk normális és korrekt, amelyekkel pedig még nem kielégítő vagy rossz a viszonyunk, normális kapcsolatokra törekszünk...”¹⁷ – jelölte ki az MSZMP VIII. kongresszusa a párt külpolitikai irányvonalát 1962 őszén. Mivel erre a kapitalista országok részéről a magyar kérdés napirenden tartásáig hivatalos szinten alig volt fogadókészség, Magyarország az intézményes kapcsolatok kiépítésével kívánta a bilaterális kapcsolatok mielőbbi normalizálását egyengetni.¹⁸ A fő szerepet ebben Kulturális Kapcsolatok Intézetének (KKI) szánták. A KKI munkatársai formailag nem tartoztak a diplomáciai testülethez, ezért a PB úgy vélekedett, hogy – félhivatalos társadalmi intézményként fellépve – könnyebben építhet ki kapcsolatokat a nyugati országok intézményeivel. A nemzetközi kulturális kapcsolatok fejlesztésére vonatkozó irányelvek (a korlátozott anyagi és személyi lehetőségeket figyelembe véve) meghatározták azon országok körét, melyekhez – a szocialista országokkal fennálló kapcsolatok fejlesztése mellett – Magyarországnak elsősorban közelednie kellett. Az 1962. június 4-i politikai bizottsági határozat „fontossági sorrendben: Ausztriát, Finnországot, Olaszországot, Franciaországot, az Egyesült Arab Köztársaságot, Indiát és Ghánát” javasolta. A határozat olyan országokra helyezte a hangsúlyt, amelyekkel ekkorra a magyar diplomácia már közelebbi kapcsolatra lépett, s az első kétoldalú egyezményeket is megkötötték. A PB-határozat a fejlett országok irányában általában kooperatív szándékkal lépett fel. „Az egyes országokra vonatkozóan meg kell vizsgálnunk, hogy kulturális kapcsolataink államközi megállapodások útján való rendezése mennyiben szolgálja érdekeinket, és ha az előnyös, nemzetközi megállapodások megkötésére kell törekednünk. A megállapodásokban az ediginél fokozottabb mértékben állítsuk előtérbe a tudományos és műszaki kapcsolatokat.”

A kulturális nyitás végrehajtására és a külföldi ideológiai propaganda koordinálására felállítandó Nemzetközi Kulturális Kapcsolatok Bizottságának terve megbukott a Politikai Bizottságban. Helyette a területtel már részben foglalkozó, Bognár József¹⁹ vezetése alatt álló KKI-ra bízta a külfölddel

17 Az MSZMP VIII. kongresszusának határozata a szocializmus építésében elért eredményekről és a párt előtt álló feladatokról, 1962. november 20–24. Közli Vass-Ságvári (1979) 673.

18 MOL 288. f. 5/264. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1962. május 3-i üléséről.

19 Bognár József (1917–96) közgazdász. Bár hivatalosan kisgazdapárti volt, valójában az MKP/MDP társutasa, 1948-ban az FKgP ügyvezető alelnöke. A Rákosi-korszakban több kormányban mi-

niszteri posztot töltött be, a forradalom alatti Nagy Imre-kormányban miniszterelnök-helyettes. 1954-től az MKKE egyetemi tanára, 1965-től az MTA tagja. 1957-ben is kormánytaggá jelölték, de nem vállalt többé kormányzati szerepet. 1961–69 között a Kulturális Kapcsolatok Intézetének elnöke, 1963-tól az MTA Világgazdasági Kutató Intézet igazgatója, 1988-tól az MTA Gazdasági Kutató Intézet főigazgatója. A Magyarok Világszövetsége elnöke (1963–90).

20 MOL 288. f. 5/266. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1962. május 29-i üléséről; XIX-A-33-b 195. d. KKI TÜK. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3184/1962. sz. határozata a KKI irányításával és szervezetével kapcsolatos egyes kérdésekről.

21 MOL XIX-A-33-b 195. d. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3410/1963. sz. határozata a szakemberek külföldi képzésének és továbbképzésének, valamint a külföldiek Magyarországon történő képzésének helyzetéről.

22 MOL XIX-A-33-b 81. d. KKI TÜK. Rosta Endre, a KKI ügyvezető elnökének levele Szilágyi Béla külügyminiszter-helyetteshez, 1968. szeptember 10.

ményi háttér vontatott megteremtése mellett a külkapcsolatok nehézkes konszolidációja is lassított.

Kulturális együttműködési megállapodást, melynek égisze alatt ösztöndíjas tanulmányutak lebonyolítására is mód nyílhatott, a szocialista táboron kívül Magyarország elsőként, még az ötvenes évek végén Finnországgal kötött, de az hagyományosan a nyelvészeti és néprajzi kutatásokra összpontosított, és a finnek a későbbiekben sem sietteték más területekre való kiterjesztését, noha Magyarország szorgalmazta volna.²² De Gaulle V. köztársaságával viszont –

folytatandó kulturális cseréket és propagandát, amely egyúttal társadalmi szervből főhatósággá avanzsált, és a Minisztertanács közvetlen ellenőrzése alá került.²⁰ Az intézet létszámát – tekintettel a megszorodott feladatokra – felduzzasztották, így látva hozzá egy másfél évvel korábbi döntés végrehajtásához. A PB korábbi határozata már akkor sürgette az intézeti létszám növelését és képzetesebb, nyelveket jól ismerő hivatalnokokkal való bővítést, de a terület irányítása fölötti viták megakasztották a végrehajtását. A KKI felfejlesztése azonban még a PB ismételt állásfoglalásai ellenére is lassan haladt. Nemcsak a megfelelő káderek összegyűjtése tartott éveken át. Az intézet státusemelkedését ellenzők, köztük Aczél György és Puja Frigyes fellelése 1964 októberéig hátráltatta az intézmény kiépülését és hatékony munkavégzését. Olyannyira, hogy a kormány a kutatók és szakemberek külföldi képzési lehetőségeinek bővülési ütemével elégedetlenkedve ismételten sürgetni kényszerült „a szakemberek hosszabb idejű tanulmányi munkaútjait lehetővé tevő keretmegállapodások mielőbbi megkötését”,²¹ amit az intéz-

a külpolitikai érdekek találkozásának köszönhetően – annál dinamikusabban fejlődtek a kapcsolatok. Utaltunk már rá, hogy a PB határozta meg a magyar diplomácia számára a kapitalista országokhoz való közeledés prioritásait. A pártvezetés szemében politikailag elfogadhatóbb volt a NATO-ból kilépett, az amerikai külpolitikától függetlenedő, „európai Európa” megteremtésére törekvő, majd az évtized közepén az Egyesült Államok vietnami agresszióját elítélő Franciaországgal szorosabbra vonni a kapcsolatokat, amely ugyanakkor kellően fejlett volt ahhoz, hogy a magyar gazdaság számára szükséges ismereteket átadhassa, ráadásul önállósuló európai politikája jegyében fokozott érdeklődést tanúsított a térség iránt. Mindezek eredményeképpen már 1961-ben sor került az első, igaz, csupán egy évre szóló magyar–francia kulturális egyezmény aláírására, amelyet aztán évről évre meghosszabbítottak. Az íródelegációk cseréje, az akadémiák és a média közötti együttműködés útján több szálon megindult közeledés stabilizálta a francia–magyar kapcsolatokat, az évtized közepére rendszeressé lettek a miniszteri szintű látogatások, 1966-os budapesti látogatásakor pedig a francia külügyminiszter már hosszabb távra szóló kulturális és műszaki-tudományos egyezményt írt alá.²³ A kutatói-tanulmányi cserékben a Művelődésügyi Minisztérium mellett legnagyobb kiutaztatónak számító Magyar Tudományos Akadémia összesítése is azt mutatja, hogy kapitalista relációban a legtöbb ösztöndíjat, az államközi ösztöndíjak 30 százalékát Franciaország finanszírozta.²⁴ A kulturális kapcsolatokon belül Magyarország a tudományos és műszaki együttműködések irányába igyekezett terelni az együttműködést, egyfelől gazdasági megfontolásokból, másfelől azon politikai szándéktól indítva, hogy a hagyományos német tudományos, ipari és kereskedelmi kapcsolatokat más relációval helyettesítsék. Az ilyen jellegű kooperáció azonban már kevésbé esett egybe a franciák céljaival és lehetőségeivel, de az együttműködést a múltbeli gazdasági kapcsolatok hiánya, az ismeretlenségből adódó bizalmatlanság, vagy praktikusán az együttműködésben résztvevők nyelvi felkészületlensége is hátráltatta. Magyar nyomásra még így is sikerült elérni, hogy a hatvanas évek folyamán a tanulmányi csereprogramokban 5–10 százalékról 60–70 százalékra emelkedett a műszaki-tudományos tanulmányutak aránya, s Budapesten a francia kutatási eredmények propagálására megalapították a Francia Tudományos és Technikai Dokumentációs Központot.²⁵

23 MOL XIX-A-33-b 76. d. KKI TÜK. Magyar–francia kapcsolatok, 1968. március 22.

24 MOL XIX-A-33-a 1284. d. KKI OÖT (1959–79). Az 1970. évi ösztöndíjtevékenység értékelése.

25 MOL XIX-A-33-b 76. d. Tájékoztató a magyar–francia tudományos és műszaki

- kapcsolatokról, 1968. február 12.; valamint Feljegyzés a magyar–francia kulturális, tudományos, műszaki és műszaki-tudományos kapcsolatok jelenlegi helyzetéről és távlati célkitűzéseinkről, 1968. november 14.
- 26 MOL 288. f. 32/6. ő. e. (1969). MSZMP KB Külügyi Osztály. Előterjesztés az MSZMP Politikai Bizottságának a magyar–olasz kapcsolatokról.
- 27 MOL XIX-A-33-a 1284. d. Az 1970. évi ösztöndíjtevékenység értékelése.
- 28 MOL XIX-A-33-a 3. d. Feljegyzés, 1968. április 9.
- 29 MOL XIX-A-33-b 77. d. KKI TÜK. Hollandia kulturális helyzete és a magyar–holland kulturális kapcsolatok, 1968. augusztus. 20.
- 30 MOL XIX-A-33-b 80. d. KKI TÜK. Összefoglaló a norvég referatúra 1967-ben végzett munkájáról, 1968. március 19.

állapodások etalonjává a francia és olasz kulturális megállapodások s a megvalósításukra kidolgozott munkatervek váltak.

A kulturális kapcsolatok fejlesztésének fő irányai mellett a magyar diplomácia új, alternatív, a kiszolgáltatottságot csökkentő lehetőségeket is keresett²⁸ olyan tőkés országokkal, amelyek a technikai modernizációban magasabb szinten álltak, mint Magyarország, de amelyek részéről mérsékeltbb ellenséges propagandára számíthattak, amelyeket kulturálisan „egyenrangúbb” partnernek éreztek. Ilyennek látták Svájcot, valamint a skandináv és a Benelux-államokat, melyekkel az évtized második felében kötöttek az első egyezmények. Ezek a megállapodások színesítették ugyan az ösztöndíjas palettát, összességében azonban nem nyújtottak sok tanulmányi lehetőséget: Hollandia évente például 22 hónapot,²⁹ Norvégia pedig négy fő számára 495 napot.³⁰ A legfejlettebb tőkés országok közé számító Nagy-Britanniával Magyarország még a hatvanas évek elején aláírta a kulturális egyezményt, a két ország közötti politikai ellentétek azonban sokáig hátráltatták az egyébként is szűkre szabott

Franciaországgal ellentétben az olasz–magyar közeledést elősegítette a két ország közötti külpolitikai együttműködés tradíciója, hátráltatta viszont az olasz külpolitika erős atlanti kötődése és az olasz kereszténydemokrata kormányerők kommunistaellenessége. A vállalati és bankközi kapcsolatok folyamatosan fejlődtek, az államközi kapcsolatok építését viszont több politikai konfliktus és kémkedési ügy is stagnálásra készítette. Jóllehet a magyar–olasz kulturális megállapodást nem sokkal a francia–magyar egyezmény után megkötötték, az leginkább a nyelvtanulásra és – a Római Magyar Akadémia adottságait is kihasználva – az ösztöndíjasok cseréjére korlátozódott.²⁶ Olaszországba így évente csupán mintegy feleannyi magyar ösztöndíjas utazhatott ki, mint Franciaországba.²⁷ Mindazonáltal a nyugat-európai országokkal később megkötendő bilaterális kulturális meg-

érintkezési területek bővítését.³¹ Az angliai tanulmányutak egy részét ezért a magyar állam kényszerült finanszírozni. Az Egyesült Államok politikáját szintén erősen támogató, s szuverén államként el nem ismert NSZK fejlett tudományos életéhez és gazdaságához sok szálon, s a tendenciát fékező politikai szándék ellenére egyre intenzívebben kötődött Magyarország. A hivatalos diplomáciai kapcsolatok hiánya és a Nyugat-Németországban összpontosuló magyar emigránsoktól való félelmek miatt azonban hivatalos kapcsolatfelvételre és államközi megállapodások tető alá hozatalára a magyar diplomácia nem is törekedett.³² A kapcsolatok bővítését csak az évtized végén, 1969-ben hagyta jóvá a Politikai Bizottság³³ – gyakorlatilag a magyar–amerikai tárgyalások engedélyezésével párhuzamosan.³⁴ A nyugat-németországi tanulmányutak túlnyomó többsége következképpen személyes kapcsolatok útján szerveződött.³⁵

Összességében megállapítható tehát, hogy egy évtized leforgása alatt látványosan bővültek az ösztöndíjas külföldi tanulmányutak keretétől szolgáló kulturális kapcsolatok, s további bővülésüket prognosztizálta az is, hogy a már létező kulturális együttműködések a nagyobb világpolitikai konfliktusok idején – például az Egyesült Államok vietnami vagy a Varsói Szerződés országainak csehszlovákiai beavatkozása – legfeljebb átmenetileg torpantak meg, és stabilizáló tényezőként hatottak a kétoldalú kapcsolatokban.³⁶

Míg Nyugat-Európa irányában általában felerősödött a magyar diplomácia tevékenysége, s a közeledés meghozta gyümölcseit, az „imperialista tábor” vezető hatalmával, az Egyesült Államokkal stagnáltak Magyarország kapcsolatai. A hatvanas évek közepén

31 MOL XIX-A-33-b 78. d. KKI TÜK. Magyar–angol kapcsolatok, 1968. január 17.

32 MOL 288. f. 32/18. ő. e. (1969). Az új nyugatnémet kormány politikája és a magyar–nyugatnémet kapcsolatok. Jelentés a PB 1969. júniusi határozatának végrehajtásáról, 1970. március 7.

33 MOL XIX-A-33-b 195. d. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3235/1969. sz. határozata az MNK és az NSZK államközi kapcsolatairól.

34 Uo. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3117/1969. sz. határozata az MNK és az Amerikai Egyesült Államok államközi kapcsolatairól.

35 MOL 288. f. 32/1. ő. e. (1969). Előterjesztés az MSZMP Politikai Bizottságának az MNK és az USA államközi kapcsolatairól; XIX-A-33-b 76. d. Összefoglaló az USA referatúra 1967-ben végzett munkájáról.

36 Lásd például MOL XIX-A-33-b 78. d. Hidas János levele az olasz munkatervi tárgyalások elhalasztásáról Horváth József osztályvezetőnek, 1968. november 23.; MOL XIX-A-33-b 77. d. Hollandia, KÜM napi jelentés, 1968. november 22.

már történtek bátortalan kezdeményezések a két ország közötti vitás kérdések rendezésére, de a vietnami konfliktus beárnyékolta külpolitikai légkör nem kedvezett a további közeledésnek, sőt az időközben megindult kulturális cserék és tudományos programok is csak részben folytatódhattak.³⁷ A Politikai Bizottság döntése nyomán nem újították meg az évente három-négy, több hónapos ösztöndíjas tanulmányutat lehetővé tevő megállapodást az amerikai Interuniversity Committee-vel (IC), minimálisra szűkítették a személyre szóló meghívással kezdeményezett tanulmányi-kutatási célú kiutazások számát (1967-ben csupán négy fő kiutazását engedélyezték),³⁸ de zátonyra futottak az MTA és az amerikai National Academy of Sciences (NAS) közötti tárgyalások is. Ám Magyarország a kényszerítő politikai körülmények ellenére sem nélkülözhetette a legfejlettebb kapitalista ország tudományos eredményeinek minél rövidebb időn belüli, mélyreható megismerését. Az 1967-es mélypontra jutva³⁹ 1968-ban ismét tárgyalások kezdődhettek az IUC szerepét átvevő International Research and Exchanges Boarddal (IREX), amellyel a megegyezést a szocialista országok csehszlovákiai inváziója már csak átmenetileg lassította.⁴⁰ Néhány évnnyi szünet után – a természettudományos ösztöndíjak biztosítása érdekében – ismét engedélyezték az MTA-nak, hogy folytassa a tárgyalásokat a NAS-sal.⁴¹

37 MOL XIX-A-33-b 195. d. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3146/1966. sz. határozata az MNK és az USA időszerű kapcsolatairól.

38 MOL 288. f. 32/1. ő. e. (1969); XIX-A-33-b 76. d. Összefoglaló az USA referatúra 1967-ben végzett munkájáról.

39 MOL XIX-A-33-b 76. d. Összefoglaló az USA referatúra 1967-ben végzett munkájáról.

40 Uo. Feljegyzés az IREX-delegáció magyarországi látogatásáról, 1968. november 26.; MOL XIX-A-33-b 84. d. KKI TÜK. Feljegyzés a Stanley Gordonnál (Ford Foundation) és Allen Kassofnál (IREX) tett látogatásról, 1968. október 25.; valamint Előterjesztés a KKI Ügyvezető Elnökségének ülésére a tudományos és kulturális kapcsolataink helyzetéről és perspektíváiról a csehszlovákiai események után, 1968. szeptember 27.

41 MOL XIX-A-33-b 76. d. Rosta Endre, a KKI ügyvezető elnökének levele Óvári Miklóshoz, az MSZMP KB Kulturális Osztályának vezetőjéhez, 1968. augusztus 9.

A FORD ALAPÍTVÁNY ÉS MAGYARORSZÁG KAPCSOLATA

A „nemzetközi normáknak megfelelő keretek közé szoríthatjuk a fogadó fél szerepét a jelöltek kiválasztásában” – ezzel az indokkal javasolta a tárgyalásokat magyar részről lebonyolító Kulturális Kapcsolatok Intézete ügyvezető

igazgatója Óvári Miklósnak, az MSZMP Kulturális Osztálya vezetőjének az amerikai tanulmányi ösztöndíjakkal kecsegtető IREX-ajánlat elfogadását 1968. augusztus 9-én.⁴² Ez azt jelentette, hogy végre, sokévnnyi küzdelem és vita után a kilátásba helyezett egyesült államokbeli tudományos ösztöndíjakat az államközi cserék feltételei szerint oszthatják el, azaz a küldő, és nem a kinn tartózkodást finanszírozó fél határozhatja majd meg a kiküldendőik személyét (szemben a Ford Alapítvány ösztöndíjas gyakorlatával, amely oly sok bosszúságot okozott a pártvezetésnek az előző években).⁴³ A pártvezetés már az 1963-ban indult IUC-csereprogram esetében is azért hagyta jóvá Magyarország csatlakozását a projekthez, mert abban bízott, hogy maga mondhatja ki a végső szót abban, kit milyen területen képez tovább az Egyesült Államokban, s nem lesz kiszolgáltatva az amerikaiak vélt vagy valós politikai törekvéseinek.⁴⁴ Nem mellékesen sokat nyomot a latban az a tény is – akárcsak más nemzetközi programokhoz való csatlakozás esetén –, hogy a Szovjetunió ekkor már megállapodott az amerikai intézménnyel, s így Magyarország lépése semmi esetre sem válthatta ki Moszkva roszszallását. Az IUC-programról azonban hamarosan kiderült, hogy miután elsősorban egyetemi alap kutatásokban való részvételt tett lehetővé, kevésbé felelt meg az alkalmazott kutatások eredményeire áhító magyar gazdaság igényeinek, még ha a személyi kiválasztásba kevésbé szóltak is bele Washingtonból. Az IUC-vel folytatott együttműködés elindulása után nem sokkal azonban, még 1963-ban a Ford Alapítvány (FA) vezetői is felvették a kapcsolatot a magyar hatóságokkal.⁴⁵ Sokkal több magyar tudós és szakember egye-

42 Uo.

43 MOL 288. f. 5/393. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1967. április 27-i üléséről.

44 MOL 288. f. 5/270. ő. e. Az MSZMP Politikai Bizottságának határozata az IUC-vel folytatandó tárgyalásokról, 1962. július 10.

45 A Ford Autógyár alapítója, Henry Ford fia által 1936-ban létrehozott amerikai magánalapítvány az ötvenes-hatvanas években vált egy helyi, detroiti filantróp szervezetből nemzetközi intézménnyé. 1950-ben elfogadott programja világszerte olyan kezdeményezések felkarolását tűzte ki célul, amelyek „a demokratikus értékek megerősítése, a szegénység és az igazságtalanságok csökkentése, a nemzetközi együttműködés támogatása és az emberiség haladásának előmozdítása révén [...] jelentős mértékben hozzájárulnak a világ békéjéhez és a jogokon, illetve igazságosságon nyugvó világrend megteremtéséhez”, valamint „előmozdítják a világ népeinek jólétét, bárhol is éljenek, fejlesztik gazdasági intézményeiket a demokratikus eszmék megvalósulásának érdekében...”

<http://www.fordfound.org/about/history/overview>.

sült államokbeli továbbképzésére tettek ajánlatot, mint az IUC, az ösztöndíjasok kiválasztásáról azonban konkrét személyi elképzeléseik voltak.

A feszültségektől nem mentes évenkénti egyeztető tárgyalások ellenére generózus ajánlatának köszönhetően a hatvanas évek végéig a Ford Alapítvány lett az az intézmény, amely a kapitalista országokkal kötött első kulturális együttműködési egyezményekkel szemben kölcsönösség és azonos mértékű költségvállalás nélkül, a tudományos ismeretszerzés legtágabb kereteit biztosítva nyújtott nagyszámú hosszú ösztöndíjat magyar kutatóknak.⁴⁶ 1967-ben 26 magyar szakember tartózkodhatott összesen 234 hónapig az Egyesült Államok valamelyik egyetemén, s ez azt jelentette, hogy noha számszerűleg Franciaország adta a legtöbb szakképzési lehetőséget, a Ford Alapítvány kezdeményezésének köszönhetően a Magyarországgal egyébként hűvös diplomáciai viszonyban levő Egyesült Államok nyújtotta a leghosszabb időtartamú külföldi kutatási lehetőségeket, amelyeket szakképzési tervében az Országos Tervhivatal a középpontba állított.

A Ford Alapítvány – mint az Egyesült Államok kormányzatától független intézmény – a bilaterális kapcsolatok hőfokától viszonylag függetlenül, a kommunista pártok ellenérzését és félelmeit leküzdve könnyebben tudott kapcsolatba lépni az ellenséges ideológiai tábor országaival. Az enyhülés légkörében az alapítvány – a két tábor közeledését elősegítendő – igyekezett tevékenységét a szocialista tömb országaira is kiterjeszteni. Kezdeményezése iránt megnőtt a fogadókészség, különösen azután, hogy a Szovjetunióval sikerült közös munkaprogramban megállapodniuk. Lengyelország 1962-ben kötött megállapodást az alapítvánnyal. Az ő példájuk, a program rövid időn belüli felfüggesztése azonban azt mutatta, hogy a szocialista országok és a Ford Alapítvány

együttműködése nem lesz konfliktusmentes. A problémákat Lengyelország és később Magyarország esetében is az FA kooperációs készsége segítette legyűrni.⁴⁷

Az alapítvány nemzetközi osztályának vezetője, Shepard Stone 1963-ban, egy Prágát és Bukarestet is érintő körútján érkezett Magyarországra, és a KKI, valamint az Akadémia vezetőivel is tárgyalt magyar tudósok amerikai képzésének lehetőségeiről.⁴⁸ A kérdés rövid időn belül az amerikai–magyar

46 MOL XIX-A-33-a 59. d. KKI Terv és Koordinációs Főosztály. Feljegyzés a Ford Alapítvány és az IREX-szel fennálló kapcsolatunk aktuális problémáiról, 1973. április 20.

47 A lengyel program 1967-ben indult újra, miután az FA elfogadta, hogy a kizárt lengyel ösztöndíjasok 15 százaléka vállalatoknál szerezzen termelési tapasztalatokat.

48 MOL 288. f. 5/320. ő. e. Javaslat a Politikai Bizottságnak, 1963. november 22.

kapcsolatokat szoros ellenőrzés alatt tartó MSZMP Politikai Bizottsága elé került, amely a kivételes lehetőséget értékelve hozzájárult a tárgyalásokhoz és a felajánlott ösztöndíjak elfogadásához. Tette ezt azért is, mert a felterjesztés értelmében az ösztöndíjasok kijelölésének joga a magyar felet illette volna meg, s így biztosak lehettek benne, hogy a program – politikailag megbízható szakemberek kiutaztatásával – a lehető legnagyobb tudományos (és gazdasági) haszonnal, s a lehető legkisebb politikai veszéllyel járhat. Az amerikaiak a tárgyalások elindulása érdekében azt is felvetették, hogy az alapítvány ösztöndíjával fejlődő országokból érkező tudósok magyarországi tanulmányait és kutatásait is fedezhetik, és a közeledést elősegítendő kerekasztal-megbeszéléseket szerveznek a magyar–amerikai kapcsolatokról, ami a magyar külpolitika irányvonalába illeszkedett volna. A PB tagjai nyilvánvaló örömmel fogadták azt az ígéretet is, hogy az alapítvány sikeres együttműködés esetén beszüntetné a magyar emigránsok anyagi támogatását.⁴⁹

Az ösztöndíjas-jelöltek listáját a magyarok hosszas kiválasztási folyamat során állították össze. A jelölt személyére és a tanulmányozandó témákra a minisztériumok és a főhatóságok tehetek javaslatot, de a szelektálásban szót kapott a Tudományos és Felsőoktatási Tanács, a Kulturális Kapcsolatok Intézete, a Belügyminisztérium, majd a KB Kulturális Osztálya. A politikai-állambiztonsági szempontból kényes kérdésben legvégső fokon a PB döntött.⁵⁰ A sokoldalú egyeztetés mellett azonban figyelembe kényszerültek venni, hogy az alapítvány is kész listával állt elő a támogatandók személyét illetően. Az együttműködés első évében ráadásul tájékoztatták is őket a lehetőségről, s ezért politikai veszteség nélkül nem lehetett mellőzni az FA szándékait. A magyar állambiztonság úgy látta, hogy az alapítvány ideológiai befolyásolás céljából igyekezett a magyar tudományos és művészeti élet ismertebb és fontosabb pozícióban levő, aktív politikai és társadalmi szerepet játszó személyiségeit ösztöndíjban részesíteni, mert rajtuk keresztül látták biztosítottnak a szélesebb magyar közvélemény befolyásolását is.⁵¹ A belügy intelmei ellenére azonban az anyagi és politikai megfontolásokon túl az a tény is türelemre intette a PB-t, hogy más szocialista ország is elfogadta az FA válogatá-

49 Uo. Az MSZMP PB 1968. november 26-i határozata.

50 MOL 288. f. 5/339. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1964. július 14-i üléséről; 288. f. 5/387. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1966. február 8-i üléséről.

51 MOL 288. f. 22/18. ő. e. (1965). MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály. Jelentés az imperialista propaganda taktikájáról, a szocialista országok – köztünk hazánk – ellen irányuló propaganda módszereiről és hatásáról, 1965. szeptember 4.

sát.⁵² Annak ellenére, hogy az évenkénti nehéz kompromisszumokban a magyar érdekek végül sokkal jelentősebben érvényesülhettek, a politikai vezetésben az ösztöndíjas utak nehezen felbecsülhető haszna helyett a személyek kiválasztásával járó hercehurcák feszültségei rakódtak le, megerősítve bennük az ösztöndíjas tevékenység iránt érzett eredendő bizalmatlanságot, s azt a szándékot, hogy a területet szorosabb ellenőrzés alá kell fogni.

Az 1964-ben induló ösztöndíjas együttműködésben két éven át évente 25 magyar kutató utazhatott az Egyesült Államok különböző egyetemére, egyes időtartamra. Ez évenként több mint 500 ezer dollár költséget, illetőleg megtakarítást jelentett.⁵³ Az ösztöndíjakból a magyar–amerikai tárgyalásokon született kompromisszum eredményeképpen közel egyenlő arányban részesülhettek a természet- és a társadalomtudományok képviselői. Az amerikaiak ugyan az utóbbiak utaztatását szorgalmazták, de a kapcsolat fenntartása érdekében Magyarország esetében is készek voltak engedelményeket tenni.⁵⁴ A kutatói ösztöndíjjal kiutazók mellett rövidebb, pár hetes időszakra a magyar kulturális, tudományos, politikai élet néhány jelentős képviselőjét is meghívták az Egyesült Államokba. Köztük volt Bognár József, az egyre szélesebb területeket koordináló KKI elnöke is, aki pro forma közgazdasági tanulmányokat kívánt folytatni az USA-ban, de útját egyben az amerikai ösztöndíj-lehetőségek felkutatására és a Ford Alapítvánnyal folytatandó tárgyalásokra is felhasználta. Bognárhoz hasonlóan az ún. kiemelkedő személyiségek a rendszer hivatalos képviselőinek számítottak, ezért utaztatásukra csak a magyar–amerikai kapcsolatok felhőtlenebb, közeledő szakaszában kerülhetett sor. A légkör átmeneti elhidegülésekor a prominens személyiségek kiutazása megszakadt, s kizárólag a tudományos kiutazásokat engedélyezték.

Mint már utaltunk rá, az FA ösztöndíjaival, akárcsak az IUC nyújtotta tanulmányutakkal, a kutatási téma kapcsán is problémák merültek fel. 1968-ban Magyarország az új gazdasági mechanizmus szükségleteire hivatkozva (de az IUC kiesett ösztöndíjainak pótlására is) 32 jelöltet állított a természet-tudományok és tizen a társadalomtudományok területéről.⁵⁵ Az alapítvány válogató bizottsága erre csökkentette a kiosztott ösztöndíjak számát, de a kiválasztott tizenhat kutató a közgazdászok

52 MOL XIX-A-33-b 76. d. Némety Béla varsói nagykövet jelentése, 1968. július 26.

53 MOL 288. f. 5/378. ő. e. Az MSZMP PB határozata az ösztöndíjpolitikai irányelvekről, 1965. október 26.

54 MOL XIX-A-33-a 59. d. Összefoglaló a Ford Alapítvánnyal való kapcsolatainkról, 1973. június 12.

55 Uo. Jelentés a Ford Alapítvány válogató bizottságának magyarországi látogatásáról, 1968. február 27.

révén kiegyensúlyozottan képviselte a tudományterületeket.⁵⁶ A Ford Alapítvány ekkor már azért is bizonyult ilyen engedékenynek, mert a következő évtől végérvényesen véget kívántak vetni az egyoldalú támogatásnak, és új, projektekre szervezendő tudományos együttműködési formák felé tájékoztak.⁵⁷

ÖSZTÖNDÍJ-POLITIKAI IRÁNYELVEK

Láthattuk, hogy a hatvanas évek első felében számottevően bővültek Magyarország kulturális külkapcsolatai, és ennek köszönhetően jelentősen megnövekedett – „bár abszolút számban nem érte el a kívánatos szintet”⁵⁸ – a hosszú időtartamú tanulmányutak száma. A gyors ütemű fejlődés több problémát is felvetett. Mivel ezek az ösztöndíjas utak főként a kapitalista országokba irányultak, a fejlődés a tőkés relációban dinamikusabb volt, ami veszélybe sodorta a szocialista és kapitalista reláció között ideológiailag „egészséges” arányt. 1961-ben 2362 fő utazott ki a nyugati fejlett országokba, hogy tanulmányokat, kutatásokat folytasson, 1964-re számuk már csaknem megháromszorozódott.⁵⁹ „A kapitalista országokba történő hivatalos kiutazások száma az 1964. decemberi KB-határozatban előírt 10–15 százalékos csökkenés helyett a múlt évben 10 százalékkal növekedett”⁶⁰ – értesülhettek 1965 elején a Politikai Bizottság tagjai az ösztöndíjas tevékenységben is tetten érhető nemkívánatos tendenciáról. Sőt e területen még aggasztóbbnak találhatták a helyzetet a politikailag „problematikusabb” magánszervezésű utak megsokszorozódása miatt, amelyeket néhány évvel korábban még mint hiánypótló megoldást karoltak fel. A magánkezdeményezésű kutatói utak leginkább az orvosok, kutatóorvosok körében szaporodtak meg.⁶¹ „1964-ben Angliába egy hónapnál hosszabb időre kiutazott 164 sze-

56 MOL XIX-A-33-b 76. d. A Ford Alapítvány által 1968/69. évre elfogadott ösztöndíjasok.

57 Uo. Szelényi Iván levele Kalmár Györgynek, 1968. május 27.; Zala Júlia levele Gordon úrnak a KSH-ban tett látogatásáról, május 9. és Láng István levele, május 27.

58 MOL 288. f. 36/29. ő. e. (1967). MSZMP KB TKKO. Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottság számára a tudományos dolgozók hosszú tanulmányútjaival kapcsolatos problémákról.

59 MOL 288. f. 5/378. ő. e. Javaslat a Politikai Bizottságnak ösztöndíjpolitikánk irányelveiről, 1965. október 20.

60 MOL 288. f. 22/18. ő. e. (1965). Jelentés a PB-nek az imperialisták fellazító politikájának néhány kérdéséről, 1966. január 11.

61 MOL XIX-A-33-a 56. d. KKI Terv és Koordinációs Osztály. Nemzetközi kapcsolataink néhány problémája az egészségügy területén, 1966. november 30.

mély közül például csak 5 ment az államközi csereprogram keretében. Az NSZK-ba pedig – amellyel hivatalos megállapodással szabályozott vagy központilag ellenőrzött kapcsolataink nincsenek, és amely a legagresszívabb politikát folytatja – tudományos és kulturális célzattal 172-en utaztak ki egy hónapnál hosszabb tanulmányútra” – panasolta egy Politikai Bizottság számára készült jelentés.⁶²

A minisztériumok vezetése – mivel a kiutazásokért, legyenek bár hivatalosak vagy magánkezdeményezésűek, a korábbi rendeletek őket tették felelőssé – elvi útmutatást várt a pártvezetéstől. „Bizonyos irányelveket kellene kidolgozni arra vonatkozólag, hogy a nemzetközi rendezvényeken a magánmeghívottak mikor és milyen körülmények között vehetnek részt” – sürgette a Művelődési Minisztérium a KKI-t már 1963-ban, amikor pedig az ilyen kiutazások száma évente nem haladta meg a húsz–harmincat.⁶³ Később a minisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya saját hatáskörében, az elbírálások szigorításával igyekezett visszaszorítani a nyugati tanulmányutak, ösztöndíjak, vendégoktatói meghívások számát.⁶⁴

A külföldi tanulmányi lehetőségek megszaporodása az ösztöndíjas utak odaítélési rendszerének átalakítását is előmozdította. Míg a minisztériumok az intézmények közötti megállapodások és az egyéni kezdeményezésű utak esetében saját hatáskörükben dönthettek, az államközi egyezmények keretében és az állami ösztöndíjjal finanszírozott utazásoknál a Tudományos és Felsőoktatási Tanácsé volt a végső szó, hogy tárcák feletti szintek gondoskodjanak az utak leghatékonyabb felhasználásáról. Ennek a szervnek kellett biztosítania, hogy a népgazdaság és a tudomány fejlődése szempontjából kiemelt fontosságú témákban végezzenek külföldi tanulmányokat, s oda hassanak, hogy a tanulmányi lehetőségek kétharmadát a természet- és műszaki tudományok alkalmas pályázói részére juttassák.⁶⁵ A legfelső szintű tudományos egyeztető fórumot jelentő TFT kapacitását azonban az elbírálandó pályázatok mennyisége néhány év alatt meghaladta. Ugyanakkor a Bognár József vezette Kulturális Kapcsolatok Intézete a nemzetközi kulturális kapcsolatok gyarapodásával (és a külföldi kulturális propagandának tulajdonított egyre nagyobb szerep következtében) folyamatosan

62 MOL 288. f. 5/378. ő. e. Javaslat a Politikai Bizottságnak ösztöndíjpolitikánk irányelveiről, 1965. október 20.

63 MOL XIX-A-33-a 1. d. KKI Elnöki Osztály. Köpeczi Béla levele Rosta Endréhez, 1963. szeptember 27.

64 MOL XIX-A-33-a 1284. d. Jegyzőkönyv az Utazási Bizottság 1964. december 2-i üléséről.

65 MOL XIX-A-33-a 1. d. A TFT Titkárságának levele Rosta Endrének, 1964. november 14.

terület- és műszaki tudományok alkalmas pályázói részére juttassák.⁶⁵ A legfelső szintű tudományos egyeztető fórumot jelentő TFT kapacitását azonban az elbírálandó pályázatok mennyisége néhány év alatt meghaladta. Ugyanakkor a Bognár József vezette Kulturális Kapcsolatok Intézete a nemzetközi kulturális kapcsolatok gyarapodásával (és a külföldi kulturális propagandának tulajdonított egyre nagyobb szerep következtében) folyamatosan

növelte befolyását és hatáskörét. Az intézetnek az államközi kulturális szerződések előkészítőjeként és fő lebonyolítójaként a szakemberek külföldi képzéséről is átfogó képe volt, annál inkább, mert képviseltette magát az egyes minisztériumok külügyi, utazási bizottságaiban, s így széles körű tapasztalatokat szerzett az alacsonyabb szinten elbírált utazási lehetőségekről is.⁶⁶ A KKI intézményi stratégiáját tekintve céltudatosan törekedett is „irányító, koordináló és ellenőrző hatáskörének megértetésére és tényleges elfogadtatására”, szoros együttműködést alakítva ki az utaztatásban főként érdekelt minisztériumokkal.⁶⁷ A külföldi szakemberképzésben jelentkező problémák sokasodó jelei láttán a KKI ügyvezető elnöke 1964. október 1-jei hatállyal elrendelte egy országos felmérés készítését az ösztöndíjas képzés helyzetéről.⁶⁸ A jelentésből levont tanulságokat és a jövőben követendő politika irányelveit terjesztette később a KKI a Politikai Bizottság elé, melyet a testület rövid vita után *Ösztöndíjpolitikai irányelvek* címen fogadott el 1965. október 26-án. A határozati javaslat vitája kapcsán megfogalmazott észrevételek elárulták, hogy a pártvezetést leginkább a tőkés kapcsolatok rendezetlensége és áttekinthetlensége, valamint a nyugati tanulmányutak anyagi gyarapodásra való felhasználásának korlátozása foglalkoztatta. Egyetértettek abban, hogy a problémák kiküszöbölésére és a visszasságok felszámolására támogatniuk kell a javasolt szervezeti átalakítást, melynek értelmében „A nem kereskedelmi jellegű tudományos, kulturális és oktatási célzatú külföldi ösztöndíjak, tanulmányutak, szakértői, tanácsadói utazások, munkavállalások, vendégtanári megbízások, előadóutak országos koordinálására és ellenőrzésére a KKI Ügyvezető Elnökségének felügyelete és irányítása alatt tárcaközi szervként működő, kis létszámú politikai testületet, OÖB-t kell létrehozni [...].

Az Ösztöndíj Bizottság országosan koordinálja és ellenőrizzé a tudományos-kulturális személyi forgalom egészét. Ezért a tárcák és országos főhatóságok küldjék meg az Ösztöndíj Bizottságnak vonatkozó kapcsolataik éves terveit, összefoglaló jelentéseiket, az egyes kiutazásokról készült jelentések másolatát, és kérésre esetenként is adják meg a szükséges felvilágosításokat.”⁶⁹ A létrehozandó új testület ellenőrzése alá kerültek – véleményezési joggal – a magánkezdeményezésű tanulmányutak is.

66 MOL XIX-A33-a 1284. d. Jegyzőkönyv az Utazási Bizottság 1964. december 8-i értekezletéről.

67 MOL XIX-A-33-a 56. d. Feljegyzés a tudományos és kulturális kiutazásokról szóló információszerzés tökéletesítéséről, 1965. november 26.

68 MOL XIX-A-33-a 2. d. KKI Elnöki Osztály. Rosta Endre feljegyzése, 1964. június 9.

69 MOL 288. f. 5/378. ő. e. Javaslat a Politikai Bizottságnak ösztöndíjpolitikánk irányelveiről, 1965. október 20.

Az Ösztöndíj Bizottságra hárítottak továbbá a tanulmányutakkal kapcsolatos minden elvi és gyakorlati teendőt: az irányelvek egyeztetését a külpolitikai, politikai, gazdasági és tudománypolitikai célkitűzésekkel, az ösztöndíj-lehetőségek felkutatását, a pályázatást, az utazások lebonyolítását és az ösztöndíjas tevékenység hatékonyságának felmérését.

Az *Ösztöndíjpolitikai irányelvek* legfőbb törekvése a szakemberképzés célirányos keretek közé szorítása és az ideológiailag is megfelelő kapcsolatrendszer kialakítása volt. Utóbbit alapvetően a KGST-n belüli együttműködési politika határozta meg. Mivel erre Magyarországnak kevés befolyása volt, az irányelvek bár hosszasan, de nagyon általánosan fogalmazva érintették a szocialista országokkal való kapcsolatok fejlesztését: a tapasztalatcseréről a közös kutatás-fejlesztésre, a tudományos kooperációra és a nemzetközi munkamegosztásra való áttérést vizionálták. A tőkés relációban megfogalmazott irányelvek sem jelentettek újdonságot néhány jelentéktelen korlátozáson kívül, mint például az egyetemi oktatók vendégtanári kiküldésének korlátozása, vagy a tanulmányutak meghosszabbításának tiltása. A korábbi törekvéseket erősítették meg azzal, hogy ismételten megfogalmazták: a tanulmányi kiutazásoknak a népgazdaság érdekeit kell szolgálniuk, mindenekelőtt a műszaki és mezőgazdasági tapasztalatok szerzésére kell irányulniuk, s ahol lehetséges, szocialista országokban kell megszerezni a szükséges ismereteket. Szorgalmazták a megállapodás keretében bonyolódó utazások számának növelését és a kutatók igényeinek kielégítését állami elosztású ösztöndíjas utakkal. Más helyütt általános frázisokat tartalmaztak, amelyek a későbbiekben is lehetővé tették az esetenkénti elbírálást, de kevés olyan útmutatást adtak, amelyek ténylegesen segítették volna a mindennapok gyakorlatát.

Az ösztöndíj-politika komplex feladatának koordinálása a létrehozandó Országos Ösztöndíj Bizottságra hárult, az *Ösztöndíjpolitikai irányelvek* csupán az új szerv felállításához nyújtott kusza elvi körítést.

A FELLAZÍTÁSI POLITIKA KIVÉDÉSE

A békés egymás mellett élés légkörében az MSZMP – politikai és részben gazdasági okokból is – tudatosan törekedett a külföldi utazások liberalizálására, az idegenforgalom előtti akadályok felszámolására. A két ideológiai tömb köz-

70 MOL 288. f. 22/18. ő. e. (1965). Jelenítés a PB-nek az imperialisták fellazító politikájának néhány kérdéséről, 1965. november 17.

ti kommunikációs csatornák megnyitása azonban azzal a negatív következménnyel járt, hogy „megnyitották a kaput a közvetlenebb propagandahatások előtt”,⁷⁰ ami veszélyeztette az ideoló-

giai integritást, és fokozott terhet rótt az állambiztonságra is. A magyar politika korabeli értékelése szerint az Egyesült Államok az ideológiai behatolás új stratégiájának segítségével, a „fellazítás” révén próbálta a kelet-európai térségben a politikai átalakulási folyamatokat felgyorsítani azért, hogy a kommunista rendszer iránti lojalitást a kapitalista gazdaság eredményeinek és a jóléti állam magas életszínvonalának hirdetésével igyekezett rombolni.⁷¹ A nyugati együttműködési lehetőségeket politikai szempontból a szocialista kapcsolatok vetélytársának tekintették, amely éket verhet a szocialista országok közé, s ezért a két reláció arányainak mérlegelése állandóan napirenden volt. Az állambiztonság szerint leginkább az ifjúság és az értelmiség volt fogékony a nyugati propagandatörekvésekre. „Az értelmiséget ellenzéki magatartásra ösztönzi, érveket kölcsönöz a tudományos és művészeti vitákhoz, vagyis ideológiailag próbálja befolyásolni, csábítja az alkotás korlátlan nyugati lehetőségeivel és a kapitalista országok értelmiségének magasabb életszínvonalával” – állapították meg. A hatvanas években megindult és népgazdasági érdekből fejlesztendő ösztöndíjas tanulmányutak résztvevői a fellazítási politika célközönségének számító értelmiségi rétegből kerültek ki. Hosszabb utazásokra az egyetemek, akadémiai intézetek tanárai, kutatói, illetve ipari vállalatok vezető szakemberei indulhattak. A nyugati utazások és a feléledő kapcsolatok révén éppen abban a rétegben, a technokrata értelmiségben éledt fel vagy erősödött meg a nyugati orientáció, „a Nyugattal szembeni kritikátlanság”, amelyre a kádári pártállami rendszer szélesebb értelmiségi politikáját építeni kívánta. A nyugati fellazítás leghatékonyabb eszközét a külföldre utazó kutatók kiválasztásában látták: „igyekeznek kikerülni a korrekt államközi együttműködés formáit, maguk választják ki a tőlünk meghívandó személyeket (írókat, művészeket, ösztöndíjasokat), röviden a magánkapcsolatokra helyezik a hangsúlyt”⁷² – összegezte egy magyar nagykövet az ideológiai ellenfél technikáját. A fellazítási propaganda kivédésének lehetőségét ugyanő egyfelől a szocialista kapcsolatok bővítésében és az aszimmetrikus kulturális propagandában látta, másfelől logikusan adódott a kiutazók feletti politikai ellenőrzés megerősítése.

Az utazások liberalizálásának következtében romló statisztikákra a politikai vezetés a vietnami háború miatt amúgy is elhidegülő nemzetközi légkörben érzékenyen reagált. Különösen súlyosan érintette a pártvezetést, hogy növekedett a disszidálások száma, ami megkérdőjelezhetette a konszolidáció

71 MOL XIX-A-33-b 76. d. Összefoglaló az USA referatúra 1967-ben végzett munkájáról. A következő idézetek is innen valók.

72 MOL XIX-A-33-b 80. d. Beck István levele Rosta Endréhez, 1968. március 23.

eredményeit. 1964 és 1965 között 2262 kiutazó nem tért vissza Magyarországra, s a kinn maradás mellett döntők 5,2 százaléka kutató, mérnök, orvos, vagy egyetemi tanár volt.⁷³ A számok tükrében ismételten felmerült az a régi dilemma, hogy az utazások politikai és a külföldi szakképzések gazdasági hozadékai arányban állnak-e a biztonsági kockázatokkal és politikai hátrányokkal. A Belügyminisztérium is aggasztónak találta, hogy „mintegy 130 nyugati intézmény, intézet került kapcsolatba magyar állampolgárokkal, melyek meghívásokat eszközöltek”,⁷⁴ és sürgette, hogy fordítsanak nagyobb gondot a kiutazó ösztöndíjasok megválogatására, ezen túl „meg kell szervezni politikai és operatív védelmüket”.⁷⁵

A Politikai Bizottság érdemben először 1965 novemberében tárgyalta a kérdést, jóllehet az utazási szabadság negatívumai már évek óta foglalkoztatták a testület tagjait. A probléma összetettsége és sokirányú összefüggései miatt a PB elé került jelentésen korábban a Központi Bizottság több osztálya is – az Agitációs és Propaganda, a Külügyi és az Adminisztratív Osztály – dolgozott.⁷⁶ A probléma aktualitását a határozattervezet is azzal magyarázta, hogy „növekvő tendenciát mutat az úti okmányokkal jogellenesen Nyugaton maradt állampolgárok száma és aránya”. „1964-ben 896 fő, a fejlett tőkés országokba utazók 0,5 százaléka, 1965-ben 1366 fő, az odautazók 0,8 százaléka maradt Nyugaton.”⁷⁷ A Politikai Bizottság az aggasztó adatok ellenére egyet-

értett abban, hogy az idegenforgalom liberalizálása alapvetően pozitív intézkedés volt, elutasította az adminisztratív lépéseket és ezzel azt, hogy a BM nagyobb jogot kapjon a kiutazók ellenőrzésére, noha be kellett látnia, hogy a minisztériumok, amelyek addig döntési joggal rendelkeztek, nem felkészültek a feladat megbízható ellátására. A PB elé került határozati javaslatról végül Kádár János mondta ki a végső szót: „Ebben nincs gyakorlatunk. 20 éve létezik a Magyar Népköztársaság, s most először vagyunk olyan szakaszban, amikor ilyen széles, sokoldalú kapcsolatunk van a nyugati tőkés országokkal. Ezeket a dolgokat kicsit ráncba kellene szedni, de ahhoz ez az anyag elnagyolt

73 MOL XIX-A-33-b 80. d. Beck István levele Rosta Endréhez, 1968. március 23.

74 MOL 288. f. 22/18. ő. e. (1965). Jelentés az imperialista propaganda taktikájáról, a szocialista országok – köztünk hazánk – ellen irányuló propaganda módszereiről és hatásáról, 1965. szeptember 4.

75 Uo.

76 MOL 288. f. 5/380. ő. e. Jelentés a PB-nek az imperialisták fellázító politikájával kapcsolatos intézkedésekről, 1965. november 17.

77 MOL 288. f. 5/393. ő. e. Az MSZMP PB 1966. április 26-án elfogadott határozata az imperialisták fellázító politikájának kivédésére teendő intézkedésekről.

és nem jó. [...] Elsősorban politikai kérdés és politikai eszközöket is kíván, [...] több és határozottabb adminisztratív intézkedéseket is kell tenni. [...] s ugyanakkor megmondhatjuk, hogy a lényegét nem csináljuk vissza, hanem folytatni akarjuk.”⁷⁸ Olyan megoldást sürgetett tehát, amely a pozitívumok megtartása mellett a hatékony politikai ellenőrzés megvalósításával a biztonsági igényeket is kielégíti. (S Kádár nem idegenkedett az esetleges megszorításoktól sem, ha azokat hátrébb sorolta is.)

„Az imperialisták fellazító politikájával kapcsolatos intézkedésekre” tett javaslatok 1966 telén egyre határozottabb hangot ütöttek meg. A tervezet január eleji változata már kategorikusan megfogalmazta: „Fel kell számolni nemzetközi tudományos és kulturális kapcsolataink defenzív jellegét. Ennek érdekében törekedni kell arra, hogy a fejlett tőkés országokkal fennálló kapcsolatokat államközi megállapodásokkal szabályozott, tehát központilag ellenőrzött keretek közé szorítsuk, s érdekeinknek megfelelő irányba fejlesszük”, korlátozzák a magánkiutazásokat, ezen túl „valamennyi állami szerv a maga vonalán tegyen lépéseket a külföldre utazók fokozottabb politikai előkészítésére, szervezze meg és ellenőrizze a hivatalos kiutazók rendszeres politikai előkészítését és beszámoltatását”.⁷⁹ Miután a korábbi gyakorlat azt bizonyította, hogy a minisztériumok nem tudták ellátni a rájuk rótt politikai ellenőrző szerepet – részben felkészületlenek voltak a feladatra, részben hajlottak az engedékenységre és az utazások „premizálásként” való alkalmazására –, a belügy hathatósabb közbeiktatása meg nem volt kívánatos, a fellazítás kivédésére hozandó intézkedéseknek nem volt hatékony végrehajtója, s fennállt a veszély, hogy a korábbi határozatok mintájára ezek is eredménytelenek maradnak. Ezt a hiányosságot észlelte a Kulturális Osztály, s így a január végére összeállított, tavasszal a Politikai Bizottság elé terjesztett határozati javaslat végleges változata az egész terület felügyeletét – a korlátozások betartatását, a hatékonyabb politikai válogatást és a külföldi kulturális propagandát egyaránt – a kulturális kapcsolatokat koordináló KKI-re bízta. A javaslat ugyanakkor nagy súlyt fektetett a passzív védekezésből való kilépésre, és igyekezett pontosan körülírni a kulturális, tudományos kapcsolatok továbbfejlesztésének irányát, megerősítve azok szükségzerűségét: „[...] olyan tudományos és kulturális kapcsolatok kiépítésére kell törekedni, amely a magyar tudományos és kulturális élet valamilyen lényeges érdekét szolgálja, – törekedni kell arra, hogy a nyugati in-

78 MOL 288. f. 5/380. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1965. november 23-i üléséről.

79 MOL 288. f. 22/18. ő. e. (1965). Jelentés a PB-nek az imperialisták fellazító politikájának néhány kérdéséről, 1966. január 11.

tézményekkel, alapítványokkal olyan egyezmények szülessenek, amelyek lehetővé teszik a kapcsolatok állami ellenőrzését és befolyásolását, a kutatási témák és a kiutazó személyek megfelelő kiválasztását, a magánjellegű kapcsolatok közül támogatnunk kell azokat, amelyek lehetővé teszik befolyásunk bővítését, s a behatolást a nyugati tudományos és kulturális élet olyan területeire, amelyek az államközi kapcsolatokon keresztül elérhetetlenek.”⁸⁰ A kulturális ellenpropaganda érdekében ekkor már szorgalmazták a társadalomtudósok korábban visszaszorítani kívánt külföldi utazásait, de súlyt fektettek a műszaki és természettudományi kapcsolatok bővítésére is. Gyakorlatilag a már rég megfogalmazott elveket ismételték, amelyek bő egy évvel korábban az *Ősztöndíjpolitikai irányelvek*ben határozat rangjára emelkedtek, és biztosítani próbálták tényleges végrehajtásukat.

Mire 1966 tavaszán ismét vitára került a sor a Politikai Bizottságban – részben a külpolitikai légkör némi enyhülésének hatására –, már felülkerekedett a pragmatikus álláspont, amely támogatta az idegenforgalom továbbfejlesztését, a külföldi szakemberképzés kibővítését. Realitásként beszéltek arról, hogy az NSZK Magyarország legfontosabb kereskedelmi és kulturális partnere, amin változtatni nem megszorításokkal, hanem egyéb kapcsolatok ösztönzésével lehet. Kádár ismételten felhívta a figyelmet rá, hogy a biztonsági érdekek érvényesítésénél a belügyet háttérbe kell vonni, s a politikai ellenőrzést állami vonalon kell megvalósítani: „Ennél fontosabb, hogy ott, ahol ezek a kiutazások intéződnek – az állami közköltésen történő kiutazások és a vezető tisztviselők magánutazásánál –, a hivatalban legyen komolyabb eligazítás, személyi, vagy csoportos, s figyelmeztessék őket, mihez tartás magukat. [...] A követségeknek nagyon komoly munkát kell fordítani arra, hogy az odaérkező embereket, akik állami megbízatásokkal, vagy tudományos tapasztalatcsere céljából mennek ki, behívják a követségekre, beszéljenek velük, s hívják fel a figyelmüket arra, hogy mire gondoljanak.” Ami pedig (a politikailag helyes egyensúly és arányok helyreállítása érdekében) a kapitalista relációval szemben a szocialista országokkal való kapcsolatok minőségi javítását illeti, Kádár óvott az illúzióktól: „Ez szép és nemes törekvés, de hogy hol tudjuk koordinálni, azt nem látom. [...] Talán a Szovjetunióval tudnánk koordinálni, de ott nincsenek problémák.” Így az április 26-án elfogadott politikai bizottsági határozat

80 MOL 288. f. 22/18. ő. e. (1965). Jelentés a PB-nek az imperialisták fellazító politikájának néhány kérdéséről, 1966. január 26.

nyomán a Külügyi Kollégium is kizárólag a kapitalista relációra vonatkozóan határozta meg a KKI számára a feladatot, hogy dolgozzák ki a szakemberek és ösztöndíjasok kiküldetésének

áttekinthető rendszerét, és biztosítsák a szükséges párt- és állami ellenőrzést.⁸¹ A továbbiakban, ha az ösztöndíjas rendszer szóba került, azon mindenekelőtt a kapitalista országokba történő tanulmányi kiutazásokat értették, a központosított ellenőrzés alá veendő relációk közül kikerültek a szocialista országok, túlnyomórészt a Szovjetunió, kisebb hányadban a Magyarország és az NDK közötti tanulmányi cserék.

A PB határozata nyomán a Minisztertanács elrendelte az állami szervezetek, hogy kapitalista országba való kiutazás csak „fontos államérdekből és feltétlenül indokolt esetben engedélyezhető”, és a hazaérkezőket minden esetben be kell számoltatni utazásuk tapasztalatairól. Ez az intézkedés sem számított újdonságnak, hiszen már a 2007/1963 (IV.5) számú, négy évvel korábbi kormányhatározat is előírta, csak az illetékes hivatalok felkészületlensége miatt nem vált gyakorlattá.⁸²

Az új intézkedések még meg sem hozhatták gyümölcsüket, a hivatali fegyelem erősítése és a Belügyminisztérium szigorúbb jogszabály-értelmezése következtében 1966 második felében az év első felére vonatkozó statisztikák máris biztató eredményeket mutattak. 1966 első felében 309 fő tagadta meg a hazatérést, szemben az előző év hasonló időszakának 438 disszidensével, amit a Belügyminisztérium az elutasított útlevelekérelmek számának növekedésével, az elbírálás szigorításával magyarázott. Az első hat hónapban beadott 432 612 kérelemből 18 705-öt utasítottak el a büntetett előélet és szabálysértések mellett immár a disszidálás gyanújával is (három és félszer annyit, mint egy évvel korábban). A belügyi szervek ébersége és a minisztériumok szorosabb politikai felügyelete ellenére még így sem tudták megakadályozni, hogy néhány fontos pozíciót betöltő szakember, köztük a Petrokémiai Beruházási Vállalat állami díjas igazgatója külföldön maradjon.⁸³ A Politikai Bizottság határozata után bő fél évvel az intézkedések következményei már a külföldi szakember-továbbképzés területén is érezhetővé váltak. Az MTA külkapcsolatai a korábbi évekhez képest lassú fejlődést mutattak, a kapitalista reláció

81 Uo. A Külügyi Kollégium 11/IX.9./1966. sz. határozata a kapitalista országok fellazítási politikájának visszaszorításáról szóló PB- és minisztertanácsi határozatok végrehajtásával kapcsolatos külügyi feladatokról.

82 MOL XIX-A-33-b 195. d. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3215/1966. sz. határozata a kapitalista országok fellazító politikájának visszaszorításáról és a kapcsolatokból adódó ellenséges tevékenység korlátozásáról.

83 MOL 288. f. 5/405. ő. e. Tájékoztató jelentés a PB részére. A „külső és belső ellenséggel” kapcsolatos határozatnak a BM területén való végrehajtásáról, 1966. szeptember 20.

ugyan dinamikusabban fejlődött, mint a szocialista, de az NSZK-ba irányuló kiutazások száma nem növekedett, az Egyesült Államokba irányulók száma pedig a magánkezdeményezésű utak visszaszorítása következtében visszaesett.⁸⁴

A KKI 1966-tól a Politikai Bizottság felhatalmazásával hozzákezdett a külföldi szakemberképzés koordinálásához. 1967-ben átvette az egyidejűleg megszüntetett Tudományos és Felsőoktatási Tanács ez irányú feladatait is.⁸⁵ Az átfogó ösztöndíjas rendszer kialakításának kezdeti lépéseként a miniszteriumoknak a szakemberek tervezett be- és kiutaztatása kapcsán a KKI állásfoglalását kellett kérniük, függetlenül attól, hogy milyen keretek között

kívánták megszervezni a tanulmányi utat.⁸⁶ Később az Intézet előbb kísérleti jelleggel a Római Magyar Akadémia, majd 1968-ban a többi magyar intézet felügyeletét is átvette, ami tovább növelte a hatáskörét az ösztöndíjak elosztásában.

A szervezeti keretek átalakításával párhuzamosan a párt felmérést készített a Magyar Tudományos Akadémiával a hosszú tudományos ösztöndíjak szükségességéről (a felmérés alapjául a fellazítási törekvések kivédésének célja szolgált). A munkabizottságban különböző, a külföldi szakemberképzésben erősen érintett intézmények képviselői vettek részt: az MTA több vezetője és több kutatóintézete (KFKI, KKKI, Történettudományi Intézet), a Kulturális Kapcsolatok Intézete, a Művelődésügyi Minisztérium, a Nehézipari Minisztérium és a Budapesti Műszaki Egyetem. *A tudományos célú külföldi hosszú tanulmányutak által felvetett problémák vizsgálatával kapcsolatban* című jelentés 1967 végére készült el.⁸⁷ A jelentés végső változata, a tudományos érdekeket szem előtt tartva, tartózkodott a politikai állásfoglalástól,⁸⁸

84 MOL XIX-A-33-a 56. d. Jelentés az MTA 1966. évi nemzetközi tevékenységéről, 1967. február 22.

85 MOL XIX-A-33-a 3. d. Pikler Kornél feljegyzése Vályi Gábor részére, 1969. május 15. A TFT megszűnése után a KKI Ügyvezető Elnökségének irányításával előbb egy tárcaközi szervezet létrehozását tervezték, hogy pótolják az ösztöndíjas bizottságot a tudományok és a kultúra területén történő utazások központi szabályozására.

86 Uo. Bognár József, a KKI elnökének levele Geréb Sándornénak, a SZOT titkárnak, 1967. január 23.

87 MOL 288. f. 36/29. ő. e. (1967). Az MTA Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya jelentése az MSZMP KB TKKO számára „A tudományos célú külföldi hosszú tanulmányutak által felvetett problémák vizsgálatával kapcsolatban”, 1967. november 24.

88 A bizottság albizottságának jelentése még több politikai lözongot tartalmazott, és idealisztikusabb képet festett a szocialista országok tudományos eredményeiről. Lásd uo. Albizottsági jelentés az MSZMP Tudományos, Közokta-

és határozottan kiállt a külföldi tanulmányutak gyakorlatának hasznossága és fenntartása mellett. „Nem lehet arról beszélni, hogy tudományos és műszaki vonalon olyan mértékben emelkedett volna a nyugati tanulmányutak túlsúlya, hogy az már komoly veszélyeket rejtene magában távlati tudományos életünkre vonatkozóan” – állapította meg a jelentés, noha nem tagadhatta, hogy az arányuk jelentősen nőtt. A kapitalista országok tudományos életének vonzóerejét alapvetően három okra vezette vissza: az értelmiség hagyományos nyugati kapcsolatainak felélesztésére, miközben a szocialista országok tudósai között nem alakult ki ilyen személyi kapcsolat, a kedvezőbb anyagi feltételekre, valamint a nyugati intézmények jobb színvonalára és nagyobb fogadókészségére.⁸⁹

Az MTA-hoz tartozó kutatók utazásait tekintve is megállapítható volt, hogy felborult az arány a két reláció között. 1965-ben 247 kutató utazott három hónapos vagy annál hosszabb útra szocialista országba, szemben a 229 fő nyugati útjával, 1966-ban már a kapitalista országba utazók száma felülmúlta a „baráti” országban tanulmányokat folytatókat, és csaknem elérte a háromszázat még a Ford-ösztöndíjak nélkül is. A tudósokból álló bizottság még így sem találta rózsásnak a helyzetet, hiszen egy kutató az ösztöndíj-lehetőségek gyarapodása ellenére is átlag csupán tizenöt évente jutott ki külföldre tanulmányi ösztöndíjjal. A továbbképzési körülményeken szerintük csak a politikai vezetés által teljesen visszaszorítani kívánt, személyre szóló meghívások útján lehetett volna javítani. A bizottság és a Ságvári Ágnes⁹⁰ vezette albizottság jelentésének összehasonlításából kitűnik, milyen célokat tartott szem előtt a függetlenségre törekvő tudományos testület, és milyen elvárásokat sugallt a párt. A végső jelentésből ugyanis – szemben az albizottság javaslataival – kimaradt az ösztöndíjak állami szerződések alá vétele, a nyilvántartás fontossága, tudománypolitikai irányítása és a fokozott ellenőrzés igénye.⁹¹

tási és Kulturális Osztályának, 1967. november 16.

89 Uo. Boros Róbert jelentésvázlata, 1967. november 24.

90 Ságvári Ágnes (1928–2000) történész, levéltáros. Ságvári Endre húga. Az MDP KV káderosztálya, majd a KEB munkatársa. Az 1956-os forradalom után az MSZMP KB irodáját vezette. 1960-tól a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese, 1964-től az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa. 1970–85 között Budapest Főváros Levéltárának főigazgatója.

91 MOL 288. f. 36/29. ő. e. (1967). Albizottsági jelentés az MSZMP Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának, 1967. november 16.

2. táblázat: MTA-kiutazások 1966-ban⁹²

Ország	Kongresszus	Államközi egyezmény	Műszaki-tudományos egyezmény	Meghívás	Ösztöndíj	Egyéb	Aspirantúra	Saját költség	Összesen
Anglia	24	2	0	0	10	7	6	9	58
Ausztria	34	0	15	0	10	7	6	9	81
USA	8	0	0	0	5	11	2	4	30
Franciaország	38	21	8	0	5	7	2	9	91
NSZK	30	0	0	0	10	13	9	3	65
Olaszország	18	0	17	0	5	8	4	5	57
Svájc	11	0	0	0	0	2	7	1	21

Az MTA kimutatása is arra utal, hogy a tudományos testület a politikailag veszélyesnek tartott magánkezdeményezésű utakat, amelyekre a szakmai fejlődés érdekében a kutatóknak szükségük volt, igyekezett a hatóságok elől más kategóriákba rejtve eltitkolni.

Az MSZMP KB illetékes osztálya abban egyet is értett, hogy az ösztöndíjak bővíthetik a szakemberek ismereteit, népszerűsíthetik a magyar tudomány eredményeit, és politikai előnyökkel is járhatnak, amennyiben a „helyesen kiválasztott és felkészített tanulmányutasok esetében kedvező a nyugati társadalom belső ellentmondásainak felismeréséből adódó politikai hatás”. Az ösztöndíjasok kiválasztásának visszatérő problémája mellett azonban nem tekinthettek el a nyugati utak politikailag zavaróan magas arányától. A nyugati utak aránya ekkor legalább 50–60 százalékos volt, de egyes tudományterületek,

mint például az orvostudomány esetében elérte a 90 százalékot is. Különösen a hosszabb ösztöndíjas utakat tekintve szűrt szemet a nyugati kapcsolatok túlsúlya, mivel ebben a kategóriában a szocialista országok feleannyi kiutazási lehetőséget nyújtottak, mint az ideológiailag szemben álló tábor.⁹³ Az MSZMP Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya (TKKO),

92 MOL XIX-A-33-a 5. d. KKI Elnöki Osztály.

93 MOL 288. f. 36/29. ő. e. (1967). Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottság számára a tudományos dolgozók hosszú tanulmányútjaival kapcsolatos problémákról, 1968. április 25.

az akadémiai bizottság véleményét magáévá téve, az aránytalanságot nem a nyugati utak számának csökkentésével látta elsősorban felszámolhatónak – bár a kapcsolatok fejlesztése során kívánatosnak mondta a két reláció közötti arány kedvezőbbé tételét –, hanem „a szocialista országokba való tartós tanulmányutak számának jelentős növelésével”. Ennek ellenére sem történtek viszont konkrét intézkedések a szocialista országokban folytatható kutatási lehetőségek javítására, pedig az ilyen jellegű kiutazásokat akkor már évek óta nem tudták teljes mértékben kihasználni, mert nem álltak összhangban az igényekkel, rosszabb anyagi körülményeket nyújtottak, s a szocialista országok tudományos kutatásainak érezhetően alacsonyabb presztízse volt a kutatók szemében is. A szocialista országokkal kialakított tudományos kapcsolatokat, nem lévén biztonsági vetületük, a párt nem kívánta központosítani. A TKKO jelentése tehát arra a következtetésre jutott, hogy az ösztöndíj-politikai irányelvek érvényesítését és az imperialista országok fellazító politikájából adódó veszélyek korlátozását egyaránt egy ösztöndíjas bizottság keretein belül kell biztosítani, s ezzel végérvényesen összekötötte egymással a tudománypolitikát és az állambiztonságot.

A TKKO jelentését az Agitációs és Propaganda Bizottság 1968. május 21-én vitatta meg. Noha „a hosszú tanulmányutak a két rendszer között a legváltozatosabb eszközökkel folyó politikai, ideológiai harc fontos területét” képezték, a bizottság tagjai meglepően pragmatikusan, politikai elfogultság nélkül ítélték meg a helyzetet. Nyíltan kimondták, számolni kell a realitással, miszerint egyes tudományterületeken a kapitalista országok sikeresebbnek bizonyultak, s arra a következtetésre jutottak, nem az arányokat, hanem elsősorban a tanulmányozandó kérdések kutatásának legcélszerűbb helyét kell szem előtt tartani a célországok megválasztásakor.⁹⁴ A kiterjedtebb külföldi kapcsolathálózattal bíró jelesebb szakemberek osztogatta tanulmányi lehetőségeket, személyi „monopóliumokat” – mint az állami ösztöndíjelosztás rendszerén kívül működő káros jelenséget – felszámolandónak tartották. A kiküldendő szakemberek politikai megbízhatóságának biztosítását és hatékony ellenpropaganda kifejtését pedig úgy vélték megoldhatónak, hogy nagyobb számban küldenek ki „tudományos munkát végző pártmunkásokat”, illetve a pártintézmények munkatársait.⁹⁵ Mindenekelőtt azonban megdöbbenéssel vették tudomásul, hogy az Országos Ösztöndíj Bizottság – amelynek az *Ösztöndíjpolitikai irányelvek* megvalósítása a feladata lett volna –

94 MOL XIX-A-33-b 83. d. KKI TÜK. Feljegyzés az Agitációs és Propaganda Bizottság 1968. május 21-i üléséről.

95 Uo.

1965 óta még mindig nem alakult meg. Ezért utasították a kormányt, hogy gyorsítsa meg a testület felállítását.⁹⁶

AZ ORSZÁGOS ÖSZTÖNDÍJ TANÁCS FELÁLLÍTÁSA

A hatvanas évek végére a kapitalista országok közül angol, belga, finn, francia, görög, norvég, olasz, osztrák relációban álltak már rendelkezésre ösztöndíjas helyek kétoldalú kulturális államközi megállapodások keretében, az Egyesült Államokba szintén a KKI-n keresztül bonyolított alapítványi, illetve bizottsági ösztöndíjakkal juthattak ki a Politikai Bizottság által jóváhagyott kiválasztottak. Az ilyen hosszú tanulmányi ösztöndíjak száma – mivel azokat több évre szóló bilaterális együttműködések és munkatervek határozták meg, s nem mellékesen, mivel hiányzott a kölcsönös nyugati érdeklődés a magyarországi kutatások iránt – a kezdeti ugrásszerű fejlődés után viszonylag lassan emelkedett.⁹⁷ Rohamosan nőtt viszont a magánmeghívások, a személyes kezdeményezések és kapcsolatok útján szerzett ösztöndíjak száma. Az MTA esetében például 1966 és 1970 között a kapitalista országokba történő kiutazások száma megduplázódott.⁹⁸ A hivatalos szándék, ahogy láttuk, mindeközben az volt,

hogy a kiutazások száma lehetőleg ne növekedjék ilyen gyors ütemben, hasznosításuk azonban javuljon (illeszkedjenek jobban a népgazdasági és tudományfejlesztési elképzelésekhez, illetve a személyi politikához),⁹⁹ végül – ideológiailag szilárd, magasan képzett szakemberek révén – próbálják meg a kiutazásokban rejlő lehetőségeket az ellenfellazításra felhasználni.¹⁰⁰

Mindezt a létrehozandó Országos Ösztöndíjas Bizottság útján kívánták elérni, amely személyileg és szervezetiileg is erősen kötődik az ország nemzetközi kulturális és műszaki-tudományos kapcsolatainak fejlesztésével foglalkozó Kulturális Kapcsolatok Intézetéhez.

Mint láttuk, az 1961-es útlevéltörvény a szakmai kiutazások esetén a végső döntést az illetékes tárcák kezében hagyta. Egy ösztöndíjakat elosztó

96 MOL 288. f. 36/29. ő. e. (1967). Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottság számára a tudományos dolgozók hosszú tanulmányútjaival kapcsolatos problémákról, 1968. április 25.

97 MOL XIX-A-33-b 80. d. Általános tudnivalók, tőkés tanulmányutak, 1968.

98 1966-ban még nem érte el a félezeret, 1969-ben 868, 1970-ben már 1022 kiutazást regisztráltak kapitalista országba. Lásd MOL XIX-A-33-a 5. d. Az MTA 1970. évi utazási statisztikája; valamint Összefoglaló jelentés az MTA 1970. évi nemzetközi kapcsolatairól.

99 MOL XIX-A-33-b 80. d. Általános tudnivalók, tőkés tanulmányutak, 1968.

100 MOL XIX-A-33-b 76. d. Irányelvek a francia relációban.

testület gondolata azonban már nem sokkal az állami ösztöndíjak létrehozása után, 1963-ban felmerült, s ekkortól vannak nyomai annak a törekvésnek is, hogy a nemzetközi kulturális kapcsolatok növekedésével párhuzamosan egyre szélesebb hatáskörrel rendelkező KKI maga lássa el ezt a feladatot.¹⁰¹ Sem az 1962-re kidolgozott első Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv nem adott kielégítő támpontot a szakemberképzés irányainak meghatározásához, sem a Tudományos és Felsőoktatási Tanács, az MTA és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság nem volt alkalmas és felkészült az új, folyamatosan duzzadó feladatkör betöltésére, a tervszerű fejlesztések és szakmailag, illetve politikailag is elfogadható arányok megvalósítására. Nem véletlen, hogy a hatvanas években a tudományos kutatásokkal foglalkozó párthatározatok visszatérő eleme a népgazdasági célok és a tudományos kutatások közötti összhang hiányára való utalás.¹⁰²

Az ösztöndíjas bizottság felállítása azonban ennek ellenére mindaddig lassan haladt előre, amíg főként tudományos és gazdasági problémaként jelentkezett. Bár az ösztöndíj-politikai irányelvekről szóló 1965-ös párthatározat nyomán a testület felállítása bekerült a Minisztertanács¹⁰³ és a KKI munkatervébe is,¹⁰⁴ intézkedésre nem került sor. A bizottság létrehozását csak a nyugati fellazítási politika kivédésének irányába tett lépések gyorsították fel.

A nagy ütemben szaporodó nemzetközi ösztöndíjas utak feletti ellenőrzés megteremtését a Belügyminisztérium is egyre erőteljesebben szorgalmazta. A hírszerzés ugyanakkor felismerte, hogy az ösztöndíjasok révén jelentős mértékben kiterjesztheti kapcsolatrendszerét. „Az elhárítással közösen törekedjünk a kapcsolatok szélesebb átfogására, nemcsak a hivatalos csereprogram keretében realizálódó cserelátogatások, hanem a programon kívül történő kapcsolatok terén is. [...] Ezt véleményünk szerint jelentős mértékben elősegítené a korábban már javasolt és hosszú ideje húzódó ösztöndíjas bizottság létrehozása”¹⁰⁵ – állapította meg egy angliai ösztöndíjasokkal foglalkozó hírszerző tiszt, majd ugyanő a bizottság szerepét

101 MOL XIX-A-33-a 1. d. Javaslat a KKI feladatköre és munkamódszerei kialakítására, 1963. október 1.

102 Az MSZMP PB határozata a tudományos kutatómunka helyzetéről és a legfontosabb tennivalókról, 1966. február 1. Közli Vass–Ságvári (1979) 273.

103 MOL XIX-A-33-b 195. d. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3430/1965. sz. határozata a Minisztertanács 1966. I. félévi munkatervéről.

104 MOL XIX-A-33-a 3. d. A KKI 1967. évi munkatervének irányadó szempontjai.

105 ÁBTL OD-3700/66 II. k. („Night Club”) 165. Feljegyzés a magyar–angol kulturális kapcsolatokkal összefüggő biztonsági kérdésekről, 1967. február 24.

az alábbiak szerint summázta: „Jóváhagyja a tervbe vett hivatalos kiutazásokat, ugyanakkor a bizottságtól engedélyt kellene kérnie minden a programon kívül történő ösztöndíjas kiutazásra is. Amennyiben a bizottság tagjai szét-állományú operatív tisztek, jelöltekkel válogathatnak ki hírszerző munkánkra, és a többieket pedig saját hatáskörben eligazíthatják a biztonsági kérdésekre, majd hazatértük után beszámoltathatják őket. Ellenőrzi és tanulmányozza a beutazókat, tippkutatást végez közöttük, és ezzel segít az illetékes operatív alosztályoknak. A bizottság létrehozása megkönnyítené a BM. et. 004 sz. parancsa értelmében történő eligazítások koordinálását és a feladatok megosztását az I., II. és III. Csoportfőnökségek között.”¹⁰⁶

Ajtay Miklós, a Minisztertanács elnökhelyettese 1968 elején már sürgette az Országos Ösztöndíjas Bizottság felállítását és a műszaki-tudományos kapcsolatok fejlesztése terén szükséges tennivalók kidolgozását.¹⁰⁷ A számára készült jelentésből kiderül, milyen problémák akadályozták addig a testület létrehozását: a fogalmi bizonytalanság, valamint az ellenőrizendő terület összetettsége.

Az ösztöndíjas utazás fogalmának körülírása mögött érzékeny hatásköri konfliktusok húzódtak. A minisztériumokkal és az Akadémiával szemben a KKI a fogalom tág értelmezését javasolta, megakadályozandó, hogy „az elnevezésbeli különbségek segítségével jelentős kategóriák kikerüljenek az ellenőrzés és az áttekintés alól”,¹⁰⁸ s lehetővé téve, hogy a bizottság „hatáskörével a mindenkori helyzethez igazodóan, csak a kívánatos mértékben éljen”. A mindenkori helyzeten természetesen a külpolitikai feszültségek ingadozását s az azok megkívánta politikai intézkedéseket értették. A bizottság felállításával kapcsolatos másik probléma az ösztöndíj-politika kérdésének biztonsági, politikai és szakmai területeket érintő összetettsége volt, melynek kapcsán kétségek merültek fel azt illetően, képes-e egy testület – különösen az eredeti elképzelések szerint egy évente néhány alkalommal összeülő „politikai főbizottság” – mindezeket a szempontokat egyszerre figyelembe venni, és a szabályozásnál egységesen kezelni. A ter-

vezet szerint a bizottság feladata az ösztöndíj-politikai irányelvek átgondolása és a kiemelt kategóriák – az Egyesült Államok és az NSZK – esetében a személyi döntések meghozatala lett volna. „A biztonsági szempontok (felállítás) megkívánják, hogy a bizottság a kapitalista és a fejlődő országok ösz-

106 ÁBTL OD-3700/66 II. k. („Night Club”) 165.

107 MOL XIX-A-33-a 3. d. Ajtai Miklós, a kormány elnökhelyettesének levele Bogárnár Józsefhez, a KKI elnökéhez, 1968. január 16.

108 Uo. Feljegyzés az Országos Ösztöndíj Bizottság felállításáról, 1968. február 23.

töndíjaival foglalkozzék. [...] A politikai szempontok is ugyanezt követelik meg. [...] A szakmai szempontok indokoltá teszik, hogy a megfelelő arányok kialakítása céljából a Bizottság a szocialista országok ösztöndíjait is nyilvántartsa.”¹⁰⁹ Az említett politikai, biztonsági és szakmai szempontok egységes mérlegeléséről tehát már a tervezet szintjén sem volt szó, a mérleg egyértelműen a biztonsági és politikai szempontok felé billent. Vagyis az ösztöndíj-politika irányítására biztonsági-politikai okokból – paradox módon – végül egy olyan szervezetet terveztek létrehívni, amelyet az Agitációs és Propaganda Bizottság ajánlásai mentén, de a korábbi *Ösztöndíjpolitikai irányelvek* átfogó igényei szerint sem láthatott el, mert a szocialista országok kikerültek a hatásköréből. Az ösztöndíjas bizottság esetében a hatásköri probléma ugyanúgy merült fel, mint néhány évvel korábban a KKI tevékenységi körét érintő vitákban: eldöntendő volt, hogy kizárólag a kapitalista országokkal való kapcsolatokra vagy a sok ágon futó és politikai ellenőrzést kevésbé kívánó „baráti” országokra is kiterjedő jogköre legyen-e.¹¹⁰ Utóbbit a gazdasági, szakmai-tudományos érdekek, a csonkább hatáskört a biztonsági érdekek indokolták. Végül az Országos Ösztöndíj Tanács néven¹¹¹ a Minisztertanács 3206/1968. számú, 1968. június 12-i határozatával¹¹² felállított testület hatáskörébe kerültek a „külföldi szerv, vagy személy által belföldinek vagy magyar szerv által külföldinek biztosított kulturális, oktatási, tudományos és műszaki-tudományos jellegű ösztöndíjak és tanulmányutak (továbbiakban: ösztöndíj), időtartamukra tekintet nélkül”.¹¹³

Ez a korábbi gyakorlathoz képest azt jelentette, hogy az állami ösztöndíjak és a kulturális együttműködési megállapodások nyomán kapott néhány hónapos, esetleg egyéves utak mellett – amelyeket eddig is a Kulturális Kapcsolatok Intézetének területi osztályai intéztek – a rövidebb, akár egy-két napos konferencia-részvételek, tanulmányutak, valamint az egyéni úton szerzett tanulmányi-kutatói meghívások elbírálása is az új testület elé került. Mégsem jött létre az ösztöndíj-elosztás teljesen centralizált rendszere, mert a tanács hatásköréből kikerültek a csekély biztonsági aggályt jelentő szocialista és fejlődő országba irányuló utazá-

109 Uo.

110 MOL 288 f. 5/264. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1962. május 3-i üléséről.

111 A testület felállítását elrendelő végső határozattervezet szövegezésekor cserélték csak le „tanácsra” a demokratikus konnotációjú, s a kommunista állami-gazgatás rendszerétől idegen „bizottság” megnevezést.

112 MOL XIX-A-83-b 459. d. KKI TÜK. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány 3206/1968. sz. határozata, 1968. június 12.

113 Uo.

sok, de a tárcák nyomására a KKI eredeti tervezetével szemben a minisztériumok által közvetlenül szerzett ösztöndíjak, tanulmányi kiutazások és fogadások, az „ipari, termelési együttműködéssel közvetlenül összefüggő, valamint a kereskedelmi jellegű ösztöndíjak” is.¹¹⁴ A pártvezetés egységesített rendszer helyett pragmatikusan megelégedett azoknak a részterületeknek a szabályozásával, amelyek politikailag nyugtalanították.¹¹⁵

Az Országos Ösztöndíj Tanács révén ugyanakkor megvalósult a pártvezetés régi törekvése, hogy a belügyi ellenőrzés háttérbe húzása után a pártvezetés közvetlen ellenőrzését és felelősségét is kiiktassák a külföldi szakemberképzés területén. Az ösztöndíj-politika elvi és gyakorlati irányítása egy szakmai grémium kezébe került, amely azonban összetételéből adódóan képes volt a magas szintű politikai ellenőrzést ellátni. Az OÖT elnökévé Kiss Árpádot¹¹⁶ jelölték, aki egyben az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnöki posztját is

betöltötte.¹¹⁷ Kiss személyével megvalósult az a politikai szándék, hogy egy elismert szaktekinély révén a tanács szakmaiságát hangsúlyozzák, és jelölése összhangban állt azzal az ösztöndíj-politikai elvvel, hogy a külföldi tapasztalatszerzésekkel elsősorban a műszaki tudományágakat kell fejleszteni. A kapcsolatok e téren való gyarapítására az Országos Ösztöndíj Tanáccsal egy időben a Kulturális Kapcsolatok Intézetén belül külön osztályt is hoztak létre, a Műszaki Tudományos Együttműködések Titkárságát.

Az OÖT a felső szintű politikai szűrő szerepét volt hivatott betölteni a Nyugatra utazó ösztöndíjas kutatók kiválasztási folyamatában, s ezért elutasították az MTA még az új testületről folytatott minisztertanácsi vita során is fenntartott indítványait, melyek bizonyos kategóriákat, például a három hónapnál rövidebb kiutazásokat, kivontak volna a tanács hatásköre alól. Hasonlóképpen nem talált meghallgatásra, hogy

114 MOL XIX-A-83-b 459. d. KKI TÜK.

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány 3206/1968. sz. határozata, 1968. június 12.

115 MOL XIX-A-33-b 80. d. Pikler Kornél feljegyzése Bognár József, a KKI elnöke számára, 1968. április 19.

116 Kiss Árpád (1918–70) mérnök, politikus. A Ganz Villamosság Gyarban dolgozott konstruktőrként. 1950-től a Könyv-nyűipari Minisztérium főosztályvezetője, majd miniszter, 1954–56-ban vegyipari és energiaügyi miniszter, az MDP KV tagja, 1953–67 között országgyűlési képviselő. Az MSZMP IKV, később a KB tagja. 1957–61 között az OT, 1961-től az OMF elnöke, ebben a tisztségben 1967-től a kormány tagja is. A magyar iparfejlesztés és a műszaki tudományos kutatások egyik legtevékenyebb szervezője volt.

117 MOL XIX-A-33-b 80. d. Feljegyzés az Országos Ösztöndíj Tanács elnökének kinevezéséről.

az Akadémia kétségbe vonta a testület szakmai kompetenciáját a szakképzési prioritások koordinálásában,¹¹⁸ hiszen a hangsúly a fellazítás elleni küzdelemre tolódott, s ennek megfelelően az OÖT elnöke a testület alakuló ülésén az előttük álló feladatokat is ekképpen összegezte: „Az ösztöndíjpolitikát úgy kell alakítani, hogy az szolgálja az ország politikai, tudománypolitikai és gazdasági célkitűzéseit és a fellazítás elleni küzdelmet.”¹¹⁹ Az Akadémia azonban nem adta fel könnyen az önállóságát, és a már meglévő kormányhatározat ellenére még a tanácson belül is kísérletet tett rá, hogy a meghívások elbírálásáról a maga körén belül dönthessen. Sikertelenül.¹²⁰

A tanács elvi irányító és politikailag szelektáló feladatot töltött be, az utazások gyakorlati lebonyolításával a KKI területi osztályai és a minisztériumok foglalkoztak. Az állami ösztöndíjak és kulturális egyezmények keretében szervezett kiutazások esetében megmaradt a munkahelyek, helyi pártszervek, felsőbb szinten a minisztériumok és főhatóságok korábbi szerepe, amely az elsődleges szakmai és politikai válogatást lehetővé tette.¹²¹ Miután az *Ösztöndíjpolitikai irányelvek* egyik fő célja a magánkiutazások visszafogása és az informális csatornákon keresztüli ösztöndíjszerzés korlátozása volt, az így adódó lehetőségeket az OÖT-vel kellett engedélyeztetni, illetve a külföldön meghirdetett ösztöndíjak megpályázását előzetesen jóvá kellett vele hagyatni. Az elbíráláshoz részletes jelentést kellett csatolni arról, miként jutott a kiutazni kívánó a felajánlott, megszerzett kutatási lehetőséghez, tájékoztatnia kellett a felajánlóról, az ösztöndíj összegéről, a kinn tartózkodás körülményeiről és az utazás várható szakmai eredményeiről.¹²² Az OÖT jóváhagyása nélkül az ösztöndíjasok nem kaptak kiutazási engedélyt a Belügyminisztériumtól, s a munkahelyükről sem szabadságozhatták őket.

A korábban észlelt problémát, az ösztöndíjasok kiválasztásának hosszadalmas és bürokratikus útját az új, központosított rendszer nemhogy orvosolta volna, ellenkezőleg: a közbeiktatott szervek számának növelésével még áttekinthetlenebbé tette. A felterjesztett és véleményezett jelentkezéseket a minisztériumok a KKI szervezetén belül felállított Országos Ösztöndíj Tanács Titkárságának nyújtották be. A Titkárság feladata volt összegyűjteni az információkat a jelöltek korábbi kül-

118 XIX-A-33-b 84. d. Feljegyzés Erdey-Grúz Tiborral, az MTA elnökével 1968. május 16-án folytatott megbeszéléstről az ösztöndíjas előterjesztés ügyében.

119 Uo. Jegyzőkönyv az Országos Ösztöndíj Tanács 1968. október 18-i üléséről.

120 Uo.

121 MOL XIX-A-33-a 57. d. KKI Terv és Koordinációs Főosztály. Tájékoztató az OÖT és a tárcaik együttműködésének egyes kérdéseiről, 1968. november 6.

122 Uo.

földi tartózkodásairól, az azokkal kapcsolatos tapasztalatokról.¹²³ A titkárság egyeztetette az adatokat a KKI illetékes területi osztályaival, tájékoztatást kért a fogadó intézményről, és véleményeztette az utazást a külpolitikai érdekek szemszögéből. Az utazás szakmai véleményezését szakértőkkel végeztette. A sokoldalúan véleményezett pályázati anyagokat tárgyalta aztán az OÖT,¹²⁴ amely a jelentkezők nagy száma miatt a tervezett évi két alkalomnál jóval gyakrabban kényszerült ülésezni.¹²⁵ A kérelmek és jelentkezések elbírálása így olyan messzire került a pályázótól és a szakmai szervektől, hogy noha az eljárással a döntések szakmai indokoltságát kívánták hangsúlyozni, épp ellentétes hatást értek el. Az elutasítottaknak sokszor nem volt kétségük afelől, hogy politikai okokból nem kapnak kiutazási engedélyt, és hogy az OÖT Titkársága szoros kapcsolatban áll az állambiztonsági szervekkel.

Ezt a benyomást erősítette az is, hogy az OÖT Titkársága, illetve megbízásából a KKI kapitalista országokkal foglalkozó területi osztályai végezték az ösztöndíjasok politikai felkészítését, majd hazatérésük után a beszámoltatásukat is.¹²⁶ A tanulmányi útról szóló jelentésekben az ösztöndíjasoknak elméletileg olyan sokféle adatot kellett szolgáltatniuk az ösztöndíjas nyilvántartás számára, mely messze meghaladta az ösztöndíj-politika tervezésének racionális igényeit. Az OÖT Titkársága az utazások végeztével egy kérdőív alapján mérte fel (a kinn tartózkodás körülményein

túl) a hazatérő kutatók teljes külföldi szakmai és magánkapcsolati hálózatát (címmel, foglalkozással, véleményezéssel), hivatalos kapcsolatait, külön kiemelve azokat, akikre építeni lehet, s azokat, „akik ellenséges, vagy feltűnően barátságtalan magatartást tanúsítottak”. A meglátogatott intézményekről részletes bemutatást kértek, kitérve az ott dolgozókra, az intézmény tevékenységére, kapcsolataira, sőt az intézményen belül tapasztalt biztonsági intézkedésekre is.¹²⁷ A nyilvántartás a Tanács korlátozott hatáskörével szemben megpróbálta átfogni az ösztöndíjas tevékenység egészét, beleértve a szocialista országokba történt kiutazásokra vonatkozó adatokat is.¹²⁸ A minisz-

123 MOL XIX-A-33-b 80. d. Tájékoztató az OÖT Titkársága és a KKI területi osztályainak együttműködéséről.

124 Uo. Az Országos Ösztöndíj Tanács ideiglenes ügyrendje, 1968.

125 MOL XIX-A-33-a 57. d. A Terv és Koordinációs Főosztály előterjesztése a KKI 1972. évi munkatervének tervezetére, 1971. december 13.

126 MOL XIX-A-33-b 80. d. Tájékoztató az OÖT Titkársága és a KKI területi osztályainak együttműködéséről.

127 Uo.

128 Uo. Kézírt feljegyzés Kazareczki Kálmán mezőgazdasági és élelmiszeripari miniszterrel folytatott megbeszélésről; valamint Az Országos Ösztöndíj Tanács ideiglenes ügyrendje.

tériumoknak elvben tájékoztatniuk kellett a titkárságot az OÖT hatáskörébe nem tartozó ösztöndíjakról, az ösztöndíjasok személyi anyagát akkor is begyűjtötték, ha oktatási, minisztériumi vagy ENSZ-ösztöndíjban részesültek.¹²⁹ Az OÖT mellett működő titkárság tehát nemcsak a kiutazók politikai szűrésének előkészítése révén járult hozzá a nyugati fellazító politika kivédéséhez, hanem kiterjedt információgyűjtésének köszönhetően – a nyilvántartás céljából a már alsóbb szinten elutasított pályázatok adatait is feldolgozták – értesülések bőséges tárházával szolgálhatott a Belügyminisztérium hírszerzési és elhárítási munkájához az ösztöndíjasok folyamatosan gyarapodó ad hoc ügynöki hálózata révén. Az évtized végén, 1969-ben már 434-en utaztak különböző, hosszabb időtartamú ösztöndíjjal több mint egy tucatnyi nyugati országba, s a kiutazók mintegy ötöde az állambiztonsági szempontból kiemelt fontosságú Egyesült Államokban és az NSZK-ban töltött 761,5 hónapot.¹³⁰ S számuk csak nyitánya volt e két ország vonatkozásában¹³¹ a lehetőségek ugrásszerű növekedésének, melyeket az OÖT lett hivatott ellenőrizni, szem előtt tartva a párt új tudománypolitikai irányelveit: „A párt szervei mindenekelőtt a társadalmi igényeket helyesen felismerő és azokhoz kapcsolódó kutatómunkát támogatják, de a lehetőségekhez mérten helyt adnak a tudományos megismerést szolgáló egyéni kutatási elgondolásoknak is.”

Láthattuk, hogy az országhatárok viszonylagos megnyitását a forradalom utáni politikai konszolidáció részeként szükségesnek tartó kádári pártvezetés a gazdasági és technikai modernizáció érdekében szorgalmazta a kutatók és szakemberek külföldi tanulmányútjait, de ezzel olyan folyamatot indított el, amelyet nehezen tarthatott ellenőrzése alatt, annál inkább, mert a párt és a Belügyminisztérium az ellenőrzésben játszott közvetlen szerepét a társadalom előtt igyekezett láthatatlanná tenni. Az értelmiség részéről jelentkező igényekre is rezonálva a kiutazások köre a vártnál nagyobb ütemben szélesedett, de ezt a politikai hatalom bel- és külpolitikai megfontolásokból csak óvatosan korlátozhatta adminisztratív intézkedésekkel. Az egyéni szervezés útján megszerzett ösztöndíjas tanulmányutak létjogosultsága volt a legvi-

129 MOL XIX-A-33-a 57. d. Tájékoztató az OÖT és a tárcák együttműködésének egyes kérdéseiről, 1968. november 6.

130 MOL XIX-A-33-a 1284. d. Összesítő táblázat 1969.

131 1969-ben már 62 fő utazhatott ki 3–12 hónapra az NSZK-ba a Humboldt, a Friedrich Ebert Alapítvány, a Goethe Intézet és más intézmények felajánlásainak köszönhetően. Lásd MOL 288. f. 32/18. ő. e. (1969). Az új nyugatnémet kormány politikája és a magyar–nyugatnémet kapcsolatok. Jelentés a PB 1969. júniusi határozatának végrehajtásáról, 1970. március 7.

tatottabb, mivel az ilyen jellegű utazások esetén a személyi kiválasztásban nem, csak a kiutazás megtiltásában játszhatott szerepet a politikai akarat. A Ford-ösztöndíjak elosztásának esete azt példázta, hogy az ösztöndíjasok politikai megbízhatósága és a kiutazók személyi kiválasztása feletti szoros legfelsőbb szintű pártellenőrzést mindaddig fenntartották, amíg – a működő állami szerveket nem tartva a feladatra alkalmasnak – ki nem tudtak építeni egy hasonlóan megbízható, indirekt ellenőrzési módot. Az Országos Ösztöndíj Tanács hosszú vajúadás utáni felállításával megbukott egy totalitárius rendszerbe illeszkedő csúcsszerv terve, amely a tudományos és kulturális „személyi forgalom” egységét kézben tarthatta volna. Helyette – a meglevő állami intézmények hatásköri rivalizálása során kötött kompromisszumok révén – olyan új szervezeti keretet alakítottak ki, amely egy általános, centralizált rendszer helyett biztosíthatta a politikai kontrollt azoknál a tanulmányi kiutazásoknál, ahol korábban kevésbé tudott érvényesülni.

HIVATKOZÁSOK

Rehák (2009)

REHÁK GÉZA: Magyarország idegenforgalmi politikája 1956–1965 (Különös tekintettel a szállodafejlesztésre). *Századok*, 2009. 201–230.

Vass–Ságvári (1979)

VASS HENRIK–SÁGVÁRI ÁGNES (sajtó alá rend.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest, Kossuth.

BÉKÉS CSABA

MAGYARORSZÁG, A SZOVJET BLOKK, A NÉMET KÉRDÉS ÉS AZ EURÓPAI BIZTONSÁG 1967–1975*

ELSŐKBŐL UTOLSÓK, 1967–1968

A második világháborút követően rendezetlenül maradt német kérdés a hatvanas években nem csupán a kelet–nyugati viszonyban és az európai politikában általában, hanem a keleti blokk – máig kevésbé ismert – belső vitáiban is mindvégig központi szerepet játszott. Az NSZK ekkor már a világ egyik vezető gazdasági hatalma volt, amellyel azonban a szovjet blokk országai – a Szovjetunió kivételével – nem tartottak fenn diplomáciai viszonyt, az 1949 óta létező keletnémet kommunista államot, az NDK-t viszont a szocialista táboron, valamint Jugoszlávián kívül egyetlen ország sem ismerte el. A meglehetősen abszurd helyzet csak a hetvenes évek elején rendeződött, addig azonban hosszú és rögös volt az út.

Az első lépést a bonni kormány tette meg, amikor 1961-től óvatosságot nyitási politikát kezdeményezett a kelet-közép-európai országok irányában. Az úgynevezett kis lépések politikáját azonban – amely még nem számolt semmilyen lényegi engedménnyel – a Kelet-Európára vonatkozó korábbi külpolitikai doktrína valamennyi lényeges elemének fenntartása mellett kívánták megvalósítani.¹ Bonn az új Ostpolitik első hulláma keretében 1962 áprilisától tapogatózó megbeszéléseket kezdeményezett, majd szeptembertől hivatalos tárgyalásokat is folytatott Lengyelor-

* Ez a tanulmány egy korábbi írásom szerkesztés folytatása: Békés (2004b).

1 Ezek a következők voltak: 1. érvényben maradt a Hallstein-doktrína, azaz az NSZK nem létesített diplomáciai kapcsolatot olyan országgal, amely elismerte az NDK-t; 2. az NSZK-t továbbra is a német nép egyedüli törvényes képviselőjének tekintették; 3. Nyugat-Berlint az NSZK részeként kezelték; 4. nem ismerték el az 1945-ös potsdami konferencián kijelölt keleti határokat, mindenképp az Odera–Neisse-határt. A nyugatnémet kormány taktikája ezért ebben az időszakban arra irányult, hogy a kelet-közép-európai országok gazdasági érdekeltségére alapozva olyan kereskedelmi kirendeltségeket létesítsen ezekben az államokban, amelyek nem hivatalos keretek között elláthatnák egy kvázi diplomáciai képviselő feladatait.

szággal, Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával kereskedelmi kirendeltségek létesítéséről. 1963 őszén mind a négy állammal megegyeztek a diplomáciai jogokkal nem rendelkező missziók felállításáról, ami a következő években mindenütt a gazdasági kapcsolatok erőteljes fellendüléséhez vezetett.²

A hatvanas évek közepéig lassú ütemben, de folyamatosan változó nyugatnémet keleti politika első látványos lépése az 1966 márciusában – nem kis mértékben az új De Gaulle-i francia Európa-politika hatására – kibocsátott úgynevezett békejegyzék volt, amelyben a kormány kijelentette, hogy a nemzetközi kapcsolatokban lemond az erő alkalmazásáról, s jelezte konstruktív szándékát a kelet–nyugati kapcsolatok alakítása terén is. Az 1966 decemberében megalakult új nyugatnémet nagykoalíciós kormány, amelyben a szociáldemokrata párt először jutott kormányzati pozícióba, négy országgal – Csehszlovákiával, Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával – titkos puhatolózó tárgyalásokat kezdett a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Ez a lépés radikális fordulatot jelzett az NSZK külpolitikájában, mivel egyértelműen a Hallstein-doktrína feladását jelentette. A jelentős engedményért cserébe azt kérték, hogy a kapcsolatok rendezésének alapja a *moszkvai modell*³ legyen, azaz egyik fél se támasszon feltételeket.

A Varsói Szerződés országainak közös elvi álláspontja az ötvenes–hatvanas évek fordulójától az volt, hogy törekedni kell a teljes körű diplomáciai kapcsolatok felvételére az NSZK-val. Ez ugyanis már önmagában jelentős politikai győzelemnek számított volna, mivel csak a Hallstein-doktrína feladásával vált volna lehetségessé. A VSZ-tagállamok azonban maguk is olyan követeléseket fogalmaztak meg a kapcsolatok felvételének feltételül, amelyek alapján a hatvanas évek közepén még kevés esély látszott a kérdés gyors rendezésére. Nevezetesen: az NSZK keleti politikája vázolt alaptételeinek feladását, minde-

2 Az 1962–63-ban folytatott magyar–nyugatnémet tárgyalásokról lásd Ruff (1999).

3 1955 szeptemberében az NSZK feltételek nélkül létesített diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval, ezt azonban Bonnban a szabályt erősítő kivételnek tekintették, amit az indokolt, hogy a Szovjetunió a második világháború utáni nemzetközi megállapodások alapján a német kérdés rendezéséért felelős négy nagyhatalom egyike volt.

nekelőtt az ún. keleti határok elismerését és a „két német állam” koncepció elfogadását követelték.

A közös érdekek mellett azonban a német kérdés rendezése, az NSZK-val való viszony alakítása tekintetében a VSZ-tagországok között voltak igen jelentős érdek- és nézetkülönbségek is. Az egyes országok politikáját meghatározó történelmi-politikai-gazdasági érdekek alapján a VSZ-en belül két alblokk különíthető el: a *biztonság-*

orientált alblokk (NDK, Lengyelország és Csehszlovákia) és a *gazdaság-érdekelte* alblokk (Magyarország, Románia, Bulgária). Az első csoportba tartozó államok számára is fontos volt az NSZK-val való gazdasági és politikai kapcsolatok fejlesztése, beleértve a diplomáciai kapcsolatok felvételét, de ezt csak biztonságpolitikai prioritásaik érvényesítése, vagyis az addigi bizonytalan helyzet rendezése után tartották elképzelhetőnek. Ezek az államok a helyzet lényeges változását így valójában csak az NSZK-ban végbemenő külpolitikai fordulatól remélhették.

A második csoportba tartozó Magyarországnak, Romániának és Bulgáriának viszont nem voltak a többiekéhez hasonlóan súlyos rendezetlen problémái az NSZK-val. Határozottan érdekelték voltak a gazdasági együttműködésben, a kereskedelmi forgalom növelésében és a fejlett technológia átvételében, így a diplomáciai kapcsolatok hiányát ők szenvedték meg leginkább. Egyre komolyabb gondot jelentett számukra a VSZ-en belüli „problémás” blokk érdekeivel való feltétlen azonosulás, mivel saját közvéleményük nehezen értette meg, miért éppen az országuk legfontosabb nyugati gazdasági partnerével nem lehet diplomáciai kapcsolatot létesíteni.⁴

A szovjet blokk államai között talán leginkább nyitott, azaz döntően a külkereskedelemre utalt magyar gazdaság számára így kiemelten fontos volt a nyugatnémet reláció fejlesztése. Kádár János már 1961 augusztusában arra hívta fel a figyelmet, hogy az ország külkereskedelmének mintegy 30%-át a nyugati államokkal folytatott kereskedelem teszi ki, s ennek egynegyede az NSZK-val bonyolódik le.⁵ Vagyis az NSZK, a keleti blokk akkori propagandája szerint az imperializmus legveszélyesebb, revansista, militarista képviselője egyben Magyarország legfontosabb nyugati gazdasági partnere. „[...] a német kérdés természetesen számunkra itt van” – világította meg Kádár a probléma lényegét egy két hónappal korábbi KB-ülésen.⁶ A magyar–nyugatnémet kapcsolatok fejlesztését ugyanakkor számos tényező jelentősen megkönnyítette: a földrajzi közelség, a második világháború előtti időkre visszanyúló hagyományosan szoros gazdasági kapcsolatok, a német nyelvtudás dominanciája a magyar gazdasági szakemberek között. Ráadásul a magyar szabványok is német minta átvételére épültek.⁷

A bonni kormány 1966. decemberi titkos kezdeményezését a magyar vezetés ezért kifejezetten pozitívan fogadta, abban a reményben, hogy ez a lépés

4 Bővebben lásd Békés (2008b).

5 Magyar Országos Levéltár (MOL) 288. f. 4/42. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. augusztus 10-i ülésén.

6 MOL 288. f. 4/41. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. június 10-i ülésén.

7 Kiss (1976).

rövid időn belül a diplomáciai kapcsolatok megteremtéséhez vezethet. Magyarország – lojálisan – a VSZ összes tagállamát tájékoztatta a fejleményekről, de vagy nem kapott választ, vagy ha igen, nem egyértelműt. Elutasító javaslat mindenesetre sehonnan sem érkezett. A magyar vezetés ezt végül jóváhagyásnak tekintette, s az MSZMP PB 1967. január 10-én döntést hozott a hivatalos tárgyalások megkezdéséről. E felhatalmazás alapján 1967. január 23–26. között Rolf Lahr, az NSZK külügyi államtitkára Magyarországon folytatott tárgyalásokat, amelyek eredményeként a magyar vezetés készen állt a diplomáciai kapcsolatok felvételére.

Ebben az időben valójában a szovjet vezetés is lehetségesnek és kívánatosnak tartotta a kapcsolatok rendezését a „moszkvai modell” alapján. A keletnémet és a lengyel vezetés azonban hisztérikusan reagált a lehetőségre, és azonnal lobbizni kezdett a szovjet vezetőknel a terv megghiúsításáért.⁸ Gomulka egy 1967. január végi, Kelet-Lengyelországban tartott találkozón azzal próbálta Brezsnyevet zsarolni, hogy mindez a Varsói Szerződés felbomlásához vezet. Majd egyenesen arra szólította fel a szovjet vezetőt, hogy amennyiben Moszkva nem tudja megakadályozni a szövetségesek tervezett lépéseit, azonnal hívják össze a Varsói Szerződés tagállamainak értekezletét. Brezsnyev végül beadta a derekát, és megígérte, hogy néhány napon belül Berlinbe összehívják a VSZ külügyminisztereinek rendkívüli tanácskozását.⁹ Közben azonban január 31-én, a VSZ-tagországokkal folytatott konzultáció nélkül váratlanul nyilvánosságra hozták, hogy Románia megegyezett az NSZK-val a diplomáciai kapcsolatok létesítéséről.

Ekkor már a magyar vezetés is azonnali konzultációt látott szükségesnek a kialakult válság kezelésére. A végül Varsóban, 1967. február 8–10. között megrendezett tanácskozáson, amely a szovjet blokk történetének alighanem egyik legdrámaibb értekezlete volt, Péter János külügyminiszter eredetileg azt a magyar álláspontot képviselte, amely szerint egyeztetni kell: az adott helyzetben miként történhet meg *valamivel később* a kapcsolatok felvétele a többi érintett állam részéről is. Ehelyett azonban az NDK és Lengyelország nyomására – szovjet asszisztencia mellett, minden előzetes tájékoztatás nélkül, ultimátumszerűen – titkos jegyzőkönyvet fogadtattak el a résztvevőkkel. A jegyzőkönyv legfontosabb üzenete az volt, hogy jelenleg nincsenek meg a feltételei annak, hogy azok a kelet-európai országok, amelyeknek még nincs diplomáciai kapcsolatuk az NSZK-val, ilyet létesítsenek. A *varsói diktátumnak* is jog-

gal nevezhető titkos jegyzőkönyv a következő hat pontot tartalmazta: 1. az NSZK mondjon le a német nép egye-

8 Bange (2004) 73–78., 136., 257.

9 Selvage (2008) 183–184.

düli képviselőtételének elvéről; 2. ismerje el az NDK-t; 3. ismerje el a fennálló európai határokat, beleértve az Odera–Neisse-határt; 4. ismerje el Nyugat-Berlin különleges státusát és azt, hogy nem tartozik az NSZK-hoz; 5. mondjon le a nukleáris fegyverek iránti igényéről; 6. ismerje el a müncheni egyezmény kezdettől való érvénytelenségét.¹⁰ A meglehetősen agresszív keletnémet és lengyel magatartás háttérében az a meggyőződés állt, hogy kellő határozottsággal néhány év alatt ki lehet kényszeríteni, hogy az NSZK ezeket a feltételeket elfogadja.¹¹

A varsói diktátum, s nem kevésbé a körülmények, amelyek között létrejött, rendkívüli módon felháborították a magyar vezetést. Azt már megszokták, hogy moszkvai „kérésre” időnként olyan döntéseket hozzanak, amelyekkel nem értenek egyet, ám az új és egyben nagyon riasztó fejlemény volt, hogy két, Magyarországhoz hasonlóan függő helyzetben lévő „testvéri” ország kényszerítette rá akaratát szövetségeseire. Nem mintha ehhez hasonló esetre még egyáltalán nem lett volna precedens. Az 1957. január 1–4. között Budapesten tartott csonka VSZ-csúcstalálkozón a szovjet, csehszlovák, bolgár és román vezetők első ízben avatkoztak be kollektívan egy szocialista ország belügyeibe, súlyos engedményekre kényszerítve a magyar vezetést a belső fejlődés kérdéseiben, így például megvétózták, hogy egy erősen korlátozott jellegű, leginkább a csehszlovákiaihoz hasonló pseudo-többpártrendszert vezessen be. Ugyanez a nemzetközi fórum hozott döntést a Nagy Imre-csoport elleni büntetőeljárás megindításának szükségességéről is.¹²

Ezt a súlyos politikai intervenciót jóhiszeműen talán a Kádár-kormány első hónapjait jellemző meglehetősen zavaros helyzet következményének, s így egyedi esetnek lehetett tekinteni, hiszen utána nem került sor hasonló jellegű „testvéri” beavatkozásra. Most viszont nagyon úgy tűnt, hogy a *biztonság-orientált* és a *gazdaság-érdekelt* alblokk összecsapásából az előbbi került ki győztesen, s így nem csupán a szovjet blokk egyik országára, hanem egy egész országcsoportha kényszerítette rá az akaratát.

Mindez az adott helyzetben nem kevesebbet jelentett, mint hogy Magyarország, amely korábban már elhatározta, hogy diplomáciai kapcsolatot létesít az NSZK-val, valójában csak az ekkor még beláthatatlan jövőben, a német kérdés általános rendezése után, az NDK, Lengyelország és Csehszlovákia hasonló lépését követően – a legjobb esetben csupán Bulgáriát megelőzve – rendezheti viszonyát Bonn-nal.

10 MOL 288. f. 5/417. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1967. február 13-i üléséről.

11 A szovjet blokk NSZK-val kapcsolatos politikájáról lásd Békés (2008b).

12 Békés–Byrne–Rainer (2002) 485–495.

Az MSZMP PB 1967. február 13-i ülésén heves vita folyt arról, mit lehet tenni ebben a megalázó helyzetben.¹³ A Varsóban elfogadott feltételeket mindenki túlzónak és merevnek minősítette, Kádár maga később egyenesen úgy fogalmazott: „az említett hat pont olyan, mintha majdnem olyan igénnyel lép-nénk fel az NSZK felé, hogy kiáltsák ki a szovjet köztársaságot”.¹⁴ Nem túlzás azt állítani, hogy a magyar vezetés számára 1956 óta ez volt a legsúlyosabb válság a szövetségen belül. Jellemző momentum, hogy Kádár még azt is megtiltotta, hogy a varsói jegyzőkönyv *létezéséről* bárki értesüljön a PB tagjain kívül. Végül a testület arról határozott, a VSZ egységének megőrzése érdekében le-vélben tájékoztatják az érintett pártok vezetőit, hogy Magyarország lojálisan végrehajtja a Varsóban hozott közös határozatot, de jelzi: a jegyzőkönyv fő tételével nem ért egyet, a diplomáciai kapcsolatok felvételének kérdését nyitva kellett volna hagyni. Azt is közölték, a magyar párt további konzultációra tart igényt a kérdésben. Ekkor ugyanis még azt remélték, hogy a VSZ-en belüli megfelelő ellenlobbizással változtatni lehet a Magyarország számára rendkí-vül kedvezőtlen helyzeten. Konzultációra hamarosan sor is került, ám az ko-rántsem a várt eredményt hozta: az európai kommunista és munkáspártok Karlovy Varyban 1967 áprilisában megtartott értekezletén a résztvevők nem csupán egy összeurópai biztonsági konferencia összehívását sürgető deklarác-iót fogadtak el, hanem most már nyilvánosan is meghirdették a varsói jegy-zőkönyvbe foglalt, a német kérdés rendezésével kapcsolatos követeléseket mint a tervezett konferencia összehívásának előfeltételeit.

A NSZK-val történő gyors és zökkenőmentes diplomáciai kapcsolatfelvétel év elején még oly ígéretesnek tűnő terve, úgy tűnt, füstbe ment. Kevesebb mint egy évvel később azonban váratlan lehetőség kínálkozott a helyzet újragondolására. Az 1968 januárjában megválasztott új csehszlovák vezetésről hamar kiderült, hogy a nyugatnémet kapcsolatok mielőbbi rendezését ugyan-olyan külpolitikai prioritásként kezeli, mint Magyarország, így logikusan me-rült fel egy magyar–csehszlovák „koalíció” létrehozásának lehetősége. Kádár János és Alexander Dubček 1968. február 4-i révkomáromi találkozóján a ma-gyar vezető nagy megnyugvással konstataulta, hogy az NSZK-val kapcsolatos

politikát tekintve a csehszlovák pozíció mindenben azonos a magyarral, így a prágai vezetésben szövetségest talált ennek a magyar gazdaság modernizálá-sa szempontjából rendkívüli fontossá-gú kérdésnek a kezelésében. Kádár és Dubček egyaránt örömdetesnek talál-

13 MOL 288. f. 5/417. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1967. február 13-i üléséről.

14 MOL 288. f. 5/445. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. február 6-i üléséről.

ta, hogy közben helyreállították a jugoszláv–nyugatnémet diplomáciai viszonyt, s így már három szocialista országnak (Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia) van hivatalos kapcsolata az NSZK-val. Megállapították, hogy ez új helyzetet teremtett, ami Kádár számára azzal kecsegtetett, hogy a csehszlovák vezetéssel közösen idővel ki tudják erőszakolni a varsói diktátum felülvizsgálatát.¹⁵

A KAPCSOLATOK NORMALIZÁLÁSA AZ NSZK-VAL, 1969–1973¹⁶

Az 1968. augusztusi csehszlovákiai invázió után, amelyben a Varsói Szerződés négy országa,¹⁷ köztük Magyarország vett részt, szertefoszlott a remény, hogy a szovjet blokk német kérdésben elfoglalt álláspontját belülről meg lehet változtatni. Ennek racionális belátása átértékelési folyamatot indított el a magyar külpolitikai gondolkodásban: egy rövid ideig még bíztak benne, hogy a helyzet az érintett felek (az NSZK, illetve a szovjet blokk) kölcsönös engedményei útján rendezhető, a VSZ Politikai Tanácskozó Testületének 1969. márciusi budapesti ülését¹⁸ követően azonban egyre világosabbá vált a magyar vezetés számára, hogy a diplomáciai kapcsolatok létesítésére az NSZK-val csak a német kérdés általános – és a VSZ-országok érdekeinek megfelelő – rendezése keretében, mégpedig valószínűleg a folyamat utolsó szakaszában kerülhet sor, miután Lengyelország, az NDK és Csehszlovákia is rendezte vitás ügyeit Bonnban. Ezért ekkortól a magyar diplomácia korlátainak pragmatikus belátására alapozott új koncepció volt kialakulóban, amely szerint a magyar–nyugatnémet kapcsolatok normalizálását nem a német kérdés általános rendezésétől függetlenül, a folyamatot megelőzve, hanem éppen e folyamat sikerét előmozdítva kell elérni. Vagyis a magyar vezetés lojális magatartását mindeddig egyértelműen külső kényszer diktálta, ettől fogva fokozatosan a vezetés belső meggyőződésévé vált, hogy a német kérdés, illetve az azzal szorosan összefüggő európai biztonság mielőbbi rendezésének hathatós támogatása vezet el végül a magyar–NSZK kapcsolatok végleges normalizálásához.

Az 1969 nyarától követett politikát így a magyar–nyugatnémet kapcsolatok *kvázi normalizálása folyamatának* nevez-

15 Bővebben lásd Békés (2008a).

16 Itt nem kívánok részletes áttekintést adni a tárgyalt időszak magyar–nyugatnémet kapcsolatainak alakulásáról, csupán a téma szempontjából legfontosabb trendek bemutatására szorítokozom.

17 Az általános közvélekedéssel ellentétben az NDK csapatai az invázióban – szovjet „tanácsra” – nem vettek részt. Jellemző viszont, hogy a keletnémet propaganda mindvégig büszkén hirdette ennek az ellenkezőjét.

18 A tanácskozásról részletesen lásd Békés (2004b).

hetjük. Ez azt jelentette, hogy miközben a magyar politikusok igyekeztek elősegíteni a német kérdés, illetve az európai biztonság ügyének általános rendezését, mindent elkövettek, hogy diplomáciai kapcsolatok híján is gyors ütemben és dinamikusan fejlesszék a magyar–nyugatnémet gazdasági kapcsolatokat, és a lehetőségek határain belül a politikaiakat is. Ezt az új irányvonalat az MSZMP PB 1969. július 1-jei határozata fektette le,¹⁹ s a benne foglaltak lényegében 1973 elejéig szolgáltak az NSZK-val kapcsolatos magyar politika alapjául. Az 1969 decemberében, a német kérdéstről Moszkvában tartott kommunista csúcstalálkozón némileg felpuhult a VSZ addigi álláspontja, így – bár a kívánatos „menetrend” mint feltétel továbbra is megmaradt – az egyes tagállamok kétoldalú tárgyalásait Bonn-nal már nem akadályozták.²⁰ A magyar Külügyminisztérium ezután új irányelveket fektetett le a magyar–nyugatnémet kapcsolatok alakításáról, amelyekben mindenekelőtt a nagyfokú rugalmasság és a taktikus megközelítés szükségességét hangsúlyozták.²¹

Ezzel a politikával a magyar vezetés egyértelműen két legyet akart ütni egy csapásra. Az igencsak „internacionalista” – és az előzmények ismeretében olykor túlzottan lojális – álláspont kétségtelenül hasznosnak bizonyult a szovjet vezetőkkel szemben, akiknek a jóindulatára és megértésére nagyon is szüksége volt az 1968 januárjában megindított gazdasági reformokért kiálló magyar vezetésnek. Másfelől viszont mindeközben Magyarországot semmi sem gátolta abban, hogy kihasználja helyzeti előnyét, és kapcsolatait úgy fejlessze Bonn-nal, hogy azokat minél kevésbé befolyásolja a diplomáciai viszony hiánya. Magyarországnak ugyanis nem voltak olyan alapvető, nemzetbiztonságot érintő problémái, mint amelyek a lengyel, keletnémet és csehszlovák vezetés számára a kapcsolatok normalizálását a német kérdés rendezését megelőzően lehetetlenné tették. Magyar részről ugyan fenntartottak főleg a második világháborúból adódó különböző kártérítési követeléseket, ezek jellege és je-

19 MOL 288. f. 5/493. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1969. július 1-jei üléséről.

20 Vö. Békés (2004b) 305–306.

21 MOL Külügyminisztériumi iratok XIX-J-1-j 103. d. Irányelvek a nyugatnémet politikai változásokból és a Varsói Szerződés tagállamai moszkvai tanácskozásából adódó politikai és diplomáciai feladatokhoz, 1970. január 20.

lentősége azonban nem hasonlítható a lengyel, keletnémet és csehszlovák követelésekhez, ráadásul jó esély volt a vitás kérdések legalábbis kompromisszumos rendezésére.

A „vonzalom” ugyanakkor kölcsönös volt, mivel a nyugatnémet kormány és gazdaság szereplői is kifejezetten érdekeltek voltak a gazdasági kapcsolatok intenzív fejlesztésében egy olyan VSZ-tagországgal, amellyel kap-

csolatban nem kellett ehhez fájdalmas politikai döntéseket és súlyos történelmi engedményeket tenni.²² Mindebben nyilván nem lebecsülhető szerepe volt a két világháborúban megtapasztalt fegyverbarátságnak, még ha ezt hivatalosan általában inkább a jóval szalonképebb „közös történelmi múlt” kategóriájával írták is körül.²³

Mindennek következtében 1969 és 1973 között példátlan ütemben növekedtek a két ország kereskedelmi kapcsolatai: a kereskedelem egésze megháromszorozódott, egyedül 1970-ben 43 százalékkal nőtt a forgalom. Az NSZK így megőrizte hosszú ideje betöltött első helyét Magyarország kapitalista kereskedelmi partnerei között. A nyugatnémet reláció jelentőségét tovább növelte, hogy az intenzíven fejlődő turizmus Magyarország egyik leghatékonyabb devizatermelő ágazata lett, és ebben az időszakban minden harmadik turista az NSZK-ból látogatott az országba.²⁴

A kétoldalú kapcsolatok fejlesztésében a két ország gazdasági minisztereinek 1970-es kölcsönös látogatása és az ebben az évben aláírt, öt évre szóló gazdasági és technológiai megállapodás bizonyult a legfontosabb lépésnek. Jelentősen elősegítette a magyar és a nyugatnémet vállalatok szorosabb együttműködését, így remek lehetőségeket biztosított a fejlett német technológia importálására. Ebben az időszakban az összes magyarországi együttműködési szerződés 65 százalékát nyugatnémet vállalattal kötötték, ugyanakkor az NSZK ilyen szerződéseinek többsége is magyar vállalatokkal jött létre.²⁵ Nem meglepő tehát, hogy bizalmas tárgyalásaikon mindkét ország képviselői úgy nyilatkoztak: a kétoldalú gazdasági kapcsolatok a diplomáciai viszony fennállása esetén sem lehetnének jobbak.²⁶

A kétoldalú kapcsolatokban még jelentkező problémákat nagyrészt sikerült orvosolni azzal, hogy 1971-ben megállapodás jött létre a két ország között: a második világháború alatt a magyarországi zsidóktól elkobzott vagyonokért az NSZK hajlandó volt 100 millió márka kártérítést nyújtani, és további 17 millió márkát fizetett a náci

22 A magyar–nyugatnémet kapcsolatok normalizálásának első és mindmáig forrásértékű feldolgozását lásd Kiss (1976).

23 Franz Josef Strauss például a nyolcvanas években a magyar katonák szovjet fronton tapasztalt segítőkészségével magyarázta szimpátiáját (megsebesülése után több tíz kilométeren keresztül cipelték a kórházig), így nála nyilván ez a tényező (is) motiválta a magyar gazdasági törekvések támogatását. Horváth (2009) 34.

24 MOL XIX-J-1-j 78. d. Feljegyzés a szocialista országok és az NSZK kapcsolatairól (1971).

25 Uo.

26 MOL XIX-J-1-j 78. d. Javaslat a magyar–nyugatnémet tárgyalásokra, 1972. március 31.

koncentrációs táborokban végzett orvosi kísérletek áldozatainak.²⁷ Bár a magyar kormány az NSZK-val szemben továbbra is fenntartott egy mintegy egymilliárd márkás, háborús károokra alapozott, valamint egy 250 millió márkás, a kétoldalú kereskedelmi forgalom háború végéig felhalmozódott magyar aktívumából adódó követelést, az ilyen típusú kárpótlásra még a magyar diplomaták szerint is rendkívül bizonytalanok voltak a kilátások. Magyarország ugyanis ezekről a követelésekről – szovjet nyomásra – az 1947-es párizsi békeszerződésben lemondott.²⁸ Így a kárpótlási tétel napirenden tartása inkább csak a magyar alkupozíciók javítását szolgálta, valójában nem is tekintették igazi követelésnek.

27 A jóvátétellel kapcsolatos magyar–nyugatnémet tárgyalásokról bővebben lásd Ungváry (2006). Figyelemre méltó a szerző érvelése, miszerint a kérdéses javak mintegy felét valójában nem a koncentrációs táborokban, hanem még Magyarország területén, magyar csendőrök vették el az áldozatoktól. Ennek fényében valóban méltányosnak tekinthető a jóvátétel 100 millió márkás összege, noha az 1968-ban a Bundestag által elfogadott ún. BRÜG-törvény (Bundsrückerstattungsgesetz – Szövetségi Visszaszolgáltatási Törvény) eredetileg 150 millió márkás keretet állapított meg. A végleges öszszegről a bonni kormányon belül is folytak viták, a külügyminisztérium hajlandó lett volna az eredeti összeget elfogadni, Franz Josef Strauss pénzügyminiszter viszont, aki később, a nyolcvanas években a magyar gazdasági törekvések egyik fő támogatója lett, maximum 30–35 millió márkát tartott indokoltak. Ungváry (2006) 760.

28 MOL XIX-J-1-j 78. d. Javaslat a magyar–nyugatnémet tárgyalásokra, 1972. március 31.

Ez az „exlex” helyzet a valóságban még előnyös is volt a magyar vezetésnek. Miközben ugyanis a gazdasági kapcsolatok a magyar elvárásoknak megfelelően ígéretesen fejlődtek, a kulturális kapcsolatok ideológiai szempontból sokkal problematikusabb területét, az NSZK magyarországi kulturális jelenlétét igyekeztek minél inkább korlátozni. Könnyen meg is tehték, mivel diplomáciai kapcsolat hiányában a magyar kormány nem volt köteles viszonosságot gyakorolni. Így az a sajátosan abszurd helyzet állt elő, hogy Magyarország minden gond nélkül folytathatta – igen gyakran ottani intézmények által finanszírozott! – intenzív kulturális propagandát az NSZK-ban, miközben Magyarországon – a formális kulturális kapcsolatok hiányára hivatkozva – minden további nélkül korlátozhatták a nyugatnémet kulturális tevékenységet.

Egyéb területeken ugyanakkor lényegesen rugalmasabb volt a magyar álláspont. A magyar hatóságok 1969–73 között fokozatosan és hallgatólagosan tudomásul vették, hogy a budapes-

ti nyugatnémet kereskedelmi képviselőt egyre több területre kívánja kiterjeszteni tevékenységét,²⁹ így 1970 januárjától a missziók kölcsönösen útlevel- és vízumkiadási jogot kaptak.³⁰ Az NSZK budapesti kereskedelmi képviselője végül, noha teljes körű jogokkal nem rendelkezett, lényegében már a diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt „kvázi követség” státusra tett szert.

Ebben az időszakban intenzív személyes kapcsolatok alakultak ki a két állam különböző szerveinek és társadalmi szervezeteinek képviselői között: magas rangú állami tisztviselők, szakszervezeti vezetők kölcsönös látogatásai követték egymást, és az SPD³¹ számos politikusa is tárgyalt Magyarországon. Még egy különleges „titkos csatorna” is létrejött az MSZMP és az SPD között: Hans-Jürgen Wischnewski, a német szociáldemokraták egyik vezető funkcionáriusa számos alkalommal folytatott bizalmas tárgyalásokat Magyarországon.³² Ez azonban korántsem valamiféle külön utas magyar külpolitikai törekvést, sokkal inkább egyfajta közvetítői missziót tükrözött, mivel a megbeszélésekről a szovjet (és a keletnémet) vezetőket rendszerint tájékoztatták.

Az 1969 szeptemberében megalakult Brandt-kormány a nem túl bátor, de kétségtelenül pragmatikus magyar politikát hallgatólagosan tudomásul vette, és nem erőltette a diplomáciai kapcsolatok felvételét, amíg nem jön létre megállapodás Lengyelországgal, az NDK-val és Csehszlovákiával. Belátó magatartásukat jelentősen elősegítette az a számukra szerencsés és korántsem mindennapi körülmény, hogy az MSZMP PB 1969. július 1-jén a magyar–nyugatnémet kapcsolatok alakításáról hozott, korábban említett – természetesen szigorúan titkos – határozatát sikerült megszerezniük, így világos képet alkothattak a magyar vezetés stratégiájáról és taktikájáról, valamint az ország külpolitikai mozgásterének jelentős korlátairól.³³

29 Lahn bonni külügyminisztériumi igazgató 1970. októberi budapesti tárgyalásain Bartha János, a magyar Külügyminisztérium Nyugat-európai Osztályának vezetője ígéretet tett a budapesti nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség konzuli jogokkal való felruházására, ám egyúttal arra is felhívta a figyelmet – utalva a Szovjetunió és az NDK érzékenységére –, hogy az ilyen jellegű tárgyalások akkor vezethetnek sikerre, ha minél kisebb nyilvánosságot kapnak. Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland (AAPD) (1970) Dok. 478.

30 Horvát–Németh (1999) 141.

31 Sozialdemokratische Partei Deutschlands – Német Szociáldemokrata Párt.

32 Hans-Jürgen Wischnewski titkos látogatásairól az MSZMP PB alábbi üléseinek feljegyzései tanúskodnak: 1970. február 10., 1971. február 9., 1972. szeptember 19., 1973. január 30., 1973. december 4., 1975. január 28., 1980. november 11.

33 AAPD (1969) Dok. 322. és 324. Az utób-

bi részletesen elemzi és értékeli a határozatot.

34 MOL 288. f. 5/590. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. szeptember 5-i üléséről.

35 Uo.

36 Az Odera–Neisse-határt német–lengyel határként elismerő szovjet–NSZK szerződést 1970. augusztus 12-én, a hasonló lengyel–NSZK szerződést pedig 1970. december 7-én írták alá. Miután a szerződések ratifikálása a Bundestagban 1972 tavaszán megtörtént, a lengyel–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatok felvételére 1972 őszén került sor.

Az 1972. őszi nyugatnémet választások előtt azonban a bonni kormány mégis tett egy újabb kísérletet, mivel Brandt kancellár úgy ítélte meg, hogy az SPD esélyei jelentősen nőnének, ha sikerülne kieszközölni a diplomáciai kapcsolatok felvételét Magyarországgal. Ezért 1972 augusztusában váratlanul bizalmas úton azt kérte a magyar vezetőktől, hogy személyesen tárgyalhasson Kádár Jánossal a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Alternatív megoldásként felvetette, hogy személyes megbízottjaként Wischnewski utazna Budapestre.³⁴ Az adott körülmények között meglepő kérés

nem kis dilemmát okozott a magyar vezetésnek, hiszen 1967 óta maguk is ezért küzdöttek, s most Bonn tálcán kínálja a lehetőséget. Másfelől viszont a mindaddig lojálisan követett VSZ-menetrend szerint meg kellett várni az NSZK–NDK és az NSZK–csehszlovák viszony rendezését.

Az MSZMP PB a testület 1972. szeptember 5-én tartott ülésén tárgyalta az ügyet, és úgy döntöttek, hogy a B tervet támogatják, azaz hajlandók Budapesten fogadni bizalmas tárgyalásra Wischnewskit, egyúttal viszont arról is előre határozatot hoztak, hogy minderről tájékoztatni kell majd a szovjet és keletnémet partnereket.³⁵ A találkozóra 1972. szeptember 15-én került sor, Komócsin Zoltán, az MSZMP KB külügyi titkára fogadta a Magyarországra látogató két vezető SPD-politikust, Hans-Jürgen Wischnewskit és Eugen Selbmann. A nyugatnémet partnerek rögtön a tárgyra tértek, és nyíltan azzal érveltek, hogy minden olyan politikai erőnek, amely az enyhülési folyamat továbbvitelében érdekelt, támogatnia kell az SPD-t, hogy hatalomban maradhasson. A Lengyelországgal való viszony normalizálása értékes támogatást biztosított nekik, most viszont Magyarország segítségére is szükségük van.³⁶ A magyar vezetés azzal tudná legjobban erősíteni az SPD pozícióját, ha még az ősszel esedékes választások előtt diplomáciai kapcsolat létesülne az NSZK és Magyarország között.

Komócsin azonban – az időközben minden bizonnyal Moszkvával történt egyeztetésnek megfelelően – hasonló nyíltsággal közölte, hogy Magyarország-

nak eleget kell tennie szövetségi kötelezettségeinek, ezért a diplomáciai kapcsolatok kialakítása mindaddig nem lehetséges, amíg az NSZK nem rendezi a viszonyát az NDK-val és Csehszlovákiával.³⁷ Noha ebben az időben a Brandt-kormány hatalomban maradása valóban a szovjet blokk egyik fő külpolitikai célkitűzése volt, és a Kreml igyekezett is minden tőle telhetőt megtenni ennek érdekében, a VSZ-menetrend feladása túl nagy engedménynek minősült volna, így a kezdeményezést végül elutasították.

Új helyzet csak 1973 januárjában állt elő, amikor az NSZK már rendezte viszonyát az NDK-val, és úgy tűnt, még az év első felében sor kerülhet a Csehszlovákiával folytatott tárgyalások befejezésére is. Az MSZMP PB ekkor hozott határozatot arról, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvétele céljából tárgyalásokat kell kezdeményezni az NSZK kormányával.³⁸ A Külügyminisztérium javaslatot is tett egy külügyminiszter-helyettesi szintű politikai konzultációra, ám azt Bonnban elutasították, mert a magyar fél – talán mert már túlzottan hozzászoktatták magukat az óvatossághoz – nem közölte előre, hogy miről szeretne tárgyalni. A bolgárok ugyanebben az időben, 1973 májusában konkrét ígéretet tettek, hogy a csehszlovák–NSZK tárgyalások sikeres befejezése után azonnal felveszik az NSZK-val a diplomáciai kapcsolatot, és jelezték, hogy azt követően Todor Zsivkov is mielőbb Bonnba kíván látogatni. Így a bonni külügyminisztériumban még 1973 júniusában is az volt az általános nézet, hogy a bolgárokkal azonnal meg kell kezdeni a tárgyalásokat, a magyarok esetében pedig meg kell várni, amíg elszánják magukat, hogy követik a bolgárokat.³⁹

A nyugatnémet–csehszlovák tárgyalások azonban végül jelentősen elhúzódtak, s így csak a nyár végére jöttek létre a rendezés feltételei. Magyar részről ekkor már minden készen állt a szeptember elejére tervezett kapcsolatfelvételhez, ám ekkor váratlanul Bonn gördített akadályokat a megegyezés elé a nyugat-berlini polgároknak nyújtandó jogi támogatások terén támasztott, korábban nem jelzett igényeivel. A felmerült problémákat végül szovjet közvetítéssel sikerült rendezni, s így kerülhetett sor a diplomáciai kapcsolatok hivatalos felvételére 1973. december 21-én. A magyar félnek még egy utolsó feltételt is teljesítenie kellett: Brandt kancellár személyes kérésére szabadon bocsátották Kerényi Máriát, a budapesti Kulturális Kapcsolatok Intézete mun-

37 MOL 288. f. 11/3433. ő. e. (1972). Jelentés Komócsin Zoltán megbeszéléséről H. J. Wischnewskivel és H. (sic!) Selbmann-nal, az SPD politikusaival, 1972. szeptember 15.

38 MOL 288. f. 5/602. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1973. január 16-i üléséről.

39 AAPD (1973) Dok. 181.

katársát, akit 1971-ben hét év börtönre ítélték azzal a váddal, hogy az NSZK-nak kémkedett.⁴⁰

Így Magyarország annak ellenére, hogy 1967-ben az elsők között szánta el magát erre a lépésre, végül a szovjet blokk utolsó országaként normalizálta a viszonyát az NSZK-val (a bolgárok két nappal megelőzték), miközben a német kérdés általános rendezésének időszakában, 1967–73 között, a már diplomáciai kapcsolatokkal rendelkező Románia mellett a szovjet blokkban Magyarország ápolta a legintenzívebb, legfelhőtlenebb és legelőnyösebb kapcsolatokat az NSZK-val.

A legfontosabb célkitűzés most a politikai és kulturális viszonyok rendezése lett, mivel a gazdasági kapcsolatok ekkor már olajozottan működtek. A nagykövetségek megnyitása után a két ország megállapodást kötött a nyugat-berlini magyar konzulátus felállításáról, cserébe viszont az NSZK budapesti nagykövetsége elláthatta a nyugat-berlini polgárok képviselőtét. A politikai kapcsolatok terén is intenzív fejlődés kezdődött, a két ország viszonyában bekövetkezett minőségi változást Walter Scheel nyugatnémet külügyminiszter magyarországi látogatása jelezte 1974 áprilisában. Helmut Schmidt kancellár és Kádár János már 1974-ben kölcsönösen meghívták egymást, de az első találkozó a helsinki egyezmény záróokmányának aláírása idején jött létre. Kádár János első hivatalos látogatását az NSZK-ba 1976-ban tervezték, végül azonban csak 1977 júliusában került rá sor.

MAGYARORSZÁG ÉS AZ NDK: A KELETNÉMET TÉNYEZŐ

Magyarország számára a német kérdés komplexitását leginkább az adta, hogy egyszerre volt érdekelt kiegyensúlyozott és dinamikusan fejlődő viszony fenntartásában mindkét német állammal. S ez az NDK esetében sem csupán azt jelentette, hogy ideológiai alapon és a szovjet blokkhoz tartozás kényszeréből adódóan mindvégig támogatni kellett a kelet-berlini rendszert, ezt diktálták a gazdasági érdekek is.

A magyar–keletnémet kapcsolatok sajátosan egyediek és ellentmondásosak voltak. A hatvanas és a hetvenes években a Szovjetunió mellett az NDK volt a magyarországi gazdasági és belpolitikai változások leghevesebb kritikusa. Még az is előfordult, hogy időnként keletnémet funkcionáriusok „kémkedtek”

40 MOL 288. f. 5/626. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1973. december 18-i üléséről; AAPD (1971) Dok. 899.

a magyarországi kulturális életben zajló fejlemények után. Az 1968-as csehszlovákiai válság során komoly személyes vitákra is sor került a két ország

vezetői között. A Varsói Szerződés öt tagállamának júliusi varsói ülésén Walter Ulbricht durva kirohanást intézett Kádár János ellen: nem csupán teljesen nyíltan és éles hangnemben kritizálta Kádár kompromisszumos megoldást szorgalmazó reakcióját, hanem egyenesen arra figyelmeztetett: könnyen előfordulhat, hogy a Varsó Szerződés egy következő tanácskozásán a magyarországi belügyek rendezése lesz a téma.⁴¹ Ez egy rendkívül veszélyes tendencia árnyékát vetítette előre, egy olyan folyamat lehetséges kezdetét jelezte, melynek során a „baráti pártok” nemcsak a csehszlovákiaihoz hasonló, a szocializmus létét fenyegető súlyos belső válságok esetén formálnak jogot a kollektív rendteremtésre, hanem ilyen „nemzetközi népbíróság” fogja eldönteni azt is, hogy a VSZ egyes tagállamaiban zajló belső változások, reformok az egész szovjet blokk érdekeinek megfelelnek-e, vagy sem. A magyar vezetés, alig egy fél évvel a gazdasági reform 1968. januári bevezetése után, joggal aggodhatott az események ilyen nem kívánatos alakulása miatt; mint láthattuk, „igény volt rá”.

Persze a magyarok sem tekintettek kritikátlanul az NDK-ra. Miközben Magyarország a nyilvánosság előtt a keletnémet politika szinte minden lépését támogatta, az MSZMP PB ülésein gyakran kritizálták és bírálták az ortodox berlini vezetők ideológiai és politikai nézeteit. Szkeptikusan viszonyultak cinikus magatartásukhoz is, mondván, hogy egyrészt a marxizmus–leninizmus bajnokaként az „igaz hitre” igyekeznek oktatni a keleti blokk többi országát, miközben ők maguk mindent elkövetnek annak érdekében, hogy a lehető legnagyobb hasznot csikarják ki az NSZK–NDK gazdasági kapcsolatokból, ráadásul a rendkívül jövedelmező „belnémet biznisz” nagyságrendjéről rendszeresen hamis információkat adnak a szövetségeseeknek.

Gazdasági téren ugyanakkor egészen más volt a helyzet: a szovjet blokkon belül Magyarország az NDK-val tartotta fenn a legkiegyensúlyozottabb kapcsolatokat. Az NDK megbízható kereskedelmi partnernek bizonyult – valójában az egyetlen ilyen keleti partner volt –, és a KGST-országok között a legfejlettebb technológiával rendelkezett. Az NDK fokozatosan Magyarország legnagyobb fogyasztásicikk-szállítója lett, ami a kádári életszínvonalpolitika, a fogyasztói szocializmus imázsának folyamatos fenntartása szempontjából nagy jelentőségű volt. A hetvenes évekre a két ország közötti árucseré-forgalom a háromszorosára nőtt. A nyolcvanas évekre az NDK lett Magyarország harmadik számú külkereskedelmi partnere a Szovjetunió és az NSZK után.⁴²

41 Békés (2008a).

42 A magyar–NDK gazdasági kapcsolatok alakulásáról lásd Kádár B. (1986).

A hatvanas–hetvenes években a magyar diplomácia erőteljesen támogatta az NDK nemzetközi elismertetéséért folytatott küzdelmet. Ezt a morális támogatást részben a saját történelmi tapasztalatokon alapuló szolidaritás motíválta, hiszen az 1956-os forradalmat követően egészen 1963-ig a kádári vezetés is hasonló harcot folytatta próbált kitörni a külpolitikai elszigeteltségből. Még fontosabb szempont volt azonban, hogy 1967 februárja után világossá vált: a diplomáciai viszony rendezésére az NSZK-val csak a német kérdés általános rendezése keretében kerülhet sor, így az út Bonnba az NDK érdekeinek érvényesítésén keresztül vezetett.

A történelem iróniája, hogy a több évtizeden át fenntartott elvi támogatás után 1989-ben éppen egy magyar diplomáciai lépés – nevezetesen a Magyarországon tartózkodó keletnémet turisták kiengedése Ausztriába – volt az, amely nem csupán a keletnémet kommunista rendszer összeomlását mozdította elő, de végül a német egység megvalósításához, s ezzel az NDK megszűnéséhez vezetett.⁴³

NÉMET KÉRDÉS ÉS EURÓPAI BIZTONSÁG POLITIKAI KOORDINÁCIÓ ÉS LOBBIKÜZDELMEK A SZOVJET BLOKKBAN, 1970–1973

A szovjet–nyugatnémet szerződés 1970. augusztus 12-i aláírása döntő áttörést jelentett a német kérdés rendezéséért folytatott küzdelemben, ezért azt követően nagy sürgősséggel összehívták a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülését Moszkvában. A győzelem mámorát csak Ceaușescu javaslatára árnyékolta be, aki szerint eljött az idő, hogy Csehszlovákia, Bulgária, Lengyelország és Magyarország is felvegye a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. A javaslatot a többiek Kádárral együtt visszautasították, a magyar vezető ugyanis lojálisan tartotta magát a VSZ-külgügyminiszterek 1967. februári varsói ülésén lengyel és keletnémet nyomásra elfogadott, majd a hét

szocialista ország 1969. decemberi moszkvai tanácskozásán megerősített s egyben pontosított menetrendjéhez.⁴⁴

Ez az elvi szilárdságról tanúskodó, ám az adott körülmények között komolyan megkérdőjelezhető magatartás okozott is némi gondot Kádárnak hazatérte után, mivel az MSZMP PB ülésén, ahol beszámolt a VSZ PTT tanácskozásáról, többen kritikusan felvetették,

43 A magyarországi rendszerváltás nemzetközi kontextusáról lásd Békés (2004a) 275–330. A határnyitás történetét Oplatka András dolgozta fel: Oplatka (2008).

44 A varsói diktátum létrejöttének körülményeiről lásd Békés (2003). A lengyel és keletnémet vezetés szerepéről Selvage (2008) 183–184. A lengyel álláspontról lásd még Jarzabek (2008).

vajon nem kellett volna-e megragadni a kínálkozó alkalmat a VSZ-menetrend megváltoztatására és az NSZK-val való kapcsolatok rendezésére.⁴⁵

1970. december elején Berlinben újabb, rendkívülinek is nevezhető ülést tartott a VSZ PTT, hiszen addig még évente sem tartottak ilyen magas szintű találkozót, ebben az évben pedig ez már a második volt. A sürgősséget az indokolta, hogy néhány nappal később aláírták a lengyel–NSZK szerződést is, ami újabb jelentős siker volt a német kérdés rendezésének útján. A VSZ-tagországok képviselői ekkor értesülhettek arról a korábban nélkülük megkötött lengyel–szovjet megállapodásról, amelynek alapján a lengyelek engedélyt kaptak rá, hogy a lengyel–NSZK szerződés ratifikálása után (ők egyedül) felvegyék a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val.

Az 1967. februári varsói diktátum lényeges módosítását tehát sajátos módon most maga a diktátum egyik társszerzője, azaz Lengyelország erőszakolta ki, noha a varsói titkos jegyzőkönyv hat pontja közül még csak kettő teljesült.⁴⁶ A VSZ többi képviselőjének előadott hivatalos magyarázat az volt, hogy a szerződés aláírása fejében valami kompenzációt kell nyújtani a nehéz helyzetben lévő Brandt-kormánynak, amelyet ráadásul keleti politikája miatt az amerikai vezetés is támad. Kádár ugyanakkor úgy értesült, hogy az NSZK eleve ezt szabta feltételül a szerződés aláírásához.⁴⁷

Figyelemre méltó fejlemény volt, hogy ezt az elvszerűnek ugyan nehezen nevezhető, ám kétségkívül rugalmasságról tanúskodó megoldást az NDK vezetése is elfogadta, miközben egy évvel korábban még a lengyel–nyugatnémet tárgyalások tervezett megkezdését is vehemensen ellenezte. A többi tagállam számára viszont újra megerősítették a menetrendet: a kimaradt három ország csak akkor normalizálhatja kapcsolatait az NSZK-val, ha: megtörténik a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződés *ratifikálása* a Bundestagban; megtörténik az NDK–NSZK viszony normalizálása, beleértve az NDK nemzetközi jogi elismerését; valamint ha az NSZK elismeri a müncheni egyezmény kezdettől való érvénytelenségét.

A tanácskozáson Brezsnyev hangsúlyozta a rendszeres konzultációk szükségességét, amelyekre különösen nagy szükség lesz az európai biztonsági értekezlet előkészítésének időszakában. Ezért javasolta, hogy a VSZ-en belül hozzák létre a Külügyminiszterek Ta-

45 MOL 288. f. 5/525. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1970. augusztus 25-i üléséről.

46 Az atomfegyverek birtoklásának tilalmát szorgalmazó feltétel időközben szintén teljesült, mivel a bonni kormány aláírta az 1968 júliusában megkötött atomsorompó-egyezményt.

47 MOL 288. f. 5/538. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1970. december 8-i ülésén.

nácsát. A javaslatot Ceaușescu kivételével mindenki támogatta.⁴⁸ Kádár szintén egyetértett a javaslattal, annál is inkább, mivel ez eredetileg magyar ötlet volt, és a magyar vezetés 1963 óta rendszeresen felvetette a magyar–szovjet bilaterális tárgyalásokon, s a magyar diplomácia nem is olyan régen, 1970 elején komoly nemzetközi erőfeszítéseket tett egy ilyen konzultációs szerv megalakítása érdekében.⁴⁹ Mivel azonban Kádár eleve számított a román vétóra, egyúttal felvetett egy rugalmasabb megoldást is: javasolta, hogy ha az új testületet nem lehet most létrehozni, akkor egyezzenek meg abban, hogy a külügyminiszterek vagy helyetteseik a jövőben gyakrabban konzultáljanak. A VSZ külügyminiszter-helyettesek tanácskozásai ekkortól váltak a szervezet gyakori és intenzív egyeztetést végző, de sohasem intézményesített fórumává.⁵⁰

1971 júliusában, az európai népek Brüsszelben szovjet kezdeményezésre megtartott konferenciáját követően, a VSZ-tagországokkal összehangolt módon a magyar vezetés is lépéseket tett az európai biztonsági konferencia gondolatának hazai népszerűsítésére is. Az MSZMP PB határozatot hozott az Európai Biztonság és Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottságának megalakításáról. A 42 tagú, népfrontosan összeállított testület tagjai neves közéleti személyiségek, tudósok, írók, újságírók, színészek, szakszervezeti és egyházi vezetők lettek, de szerepelt a listán termelőszövetkezeti tag is. A testület nagy létszáma az operatív munka szempontjából korántsem okozott gondot, mivel Kádár világosan kifejtette: „a világon semmit sem fog csinálni az egyes ember. Egyszer vagy kétszer összeülnek.”⁵¹

A VSZ külügyminiszterei 1971. november 30.–december 1-jén újabb értekezletet tartottak Varsóban. A fő cél az európai biztonsági és (ekkor már keleten is) együttműködési értekezlet⁵² előkészítő munkálatainak meggyorsítása volt. A tanácskozásról kiadott közleményben felhívtak minden érdekelt országot: tegyenek gyakorlati lépéseket annak érdekében, hogy a konferencia már 1972-ben megkezdődhessen. Péter János magyar külügyminiszter arra az ismert román álláspontra reagálva, hogy a konferencia munkája ne a blokkok közötti tárgyalásokat jelentse, hozzászólásában lényegében közvetíteni akart a VSZ-en belüli álláspontok között, amikor hangsúlyozta, hogy való-

48 Románia politikájáról lásd Munteanu (2002); Deletant (é. n.).

49 Lásd Békés (2004b).

50 Az értekezletek dokumentumait (1964–91) lásd Békés–Locher–Nuenlist (2005).

51 MOL 288. f. 5/559. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1971. július 13-i üléséről.

52 A nyugati országok által kezdettől szorgalmazott együttműködés tematikája a VSZ 1970. decemberi berlini értekezletén került be a konferencia hivatalos elnevezésébe.

jában három szinten kell tárgyalni: 1. szükség van a blokkon belüli folyamatos konzultációra, mert „még az egyes blokkokon és katonai szervezeteken belül sem érti minden tag a biztonsági konferencia célját, vagy nem teljesen azonos módon értékeli azt”; 2. szükség van a blokkok közötti egyeztetésre is; 3. szükség van a blokkok feletti, a blokkon kívüli előkészítő munkára is, mert „ebben a munkában minden érdekelt államnak részt kell vennie és a munka célja az, hogy a blokkok helyett az önálló és független államok együttműködésére építsük a biztonság ügyét”.⁵³ A magyar külügyminiszter szorgalmazta a VSZ-en belüli további konzultációkat, főleg az európai gazdasági együttműködés témakörében, javasolta, hogy az első, Budapesten tartott konzultáció után a második ilyen egyeztetés most Varsóban legyen.

A VSZ PTT 1972. januári prágai ülésén a szervezet újabb felhívást tett közzé az európai biztonsági és együttműködési konferencia mielőbbi megrendezése érdekében. Elfogadták a finn javaslatot, hogy Helsinkiben kezdődjenek meg a nagykövetségi szintű előkészítő tárgyalások, bejelentették, hogy kinevezik képviselőiket, és erre szólították fel a többi európai országot is. Felhívták Európa, az USA és Kanada kormányait, kezdjék meg a gyakorlati előkészítést, hogy 1972-ben a multilaterális előkészítő tárgyalások megindulhassanak.

Az ülésről kiadott közlemény persze nem tett említést róla, hogy a konferencia egyik fő kérdése valójában az NSZK-val való viszony további alakítása volt. Bár a varsói diktátum óta fennálló, 1969 decemberében pontosított menetrend már az 1970 augusztusában tartott moszkvai VSZ PTT ülésen tovább lazult, az ott módosított menetrendet még egységesen elfogadták a résztvevők. Most azonban, midőn a két szerződés ratifikálása elérhető közelségbe került, újra fellángoltak az egyéni érdekekért folytatott harcok, egységes álláspontnak már nyoma sem maradt; a jelenleg elérhető források alapján a német kérdésben így nem kevesebb mint öt különböző álláspont jelent meg. A diplomáciai kapcsolatokat az NSZK-val csak akkor lehet felvenni, ha:

1. az NDK-t felveszik az ENSZ-be (keletnémet álláspont);
2. az NSZK elismerte a müncheni egyezmény kezdetektől való érvénytelenségét (csehszlovák és szovjet álláspont);
3. megtörtént a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződés ratifikálása (lengyel álláspont) – ezt követően Lengyelország egyedül felveszi a diplomáciai kapcsolatokat az NSZK-val, de ezt a lépését összehangolja többiekkel;
4. megtörtént a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződés ratifikálása

⁵³ MOL 288. f. 5/570. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1971. december 14-i üléséről.

(magyar álláspont) – ezt követően újabb egyeztetést kell tartani, majd ezután Lengyelország, Magyarország és Bulgária rendezi viszonyát Bonn-nal;

5. a négy ország most vegye fel a diplomáciai kapcsolatokat az NSZK-val (román álláspont – megismételt korábbi javaslat).

Látjuk, hogy az NDK vezetése vérszemet kapott, és az addigi VSZ-támogatásra építve egy újabb, korábban feltételként fel sem merülő szélsőséges követeléssel állt elő. A csehszlovákok szintén további szolidaritásra jelentették be igényüket, annak tudatában, hogy ezzel a német kérdés rendezésének egész folyamatát hosszú évekre kitolhatják. Gustáv Husák maga őszintén elmondta, hogy kilátástalannak látják a helyzetet, és szerintük egy ilyen megegyezés létrehozása valószínűleg még hosszú ideig eltarthat. Ezért azt javasolta, hogy a Varsói Szerződés (s persze elsősorban a Szovjetunió) gyakoroljon politikai nyomást az NSZK-ra, s azt is kérte, hogy a müncheni egyezményre vonatkozó feltétel kerüljön be a VSZ PTT nyilatkozatába (ami végül meg is történt).

A lengyel álláspont – talán nem véletlenül – olyannyira talányos volt, hogy pontos értelmezése máig problematikus. Edward Gierek ugyanis láthatóan szándékosan homályos megfogalmazásban beszélt a német kérdés megoldásáról. Egyrészt kifejtette, helyeslik, hogy a normalizálásnak a müncheni egyezmény érvénytelenítése is feltétele legyen, másrészt pedig kijelentette, hogy a szovjet blokk számára az NSZK-val való viszony normalizálásának utolsó állomását az jelenti, ha Bonn a nemzetközi jog szerint elismeri az NDK-t. Gierek beszédéből az olvasható ki, hogy az NDK elismerése a normalizálás folyamatának végső pontját jelenti majd, de ez nem tartozik a feltételek közé.

Nem csoda, hogy maga Kádár is nehezen tudta értelmezni a lengyel álláspontot az MSZMP PB ülésén tartott beszámolójában,⁵⁴ a VSZ PTT üléséről készült magyar feljegyzés pedig egyenesen úgy értelmezte a lengyelek felszólalását, hogy a lengyel vezetés visszalépett korábbi, az NSZK-nak tett ígéretétől, miszerint a ratifikálás után felveszi vele a diplomáciai kapcsolatot.⁵⁵ Kádár azonban, szokásától eltérően, a Politikai Bizottság ülésén folytatott vita végén újabb hosszú fejtegetésbe kezdett, s ennek során azt állította, hogy a lengyelek a VSZ PTT ülésén újra hangoztatták, hogy a lengyel–NSZK szerződés ratifikálása után felveszik a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val, de a lépést egyeztetni fogják a többi tagállammal.

A VSZ PTT 1972. januári prágai ülésén a legnagyobb meglepetést minden bizonnyal Kádár János fellépése okozta, mert a magyar vezetés mindaddig maximális lojalitással tartotta ma-

54 MOL 288. f. 5/573. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. február 1-jei ülésén.

55 Uo. Feljegyzés a VSZ PTT 1972. január 25–26-án Prágában tartott üléséről.

gát a VSZ-menetrendhez, és sem kétoldalú, sem multilaterális értekezleten nem kísérelte meg a terv módosítását. Kádár valószínűleg improvizált az ülésen, az általa előterjesztett javaslatra ugyanis az MSZMP PB-től nem volt felhatalmazása. A szinte anarchikus állapotokat látva (és a testvéri országok leplezetlen önzését és cinizmusát tapasztalva) valószínűleg felháborította, hogy a többiek ilyen durván visszaélnék a magyar vezetés jóindulatával, türelmével és lojalitásával, és újabb, szerinte rövid távon nem teljesíthető feltételeket támasztva hosszabb időre ki akarják tolni a magyar–NSZK kapcsolatok rendezésének lehetőségét. Ezért a korábbi blokkfegyelem teljes fellazulását érzékelve úgy gondolta, itt az idő tesztelni, nem lehet-e ebben a korábbinál láthatóan sokkal zavarosabb helyzetben elérni a menetrend Magyarország számára kedvező módosítását. Az MSZMP PB-vita végén kifejtette, hogy „abban a fázisban voltunk, hogy a lengyelek újra mondják, hogy: ha ratifikálják, felveszik a kapcsolatot. S mi nem véletlenül, a másik két kocsit is rákapsoltuk. A lengyeleknek van nagy vitás kérdésük, de a ratifikálással megoldják, a bolgároknak nincs és nincs mire várni.”⁵⁶ Kádár ezért a VSZ PTT ülésén azt javasolta, hogy közvetlenül a ratifikálás után – vagyis nem várva meg a csehszlovák–NSZK megállapodást és az NDK elismerését – újra össze kell hívni a VSZ PTT ülést, és ott döntést kell hozni Bulgária, Lengyelország, Magyarország és az NSZK közötti kapcsolatok rendezéséről. Fő érvként azt hozta fel, hogy a müncheni egyezmény körüli vita láthatóan sokáig el fog tartani, viszont az NSZK-nak valamit mégis adni kell a ratifikációért cserébe. Kádárnak lehetett egy titkos motívuma is ebben a képlékeny helyzetben, a Politikai Bizottság ülésén ugyanis a következő rejtélyes megjegyzést tette a müncheni egyezményről: „Ez magyar oldalról sem egyszerű. A müncheni szerződés annullálása Magyarországot is érinti. De ezt nem említi senki, el is felejtik az emberek.”⁵⁷ Mint ismeretes, 1938-ban, a müncheni egyezmény után a német–olasz döntőbíróóság által létrehozott 1. bécsi döntés Magyarországnak ítélte Dél-Szlovákia döntő többségben magyar lakosságú területeit, amelyeket egy igazságos békeszerződés már az első világháború után sem szakított volna el Magyarországtól. Kádár logikusan párhuzamot vont az NSZK érvelése és a magyar helyzet között, mivel a döntően németek által lakott Szudéta-vidék Németországnak ítéltése a müncheni egyezményben szintén az etnikai elv figyelembevételével történt, így – függetlenül annak tragikus következményeitől – igazságosnak tekinthető. A csehszlovák követelés – miszerint az NSZK ismerje el, hogy a müncheni

56 MOL 288. f. 5/573. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. február 1-jei ülésén.

57 Uo.

egyezmény *kezdetől fogva* érvénytelen – elfogadása Bonn részéről így nem kevesebbet jelentett, mint az etnikai elv alapján történelmileg is igazságosnak tekinthető 1938-as döntés „önkéntes” megtagadását és igazságtalannak minősítését. A prágai igény magyar támogatása tehát implicit módon a magyar területi követelésekről való végleges lemondást is jelentette. S noha a magyar vezetés nyilvánosan sohasem vetett fel ilyen igényeket, a magyarlakta területekről való végleges lemondás nem volt kisebb trauma számukra sem, mint a németeknek beletörődni a Potsdamban Lengyelországnak ítélt, valamint a szudétanémet területekről való lemondásba. Különösen, mivel a németeket ezekről a területekről a második világháború után a szövetséges nagyhatalmak jóváhagyásával kitelepítették, a szlovákiai magyarok viszont zömmel szülőföldjükön maradtak.⁵⁸

Az igazságosság és a szövetségesi lojalitás konfliktusát Kádár János ekkor még csak a megszokott módon tudta kezelni: a „kisebbik rossz” típusú döntésbe való kényszerű beletörődéssel. Egészen más nemzetközi környezetben, 1989 nyarán a hasonlóan súlyos dilemmát felvető keletnémet menekültkérdés megoldása során a két német állam „vitájában” az akkori magyar vezetés végül, hosszas vívódás után, nyíltan az NSZK oldalára állt.⁵⁹

Kádár láthatóan elemében volt a VSZ PTT prágai ülésén, mivel – korábbi, teljesen defenzív és ultralojális magatartásával szöges ellentétben – a kérdés kedvező megoldására rögtön egy B tervet is előadott. Elmondta, milyen fontosnak tartja, hogy az NDK-t a NATO-országok is mielőbb elismerjék, s rögtön tudott is ilyen konkrét hajlandóságról: a közelmúltban Budapesten tárgyaló francia külügyminiszter felvetette, hogy Franciaország hajlandó lenne elismerni az NDK-t, ha Magyarország cserébe felvonná a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. Az európai biztonsági és együttműködési konferencia előkészítésével kapcsolatban Kádár a következőket mondta: egyetért azzal, hogy újabb széles körű kampányt kell indítani a nyugat-európai országok meggyőzése érdekében, hogy a konferenciára még 1972-ben sor kerülhessen.

Ennek érdekében fel kell használni a meglévő és ezután kiépítendő bilaterális kapcsolatokat. Támogatni kell a finn kezdeményezést a Helsinkiben tartandó nagykövetségi szintű előkészítésre, és már most meg kell állapodni abban, hogy a VSZ országainak helsinki képviselői vagy különmegbízottai mikor keressék meg a finn kormányt a sokol-

58 A szlovákiai magyarok egy részének második világháború utáni kitelepítéséről és a csehszlovák kormány által kieroszakolt lakosságcsere történetéről lásd legújabbban Romsics (2006) 125–138. A magyar–román viszonyról és az erdélyi kérdéstről lásd Földes (2007).

59 Lásd bővebben: Békés (2004a) 314–317.

dalú konzultáció kérdésében. A VSZ országainak igyekezniük kell, hogy a biztonsági értekezlet minden lényeges kérdésében mielőbb kidolgozott közös álláspontjuk legyen. Legyenek tervek arra, milyen szinten képviselhetik magukat az előkészítő tárgyalásokon és magán az értekezleten. Állást kell foglalni a konferencia napirendjének kérdésében, figyelembe véve a nyugati országok elfogadható javaslatait is. Célszerű lenne kidolgozni a fegyverzet és a csapatok csökkentésével kapcsolatos katonai és katonapolitikai kérdéseket. Mindemellett – hangsúlyozta Kádár – intenzívebbé kell tenni az európai gazdasági, kereskedelmi, műszaki-tudományos és kulturális együttműködéssel kapcsolatos javaslatok kidolgozását. Foglalkozni kell az emberi környezet védelmével összefüggő együttműködés konkrét kérdéseivel is. A később kulcsfontosságúvá vált „harmadik kosár”⁶⁰ kapcsán pedig arra figyelmeztetett, hogy nem szabad a NATO-országoknak átadni a terepet az eszmék és információk fokozatos cseréje, valamint a turistaforgalom növelésének kérdésében sem. Külön felhívta a figyelmet arra, hogy az állami kapcsolatok fejlesztése mellett a társadalmi szerveket is vonják be a biztonsági konferencia gondolatának népszerűsítéséért folytatott kampányba – többek között a keleti és nyugati szakszervezeti szövetségek közötti együttműködésre utalt, és megemlítette, hogy e téren fontos esemény lesz az európai polgármesterek 1972 őszére Budapestre összehívott értekezlete is.

A VSZ PTT prágai ülését követően a szovjet blokkban is felgyorsultak az európai biztonsági és együttműködési értekezlet előkészítésének munkálatai. A magyar vezetés kezdettől fogva az európai gazdasági együttműködés kérdésének tulajdonított kitüntetett szerepet, hiszen Magyarország ezen a területen remélhette a legtöbb nyereséget egy sikeres összeurópai konferencia eredményeként. Ennek megfelelően már 1970 áprilisában gazdasági szakértői értekezletet tartottak Budapesten, 1971 októberében pedig az addigi konzultációk alapján elkészült egy részletes összefoglaló, amelyet eljuttattak a VSZ tagállamainak. A Külügyminisztériumban 1972 februárjában már részletesen kidolgozott irányelvek készültek *Az összeurópai gazdasági együttműködés lehetőségei* címmel. Ebben a 26 oldal terjedel-

60 Az értekezlet napirendjén négy fő témakör szerepelt: 1. a biztonságra vonatkozó kérdések, 2. a gazdasági, műszaki és környezeti együttműködés kérdései, 3. az emberi kapcsolatok, kulturális csere és az információ áramlása, 4. a konferenciát követő intézkedések. Valójában csak az első három témakör megvitatására alakult ún. nagy bizottság, amelyet 12 albizottság segített a munkában. A „kosár” elnevezés az elnökségi asztalon elhelyezett javaslatgyűjtő papírkosarak alapján terjedt el a konferencián és azt követően. Lásd Dunay–Gazdag (1995) 26–27.

mű írásban sok figyelemre méltó felvetés mellett az egyik legfontosabb javaslat az volt, hogy az európai gazdasági együttműködésért felelős szerv, megfelelő átalakítás után, az Európai Gazdasági Bizottság legyen.⁶¹ A szovjetek ugyanakkor – és ezt Budapesten is jól tudták – mindvégig határozottan el-leneztek, hogy ez a szerintük nyugati dominanciájú nemzetközi szervezet a konferencia utáni időszakban fontos szerepet kapjon.

Puja Frigyes, a külügyminiszter első helyettese 1972. márciusi moszkvai konzultációja során számos javaslatot tett a munka meggyorsítása érdekében: a mielőbbi VSZ-konzultáció megtartását, szakértői munkacsoportok felállítását (például az emberek és információk szabad áramlása területén), valamint a biztonsági értekezlet céljairól és napirendjéről az 1969. októberi prágai és 1970. júniusi budapesti külügyminiszteri értekezleteken elfogadott, de már el-avult dokumentumok revízióját és új javaslatok elfogadását. Puja sürgette a gazdasági együttműködésről korábban Budapesten megkezdett konzultáció folytatását és ebben a témában a szovjet álláspont kidolgozását. Mint elmond-ta, erre azért lenne mielőbb szükség, hogy a nyugati országokkal időközben intenzíven folytatott tárgyalásokon a magyar fél a VSZ közös álláspontját ki-fejthesse.⁶²

A magyar Külügyminisztériumban 1972 folyamán már intenzív munka folyt az európai biztonsági és együttműködési konferencia előkészítése ügyé-ben. Az év nyarán a minisztériumban olyan elképzelés is megfogalmazódott, hogy ha a nyugati államok időhúzási taktikája miatt nem következik be kívá-natos mértékű előrehaladás az értekezlet előkészítésében, Magyarország egy-

oldalúan adjon ki egy memorandumot, hogy a magyar diplomácia nyugati or-szágokkal addig folytatott tárgyalásai eredményeit közzétéve haladást pró-báljon meg elérni.⁶³

A Varsói Szerződés tagállamai veze-tőinek 1972. július 31-i krími csúcsta-lálkozóján Brezsnyev igyekezett elejét venni, hogy a német kérdésben itt is a januári prágai VSZ PTT ülésen ta-pasztalthoz hasonló kaotikus állapotok alakuljanak ki. Bevezető és egyben iránymutató beszédében rögtön leszö-gezte, hogy a szovjet–NSZK és a len-gyel–NSZK szerződés időközben meg-

61 MOL XIX-J-1-j (Európa TÜK) 112. d. (1972) 00709/1-1972. Az összeurópai gazdasági együttműködés lehetőségei. Előterjesztés a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága részére, 1972. február 24.

62 MOL XIX-J-1-j (SZU TÜK) 95. d. (1972) 001190/14-1972. Feljegyzés Puja Frigyes moszkvai konzultációjához, 1972. február 17.

63 MOL XIX-J-1-j (Európa TÜK) 112. d. (1972) 00607-1972. Feladatok az európai biztonsági értekezlet előkészítésében, 1972. június 2.

történt ratifikálása ugyan örvendetes fejlemény, ám az öröm még korai, az NSZK-t ugyanis csak további egységes fellépéssel lehet újabb engedményekre kényszeríteni. Ezért minden érdemi vita megelőzése érdekében kifejtette: „Ha valamennyi szocialista ország már a közeli napokban felvenné a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val, ez tulajdonképpen azt jelentené, hogy gyengítjük, sőt elveszítjük a bonni politika befolyásolásának egyik fontos eszközét. Ez csak bonyolítaná a csehszlovák és német elvtársak álláspontját azokon a tárgyalásokon, amelyeket most folytatnak az NSZK-val.”⁶⁴ Vagyis ekkor formálisan a lengyelek által korábban kiharcolt külön engedélyt is visszavonta – más kérdés, hogy később egy újabb szovjet–lengyel különalku eredményeként Lengyelország 1972 őszén mégis felvette a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val.

Brezsnyev figyelmeztetése leginkább Kádárnak szólt, aki Prágában éppen azt javasolta, hogy a két szerződés ratifikálása után Lengyelország, Magyarország és Bulgária egy időben létesítsen diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. Kádár multilaterális fórumokon sohasem vállalt konfrontációt a szovjet vezetéssel, ezért – megértve, hogy eredeti javaslata ezen a tanácskozáson biztosan nem fog támogatásra találni – újabb trükköt talált ki. Látván, hogy Brezsnyev Lengyelországot is visszavonulásra kényszerítette, látszólag mellé állt, és kifejtette: az NSZK-val szemben együttes fellépés kell a következő hónapokban, mert „négy több, mint három” és „ha kevesebben leszünk, az nem ugyanazt adja”.⁶⁵ Egyben azonban megint határidőt is szabott, azt sürgette, hogy november 22-ig, a helsinki multilaterális előkészítő tárgyalások megkezdéséig dőljön el a dolog, addigra próbálják meg együttes erővel meggyőzni az NSZK-t, hogy engedjen a VSZ követeléseinek. A lengyeleknek konkrétan azt javasolta, mondják azt, hogy igen, fel fogjuk venni a diplomáciai kapcsolatot, ahogyan ígértük, de húzzák az időt, amíg csak lehet. Kádár nyílt fellépése a lengyel kivételezett helyzet ellen akár revánsnak is tekinthető azért a súlyos és el nem feledett sérelemért, amit a magyar vezetés annak idején, 1967 februárjában, a varsói diktátum kényszerű elfogadásakor Lengyelország és az NDK részéről elszenvedett.

Kádár a csehszlovákoknak és a keletnémeteknek is adott jó tanácsot: azt javasolta, hogy a tárgyalások során a lényegyet tekintve ne engedjenek, de keressenek olyan formulát, amely segíti a kapcsolatok rendezését, vagyis legyenek az addiginál rugalmasabbak. Honnecker felvetését viszont, hogy az NDK ENSZ-tagsága legyen a többi

64 MOL 288. f. 5/587. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. augusztus 2-i ülésén.

65 Uo.

szocialista ország és az NSZK közötti kapcsolatok rendezésének feltétele, elutasította.

Kádár az általános nemzetközi helyzetről szólva határozottan úgy foglalt állást, hogy bármi történik is az NSZK-ban – vagyis ha netán az ellenzék győző az ősszel esedékes előrehozott választásokon –, az eddigi eredményeket már nem lehet visszacsinálni, vagyis lényegében az SPD veresége esetén is érvényben marad majd az NSZK keleti politikája. Ennek a határozott pozitív állásfoglalásnak különösen az adott jelentőséget, hogy bár Brezsnyev is alapvetően optimistán értékelte a helyzetet, beszédében azért nem zárta ki a visszarendeződés esélyét, jelezve, hogy az viszont a hidegháborúhoz való visszatérést jelentené. Kádár tehát ezen a ponton, ha csak implicit módon is, felülbírált a szovjet álláspontot, és az enyhülés folyamatát visszafordíthatatlannak minősítette.

Kádár a krími találkozón még egy fontos dologra hívta fel a figyelmet: az akkoriban a két Korea által aláírt megállapodás a két ország békés egyesítéséről európai kontextusban komoly problémát jelenthet, mivel az „egy országban két politikai rendszer” alapelv érvényesítése nem tekinthető marxista megoldásnak, „mert ha ezt lefordítanánk német nyelvre, úgy Honecker elvtárs esetleg ezt nem írná alá, Barzel és Brandt viszont azonnal aláírnának egy ilyen megállapodást”.⁶⁶

A nyár folyamán szovjet részről is felgyorsultak az összeurópai konferencia előkészítésével kapcsolatos munkálatok. A Varsó Szerződésben ekkor kezdett kialakulni a helsinki folyamat alatt mindvégig működő sajátos politikai egyeztető mechanizmus, amely a többoldalú konzultációkat igyekezett a rendszert devians román magatartás kikapcsolásával megoldani. Ennek az egyik, Moszkva által szorgalmazott és gyakran alkalmazott módszere a szovjet részről egy időben folytatott kétoldalú tárgyalások gyakorlata volt. Ennek jegyében a magyar Külügyminisztériumnak N. N. Szikacsov, a szovjet külügyminisztérium főosztályvezetője adta át 1972. augusztus 24–25-i budapesti látogatása alkalmával azt a három dokumentumot, amelyet véleményezés céljából küldtek meg a „szorosán együttműködő” – vagyis a Románia nélkül egyeztető – testvérpártoknak. A dokumentumok a következők voltak: 1. a helsinki előkészítő értekezlet záróközleményének tervezete, 2. egy „Általános Nyilatkozat az európai biztonság alapjairól és az európai államok közötti kapcsolatok elveiről” és 3. egy határozat a Konzultatív Bizottság felállításáról. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1972. szeptember 5-i ülésén tárgyalta az ügyet, ahol a

66 MOL 288. f. 5/587. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. augusztus 2-i ülésén.

tervezeteket elfogadták, egyúttal az Általános Nyilatkozathoz a következő kiegészítéseket javasolták:

Az európai államok közötti gazdasági együttműködéssel foglalkozó részt egészítsék ki azzal, hogy az együttműködés keretében erőfeszítéseket kell tenni az európai országokat közösen érintő gazdasági feladatok együttes megoldásának kidolgozására. Ilyenek lehetnek: az energiahiány megszüntetése, az energiarendszerek összekapcsolása, az európai vízi utak összekötése stb.

A kulturális együttműködés problémáit olyan pozitív megfogalmazásban kellene előterjeszteni, amely sokoldalú együttműködési készségünket hangsúlyozva a nyugatiak által szorgalmazott „emberek, eszmék, információk szabad áramlása” követelésnek elébe megy, és semlegesíti.

A bevezető részben érinteni lehetne a leszerelés szükségszerűségét, és a nyilatkozati részben célszerű lenne kiegészíteni a leszereléssel foglalkozó részt az Európában állomásozó idegen és nemzeti haderő csökkentésének kérdésével. Utalni lehetne az ebben a kérdésben folytatandó különmegbeszélésekre. Egy ilyen utalás több európai semleges és NATO-államot kielégítene, és elfogadhatóvá tenné számukra a szocialista elgondolásokat.

A nyilatkozatban utalni kellene azokra az eredményekre, amelyeket az európai biztonság megszilárdításában az európai népek már elértek. Említeni lehetne a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződést, a Nyugat-Berlinről szóló négyhatalmi megállapodást, esetleg a Szovjetunió és Franciaország, illetve az USA közötti együttműködést célzó megállapodásokat és a két Németország közötti tárgyalásokat.⁶⁷

Közvetlenül a helsinki multilaterális előkészítő tárgyalások megkezdése előtt, 1972. november 15-én Moszkvában konzultációt tartottak a VSZ külügyminiszter-helyettesei számára, amelyen Nagy János vett részt. A magyar képviselő az értekezleten három taktikai javaslatot terjesztett elő: 1. ha a nyugatiak erőltetik, a VSZ-tagállamok járuljanak hozzá a környezetvédelmi kérdések önálló napirendi pontként való szerepeltetéséhez, 2. az eszmék szabad áramlása témakörét először utasítsák el, ha azonban a nyugatiak ezt a tanácskozás elhúzására akarják felhasználni, akkor a második napirendi pont címét ki lehetne egészíteni egy általánosan fogalmazott félmondatral, 3. a szocialista delegációk között a konzultációkon túl alakuljon ki ésszerű munkamegosztás.

1972. november 27. és december 1. között szovjet állami és pártdelegáció tárgyalt Magyarországon. Kádár és Brezsnjev tárgyalásain a magyar veze-

67 MOL 288. f. 5/590. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. szeptember 5-i üléséről.

tő újra szóba hozta az NSZK-val való diplomáciai kapcsolatok problémáját, jelezve, helyesnek tartja, hogy Lengyelország időközben felvette a kapcsolatokat Bonn-nal. Mivel, mint láttuk, alig néhány hónapja még határozottan ellenezte ezt a lépést, a támogatás utólagos hangoztatásának célja alighanem az volt, hogy legalább a még folyamatban lévő csehszlovák–nyugatnémet tárgyalásokkal kapcsolatban sikerüljön kieszközölni, hogy Magyarországnak ne kelljen a folyamat végét kívárnia: „Nem célszerű a magyar–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatok felvételét túlságosan elhúzni, mert egy ilyen eljárás ellenkező hatást válthat ki.”⁶⁸ Brezsnyev a felvetésre nem reagált, viszont a nemzetközi helyzet általános elemzése során azzal lepte meg vendéglátóját, hogy nyomatékosan kifejtette: az enyhülés terén elért eredmények ellenére „nagy figyelmet kell szentelni a Varsói Szerződés védelmi erejének fokozására. Fokozni kell az európai szocialista országok nemzeti fegyveres erőinek védelmi képességét, modern haditechnikával való ellátását, mert e téren lemaradás van. A haza védelme a Szovjetunióban első számú politikai kérdés, és ennek megfelelően az anyagi eszközök hovaforchtásánál is elsőbbséget élvez minden mással szemben.”⁶⁹ A csupán egy hónappal később Bécsben kezdődő közép-európai csapatcsökkentő tárgyalásokról ugyan csak általánosságban esett szó a megbeszéléseken, de Kádárnak ezek után nem lehettek kétségei afelől, hogy ott a szovjet fél valójában nem tesz majd érdemi lépéseket a haderő és a fegyverzetek csökkentése érdekében. Brezsnyev megígérte, hamarosan összehívják a VSZ PTT ülését, hogy a nemzetközi helyzetről konzultáljanak (amit Kádár az év eleje óta sürgetett), ám mint ismeretes, erre végül csak mintegy másfél év múlva, 1974 áprilisában került sor.

Az 1973. januári, Moszkvában megtartott újabb külügyminiszteri találkozón a közép-európai fegyverzetcsökkentési tárgyalások kérdését, illetve az európai biztonsági és együttműködési értekezlet Helsinkiben folytatott előkészítésével kapcsolatos közös politikát tárgyalták meg. A helsinki tárgyalásokkal kap-

csolatban a legfontosabb új fejlemény az volt, hogy a miniszterek megegyeztek, hogy a második napirendi pontot ketté kell választani: az *a*) pontban foglalkoznának a kereskedelmi, gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolatokkal, a *b*) pont pedig a kulturális együttműködés, a szervezetek és emberek közötti kapcsolatok és az információk terjesztésének kiszélesítéséről szólna.⁷⁰ Erre a

68 MOL 288. f. 5/599. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. december 5-i ülésén.

69 Uo.

70 MOL XIX-J-1-j (Nem országokhoz köthető tételek TÜK) 128. d. (1973) 00455/7-1973. Jelentés a VSZ-tagállamok külügyminisztereinek 1973. január 15–16-án megtartott moszkvai értekezletéről.

módosításra a nyugati országok nyomására került sor, és a szovjet blokk tagjai ekkor még azt remélték, ezzel a taktikai engedménnyel elkerülhetik, hogy az eszmék szabad áramlásának témakörét a konferencia teljesen önálló napi-rendként tárgyalja. Mint ismeretes, ez nem sikerült, s végül kénytelenek voltak elfogadni az úgynevezett „harmadik kosarat”.

A találkozón Péter János magyar külügyminiszter a szocialista országok egységes és összehangolt fellépésének fontosságát hangsúlyozta, jelezve, hogy a jövőben jóval intenzívebb két- és többoldalú konzultációkra lesz szükség, mert az európai biztonsági értekezlettel kapcsolatban újabb és újabb kérdések merülnek fel. Arra is figyelmeztetett, hogy a kezdeményezést a VSZ-tagállamoknak kellene a kezükben tartaniuk, mert olyan jelek is tapasztalhatók, hogy a nyugati országok szeretnék azt magukhoz ragadni.

A fegyverzetcsökkentési tárgyalásokkal kapcsolatban a miniszterek kidolgozták közös álláspontjukat. Legfontosabb eleme az volt, hogy mind az előkészítő, mind pedig az érdemi tárgyalásokon minden olyan európai állam részt vehet, amely a kérdés iránt érdeklődést mutat. Ezen az értekezleten még nem került sor a fegyverzetcsökkentésre kijelölt államok megnevezésére, így ekkor még az sem merült fel, hogy Magyarország, noha földrajzi értelemben nyilvánvalóan közép-európai ország, nem vesz részt a fegyverzetek csökkentésében. Ez a kérdés a Bécsben 1973. január végén megkezdődött előkészítő tárgyalásokon sokáig a legfőbb neuralgikus pont volt, hiszen a nyugati országok elméletileg joggal elvárhatták, hogy a térség egyik legközpontibb fekvésű országa legyen része a tervnek. (Más kérdés, hogy katonai-stratégiai szempontból Magyarország Romániával és Bulgáriával együtt a VSZ déli szárnyához tartozott.) A nyugati államok ezért különösen aggasztónak találták azt a bejelentést, hogy a VSZ országai közül csak a Szovjetunió, az NDK, Lengyelország és Csehszlovákia vesz részt a fegyverzetcsökkentésben, Magyarország pedig csak abban az esetben kerülhet be ebbe a körbe, ha ellentétként Olaszország is a terv része lesz. A NATO-országok – valószínűleg nem alaptalanul – attól tartottak, egy ilyen megoldás azzal járna, hogy amennyiben sor kerülne a Csehszlovákiában állomásozó szovjet csapatok részleges kivonására, azokat Magyarország területén helyeznék el, vagyis lényegében nem vonnák ki a térségből. Ez a megoldás nem kis dilemma elé állította a magyar vezetést. Mivel a Kreml a kérdésben eltökélt volt, nem látszott sok remény arra, hogy Moszkvában meghatódnak, ha Budapesten felvetik a magyar részvétel igényét. Ráadásul a magyar vezetésnek 1972 eleje óta komoly vitája volt Brezsnyevvel a magyar gazdasági reformról és a magyarországi belpolitikai fejlődésről, ami valójában komoly szovjet elmarasztalást jelentett a nemkívánatos, a szovjetek

szerint a kapitalizmus irányába mutató jelenségek miatt. Emellett Kádár 1972 decemberében – mint láthattuk – magától Brezsnyevtől értesült róla, hogy a fegyverzetcsökkentési tárgyalásokon, legalábbis rövid távon, érdemi eredményekre nem lehet számítani, valójában az európai biztonsági értekezlet sikere érdekében van szükség rájuk.

Kádár maga már állt hasonló dilemma előtt: 1958-ban Hruscsov felajánlotta, hogy a Romániából történő csapatkivonásokkal párhuzamosan Magyarországról is távozhatnak a szovjet fegyveres erők. Kádár ezt az akkori, az 1956-os forradalom után még korántsem stabil belső helyzet konszolidálása szempontjából korainak tartotta, így az ajánlatot elutasította. Akkor az ajánlat persze titokban maradt (így a forradalmat leverő Kádár bűnlajstromát a társadalom nem tudta ezzel a súlyos tétellel bővíteni), s ez az elszalasztott történelmi lehetőség még ma sem közismert.⁷¹ 1973-ban azonban más volt a helyzet, hiszen a NATO 1972. november 15-i jegyzékében foglalt javaslat Magyarország bevonásáról széles körben ismertté vált. Így a magyar vezetés számára nem kis feladatot jelentett annak megmagyarázása, hogy az országnak az egyre inkább enyhülő nemzetközi helyzetben miért *nem érdeke* a katonai kiadások csökkentése és a szovjet csapatok legalább részleges kivonása.

A Helsinkiben folytatott előkészítő tárgyalások során Magyarország a magyar külpolitika fő alapelvét, a konstruktív lojalitást⁷² alkalmazva aktívan vett részt a munkában, folyamatosan egyeztetve a szovjetekkel és a többi VSZ-tagállammal. A magyarok, a románokéval éppen ellentétes taktikát folytatva, a legkevésbé sem törekedtek látványos fellépésekre, hanem többnyire csendben, de rugalmasan és hatékonyan igyekeztek a két tábor között közvetíteni. A nyugati államokkal folytatott tárgyalásokon a VSZ álláspontját propagálták, a szovjet blokkon belül pedig az elfogadhatónak tekintett nyugati javaslatokat próbálták meg „eladni”. Ennek megfelelően a külügyminiszter-helyettesek 1973. május 21–22-én Moszkvában megtartott értekezletén Puja Frigyes hangsúlyozta, hogy Helsinkiben végig nagyon komoly vitákra kell számítani, viszont sietni nem szabad, mert az nem hozza meg a várt eredményt. Helyette azt ajánlotta, hogy a szocialista országok folyamatosan folytassanak kétoldalú megbeszéléseket a Közös Piac országaival és a semlegesekkel, mert álláspontjuk befolyásolásának ez a leghatékonyabb módja.

71 Bővebben lásd Békés (2003).

72 A korszak magyar külpolitikájáról lásd

Békés (2004c).

MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI BIZTONSÁGI ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉSI ÉRTEKEZLET, 1973–1975

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet 1973 júliusában Helsinkiben megtartott első szakaszának⁷³ kezdete előtt az MSZMP PB és a kormány közösen irányelveket fogadott el a magyar külügyminiszter felszólalásához. A dokumentum szerint a magyar álláspontnak a következő fő kérdésekre kellett koncentrálnia. Elsősorban az európai békével és biztonsággal összefüggő, tehát a napirend első és negyedik pontjában érintett kérdésekkel kell foglalkozni. Ki kell emelni Magyarország érdekeltségét a nemzetközi viszonyok enyhülésében, a nemzetközi együttműködés fokozásában. Értékelni kell a biztonsági konferencia előkészítésének jó hatását a nemzetközi légkör megváltozásában.

A gazdasági együttműködéssel kapcsolatban a kereskedelmi diszkrimináció eltörlését kell szorgalmazni, s meggyőzően bizonyítani, hogy az összeurópai összefogást igénylő tervek kidolgozása és kivitelezése milyen nagy jelentőségű a kontinens népei életszínvonalának további emelésében. A különböző rendszerű országok közötti ipari együttműködés biztosabb garancia az új feszültségek ellen, mint az egyszerű kereskedelmi kapcsolat. Erre vonatkozóan ismertetni kell a magyar tapasztalatokat.

A napirend harmadik pontját illetően a kulturális és nevelési kapcsolatokra kell helyezni a hangsúlyt, bizonyítva, hogy a szocialista országok kultúrájának, az ifjúság nevelésében elért eredményeinek megismerése más társadalmi rendszerű országoknak is nyújthat hasznos tapasztalatokat.

A dokumentum végül hangsúlyozta, hogy a nemzetközi kapcsolatokból a hidegháború minden maradványát ki kell irtani. Az emberi kapcsolatok terén magyar adatokkal is bizonyítani kell a szocialista országok eredményeit, s hogy ezek az államok minden vonatkozásban támogatják a szervezetek és emberek közötti kapcsolatok bővítését, továbbá jelezni kell, hogy a Varsói Szerződés országai eddig is jelentős szerepet játszottak a hidegháborús feszültség csökkentésében.⁷⁴

A VSZ PTT következő ülését – noha Brezsnyev többször ígéretet tett rá, hogy még 1972-ben megtörténik – végül csak 1974 áprilisában hívták össze Moszkvába. Az ülésen Kádár, csatlakozva Brezsnyevhez, meglelégedéssel konstataálta, hogy a német kérdés rendezése terén a szocialista országok lényegében mindent elértek, amit akartak, s ezt az egységes fellépésnek köszönhe-

73 A helsinki folyamatról általában lásd Dunay–Gazdag (1995).

74 MOL 288. f. 5/613. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1973. június 19-i üléséről.

tik. Kifejtette, hogy a nemzetközi helyzetben döntő fordulat ment végbe az enyhülés irányában, és annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a békés egymás mellett élés történelmileg feltartóztathatatlan folyamat. A nyugati országokban azonban az utóbbi időben aktivizálódtak az enyhülés ellenfelei, ezért folyamatos küzdelmet kell folytatni az eredmények megőrzéséért. Mivel a nyugati országok képviselői időről időre újból felvetették, hogy a bécsi haderő-csökkentési tárgyalásokon Magyarország megfigyelői státusból a csökkentés körébe eső országok csoportjába kerülhet át, a szovjetek megnyugtatósára Kádár fontosnak tartotta megerősíteni, hogy a magyar álláspont változatlan, vagyis csak Olaszország bekapcsolása esetén lehet szó Magyarország részvételéről. Kádár, nyilván tudva az időközben megszületett szovjet–román megegyezésről, felújította korábbi javaslatát a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozására.⁷⁵ Hosszú éveken át fenntartott vétóját feladva Ceaușescu most hozzájárult a testület megalakításához – igaz, erre valójában csak 1976-ban került sor.

Az EBEÉ helsinki záróokmányának aláírására 1975 augusztusában összehívott csúcstalálkozón elhangzott beszédek közül minden bizonnyal Kádár Jánosé volt az egyik legfigyelemreméltóbb. A szovjet blokk országainak vezetői közül az európai együttműködés témakörén túlmenően Kádár beszélt a legrészletesebben a harmadik kosár tartalmáról, így azt a korabeli nyugati sajtó is elismerően idézte. Beszédének mintegy harmadát szentelte a kulturális együttműködés, az információk cseréje témakörének, vagyis a harmadik kosár tartalmának, mégpedig kifejezetten pozitív értelemben. Az emberek közötti kapcsolatok, a külföldi utazások könnyítése terén pedig Magyarország érdekeltségét olyan adatokkal illusztrálta, amelyek az adott körülmények között valóban meggyőzően hangozhattak: elmondta, hogy a tízmilliós lélekszámú Magyarországra évente több mint nyolcmillió látogató érkezik, és hárommilliónál több magyar állampolgár utazik külföldre.

Kádár beszédének egy másik meglepő vonulata a magyar nép európai köztudásának hangsúlyos kifejtése volt, arra pedig korábban nem volt példa, hogy magyar kommunista vezető a Trianon-szindrómát nyilvánosan szóvá tegye, ahogyan Kádár tette, kifejtve, hogy Magyarország területe az első világháború után korábbi területének egyharmadára csökkent.⁷⁶ Kijelentésének különös hangsúlyt adott az a tény,

75 MOL 288. f. 5/635. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1974. április 23-i ülésén.

76 Kádár beszédét lásd Kádár J. (1985) 193–198. Az EBEÉ záróokmányának szövegét Kádár János beszédével együtt nem sokkal később a Kossuth Kiadó adta ki 100 ezer példányban.

hogy mindenki tudta: a Magyarországtól elszakított területek legnagyobb része négy szomszédos – ekkor szocialista – országhoz került, s közülük három VSZ-tagállam. Kádár ekkor, a nagy nyilvánosság előtt meglegedett az önmagukban is beszédes tények felemlegetésével, három évvel korábban, 1972 februárjában azonban Brezsnyevnek részletesen elmagyarázta azt is, hogy Magyarország gazdasági helyzete, a gazdaság nyitottsága, nagyfokú külkereskedelemre utaltsága szoros összefüggésben van a trianoni békeszerződés okozta súlyos területvesztéssel. A magyar vezetés számára tehát az európai status quo, azaz a fennálló határok véglegesítésére törekvő szovjet politika támogatása komoly áldozatokat és történelmi lemondást jelent. Mindezért cserébe Kádár több nagyvonalúságot kért a szovjet vezetéstől a magyar gazdasági igények támogatása terén.⁷⁷

A magyar vezetés nem tétlenkedett a helsinki egyezmény aláírása után sem. Miközben a legtöbb testvérpárt elsősorban az európai status quo *de jure* megerősítését jelentő, fényes stratégiai győzelemként ünnepelte a történeteket, az MSZMP Politikai Bizottsága már a testület 1975. augusztus 12-i ülésén részletes határozatot hozott a záróokmány aláírásából Magyarországra háruló kötelezettségek mielőbbi teljesítésére.⁷⁸ A határozat abból indult ki, hogy a záróokmányban foglaltak alkalmazását illetően Magyarország kifejezetten kedvező pozícióban van, tehát a magyar kormány „aktívan és offenzívan” léphet fel a kelet–nyugati kétoldalú kapcsolatok terén. A határozat szerint intézkedni kell róla, hogy az állami szervek dolgozzanak ki javaslatokat a gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztésére a nyugati államokkal, és azonnal meg kell kezdeni a felkészülést az 1977 júniusában Belgrádban kezdődő tanácskozássorozatra is. A határozatot ezúttal valóban tettek követték, és a magyar kormány 1976-ban – a szovjet blokkból egyedül – 19 nyugati ország, köztük az Egyesült Államok részére juttatott el olyan javaslatcsomagot, amelyben a bilaterális politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok intenzív fejlesztését szorgalmazta.⁷⁹

Helsinki után egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a szovjet blokkban Magyarország lett a biztonsági konferencia és az időközben kibontakozott enyhülés első számú haszonélvezője. A nyitott gazdaságú ország számára ugyanis kulcsfontosságú volt – és egyre inkább létkérdéssé vált – a nyugati kapcsolatok zavartalan fejlesztése, amihez a helsinki folyamat sikere kiváló lehetőséget te-

77 Kalmár (2007) 106.

78 MOL 288. f. 5/670. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1975. augusztus 12-i üléséről.

79 MOL 288. f. 32/15. ő. e. (1985). A kor-szak magyar külpolitikájáról lásd Békés (2004c).

remtett. Másfelől viszont a nyugati oldalon Helsinki után kibontakozott emberi jogi kampány éppen Magyarországot érintette a legkevésbé, sőt a folyamatos összehasonlítás felértékelte a magyarországi viszonyokat. A nyugati elvárások ugyanis – különösen a kezdeti időszakban – valójában meglehetősen korlátozottak voltak: a politikai foglyok szabadon bocsátását, a liberális családegyesítési politikát és a zsidó kivándorlás engedélyezését kérték számon a szovjet és a kelet-közép-európai kommunista vezetőkön. Ezek ugyan számos országnak komoly problémát jelentettek, a magyar vezetés azonban viszonylag könnyen tudta őket teljesíteni.⁸⁰ A helsinki folyamat kiteljesedése ugyanakkor nem kevesebbet jelentett, mint *Európa virtuális egyesítésének* lehetőségét, melynek során az európai status quo fenntartása és hosszú távú elismerése mellett a cél a civilizált viszonyok megteremtése volt Európa keleti és nyugati fele között. Ez a felismerés ekkortól a magyar külpolitika egyik vezérfonalává vált, és alapvetően meghatározta az ország nemzetközi kapcsolatait – egészen a rendszerváltásig.

80 A helsinki folyamat magyarországi határsáról lásd Békés (2006).

az ország nemzetközi kapcsolatait – egészen a rendszerváltásig.

HIVATKOZÁSOK

AAPD (1969)

Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland. 1969. Institut für Zeitgeschichte, Hrsg.: Hans-Peter Schwarz, Helga Haftendorn, Klaus Hildebrand, Werner Link, Horst Möller, Rudolf Morsey. München, 2000, Oldenbourg.

AAPD (1970)

Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland. 1970. Institut für Zeitgeschichte, Hrsg.: Hans-Peter Schwarz, Helga Haftendorn, Klaus Hildebrand, Werner Link, Horst Möller, Rudolf Morsey. München, 2001, Oldenbourg.

AAPD (1971)

Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland. 1971. Institut für Zeitgeschichte, Hsg.: Hans-Peter Schwarz, Helga Haftendorn, Klaus Hildebrand, Werner Link, Horst Möller, Rudolf Morsey. München, 2002, Oldenbourg.

AAPD (1973)

Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland. 1973. Institut für Zeitgeschichte, Hsg.: Hans-Peter Schwarz, Helga Haftendorn, Klaus

Hildebrand, Werner Link, Horst Möller, Rudolf Morsey. München, 2004, Oldenbourg.

Bange (2004)

OLIVER BANGE: *Ostpolitik und Détente: Die Anfänge 1966–1969*. Habil. MS. Mannheim.

Békés (2003)

BÉKÉS CSABA: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi bétköznepok. Tanulmányok a Kádár-rendszer átalakulásának időszakáról*. Budapest, 1956-os Intézet, 9–54.

Békés (2004a)

BÉKÉS CSABA: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjtüzében, 1945–1990*. Budapest, Gondolat.

Békés (2004b)

BÉKÉS CSABA: Magyarország és az európai biztonsági konferencia előkészítése, 1965–1970. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 291–309.

Békés (2004c)

BÉKÉS CSABA: Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989. In Gazdag Ferenc–Kiss J. László (szerk.): *Magyar külpolitika a 20. században*. Budapest, Zrínyi, 133–172.

Békés (2006)

BÉKÉS CSABA: A helsinki folyamat és a magyar külpolitikai gondolkodás. In Pritz Pál (szerk., Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével): *A magyar külpolitikai gondolkodás a XX. században. A VI. Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) szimpóziumának anyaga*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

Békés (2008a)

BÉKÉS CSABA: Kádár János és a prágai tavasz. *Beszélő*, 2008. 7–8. 97–115.

Békés (2008b)

CSABA BÉKÉS: The Warsaw Pact and the Helsinki Process, 1965–1970. In Wilfried Loth–Georges–Henri Soutou (eds.): *The Making of Détente: Eastern and Western Europe in the Cold War, 1965–75*. London and New York, Routledge, 201–220.

Békés–Byrne–Rainer (2002)

CSABA BÉKÉS–MALCOLM BYRNE–JÁNOS M. RAINER (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. The National Security

Archive Cold War Readers. Budapest–New York, Central European University Press.

Békés–Locher–Nuenlist (2005)

CSABA BÉKÉS–ANNA LOCHER–CHRISTIAN NUENLIST (eds.): *The Records of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers*. Introduction by Csaba Békés, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, web site: www.isn.ethz.ch/php.

Deletant (é. n.)

DENNIS DELETANT: *New Evidence on Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989*, Cold War International History Project e-Dossier No. 6. www.cwihp.si.edu.

Dunay–Gazdag (1995)

DUNAY PÁL–GAZDAG FERENC (szerk.): *A helsinki folyamat: az első húsz év. Tanulmányok és dokumentumok*. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutató Intézet–Magyar Külügyi Intézet–Zrínyi.

Földes (2007)

FÖLDES GYÖRGY: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989*. Budapest, Napvilág.

Horváth (2009)

HORVÁTH ISTVÁN: *Az elszalasztott lehetőség. A magyar–német kapcsolatok, 1980–1991*. Budapest, Corvina.

Horváth–Németh (1999)

HORVÁTH ISTVÁN–NÉMETH ISTVÁN: ... *és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység, 1945–1990. Legenda és valóság*. Budapest, Magvető.

Jarzabek (2008)

WANDA JARZABEK: *Hope and Reality: Poland and the CSCE, 1964–1989*, CWIHP Working Paper No. 56, Washington, May 2008.

Kádár B. (1986)

KÁDÁR BÉLA: Magyarország gazdasági kapcsolatai az NDK-val és az NSZK-val. *Külpolitika*, 1986. I. 18–33.

Kádár J. (1985)

KÁDÁR JÁNOS: *Béke, függetlenség, honvédelem. Beszédek és cikkek, 1957–1985*. Budapest, Zrínyi.

Kalmár (2007)

KALMÁR MELINDA: A történeti tudat sokszínűsége. In *Mit kezdjünk vele? Kádár János (1912–1989)*. Budapest, XX. Század Intézet, 100–108.

Kiss (1976)

KISS J. LÁSZLÓ: Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsola-

tok felvételéig. A magyar–NSZK kapcsolatok egy évtizede (1963–1973).
Külpolitika, 1976. 64. 3–18.

Munteanu (2002)

MIRCEA MUNTEANU (ed.): *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989*. Vol. 1–2. Document Reader compiled for the International Conference „Romania and the Warsaw Pact”, Bucharest, 3–6 October 2002, Bucharest.

Oplatka (2008)

OPLATKA ANDRÁS: *Egy döntés története. Magyar batárnyítás–1989. szeptember 11. nulla óra*. Budapest, Helikon–Századvég.

Romsics (2006)

ROMSICS IGNÁC: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris.

Ruff (1999)

RUFF MIHÁLY: A magyar–NSZK kapcsolatok, 1960–1963. Útkeresés a doktrínák útvesztőjében. *Múltunk*, 1999. 44. 3. 3–40.

Selvage (2008)

DOUGLAS SELVAGE: The Warsaw Pact and the German Question, 1955–1970, In Mary Heiss–S. Victor Papacosma (eds.): *NATO and the Warsaw Pact. Intransigent conflicts*. Kent, Oh., The Kent State University Press, 178–192.

Ungváry (2006).

KRISZTIÁN UNGVÁRY: Ungarn und die deutsche Wiedermachtung. In Hans Günter Hockerts–Claudia Moisel–Tobias Winstel (Hrsg.): *Grenzen der Wiedermachtung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa, 1945–2000*. Göttingen, Wallstein.

A Varsói Szerződés... (1981)

A Varsói Szerződés Szervezete 1955–1980. Budapest, Kossuth.

ÉVKÖNYV XVI. 2009

UNGVÁRY KRISZTIÁN

A KÁDÁR-RENDSZER KÉMELHÁRÍTÁSA

A KERETEK

A belső elhárítás (azaz a BM III/III. csoportfőnökség és jogelődjei) viszonylag feldolgozott területével szemben¹ a kémelhárítási feladatokat ellátó III/II. csoportfőnökség működéséről alig rendelkezünk információval,² noha a kémelhárító tevékenység a III. Főcsoportfőnökség létszámán belül a belső elhárításénál is nagyobb apparátust mozgató. A III/II. csoportfőnökség története feltáratlanságának több oka is van. Bár minden jel arra mutat, hogy ezen a területen jóval kevesebb iratot semmisítettek meg, mint a III/III. csoportfőnökségnél, a fennmaradt iratoknak csak töredéke került levéltárba, zömüket ma is az „utódszerv”, a Nemzetbiztonsági Hivatal őrzi.³ A kémkedés gyanújába került

1 Az állambiztonsági kutatásokról jelenleg még nem készült teljes körű bibliográfia. A legfontosabb publikációk elérhetők az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) és az 1956-os Intézet honlapján. Az állambiztonság intézménytörténeti feldolgozását az ÁBTL munkatársai folytatják, főbb eredményeiket a *Trezor* évkönyvekben tették közzé: Gyarmati (1999, 2002, 2004). Az állambiztonság történetéről Kiszely Gábor két kötetet is publikált: Kiszely (2000, 2001). Az állambiztonság működésének vázlatos összefoglalóját saját kötetünkben is közzétettem: Ungváry–Tabajdi (2008). Fontosak és az itt tárgyalt kérdéssel függnek össze Révész Béla állambiztonság és politika összefü-

géseivel foglalkozó publikációi: Révész (2000, 2004).

2 Egyedüli összefoglaló jellegű publikációként a zárt körben terjesztett *Államellenes...* (1967) című kiadvány említhető meg. Az ebben szereplő eseteleírások azonban rendkívül tendenciózusak, és a feldolgozás egyébként is csak 1966-ig terjed. Az ipari elhárításról Germuska Pál készített tudományos jellegű feldolgozást: Germuska (2000). Volt kémelhárító tisztek közül ketten tették közzé visszaemlékezésüket: Losonczy (1990) és V. Nagy (2005); utóbbi visszaemlékezés szubjektív hangú munka, a kémelhárítás történetét illetően csak korlátozottan használható.

3 Az állambiztonsági iratok megsemmisí-

tésére lásd a Kenedi-bizottság jelentését a Miniszterelnöki Hivatal honlapján.

4 Az ÁBTL-ben csak olyan külföldiek kutathatnak korlátozás nélkül, akikre ugyanazok az adatvédelmi törvények vonatkoznak, mint a magyar állampolgárokra. USA-állampolgárok például történészként nem kutathatnak.

5 A Belügyminisztérium Kollégiumának 1953. december 8-i ülése. In Kajári (2001) 433.

magyar és külföldi állampolgárok az esetek jelentős részében nem értesültek arról, hogy ellenőrzik őket, vagy nyomozás-ellenőrzés folyik ellenük. A külföldiek ráadásul gyakran ma sincsenek abban a helyzetben, hogy a rájuk vonatkozó anyagokat a levéltárból kikérjék.⁴

Nehézséget jelent, hogy a belső elhárítás és a hírszerzés párthatározatokra felfűzhető ügyeivel szemben a kémelhárítás „története” egyes, egymással nem feltétlenül összefüggő események

láncolatából áll. A szervezet egyes részei „vonalas” módon, azaz ellenségesnek tekintett országokkal szemben felépítve, más egységei belföldi területi elven (elhárítási objektumokra osztva) működtek. Ebből adódik, hogy egységes történet csak nagyon nehezen rekonstruálható. A kémelhárítási munka dinamikáját 1956 után elsősorban a külső kémtevékenység határozta meg, a belső párthatározatok és intézkedések legfeljebb a feltárt ügyek elintézési módját befolyásolták. Az „elintézési módok” bírósági felelősségre vonás kategóriájába nem tartozó része általában eltűnik a kutató szeme elől. Az „ügynöki játszmák”, az átszervezések, a kettős ügynökök, valamint a „házon belül” – különböző, jogilag igencsak kérdéses módon – megoldott ügyek vagy nem dokumentáltak, vagy dokumentációjuk néhány esettől eltekintve nem került levéltárba.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy – a belső elhárítás ügyeivel összevetve – alig vannak adataink jelentősebb kémkedési és ezzel összefüggő lebukási ügyekről. Azt sem tudjuk, hogy az információhiány oka a kémkedési tevékenység alacsony mértéke-e, vagy éppen az ügyek szándékos elhallgatása. További problémát jelent, hogy 1956 előtt, a sztálinizmus hisztérikus légkörében a belső elhárítás és a kémelhárítás összeforrt, hiszen a koncepciós ügyek nagy többségében a belső ellenségnek kikiáltott vádlottakat kémkedéssel is megvádolták. Ahogy 1953-ban az akkor belügyminiszteri posztot betöltő Gerő Ernő megállapította: „minden területen az imperialista hírszerző szervek irányítása alatt folyik az ellenséges tevékenység”.⁵ Kémszervezetnek minősült minden magyar emigráns szervezet is. A helyzet 1956 után annyiban módosult, hogy a „fellazító” politika elleni harc jelentős részét a belső elhárítástól a mind nagyobb apparátussal megszervezett kémelhárítás vette át. A nyugati kapcsolatokkal rendelkező magyarok üldözésében a kémelhárítók tetemes részt vállaltak, amennyiben az illető kémkedéssel összefüggésbe nem hozható tevé-

kenységét „fellazítási politikának”, azaz politikai-ideológiai diverzióknak minősítették.

A kémelhárítás számos tevékenységi körre tagozódott. Szervezeti szempontból teljesen elkülönülten működött a honvédség/népfeldsereg intézményeivel és állományával kapcsolatos elhárító tevékenység. Kiemelt elhárítási területnek számított a turizmus, külön elhárítási területekként kezelték a népgazdaság és a hadiipar kiemelt objektumait. A turizmuson belül is elkülönült a kiutazók preventív védelme (azaz a disszidálási kísérletek megakadályozása), valamint az országba beutazó külföldiek ellenőrzése és a Magyarországra beutazó szocialista állampolgárok felügyelete, ami elsősorban a keletnémet turisták megfigyelését és az NDK állambiztonsági szervével, a Stasival való kooperációt jelentette.⁶ Az elhárítási munka önálló tevékenységfajtája volt a „támadólagos elhárítás”,⁷ a Magyarország ellen külföldről tevékenykedő intézmények (az emigráns szervezetek és az ellenséges hírszerző szervek, valamint a Szabad Európa Rádió⁸) elleni harc. Tanulmányomban ezekkel a kérdésekkel, illetve a katonai elhárítással csak érintőlegesen foglalkozom. Először ismertetem a kémelhárítás 1956 előtti helyzetét, bemutatom a kémelhárítás intézményét és szervezeti változásait, a fontosabb kémügyeket, ezt követően pedig arra teszek kísérletet, hogy a kémelhárítás politikai elnyomó funkcióját az ipari elhárítás, valamint a „fellazítási politika” elleni harc esettanulmányain mutassam be. Mindennek komoly korlátot szab, hogy a kémelhárításról nincs hozzáférhető összefoglaló publikáció, és a rendelkezésre álló források is töredékesek. Elsősorban a BM III. Főcsoportfőnöksége, illetve a BM miniszterhelyettesi értekezletek anyagából lehet rekonstruálni a kémelhárítás fontosabb ügyeit, az egyes ügyek iratai azonban csak a legkritikább esetben lelhetőek fel. Munkám ezért csupán bevezető jellegű, a jövőendő kutatásokhoz kíván alapot nyújtani.

Tanulmányom elején szükség van a kémkedési tevékenység definiálására.

6 A Stasi (Ministerium für Staatssicherheit – az NDK Állambiztonsági Minisztériuma) magyarországi tevékenységét az utóbbi időben többen is kutatják. Dalos György *Balaton-brigád* című novellája is erről szól. A végjátékot eleveníti fel kötetünkben Dunai Andrea írása. A Collegium Hungaricum Berlin 2009 őszétől nagyszabású kiállítást szervez *Német egység a Balatonnál* címmel, amelyben a Stasi jelenléte megkülönböztetett figyelmet kap.

7 A „támadólagos elhárítás” talán legismertebb ügyeit a különböző emberrablások teszik ki. Ezek közül Dósa Attila és Ábrányi Aurél ügye viszonylag jól feltárt. Előbbire lásd Kő-Nagy (1994); Pajcsics (1994).

8 A Szabad Európa Rádióról lásd Kasza (2008a, b).

A laikus szemlélő azt gondolhatja, hogy csak a titkos, bizalmas információk gyűjtése számít kémkedésnek. A nemzetközi gyakorlat – és a jelenleg hatályos magyar büntető törvénykönyv – szerint azonban kémkedésnek minősül az is, ha valaki nyílt információkat gyűjt azzal a szándékkal, hogy titkosszolgálatoknak adja át őket. Azaz tartalmilag teljesen ártatlannak tűnő adatok gyűjtése is kémtevékenység lehet. Mivel a titkosszolgálati eszközökkel történő titkos információgyűjtés jelentős képzettséget, a kém szempontjából komoly kockázatot, megbízói részéről pedig nagyobb anyagi befektetést is feltételez, a kémügyek jelentős része a kémkedésnek ezt a mértékét nem éri el. A lelepleződött kémek többségének tevékenysége megrekedt a tartalmában még nem államtitkot képező információk gyűjtése és a felajánkozás szintjén. A kémelhárítás minősített esete a „sötét hírszerzés”, amikor a hírszerző valamilyen fedéssel (mint diplomata, turista, vámtiszt stb.), valós céljait eltitkolva szerez partnertől olyan információt, amit az illető neki „kifecseg”.

A kémelhárítási munka nagy részét a hetvenes évektől elburjánzó „játszmás ügyek” tették ki. „Játszmának” nevezték azt, amikor az ellenséges hírszerzés tevékenységét észlelve nem szakították meg, hanem fenntartották a kontaktust. A „játszma” nagy előnye volt, hogy így fel lehetett mérni az ellenfél „hírigenyét”, dezinformációt lehetett eljuttatni neki, be lehetett mérni a másik oldalon dolgozó szerv személyi állományát, sőt szerencsés esetben át is lehetett állítani a játszmába keveredett ellenséges hálózati személyt, akin keresztül aztán mód nyílt az ellenséges hírszerzésbe történő mély behatolásra. Egy megfelelően ellenőrzött kém – hacsak nem valamilyen rendkívül fontos vezető állásban dolgozott – egyébként sem tudott komoly károkat okozni. A rajta keresztül indítható akciók sokkal többet értek, mint az ügy „realizálása”, azaz a kém bíróság elé állítása, ezért a kémelhárítás szívesen vállalkozott „játszmás” ügyekre, annál is inkább, mert az effajta ügyek még sikertelenség esetén is módot adtak arra, hogy a magyar állambiztonság és ellenfelei egymásról folyamatos információkat (illetve dezinformációkat) kaphassanak és kölcsönös „szakmai” kapcsolatban lehessenek. 1981-ben például a kémelhárítás 13 játsz-

9 Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-B-1-x 10-38/4/A/1979, 5. A III/IV. csoportfőnökség előterjesztése.

más ügyet vitt. 1979-ben az olasz katonai hírszerzés hálózata a BM látókörébe került, feltételezhetően ez is az említett játszma része volt.⁹

A KÉMELHÁRÍTÓ MUNKA KEZDETEI

A kommunista kémelhárítás története egészen 1945 decemberére nyúlik vissza, mikor a Magyar Államrendőrség Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai

Rendészeti Osztályán (PRO) – a szovjet NKGB¹⁰ beleegyezésével és támogatásával – megszervezték a kémelhárító részleget, II. alosztály néven. Alapító vezetője Dékán István egykori partizán, Rákosi és Gerő bizalmasa volt. Első feladatuk a Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai, brit és francia misszióinak felderítése volt. 1946 első hónapjában meg is történt az első beszerzés. Az ügynök, aki az „X/35” fedőnevet kapta, a brit misszió egyik portása volt. Kezdetről fogva az alosztály tevékenységéhez tartozott a „támadó elhárítás”, a külföldi, elsősorban magyar emigráció elleni küzdelem. A kémelhárítás azonban – ellentétben a vetélytárs Katonapolitikai Osztállyal (Katpol) – nem tartozott a PRO, majd az abból megalakuló ÁVO–ÁVH prioritásai közé. Philip Tibor, a kémelhárítás egyik alapító tagja így emlékszik vissza: „Úgy láttam, és ma is úgy vélem, hogy 1946–48 között senki sem törődött a munkánkkal – a [szovjet] tanácsadókat kivéve. Ha fogtunk egy kémet, jó volt, ha nem, legfeljebb Dékán István kérdezett, nincs valami dolgod? [...] A belpolitika volt a fontos. A FKgP és a többi jobboldali párt [...] volt fontos. Mit számított, hogy sokan tagjaik közül rendelkeztek és éltek is nyugati hírszerző kapcsolatokkal és SZEB-kapcsolatokkal? Ilyen irányú információt nem kaptunk az ezzel foglalkozó alosztálytól.”¹¹ Miután Dékánt 1950-ben a belső tisztogatások során eltávolították, a kémelhárítás vezetését Bradács György, majd Kucsera László vette át. Vezetésük alatt a főosztály – az ÁVH, majd a BM I. főosztálya – igen gyenge teljesítményt nyújtott, képtelen volt végrehajtani a kitűzött feladatokat.¹² A budapesti követségek külföldi személyzetéből egy 1953-as jelentés szerint sehol sem sikerült beszervezést végrehajtani.¹³ 1954-ben 53, 1955-ben 162, 1956 első felében 40 kémelhárítási ügy „realizálására” került sor.¹⁴ A BM szerint 1949–53 között 120 külföldi hírszerző szolgálatokhoz kapcsolódó ügyet derítettek fel.¹⁵ Azt azonban nem tudjuk, mennyi volt köztük a tényleges kémkedés, és mennyi a koncepciós ügy. Annak fényében, hogy még a hetvenes évek ügyeinek jelentős része sem klasszikus kémkedéses eset, vélelmezhető, hogy 1956 előtt a kémügyek túlnyomó többsége volt konstruált.

10 Narodnij Komisszariat Vnutrennih Gyel, belügyi népbiztosság.

11 Országos Széchényi Könyvtár 459. f. Farkas Vladimir zárt hagyatéka. Philip Tibor visszaemlékezése, kézirat.

12 A Belügyminisztérium Kollégiumának 1953. december 8-i ülése. In Kajári (2001) 432–437.

13 Open Society Archives (OSA) 357-2-1 (parancsgyűjtemény) 4. d. 15. sz. 4. Jelentés az állambiztonsági szervek hálózati munkájáról, Budapest, 1953. augusztus 31.

14 Berecz (1981) 39–40.

15 MOL 276. f. 53/286. ő. e. A BM áb. szerveinek határozata a belső reakció ellen kifejtett tevékenységéről, 1956. május 11.

Jól példázzák ezt a francia vonalon elért „eredmények”. A rendelkezésre álló forrásokból tudjuk, hogy a budapesti francia követség számos szerteágazó, még a második világháború idején kiépült információs csatornával rendelkezett, és a francia hírszerzés¹⁶ minden vetélytársánál aktívabban és eredményesebben működött együtt a magyar katonai emigrációs szervezettel, a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségével (MHBK). A kémelhárításnak ennek ellenére 1953 és 1956 között nem volt ellenőrzött, hálózati forrásból származó információja sem francia hírszerzők Magyarországra telepítéséről, sem ügynökök és informátorok beszerzéséről és tevékenységéről.¹⁷ Az eredménytelenség egyik oka az volt, hogy az újabb és újabb ügyeket produkálni kénytelen szerv több alkalommal olyan erőszakos információszerző módszereket alkalmazott, hogy a franciák jelentősen megerősítették a követség épületének és munkatársainak biztonságát. Ennek következtében az információszerzés szinte csak a követség tagjainak megfigyelésére és a követség beszerezett magyar munkatársaira támaszkodhatott. A vizsgált időszak egyetlen valóban említésre méltó „ügyét” a kémelhárítás 1953–56 közötti, francia vonatkozású tevékenységét taglaló összefoglaló jelentés éppen csak megemlíti. Az AFP francia hírügynökség állandó budapesti tudósítóját, René Blachier-t és két magyar munkatársát az állambiztonság 1953-ban kémkedéssel gyanúsította, és tervbe vette letartóztatásukat. A magyar kémelhárítás egyik áruló ügynöke azonban fi-

gyelmeztette Blachier-t, aki először kiszöktette az országból egyik kollégáját, majd szabadságra utazott Franciaországba, ahonnan nem tért vissza. Ezt követően az AFP hírügynökség budapesti képviselőjét a magyar hatóságok nyomására megszüntették.¹⁸

Az eredménytelenség dacára az ÁVH komoly erőket mozgósított a „kémgyanús objektumok”, azaz a követség, a francia intézet és könyvtár és a nyugatnémet utazási iroda (amelynek vezetője a mindenkori francia katonai attasé helyettese), valamint az AFP hírügynökség képviselőjének ellenőrzésére. Mivel az ÁVH 1953–56 között egyetlen francia ügynöki beszerzésnek sem jutott nyomára, a követségi alkal-

16 Service de Documentation Extérieure et de Contre-espionnage (SDECE).

17 Az *Államellenes...* (1967) című feldolgozás az MHBK-ügynökök egy részét francia kémként állította be, mivel a publikáció szerint az MHBK „a francia hírszerző szerv irányítása alatt” állt. Valójában ez ebben a formában nem volt igaz, az MHBK önállóan működött, igaz, anyagi támogatást kapott a francia titkosszolgálattól, és rendszeresen információt is cserélt vele. Ez a kapcsolat azonban 1953-tól megszakadt.

18 ÁBTL O-8-092/1. Összefoglaló jelentés a hazánk elleni francia aknamunka utóbbi három évéről. Budapest, 1956. június 14. 7–14.

mazottakat csak a „sötét hírszerzés” módszerével gyanúsították, valamint azzal vádolták őket, hogy kulturális programjaikon „a francia életformát dicsőítő” propagandát űznek. Figyelemre méltó, hogy bár az ÁVH-nak voltak adatai egyes francia vezető követségi alkalmazottak üzérkedési és csempészési ügyeiről, ezeket kompromittálás céljából ellenük kijátszani nem tudta. Az 1956 nyarán kelt összefoglaló jelentésben a követségi alkalmazottokról ezt írták: „[...] csempésztevékenységük rendszabályozására francia szervek is hoztak intézkedéseket, mert beosztottaik általunk történő kompromittálásától és hivatalos hírszerzőik visszafordításától tartottak.”¹⁹

ELŐZMÉNYEK –

1956 ÉS A NYUGATI SZOLGÁLATOK SZEREPVÁLLALÁSA

A nyugati hírszerző szolgálatok közül mindössze egy, az amerikai Central Intelligence Agency (CIA) hozott nyilvánosságra iratokat az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos tevékenységéről. 1994-ben Evan Thomas, majd tizenegy évvel később Charles Gati betekinthezt a szervezet történetének belső használatra készült összefoglalóiba. Az iratokat Gati kérésére *részben* feloldották a titkosítás alól, sőt 2006 októberében az amerikai National Security Archives mindenki számára hozzáférhetővé tette őket.²⁰ Ezekből az iratokból lesújtó kép bontakozik ki a CIA 1956-os és ezt megelőző magyarországi tevékenységéről. A CIA 1953-ig semmiféle tevékenységet nem folytatott Magyarországon, értékelésében az ország a legalacsonyabb fontossági besorolást kapta Közép- és Kelet-Európában. A szervezetnek 1953 és 1956 között budapesti *head of station*jén, a magyar származású Geza Katonán kívül nem volt diplomáciai fedésben szolgáló ügynöke. Parancsnokai azonban neki is kikötötték, hogy biztonsági okokból „őrizkedjen a műveletekbe való beavatkozástól”. A forradalom alatt Katonának – nyelvismerete miatt – a követség diplomáciai tevékenységében kellett segítenie, művelti feladatokra ezért egyszerűen nem volt ideje és lehetősége. Ráadásul 1956. november 2-ig a központtal történő kommunikáció is komoly problémát jelentett. A CIA-nak természetesen voltak más forrásai is a forradalom előtt és főleg annak előrehaladtával, de egyik sem tudott minőségi hírekkel szolgálni. Már csak azért sem, mert a CIA bécsi állomásának megtiltották, hogy a határővezetben információgyűjtő állomásokat állítson fel, nehogy a beavatkozás látogatát keltsék.

Az információhiányt a forradalom alatt és után az amerikai követségen dolgozó katonai és légi attasék igye-

¹⁹ Uo. 28.

²⁰ Thomas (1995) 374–375.; Gati (2006) 94–99. és 198–199.; Blanton–Byrne (2006).

keztek minden rendelkezésükre eszközzel csökkenteni. A Kádár-rendszer kémelhárítása, illetve propagandája mindössze ezeket és néhány, a forradalom idején, illetve utána átdobott ügynök esetét tudta felmutatni. Példa erre Welwyn Dallam ezredes, a budapesti amerikai követség magyar származású légügyi attaséja, aki 1956. november 2-án megjelent az Országos Légvédelmi Parancsnokság épületében, és tájékoztatást kért a szovjet légierő magyarországi elhelyezkedéséről, a magyar repülőterek helyzetéről és a MIG-15-ös vadászgép elektronikai berendezéseiről. A Belügyminisztérium szerint Dallam a forradalom előtt és után egy ügynököt is foglalkoztatott: Illési Gábor (1934) konzervipari technikust, akit 1955 nyarán ismert meg. Illési pénzért információkat gyűjtött a mezőkeresztesi, pápai és veszprémi repülőterekről. Miután Dallamot a forradalom alatti tevékenysége miatt a Külügyminisztérium kiutasította (1957. június 25-én hagyta el az országot), Illésit egy „Tóvári” fedőnevű ügynök segítségével augusztus 27-én letartóztatták, és október 5-én kivégezték.²¹

Az átdobott és az újjászerveződő magyar kémelhárítás által elfogott ügynökök egyike Katona József.²² Katona (1923) hivatásos tűzoltó főhadnagy volt, aki 1956 augusztusában egy társával Ausztriába, majd Nyugat-Németországba szökött. Az amerikai elhárító szervek „Parker László” fedőnevű civil ruhás embere Münchenben két héten keresztül kihallgatta a BM felépítésével, a magyarországi katonai, politikai, gazdasági helyzettel kapcsolatban. A forradalom napjai alatt Bécsben ismét találkozott „Parkerrel”, aki egy kanadai útlevél ígéretével beszervezte. Budapestre kellett mennie, hogy a szovjet és a magyar hadsereg, valamint a felkelők létszámáról, fegyverzetéről tájékozódjon; Katona hidakról, katonai járművekről és laktanyákról készített fényképeket. A forradalom után még egyszer Magyarországra jött, de 1957. június 22-én letartóztatták, és 1958. május 7-én kivégezték.

A KÉMELHÁRÍTÁS SZERVEZETI VÁLTOZÁSAI

1956 után a kémelhárítás hat éven át az ÁVH-tól örökölt sztálinista szervezetben működött. A BM II. (Politikai Nyomozó) Főosztályán belül a II/2. (kémelhárítási), II/4. (közlekedés-elhárítási), II/6. (szabotázs-elhárítási) és II/7.

21 ÁBTL A-2126/138, 1–15. Illési Gábor ügye; *Államellenes...* (1967) 340.

22 ÁBTL A-2126/139, A-663. Katona József ügye; *Államellenes...* (1967) 294–295.

(mezőgazdasági elhárítási) osztályok feladatkörét 1962. augusztus 15-én a III/II. (kémelhárítási) csoportfőnökség keretében egyesítették. (Már ebből a felsorolásból is szembetűnik, hogy a Politikai Nyomozó Főosztály kilenc osztá-

lyából négy valójában tágabban értelmezett kémelhárító feladatokat látott el!)

Az új szervezeti egység létszám tekintetében a III. Főcsoportfőnökség legjelentősebb csoportfőnöksége volt, és a rendszerváltásig az is maradt. Feladatköre sokkal többet fedett le a kémek elhárításánál. Minden külföldiekkel kapcsolatos állambiztonsági feladatban a kémelhárítás volt illetékes, tehát a külföldiek magyarországi megfigyelése esetében akkor is ők jártak el, ha az valójában „belső elhárítási”, azaz politikai ügy volt. De a kémelhárító csoportfőnökség elsőrendű feladata volt a Varsói Szerződés országainak állambiztonsági szerveivel való szoros együttműködés is.

Mivel a kémelhárítás szervezeti felépítése 1963–89 között több alkalommal változott, az egyes osztályok feladatköre csak töredékesen állapítható meg. 1971-ig a KEOKH²³ is a kémelhárítás közvetlen szervezeti egysége volt, ekkor azonban önálló osztállyá alakult. 1972-ben a III/II-5. és III/II-9. osztályt összevonták, és utóbbi feladatkörét a III/II-8. osztálynak adták át, 1983-ban a 6., 7. és 8. osztály feladatköreit módosították, 1983-tól új feladatként jelent meg a terrorelhárítás, amelyre 1989-ben önálló osztályt fejlesztettek ki. Az egyes osztályok részben „vonalas”, részben területi elvek alapján szerveződtek:

III/II. Kémelhárító csoportfőnökség

III/II-A titokvédelmi ellenőrzés²⁴

III/II-1. elhárítás az USA és egyes latin-amerikai országok hírszerzésével szemben, *a)* követségi, *b)* feldolgozó

III/II-2. elhárítás az NSZK és Ausztria hírszerzésével szemben, *a)* követségi, *b)* feldolgozó

III/II-3. elhárítás a többi európai NATO-ország, Törökország és a semleges államok hírszerzésével szemben, *a)* követségi, *b)* feldolgozó; 1971–76 között *c)* alosztály is működött, feladatköre ismeretlen

III/II-4. elhárítás a közel- és távol-keleti országok hírszerzésével szemben,

23 Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság: 1930-tól létező szerv, amely a Magyarországon élő hontalanokról és külföldiekről vezetett nyilvántartást. A zsidóellenes törvényhozással párhuzamosan a KEOKH is egyre inkább a zsidó hontalanokkal szemben lépett fel. 1945 után az intézmény fő feladata az imperializmus elleni harc és a kémelhárítás lett, a Rákosi- és Kádárrendszerben bizonyos idő eltelte után minden nyugat-európai turistának kötelező volt jelentkeznie a KEOKH-nál, amely illetékes volt a tartózkodási engedély kiadásában.

24 A III/II-A önálló alosztály feladata az egyes állami intézmények államtitokvédelmének, a titkos ügyiratkezelésnek (TÜK) ellenőrzése volt.

magyarországi ösztöndíjasok között (1976-tól cionizmus elhárítása is), *a*) követségi, *b*) feldolgozó

III/II-5. elhárítás a beutazó emigránsokkal szemben, 1972-től határon túli operatív intézkedések (pszichológiai alcsoporttal), *a*) felderítő, akció, *b*) beépülés, játszma, *c*) előretolt szűrő-kutató

III/II-6. hadiipar, közlekedés, hírközlés, hatóságok és minisztériumok preventív védelme (1983-ig), *a*) hadiipar, *b*) vasút–posta, *c*) közlekedés, minisztériumok védelme, *a*) ágazati felderítő, *b*) feldolgozó

III/II-7. 1971-ig KEOKH, 1983-ig *a*) külkereskedelem, *b*) minisztériumok, tudományos együttműködés intézményei, *c*) államtitok-védelem 1988-ig, utána az alosztály megszűnik

III/II-8. elhárítás az idegenforgalom területén, 1983-tól közgazdasági és kereskedelmi elhárítás, *a*) külkereskedelem, *b*) közgazdaság, *c*) feldolgozó

III/II-9. elemzés, értékelés, tájékoztatás, 1983-tól *a*) kutatás, körözés, *b*) katonai objektumok elhárítása

III/II-10. *a*) nemzetközi együttműködés, idegenforgalom, *b*) elhárítás harmadik országban, *c*) X-es vonalak, 1983-tól *a*) terrorelhárítás (1989-ig), *b*) Figyelési és Ellenőrző Pontok (FEP), vám, nemzetközi vonal, *c*) szálloda, idegenforgalom

III/II-11. hírösszeköttetés, operatív nyilvántartás, ellátmány, 1983-tól elemzés, értékelés, tájékoztatás, *a*) tájékoztatás, *b*) gazdasági (1989-ig, utána az alosztály az Állambiztonsági Belügyminiszterhelyettesi Titkársághoz került)

III/II-12. követségek, rezidentúrák védelme, X-es vonalak,²⁵ *a*) rezidentúrák, *b*) X-es vonalak, *c*) KÜM, újságírók

(1989-től) III/II-13. terrorelhárítás, *a*) felderítő, *b*) feldolgozó

A központi szervezet mellett minden megye rendőr-főkapitányságának állambiztonsági kirendeltségében létesült III/II. osztály. A BRFK szervezete eltért a megyei szervezetektől, mivel itt a III/II. osztály három alosztállyal és azokon belül 18 vonallal alakult meg:

A) Szovjet katonai objektumok, hivatalos kiutazók, ösztöndíjasok, magánutazók, operatív feldolgozások

25 X-es területeknek a nem baráti szocialista országokat nevezték, amelyek ellen mérsékeltebb hírszerzési és kémelhárítási tevékenységet folytattak. A fontosabb kódok: X-200 Jugoszlávia, X-300 Románia, X-700 Kína.

B) Amnesztiások, jogellenesen külföldre távozott személyek, beutazók, idegenforgalom, Központi Kémelhárítási Adattár, X-es területek, operatív feldolgozások

c) Népgazdaság-védelem, Kohó- és Gépipari Minisztérium, valamint Nehézipari Minisztérium illetékességi területe és könnyűipar, államtitok-védelem, operatív feldolgozások

A kémelhárítás alapvető struktúrái 1962-től a rendszerváltásig nem változtak, az szt-tiszti rendszer újjászervezését hozó 1969-es év után viszont a szervezet jelentősen professzionalizálódott.²⁶ Minden komolyabb állami létesítményben és üzemben (minisztériumok, hivatalok, kutatóhelyek, gyárak) működtek belügyi összekötő tisztek, és általában ők vezették az intézmény kémelhárító rezidentúráját is. A tipikus kémelhárító rezidentúra az egyes intézmények nemzetközi kapcsolatokért felelős szervezeti egységében alakult meg: ennek vezetője, illetve beosztottainak egy része szt-tiszti vagy hálózati állományba került. Mivel a kémelhárítási objektumok döntő többségében a kiválasztott, kémelhárítással megbízott vezető párttag volt (adott esetben komoly kapcsolatokkal), a vezetőket mindig hivatalos kapcsolatként működtették, és gyakran szt-tiszti állományba is helyezték. A kémelhárítás központi beosztású szt-tisztjei a „D” jelzést használták, a megyékhez beosztottak kódszáma nem különbözött a megyei III/I. és a III/III. alosztályokétól. 1970-ben 194 központi és 189 megyei szt-tiszti státust rendszeresítettek, a szám azonban a rendszerváltásig mintegy 30 százalékkal megnőtt.²⁷ Az egyes minisztériumoknál kétoldalú megállapodással szabályozták az szt-kérdést. A kémelhárításnál az szt-k kisebb része tartozott rezidentúrákhoz, nagyobb részük egyedi irányítás alatt áll. Az szt-rendszert tárgyaló 1973-as jelentés szerint „a nemzetközi érintkezés legfontosabb területein az szt-állomány elsősorban a szűrő, kutató munkában mutat fel figyelemre méltó eredményeket. Jelen-

26 A rendszerváltásig az 1969. évi 2. sz. BM-parancs szabályozta az szt- (szigorúan titkos)tisztek rendszerét és intézkedett a kémelhárítás átszervezéséről. Az szt-tiszti rendszer lényege a formálisan „fedett”, azaz polgári alkalmazás, amelynek felhasználásával az érintett a BM részére is munkát végez. Szt-tiszti státusba kétféleképpen lehetett kerülni. Amennyiben valaki polgári munkahelyén rendelkezett kémelhárítási lehetőségekkel, és személyisége alapján alkalmasnak tűnt az állambiztonsági munkára, megbízták vele. A BM hivatásos állományából is helyezhettek át szt-állományba, de ez minden esetben azt is jelentette, hogy az érintettet először formálisan elbocsátották a BM kötelékéből, és a polgári életben adtak neki státust (például kinevezték a MÁV valamelyik osztályára), és ezzel együtt szt-állományba is vették.

27 ÁBTL 1.11.1. 43. d. 45-13-10/73. Melléklet. Az szt-tiszti létszám bővülése saját becslésem.

tős adatokkal járul hozzá a gazdasági behatolási törekvések nyugati módszereinek és tendenciáinak megbízható elemzéséhez. Emellett konkrét személyek is felszínre kerülnek, akiknek a gazdasági fedéssel folytatott tevékenysége indokolttá teszi az operatív ellenőrzés bevezetését.”²⁸

Az idegenforgalom területén az szt-tisztek elsősorban célszemélyek operatív ellenőrzésével foglalkoztak, budapesti szállodákban 1975–76 között másfél év alatt 316 esetben alkalmaztak operatív rendszabályokat, 115 esetben titkos kutatást. Az állambiztonsági vezetők szerint azonban gondot jelentett, hogy nemzetközi kapcsolataik miatt „fedőmunkahelyükön nem kívánatos hatások is érik őket, egy jelentős részük gyakran utazik nyugati országokba stb. E hatások kivédésének és az ellenőrzésnek úgyszólván egyetlen módszere és eszköze az egységes elvi-gyakorlati irányítás és a rendszeres beszámoltatás.”²⁹ „Nemkívánatos hatások” alatt a jelentés írói nyilván a nyugati tőkés társadalom vonzerejét értették, amivel a Kádár-rendszer az ellenőrzésen túl semmit nem tudott szembeállítani. Az szt-rendszer sematikus bevezetése miatt sok esetben fordult elő dekonspiráció, hiszen a minisztériumi főosztályvezetői, igazgatóhelyettesi, osztályvezetői pozícióban alkalmazott szt-tisztekről beosztottaik általában hamar megtudhatták, hogy a BM szerveivel is kapcsolatot tartanak, annál is inkább, mivel az szt-tisztek beszámoltatása gyakran a munkahelyükön történt.

A kémelhárítás hálózati létszáma 1962 és 1989 között nem sokat változott. Területi eloszlásukat a 1. táblázat szemlélteti.

Budapesten az összes kapitalista ország követségével szemben kémelhárító csoport települt, mindenkit lefényképeztek, aki az intézményeket meglátogatta, ugyanígy totális ellenőrzésnek vetették alá a normál, de követségre irányuló postaforgalmat is. Ez az intézkedés egészen 1989-ig tartott. Az szt-tiszti rendszer fejlesztése nagyrészt a kémelhárításban és a hírszerzésben csapódott le. A Kádár-rendszer kémelhárításának a szokásos objektumvédelmi, iparikémkedés-elhárítási ügyeken túl fontos feladata volt a „fellazítási politika” elleni harc és az együttműködés a III/III., valamint a III/I. csoportfőnökséggel. A magyar ellenzéki személyekhez látogató külföldiekkel az országon belül szintén a III/II. (kémelhárító) csoportfőnökség foglalkozott.

A kémelhárítók sok esetben köztörvényes jellegű ügyek felderítésében is részt vettek. A kémelhárítás kompetenciájába tartoztak a fontos-bizalmas munkakört betöltő személyek köztörvényes ügyei is, mivel sohasem lehetett előre tudni, nem valamilyen ellenérdekelte titkosszolgálat akciója áll-e mögöttük. Ebből adódóan a felső vezetők anyagi visszaéléseit és korrupciós ügyeit

28 ÁBTL 1.11.1. 43. d. 45-13-10/73, 8.

29 ÁBTL 1.11.1. 43. d. 45-13-10/73. Az szt-tiszti létszám bővülése saját becslésem.

a kémelhárítás dolgozta fel. Mivel létszámunkhoz képest a kémelhárítóknak nem volt sok munkájuk, a rendszerváltás előtti években sok rendőrkapitányságon a köztörvényes ügyek felderítésébe is bevonták őket.³⁰ (A vendéglátóipari egységek és a szállodák is a III/II. „látókörébe” tartoztak.)

I. táblázat: A hálózati létszám a kémelhárítás területén 1977. június 30-án³¹

Terület	Titkos munkatárs (tmt) ³²	Titkos megbízott (tmb) ³³	Ügynök ³⁴	Összesen
Ellenséges hírszerző szervek objektumai beosztottainak és ügynökeinek ellenőrzése hazai bázison	24	376	7	407
Ellenséges hírszerző szervek objektumai beosztottainak és ügynökeinek ellenőrzése külföldi bázison	21	229	7	257
Nemzetközi érintkezést felhasználó ellenséges tevékenység felderítése, kiszűrése	62	1218	16	1296
Kiemelt objektumok, területek és államtitkok védelme	14	218	4	236

A KLASSZIKUS KÉMELHÁRÍTÁS FŐ TERÜLETEI 1956 UTÁN

A kémelhárítási munka területei – mint már említettem – a következők voltak: objektumvédelem, támadólagos elhárítás, elhárítás a turisztika területén. A katonai elhárítás külön csoportfőnökségbe (III/IV.) szerveződött.

Az állambiztonság szempontjából fő ellenségnek az emigráns magyar szervezeteket, valamint a nyugatnémet, az amerikai és a brit hírszerzést tekintették.

30 Ladvánszky Károly rendőr altábornagy szíves közlése.

31 ÁBTL 1.11.1. 152. d. 45-161/3/77. BM III/7. osztály kimutatása.

32 A tmt – titkos munkatárs: az állambiztonság legmegbízhatóbb, képzett hálózati személyei, akik adott esetben maguk is irányíthattak ügynököket, és az opera-

tív technika teljes tárházát is kezelhették.

33 A tmb – titkos megbízott: az állambiztonsággal elvi meggyőződésből együttműködő személy.

34 Ügynök: az állambiztonsággal pressziós vagy/és anyagi alapon együttműködő személy.

Az emigránsok elleni küzdelem nemcsak a sztálinista paranoia terméke volt, hiszen, ahogy már szó volt róla, a magyar katonai emigráció szervezete, az MHBK 1953 előtt intézményesen összefonódott a külföldi titkosszolgálatokkal (elsősorban a francia és a német szervezettel), és komoly segítséget nyújtott nekik a Magyarország elleni munkában. Az emigráció elleni tevékenység azonban a Kádár-rendszer konszolidálódásával folyamatosan veszített jelentőségéből, a nyolcvanas évekre pedig teljesen háttérbe szorult. Bár a külföldi „egyházi központok” elleni harc az állambiztonság egyik legfontosabb területe volt, ezzel nem a kémelhárítás, hanem a belső elhárítás és a hírszerzés foglalkozott – annak ellenére, hogy az állambiztonsági logika szerint például a Vatikán képviselői kémtevékenységet folytattak.

A kémelhárítás fontos ideológiai feladata volt annak kimutatása, hogy az 1956-os forradalom valójában az imperialisták ármánykodásának műve. Az *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben* című, 1957-ben kiadott négyrészes mű³⁵ is ennek a koncepciónak a jegyében született, annak ellenére, hogy a megjelenés időpontjában még tekintettel kellett lenni politikai érzékenységekre, és nem lehetett nyíltan mindent ellenforradalmi cselekménynek nevezni. Azt viszont bizonyítani kellett, hogy a forradalom kirobbantásában a nyugati titkosszolgálatoké volt a főszerep. A feladatot elsősorban a belső reakció elleni harc volt vezetője, Hollós Ervin és neje, az 1945 előtt illegális kommu-

35 *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. Kiadja a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, Budapest [1957], szerző nélkül.

36 Kettejük nevéhez számos 1956-ot gyalázó kötet fűződik. 1981-ben jelent meg a *Hidegháború Magyarország ellen* című munkájuk, amelyben a belügy hathatós segítségével prekonceptiózusan kiértékeltek a BND (Bundesnachrichtendienst), a Szabad Európa Rádió, a CIA stb. objektumdossziékat (a kötet egyik lektora a hírszerzés vezetője, Komornik Vilmos vezérőrnagy volt).

37 Pintér (1972). Kémtörténeteket foglal ugyan össze, de a BM Irattár néhány kémkedési ügyét annyira tendenciózus

módon értékeli ki a kádárista propaganda számára, hogy munkája használhatatlan.

38 A BND elleni munka iratanyaga („Gehlen”, O-8/130) az ÁBTL-ben összesen 15 dossziét tesz ki, ez a legnagyobb sorozat az ellenséges szolgálatok elleni tevékenységéből. Az USA katonai hírszerzés (MIS) elleni tevékenységről 4, a jugoszláv hírszerzés ellen 9, a brit és a francia hírszerzés ellen 1-1 (!) objektumdosszié került az ÁBTL kezelésébe – a számok azonban megtevesztők, mivel eredetileg ennél sokkal nagyobb mennyiségű iratanyag létezett.

39 Forrás: *Államellenes...* (1967); Pintér (1972).

nista Lajtai Vera vállalta magára.³⁶ Minden igyekezetük ellenére sem sikerült bizonyítaniuk azonban, hogy az említett szervezetek lényegi irányítást gyakoroltak volna az eseményekben. A BM másik „történetírója” Pintér István újságíró volt, aki gyalázkodó sajtócikkek mellett önálló kötetet is megjelentetett az „amerikai zsoldban” dolgozó ellenforradalmárokról.³⁷

A hatvanas évek elejéig a kémelhárítás legfőbb külföldi célpontjai a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége és a nyugatnémet Bundesnachrichtendienst (BND) ügynökei voltak. A francia, brit és amerikai hírszerzéssel szembeni elhárítás ehhez képest kevésbé volt fontos, bár az USA elleni elhárítás később folyamatosan felértékelődött. A súlyponti terület a BND keretén belül működő magyar osztály volt.³⁸ Az elhárító munkát a kémelhárítás a hírszerzéssel szorosan együttműködve végezte, de csak a határon belüli intézkedésekért volt felelős. Figyelemre méltó, hogy a vizsgált teljes időszakban egyetlen olyan eset sem bukkan elő, amikor Magyarországon nyugati hírszerző vagy nyugati állampolgár bukott volna le. Az összes „kémügyben” magyar állampolgárokat vontak felelősségre. Ezzel szemben a magyar hírszerzés külföldi lebukásainak általában magyar állampolgárok estek áldozatul. A különbség abból adódik, hogy a Varsói Szerződés országainak titkosszolgálatai működésük során sokkal inkább kockáztatták saját ügynökeik biztonságát az információszerzésért, mint Nyugaton, ahol a leginkább védendő értéknek a saját erőket tekintették.

2. táblázat: Fontosabb kémügyek az állambiztonság értékelése szerint, 1957–66³⁹

Név	Ítélet	Megbízó szerv	Rövid eseteleírás
Illyés László (1934) tanítóképzőt végzett budapesti lakos, disszidens	8 év	?	SZER-adások hatására 56-os disszidensként Münchenben beszervezték, két hónapos kiképzést kapott. 1957. szeptember 18-án a határátkelésnél letartóztatták.
Karsai József (1934?) 1951-ben politikai okból letartóztatott disszidens	8 év	USA katonai hírszerzés	Többnapos kémkiképzés után, eszközökkel felszerelve dobták át Magyarországra. 1958 márciusában a határzónában fogták el.
Berta János (1936) disszidens	halál	USA katonai hírszerzés	1958. október 18-án, átdobása után a határzónában fogták el, miután részegen kihívóan viselkedett.
Veréb László (1935?) disszidens	halál	USA katonai hírszerzés	Szabotázsfeladatokat kapott és vállalt el, 1959. január 20-án hivatalosan települt volna haza, de már a határon letartóztatták.

Heidt Károly (1936?) buszvezető	8 év	USA katonai hírszerzés	1945 után kitelepítették az NSZK-ba. Beszervezési nyilatkozatot írt alá, technikai felszerelést kapott, Magyarországon mást is beszervezett. 1960-ban, amikor másodszer is Magyarországra utazott, letartóztatták.
Aradi István (1936) KGM főelőadó	halál	BND	1959-ben egy társasutazáson szervezték be. Több kémjelentést adott, mást is beszervezett. Még az év folyamán letartóztatták.
Illési Gábor (1934) egyetemi hallgató, konzervipari technikus	halál	USA katonai hírszerzés	1944 őszén az USA légügyi attaséja szervezte be. 1957 elején letartóztatták.
Tófalvi János (1904) vendéglős, gépkocsivezető	11 év	BND	1962-ben kitelepített németországi rokonához utazott, ennek során szervezték be. 1964-ben tartóztatták le, addig vizuális felderítést végzett és jelentéseket is adott.
Drixler Jakab (1912) vízvezeték-szerelő	8 év	BND	1961-ben Nyugat-Németországba kitelepített rokonaihoz utazott, ekkor szervezték be. Rövid kiképzést kapott. Vizuális felderítéssel bízták meg, titkosírásos jelentéseket adott, de tevékenységét félelmében abbahagyta.
Egedy Lehel (1934) dr. jogügyi előadó, Egedy Elemér (1902) dr. belgyógyász	10 év 15 év	USA- hírszerzés?	Egedy Elemért Taby Árpád ⁴⁰ 1962-ben szervezte be, aki az állambiztonság feltételezése szerint az USA-hírszerzés kapcsolata volt. 1964-ben fiát is beszervezték. Mindketten jelentéseket adtak, vizuális felderítéssel kapcsolatos feladatokat láttak el.
Asbóth László (1903) nyugdíjas tanító	14 év	USA- hírszerzés	1964-ben bécsi kiutazása alkalmából vizuális felderítésre kapott megbízást, ötnapos kiképzést kapott, több titkosírásos jelentést adott. 1965-ben, levéllelőrzés alapján tartóztatták le.

40 Taby Árpád (1896–1973) a magyar királyi testőrség tisztje és eredetileg Szálasi barátja volt, vele azonban a harmincas évek közepén összeveszett. 1939–44 között a Magyar Élet Pártjának, majd a Magyar Megújulás Pártjának ország-

gyűlési képviselője. A háború után koncepciós perben elítélték, 1956. október 27-én kitöréssel szabadult a váci fegyházból. Az emigrációban aktív, máig nem tisztázott szerepet vállalt.

Renner Péter (1933) térképész	halál		A forradalom alatt a Corvin közben szakaszparancsnok, ezt követően felderítő, 1956. november 26-án Ausztriába szökött, 1957 februárjában a „márciusban újra kezdjük” szervezkedés vezetésére visszatért.
Visnyei Sándor (1917) 1945 előtt hivatásos tiszt	?	BND	1948-ban emigrált, a BND-nek dolgozott. 1956. december 9-én, átdobása után letartóztatták.
Gyulai Lajos (1931) segédmunkás	?	USA- hírszerzés	1954-ben, határőrnek öltözve disszidált. Először 1956. október 30-án küldték Budapestre, felkelő csoportot alakított Steiner Lajossal. Novemberben disszidáltak. A Király Béla vezette Magyar Szabadságharcos Szövetség felkérésére feladattal visszatért Magyarországra, és magával vitte Steiner Jánost, S. Lajos fiát. A határátlépés után letartóztatták őket, Steiner Lajos pedig önként jelentkezett a bécsi magyar követségen.
Péché Géza (1930) üzemmérnök		Király Béla?, USA és brit hírszerzés	1956 októberében a Péterfy Sándor utcai kórház felkelő csoportjának parancsnoka, ezt követően Ausztráliába emigrált, ahol kapcsolatba került az angol és amerikai hírszerzéssel, valamint Király Bélával. Egy uszályban akart illegálisan Budapestre jutni, 1957 áprilisában letartóztatták. Perében összesen 56 fő ellen indult vizsgálat
Ábrahám József (1924) szerszámkészítő	halál	USA- hírszerzés	1956 decemberében szervezték be, 1957 januárjában Bécsbe szökött, ahol többnapos kiképzést kapott, visszatért, és 13 kémjelentést adott. Nagy András nevű társával együtt ítélték halálra, négy társuk börtönbüntetést kapott.
Fenyvesi Miklós (1935)	halál	USA- hírszerzés	1956-ban disszidált, háromhetes kiképzés (objektumfotózás stb.) után 1958 októberében dobták át a határon. Néhány nap múlva letartóztatták.

Kiss Nándor (1913) hálókocsi-kalauz	USA- hírszerzés	1959-ben szervezték be, postás feladatokat kapott, tevékenységét a BM-nek jelentette, amely két éven át „játszmát” folytatott rajta keresztül.
--	--------------------	--

A táblázat adataiból is látható, hogy a magyar kémelhárítás „fontosabb” fogásai is viszonylag száználmas ügyek voltak. Az 1964–68 között vizsgált kémkedési ügyek tapasztalatairól érzékletes képet fest a BM III/1. (vizsgálati) osztályának jelentése: „A feldolgozó munka színvonalában sok kívánnivaló van. [...] Szűrési rendszerünket nagyon mélyreható és átfogó elemzésnek kell alávetni. Hosszú idő óta probléma ez annak ellenére, hogy nagy előrehaladást értünk el ezen a területen. E munkában a gondolkodó, elemző tevékenységnek sokkal nagyobb szerepet kell biztosítani. Szűrőmunkánk gyengéit mutatja például, hogy 1966. január 1-jétől 1969. július 1-ig kémkedés gyanúja miatti feldolgozó munkát 510 ügyben /552 fő ellen/ szüntették meg. *Ezek közül bűncselekmény hiányában 297 fő ügyében szűnt meg a feldolgozó munka!*

A számok is mutatják, hogy a szűrőmunkánál még sok az üresjárat. Természetesen a ténylegesen gyanús személyek esetében az ártatlanság megállapítása is eredményes munka és ezt a jövőben is vállalni kell. *A számok azonban arra utalnak, hogy a felesleges munkától való időbeni megszabadulást hátráltatják az ügyek politikai és szakmai megítélésében helyenként tapasztalható problémák.*⁴¹

Érdeemes elgondolkodni azon, mit értett a jelentés írója „üresjáraton” és „a politikai-szakmai megítélés” problémáin. A következőkben ismertetett esetek mindenesetre arra utalnak, hogy a kémelhárítás munkájának jelentős része értelmetlen vagy kifejezetten kontraproduktív szűrőmunka volt, amely a népgazdaságnak is károkat okozott: a kémelhárítók szakmai kérdésekbe is bele szóltak, és az övéktől eltérő nézetek esetében azonnal kémtevékenységet feltételeztek.

A jelentéshez csatolt melléklet szerint 1964. január 1. és 1968. december 31. között összesen 69 kémkedési és ezzel összefüggő ügyben (ebből 30 egyé-

ni és 39 csoportos ügy) 149 főt nyilvánítottak terheltté. A táblázatból kiderül, hogy a „kémkedési ügyek” túlnyomó többsége csupán a kémtevékenység viszonylag veszélytelen stádiumát érte el.

41 MOL XIX-B-1-x 19. d. 10-262/1970. A III/1. (vizsgálati) osztály jelentése az 1964. I. 1. és 1968. XII. 31. közötti kémkedési ügyek tapasztalatairól. (Az eredetiben aláhúzással jelölt kiemeléseket itt és a további esetekben is kurziváltuk.)

3. táblázat: Kémek és ügyeik, 1964–68⁴²

Év	1964	1965	1966	1967	1968	Összesen
Beszervezett kémek	1	5	3	3	2	15
Külföldi hírszerző szervvel kapcsolatban álló (nem szervezett)	1	–	3	2	–	6
Külföldi hírszerző szerv által történt kihallgatáson adatokat kiszolgáltató	4	4	5	4	2	19
Ajánlkozó, vállalkozó	5	4	7	4	2	22
Kémadatokat gyűjtő, de tényleges kapcsolattal nem rendelkező	–	7	4	–	2	13
Kémkedés előkészületét elkövető	7	3	2	2	8	22
Összesen	18	23	24	15	16	96
Kémkedési ügyben feljelentést elmulasztó	4	5	12	3	1	25

A vizsgálati munka szempontjából sokatmondó, hogy kriminológiai vizsgálatot kémügyek esetében csak 1964-től folytattak, saját bevallásuk szerint „korábban még a nyomozással szemben támasztott legmagasabb igény sem terjedt túl a büntett tényállásának bizonyításánál”.⁴³ A felelősségre vontak közül 45 ügyben egyszeri elkövetést állapítottak meg, egy hónapos kémkedést 3 ügynél, egyéves kémtevékenységet 11 ügynél, egy-két éveset 5 ügynél, két éven túlit 5 ügynél tekintettek bizonyítottnak. Ebből az adatból lemérhető, hogy az egyszeri ügyek legfeljebb a „sötét hírszerzés” eseteinek tekinthetők, tudatos kémkedésnek azonban semmiképpen sem. A vizsgálati osztály feljegyzése szerint „Néhány ügyben nem eléggé megfontoltan, a következményekkel nem számolva, olyan kombinációkat alkalmaztak, melyek végeredményüket tekintve sértették a jogalkalmazás jogpolitikai elveit, és a vizsgálatot a törvényesség betartása szempontjából probléma elé állították.”⁴⁴ Példaként említették az operatív kombinációk felesleges alkalmazását, ezalatt a „beugratást”, azaz más személy tudatosan bűncselekményre motiválását kell értenünk. Ezt 1962 után a belső rendelkezések mint sztálinista csökevényt elvileg tiltották.

42 Uo.

43 Uo.

44 Uo.

elhárítás játszmába vonta és félrevezette, mert ezekben az esetekben már meglévő kémügyek (szándékok) továbbviteléről, és nem fiktív kémkedés kreálásáról volt szó. Jogi szempontból azonban az ilyen eseteket nem lehetett volna megtörtént kémkedésnek minősíteni (hiszen a „kém” részéről csupán a szándék volt büntetőjogilag megállapítható). Ennek ellenére több alkalommal is ezt tették. Weidemann Erikát azért ítélték el, mert miután levelet írt Cseke Lászlónak, egy BM-alkalmazott mint Cseke László küldötte mutatkozott be neki, majd a vádiratba az került be, hogy Cseke megbízottjával találkozott. Hasonlóan járt Fleischinger Miklós és társa, akiket „személyes kapcsolatfelvétel az USA-követséggel” címen ítélték el, holott nem amerikai diplomatával, hanem magukat álcázó BM-esekkel találkoztak.⁴⁵

Az 1967-es állambiztonsági helyzetet áttekintő, feltehetően a PB tagjainak készített jelentés szerint „a kapitalista országok [...] óvakodnak a nyílt, biztonságukat közvetlenül veszélyeztető cselekményektől (beszervezésektől, ügynökök kiképzésétől és tartásától). Hálózatot csak néhány követségi rezidentúra (görög-izraeli) tart, illetve tartott Magyarországon. Általános jelenség, hogy tanulmányoznak magyar állampolgárokat és felajánlják őket beszervezésre központjaiknak, vagy harmadik országban működő rezidentúráiknak.”⁴⁶

A nyugati hírszerző szervek magyarországi akcióiról sajnálatos módon alig van adatunk, annak ellenére, hogy megfigyelésük a kémelhárító és hírszerző munka fő területének számított. 1956 előtt ideológiai okokból is sokan vállalkoztak arra, hogy nyugati szervek ügynökei legyenek, és a hidegháború éveiben a nyugati magyar katonai emigráns szervezetek (elsősorban az MHBK) a francia, német, amerikai és angol titkosszolgálatokkal együttműködve nem kevés ügynököt dobtak át Magyarországra. 1957 után azonban az emigránsok által koordinált hírszerzés minimálisra csökkent. Zákó András vezérőrnagy, az MHBK vezetője ellen 1956 után (is) kiterjedt munka folyt, a magyar állambiztonság három játszmás ügyet is kezdeményezett, de egyikkel sem sikerült bizonyítékot szerezni arra, hogy az MHBK Magyarország területén bármilyen kémtevékenységet folytatott volna. A lebukott ügynökök számából ítélve a hatvanas évektől minden bizonnyal leginkább a nyugatnémet Bundesnachrichtendienst tevékenykedett Magyarországon, de erről csak igen szórványos adatokkal rendelkezünk. A német diploma

45 MOL XIX-B-1-x 19. d. 10-262/1970. A III/1. (vizsgálati) osztály jelentése az 1964. I. 1. és 1968. XII. 31. közötti kémkedési ügyek tapasztalatairól.

46 ÁBTL 1.11.5. 65-47/1967.

cia több esetben is sikerrel lépett fel kémkedés miatt bebörtönzött emberek ügyében: 1970-ben a Kulturális Kapcsolatok Intézete dolgozóját, Kerényi Máriát, 1986-ban a német–magyar ál-

lampolgárságú Máté Zoltánt mentették meg a hosszú börtönbüntetéstől.⁴⁷ Kerényi történetének érdekessége, hogy ő 1957-től 1977-ig egyébként „Keremen Anna” és „Vas Júlia” fedőnéven a magyar állambiztonságnak dolgozott, német kapcsolatairól is jelentett, és így merült fel, hogy kettős ügynök.⁴⁸

A nyugati országok kémtevékenységüket alapvetően diplomáciai képviselőik legális információcsatornáinak bázisára helyezték, hírszerzőik szinte mindig diplomáciai fedésben dolgoztak. Ez azt is jelentette, hogy általában megszemélyesen tartózkodtak az ügynökök alkalmazásától, így tevékenységük általában még a Kádár-rendszer jogi normái szerint sem volt büntethető. Módszereik között kiemelt jelentősége volt az ún. „sötét hírszerzésnek”, amikor a hírszerző tiszt valamilyen fedéssel (például mint kulturális attasé) lépett kapcsolatba a kiszemelt célszeméllyel, aki így nem tudta, hogy kinek és milyen célból ad információt. A „sötét hírszerzés” során a célszemély „véletlenül” adott információkat, elszólta magát, így őt legfeljebb államtitoksértésért lehetett elmarasztalni, a hírszerző tiszt azonban nem volt felelősségre vonható, mivel a célszeméllyel minden alkalommal nyíltan találkozott, titkosszolgálati eszközöket nem vett igénybe. A „sötét hírszerzés” leggyakrabban használt helyszínei a különféle követségi és kulturális rendezvények voltak, ahol a meghívott célszemély úgy kerülhetett kapcsolatba a hírszerző tiszttel, hogy észre sem vette.

A BM 1975. évi beszámolója is beismerte, hogy a külföldi hírszerző szervezetek társadalmi kapcsolataikon keresztül döntően legális információgyűjtést folytatnak. „A klasszikus módszerek alkalmazásán túl az ellenség erősítette egyes személyek formális beszerzés nélküli megnyerését, titkos együttműködésbe történő bevonását. Az olasz hírszerzés így került »titkos együttműködésbe« »GÓBÉ« fedőnevű kapcsolatunkkal. [...] Az ellenség hírszerzési módszereiben *mindinkább előtérbe kerül a társadalmi kapcsolatokra épített, legális lehetőségek kihasználásával folytatott sötét hírszerzés.*”⁴⁹

A kémkedési ügyek 1964 és 1968 között az állam elleni büntettek 4,9 százalékát tették ki, és ez az arány a későbbiekben feltehetően még tovább csökkent. Az említett időszakban felelősségre vont 96 „kém” közül 38 szolgáltatott ki ténylegesen adatokat „ellenséges hírszerző szervnek”. Négy-négy esetben elmebetegség miatt, illetve bizonyítottság hiányában szüntették meg az eljárást, egy esetben pedig átminősítés történt.

Összesen 87 személynél volt megállapítható valamilyen kémkedési ügy. Különböző okokból azonban csak 74 esetben szabtak ki büntetést. 19 személy 1–3 év, 38 személy 3–8 év, 8 személy 8–12

47 Felkutattuk... (2005).

48 ÁBTL A-2138, Kerényi Mária ügye; valamint az M-19591, M-31881/1, O-14067 és V-158235 sz. dossziék.

49 MOL XIX-B-1-ai 1-a/628/1975, 6–7.

év, 1 személy 12 év feletti büntetést kapott (halálos ítélet nem született). A nyugati hírszerző szolgálatok rejtőzködő és viszonylag passzív magatartására utal, hogy az elítéltek közül csak ketten nem voltak magyar állampolgárok. A vizsgálat tételesen csupán néhány esetet említ, amikor bizonyíthatónak tűnt egyes személyek konkrét beszerzése. A kiemelkedő esetek között a korábban felsoroltakon túl 1964-ben Argadilis Argilist a görög, 1966-ban Kalocsán Bélánét és társát az olasz, 1967-ben Kopcsándi Ferencet, Ary Margit Zsuzsannát és Dömök Andrást az USA, 1968-ban Bruckner Zoltánt szintén az USA titkosszolgálata szervezte be valamilyen módon.

A jelentés kénytelen volt megállapítani, hogy „a beszerezett kémek közül azonban mindössze 9 állt a realizálás időszakában is aktív kapcsolatban a beszerzést végző hírszerző szervvel és folytatott az MNK ellen irányuló kémtevékenységet”.⁵⁰ Nem kell azonban valamilyen James Bond-féle történetre gondolni. A kémügyek viszonylagos jelentéktelenségét az említett Argadilis Argilis újságíró, a Magyar Rádió munkatársa és pártközi tárgyalásokon részt vevő görög tolmács esete példázza. Argilis 1964-ben haza szeretett volna települni, de „a követség másodtitkára, Jorgosz Vandelisz [...] a kérelem teljesítését ahhoz a feltételhez kötötte – s ezzel nevezettet lényegében presszionálta is –, hogy előzetesen végezzen »bizonyos szolgálatokat« a követség részére (görög emigráció helyzete, nemzetközi munkásmozgalom egyes kérdéseit érintő pártközi tárgyalások, egyes közéleti férfiak, Magyar Rádió görög szekciója)”.⁵¹ Magyarán Argilis nem árult el katonai titkokat, mélységi felderítést sem folytatott, hiszen nem vett mikrofilmre iratokat, nem fotózott objektumokat, és nem szervezett be más ügynököket sem.

A vizsgálat azt állapította meg, hogy a BND általában egyszerűbb német nemzetiségű személyeket szervezett be, ezzel szemben az USA ügynökei jobban kiképzettek és jól képzettek voltak. Mindegyik katonai felderítést folytatott. A BND által beszerezett Holzmeister Sándor, Csoma Sándor, Polyvás István 1963-ban bukott le. Tipikus módon rokonlátogatásra utaztukban szervezték be őket, még a vonaton.⁵²

Külön kategóriába került az a négy személy, aki a SZER-nek szolgáltatott adatokat. Tevékenységük egy demokráciában nem minősülhetett volna kémkedésnek – mivel a SZER nem volt kémszervezet. Geresdy László 1965 augusztusában Münchenben személyesen is felvette a kapcsolatot Ekecs Gézával (rádiós neve Cseke László), akit ko-

50 MOL XIX-B-1-x 19. d. 10-262/1970.

51 Uo.

52 Pintér (1972) mindhárom személyt megemlíti. Polyvás István vizsgálati anyaga az ÁBTL-ben megtalálható: V-148132/1–3.

rábbról ismert, valamint Borbély Lászlóval (Kőbányai Péter), Litteráti-Loótz Gyulával (Patkó Gyula) és a „magyar desk” más vezető munkatársaival, akiket „részletesen tájékoztatott saját tevékenységéről, a SZER-adások vételi viszonyairól, azok politikai visszhangjáról, különböző kül- és belpolitikai kérdésekről, kulturális és gazdasági problémákról. [...] Vállalkozott arra is, hogy mint a SZER »magyarországi munkatársa« megadott nyugat-németországi fedőcímmel »tudósításokat« küld kül- és belpolitikai eseményekről, a Magyar Néphadseregéről, a Belügyminisztériumról és általában minden tudomására jutó fontosabb kérdésekről.”⁵³

Hasonló eset volt Tánczos Dezső beosztás nélküli református lelkész ügye is, aki „1964-től kezdve állt kapcsolatban a SZER Czeglédi Zoltán nevű munkatársával. Letartóztatásáig mintegy 24 db. izgató tartalmú levelet küldött a SZER címére, melyekben rosszindulatú beállításban, különböző egyházpolitikai kérdésekkel foglalkozott, rágalmazta a békepapságot, ezenkívül ellenséges kommentárral ellátva egy bírósági ítéletet is kijuttatott külföldre. Tánczos Dezső az adatokat ismerőseitől, részben pedig saját maga szerezte be. A kiküldött adatokat a SZER adataiban felhasználta.”⁵⁴

A tárgydőszakban hat határőr szökött külföldre, disszidált négy leszerelt határőr, két volt honvédtiszt, két leszerelt katona is. Külföldi szolgálatok két átszökött határőrt beszerveztek és visszafordítottak.

A magas rangú politikai disszidensek – Radványi János volt washingtoni nagykövet, Bernácsi Ernő és Szabó László őrnagy, a hírszerzés beosztottai – esetében kémkedés nem volt megállapítható, de hazaárulás igen. A Szabó-ügy különösen kínos volt, mivel ő a hírszerzés brit osztályán szolgált, és 1965-ös disszidálása után a teljes nagy-britanniai magyar hírszerzés dekonspirálódott. A hazaárulások miatt az MSZMP PB 1967. október 24-én külön határozatot is hozott.

A fegyveres testület tagjai közül 38-an szöktek külföldre. 13 személy a SZER-nek ajánlkozott levélben, többségük fiatalok voltak. Ebből arra következtethetünk, hogy a „felajánlkozások” túlnyomó többségét meggondolatlanságból vagy kalandvágyból tették, tényleges kémkedési koncepció nélkül. A vizsgálati osztály jelentése is megállapította, hogy „az ajánlkozók 1-2 kivétellel tulajdonképpen nem is voltak olyan adatok birtokában, melyek kiszolgáltatására konkrétan ajánlatot tettek. Szolgálatukat általában ajánlották fel »a szabad világ« számára, »Magyarország felszabadítása«, »a kommunisták elleni harc« érdekében.”⁵⁵

53 MOL XIX-B-1-x 19. d. 10-262/1970.

54 Uo.

55 Uo.

A Varsói Szerződés legnagyobb veszteségeit egyébként nem a magyar disszidensek okozták. 1968-ban Jan Sejna csehszlovák vezérőrnagy, a honvédelmi miniszter közvetlen beosztottja és a csehszlovák PB katonai ügyekért felelős titkára, 1978-ban Ion Mihail Pacepa vezérőrnagy, a román kémelhárítás vezetője távozott Nyugatra.⁵⁶ Nyomukban számos hírszerző bukott le. Hozzájuk képest Magyarországról a későbbiekben is csak viszonylag jelentéktelen disszidálások fordultak elő: az 1968 utáni ügyek közül Bíró József honvéd őrnagy (1969) és Zoboki Sándor főhadnagy (1970) repülőgépes disszidálása vert fel nagyobb port, mivel ők a Varsói Szerződés légierijéről fontos adatokat szolgáltatottak ki a NATO-nak. Mindketten egy-egy MIG-15-ös vadászgéppel szöktek Olaszországba. Távollétükben mindkettőjüket halálra ítélték, Bíró ellen gyilkosságot is megkíséreltek. Zoboki motivációja nem tisztázott, Bíró azért disszidált, mert egy BM-ben dolgozó ismerősétől megtudta, hogy vizsgálat folyik ellene az 1968-as prágai bevonuláskor kiadott parancsáért, amelyben alárendeltjeinek megtiltotta a fegyverhasználatot civilekkel szemben. Jelmező az olasz léghárításra, hogy mindkét vadászgép teljesen feltűnésmentesen tudott behatolni a légterbe, sőt a rendőrség még a kényszerleszállás után sem reagált azonnal. Forrásokkal még nem tudtam alátámasztani, de valószínűsíthető, hogy az *Őrjárat az égen* című, Huszti Péter főszereplésével már korábban forgatni kezdett négyrészes tévésorozat, amelyben a néphadsereg pilótáinak életét mutatták be, részben ennek nyomán, BM-megrendelésre módosult: a filmben nagy hangsúlyt kaptak az ellenséges, deklasszált elemek, valamint a kémek is. A BM alkalmazottai közül dr. Hollósi Péter alezredes (1967-ig a III/6. osztály alosztályvezetője) és dr. Pető Róbert alezredes disszidálása jelentett súlyosabb csapást.⁵⁷

Jelentős kémügy volt Halmi Zoltáné és Rimner Gáboré.⁵⁸ Halmi 1951–67 között először az ÁVH, majd a III/I. munkatársa volt. Fegyelmi úton elbocsátották a BM-ből, de diplomáciai állásában maradhatott. 1974-ben a bogotái magyar főkonzulátus kereskedelmi titkáráként lépett kapcsolatba a CIA-val. „Attól a mocsktól, ami másfél évtized alatt ÁVH-sként és hírszerzőként rám tapadt, így akartam megszabadulni” – vallott róla később.⁵⁹ 1976-ban hazatért, és 1981-es lebukásáig a Magyar Kereskedelmi Kamara alkalmazásában

56 Pacepa disszidálása után nagy botrányt kiváltó könyvet is írt: *Vörös horizontok. Egy román kémfőnök vallomása*. New Jersey, 1987.

57 MOL XIX-B-1-ai 45-13-8/71. Jelentés a fegyveres erők tagjai közül a külföldre szökésekről.

58 Vizsgálati anyaguk az ÁBTL-ben megtalálható a V-163787 és a V-163430/1-5 szám alatt.

59 Felkutattuk... (2005).

állt, rendszeresen írt jelentéseket a CIA-nak (összesen 25 jelentést bizonyítottak rá). Munkaköréből adódóan fontos nemzetgazdasági adatokhoz és minisztertanácsi határozatokhoz fért hozzá, sőt rendszeresen megkapta a III. Főcsoportfőnökség tájékoztató jelentéseit is. Perében az ügyész első fokon halálos ítéletet kért, első fokon életfogytiglanra, másodfokon 15 évre ítélték – annak ellenére, hogy az ítélet is megállapította: nem bizonyítható, hogy tevékenységével kárt okozott volna.⁶⁰ Jellemző, hogy csak fél évvel a rendszerváltás után tudott kiszabadulni a börtönből, és csak egy kicsempészett levél segítségével, amely a sajtóban is megjelent. A botrány miatt szabadlábra helyezték, de az ítélet semmissé nyilvánítását megtagadták, és börtönéveit a nyugdíjába sem számították be. 1999-ben ugyanaz a hadbíró, Hildebrand Zoltán ítélkezett, mint a rendszerváltás előtt, tehát az bírálta el a rehabilitációs kérvényeket, aki korábban a diktatúra bírójaként az ítéleteket meghozta.

Rimner Gábort, akinek apja Szudánban szolgált diplomataként, az USA Védelmi Ügynöksége⁶¹ tizenhét éves korában képezte ki. Feladata a Magyarországon állomásozó szovjet csapatokkal kapcsolatos információgyűjtés volt. Rimner több arab nyelvjárást beszélt, hazatérte után a BM, a HM és a KÜM is megbízta fordítási feladatokkal. Ebben az időben Magyarországon oktatták a líbiai hadseregnek titokban eladott lokátorok személyzetét. Rimner erről, valamint a Magyarországra telepített szovjet ballisztikus rakétákról is értékes jelentéseket adott. Legkésőbb 1976-tól kezdte el figyelni a magyar elhárítás, 1981-ben tartóztatták le. Másodfokon tizenkét év fegyházra ítélték.

A felelősségre vont külföldi állampolgárokról 1972-ben készült összefoglaló jelentés: 1961–71 között 6420 külföldi állampolgár ellen indult eljárás, ebből a III. Főcsoportfőnökség szervei 1857 személlyel foglalkoztak. A felelősségre vontak 18 százaléka kapitalista, 82 százalék szocialista ország állampolgára volt. „Nyugati hírszerző szervek által beszervezett és kémtevékenységet is folytató külföldi állampolgár ellen az utóbbi 6 évben – sem operatív, sem vizsgálati adatok alapján büntetőeljárás nem indult.”⁶² Ebben az időszakban kezdődött az NDK-ból Magyarországon át zajló embercsempészet. Három társaság bukott le, a Wolfgang Löffler, David Horst és Hasso Herschel vezette csoportok, akik minimum tizenegy személyt sikeresen csempészték át. Tíz ember szöktetését az NDK állambiztonsági szerveinek jelzései nyomán felgöngyölítették. A szocialista országok állampolgárai 70 százalékban tiltott határátlépést és annak kí-

60 Katonai Ügyszétség KB VII 003/1981.

61 Defense Intelligence Agency – DIA.

62 ÁBTL A-1351/4. k. 34-317/1972. Jelentés a BM III. FCSF vizsgálati szervei által 1961–1971 között terhelteként felelősségre vont külföldi állampolgárok bűnügyeinek tapasztalatairól.

sérletét követték el, legtöbbjük (41 százalék) keletnémet állampolgár volt (arányuk később jelentősen nőtt). Az első eset 1962-ben fordult elő, 1971-ben már 121 szocialista országokbeli állampolgár tartozott ebbe a kategóriába.

Sokszor az önként hazautazó személyek is kémügyekbe keveredtek. Ennek speciális esete, amikor a kémelhárítás régi, az érintettek által jelentéktelennek és már elfeledettnek vélt események alapján indított eljárást a mit sem sejtő hazlátogatók ellen. Rónyai András 38 éves munkás, USA-állampolgár még 1957 elején disszidált Ausztriába, ott a néphadsereg vegyvédelmi szolgálatáról adatokat árult el (saját katonai szolgálatának körülményeiről beszélt a kihallgatások alatt). Ezért amikor 1971-ben turistaként hazlátogatót, elfogták, két és fél évre ítélték, de közkegyelmet kapott. Dömök András 1956 novemberében disszidált, 1967. június 16-án érvényes úti okmánnyal hazatért, és letelepedési engedélyt kért. „Ez alkalommal beismerte, hogy 1959-ben kapcsolatba került az USA hírszerző szerveivel, és Münchenben egy hónapos kiképzésben részesült. Feladatul kapta, hogy illegálisan térjen vissza Magyarországra és derítsen fel különböző katonai objektumokat, majd tárgyi postaláda útján egy ismeretlen személy részére levelet kézbesítsen. Kiképzője két alkalommal meg is kísérelte a határon való átdobását, azonban félelemből feladatának végrehajtásától elállt. Ezért az USA hírszerző szervei a kapcsolatot megszakították vele. A bíróság kémkedésre vállalkozás miatt jogerősen 6 év 6 hónapi szabadságvesztésre ítélte.”⁶³

Két Magyarországra látogató amerikai állampolgár, Michael és John Michael Savko esete is mutatja, hogy a kémelhárítás korántsem csak kémek elhárításával foglalkozott, hanem kifejezetten politikai ügyeket is kreált. A testvérpár meglátott egy vietnami háború elleni plakátot, amelyen egy amerikai felségjelű bombázógép volt látható, alatta a szöveg: „gyilkosok”. Az amerikai felségjelet lekapták, és helyére USSR-t írtak. Ezután „állampolgári bejelentésre” egy rendőr feltartóztatta őket, eljárás indult ellenük, izgatásért háromhavi szabadságvesztésre és kiutasításra ítélték mindkettőjüket.⁶⁴

A hetvenes évek érdekes esete volt dr. Nagy István zenetanár kémügye. Ő dr. Hárs Ernővel, a Külügyminisztérium Nemzetközi Szervezetek Főosz-

tálya helyettes vezetőjével állt kapcsolatban, aki neki államtitkokat, azaz a munkahelyén keletkezett bizalmas információkat fecsegett el. Dr. Nagyt 1973-ban „Jupiter” fedőnéven egy ötvenhatos disszidensen keresztül szervezte be a BND. Tekintettel arra, hogy

63 ÁBTLL A-1351/4. k. 34-317/1972. Jelentés a BM III. FCSF vizsgálati szervei által 1961–1971 között terhelteként felölősségre vont külföldi állampolgárok bűnügyeinek tapasztalatairól.

64 Uo.

Nagy 1954-óta az ÁVH ügynöke is volt, a BND rajta keresztül a magyar állambiztonságba is behatolhatott. Nagy úgy bukott le, hogy a rutinszerű K-el-lenőrzés titkosírásnymokat mutatott ki levelezésében.⁶⁵

Az 1975 utáni kémügyek sajnos alig ismertek. A keletnémet „társzervekkel” történő együttműködés során, 1986 végén tartóztatták le Vadász Miklóst és fiát, valamint Virág Istvánt, akiket a BND 1965–74 között szervezett be.⁶⁶ Horváth István belügyminiszter egy értekezleten megemlítette, hogy „Vannak kémek, egy-kettő, szerencsére azzal nem vagyunk elárasztva. Nem is olyan a helyzet, ami azt igényelné, hogy valami nagy kémpereket csináljunk.”⁶⁷ Az 1978-ban tizenkét év börtönbüntetésre ítélt Papp Árpád, a Videoton dolgozója 1976-tól egy éven keresztül kiszolgáltatta cége pirotechnikai terméklistáját a CIA-nak, elárulta az üzem szervezeti felépítését, gyártmánystruktúráját, valamint az értékesítés és termelés főbb adatait.⁶⁸ Balogh Csaba, a Videoton software üzembehelyezője, majd a vállalat moszkvai kirendeltségének raktárosa az USA katonai hírszerzésének anyagi ellenszolgáltatásért elárulta a cég terméklistáját, és belső adatokat szolgáltatott ki.⁶⁹ K. J.-t⁷⁰ külkereskedelmi vonalon szervezték be, 1981-ben tíz évre ítélték. Gyakoribb volt az az eset, amikor az érintettet formálisan nem szervezték be, hanem „sötét hírszerzés” útján csapolták le az információit. N. Z.⁷¹ egyetemi hallgató az NSZK-ba disszidált, ahol a BND napokon keresztül kihallgatta, és erre az időre 40–50 márka napidíjat is kapott. Miután hazatért, feltehetően a BND-be beépült keletnémet hírszerzők lebuktatták, 1982-ben nyolc év börtönre ítélték. Ugyanígy járt S. P.,⁷² aki elektroműszerként a KGST számítógépes fejlesz-

65 MOL XIX-B-1-ai 1-a/1251-1976 és 1-a/1048/76, valamint ÁBTL 1.11.1. 152. d. 462. Az NSZK-val és speciális szerveivel kapcsolatos ismeretek értékeléselemzése és a BM állambiztonsági csoportfőnökségének további feladatai (1978); illetve V-160742/1.

66 Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen (BStU) Ministerium für Staatssicherheit (MfS) HA XVIII 15984. 3. 226. Multilaterale Beratung in Moskau vom 23–27.1.1987.

67 MOL XIX-B-1-y 10-38/2/1981. Tájékoztató a belső ellenséges tevékenység egyes kérdéseiről, Horváth István hozzászólása, 1981. február 27.

68 Papp Árpádra lásd ÁBTL V-161550/1-2. Pappot az USA budapesti követségének konzulja szervezte be 1976-ban. Esetét az állambiztonság belső tanulmányban is feldolgozta, lásd ÁBTL AB-727.

69 ÁBTL 1.11.1. 21. d. 245. Petresevics András jelentése, 1983. április 29.

70 Uo. A név az eredeti iratban is csak kezdőbetűvel szerepel.

71 Uo. A név az eredeti iratban is csak kezdőbetűvel szerepel.

72 Uo. A név az eredeti iratban is csak kezdőbetűvel szerepel.

tési programjában vett részt. Magánélete megromlott, feleségétől elvált, és disszidált. Kikérdezése után meggondolta magát, és hazatért, de itthon bevalotta, hogy disszidálása után kikérdezték.

Földesi Jenő altábornagy 1983-ban miniszterhelyettesi referátumban tárgyalta az elmúlt időszak fontosabb kémügyeit. A jelentősebb kémkedések között említette Sümegi Ferenc, a Honvéd SE volt sportolója ügyét, aki disszidálása után kihallgatónak a Belügyminisztériumra és a néphadseregbe vonatkozó titkokat szolgáltatott ki. Később hazatért, de balszerencséjére a kihallgatásáról szerzett információk visszajutottak a BM-be. Ugyanez okozta Nánási László lebukását is, aki az USA-hírszerzés müncheni speciális kihallgatóközpontjában állami és szolgálati titkokat adott ki. A jelentés – bővebb adatok nélkül – Bogárnár Ágoston BND-ügynök, dr. Magyarádi Lajosné, a METESZ volt dolgozója és Révész Miklós hazatért disszidensek ügyét említette még, valamint azt, hogy 1983-ban 29 kém- és 2 titoksértési ügyben folyt bizalmas nyomozás.

Földesi Jenő referátumában a következőképpen jellemezte a kémelhárítás helyzetét: „Továbbra sincs olyan adat, hogy az ellenség ismerné a legfontosabb politikai, gazdasági, katonai jellegű államtitkainkat (például a legfontosabb párt- és kormánydöntéseket), »M« helyzetre vonatkozó dokumentumok tartalmát, a hadiipar különösen védett titkait, a gazdasági-pénzügyi kérdések legfontosabb államtitkait). [...]

Katonai területen ismert előttük az egyes objektumok elhelyezkedése, rendeltetése, békehadrendi fegyverzete, diszlokációja, általában minden olyan adat, amely objektumon kívülről felderíthető. [...] *gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi* vonalon viszonylag pontosan megismerték gondjainkat, gazdasági helyzetünket, és azt gyakran ki is használják a külgazdaság területén.”

Földesi azonban azt is elmondta, hogy az aktív, támadólagos kémelhárítás tevékenysége is igen nagy nehézségekbe ütközik: „Az ellenséges *hírszerző szervezetek alközpontjaiba, hálózatába, rezidentúráiba való beépülés* még meglehetősen szűk körű, a játszmák célirányossága, eredményeinek a hírszerző rezidentúrákba történő beépülésre való hasznosítása még nem érte el a kívánt szintet.”⁷³

A Stasi és III/1. (jogi) osztály közötti 1987-es megbeszélés alapján tudható, hogy 1985-ben közösen egy, 1986-ban négy, 1987-ben három kémügyet realizáltak. 1985 előtt több BND-, MAD-⁷⁴ és CIA-ügynök bukott le egy közös akcióban. 1984. május 26-án a Stasi egy BND-ügynököt tartóztatott le. Ennek során kiderült, hogy az NSZK budapesti követe próbálta vol-

73 MOL XIX-B-1-x 10-38/8/1983, 60–62.

Földesi Jenő altábornagy referátuma a NATO kémkedési ügyeiről.

74 Militärischer Abschirmdienst – a nyugatnémet katonai elhárítás.

na az érintettet titkok átadására bírni. Az időszakban más szocialista országok fővárosaihoz hasonlóan Budapesten is előfordult, hogy NDK-turisták behatoltak a nyugatnémet követségre, de ezt az akciót diplomáciai és operatív eszközökkel felszámolták.⁷⁵

Az 1985. október 22-i miniszterhelyettesi értekezlet szerint a III/I. és III/II. csoportfőnökség összehangoltan a német, angol, izraeli, osztrák és az USA-hírszerzésbe törekedett behatolni. A hírszerzés az említett szervezeteket vonalas elv alapján kezelte, a kémelhárítás pedig operatív csoportokat alakított. A CIA-val szembeni munka bizonyult a legeredményesebbnek, mivel személyi és technikai eszközökkel is sikerült beépülni a bécsi CIA-kirendeltség szervezetébe. A BND-vel szemben két „segédkategóriás ügynök”,⁷⁶ hét tmt (titkos munkatárs) és tíz jelölt dolgozott, de ezek csak a BND harmadik országokban végrehajtott találkozóit tudták néha dokumentálni, valamint játszmákkal mérték be a BND hírigényét. Eredménytelennek értékelték a SIS⁷⁷ elleni munkát. A kijuttatott dezinformációkról központi információs–dezinformációs adatbankot állítottak fel.

A Napi Operatív Információs Jelentések statisztikai adatai érzékeltetik az országban tapasztalt vélt és/vagy valós kémtevékenységet (4. táblázat).

Természetesen nem biztos, hogy a regisztrált esetek mind valós kémtevékenységet takarnak. Bár az arányok nem sokat változtak (leszámítva az X-es területek súlyának csökkenését), 1989-ig a kémgyanúval kapcsolatos információk száma a felére csökkent, ami arra utal, hogy az állambiztonsági szerv maga is felülvizsgálta korábbi tevékenységét, azt ugyanis nem tartjuk valószínűnek, hogy a nyugati titkosszolgálatok tényleges tevékenysége csökkent volna. Ellenkezőleg: vélelmezhető, hogy a tényleges kémtevékenység, azaz a politikai és gazdasági információgyűjtés éppen a politikai reformok és a peresztrojka miatt fokozódott. Ezt valószínűsíti az is, hogy az esetleges lebukások ebben az időszakban kisebb politikai kockázatot jelentettek, mint korábban, mivel a külföldi hitelektől függő magyar vezetés egyáltalán nem volt érdekelt nemzetközi kapcsolatai megzavarásában.

A magyar elhárítás egyetlen nagyobb ismert fogása, Belovai István lebukása sem önálló magyar ügy volt, hanem a KGB-nek „köszönhető”. Belovai, a Magyar Néphadsereg Vezérkara (MNVK) 2. csoportfőnökségének tisztje 1982 szeptemberében került Londonba mint katonai attasé. Már koráb-

75 BStU MfS HA IX 3472. 1–6., 10., 40–41.

76 A meghatározást csak a hírszerzés használta azok megnevezésére, akik a hírszerzési munka eszközei és módszerei közül csupán lokális információszerzésre voltak alkalmazhatók.

77 Secret Intelligence Service – brit hírszerzés.

ban tudomása volt róla, hogy a katonai hírszerzés hozzájut a NATO legtitkosabb dokumentumaihoz is – amelyekből számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a szervezetnek csak védekezési tervei vannak. 1984-ben felvette a kapcsolatot az amerikai katonai attasé helyettesével, és katonai titkokat szolgáltatott ki neki, elsősorban a titkos NATO-adatokról informálta, amelyek a szocialista hírszerzés tudomására jutottak. A kémkapcsolatot hazarendelése után sem szüntette be. 1985. július 10-én egy CIA által elrejtett, jelentős pénzüsszeget is tartalmazó konténer felvételekor Kelenföldön tartóztatták le. Ügýt a kémelhárítás dolgozta fel, másodfokon életfogytiglani börtönre ítélték.⁷⁸

4. táblázat: A Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ) rendszerben regisztrált kémgyanúval kapcsolatos információk 1979-ben⁷⁹

USA	230
NSZK	207
Angol	91
Francia	67
Olasz	66
Egyéb NATO	57
Osztrák	133
Arab	59
Izraeli	4
X-es területek	114
Összesen	1028

AZ IPARI ELHÁRÍTÁS

A kémelhárítási részterületek közül kiemelt fontosságú volt az ipari létesítmények ellenőrzése: 1962 után az egyes osztályok közül három is ezzel a területtel foglalkozott (népgazdaság-védelem, nemzetközi együttműködés, idegen-

forgalom). Az ipari elhárítás⁸⁰ tanulmányozása több szempontból is figyelmet érdemel: olyan területről van szó, amely bizonyos mértékig minden országban védelmet élvez, elsősorban azért, hogy ellenérdekelt, illetve konkurens szervezetek ne szerezzék meg a fontosabb gyártási licenceket és eljárá-

78 Belovai saját szerepéről könyvet is írt *Fedőneve „Scorpion”* címmel. Vizsgálati anyagának nagy része minősítetten az ÁBTL-be került: V-165079/1–5.

79 ÁBTL 1.11.1. 294. d. 9. Jelentés a NOIJ 1979. évi statisztikai adatairól.

80 A kérdéshez lásd még Germuska (2000).

sokat. A Kádár-rendszer ipari elhárítása azonban teljesen más okból szerveződött meg. Kialakulása kezdetén nagy súlyt fektettek a sztálinizmusból örökölt „szabotázs-elhárítás” kérdésére, később pedig elsősorban az ipari területen tapasztalható gazdasági visszaélések, az iparban foglalkoztatott „ellenséges elemek” ellenőrzése és a külföldi hírszerző szervek „hírigényének” bemérése számított fontos feladatnak.

A III/II. csoportfőnökség, illetve elődei az összes jelentősebb ipari üzemről objektum dossziét állítottak fel. A külföldi kémek elhárítása és a belföldi „reakciós”, ellenséges elemek károkozásának („szabotázs”) megakadályozása, valamint permanens felügyeletük egyaránt az ipari elhárítás feladata volt. Jellemző, hogy az első feladatra mozgósították a legkevesebb erőt és eszközt, noha „kémelhárításon” a gyanútlan olvasó elsősorban a kémek elleni harcot értené. A mezőgazdaság területén is hasonlóan szervezték meg az elhárítási feladatokat. 1962 után a Rákosi-rendszerből örökölt „belső ellenség elleni harc” főbiája lassan múlni látszott, bár azt az ellentmondást, hogy az ipari elhárítók egyfajta „szuperfelügyeletként”⁸¹ az üzemek termelési, munkavédelmi, beruházási kérdéseibe is beleszólhattak, a korszak végéig nem sikerült feloldani.

1962 után az ipari és a mezőgazdasági elhárítást a III/II. csoportfőnökségen belül egyesítették. A bővülő külföldi kapcsolatok miatt új, egyre inkább kiemelt elhárítási területté vált a beutazó külföldi ipari szakemberek ellenőrzése, a belföldi titokvédelem és a külföldre utazó magyarok titokvédelmi elizgázítása. Utóbbit a hivatali kiküldetésbe utazók zöme nem kerülhette el, így elmondható, hogy a Kádár-rendszer kémelhárítása, a munkahelyekre bejáró „belügyes” tiszt figurája sokak előtt ismert volt. Az elhárító által a kiutazás előtt és a visszatérés után szervezett „beszélgetések” általában tippkutatási célokat is szolgáltak, sok esetben ennek ürügyén kezdték meg az érintettek be-szervezési célú tanulmányozását.

Az ipari elhárítás rendkívül nagy területet fedett le, és igen jelentős létszámot mozgósított. Érdekes egy példával is érzékeltetni, milyen objektumok preventív védelmét látta el a központi III/II-6-c alosztály (később III/II-8-c alosztály) 1962 és 1972 között:⁸²

1. Kohó- és Gépipari Minisztérium és vállalatai (Általános Géptervező Iroda, MOM, Gamma, Távközlési Kutató Intézet, Finommechanikai Vállalat, Mechanikai Laboratórium, Lámpagyár)

81 A kifejezést Germuska Pál ipari kémelhárítást feldolgozó tanulmányából kölcsönöztem.

82 ÁBTL 1.11.5. Fsz. 489/6, 1964. június 22. A III/II-6-c alosztály által biztosított objektumok.

2. Közlekedési és Postaügyi Minisztérium és a fennhatósága alá tartozó szervezetek (MÁV Vezérigazgatóság, budapesti MÁV-igazgatóság, MÁV Vasúttervező Intézet, Uvaterv, Posta Vezérigazgatóság, Posta Tervező Iroda, Központi Kábelüzem, Helyközi Távbeszélő Igazgatóság, Közlekedésépítő Vállalat)
3. Nehézipari Minisztérium és a fennhatósága alá tartozó szervezetek (Gyógyszeripari Tröszt, Vegyipari Tröszt, Központi Fizikai Kutatóintézet)
4. Minisztertanács Titkársága, Gazdasági Bizottsága, Honvédelmi Bizottsága
5. Országos Tervhivatal
6. Általános Épülettervező Vállalat
7. 22., 31. sz. Építőipari Vállalat
8. MTA Orvostudományi Intézet
9. Pénzügyminisztérium, Nemzetközi Pénzügyek Főosztály, Katonai Főosztály
10. Magyar Beruházási Bank 2. sz. fiók
11. Geofizikai Intézet
12. Központi Statisztikai Hivatal
13. Országos Fordító Iroda
14. Legfőbb Ügyészség
15. Legfelsőbb Bíróság
16. Igazságügyi Minisztérium Katonai Főosztálya

A források kutathatatlanok, illetve fellelhetetlenek, ezért csak valószínűsíthetjük, hogy a fontosabb vállalatok és a kémelhárítás összefonódását részletes szerződések szabályozták. Erre mindenképp szükség volt, hiszen olyan kiemelt üzemek esetében, mint például a Videoton, az elhárítás több tucatnyi embere vett részt a vállalat mindennapos ügyeiben. Gondoskodni kellett az szjt-tiszti státusok betöltéséről és a vállalaton belüli tippkutató és beszerző tevékenység biztosításáról. Germuska Pál a Technika Külkereskedelmi Vállalat (TKV) iratanyagának kutatása során meg is találta a vállalat és a katonai hírszerzés közti megállapodást, az iratot azonban nem másolhatta le. Okkal feltételezhető, hogy effajta megállapodásokat a III/II. csoportfőnökség is kötött a komolyabb külföldi kapcsolatokkal rendelkező vállalatokkal.⁸³

A kémelhárítás területén folytatott hálózati munkára és az szjt-tisztek eloszlására jó példa a vegyipar területe. A Taurus, a Chinoin, a Kőbányai Gyógyszergyár, az Egis és a Gyógyszerészeti Kutató Intézet középvezetői közül egy-egy személy került szjt-tiszti státusba (általában a személyzeti osztályon), ők összesen hat hálózati személyt tartottak. Ezeket a munkahelyeken a Nyugatra kiutazók titokvédelmi

83 Hadtörténelmi Levéltár (HL) KI TKV
Fa. 1/609/K. 0021/19/1978.

eligazítását az szt-tisztek végezték. A budapesti vegyiparban az állambiztonság 1987-ben a következő eszköztárral rendelkezett: hat szt-tiszt, 18 hálózat, 26 társadalmi kapcsolat, 68 hivatalos kapcsolat, három alkalmi operatív kapcsolat, két T-lakás.⁸⁴ Az adatokból is látszik, hogy az állambiztonság fő segítői nem a hálózati személyek, hanem a társadalmi és a hivatalos kapcsolatok voltak!

Ez a viszonylag nagy apparátus mindössze három ügyfeldolgozásban vett részt, ami annyit jelent, hogy három olyan esetet tudtak felmutatni, amelyben ellenséges hírszerző szerv jelenlétét vagy népgazdasági károkozás megtörténtét vélelmezni lehetett.⁸⁵

A III/II-7 osztály, amely 1979-ben a Pénzügyminisztérium, a bankok és a hatóságok (vízügy, KSH, Árhivatal stb.) elhárításáért felelt, ekkor 18 hivatásos tiszttel, ismeretlen számú szt-tiszttel, a külkereskedelemben pedig 1500 (!) operatív pozícióval rendelkezett. Utóbbi szám arra utal, hogy a külkereskedők majdnem mindegyike érintkezésbe került a kémelhárítással, igaz, elsősorban alkalmi, társadalmi és hivatalos kapcsolatként. Az „operatív pozíció” ugyanis nemcsak a beszervezett ügynökök, hanem az állambiztonsággal más módon együttműködők összességét is jelentette. A III/II-8 osztály (1983-tól idegenforgalmi elhárítás) 1983-ban 42 tisztet, 42 szt-tisztet és mintegy kétszáz hálózati személyt foglalkoztatott.⁸⁶ Emellett itt is ezres nagyságrendben használták a társadalmi, hivatalos és alkalmi kapcsolatok rendszerét. A III/III. csoportfőnökségtől eltérően a kémelhárítás ügynökeinek jelentős részét szt-tisztek tartották. A turizmus ellenőrzése a későbbiekben még növekedett is: 1988-ban már 120 nyílt állományú, 130 szt-tiszt, 871 hálózat, 1018 hálózaton kívüli kapcsolat dolgozott ezen a területen (igaz, ebben már a megyék állambiztonsági szerveinek adatai is benne foglaltatnak).⁸⁷

A hetvenes évektől megjelenő, nyugati tőkével is alapított vegyes vállalatok és külföldi tőkebefektetések ellenőrzése szintén a kémelhárítás kompetenciájába tartozott. A III/II. a keletnémet titkosszolgálatokkal, a Stasival közösen dolgozta fel a Magyarországon működő Hoechst, BASF, Siemens, Voest Alpine, Shell, Dow Chemical és Pioneer cég alkalmazottait.⁸⁸

Külön kémelhárítási feladatot jelentett a külföldi magyar beruházások biztosítása, ahol azonban a kémelhárítás, a hírszerzés és az imperializmus elleni

84 ÁBTL 1.11.1. 45. d. 12–42. BRFK. 1987. évi jelentés a vegyipari vonalon végzett kémelhárító munkáról.

85 Uo.

86 BStU MfS HA XVIII 8904. Beratung mit III/II-7. 17.VIII.1979, 6-9.VII.1981, 1985 (közelebbi dátum nélkül).

87 ÁBTL 1.11.1. 27. d. 45-13/5/88. Miniszterhelyettesi értekezletek.

88 BStU MfS BdL. Dok. 1856. (dátum nélkül).

harc alig választható el egymástól. Magyarország külföldi aktivitása a hetvenes évektől vált jelentőssé, elsősorban a Közel-Keleten. A Kádár-rendszer Líbiával és Szíriával igen szoros „baráti” kapcsolatokat ápolt, ezekben az országokban több ezer magyar munkás dolgozott. Kiemelkedő volt a Líbiával 1980-ban kötött államközi megállapodás, amely szerint a magyar fél 50 százalékos tulajdonrészrel vállalatot alapított líbiai katonai létesítmények (repülőterek, repülőbunkerek, vezetési pontok, katonai raktárak és lakások) felépítésére. A vállalkozásban évente átlagosan négyezer fő dolgozott, a tervezett árbevétel 1981-ben 149 millió USD, 1982-től átlag 210 millió USD lett volna. Emellett a magyar fél 297 millió USD értékben teljes rádió-felderítő és -zavaró berendezéseket is exportált Líbiába.⁸⁹

Fontos kémelhárítási feladat volt a hadiipari objektumok védelme (ez ugyanis nem a katonai elhárításhoz tartozott). 1968-ra a Honvédelmi Bizottság határozata alapján befejeződött a „zárt üzemek”, illetve üzemrészek rendszerének létrehozása. A vállalatok hadiipari termelést folytató részlegeire különleges rendszabályok vonatkoztak. Az itt dolgozókat szigorú átvilágításnak vetették alá, nyugati útjaikat korlátozták, illetve teljesen megtiltották, a vállalaton belüli kinevezéseket előzetes BM-engedélyhez kötötték.⁹⁰

Petresevicz András III/II. csoportfőnök-helyettes miniszterhelyettesi értekezlet elé terjesztett 1983-as jelentése szerint ezen a területen nem a magyar technológia ellopásának megakadályozása, hanem a magyarok által ellopott vagy az embargó megkerülésével megszerzett technológiák rejtése jelentette a feladatot. Ebből a szempontból tehát a hadiiparban nem kémelhárításról, hanem a saját kémek munkájának védelméről beszélhetünk. Az országban 25 titkosított működésű vállalat végzett kiemelt hadiipari tevékenységet. Ezek 1982-ben 11 milliárd 766 millió forint értékű terméket állítottak elő, ebből 5,9 milliárdnyit rubel alapú, 2,4 milliárdnyit pedig valuta alapú elszámolás keretében exportáltak. A termékek 60 százalékának volt elektronikai vonzata.

89 A kérdéshez lásd Germuska (2008).

90 A hadiiparról egyetlen feldolgozás jelent meg: Csobay (1988).

91 Tüzérségi löszert gyártott még a hatvanas évek végén a Jászberényi Hűtőgépgyár, az Ipari Szerelvény és Gépgyár (Budakeszi), az Ipari Műszergyár (Iklad) és az egri Finomszerelvénygyár.

92 ÁBTL 1.11.1. 21. d. 239. A felsorolásból több üzem is hiányzik. A jelentősebbek: Gödöllői Gépgyár, Magyar Vagon és Gépgyár Győr, Ikarus Székesfehérvár (harcijármű-gyártás és javítás).

93 Uo. 228. A Reagan-adminisztrációról lásd még Dobson (2005).

5. táblázat: Titkossá minősített, kémelhárítási célobjektumnak számító hadiipari vállalatok termelése 1982-ben

Vállalat	1982. évi bruttó termelés (millió forint)	Hadiipari részesedés (%)
Általános Géptervező Iroda	0,15	25,00
Bakony Fém és Elektromoskészülék Művek	1411,00	21,70
Chinoi nagy-tétényi gyáregysége	400,00	2,00
Danuvia (repülőgépgyártás)	872,00	19,00
Diósgyőri Gépgyár (tüzérségi és légvédelmi lövegek)	3850,00	36,00
Észak-Magyarországi Vegyiművek	2550,00	2,40
Fegyver- és Gázkészülékgyár (FÉG), Budapest	1857,00	49,00
Finommechanikai Vállalat (híradástechnika)	2671,00	88,00
Gamma Művek (híradástechnika)	977,00	25,50
Hajdúsági Iparművek (tüzérségi lőszer), Téglás	600,00	2,10
Híradástechnikai Vállalat	795,00	60,20
Industrialexport (komplett gyárberendezéseket tervező, exportáló és Fővállalkozó Vállalat)	1744,00	0,50
Ipari Műszergyár	580,00	1,00
Ipari Szerelvény- és Gépgyár (tüzérségi lőszer) ⁹¹	600,00	3,00
Labor Műszeripari Művek esztergomi 3. sz. gyára	1820,00	46,00
Magyar Optikai Művek	2586,00	16,20
Mátravidéki Féművek (gyalogosági lőszergyár), Sirok	1676,00	18,20
Mechanikai Laboratórium Híradástechnikai Kísérleti Vállalat	1200,00	79,70
Mechanikai Művek (tüzérségi lőszer), Törökbálint	1631,00	10,30
Mecseki Ércbányászati Vállalat	660 tonna	100,00
Nitrokémiai Ipartelepek (robbanóanyag)	5800,00	2,10
Pestvidéki Gépgyár (repülőgépjavítás)	879,00	49,60
Távközlési Kutató Intézet	548,00	36,60
Telefongyár	1867,00	11,40
Videoton	10300,00	23,60

Amennyiben felderíthető volt, zárójelben megadtam a vállalat haditechnikai gyártási profilját.⁹²

Az elektronikai forradalom idején a Minisztertanács 3428/1981. sz. határozatában hagyta jóvá az e területre vonatkozó fejlesztési programot. Erre azért is szükség volt, mivel korabeli megfogalmazás szerint az USA „a Reagan-adminisztráció agresszív, zsaroló külpolitikája eredményeként”⁹³ az embargó-

politika bevezetésével súlyos veszteségeket okozott a keleti blokk országainak. „Az USA budapesti nagykövetsége, amerikai kereskedelmi hivatalok és nagyvállalatok képviselői több esetben kísérelték meg a VIDEOTON által felhasznált amerikai eredetű elektronikai cikkek típusait és szállítóit megismerni. Ugyanakkor felelőtlenség miatt több esetben szivárogtak ki olyan adatok, amelyekből a nyugati partnerek megállapíthatták, hogy a VIDEOTON embargó-korlátozás alá eső cikkeket szerez be és épít be saját termékeibe. (Pl. »Intel-8080« mikroprocesszor, »Delta-400« memória-bevizsgáló részegység.) Ennek alapján korlátozták a legális kereskedelmi forgalmat és a vállalatot a COCOM⁹⁴ tilalmi listájára helyezték.”⁹⁵ Tilalmi listára került a hadiipari termelést folytató Diósgyőri Gépgyár is.

A magyar szervek a játszmas és egyéb ügyekből visszanyert adatok alapján 1983-ban arra következtettek, hogy a NATO ismeretei elég pontosak a magyar elektronikai ipar, ezen belül a Videoton helyzetéről. A kémelhárítás viszonylag nagy súlyt helyezett erre a területre, mivel ekkor öt játszmas ügyet folytattak az elektronika területén („Tintás”, „Bridge”, „Joker”, „Értékes”, „Lénárd”). Elektronikai ügyekben hazai bázison kétszáz hálózati személyt, 44 sz-tisztet, 183 hivatalos kapcsolatot és 148 társadalmi kapcsolatot foglalkoztattak – azaz közel hatszáz főt!

Katonai területen a kémelhárítás eredményei nehezen becsülhetők fel. Egy 1980-ban készült értékelés szerint⁹⁶ az ellenséges speciális szolgálatoktól visszanyert anyagok alapján feltételezhető volt, hogy a NATO pontos ismeretek-

94 A Cocom (Coordinating Committee for Multilateral Export Controls) tizenhét tagországot egyesítő érdekvédelmi szervezet volt a szocialista országokba irányuló fegyverzet- és technológiai export megakadályozására. 1994. március 31-én megszűnt. A Cocom-listához lásd Bertsch (1988); Bertsch–Cupitt–Elliott–Gower (1994).

95 ÁBTl 1.11.1. 21. d. 229.

96 ÁBTl 1.11.1. 19. d. 98–108. Jelentés az ellenséges speciális szolgálatok által ténylegesen megszerzett adatokról, 1981. szeptember 4.

97 Uo.

kel rendelkezik a Magyar Néphadsereg létszámáról, szervezeti felépítéséről, fegyverzetéről és területi elhelyezkedéséről. A NATO hírszerzését segíthette, hogy 1975–80 között 2514 sorköteles disszidált, általuk az objektumok 57 százalékaról juthatott ki információ. A műholdas felvételeknek köszönhetően ebben az időben a NATO már minden felülről látható objektumot, illetve harc eszközt azonosítani tudott, a titkolozási mánia tehát többnyire teljesen értelmetlen volt. Figyelemre méltó viszont, hogy a katonai elhárítás 1975–80 között egyetlen nyugati hírszerző beépülését sem állapította meg a néphad-

seregben. A legagresszívanban az USA külképviselete folytatott vizuális hírszerzést, egy alkalommal emiatt figyelmeztető fegyverhasználatra is sor került. A néphadsereg részletes hadműveleti terveiről és a fejlesztés közép-, valamint hosszú távú céljairól azonban, úgy tűnt, a NATO nem szerzett tudomást.⁹⁷

6. táblázat: Fontosabb együttműködések a magyar kémelhárítással, 1975–87⁹⁸

Ügy neve	Ügy tartalma	Együttműködő ország
„Wein”	Hohmann József	NDK
„Pfeil”	Veszélyes USA-hírszerző letartóztatása	NDK
„Bär”	Baumann, Schumann és Hering nevű BND-ügynökök NDK-ban történt elítélése	NDK
„Sakál”	Ismeretlen BND-ügynök elleni nyomozás	NDK
„Üveges”	USA katonai hírszerző feldolgozása	NDK
„Schädling”	NDK-állampolgár kémadatokkal kereste fel a budapesti NSZK-követséget, többévi börtönbüntetést kapott	NDK
„Cousine”	USA-hírszerző leleplezése és letartóztatása	NDK
„Blatt”, „Tanne”, „Sirene”, „Kreis”, „Schädling II”	NDK-állampolgárok kémkedésre ajánlkozása (?) a budapesti NSZK-követségen és kiutazási kísérlet Magyarországon keresztül	NDK
„Kapitány I-II”	James Grant USA-állampolgár, a bécsi Hewlett-Packard-képviselet elleni több éven át zajló feldolgozási munka kémgyanú miatt	NDK–SZU
„Dollár”	Michael Wolff NSZK-állampolgár feltételezett CIA-kapcsolat	
„Alfa”	?	Lengyelország
„Róka”, „Német”	?	Csehszlovákia
„Árulók”	?	Lengyelország és NDK

A BM 1985-ös értékelése szerint a NATO-országok titkosszolgálatainak fő tevékenysége a népgazdaság katonai kutatást, fejlesztést és termelést végző

98 BStU Mfs ZAIG 5466. Hinweise für Gespräche mit dem Minister des Inneren der UVR und zur Zusammenarbeit

der Mfs und MdI der UVR. Beratung 11-12.11.1981 in Budapest; valamint MfS HA XVIII 15984. 3.

területe volt. Aktív felderítést leginkább az USA és az NSZK felderítő szervei folytattak. Hírigényük elsősorban a hadiipari üzemek normális és mozgósítás esetén fennálló termelési kapacitásaira, a katonai fejlesztésekre, beruházásokra, a Paksi Atomerőmű védelmi rendszerére, valamint a katonai hírközlő és védelmi rendszerekre, a lézertechnikai fejlesztésekre, buborékmemóriák kutatására irányult, a titkosított vállalatok mellett az MTA Központi Fizikai Kutató Intézetére. A kémkedés elsősorban vizuális felderítéssel, a vállalatokhoz nyugati folyóiratok, piackutató intézetek stb. által „tömegesen” eljuttatott, „számítógépes feldolgozásra is alkalmas kérdőívek” segítségével, valamint a Nyugatra kiutazók és disszidensek szisztematikus kikérdezésével történt.⁹⁹

A kémelhárítás homályba burkolózó területe a különféle szocialista társzervekkel való együttműködés. Ennek eredményeiről alig van információ – külföldiek magyarországi letartóztatására és kiadatására csak a legkritikább esetekben került sor. Az egyetlen ügy, amelyre szakirodalmi adatot lehet találni, Greville Maynard Wynne brit állampolgár 1962. évi kiadatása a KGB-nek. Wynne brit hírszerző volt, és a brit, illetve az USA hírszerzésének dolgozó Oleg Penkovszkij hírszerző ezredes (GRU: Glavnoje Razvegyivatyelnoje Upravlenyije – orosz katonai hírszerzés) összekötőjeként működött. Penkovszkij lebukása után őt nyolc évre ítélték, de 1964-ben a britek kicserélték egy lebukott szovjet hírszerzőre. A keletnémet titkosszolgálat megmaradt irataiból tudjuk, milyen ügyekben vettek részt a magyar szervek a hetvenes évek végén (lásd a 6. táblázatot).

KÉMELHÁRÍTÁS ÉS GAZDASÁGI KÁROKOZÁS

A kémelhárítás sok esetben a normális rendőri feladatok átfedésével járt. Ipari kártevés, pazarló gazdálkodás, államtitoksértés, rombolás, hazaárulás, kémkedés, közveszély okozás esetében a III/II. csoportfőnökség, egyéb esetekben

99 HL Honvédelmi Bizottság iratai (BMsorozat) 6. d. 217. ő. e. 1-a/1135/85. Jelentés a Honvédelmi Bizottsághoz a haditermelés felderítésére irányuló ellenséges titkosszolgálati tevékenység tapasztalatairól. A dokumentum átengedéséért Germuska Pálnak mondok köszönetet.

100 OSA 357-2-1 5. d. 34. sz. utasítás a népgazdaság védelméről, 1976.

a II/I. csoportfőnökség járt el.¹⁰⁰ Ebből következett, hogy a III/II. csoportfőnökség számos köztörvényes jellegű feladatot is ellátott, aminek azonban politikai szint kölcsönzött az a tény, hogy a közveszélyt okozó, kártevő, pazarló, sikkasztó tevékenység egyúttal ellenséges meggyőződés motiválta államellenes cselekedetnek is minősült. A Honvédelmi Bizottság 1970-es jelentése elrettentő példaként említette a

győri Magyar Vagon- és Gépgyár üzletkötője, dr. Fábry Sándor ügyét, aki jogosulatlan külkereskedelmi tevékenység, deviza- és vámbűntett, valamint államtitoksértés elkövetéséért jogerősen öt és fél éves börtönbüntetést kapott, mivel az osztrák Groh und Sohn kereskedelmi ügynökség cégvezetőjétől üzletkötősei után 1,5 százalékos jutalékot fogadott el.¹⁰¹

A gazdasági károkozás azért is számított politikai cselekménynek, mert az elhárítás abból indult ki, hogy a Nyugat a szocialista országok gazdaságait tervszerűen függő helyzetbe kívánja hozni. Az ortodox szemléletű elhárítók ezért minden nyugati befektetés mögött politikai motivációt és vesztegetési kísérleteket sejtettek. Ennek ellenére állíthatjuk, hogy magyar elhárítás jóval kevésbé volt merev, mint a többi szocialista országé, a politikailag kívánatosnak minősített külföldi tőkebefektetések rohamos elterjedése pedig tarthatatlanná tette a permanens gyanakvást.

Földesi Jenő miniszterhelyettes, akkori főcsoportfőnök 1983-as referátuma szerint 1978–83 között mintegy ötven beszervezést vagy beszerzési kísérletet regisztráltak.¹⁰² Az esetek leginkább külföldön és harmadik országban, USA és brit vonalon történtek; egyszer fordult elő, hogy Magyarországon, a külképviselet objektumában hajtották végre a beszervezést. Ezekből az ügyekből a kérdéses időszakban összesen tizet „realizáltak”.

Földesi az 1980–83 között realizált három nagyobb szabású ügyként a később tárgyalandó „Cipó” és „Bokréta” nyomozások mellett a „B-80” fedőnevéű ügyet említette: „Csima Ferenc magyar állampolgár, a Fórum Szálló volt műszaki igazgatója az osztrák gazdasági hitelkonstrukció keretében szállodaépítés kivitelezésére kiírt versenytárgyalásokat egyéni haszonszerzésre használta fel. Nagy összegű jutalékot kapott azért, hogy a Fórum Szálló építésére az Osztrák Universale–Porr-Bau konzern nyert megbízást. [...] Az elmúlt 5 évben büntető eljárással 15 kém- és titoksértési ügyet realizáltunk, valamenyiben jogerős ítélet született. Örvendetes jelenség, hogy ezek közül 7 olyan ügy volt, amelyben rendőr-főkapitánysági kémelhárító szervek folytattak feldolgozást az illetékes központi osztályok szakirányításával, illetve amelynek feldolgozásában tevékenyen részt vettek.”¹⁰³

Egy 1985-ös, Rédei Miklós kémelhárítási csoportfőnök által készített átfogó jelentés az 1983–85 között realizált nem igazi kémkedési (mert megvesztegetéses és károkozásos) ügyek közül a következőket sorolta fel: „Frigyes”, „Csalók”, „Bicskei”, „Íródeák”,

101 MOL XIX-A-2-gg-A 332. d. 446/1970, 3. A belügyminiszter jelentése a hadipar biztonsági helyzetéről, 1970. december 3.

102 MOL XIX-B-1-x 10-38/8/1983, 60–62.

103 Uo. 51.

„Hubertus”, „Sashegyi”, „Festékes”, „Csövesek”. Sajnos ezek közül csak a „Csövesek”-ügyben deríthető ki a megalapozatlan eljárás pontos tárgya: egy klasszikus koncepciós „szabotázs” (lásd a következő fejezetet). Az 1989-ben és később történt iratmegsemmisítések sajnálatos módon igen nagy mértékben érintették a kémelhárítás dossziéit: szűrőpróbaszerű vizsgálódásaimban egyetlen említett „kémügy” dossziéját sem sikerült fellelnem, csak közvetett jelentések utaltak rájuk.

Az idézett jelentés megjegyzi, hogy az „Ipartervnel, valamint a Konjunktúra- és Piackutató Intézetnél dolgozik néhány prominens ellenzéki személy”, de nincs befolyásuk, és az ellenőrzésük megoldott. A jelentés több károkozós ügyet is felsorolt, amelyben népgazdasági hátrányra utaló jelek vannak: „Árulók”, „Róka”, „Alfa”, „Színes”, „Fehérvári”, „Támadó”, „Dunántúli”, „Beszerző”. Rédei vezérőrnagy jelentésében eredménynek könyvelte el, hogy „a számításba jöhető elkövetők körét több ezer főről néhány személyre szűkítettük le” – az elkövetőket azonban e néhány személy között nem sikerült megtalálni. A jelentés megállapította, hogy továbbra is kevés a működő kém-

ügynökre vonatkozó jelzés.¹⁰⁴ Mindez arra utal, hogy az eljárások jelentős része mondvacsinált, vagy valójában köztörvényes ügyben indult.

A kémelhárítás jelentős mennyiségben dolgozott fel gazdasági korrupciós – elvileg az ORFK kompetenciájába tartozó – ügyeket. Nehezen állapítható meg, mikor volt szó tényleges korrupcióról, és mikor a „fellazítás” elleni gazdasági harcról. A nyolcvanas évek nevezetes ügye volt a „Cipó” fedőnevű bizalmas nyomozás a Werner és Pfeiderer cég ellen, amely 1980-ban húsz sütőipari funkcionáriust vesztegetett meg annak érdekében, hogy az ő berendezéseiket vásárolják meg, holott a gépeket állítólag szocialista forrásból is be lehetett volna szerezni.¹⁰⁵ A „Bokréta” fedőnevű bizalmas nyomozás a vegyiparban tárt fel 220–240 millió forintos szándékos károkozást.¹⁰⁶ Russai

104 Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium 10-52/16/1985. Jelentés a 10/1983 BM Utasítás és a 8/1983, valamint a 9/1983 BMH-intézkedés végrehajtásának tapasztalatairól, Budapest, 1985. szeptember 26.

105 Erről Földesi jelentése is megemlékezik: „Pötscher Alois, a Werner und Pfeiderer osztrák cég képviselője és Szamosi Miklós magyar állampolgár, mint az üzleti tevékenységbe bevont felhajtó a magyar sütőipari rekonstrukció során súlyos népgazdasági kárt okozó széles körű vesztegetéseket követtek el a magyar sütőipari vállalkozások területén.” (MOL XIX-B-1-x 10-38/8/1983.)

106 BStU MfS HA XVIII 8904. 56–59. Földesi jelentése szerint a „Bokréta” fn. ügyben dr. Horváth Richárd magyar származású svájci állampolgár, az Industrial Chemicals igazgatója több ma-

István dr. és Heinrich Korzil ügye egészen a legfelső vezetésig gyűrűzött, mivel Russai a Mineralimpex vezérigazgatója volt. Az állambiztonság értékelése szerint: „polgári családból származott. Származását és 1945 előtti tevékenységét eltitkolta [nem csinált semmi különöset]. 1955-től az 1970-es évekig a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője volt. Ezután a Mineralimpex külkereskedelmi vállalat vezérigazgatójává nevezték ki. Mint vezérigazgató 1984-es nyugdíjazásáig töltötte be ezt a posztot.” Ezalatt korrupciós jövedelméből négy svájci és hat osztrák bankban bankbetéteket és letéteket halmozott fel, utóbbit aranypénz és aranytömbök formájában. A vizsgálat során összesen 12 millió dollárt sikerült visszaszerezni.¹⁰⁷

„CSÖVESEK”

A sztálinista szabotázs szemlélet egyes megyei III/II. kirendeltségeknél egészen a rendszerváltásig töretlen maradt. Példa rá a Pollok László elleni eljárás, melynek operatív dossziéját ugyan megsemmisítették, de az események a NOIJ-ból, valamint a kémelhárítás összefoglaló jelentéseiből és az érintettekkel készített interjúkból rekonstruálhatók.¹⁰⁸ Pollok az Országos Kőolaj és Gázipari Tröszt (OKGT) importosztályának vezetőjeként a Szovjetunió és Magyarország között épülő Testvériség földgázvezeték építésének egyik felelőse volt, és az osztrák Warimpex céggel folytatott tárgyalásokat. Ekko-riban ugyanis felmerült az a lehetőség, hogy az ország egyoldalú energiafüggettségének megszüntetése érdekében összeköttetést teremtenek a nyugat-európai Trans-Alpok-Gaspipeline földgázvezeték-rendszer és a Testvériség földgázvezeték között. Az osztrákok bevonására azért volt szükség, mert a siófoki kőolajvezeték-építő vállalat nem tudott megfelelő csőidomokat gyártani. Ezt ismeretlen személyek kétségbe vonták, és az osztrák céggel felvett kapcsolatot a népgazdaság elleni károkozási kísérletnek tekintették.¹⁰⁹ A vád abszurditását érzékelteti, hogy a Warimpex a beruházás lebonyolításához egy osztrák–magyar konzorciumot hozott létre, és 14 milliárd

magyar állampolgár korrumpálása és vesztegetése útján elérte, hogy a cége által forgalmazott vegyipari termékek számos magyar vállalatnál monopolhelyzetbe kerülhessenek. Lásd MOL XIX-B-1-x 10-38/8/1983.

107 BStU MfS HA XVIII 15984. 3. 226.

108 Pollok Lászlóval 2004–06 között több alkalommal is készítettem interjút.

109 „[...] Illetékes szakemberek határozottan állítják, hogy a siófoki kőolajvezeték-építő vállalat csőhajlító üzemében a szükséges idomok részben megvannak, a hiányzó részt pedig ebben az üzemben le tudnák gyártani.” (ÁBTL Napi Operatív Információs Jelentés [NOIJ] Somogy-2, 1981. II. 9.)

schilling hitelt is felajánlott. Arról tehát szó sem lehetett, hogy a beruházás a magyar gazdaság „háta mögött” valósult volna meg. A Somogy megyei állambiztonsági szerv mégis kapva kapott az alkalmon, mivel Pollokot a nyugati cégekkel szorgalmazott kapcsolatai miatt már 1974-ben ellenőrzés alatt tartotta (Franz Saager osztrák olajipari üzletemberrel kapcsolatban, akire „Olajos” fedőnéven 33-Sz-8347 alatt külön dossziét¹¹⁰ is nyitott), 1976 óta kémgyanú miatt külön nyilvántartásban szerepeltette.¹¹¹ Az OKGT belügyi összekötője, Kalmár László százados 1979-ben megkísérelte Pollok beszervezését, sikertelenül. A kudarc nyilván hozzájárult ahhoz, hogy „terhelő” információkat kezdtek rá gyűjteni.

1981. február 9-én a Somogy megyei szerv (Mátyás László ezredes, a főkapitány állambiztonsági helyettese és Csonka Ferenc őrnagy, értékelő tiszt) értesítette a BRFK és a III/II-6-d alosztály illetékeseit. Az 1982. február 24-i Somogy megyei NOIJ-ból már kiderül, hogy a magyar fél az egész építkezést osztrák bankokkal finanszíroztatja, és mind a kivitelezők, mind a fővállalkozó osztrák, illetve német. Bár a NOIJ szerkesztői is beismerték, hogy „a megállapodások jelenlegi állásából úgy tűnik, hogy népgazdasági szempontból előnyös lenne”, Csonka és Mátyás minden magyarázat nélkül azzal folytatta, hogy „Pollok László előéletének ismerete alapján feltételezhető, hogy kapott jogkörével visszaélve a népgazdaságunknak károkat okozna”. Ezzel csak arra célozhattak, hogy az 1924-es születésű Pollokot 1956 után munkástanácstag-ságáért két év egy hónap börtönbüntetésre ítélték.¹¹² Mindehhez a lengyel állambiztonság is szolgáltatott adatokat, szerintük ő „hírszerző vagy elhárító szerv ügynökének nem tisztázott kapcsolata” volt.¹¹³ Pollokot azzal gyanúsították, hogy Szomorú Gyula igazgatóhelyetttel együtt titkos üzleti adatokat adott át a Warimpexnek, amelyeket felhasználva a cég sikerrel pályázott a gázvezeték magyarországi szakaszának megépítésére. A gyanú alátámasztására egy

Polloknak írt levél szolgált, amely arra utalt, hogy az osztrákoknak átadott adatok ismertté váltak.¹¹⁴

A gépezet végül 1982-ban indult be. „Csövesek” fedőnévvel elrendelték a bizalmas nyomozás megindítását, Pollok a „Pogány”, osztrák partnere, Franz Jurkovich¹¹⁵ a „Sógor” fedőnevet kapta. 1982. március 15-én az ügyről Horváth István minisztert és Földesi Jenő

110 Jelenlegi jelzete ÁBTL O-16218.

111 Dossziészámja F-9727 volt, a dosszié az ÁBTL-ben nem lelhető fel.

112 ÁBTL V-141789/1-2, V-142342.

113 ÁBTL NOIJ III/II-26, 1982. február 5. 3.

114 ÁBTL NOIJ III/II-49-54/5, 1982. március 15. 4.

115 Jurkovich korábban a budapesti Novotel és Penta Hotel létesítésének egyik fő elősegítője volt.

államtitkárt is tájékoztatták.¹¹⁶ Azt a gyanút, hogy a Warimpex cég Pollok információi miatt csökkentette közel egymilliárd schillinggel (!) az árajánlatát, nem sikerült igazolni. Egyébként is a cég ezzel az öt pályázóból csak a második helyre került. Mivel valós vádak nem léteztek, 1983. április 26-án a BRFK „munkahelyi telefonálás” címen indított ellene eljárást. Ehhez formailag a főnökének címzett névtelen levél adta az alapot, amelyben azzal vádolták Pollokat, hogy magáncélú telefonálásaival a csalás büntetettét követi el.

Május 5-én előállították, 26-án a vizsgálatot lezárták. A bíróság „folytatólagosan elkövetett csalás” büntette miatt háromhavi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélte, és a „szerv” „egyben az OKGT vezérigazgatójának szignalizált”, ami dr. Hári Károly alezredes, a III/II-9 osztályvezetője megfogalmazásában annyit jelentett, hogy „a III/II-6 osztály intézkedett nevezett kiszorítására az olajipar területéről, Jurkovichot pedig kitiltották Magyarországról”.¹¹⁷

A „FELLAZÍTÁSI POLITIKA” ÉS A KÉMELHÁRÍTÁS

A III/II. csoportfőnökség leginkább jellemző tevékenysége a „fellazítás” elleni harc volt. Ebben természetesen szorosán együtt kellett működnie a belső elhárítással és a hírszerzéssel is, a három csoportfőnökség munkája ezen a területen elválaszthatatlan egymástól.

A sztálinizmus lecsengése és a Nyugat nyitási politikája után a szocialista tábor fő fóbiája a „fellazítási politika” lett, azaz a nyitási és megbékélési kísérleteket és a nyugati „nyílt társadalom” filmekben vagy propagandaanyagokon megjelenő reklámját a Varsói Szerződés tagállamai tudatos titkosszolgálati agresszióként értékelték. Ugyanígy értékelték minden nyugati kulturális kapcsolatfelvételt is: a BM szemében minden nyugati intézmény, amely kulturális, gazdasági vagy földrajzi okokból a keleti blokk országaival foglalkozott, a külföldi titkosszolgálatok bújtatott eszközének tűnt. A fellazítási politika először 1965-ben került a PB napirendjére, majd 1966. április 26-án külön PB-határozat is született róla. Az MSZMP vezetői ekkoriban még úgy vélték, hogy a „leninizmus nemzetközi előretörése” megfelelő lehetőségeket ad a fellazítási politikával szembeni harcnak. 1970. július 6-án a PB ismét határozatot hozott, amelyben immár az imperialista fellazító politika elleni nemzetközi együttműködést is felvetette. Az utolsó PB-határozat 1983. október 11-én született: ebben már a határon túli magyarok és a független békemozgalmak is a fellazítási politika eszközeiként jelentek meg. Az MSZMP vezető testü-

116 ÁBTL NOIJ III/II-49-54/5, 1982. március 15. 4.

117 ÁBTL NOIJ III/II-106, 1983. május 31.

szélyes jelének az „egységes ellenzék” létrehozására irányuló (valójában azonban ebben a formájában nem létező) kísérleteket értékelték.

A BM 1978-as, a „belső ellenzék” és az imperialista hatalmak állítólagos összefonódását tárgyaló jelentése az USA-ban 82, az NSZK-ban 14 Magyarország ellen tevékenykedő fellazítási központot regisztrált.¹¹⁸ Német relációban a Szabad Európa Rádió mellett ide tartozott például a müncheni Südost-europäisches Institut, a müncheni Magyar Intézet, a Heinrich Heine Alapítvány és más szervezetek.

A külföldi diplomáciai képviseleteket, amelyek látogatottsága rohamosan (1964-ben az előző évhez képest például 40 százalékkal) nőtt, a fellazítási politika előretolt helyőrségeinek tekintették. (Abban az évben összesen 368 ezren jártak valamilyen nyugati követségen.) Annak érdekében, hogy a vízumért folyamodókat kivonják a követségek „káros” hatása alól, az IBUSZ Budapesten vízumirodát hozott létre, ezzel a látogatók számát az év folyamán 25 ezer fővel sikerült csökkenteni. A BM 1965-től fokozott energiát fordított arra, hogy a nyugati kultúrintézetekbe és követségi könyvtárakba látogató személyek számát csökkentse. 1966-ban már csak 270 ezer látogató volt, és ezzel 30 százalékos csökkenést regisztráltak.¹¹⁹ 1970-ben már csak 200 ezren, 1972-ben 220 ezren kerestek fel nyugati követségeket, annak ellenére, hogy a nyugati utazások száma jelentősen növekedett. A III. Főcsoportfőnökség 1970. évi jelentése szerint „Bizonyos vonatkozásokban eredményes volt a tőkés országok budapesti diplomáciai képviseletei mellett működő kultúrszervek fellazító propagandatevékenységének akadályozása. Operatív módszerekkel elértük,¹²⁰ hogy a Brit Nagykövetség látogatottság hiányában megszüntette korábban »népszerű« nyilvános filmelőadásait. A zavaró akciók hatására a különböző kultúrintézmények látogatottsága – a francia és az olasz nyelvtanfolyamok kivételével – 1970 végére mintegy 15%-kal csökkent.”¹²¹

118 ÁBTL 1.11.1. 45. d. 10. Geréb Sándor jelentése az imperialista hatalmak és speciális szerveiknek a „belső ellenzék” kialakítására irányuló törekvéseiről.

119 ÁBTL 1.11.5. 65-47/1967.

120 Az állambiztonság a követségi rendezvények megzavarására ügynökeivel tüszentőport szórattott szét a filmvetítések alatt.

121 MOL XIX-B-1-ai 453/71, 13. BM III. FCSF 1970. évi jelentése.

Az állambiztonság azonban ezt is sokallta. Az 1970-es csoportfőnöki értekezlet határozata szerint „*még több és bátrabb bomlasztó, zavaró akcióra van szükség az állambiztonsági szervek részéről, hogy korlátozzuk a nyugati követségek nemkívánatos tevékenységét.* Figyelemmel kell lenni arra, hogy intézkedéseinkkel nem zavarhatjuk a két ország közötti kapcsolatot.

Egyes olyan személyek esetében, akik maszek alapon rendszeresen bejár-
nak, mint pl. néhány író, újságíró, fiatal művész stb., hozzuk tudomásukra
nyíltan, hogy tudomással bírunk a nyugati követséggel való kapcsolatukról.
Ilyen esetekben azonban nagyon differenciáltan kell eljárni. [...] Szükséges úgy is
zavarnunk a nyugati követségek társadalmi kapcsolatainak kiépítését, hogy *fél-
revezető információkat juttatunk el hozzájuk*, pl. a bejárók egy része a rendőrség
embere (ebben van is igazság). Hálózati személyeket feladattal irányítunk a
követési bejárásra. Változatlanul folytassuk a jól kiválasztott önkéntes KISZ
brigádokkal együttműködve szervezett zavarkeltő akciókat. Esetenként lum-
pen elemeket is irányítunk rendezvényeikre.”¹²²

Az 1973-as „fellazítási politika” tárgyú csoportfőnöki előterjesztés korho-
lóan jegyezte meg, hogy „a magyar állampolgárok egy része minden kritika
nélkül hajlandó a kapcsolattartásra és ennek mélyítésére. A főbb kapitalista
országok budapesti követségei kb. 1500 fős társadalmi kapcsolattal rendelke-
znek. [...] A kapcsolati körök alakulásánál is megmutatkozik a feladatmegosz-
lás. Az NSZK képviselői kapcsolati körét nagyrészt az újságírók és a műsza-
kiai teszik ki. Egyes NSZK diplomaták szerint sajtókapcsolataik »olyan jók,
hogy szinte alig javíthatók«.”¹²³

A követségek elleni aktív fellépések még a helsinki záróokmány aláírása
után is folytatódtak. 1977-ben a „Sziget”-akcióval és a „Fellegvár” fedőnevű
objektum elleni intézkedésekkel „gátolták a kapitalista külképviseletek ideo-
lógiai diverziós munkáját, propagandaanyagok terjesztését”.¹²⁴ Csak sejthet-
jük, hogy ezek mögött az intézkedések
mögött a postaforgalom törvénytelen
korlátozása, a látogatók megfélemlíté-
se és az említett „objektumokban” el-
követett zavarkeltések álltak. A posta-
forgalomból 1966–72 között 54 ezer
kimenő és háromezer bejövő levelet
vontak ki.¹²⁵ Az NSZK elleni hírszer-
zést és kémelhárítást tárgyaló jelentés
még 1978-ban is azzal büszkélkedett,
hogy a *Tények és adatok az NSZK-ról* cí-
mű propagandakiadványból több ezret
vontak ki a postaforgalomból.¹²⁶ Pro-
pagandakiadványok konspirált kivoná-
sára még 1981-ben is sor került.¹²⁷

122 ÁBTL 1.11.1. 15. d. 2–3. 1970. június
2-i csoportfőnöki értekezlet.

123 ÁBTL 1.11.1. 15. d. 45-13-7/73, 10–11.
Jelentés az imperialista hatalmak fellazí-
tási tevékenységéről.

124 ÁBTL 1.11.1. 5. d. III. Főcsoportfőnök-
ség 1977. évi jelentése. Sajnos a „Szi-
get”-akció részleteit nem tudtam kiderí-
teni, illetve a „Fellegvár” fedőnevű ob-
jektumot nem sikerült azonosítanom.

125 ÁBTL 1.11.1. 15. d. 45-13-7/73, 41.

126 ÁBTL 1.11.1. 152. d. 458.

127 ÁBTL 1.11.1. 19. d. 426. Jelentés a
NATO-tagállamok külképviseleteinek
aktivitásáról.

Ez a hisztéria részben érthető, hiszen a Nyugat nyitásával a kommunista országok semmit nem tudtak szembeállítani: a legkisebb „ideológiai lazaság” esetén is attól kellett tartani, hogy állampolgáraik megtévednek, és a kapitalizmust választják. A gazdaság versenyképessége Kelet-Európában sohasem volt túl nagy, de 1945 után minimálisra csökkent. Az emberek a lábukkal szavaztak, és Nyugatra menekültek (leginkább az NDK-ból). Bár egyes nyugat-európai országokban 1968-ig jelentős erőt képviseltek a kommunisták, bennük fel sem merült, hogy keletre telepedjenek át, és a nyugati fiatalságnak sem fordult meg a fejében, hogy a moszkvai vagy a budapesti rádióadók könnyűzenei műsorát hallgassa. Ezzel szemben Budapesten (és másutt is) egészen a nyolcvanas évekig a Szabad Európa és a luxemburgi rádió műsora diktálta a könnyűzenei divatot.

Józanabb nyugati politikusoknak fel kellett (volna) ismerniük, hogy különböző fegyverkezési verseny nélkül, csak a nyitottság hangoztatásával is érvényesíteni tudják technikai, kulturális és morális fölényüket. A nyugati kultúrintézetek szocialista blokkon belüli tevékenysége semmiben sem különbözött attól, ahogy ezek az intézmények más országokban működtek, de a kommunista titkosszolgálatok mégis a szándékos romboló propaganda eszközt látták bennük, és a legszívesebben minden nyugati kapcsolatot megtiltottak volna. A nyugati titkosszolgálatoknak nem volt szükségük arra, hogy a kapitalista rendszer előnyeit bármilyen formában is propagálják. Megtette azt a rendszer magától, ha engedték megismerni. A kommunista rendőrség azonban mindenütt szándékos – és közvetlenül a titkosszolgálatok által irányított – „fellazító” politikát vélt felfedezni. Tény, hogy az USA és más NATO-országok is felismerték a „fellazítás” előnyeit, és ennek érdekében propagandát is folytattak, mivel a nyugati életforma propagálásától politikai stabilitást és kereskedelmi előnyöket is remélhettek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a „fellazítás” háttérében valamilyen egységes, a keleti blokk felszabadítását is célzó, titkosszolgálatok által irányított propaganda-hadjárat folyt.

A kommunista országokban üldözött „fellazítás” légből kapott hisztéria volt: a nyugati országok politikai vezetése nem volt érdekelt a Varsói Szerződés összeomlásában. Ennek az egyes országok esetében eltérő okai voltak. Franciaország és Nagy-Britannia geopolitikai okokból szívesen fenntartotta volna Németország megosztottságát. Az is sejthető volt, hogy a keleti blokk országaiban a szovjet megszállás megszűnése után súlyos etnikai konfliktusok törhetnek ki. Az USA vezetése szintén úgy vélekedett, hogy még a mindenkori szovjet vezetés is kiszámíthatóbb, mint az, ami utána jöhet. Éppen ezért minden lehetséges alkalommal arról biztosították a szovjet felet, hogy az ér-

dekszférájukba tartozó ügyekbe nem kívánnak beavatkozni. Így történt 1956-ban, 1968-ban és 1981-ben is. A „fellazítási politika” fikciós jellegét bizonyítja, hogy 1988–89 rendszerváltó folyamata a nyugati politikusokat teljesen felkészületlenül érte. Reakcióikra sokkal inkább jellemző volt a zavarodottság és az ijedség, mint a „fellazítás” által elért helyzet kiaknázásának igénye. Ezt bizonyítja, hogy a bekövetkezett eseményekre nem készültek forgatókönyvekkel. A magyar politikusok NDK-val szemben követett politikája például kiválóan beleillett volna a „fellazítási” tervekbe, de Hans-Dietrich Genscher inkább fékezte, mint támogatta a magyar kormányzat ezzel kapcsolatos bátor intézkedéseit.¹²⁸

A „fellazításnak” bizonyos mértékig ellentmond az is, hogy a NATO mint katonai szövetség 1956 után már semmilyen offenzív doktrínával nem rendelkezett. Nemcsak egy esetleges preventív csapás nem szerepelt a szervezet tervei között, de háborús konfliktusok esetén sem terveztek az ellenfél területére átcsapó mélyhadműveletet vagy ezt követő politikai hadviselést, ellentétben a Varsói Szerződéssel, amelynek tagországai 1989-ig hadgyakorlataik során a Nyugat ellen tervezett offenzívát gyakorolták. Az NDK-ban közzétett iratokból azt is tudjuk, hogy az offenzív hadműveleteket szükségszerűen politikai intézkedések is kísérték volna, a megszállt területen ugyanis a szocializmus bevezetését tervezték. A keleti blokk titkosszolgálati a „fellazítás” rémképével tehát saját terveiket vetítették az ellenségre.

A kémelhárítás „fellazítási politika” elleni harca szorososan összefonódott a belső elhárítással, hiszen – ahogyan egy 1966-ban írt tankönyv is megállapította – a kulturális terület „fertőzöttsége igen magas. [...] A helyzetet súlyosbítja, bonyolultabbá teszi, hogy ezek az ellenséges elemek bomlasztó tevékenységüket többnyire demokratikus köntösbe bújtatva, megtévesztően folytatják. Ennek káros társadalmi hatása abban is jelentkezik, hogy gyakran jó szándékú személyeket is befolyásuk alá vonnak, a szólamaikkal használnak fel.”¹²⁹ Az állambiztonsági szakemberek „mindenhez értettek”, és tág kompetenciájukat 1966-ban a politika alig korlátozta. Ezért írhatták le azt, hogy ipari területen „erőteljes törekvés tapasztalható a különböző ipari berendezések nyugati relációból történő beszerzésére olyan esetekben is, amikor a vásárlás a KGST-országokkal előnyösebb, gazdaságosabb lett volna. [...] A fellazító taktika szolgálatában álló belső ellenséges tevékenység a népgazdaság területén mindenekelőtt a Szovjetunió és a

128 A kérdésre lásd Oplatka (2008)

129 *A belső ellenséges erők szerepe és tevékenysége az imperialista fellazító politika alkalmazásában és hatásuk a gazdasági és társadalmi élet egyes területein.* Budapest, 1966. 17.

szocialista országok gazdasági kapcsolatai lazítására és a nyugati orientáció erősítésére irányuló törekvésekben jelentkeznek. [...] Kihasználva azt a helyes törekvést, hogy fejlesszük kapcsolatainkat a tőkés országokkal, számos területen vezető műszaki értelmiségiek túlhajtják a kapcsolatkeresést, sok esetben felesleges (!) tanulmányutakat és kiutazásokat szorgalmaznak. [...] Lenézik azokat a tudományos dolgozókat, akik még nem voltak nyugaton tanulmányúton. Ennek következtében egészségtelen versengés folyik a tudományos kutatók között a nyugati ösztöndíjak megszerzéséért.

Annak érdekében, hogy ezt elérjék, titokban olyan kutatási témákon dolgoznak, amelyeket nyugatra történő kiutazásuk után az ottani tudományos folyóiratokban publikálnak. Ily módon igyekeznek tudományos hírnevet szerezni maguknak. [...] A nyugati tanulmányutakra, ösztöndíjakra pályázó személyek nyugati útjaikat egyúttal egyes nyugati cégek népszerűsítésére használják fel, és érdekeik népgazdaságunkban való képviselőletére, továbbá a nyugati életforma dicsőítésére is felhasználják.”¹³⁰

Nem biztos, hogy a kései olvasó tudja: a tudományos információcsere a Szovjetunióval az esetek döntő többségében halálra volt ítéelve, mivel a szovjet fél technikai színvonala a magyarnál jóval alacsonyabb volt, a fejlett hadiipari komplexumokba pedig nem engedtek be külső kutatót. Az 1966-ban kelt sorok arról tanúskodnak, hogy szerzőik agyában semmit sem változott az ötvenes években dogmává vált felsőbbrendű Szovjetunió-kép, és minden ennek elmentmondó adatot ellenséges aknamunkának értékelték. Ami változott, az a politika enyhülő hozzáállása volt, erről tanúskodik az állambiztonsági tankönyv egy sértettséget eláruló mondata: „Dr. Sz. J. kutató osztályvezető [...] visszautasított egy Szovjetunióba szóló tanulmányutat azzal, hogy az őt érdeklő témában megfelelő ismeretekre csak Angliában tudna szert tenni: Ki is harcolta magának, hogy Angliába utazhasson tanulmányútra.”¹³¹

Az állambiztonsági szakemberek egészen a hetvenes évek végéig nem vettek tudomást arról, hogy a Szovjetunió végzetesen lemaradt a Nyugattal folytatott tudományos-technikai versenyben. Mentő körülmény számukra, hogy a belügyi állomány Nyugat-Európába egyáltalán nem utazhatott, de korlátozottak voltak a KGST-n belüli utak is. Belügyi szempontból egyébként egy szovjet turistaút legalább annyi veszélyt rejtett magában, mint egy amerikai utazás: még a pozitív irányba elfogult szemlélőnek is feltűnő volt a moszkvai nyomor és elmaradottság, holott a főváros a szovjet területen a legjobban el látottak közé tartozott.

130 ÁBTL 1.11.1. 19. d. 426. Jelentés a NATO-tagállamok külképviseleteinek aktivitásáról. 23.

131 Uo. 25.

A nyugati ösztöndíjasok elleni kémelhárító hajszának az 1948-ban az USA-ba emigrált neves történész, Deák István is áldozatul esett. Bár Deák csak árthatatlan kutatóként érkezett Magyarországra, és a ráállított történész besúgók sem jelentettek róla különösen rosszat, az elhárítók nem tudták megemészteni, hogy célszemélyük magánkapcsolatokra is szert tett, és ezt a „fella-zítási politika” tudatos provokációjaként értékelték. Jellemző, hogy egy miniszterhelyettesi értekezleten is foglalkoztak vele. Geréb Sándor ezredes 1976-os referátumában külön kitért Deákra: „A kelet-európai kutató szakemberek tevékenységéről szemléletes képet kapunk Deák Istvánnak, a New York-i Columbia egyetem Kelet-Közép-Európai Intézete igazgatójának feldolgozása során. Beosztását felhasználva 1968-1969-ben megismerkedett és szoros barátságot alakított ki vezető magyar történészekkel, akik a KKI-Irex csereprogram¹³² keretében az Egyesült Államokban folytattak tanulmányokat, és segítséget kért tőlük magyarországi beutazásaihoz. Az említett történészek több esetben interveniáltak Deák ügyében, aki 1969-ben engedélyt kapott a beutazásra. Látszólagos célja az 1848-as szabadságharc tanulmányozása volt. Kutató munkával azonban alig foglalkozott,¹³³ viszont nagy aktivitással fogott hozzá kapcsolatok kiépítéséhez történészek, írók és művészek körében. Több esetben megjelent ifjúsági és pinceklubokban, ahol előadást tartott az Egyesült Államokról. Deák feldolgozása egyértelműen bizonyította, hogy a Pentagon hírszerző szolgálatának dolgozik. A vezetése alatt működő intézet az amerikai hadsereg különböző fegyvernemei részére képez ki »Kelet-Európa« szakértőket. Ellenséges tevékenysége miatt 1973-ban szerveink kiutasították az országból.”¹³⁴

Hozzá kell tennünk, Deák olyany-nyira nem állt kapcsolatban amerikai állami szervekkel, hogy utazásairól még csak úti jelentést sem kellett leadnia. Intézete nemhogy „fegyvernemek részére”, de még általában sem képzett ki senkit a Pentagon számára. A Deák-ügy a kádári diktatúra kémhíszteríájának klasszikus példája, amit – úgy tűnik – néhány évvel később a kémelhárítók is beláttak, mivel Deák 1978-ban Magyarországra utazhatott, és Cyrus Vance külügyminiszterrel együtt részt

132 A magyar Kulturális Kapcsolatok Intézete és az amerikai International Research and Exchanges Board 1968-tól szervezte a nagy amerikai egyetemek és Magyarország közötti tudományos kapcsolatot.

133 Két könyvet is írt: *The American and European Revolutions 1776–1848*. Iowa City, 1977.; *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1849*. Columbia University Press, 1979.

134 Révész (2005) 162.

vett a korona visszaadásának ünnepein, 1983-ban pedig a Gondolat kiadó egy könyvét is megjelentette.¹³⁵

Hasonló volt Charles Gati esete is. A Zbigniew Brzezinski köréhez tartozó politológus Irex-ösztöndíjjal látogatott Magyarországra, de az állambiztonság szerint „nem a kutatási témájával foglalkozott, hanem az amerikai nagykövetség segítségével vezető értelmiségiekhez – Ránki György, Hanák Péter, Boldizsár Iván, Berend T. Iván – igyekezett eljutni: velük az USA külpolitikájáról, az amerikai-szovjet, a magyar-szovjet és a magyar-amerikai kapcsolatokról érdemi eszmecsere-t akart folytatni, továbbá azt is törekedett megállapítani, hogy a »népiesek« milyen erőt képviselnek Magyarországon. Szerveink kombinációval¹³⁶ ezt a tevékenységet megakadályozták.”¹³⁷

Iratok hiányában sajnos nem tudhatjuk pontosan, mit jelentett a „kombináció”. Az állambiztonság értelmezésében álhírek terjesztése, a hivatalos és társadalmi kapcsolatokon keresztül történő presszionálás, a „szignalizáció” tartozott ebbe a körbe. Feltehető, hogy Gati esetében az állambiztonság áttételesen magyarországi kapcsolataira gyakorolt nyomást, annak érdekében, hogy szüntessék be vele az érintkezést.

A „fellazítási” politikában mérföldkövet jelentett az 1975-ös Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) 1975. augusztus 1-jén aláírt záróokmánya. Ez az aláírókra súlyos politikai kötelezettségeket rótt, amennyiben előírta, hogy tilos akadályozni az állampolgárok utazását és postaforgalmát. Ennek nyomán a BM belső vizsgálatokat indított, hogy mivel jár az egyezmény teljesítése. Nyilvánvaló volt, hogy a pártállam nem hajlandó az egyezmény maradéktalan betartására, de a teljesség kedvéért azt is meg kell említeni, hogy Magyarország jóval liberálisabban járt el, mint a többi szocialista ország, különösen a nyugati utazások és sajtótermékek kérdésében. A keleti blokkon belül minden bizonnyal Magyarország adott a legnagyobb mértékben lehetőséget állampolgárainak nyugati utazásra, és hagyta forgalmazni a nyugati sajtó termékeit.

135 Deák István szíves közlése.

136 A kombináció tartalma sajnos nem ismert. Minden bizonnyal az állambiztonság hivatalos kapcsolatain keresztül történő befolyásolási akcióival riasztották el Gati potenciális kapcsolatait attól, hogy találkozzanak vele.

137 ÁBTL 1.11.1. 45. d. 11.

138 MOL XIX-B-1-ai 1-a/1861-1976.

Az 1976. november 30-i miniszter-helyettesi értekezlet emlékeztetője közvetlen összefüggést látott a fellazítási politika és a helsinki értekezlet között. Az emlékeztető utalt arra, hogy a helsinki értekezlet után a fellazítási politika „új köntösben” jelenik meg.¹³⁸

„»Az emberek, eszmék, információk szabad áramlásának« – kisajátított,

a fellazítás szolgálatába állított jelszavával élve – és feltehetően az ideológiai diverzió eddigi eredményeinek további fokozása érdekében a tőkés hatalmak most már a korábbival ellentétben nem tiltják, hanem direkt és indirekt eszközökkel ösztönzik a számukra megbízható személyeket szocialista országokba történő utazásra. Többek között ilyen ok-okozati összefüggés van abban is, hogy az NSZK a Bundeswehr katonái és tisztjei számára feloldotta a szocialista országok látogatásának tilalmát. Hasonló jellegű intézkedéseket más tőkés országok részéről is tapasztalunk.”¹³⁹

Az EBEÉ egyezménye után egyre inkább testet öltő ellenzéki mozgalmakban az állambiztonság szintén a nyugati titkosszolgálatok kezét vélte felfedezni. Jól mutatja ezt az a mód, ahogyan az 1976-os összefoglaló állambiztonsági jelentés az ellenzékiek ügyét kezelte: a „nacionalista platform alapján fellépő csoportosulás 137 fő, egy revizionista platformról támadó csoportosulás 240 fő nyugati kapcsolattal rendelkezik, akik közül csaknem 50 olyan személy található, aki valamelyik fellazítási, ill. ideológiai diverziót folytató intézmény vagy szervezet aktív kapcsolata (pl. Tar Mihály amerikai állampolgár, aki adataink szerint a CIA beszerző ügynöke)”¹⁴⁰

1977-ben a „baráti szocialista országok” belügyi vezetői Budapesten értekezletet tartottak, amelynek fő témája a helsinki értekezletből adódó új politikai helyzet volt. Benkei András belügyminiszter megnyitójában úgy értékelte, hogy az imperialisták „A helsinki záróokmány »harmadik kosará«-ra hivatkozva – teljesen alaptalanul – korlátlan működési lehetőségeket követel az általa is bujtogatott személyeknek, a szocializmus »disszidenseinek«. [...] Az utóbbi időben támadásuk mind koncentráltabban a Szovjetunió lejáratására irányul, a nemzetközi életben betöltött szerepének aláaknázása céljából.

Az antikommunista erők a korábbiakban nem tapasztalt méretű, hisztérikus ideológiai diverziós kampányt folytatnak a Szovjetunió és valamennyi szocialista ország ellen az »emberi jogok« ürügyén. A kampány legszélsőségesebb képviselői azt követelik a tőkés országok vezetőitől, hogy a szocialista országokkal fenntartott kapcsolataikat és irányunkban folytatott politikájukat ebben a kérdésben tett engedményeinktől tegyék függővé. Elmondottan is szándékuk, hogy ezáltal fokozatos változásokot érjenek el a szocializmus társadalmi-gazdasági rendszerében. A szocialista közösség országainak álláspontja ebben a kérdésben egyértelmű és hajlíthatatlan: belső kérdéseink az államközi kapcsolatokban nem képezhetik alku tárgyát.”¹⁴¹

139 ÁBTL 1.11.1. 15. d. 9. Az idegenforgalom ellenőrzésének operatív tapasztalatai.

140 MOL XIX-B-1-ai 1-a-726/76.

141 ÁBTL ÁB-498, 8–9. Az 1977-es állambiztonsági konferencia jegyzőkönyve.

A konferencián Szergej Bobkov, a KGB elnökhelyettese saját kollégáinak is hazudott: „Az igazság az, hogy nálunk egyáltalán senkit sem üldöznek azért, mert másként gondolkodik. [...] 1977. május 10-én javító-nevelő intézményeinkben összesen 122 embert tartottunk, akiket szovjetellenes agitációért és propagandáért ítéltünk el. Országunkban egyetlen olyan eset sem fordult elő, hogy egészséges embereket küldtünk volna elmeegógyintézetekbe.”¹⁴²

A fellazítási politika paradoxonja, hogy a nyugati államok lakossága elvileg a keleti titkosszolgálatok partnere lehetett volna. A nyugati demokráciák ázsiója saját lakosságuk szemében 1968 után rendkívül lecsökkent, amit a tömeges katonai szolgálatmegtagadások és béketüntetések, valamint az ekkor születő és évtizedeken át meghatározó politikai terrorizmus is jelzett. A Magyarországra látogató nyugati ösztöndíjasok a vietnami háború miatt élesen Amerika-ellenesek, a kommunista rendszerek iránt pedig elfogultak voltak, legalábbis addig, amíg még nem találkoztak a „létező szocializmussal”. Később általában már nem volt kedvük ahhoz, hogy hírszerzési feladatokat lássanak el.

A „fellazítási politika” és a szovjet blokk tehetetlensége a nyolcvanas évekre oda vezetett, hogy az állambiztonság egyre kevésbé győzte áttekinteni a kulturális kapcsolatokat. Erre utal, hogy 1977-ben még csak 80 intézmény és 1200 nyugati beutazó került a szervek „látókörébe”, 1985-ben már 260 intézmény és 2500 beutazó. Nehéz elképzelni, hogy egyes kémgyanús eseteken a jelentések címzettjei ne nevettek volna. Illusztrációként egy példa a BRFK „kémügyei” közül: „»Columbus« fn. célszemélyt – volt horthysta vezérkari tiszt – jelenleg USA állampolgár, a Nemzetközi Repülő Csészéalj Kutató és Analizáló Hálózat kutató munkatársát az amerikai hírszerzés részére végzett ellenséges tevékenységgel gyanúsítottuk.

1975 nyarán 1 hónapos magyarországi tartózkodása alatt igyekezett értelmiségi körökben kapcsolatainak számát növelni, és ezeket katonai objektumok vizuális felderítésébe bevonni.

Az ügyben többirányú ellenőrzést folytattunk – 2 tmb. beszerzése, 1 tmb. bevezetése, »K« ellenőrzés, 3/a rendszabály, útlevél figyelőztetés, operatív meghallgatások, levéltárak, irattárak anyagainak elemzése, a szovjet és lengyel ÁB szervektől kapott információk és a BM III/II-1 osztállyal párhuzamos felderítés útján. A célszemélyről beszerzett adatok elemzése alapján megállapítottuk, hogy hazánk ellen hírszerző tevékenységet nem folytat, az általa kezdeményezett »UFO«-kutatással önmagának szeretne nemzetközi tekintélyt és elismerést szerezni. Mivel az »UFO« propaganda nem ütközik törvénybe és mögötte hírszerző szerv jelenlétét

142 ÁBTL ÁB-498, 8–9. Az 1977-es állam-
biztonsági konferencia jegyzőkönyve.

nem állapítottuk meg, így a bizalmas nyomozást bűncselekmény hiányában megszüntettük.”¹⁴³

A kémhisztériára jellemző, ahogyan az állambiztonságiak a nyolcvanas évek politikai erjedését fogadták. Számukra minden nyugati követséggel kapcsolatban álló értelmiségi potenciális kém volt. Egy 1986-os jelentés szerint „Egyes követségi beosztottak a konspiráció jegyeit hordozó személyes összeköttetési rendszert alakítottak ki ellenségeskedő személyekkel. Találkozási dokumentálása során szerzett információink bizonyosága szerint ezeken esetenként szabályos ügynöki számonkérés-eligazítás folyik.”¹⁴⁴ Valójában azonban erről szó sem volt. Az „ügynöki számonkérés” ugyanis azt jelentette volna, hogy a követségi beosztott feladatokat ad a magyar ellenzéki személyeknek, és beszámoltatja őket. Ez azonban képtelenség: a nyugati külképviseletek ugyan bizonyos határokon belül támogatták az ellenzéki mozgalmakat, de az teljesen kizárt, hogy ügynöki munka végzésével veszélyeztették volna munkatársaikat. Másrészt az idézet azt a benyomást kelti, mintha a nyolcvanas évek politikai erjedése nyugati forгатókönyvek alapján zajlott volna le, ami egyáltalán nem igaz. Minden jel arra utal, hogy a „peresztrojka” néven ismert folyamatnak, valamint az ellenzék megerősödésének alapvetően belső okai voltak. A NATO országai „fellazítási” politikájukkal legfeljebb katalizálni, gyorsítani tudták a politikai átalakulást, illetve biztosították azt a külpolitikai nyugalmi állapotot, amelyre a szovjet és a magyar vezetésnek saját reformjai végrehajtásához szüksége volt. A tőkés országok politikai vezetése számára sokkal fontosabb volt a politikai stabilitás és kiszámíthatóság biztosítása, mint a szocialista rendszer lebontása vagy a szabadságjogok érvényesítése. A „fellazítás” konzekvens alkalmazása helyett sokkal inkább jellemző, hogy a demokratikus országok vezetői az ellenzéki mozgalmakkal szemben Magyarországon az MSZMP mindenkori vezetését tekintették kompetens tárgyalópartnernek.¹⁴⁵

ÖSSZEZÉS

Az 1989 utáni állambiztonsági iratokat feltárni hivatott törvényhozói igyekezet mereven elhatárolta a belső elhárítás szerveit a professzionálisnak tekintett kémelhárítási és hírszerzési szervezeti egységektől. Utóbbi kategóriákra évenként keresztl nem vonatkoztatták az iratmegsemmisítés tilalmát, és az utód-szervek saját belátásukra bízva számolhatták fel archív anyagaikat. Ebből a bevezetés céljára készült tanulmányból is kitűnik, hogy a kémelhárítás politikai

143 ÁBTL 1.11.10. 7. d. BRFK hálózati statisztikák.

144 MOL XIX-B-1-y 10-52/17-1986.

145 A nyugat politikáját meggyőzően elemzi Oplatka (2008).

elnyomó funkciója megkérdőjelezhetetlen, a III/II. csoportfőnökség csupán technikailag különült el a III/III. (belső elhárítási) csoportfőnökségtől. A Kádár-rendszer politikai keretei nem is tették volna lehetővé az ideológiamentes, csupán szakmai alapú kémelhárító munkát.

A „kémelhárítási” munka túlnyomó többsége az ipar területén folyt. A kémek tevékenysége sokkal összetettebb és prózaibb volt, mint ahogyan azt a kémregényeken felnőtt olvasó gondolná. A nyugati szolgálatok legfontosabb szempontja a személyi állomány védelme volt, a NATO-nak nem voltak támadó tervei a Varsói Szerződés ellen. Ebből adódóan a nyugati hatalmak csak viszonylag kockázatmentesnek tűnő kémkedési akciókkal próbálkoztak.

Visszatekintve elgondolkodtató a kémelhárítás igen jelentős, a belső elhárítás létszámát meghaladó és szakmailag is képzetesebb (nyelveket beszélő) személyi állománya – és ügyeik viszonylagos jelentéktelensége. A III/III. tevékenységről minden negatívuma ellenére elmondható, hogy a rendszer nem lett volna fenntartható a belső elhárítás folyamatos működése nélkül. Az általa kreált politikai ügyek a társadalom szempontjából igen jelentősek voltak, tömegek számára okoztak tragédiákat. Ehhez képest a kémelhárítási munka jelentősége jóval csekélyebbnek tűnik – leszámítva a korrupció elleni tevékenységet, ami azonban valójában nem kémelhárítási, hanem rendőrségi feladat lett volna. Igencsak kérdéses, hogy létezett-e Magyarországon olyan információ, amelynek NATO-hoz kerülése helyrehozhatatlanul megrendítette volna a Varsói Szerződést. Az 1975-ös EBEÉ-egyezményt követően hatalmasra nőtt turistaforgalom és az elektronikai forradalom egyébként is óriási felületeket kínált a biztonságos információszerezésre, úgyhogy a Varsói Szerződéssel szemben álló hatalmaknak nem is volt szükségük agresszív kémtevékenységre. Mindebből arra kell következtetnünk, hogy a Kádár-rendszer kémelhárítása jelentős mértékben pótselekvésekből állt. Eredményeit tekintve pedig megkockáztathatjuk, hogy korrupció elleni ágától eltekintve a BM leginkább pazarló tevékenysége volt.

HIVATKOZÁSOK

Államellenes... (1967)

Államellenes bűncselekmények. Budapest, BM Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnökség. /20 év a nép szolgálatában./

Berecz (1981)

BERECZ JÁNOS: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel.* Budapest, Kossuth.

Bertsch (1988)

G. K. BERTSCH: *Controlling East-West Trade and Technology Transfer. Power, Politics, and Policies*. Durham, Duke University Press.

Bertsch–Cupitt–Elliott–Gower (1994)

GARY. K. BERTSCH–RICHARD T. CUPITT–STEVEN ELLIOTT–GOWER (eds.): *International Cooperation on Non-proliferation Export Controls. Prospects for the 1990s and Beyond*. Ann Arbor, University of Michigan Press.

Blaton–Byrne (2006)

THOMAS BLANTON–MALCOLM BYRNE (eds.): *CIA had a single officer in Hungary 1956. The National Security Archive Electronic Briefing Book No. 206*. Washington. <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB206/index.htm>.

Csobay (1988)

CSOBAY JÓZSEF: A magyar hadiipar virágzása, 1968–1988. *Haditechnika*, 1998. 2. 76–82.

Dobson (2005)

ALAN P. DOBSON: The Reagan Administration, Economic Warfare, and Starting to Close down the Cold War. *Diplomatic History*, 2005. 29. 3. 531–556.

Felkutattuk... (2005)

Felkutattuk a kémkedésért elítélteket. Rehabilitálásra várnak. *Heti Világgazdaság*, 2005. március 16.

Gati (2006)

CHARLES GATI: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Budapest, Osiris.

Germuska (2000)

GERMUSKA PÁL: Az állambiztonsági szervek ipari elhárító tevékenysége a szocialista nagyüzemekben az 1960-as években. In Kőrösi Zsuzsanna–Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk): *Évkönyv 8. 2000. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 58–77.

Germuska (2008)

GERMUSKA PÁL: Kadhafi „fülei”. Rádiófelderítő berendezések gyártása Magyarországon 1965–1985. *Történelmi Szemle*, 2008. 1. 95–108.

Gyarmati (1999)

GYARMATI GYÖRGY (szerk.): *Trezor 1. A Történelmi Hivatal Évkönyve*. Budapest, Történelmi Hivatal.

Gyarmati (2002)

GYARMATI GYÖRGY (szerk.): *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve 2000–2001*. Budapest, Történeti Hivatal.

Gyarmati (2004)

GYARMATI GYÖRGY (szerk.): *Trezor 3. Az Átmenet Évkönyve*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

Kajári (2001)

KAJÁRI ERZSÉBET (összeáll., jegyz. és bev.): *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956*. 1. kötet. *Az 1953. július 28. és 1954. június 22. közötti ülések*. Szerk. Gyarmati György, S. Varga Katalin. Budapest, Történeti Hivatal.

Kasza (2008a)

KASZA LÁSZLÓ: A magyar állambiztonsági szervezet és a Szabad Európa Rádió. In Germuska Pál–Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 15. 2008. Közlemények a kádárizmushoz*. Budapest, 1956-os Intézet, 144–189.

Kasza (2008b)

KASZA LÁSZLÓ: Ügynökök a Szabad Európa Rádiónál. Ekecs Géza ügye. *Élet és Irodalom*, 2008. március 16.

Kiszely (2000)

KISZELY GÁBOR: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Budapest, Korona.

Kiszely (2001)

KISZELY GÁBOR: *Állambiztonság 1956–1990*. Budapest, Korona.

Kő–Nagy (1994)

KŐ ANDRÁS–NAGY J. LAMBERT: *A hazáért éltek, haltak! Kivégzettek 1948–1956*. Budapest, Publica.

Losonczy (1990)

LOSONCZY V. LÁSZLÓ: *Kézikönyv azoknak, akiket figyeltek, akiket figyelnek, akiket figyelni fognak*. Budapest, Pallwest.

Oplatka (2008)

OPLATKA ANDRÁS: *Egy döntés története. Magyar batárnyítás 1989. szeptember 11. nulla óra*. Budapest, Helikon.

Pajcsics (1994)

PAJCSICS JÓZSEF: Kém vagy újságíró? *Rendészeti Szemle*, 1994. 11. 82–95.

Pintér (1972)

PINTÉR ISTVÁN: *Magyarok amerikai kosztón*. Budapest, Táncsics.

Révész (2000)

RÉVÉSZ BÉLA: Az Ellenzéki Kerekasztal és az állambiztonsági szervek. In Bozóki András (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalá-*

sok 1989-ben. 7. kötet. *Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum.

Révész (2004)

RÉVÉSZ BÉLA: Az állambiztonsági szervek politológiai kutatásainak kérdéséhez. *Acta Universitates Szegediensis. Acta Juridica et Politica*. Tomus LXVI. Fasc. 17. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága.

Révész (2005)

RÉVÉSZ BÉLA: Hírszerzés, propaganda és ellenzék Magyarországon. Állambiztonsági jelentés 1976-ból a külső ellenség és a belső ellenzék viszonyáról. *Múltunk*, 2005. 2. 162–225.

Thomas (1995)

EVAN THOMAS: *The Very Best Men. Four Who Dared: The Early Years of the CIA*. New York, Touchstone.

Ungváry–Tabajdi (2008)

UNGVÁRY KRISZTIÁN–TABAJDI GÁBOR: *Elballgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest, Corvina.

V. Nagy (2005)

V. NAGY ÁRPÁD: *Egy lelkiismeret lázadása. A BM operatív főtisztje megszólal*. Budapest, Kairosz.

DUNAI ANDREA

NYARALÓK MEGFIGYELÉS ALATT

*A Stasi a Balatonnál**

*Mint egy kép a túlvilágból, / Mint egy fény a menyországból,
Mint egy szép tiúndérrege: / Oly titoktelt, oly ábrándos,
Olyan égi, oly búhájós / A Balaton kék ege.*

KISFALUDY ATALA: A Balaton

A szocialista országok útlevél-politikájának közös vonása az volt, hogy a ki- és a beutazás, illetőleg a kivándorlás kérdésében végső soron az állam döntött. Az útlevél nem az állampolgár, hanem az állam tulajdonának számított. A bánásmód lehetett teljesen elzárkózó (Albánia, amelyet csak hivatalos kiküldetés révén lehetett elhagyni), részlegesen elzárkózó (Románia, Bulgária, ahol a titkosrendőrség önkénye vagy szeszélye volt irányadó), lehetett valamelyest megengedő (Lengyelország vagy Magyarország), s ezek a magatartások az évtizedek során, a rendszerek gyengülésének mértékében maguk is változtak. Jóllehet a Varsói Szerződés tagállamai aláírták a nemzetközi emberjogi dokumentumokat, s az idegenforgalmat a gazdaságpolitika szerves részének tekintették, teljes utazási szabadságot csak az 1989-ben tetőző változások eredményeztek. Csak ekkor szűnt meg az a gyakorlat is, hogy a „határsértőket”, bármely ponton akarták is elhagyni a keleti tömb közösnek tételezett határát, visszaszolgáltatták az „anyaországnak”.

Az NDK az említett országokhoz képest több szempontból is rendhagyó jelenségnek számított. Egészen 1961-ig, a fal felépítéséig egyedül itt volt nyitott határ az egymással szemben álló világrendszerek között. A későbbiekben vasbetonnal, szögesdróttal, aknamezőkkel és automata gépfegyverekkel szin-

te áthatolhatatlanul megerősített határ vonal viszont a térségben szintén egyedülálló módon olyan népet választott ketté, amelynek nyelve, kultúrája és történelmi hagyománya azonos volt. A teljes elszigetelés azonban – szemben például a két Korea esetével – egy pillanatra sem sikerülhetett. Az NDK-nak a devizabevétel miatt szüksége volt Nyugatról jövő idegenforgalomra, a

* A tanulmány a berlini Collegium Hungaricum (CHB) 2009 októberében megnyílt *Német egység a Balatonnál* című kiállításához kapcsolódó levéltári kutatásom eredményeit foglalja magában. A CHB-n kívül Slachta Kriszta történészti illeti köszönet, aki számos Magyarországon fellelhető levéltári dokumentumot bocsátott rendelkezésemre.

hetvenes évektől bővülő gazdasági együttműködés során pedig az ősellenség NSZK-ból az NDK legfőbb gazdasági partnere és hitelezője lett.

Természetesen valamivel kárpótolni kellett a nyugati utazásból kizárt keletnémet milliőkat – a fogható nyugatnémet tévéadások ehhez nem voltak elegendők. A „testvérországokba” való kiutazást doktrinális okokból sem tagdhatták meg. Az NDK-polgárok mozgástere, ha korlátozásokkal is, Lengyelországtól Bulgáriáig terjedt. Ezen a térségen belül – a fejlettebb infrastruktúra és a lazább politikai viszonyok miatt – kétségtelenül Magyarország számított a legvonzóbb úti célnak. A közfelfogás szerint itt lehetett a legszabadabban találkozni nyugati rokonokkal és ismerősökkel. E találkozások fókuszába egyre inkább a Balaton került.

Az alábbi nem tudományos igénnyel írott tanulmányban, teljességre nem törekedve, azt szeretném dokumentálni, miként próbálta a keletnémet hatóság, elsősorban a titkosszolgálat kontroll alá vonni a Balaton-parti német–német kapcsolatokat.

A Német Demokratikus Köztársaság és a Magyar Népköztársaság titkosszolgálatára 1955 óta működött együtt. A közös tevékenységhez tartozott az operatív technika cseréje, a sportesemények biztosítása, a turisták megfigyelése és a munkatársak kölcsönös üdültetése is. A Belügyminisztérium és a Stasi¹ között létrejött megállapodások és szerződések hosszú könyvtári polcokat töltenek meg. A volt NDK állambiztonsági iratait őrző levéltárban² kutatható, Magyarországot érintő dokumentumok mennyiségéből ítélve a keletnémet minisztériumnak szinte mind az ötven fő- és alosztálya foglalkozott hazánkkal. Az ügyiratok soraiban 35 év magyar történelme, társadalompolitikai eseményeinek háttere elevenedik meg. A jelentésgyártók munkaköri köteleességtudatból és sziklaszilárd meggyőződésből gyűjtötték a mindenkori terhelő adatokat. A Balaton partján végbemennő német–német közeledéseket a Stasi fő- és mellékállású ügynökei hasonló intenzitással, szinte mániákusan követték és kommentálták.

1 Ministerium für Staatssicherheit – az NDK Állambiztonsági Minisztériuma (MfS).

2 Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen (BSU).

AZ NDK UTAZÓKÖZÖNSÉG MAGYARORSZÁGON – A KEZDETI NEHÉZSÉGEK

A hatvanas évek elején a keletnémet turisták többsége csoportosan járt Magyarországra. Budapesten olcsó szállodákban, a Balatonnál kempingekben szálltak meg. Ilyenkor a Reisebüro der DDR (az NDK utazási irodája) vagy a

Jugendtourist (ifjúsági utazási iroda) idegenvezetője a helybéli szakkollégákkal, a Balatonnál az ún. telepítettekkel karöltve szervezte a programokat. Magyarország a Német Demokratikus Köztársasággal, pontosabban az IBUSZ a DER-rel³ 1954-ben ún. turista-megállapodást kötött. Ennek értelmében 1955-re 1100 vendégnapnak megfelelő csereutazásban állapodtak meg, ám a túlbuzgó DER, amely ekkor még a nyugatnémet turistákért is felelősnek érezte magát, 2000 vendégnapra szándékozott csoportokat küldeni Magyarországra, devizafizetés ellenében. Minisztériumi feljegyzésekből kiderül, hogy a DER a megállapodásnak eleget tett, ám Magyarország tesztelését az év első felében kizárólag nyugatnémet csoportokkal kezdte. Az első benyomás hosszú távra kihatónak bizonyult. A Magyar Népköztársaság kelet-berlini Diplomáciai Missziója szerint a Magyarországról megjelent újságcikkekben „a negatívumnál több volt a pozitívum”. Bárány Vencel idegenforgalmi ügyvivő ekként fogalmazott: „Azt hallottuk az utazási iroda vezetőjétől, hogy az újságok nagy érdeklődést mutatnak, s sokan verték a fejüket, hogy előzőleg nem bíztak az utazás sikerében s abban, hogy a tapasztalt mozgási szabadság vonzó lesz az utazók részére. Ebből arra lehet következtetni, hogy a jövőben a fő ellenséges lapok is elküldik embereiket.”⁴

A két ország között mégsem jött létre egyensúly, az IBUSZ-nak nem sikerült megfelelő számú csoportot az NDK-ba kiküldeni, és ez nem a jelentke-

zők számán, hanem a Belügyminisztériumon múltott. A csoporttagokat ugyanis le kellett ellenőrizni, és ebben a tárgyévben túlságosan sok jelentkezőről derült ki, hogy tiltott határátlépés miatt korábban már elítélték, vagy rokonai Nyugatra disszidáltak. Ebben az esetben nem járt útlevél, mert félő volt, hogy az utazó szökésre használja fel NDK-beli tartózkodását, még akkor is, ha a csoport Kelet-Berlint nagy ívben elkerüli. Ezért állította le a Külügyminisztérium a BM-mel egyetértve a csoportos utazásokat az NDK-ba, és döntött úgy, hogy kihúzza magát az 1956. évi utazási terv tárgyalása alól. Érthető módon, a hazai idegenforgalomban a magyarok továbbra is az NSZK-ban

3 A Deutsches Reisebüro (DER), a Német Utazási Irodát 1917-ben a Norddeutsche Lloyd és a Hamburg-Amerika-Linie alapította. 1918-ban a vállalkozásba belépett egy osztrák és egy magyar tulajdonos, és az iroda MER (Mittel-europäisches Reisebüro), Közép-európai Utazási Iroda elnevezés alatt funkcionált. A háború után a DER Kelet- és Nyugat-Németországban ugyanazzal a logóval működött tovább. 1964. január 1-jén az NDK-ban VEB Reisebüro der DDR-re, azaz „népi tulajdonban lévő” NDK Utazási Irodává változtatta a nevét.

4 Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-J-1-k (NDK Admin.) 15. d.

vélték megízlelni a nagyobb falatot. A DER nevében 1958. szeptember 29-én F. B. Káppler igazgató, a majna-frankfurti iroda vezetője négynapos tanácskozásra érkezett hazánkba. Vendéglátója, Láncoš János, az IBUSZ vezérigazgatója igazi tanulmányúttá felkerekített programról gondoskodott. Vendégét a tenyerén hordozta. Káppler a patinás Duna Szállodában lakott, Budapesten a Vörös Csillag étteremben ebédelt, a Gundelban vacsorázott, majd másnap kísérőivel elindult a Balatonhoz. Először Siófokot járták be, megtekintették a zárt Délibáb Szállót, majd kompon átkeltek Tihanyba, ahol bekukkantottak az úgyszintén lelakatolt Park Szállóba. Innen Balatonfüredre mentek, a változatosság kedvéért üzemben lévő Arany Csillag Szállodába, majd a Baricska csárdában meguzsonnáztak. Este Budapesten a Hungária étteremben maga Láncoš elvtárs várta a reményteljes német vendéget. A következő nap reggelén pedig aláírták a kölcsönösségi szerződést a MÁV–IBUSZ, illetőleg a Német Szövetségi Vasutak–DER jegyszelvényeinek eladásával kapcsolatban.⁵ Az örömteli eseményre a Margitszigeti Nagyszállóban elfogyasztott ebéd fogásai között koccintottak, majd a Gellértben kávéztak. A termálfürdőt azonban nem tudták megtekinteni, mert szerdai nap lévén csak nővendégeket fogadott. E fiasónak köszönhetően Káppler délután ötkor elnyújtózott szállodaszobájában, az előtte álló nagyvacsorára várva, amelyre a Malév képviselői is odaígyérkeztek.

Tévedés lenne azt hinni, hogy a keletnémet szomszédok, akik csoportosan az ötvenes évek végétől kezdtek Magyarországra merészkedni, a nyugatnémetek által előlegegített szállodai szobákba kerültek. Nekik gyengébb minőségi szolgáltatások jártak, és ez gyakran nézeteltéréshez vezetett. 1961. július 25-én például háromhetes gyógyüdülésre érkezett a hévízi Palatinus szállodába egy keletnémet csoport, aligha sejtve, hogy egy „antifasiszta védősáncsal” körülvelt Berlinbe fognak visszatérni. E történelmi fordulattól függetlenül három házaspár kétágyas szoba helyett egyágyas, pótágyas helyet kapott. A bából akkora cirkusz kerekedett, hogy a csoporthoz kirendelt magyar idegenvezető „beszámíthatatlan állapotban, hisztérikusan sírva” hívta fel a budapesti központot, és kérte, váltsák le. Az ügy tisztázására leutazott néhány kolléga, megpróbált szót érteni a keletnémet idegenvezetővel, aki rendíthetetlenül barátságatlan volt. A pacifikációs kísérlet csődöt mondott. Láncoš János vezérigazgató így összegzett: „Bernhard Gottwald [idegenvezető] olyan hangulatot teremtett, hogy a jelenlevők közül néhányan még a szálloda folyosóján is hangos kiabálásba kezdtek és szinte »lincs hangulatot« teremtettek. [...] A csoportból jelen levő egyik 60 éven felüli hölgy kijelentette, hogy Bernhard Gott-

wald »igazi német« módjára viselkedett. Ez a kétes értékű dicséret rámutat egyúttal arra a politikai veszedelemre is, amelyet ilyen emberek fellépésükkel támasztanak.[...] Emellett Bernhard Gottwald kiküldött idegenvezetőnk és osztályvezetőnk előtt állandóan régi párttagságára hivatkozott.”⁶

Mivel a DER kelet-berlini fiókja is rendszeresen kapott Magyarországról panaszleveleket, ott is felfigyeltek a feszültségekre, de úgy vélték, azért nehéz együttműködni az IBUSZ-szal, mert az utolsó percben, bármiféle magyarázat nélkül módosít, és főleg lemond csoportokat az NDK-ba, ami komoly anyagi gondot okoz. A súrlódások ellenére a kelet-berlini DER igazgatósága úgy tervezte, hogy vállalat egész apparátusa részt vesz az 1962. május 1-jei budapesti ünnepségen. Ebben csak az időközben kitört vérhasjárvány akadályozta meg őket.

A balatoni idegenforgalomnak szüksége volt a külföldiekre. Az Országos Idegenforgalmi Tanács⁷ gondozásában kiadott német nyelvű *Ungarisches Reisemagazin* 1961 nyarán balatoni különszámot jelentetett meg. A szerkesztők 26 oldalt szántak a Balaton népszerűsítésének, és láthatóan a nyugatnémet vagy osztrák turistákat akarták a magyar tengerhez csalogatni. A romantikus táj-, strand-, szálloda- és nyaralóhely-leírásokból kiderült, hogy a Balaton a szerelmesek találkozóhelye, a szívbetegnek „Mekkája” és a vitorlázók, valamint horgászok „paradicsoma”. A természetkedvelők pedig egyedül a Tihanyi Nemzeti Parkban 777 fajta lepkével ismerkedhetnek meg. A szállodai szobák komfortosak, az éttermek első osztályú kínálatot nyújtanak. Szinte minden üdülőtelepnek van saját attrakciója, Balatonfüreden ez a 155 ágyas Arany Csillag Szálloda, az Anna-bál és Oláh Kálmán cigányzenekara.

1962-ben 11 ezer keletnémet turista érkezett Magyarországra a DER szervezésében, és 30 ezer egyénileg. A fal megépítése után megnőtt a keleti utazások jelentősége, ám egyidejűleg politikai kérdések is felmerültek a turizmussal kapcsolatban. A DER keletnémet részlegének szemet szúrt, hogy a megállapodástól eltérően gyakran egy fedél alatt szállásolnak el kelet- és nyugatnémet vendégeket. Nem elég, hogy ilyenkor káros kapcsolatok szövődhetnek, az NDK-soknak el kell tűrniük, hogy az ő tányérjaikra nem kerül paradicsom, ágyneműjüket és terítőiket ritkábban cserélik, mint a nyugatiakét. Ezekről a problémákról igen magas szinteken, jelesül a SED⁸ Központi Bizottságában is minden alkalommal tu-

6 MOL XIX-J-1-k (NDK Admin.) 15. d.

7 A közlekedési és postaügyi miniszter felügyelete alatt 1955-ben tárcaközi bizottságként újjáalakult az Országos Idegenforgalmi Tanács (OIT). A negyedévente megjelenő *Ungarisches Reisemagazin* 1960 és 1964 között az OIT adta ki.

domást szereztek, mert a NDK-s csoportokat egy pártmegbízott is elkísérte. Magyarországon pedig a rémhírek Péter János külügyminiszter íróasztaláig jutottak el.

Az információáramlás viszonylag jól szervezetten funkcionált. A budapesti keletnémet nagykövetség egyik munkatársának az volt a feladata, hogy kapcsolatba lépjen a turistacsoportok idegenvezetőivel, és instrukciókkal lássa el őket. Nekik kellett ugyanis első körben a gyanús üdülővendégeket kiszűrni.

A budapesti nagykövetség 1963-ban kiértékelte honpolgárai magyarországi viselkedését. A feljegyzés szerzője előszeretettel használta az akkortájt véglegesen meghonosodott Republikflucht (disszidálás) kifejezést. Véleménye szerint szökési vágy csakis az ország „labilis polgáraiban” tör felszínre. Az NDK Népi Kamarája által 1957-ben módosított útlevéltörvény értelmében három évig terjedő börtönbüntetésre vagy pénzbírságra számíthattak azok, akik engedély nélkül próbálták elhagyni az ország területét. Hilde Benjamin igazságügyi miniszter asszony, a keletnémet kirakatperек kezdeményezője és végrehajtója a törvény beiktatásakor jó ízlés híján ekként nyomatékosított: „Ezzel a rendelettel próbáljuk megóvni és megvédeni polgárainkat attól, hogy a NATO patkányfogóinak áldozatul essenek.”

1962-ben a magyar–osztrák határon összesen három keletnémet személynek sikerült átjutni, helyi szóhasználat szerint: nyugatnémet „embercsempészek” közreműködésével. Mindhárman nők voltak, közülük ketten a DER szervezésében érkeztek Magyarországra. A magyar határőrség 16 személyt kapott el, akik vagy hamis nyugatnémet útlevéllel, vagy nyugatnémet ismerősök személygépkocsijában meglapulva próbálták hazánkat elhagyni. További 62 keletnémet polgár a hivatalos határátkelőknél próbált kijutni saját útlevéllel és Budapesten szerzett érvényes osztrák vagy jugoszláv tranzitvízummal. Az összefoglaló szerint a megelőző együttműködésben különösen azok az idegenvezetők mutatkoztak hasznosnak, akik – ha éppen nem tartózkodnak külföldön – az Állambiztonsági Minisztérium vagy a belügyminisztérium állományában dolgoznak.

A követség idegenforgalmi megbízottja mindezek ellenére retteghetett a szökések számának növekedésétől, és a következő javaslattal rukkolt elő: az Állambiztonsági Minisztériumnak három munkatársat kellene delegálni a magyarországi főszezonra, május közepétől szeptember közepéig. Egyet-egyét a Balaton északi és déli partjára, a tihanyi és siófoki motelba (sic!), és a harmadikat, az összekötő tisztet a fővárosba.⁹

8 Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – Német Szocialista Egységpárt.

9 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA) MfAA A 16321.

AZ IDEGENFORGALOM MINT VESZÉLYFORRÁS

Az NDK polgárai a hatvanas évek közepétől a rendőrörsökön igényelhető úgynevezett betétlapokkal utazhattak, amelyeket a határállomásokon személyi igazolványukkal egyetemben fel kellett mutatniuk. Az ügyintézésért érdemes volt idejében elindítani. A pénzbevéltás limitált volt, a keletnémet turista maximum 30 napig tartózkodhatott idegenben. A legkedveltebb úti célok listáját alighanem Magyarország vezette: 1965-ben már 85 ezer, 1966-ban 125 ezer NDK-s látogatott hozzánk.

Kérdés: Mondja el, mikor és milyen célból jött a Magyar Népköztársaság területére!

Válasz: Magyarországra 1965. augusztus 19-én jöttem azzal a céllal, hogy mint turista megismerjem az országot. Még aznap Budapestre utaztam Albrekt [sic!] Károly Budapest XIV. Mexikói u. 44. szám alatti lakóshoz, akinél társammal együtt 4 napig tartózkodtunk. [...] Budapestről f. hó 23-án a Balatonra utaztunk, ahol különböző helyeken tartózkodtunk. 1965. augusztus 26-án Veszprémig autóstoppal, onnan pedig Sárvárig vonattal utaztunk. Sárváron az éjszakát egy cigány családnál töltöttük, majd 27-én autóstoppal Szombathelyre jöttem. Itt a kora délutáni órákban barátom bőröndjét beadtuk a vasútállomáson lévő csomagmegőrzőbe és gyalogosan elindultunk Kőszeg irányába.

Kérdés: Mondja el, hogy milyen szándékkal ment Kőszegre és onnan hova akart menni?

Válasz: Kőszeg városába azzal a szándékkal mentem, hogy Kőszeg térségben társammal együtt kiszökjek Ausztriába.

Kérdés: Ügyével kapcsolatban kíván-e még mást elmondani?

Válasz: Elmondani kívánom, azért akartam Ausztrián keresztül a Német Szövetségi Köztársaságba szökni, mert minden rokonom ott él, míg az NDK-ban nincs senkim.

E sorok egy jegyzőkönyvből valók, amelyet 1965. augusztus 27-én a Vas megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Vizsgálati Alosztályának hivatalos helyiségében vettek fel. A lipcsei illetőségű Peter Schnetz újságíró és barátját, Axel Reinshagent 1965. augusztus 27-én hajnali 4 óra 45-kor rendőr igazoltatta a kőszegi pályaudvar várócsarnokában. Az NDK-s turisták ittasak voltak. Mivel „feltűnő” módon viselkedtek és útleveikben a KEOKH¹⁰ pecsétjét nem találták, nyomban beszállították őket a kőszegi rendőrörsre.

Az illegális határátlépési kísérlet a Btk. 203. paragrafusának 4. bekezdése alapján büntetendő cselekménynek minősült, a gyanúsítottakat még aznap Budapestre vitték, és a Gyorskocsi utca 31. szám alatt eljárást indítottak ellenük. A napokig tartó kihallgatások során kiderült, hogy Schnetz és Reinshagen egy budapesti ismerőstől meghívólevelet kapott, amelyre a lipcsei rendőrkapitányságon megkapták a 30 napra szóló kiutazási engedélyt. Fejenként 200 márkát váltottak be, 800 forintot kaptak. Vonattal érkeztek augusztus 19-én Magyarországra, néhány napig a budapesti ismerősnél tartózkodtak, Schnetz csomagját otthagyták, és megígérték, hogy szeptember elején, visszautazásuk előtt feljönnek érte. 23-án Siófokra utaztak. Itt fizetővendég-szobában szálltak meg, komppal Tihanyon keresztül átmentek Balatonfüredre, innen pedig autóstoppal Veszprémbe. Itt ismét vonatra szálltak, és eljutottak Sárvára, ahol egy kisvendéglőben összeismerkedtek egy cigány emberrel, akinél éjszakára megszálltak. Augusztus 26-án átvonatoztak Szombathelyre, a náluk lévő hátizsákot a csomagmegőrzőben hagyták, és térképpel a zsebükben gyalog indultak el Kőszegre. Úgy vélték, hogy az osztrák–magyar határsáv nem aláaknásított, miáltal könnyűszerrel áthatolhatnak rajra. Am menet közben, vallo-másuk szerint, elálltak eredeti szándékuktól, a város előtt nyolc kilométerre betértek egy kocsmába, és 100 forint értékben magas alkoholtartalmú röviditalokat fogyasztottak. Kőszegre erősen ittas állapotban érkeztek. A Gyorskocsi utcában azzal érveltek, hogy ha tényleg szökni akartak volna, nem isszák le magukat.

Ez a mellékkörülmény nem hatotta meg a magyar kihallgatókat. A Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság között 1957. október 30-án kelt jogsegélynyújtásai egyezmény, valamint az 1964-ben parafált, a civil bűn- és családi ügyeket érintő miniszteri szerződés értelmében a gyanúsítottakat és lefoglalt értékeiket átadták a keletnémet állambiztonsági szerveknek. A bürokratikus felkészülés miatt az aktusra október 2-án került sor. Az eljárásról 17 ügyszer készült, nagy részüket a magyar kihallgatók orosz nyelvre fordították. Aznap a NDK Néphadseregének különrepülőgépe a két vádlottat Lipcsébe vitte, és a

ponti Hatóság: 1930-tól létező szerv, amely a Magyarországon élő hontalanokról és külföldiekről vezetett nyilván-tartást. A zsidóellenes törvényhozással párhuzamosan a KEOKH is egyre inkább a zsidó hontalanokkal szemben lépett fel. 1945 után az intézmény fő feladata az imperializmus elleni harc és a kémelhárítás lett, a Rákosi- és Kádár-rendszerben bizonyos idő eltelte után minden nyugat-európai turistának kötelező volt jelentkeznie a KEOKH-nál, amely illetékes volt a tartózkodási engedély kiadásában.

kísérők átadták őket az Állambiztonsági Minisztérium lipcei kirendeltségének IX. osztályán. A letartóztatási parancs október 4-én elkészült. A vád megingatlan maradt: titkos határátlépési szándék. A hazai kihallgatások sokkal részletesebbre sikerültek, mint a magyarországiak. Ezekből kiderült, hogy a huszonöt éves Schnetz színházi dramaturgként, illetőleg szabadfoglalkozású íróként nem látott esélyt az NDK-ban, édesanyját egy évvel korábban elvesztette, s azóta magányosan élt, a vele egykorú Reinshagen házassága pedig zátonyra futott. A két büntetlen előéletű gyanúsított magánzárkába került, lakásukon az államügyészség házkutatást tartott. A Schnetz otthonában talált, a Harmadik Birodalom idejéből származó dokumentumokat az Állambiztonsági Minisztérium emberei megsemmisítették. Az iratok, közöttük egy német-orosz Wehrmacht-szótár, Schnetz apjának tulajdonát képezték, aki nem tért vissza a háborúból. A gyanúsítottaknak a vizsgálati fogságban engedélyezték az írást és olvasást, valamint a dohányzást.

A vádirat 1966. január 4-én készült el. Ehhez csatolták a bizonyítékokat, közöttük a balatoni hajójegyeket és Magyarország föld- és vízrajzi térképét. Az államügyészség indítványára Lipcse megyei bíróságának büntető kamarája február 1-jén megnyitotta a főtárgyalást. Reggel fél nyolc és délután három-negyed három között tárgyalták az ügyet, a vádlottak kihallgatása egyenként mintegy két órán keresztül zajlott. Az államügyész vádbeszédében az útlevéltörvény nyolcadik paragrafusának első és harmadik bekezdésének megsértése alapján egy év börtönbüntetést kért, amelybe a vizsgálati fogságban töltött időt is javasolta beszámítani. Az utolsó szó jogán Schnetz a következőket mondta: „A büntetettben még mindig különbséget teszek a gondolatban és a valóságban elkövetett tett között. Igaz, eredetileg úgy terveztük, hogy Nyugat-Németországban szeretnénk letelepedni, a valóságban Kőszegen elálltunk terveinktől. Különben sem tűztük ki a szökésre az 1965. augusztus 27-i dátumot. Önök terhelő bizonyítékként értelmezik, hogy csomagunkat a poggyászmegőrzőben hagytuk. De hát ez semmit sem támaszt alá. Ezenkívül szeretném megemlíteni, hogy a kiszabott büntetést túlságosan magasnak tartom. A helyzet ugyanis az, hogy keletnémetek milliói vándorolnának ki, ha nem lenne a fal. Én öt-hat hónapos büntetést tartanék megfelelőnek.” Reinshagen pedig ekként érvelt: „A kőszegi pályaudvaron való viselkedésünk teljesen érthető. Azért nem vásároltuk meg rögtön a vonatjegyet Budapest felé, mert először küllemünket akartuk rendbe hozni, hogy ne kelljen szégyenkeznünk. Ha tényleg át akartunk volna menni Ausztriába, meghúzódtunk volna egy pajtában. [...] A letartóztatás éppen abban akadályozott meg bennünket, hogy vissza-

térjünk Budapestre. Ezenkívül szeretnék egy őszinte felvilágosítást arra nézve, hogy kiengedtek volna-e Nyugat-Németországba, ha áttelepülési szándékomat hivatalosan megkérvényeztem volna. Úgy gondolom, hogy nem.”

Ezután a bíróság visszavonult, majd 14 órakor kihirdették az ítéletet, amely megegyezett az államügyész javaslatával. A Magyarországon és Lipcsében leölt vizsgálati fogságot a büntetésbe beszámították. Az 1:525000 léptékű Magyarország-térképet elkobozták.

Az ítélet február 9-én lett jogerős.¹¹ A vádlottak 1966. augusztus 26-án szabadultak, és 1992. május 19-én rehabilitálták őket.

1965-ben Schnetz és barátja egyszerre két statisztikába került be, egyfelől része volt a 2 millió 136 ezer főt számláló külföldi vendégsereg 85 ezer keletnémet üdülőjének, akik a tárgyévben Magyarországon pihenték ki stresszes hétköznapjaikat, másfelől beleszámítottak a 68 (magyarországi adatok szerint 82) honfitárs közé, akiket a magyar hatóságok szökésen kaptak, és kiszolgáltattak a keletnémet hatóságoknak.

A keletnémetek magyarországi tartózkodásakor az is előfordult, hogy a harmónia a magyarok vendégszereteten hiúsult meg. Egy magát meg nem nevező, feltételezhetően az Express utazási irodánál dolgozó munkatárs 1966 nyarán felhívta felettesei figyelmét a balatonföldvári kempingben tapasztalható nem kívánatos eseményekre. Az ifjúsági és diák utazási iroda budapesti központja a levelet a NDK nagykövetségére továbbította, ahol lefordították, és elküldték a kelet-berlini külügyminisztériumnak. Az elvtársaknak szomorúan kellett tudomásul venniük, hogy a tábor vezetősége megkülönböztetett anti-pátiával viseltetik a keletnémet nyaralók iránt: nem ad nekik póttakarókat, olyan ételeket főzet a szakáccsal, amelyeket nem szívesen esznek, kiselejtezett sátrakat jelöl ki számukra, és nem küld értük mentőcsónakot, ha vitorlásaikkal viharba keverednek. Az egyik telepített magyar idegenvezető pedig több nyaraló előtt nyilvánosan megjegyezte, hogy ő a „németeket legszívesebben olyan szögesdróttal körülvett táborba küldené, amelyre K. Z. van írva”.¹² A merő jóindulatból feljelentést tevő idegenforgalmi kolléga azzal zárta sorait, hogy pályát fog változtatni.

Talán ugyanezekben a napokban járt hazánkban a *Neue Zürcher Zeitung* riportere, akinek a Magyarországon uralkodó általános „hivatalos idegengyűlölet” szűrt szemet. Paprikás hangú cikkében, amelyben az előítéletektől, hamisságtól, magas áraktól, erőszakos vámosoktól, rossz szállodaszobáktól és nem megfelelő ellátástól kezdve min-

11 Schnetz (2004).

12 PA AA MfAA A 9218.

dent felsorolt, elmagyarázta, hogy a magyarok speciális idegenforgalmi reklámja a külföldiek elriasztása.¹³

A beutazók és helyi vendégvárók közül messze nem mindenki osztotta ezt a nézetet. 1967. szeptember 16. és 24. között huszonkét országból ékező 286 újságíró részvételével Siófokon tartotta ülését a FIJA (Idegenforgalmi Újságírók Nemzetközi Szövetsége) XII. kongresszusa. A konferenciát dr. Vitéz András, az Országos Idegenforgalmi Hivatal igazgatója nyitotta meg. A szónoki pulpitus feletti transzparensről az értekezlet mottója üzent: „Az idegenforgalom a békéhez vezető egyik út.”

Hogy az állítás tartalmat kaphasson, lazítani kellett némely mesterségesen kreált akadályon. 1969. június 20-án Oskar Fischer keletnémet külügyminiszter és magyar kollégája, Nagy Lajos külügyminiszter-helyettes Berlinben szerződést írt alá a két ország közötti vízummentes utazásról. Az ehhez csatolt jegyzőkönyv 1-es és 2-es pontjába felvették, hogy az aláíró országok illetékes szervei garantálják: érvénytelen utazási okmány birtokában egymás polgárait nem engedik harmadik országba kiutazni, valamint átadják egymásnak azok névsorát, akiknek beutazását saját országukba nemkívánatosnak tekintik.

Vízummentesség ide vagy oda, 1969-ben sokkal kevesebb keletnémet jött Magyarországra, mint az előző évben, és kevesebben is használták az utazási iroda szolgáltatásait. A Magyarország és a Német Szövetségi Köztársaság között úgyszintén 1969-ben létrejött megállapodás értelmében a nyugatnémet turistáknak is kedveztek, egyszerűsödtek a vízumbeszerzési feltételek.

Ez az intézkedés a Stasit aggodalommal töltötte el, úgy látták, a Balaton egyre népszerűbb lett az NSZK ifjúsági szervezeteinek körében. S ennek megvoltak a hátulütői! A nyugati vendégek a „labilis és állampolgári tudatukban kevésbé beágyazódott keletieket” arra használják, hogy kipróbálják belőlük információkat, politikai-ideológiai diverziót alkalmazzanak, és elmélyítsék a velük való kapcsolatot. A keletnémet titkosszolgálat szerint gyakran fordul elő, hogy a nyugatnémetek kifizetik a keletiek szállását és étkezését, miközben magukhoz édesgetik őket.

1970 nyarán például az IG Druck und Papier Hessen tartományi szakszervezete három turnusban, alkalmaként 130 résztvevőt utaztatott a balatonfüredi ifjúsági táborba, állítólag azért, hogy a fiatalok kapcsolatot létesítsenek a keletnémet táborlakókkal. Egy Stasi-megfigyelő beszámolója szerint egy nyugati így közelített a keletiekhez: „Legyetek üdvözölve. Biztos vagyok benne, hogy közöttetek nem mindenki kis Ulbricht.” De történtek más provokációk is. A tá-

13 Reaktionäre Tendenzen in Ungarn
[Reakciós tendenciák Magyarországon].
Neue Zürcher Zeitung, 1966. július 27.

borban megrendezett szépségverseny alkalmával három nyugatnémet fiatal „szabad választást akarunk”, „szabadságot mindenkinek” és „a szépség manipulálható” feliratú plakátokkal tüntetett. S mindennek tetejében ezen a nyáron először állt a földvári gyepre egy össznémet labdarúgócsapat, amely éppenséggel egy szovjet ifjúsági „táborválogatot” szemben volt kénytelen megmérteni magát. A rémült keletnémet ifivezető a leírás szerint mégis ügyesen vágta ki magát: „Nem német, hanem labdarúgócsapatként toborzódtunk.”

Kiderül továbbá, hogy a nem németellenes magyar idegenvezetők közül is többen megérték a pénzüket, s nem mentek a szomszédba egy kis provokációért. Mondogattak ők is mindenfélét, és ezzel gyakran zavarba hozták a külföldieket. „Magyarország kis ország, nem gyakorolhat önálló politikát, a nagyhatalmakhoz kell alkalmazkodnia.” „Sajátságos emberek vagyunk mi magyarok, valaha még a fasisztáknál is jobbak voltunk, most pedig a legjobb kommunistán is túlteszünk.”¹⁴

BM-STASI ÁRGUS SZEMEK A BALATONNÁL

A budapesti keletnémet nagykövetség javaslatán odahaza elgondolkodtak, és az Állambiztonsági Minisztériumban 1964 májusában – az embercsempészet hatékonyabb felderítését elérendő – döntettek a testvérországokban felállítandó a XX/5. főosztály (személyi ellenőrzés) hatáskörébe betagolt operatív csoportok szükségességéről.¹⁵ A Stasi e lépéssel papírforma szerint állampolgárai zökkenőmentes nyaralását kívánta biztosítani. Magyarországon 68 ezer keletnémet nyaralóról volt szó, többségük nem szervezett formában töltötte szabadságát az országban. A budapesti operatív csoport 1964-ben kezdte el működését, a balatoni 1967-ben. Az operatív csoport eleinte a VIII. főosztály (megfigyelések, nyomozások) hatáskörébe tartozott, majd később beleolvadt a külföldi turizmussal foglalkozó VI. főosztályba.

A kiküldöttek Budapesten egész évben jelen voltak, a három balatoni közösségben csak a nyári szezonban. A operatív tiszteken kívül a minisztérium Fritz Schmenkel német antifasisztáról elnevezett FDJ-alapszervezetének¹⁶ ifjai közül is legalább tízen vettek részt a munkában, feleségükkel együtt kéthetes turnusokat töltve Balatonboglár, Zamárdi, Szemes, Füred és Almádi kempingjeiben. Többségük az év többi napján a minisztérium VI. osztályának kötelékében működő útlevél-ellenőrző állomásokon teljesített szolgálatot. Néhány napos gyorstalpalón kioktatták őket a magyar viszonyokról, és a rendelkezésekre bocsátott gépkocsikon máris út-

14 BStU MfS HA VI 17027.

15 BStU MfS BdL. Dok. 000887.

16 Freie Deutsche Jugend – az NDK kommunista ifjúsági szervezete volt.

nak indulhattak – ha úgy tetszik, bedobták őket a mély vízbe. Úszni ugyan tudtak, de sokan közülük korábban nem jártak külföldön, a kempingezésben járatlanok voltak, a jelentésíráshoz sem konyítottak, sértődötten reagáltak a (nem beavatott) kempingfőnökök rapszodikus helyreutasításaira. Mentségükre szolgáljon, hogy a konspiráció alapszabályait még a viharos napokban is betartották, e téren sohasem volt panasz rájuk. Anyagiakkal mindenesre jobban voltak eleresztve, mint sátorszomszédai. Az NDK-s átlagpolgár 30 napot tölthetett Magyarország területén, de csak két hétre válthatott pénzt, naponta 30 márkát, tehát legfeljebb 2 240 Ft (440 keletnémet márka) lehetett nála legálisan, míg a fiatal Balaton-brigádosoknak, akik ha akartak sem maradhattak volna két hétnél tovább, 2 100 forintot, plusz 50 márka benzinköltséget dugtak a zsebébe, miközben a kempingszámlát és az összes dologi költséget az őket kvázi vendégül látó operatív csoport állta. A kiválasztottak úri életet élhettek: akkoriban például a balatonszemesi Vadvirág kempingben, amelyet a Stasi igencsak frekvált, napi 40 forintot kóstált egy sátorhely, és 12 forintot az üdülőhelyi adó.

Ha az Állambiztonsági Minisztérium egy munkatársa valakit operatív megfigyelés alá akart helyezni, akkor főnöke előtt ezt kérvényben kellett indokolnia, és beadványához a megfigyelendő személy hat fényképét is csatolnia kellett. Ugyanilyen kérelmet adhattak le külföldi társszervek a Stasinál. A személyek megfigyelését ideális esetben már az NDK-ban megkezdték, hogy szökési szándék gyanúja esetén a kiutazást megakadályozzák. A Stasi szeretett biztosra menni.

A magyarországi munkát minőségileg a kihelyezett operatív technika is javította. Legalábbis papíron. A hazánkban állomásozó keletnémet operatív tiszteket összesen 5 Exa, Praktika Super és Ricol típusú fényképezőgéppel, 2 fénymérővel, 7 teleobjektívval, 2 nagylátószögű lencsével, 13 töltőtollnak álcázott Stuzzi típusú felvevő magnóval, 1 lejátszó magnóval, 2 Alibinota típusú telefon-üzenetrögzítővel és 3 távcsővel látták el. Valóságos kincset érhetett a 4 mini fényképezőgép, az úgynevezett „sólymok”, amelyek cigaretta- vagy pénz-tárcákban, női táskákban vagy Philips 90 RL 073, illetőleg más források szerint Sanyo márkájú táskarádiókban lapultak. A 3 magyarországi diplomatatáska, belső nevéen konténer pedig futárszolgálatot látott el. A technika mintegy háromnegyedét a Balaton északi és déli partján vetették be, egy magnetofont szinte állandóra kikölcsonzött az NDK utazási irodájának képviselője.¹⁷

Az Állambiztonsági Minisztérium 1971 júliusában értékelte először együttműködését a BM II. osztályával, miután mindkét szerv leszögezte, hogy az

embercsempészet megszüntetését tekinti operatív értékű, fő feladatának. A közös munka a turisták budapesti és Balaton melletti biztonságának védelmére irányult, ami azért is volt fontos, mert az előző évekhez képest 30 százalékkal több NDK-s turista utazott Magyarországra. A BM Somogy megyei Rendőrkapitányságának III/II-es síófoki alosztályán egy nem túl fantáziadús „Balaton” fedőnévvel ellátott informátort a hetvenes években kizárólag az NDK–NSZK kapcsolatokra állítottak rá. „Balaton” járta a Balatont, és szorgalmasan gyűjtötte az adatokat, főleg a kelet- és nyugatnémet turisták nevére koncentrált. Jelentéseit síófoki főnökei, egy rendőr őrnagy és egy rendőr alhadnagy értékelte ki, akik jelentést írtak, és intézkedési javaslattal éltek. Az utóbbi majdnem mindig abból állt, hogy az anyag az „NDK” dossziében kerüljön archiválásra, és a jelentésben szereplő nevekről a Stasi Balaton-brigádjának síófoki képviselője kapjon tájékoztatást.¹⁸ Az információt nyilván a Stasi–BM összekötő tisztje szállította. Dokumentumok tanúsága szerint a két férfit a nyolcvanas években, de lehet, hogy már előtte is tíz ház választotta el egymástól a síófoki Tanácsház utcában.

Fiedler ezredes, a minisztérium X. osztályának (nemzetközi kapcsolatok) munkatársa mindezek ellenére meglehetősen borúlátóan értékelte a kooperációt: „Mindazonáltal a tevékenység oroszlánrészét intenzívebben kell azon információszerezésre összpontosítani, amelyek az ellenséges kapcsolattartás, politikai-ideológiai diverzió és a titkosszolgálatok beépülését derítik fel. E kérdéskörökhöz ez ideig nem állnak rendelkezésünkre adatok a magyar szervektől. Perényi ezredes azzal magyarázta a kért adatok hiányát, hogy a magyar elvtársak jelenleg átszervezés szakaszában vannak, amely negatívan hat ki az információgyűjtésre.”¹⁹

Ki tudja, hány „biztonságilag releváns eseményre” hívta fel a BM a társ-szerv figyelmét. A rendelkezésre álló számadatok szerint a Balaton-brigád 1970 nyarán 541 esetben regisztrált szervezett találkozást és 162 keletnémet–nyugatnémet kapcsoltnál vélte úgy, hogy azok spontánul szövődtek. 1551 turista ellen indult operatív megfigyelés. Az 556 turistacsoportban 84 állambiztonsági főmunkatárs és 234 IM (nem hivatalos munkatárs, azaz ügynök) utazott. A teljes áttekintést azonban megnehezítette, hogy valamennyi balatoni kempingben – tehát összesen 27 helyen – sátoroztak keletnémet állampolgárok, és sokan fizetővendég-szobákban éjszakáztak. A Stasi megértette, hogy a kelet–nyugati ismerkedés elkerülhetetlen, ha a nyaralókat mindössze egy téglavagy sátorfal szigeteli el egymástól. A jelentéstevőknek továbbá feltűnt,

18 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) M-39326.

19 BStU MfS HA VI 17027.

hogy a nyugatnémetek a provokatív bomlasztás mellett az anyagi haszonszerzést is ambicionálják. Bezzeg erre jó nekik az NDK! Otthon egy nyugatnémet márkáért a bankban vásárolnak négy keletit, ezt beváltják Magyarországon, és 16 forintot kapnak érte, tehát kétszer annyit, mintha közvetlenül nyugatnémet márkát cserélnének forintra.

A magyarok mellébeszélése arra ösztönözte az NDK-sokat, hogy ők legyenek az aktív kezdeményezők. Mivel a disszidálni kívánók nagy része hamis vagy hamisított útlevele tesz szert, ösztönük azt súgta, hogy a gyakorlati munkának a határállomásokon kell megkezdődnie. A BM és a Stasi között megnyitották a közvetlen vonalat. Ha az NDK-ban veszélyforrást szimatoltak egy utazóban, „forró dróton” tájékoztatták róla a magyar partnert, s tőle ugyanezt az éberséget várták el.

A magyar BM-ben időközben, talán a testvérszervezet agitálása nélkül is, téma lett az idegenforgalom és annak „felhasználása ellenséges célokra”. A külföldiek által elkövetett deviza-, vám- és egyéb kézzel fogható bűntettek mellett felmerült a kémkedés is, amely „nem látványos jelzésekkel indul”, miáltal nagyon fontos az „önmagukban jelentéktelennek tűnő részadatok összegyűjtése és kiértékelése”, míg az embercsempészet megakadályozására dr. Deák József rendőr ezredes, osztályvezető 1973. január 15-én kelt levelében azt javasolta, a határőrizeti szervek erősítsék kapcsolatukat a határ menti lakossággal, hogy „állampolgáraink még aktívabban vegyenek részt a külföldi állampolgárok által elkövetett vagy elkövetni szándékolt bűncselekmények észlelésében, feljelentésében”.²⁰ A relevánsnak tartott információk ettől kezdve a BM III. Főcsoportfőnökség, az Információs és Felügyeleti csoportfőnökség, a BM KEO és útleveosztálya, a BM Határőrség Országos Parancsnoksága és felderítő osztálya, valamint a budapesti, illetőleg megyei rendőr-főkapitányságok és a BM Főiskola parancsnokainak vagy vezetőinek íróasztalain landoltak. A tapasztalatokról készült feljegyzéseket szakmai továbbképzés keretében is kéretett hasznosítani.

A balatoni megfigyelők leginkább a titkos munkatársakra (IM) támaszkodtak. Őket az NDK-ban készítették fel a munkára, leírták velük az operatív tisztek lakástelefonszámát, ahol jelentkezniük kellett. Mivel az első találkozón nem mindig az az operatív munkatárs jelent meg, akiről Berlinben szó volt, hogy ne történjék hasonló lebukás, mint *A tavasz 17 pillanatában*, a felek jelzőt váltottak. Az „Emil” fedőnevű besúgót, aki úgy ismerte a Balatont, mint a tenyerét, s akit megbízói igen tehetségesnek tartottak, 1983-ban például

20 ÁBTL 1.11.9. 40. d. 34-53/1973.

ezzel a mondattal fogadta ismeretlen tartótisztje a megadott időpontban, a veszprémi stadion előtti parkolóban: „Péter melegen üdvözlí Kiekebuschból, sajnos nem tudott velünk jónni a vakációra.” Mire „Emilnek” a következı-képpen kellett kivágnia magát: „Hogy sajnálom! Kérem, mondja meg neki, hogy Emil üdvözlí.” Ez után az életszerı bemutatkozás után „Emil” megkezdte balatoni munkanyaralását. Káderlapja szerint 1978 óta spicliskedett, a nyolcvanas évek elejétıl külföldön is bevetették. Megbízói rátermettnek minısítették, mintha csak titkos munkatársnak született volna. Hatoldalas kérdıívén a „saját gépkocsi”, „alkalmas-e kempingturistának”, „saját kempingfelszereléssel rendelkezik”, „a fotótechnikát tudja-e használni”, „van-e saját fényképezıgépe”, „kapcsolatteremtı képességgel rendelkezik” rubrikák melletti „igen” kockákban csupa x állt.

„Emilnek” Magyarországon a tihanyi kempingben volt a fıhadiszállása, a Balaton-brigád képviselıjével hetente többször találkozott a veszprémi „Stadion” fedınevı konspiratív lakásban, amely magától értetıdően a sportaréna mellett volt. Feladata a (változatosság kedvéért) a nyugatnémet kémek kiszırése és a keletnémet–nyugatnémet kapcsolatok lokalizálása volt. Feleségével együtt, aki szintıgy tudta, miért üdülnék éppen ott, ahol, 3 000 forintot számlázott ki operatív dologi költség címén. Nadrágja zsebében néhány centi hosszú ceruzát tartott, és mellé papírost gyırt be, így jegyzetelt, majd a titkos lakáson írógépbe diktálta észrevételeit. Részletek „Emil” nyolcvanas évekbeli jelentéseibıl:

„1982. 8. hó 4-én egy WC-ben sorra kerülı szóváltás során a fent megnevezett személy németül leszólított: Ni csak, megint egy honfitárs. Honnan? Mire én: az NDK-ból. Mire ő: én is NDK-s polgár voltam, de a szüleim 1956-ban átmentek az NSZK-ba. Kíséretében unokaöccse volt, aki alig szólt egy szót, de meghívott, tartsak vele az ő kempingjébe. Az ajánlatot visszautasítottam, mert alkoholszintem be volt állva.” Néhány nappal késıbb, úgyszintén a Tihanyi-félszigeten: „A bielefeldi x. y. kempingszomszédja a mostohafivére volt, aki feleségével és fiával nyaralt. A bielefeldi x. y. édesapját 1944 nyarán halálra ítélték, mert az ellenségtıl való félelmében öncsonkítást hajtott végre, a fasiszta Wehrmachtban [sic!] belelött az egyik ujjába. A bielefeldi x. y. anyja magához édesgetett egy hıdoló, mert azt hitte, férje nem fog visszatérni. A bielefeldi x. y.-t új szeretıjével nemzette. 1945-ben hazatért, megbocsátott felségének és mostohafiát sajátjának tekintette.

[...] A bielefeldi x. y. unokaöccse, repülgép-navigálóként 15 hónapos szolgálatot teljesített a szövetségi hadseregben. A velem való beszélgetésben erı-

sen érdeklődött az NDK Néphadsereg cottbusi bázisának repülői iránt. A beszélgetés során megállapította, hogy a MIG-21-es repülő mozdíthatatlan, béna kacsá.”²¹

Nem tudni, mit kezdett a Stasi a javarészt harmatgyenge adatokkal, igaz, „Emil” időnként nyugatnémet embercsempészek terveit is kifülcse, és befűjta. Ha a napot is kitudakolta, a magyar határőrség a szokásosnál is alaposabb munkát végzett Sopronban és Hegyeshalomnál.

Az viszont teljesen áttekinthető, hogy a spicli mit kezdett újdonsült balatoni ismerőseivel. „Emil” összemelegedett velük, s azok fűt-fát ígértek neki, politikai kapcsolatoktól kezdve szaunázásokon át a jó munkáig, mire 1985 novemberében a cottbusi hatóságoknál megkérvényezte az állandó kitelepülést a Szövetségi Köztársaságba. Egykori felettesei alig akartak hinni a fülüknek. Az ő balatoni „Emiljük” pontos ismeretekkel rendelkezett a Stasi magyarországi operatív csoportjáról, ismerte többek között az „operatívák” autóinak rendszámát, a balatonfüredi „park” konspiratív lakásának címét, a Balaton-brigád balatonfüredi telefonszámát. Egyedül a veszprémi „Stadion” lakás nem adott aggodalomra okot, mert ezt a két szobát jó ideje nem használták. Cottbusban már-már azt latolgatták, hogy ha kiengedik, vissza kell hívni a magyarországi stasisokat, le kell cserélni az autók rendszámát, és új telefonszámokat kell kérvényezni a BM-nél a magyarországi operatív lakásokba.

1989-ig nem települhetett át Nyugatra, akkor engedély nélkül ment, de 1990-ben már visszajött, és létrehozott egy mai napig prosperáló, csúcstechnikával működő építkezési vállalatot.²²

A szökési kísérletek statisztikájában 1981 volt a vastagon szedett év. Január 1. és szeptember 30. között 237 NDK-s akarta jogellenesen elhagyni Magyarországot területét. Az 1969-es BM–Stasi megállapodás szerint a magyarországiak határ egyben a szocialista közösség határa is, ha ezt egy NDK-polgár megsérti, akkor saját hazájának határát sérti meg. A szökni akarók közül 92-t már az NDK-ban lekapcsoltak, 145-öt Magyarországon a magyar szervek fogtak el, így csak a maradék 60-nak sikerült disszidálni. Közöttük voltak olyanok, akiket Wolfgang Welsch profi szökéssegítő bajor futára vitt át. Miközben a lótenyésztő a határőröknek kedélyesen beszámolt a futamokról, akadályokról

és zsokékról, paripája mellett az utánfutóban csöndben meghúzták magukat a menekülők.²³ A másik kedvelt módszer továbbra is hamis útlevelel történő kiutazás volt. Az áldokumentumokat Wolf Quasner vagy Erhard Schütz

21 BStU MfS HA XV 2444/86.

22 <http://www.lr-online.de/regionen/Cottbus-Cottbuser-Familie-Schnapke;art1049,2121244>.

23 Welsch (2001).

gyártotta, a Stasi szóhasználatával: bűnöző embercsempész-bandák bűnöző embercsempészei. Oliver Mierendorff pedig célirányosan átépített személygépkocsiban menekített. A Stasi melleleg (szökéssel) veszélyeztetett csoportnak minősítette az orvosokat, műszaki értelmiségieket, az aszociális viselkedésre hajló fiatalokat, a nyugati kapcsolatokkal bíró fiatal nőket, a problémákkal küszködő házasembereket és a homoszexuálisokat.²⁴ A témával kapcsolatban több folyókilométernyi iratanyag halmozódott fel, s a keletnémet *Horizont* mint „nemzetközi politikai és gazdasági szocialista hetilap” kiváltképp a „központtól” (hír)szerzett információk alapján külön cikksorozatot publikált, hogy egyszerű és mindenkorra elvegye az emberek kedvét a szökéstől.²⁵

HÉTKÖZNAPI TÖRTÉNETEK

A Stasi Balaton-brigádja időnként csip-csup ügyeket is adminisztrált. Mivel az NDK-s nyaralók igencsak szűkölködtek az anyagi forrásokban, törvénytelen beszerzésekhez is folyamodtak. A siófoki Sió áruház kötöttáru osztályán igen sok „fekete” vásárlót fogtak el. A porig alázott tolvajok ellen eljárás indult, és nem akármilyen határozatok születtek. Egy berlin-biesdorfi lakos például 1986. augusztus 4-én, pontban 15 órakor egy darab 68,50 forint értékű női alsót csúsztatott be strandkosarába. A tettet meglátták és elvezették, majd tulajdon elleni szabálysértés miatt 800 forint pénzbírságra ítélték. Ha nem tudott fizetni, nyolcnapos börtönbüntetésre számíthatott. (Az 1968. évi I. 105. §. /1/ bek. a/ pontja szerint a pénzbírság 20 ezer forintig terjedt.) A (kutatható) Stasi levéltári dokumentumok tanúsítják, hogy aznap délután szinte minden negyedórán lába kelt egy női bugyogónak. Új gazdáik azonban csak néhány percig örülhettek a zsákmánynak. Más napokon az osztrák importblúzoknak volt nagyobb keletje.²⁶

Az információközvetítésből a budapesti keletnémet követség is gyakran kivette a részét. Számtalanszor fordult elő, hogy a Népstadion úti diplomáciai képviselőre futottak be a hírek vagy a levelek. A feladók és betelefonálók között voltak magyar, NDK-s, sőt nyugatnémet állampolgárok is, a többség félelemből és fontoskodásból osztotta meg tudását a követséggel. Különböző történetekkel rukkoltak elő. Alkalmassint megkörnyékezték őket, hogy az osztrák–nyugatnémet határon csomagot vigyenek át, Nyugat-Németországból hívjanak fel egy bizonyos keletnémet telefonszámot, és adjanak át rejtélyes, madárnyelvű üzeneteket, vagy egyszerűen figyelmesek lettek a Balaton partján kelet- és nyugatnémetek között szövődő baráti viszonyra. A követség a

24 BStU MfS HA VII 6049.

25 Keine Chance ... (1980).

26 BStU MfS Abt. X 641.

bejelentéseket komolyan vette, a Magyarországon bevetett operatív munkatársakon keresztül utánanézett, hogy az Állambiztonsági Minisztériumban a felmerült nevek regisztrálva vannak-e, s ha igen, mit lehet tudni, vagy mit érdemes felderíteni róluk. Ilyen véletlenek során gyakran derült ki eldugott keletnémet falvakban élő, teljesen feltűnésmentesen viselkedő segéd- vagy szakmunkásokról, hogy visszafogottságuk nem alkati tulajdonság, hanem tudatos mimikri. Latolgtatják, hogy hátat fordítsanak-e hazájuknak, vagy sem. A budapesti követség, hogy ez idő alatt se maradjon tétlen, a nyugatnémet telefonkönyv alapján szolgálaián összevetette a bejelentést tevő nyugatnémet megadott és tényleges lakcímét, kérést intézett a BM-hez, hogy megtudja, mely években, mikor utaztak be Magyarország területére a szóba jövő emberek. Mivel a regisztrálást a nyolcvanas évek derekáig a magyarok is igen komolyan vették, rendszerint nyomára bukkantak, hogy Herr Müller nyugatnémet polgár mely év mely napján, milyen rendszámú gépkocsin érkezett hazánkba, hányadikán foglalta el szálloda- vagy fizetővendég-szobáját, illetőleg sátorhelyét, hányszor kérte ki a panaszkönyvet, és mikor ütötték be Hegyeshalomnál útlevelébe a kiutazó pecsétet. Kelet-Berlinben pedig mindezen adatokat a saját honpolgárukról fűjták. Ha a keleti és a nyugati polgár egy időben ütötte föl a sátrát Magyarországon, vagy egyszerre jelentkezett be a recepción, rögtön összeállt a kép, és ha korábban nem, a Stasi legkésőbb most beindította az operatív ellenőrzést. Ily módon az egy-két mondatos bejelentések akár vaskos ügyiratokká, majd hogynem nyomozati anyaggá is fölhízhattak. Gyakorlatilag a jelenből kerestek vissza a múltba, a Stasi különböző fő- és alosztályain annyi anyag hevert, hogy már csak a közös nevezőket kellett megtalálni. Márpedig ahány ember, annyi eset.

Egy barátságos, segítőkész, „a szocialista munka aktivistája” kitüntetését viselő friedensdorfi polgárnak, miután letöltötte hároméves katonai szolgálatát az NDK Néphadseregében, a löbäui Tisztképző Főiskola autójavító műhelye lett a kenyéradója, ahol páncélozott és páncéltalan járművek elektromos karbantartását végezte, és az akkumulátorok teljesítményét kontrollálta. Munkáját a titoktartás szabályainak betartása mellett, odaadóan végezte, s a személyzeti osztályon aláírta, hogy nyugatnémet vagy nyugat-berlini lakosokkal nem tart kapcsolatot. Polgárunk politikai aktivitást nem mutatott, havi 740 márkás fizetésével elégedett volt. Felesége szövönőként tevékenykedett a néhány kilométerrel távolabbi Schönbach népi tulajdonban lévő textilgyárában. Szabadidejük nagy részét kétszobás lakótelepi otthonukban, Friedensdorfban töltötték, otthon étkeztek, és időnként vendégeket fogadtak. 1978 és 1984 között Lada gépkocsijukra minden nyáron felszerelték az utánfutót, és meg sem áll-

tak a Balatonig. Mivel az érvényben lévő devizatörvény értelmében napi 30 márkát tudtak forintra átváltani, csak olcsó szállást engedhettek meg maguknak. Így esett a választás a balatonszemesi Vadvirág kempingre, ahol, mint már említettük, napi 40 forintot kértek egy sátorhelyért.

1984-ig tehát minden rendben ment. Ekkor Budapestről riasztották a Stasit. Egy levélíró tudatta a követséggel, egy ismerőse megkérte, hogy 1982 nyarán Magyarországról a következő üzenetet sürgönyözze Friedensdorba: „Kérlek, gyertek el Magyarországra december 5-én. Aláírás »Brandenburg«.” A friedensdorfiak eleget tettek a meghívásnak, és azon a jéghideg téli napon a budapesti Keleti pályaudvar dohányfüstös várótermében találkoztak „Brandenburggal”. A friedensdorfi feleség „kis csomagocskát adott át neki”, azzal a kéréssel, hogy Sindelfingenben kézbesítse ki közös ismerősüknek.

A levélíró mindezt azért jelentette a követségnek, mert több ilyen szolgálatot nem kívánt tenni. Megbánta. Bőbeszédűségében azt is elárulta, hogy a sindelfingeni ismerőse a textiliparban dolgozik, ám titokban minden biztonnal a nyugatnémet államvédelemnek kémkedik.

Kelet-Berlinben vészhelyzetet hirdettek. Először a központi felvilágosítás XII. osztályán tudakozódtak, majd II/4. főosztályon, ahol a kémelhárítás, s ezen belül katonai kémelhárítás szervezése és koordinálása volt a fő- és mellékállású dolgozók napi feladata. Mivel rendelkezésre álltak adatok, a megfigyelendő személyek legott fedőnevet kaptak: a Stasi a keletnémet Balatonkedvelőt „Scheinwerfer”-re (Fényszóró), a nyugatnémet sógort pedig „Camping”-re (Kemping) keresztelte. Kiderült, hogy „Fényszóró” és „Kemping” 1979-ben a lángossütő állóasztalánál ismerkedtek össze Balatonszemesen. Az egyik szász, a másik sváb tájszólásban beszélte ugyanazt a német nyelvet. Az első közös lángosevést további együttlétek követték, s búcsúzáskor az Aufwiedersehent komolyan gondolták. A „Fényszóró” házaspár 1980. július 7-én, tervezett utazásuk előtt néhány nappal elsétált a friedensdorfi postára, kért egy táviratblankettát, és megüzenték újdonsült barátjuknak, hogy „a találkozás 11 órakor sikerülni fog”. Néhány órával később a 60 ezer lakost számláló Sindelfingen egyik bizonyos lakosa ráeszmélt, hogy feleségével egyetemben kocsiba vághatja magát, és indulhat a magyar tengerhez. Vízumuk ekkor már két hete az útlevelükbe volt pecsételve.

A két baráti házaspár megint csak sokat napozott, lubickolt és beszélgetett. Szemlátomást volt elég témájuk. 1981-ben „Kemping” meglátogatta „Fényszórót” az NDK-ban, és a következő nyáron Fonyódon, illetőleg Szemesen találkoztak. „Kemping”, egykor a keletnémet távbeszélő vállalat alkalmazottja, mellesleg kalandos életet mondhatott magáénak: 1960 áprilisában szökött

át az NSZK-ba, ám hat hónap ott-tartózkodás után visszatért Potsdamba, és az ottani közértnél helyezkedett el. 1961 áprilisában lopáson kapták, és eljárást indítottak ellene. „Kemping” ekkor másodszorra nyargalt át Nyugatra, ezúttal véglegesen. Talán e keletnémet múlt tette számára vonzóvá a keleti kontaktusokat, hiszen a Balatonnál „Fényszórón” kívül időről időre „Havel” és annak egész családját is vendégül látta. A Stasi nyomozása szerint őt rendszeresen látogatta az NDK-ban is. „Havel” Berlinhez közel, a szovjet és a keletnémet kaszárnnyák közelében lakott. A keletnémet titkosszolgálat biztos volt benne, hogy „Kemping” az imperialista hírszolgálat megbízásából tart helyszíni szemléket „Havel” otthonában. Figyelésébe éveken keresztül komoly erőket investált. 1987. május 27-én a „Bergmann”, „Schlosser” és „Gerhardt” fedőnevű ügynökök a következő hallatlan történésnek voltak szemtanúi: „13 óra 48: »Kemping« autóját a 14 b házszám hátsó bejáratánál parkolja le, majd az Abendruh közön át belép a telekre. 14 óra 46: A kertben felállítják a napernyőt (piros alapszín, fehér-kék színű virágok). 14 óra 55: A napernyőt lecsavarják. »Kemping« ül a kertben és »Havel« feleségével társalog, miközben jegyzetblokkját fürkészi és ír valamit. Hátsó zsebéből gyakran elővesz egy világos zsebkendőt, s azzal megtörli orrát. Ezután a személyek kávéat isznak és hozzá gyümölcstortát fogyasztanak, amelynek maradékát 15 óra 27-kor a komposzt dombra hajítják (a tortalapot és a fehér kristálycukrot).”²⁷

Ezután kezdődött a kirándulás a Néphadsereg épületeihez. Mivel „Fényszóró” ilyen objektumokkal nem tudott szolgálni, elhidegült köztük a kapcsolat – vélekedett a Stasi, és amíg a kémszervezet élt és virult, kvázi már csak szokásból, amolyan takaréklángon figyelte a friedensdorfi „Fényszórót”. A budapesti csomagátadásról mellesleg lekéselt, „Kempinget” tévutakon követte, s végül nem tudta ráhúzni a vizes lepedőt. A dokumentumokból sokkal több tény nem lehet kirakni, most kellene az írói vénának összefogni az olvasó fantáziájával, hogy kiderüljön, egyáltalán ugyan mi célból fecsérelt a Stasi ennyi energiát a „Fényszóró”–„Kemping”–„Havel” háromszög kinyomozására. Valószínűleg ők sem tudták.

A TÖRTÉNELMI SZEZONVÉG

1986 elején Gerhard Neiber vezérőrnagy, állambiztonsági miniszterhelyettes szétküldte 13 oldalas javaslatát, amelyben kiértékelte az operatív csoportok addigi tevékenységét, és javaslatot tett átszervezésükre. Mint írta, „az imperialista titkosszolgálatoknak, a politikai-ideológiai diverzió központjának, a bűnöző embercsempész bandáknak és más el-
lényes erőknak az NDK-polgárok és

27 BStU MfS HA II 23348.

turisták ellen irányuló támadásai a szocialista országokban biztonsági téren fokozottabb igényeket támasztanak”.²⁸ Ezért szükségesnek látta, hogy az operatív csoportok taglétszámát a minisztérium II. főosztályának (kémelhárítás) és a Központi Koordinációs Csoport (ZKG) munkatársaival felduzzassák. Neiber „fegyverkezési tervét” a BM III/II-10. osztályának vezetője, Varga József ezredes is alátámasztotta, aki 1986 májusában többedmagával a berlini partnerminisztériumban tárgyalta. Ő mellesleg úgy vélekedett, hogy a kémelhárítás után a nemzetközi terrorizmus megfékezése lenne a legfontosabb feladat. A témát meglehetősen jól ismerte: 1978 nyarán „Carlos” budapesti tartózkodása során őt bízták meg az „1. számú terrorista” figyelésével.

Az átszervezés keretében a budapesti ötfős stábhoz 1986 nyarán Herbert Heckerodt kémelhárító ezredes csatlakozott, míg a Balatonnál továbbra is három személy őrizte hat hónapon keresztül több százezer nyaraló polgártársának biztonságos sütkérezését és pancsikolását. A magyarországi operatív csoportot 1987-ig Holger Baldauf őrnagy vezette, aki néhány évvel korábban az Állambiztonsági Minisztérium potsdami jogi főiskoláján benyújtott diplomamunkájában stílszerűen a magyarországi operatív csoport tevékenységének fokozását taglalta, 54 gépírt oldal terjedelemben.²⁹ Helyére 1987 elejétől 1989 novemberéig Heinz Weller ezredest küldték. Budapesti lakása az Örs vezér utca 9. alatt központként, azaz irodaként is szolgált, míg a Bimbó és a Batthyány utcában inkább csak laktak az operatív emberek. A berendezési tárgyak listájából ítélve kétszemélyes alapháztartásra és alkalmanként legfeljebb hat személy vendégül látására rendezkedtek be. A szórakozásról a táskarádió és lemezjátszó gondoskodott. Mindent a külföldi turizmussal foglalkozó VI. főosztály gazdasági alosztályának kellett beszereznie, ők vágatták méretre az egyszínű függönyöket is. A háztartási kellékeket az NDK-ból fuvarozták teherautókon vagy az Állambiztonsági Minisztérium különgépein, amelyek futárszolgálatot is teljesítettek, és időnként családtagokat, minisztériumi csereüdülőket vagy orvosi kezelésre szoruló biztonsági embereket szállítottak. Hébe-korba a vendégek is besegítettek a napi munkába. 1987. június 30-án Budapesten keresztül például nyolc minisztériumi alkalmazott érkezett a Balatonra.³⁰

Az utazás terén az NDK-ban bizonyos álkönnyítések léptek életbe. 1988. november 30-án kihirdették az első utazási törvényt, amelyet már publikáltak is. Ez a törvény hasonlóképpen szabályozta az utazási lehetőségeket, mint az 1976-os magyar útlevelelrendelet, vagyis „elvben” elismerte minden állampolgár jogát arra, hogy elhagyja az országot, és oda visszatérjen, de rögtön hoz-

28 BStU MfS Abt. X 1415.

29 BStU MfS VVS 0001-313/83.

30 BStU MfS Abt. X 1534.

zá is tette, hogy ezzel a jogukkal az érvényben lévő rendszabályok szerint élhetnek. (A kérvények feldolgozási ideje harminc nap volt, és az elutasítás ellen nem lehetett fellebbezni.) Valamennyit azért érzékelhettek az idők változásából, mert 1989 márciusában lehetővé tették Magyarországon letelepedett polgáraik számára a szabad kiutazást Nyugatra. A budapesti KEOKH vezetője megígérte, hogy embereivel az év végére összesítteti és kiértékeli, kik azok a magyarországi NDK-sok, akik éltek e lehetőséggel. Feltehető, hogy mire a jelentés elkészült, az érintettek már árkon-bokron túl voltak.

Az NDK-ban még a vasfüggöny szimbolikus megnyitása után is rögeszmésen arra törekedtek, hogy a potenciális határsértőket otthon lokalizálják, hogy kedvük se legyen útnak indulni. 1989. június 1-jén a Stasi lipcsei kirendeltségének XX. osztályán például beindították a „Balaton” fedőnevű operatív ellenőrzést a lipcsei Karl Marx Egyetem egy elsőéves orvostanhallgató-nője ellen. A titkosszolgálatot a diáklány édesanyja kereste fel, mert tudomására jutott, hogy lánya élettársával a nyár folyamán Nyugatra kíván szökni Magyarországról. A beszédes anyuka sok mindent elárult gyermekéről, így azt is, hogy teljesen rabja a szerelemnek, és negatívan viszonyul szülőhazájához. A Stasi egyszerre több titkos munkatársat állított a lányra, a szokásos módon mindegyiknek az volt a feladata, hogy a bizalmába férkőzzön, s kiderítse, ki mikor akar útnak indulni. Az egyik szomszédos házat megfigyelési támaszponttá tették meg. A párhuzamos akció során pedig megkezdték az adat- és információgyűjtést a lány „intim partneréről”, akiről az anya már minden lehető rosszat elfecsegett. A hosszú távon gondolkodó Stasi-tiszt október 19-re irányozta elő az első kiértékelő jelentés leadását.³¹ A történelem, mint tudjuk, a szerelmeseket segítette: leghamarabb november 9-én átsétálhattak a falon, de az is lehet, hogy e nagy szabadság fölötti lelkesedésükben otthon maradtak.

Az 1989-es balatoni szezon – legalábbis az Állambiztonsági Minisztérium számára – május 17-én kezdődött. A keletnémet könyvkiadók két új kiadvánnyal készültek erre a nyárra: a berlini Tourist kiadó megjelentette a 12 melléktérképből álló 112×36 centis összehajtható Balaton-térképét, a lipcsei Brockhaus Verlag pedig kihozta Rácz Endre és Tüskés Tibor Balaton-könyvecskéjét Johann Arndt fordításában. Volt mit tanulmányozni a beutazóknak! Peter Rothe őrnagy, Dieter Zamzow százados és Frank Grandetzka százados két berlini rendszámú Lada gépkocsiban a délelőtti órákban Barathalnal lépte át a keletnémet–csehszlovák határt, és még aznap este Rajkánál beutazott Magyarországra. Miután a „testvérszerveket” előzetesen értesítették, a határ-

átkelés zökkenőmentesen zajlott. A munkatársak talán még aznap éjszaka elfog-

31 BStU MfS HA XX/AKG 3933.

lalták szálláshelyüket Balatonfüreden, Keszthelyen és Siófokon. A stábbból az eredeti szakmája szerint forgácsoló Grandetzkának ez volt az első magyarországi nyara, őt Balatonfüreden, a városközponthoz közeli, de nem a tótól távolabb eső Csárda utca egyik kétemeletes házának „Park” fedőnévre kódolt kétszobás lakásában szállásolták el. Rothe Hévízre ment vissza, Zamzow pedig ismét Siófok speciális üdülővendége lett. A németek magyarul nem beszéltek, annál fontosabb volt nekik, hogy a magyar BM-összekötő tiszteket éj-jel-nappal, ha nem is mindig személyesen, de telefonon megtalálják. Ők ugyan bírták a németet, de nem voltak optimisták. A budapesti József Attila utcából a magyar tengerhez is leszivárogtak a hírek: a kerekasztal-tárgyalásokkal egyidejűleg a BM-ben komoly leépítések kezdődtek, és a magyar „csekisták” kétségbeesetten gondolnak a jövőre.

A Balatonnál ezen a nyáron már csak egy FDJ-s házaspár és 8–10 titkos munkatárs szállította az operatív csoport tagjainak a politikai-ideológiai diverzióról és a disszidálni készülők terveiről szóló híreket. De volt profi erősítés is! Az előző évek gyakorlatához hasonlóan ebben az évben is megrendezték a felderítési főosztály néhány munkatársának négyhetes bevetését a magyar tenger partján. Mivel ezt a berliniek Bogye János rendőr altábornaggyal, a BM felderítő főnökével már az év elején lefixálták, július 20-án kezdetét vette a „Tourist-89 akció”.³² Két berlini kolléga négy héten keresztül egy okkersága VAZ márkájú gépkocsin derítette fel a Balatonnál azt, amit hírszerzői képesítés nélkül is kiválóan lehetett észlelni. Tájékozódásukat talán a Balatonhoz látogató nyugatnémet tévések, rádiósok és egyéb újságírók siserehada is zavarta, akiket persze a menekültek vonzottak, hátha valamelyiküket sikerül mikrofonvégre kapni.

A Stasinak elkötelezett idegenvezetőik szakszerűbben dolgoztak az FDJ-seknél és a titkos munkatársaknál. Egyikük, akit a keletnémet Reisebüro kiliánlepi táborába delegáltak 1989 májusában, júniusában és júliusában, villámgyorsan jelentette a Balaton-brigádnak, ha gyanús dolgot tapasztalt: például ha egy csoportból valaki bejelentette, hogy átrándul Keszthelyre vagy Füredre, de onnan a visszaindulásig elfelejtett visszaérkezni. Egy magdeburgi férfi esetében azt is érdemesnek tartotta megemlíteni, hogy nevezett eltűnése előtti napon hosszú beszélgetést folytatott az étteremmel szemközti nyilvános telefonfülkéből. Grandetzka kézzel írott jelentésében megüzente berlini főnökeinek, hogy az eltűntek csomagjait leadják az NDK budapesti nagykövetségén. Akkoriban melleleg az a hír járta, hogy nyugatnémet embercsempészek már 300–500 nyugati márkáért is bárkit átvisznek a határon. De történtek rejté-

32 BStU MfS Abt. X 62.

lyesebb ügyek is. Úgyszintén a kiliántelevi csoportból elkérezkedett egy nő, beült egy osztrák rendszámú kocsiba, tíz napig nem jelentkezett, de amikor a csoport visszaindult Budapestre, megint ott virított a kemping bejárata előtt.

A Balatonnál a barométer emelkedésével párhuzamosan napról napra forrósodott a hangulat. Legkésőbb júliustól már nem kellett annyit mesélni, a helyzet még a szemellenzős Stasi-tisztek előtt is napnál világosabb volt. Időközben a budapesti nyugatnémet követségre is beköltöztek a keletnémetek.

1989. augusztus 14-én Oskar Fischer, az NDK külügyminisztere levélben tájékoztatta Erich Honeckert: tudomására jutott, hogy a budapesti NSZK-követségre betelepült NDK-sok közül többen meggondolták magukat, és visszatérnének hazájukba.³³ Ezenkívül Magyarország területén 300 olyan NDK-s polgár tartózkodik, akinek az úti okmánya lejárt. Közülük néhányan már kaptak nyugatnémet útlevelet, de ezzel nem tudnak az NDK-ba utazni. Fischer azt javasolta, a követség a Magyar Távirati Iroda révén üzenje meg: mindazok, akik elálltak disszidálási szándékuktól, szabadon visszatérhetnek az NDK-ba, nem lesz bántódásuk. Az MTI – mint gondolni lehetett – nem vállalta a közvetítő szerepét, különben sem volt nagyon valószínű, hogy a keletnémetek a magyar sajtót böngészik, amikor kezük ügyében voltak a nyugatnémet napi- és hetilapok.

A zugligeti, csillebérci és zánkai menekülttáborokat a belső használatra számokkal látták el. A balatoni tábor lett a III-as, ahol szeptember másodikán 500 keletnémet polgárt regisztráltak, holott eredetileg 200 fő befogadására készültek fel. Az új jelentkezőket a II-es számú csillebércibe fogadták be – ahol a munkálatokat a magyar Vöröskereszt koordinálta –, és innen busszal vitték le a Balaton északi partjára. Másnap már 1100 főt számoltak Zánkán. A zugligeti táborban megtartott sajtókonferencián bejelentették, hogy Zánka vasútállomásán 60 vonatot fognak készenlében tartani. Itt a Magyar Néphadsereg sátrakat is felállított. A katonákkal teli teherautó menet közben Budapest felé gépkocsival ütközött, és ennek során 23 honvéd megsérült. A sajnálatos eseménynek gyorsan híre kelt a zánkai tábor tükön ülő németjei között, akik ízi-ben szolidaritási akciót kezdeményeztek. Szeptember első hetére összegyűjtöttek 15 ezer forintot, és elküldték a megsérült katonáknak, hogy vegyenek belőle ajándékot. Az eset talán napvilágot sem látott a magyar sajtóban, ám Gerd Vehres NDK-nagykövet egyik levelében ekként polemizált: „Ezzel a történettel, ha publicisztikailag értékesítik, nagy hatást lehet gyakorolni az emberek könnyzacskójára.”

A nagykövetnek egyébiránt nem esett jól, hogy a táborlakók anyagilag

33 BStU MfS HA IX 17669.

egészen jól el voltak látva: a Vöröskereszt révén napi 300 forintos ellátmányban részesültek, ami egy kétgyermekes család esetében havi 36 ezer forintot tett ki. Ehhez járult a személyenként kifizetett 20 márka zsebpénz. A zánkai úttörőtáborban különben az Országos Pedagógiai Intézet és a Zánkai Galéria közös szervezésében Országos Vizuális Nevelési Konferencia zajlott szeptember 7-től 10-ig. A résztvevő tanárebek bizomyial sokat merítették a közeliükben zajló vizuális pillanatokból.

Magyarország területén szeptember 4-én 4700 kivándorolni szándékozó NDK-s polgárt tartottak nyilván. Már csak napok kérdése volt, hogy kiderüljön, miként alakul a sorsuk s velük együtt talán az egész keleti tömbé. A hivatalos Magyarország magyarázkodott. Gerd Vehres nagykövet a határnyitást bekonferáló sajtótájékoztató után, szeptember 10-én így számolt be berlini főnökének: „Nyers elvtárs nem akarja, hogy az NDK az említett folyamatokban NDK-ellenes kampányt lásson. [...] Arra kért engem, mint nagykövetet, hogy adjam az otthoniak tudtára, a felgyorsult események készítették ki a sebes döntést. Ez azért történt így, mert a párt olyan belpolitikai helyzetnek örvend, amelyben nyakán ül az ellenzék. [...] A magyar bánásmód megítélésekor figyelembe kell venni, hogy »Magyarország kényszerhelyzetbe, politikai csapdába került. Magyarország nem tudott választani a jó és a rossz között, hanem csak a rossz és a kisebb rossz között.« Tartózkodtam attól, hogy megjegyezzem, hogy ezzel azt akarta mondani, az NDK a kisebbik rossz. [...] Nagykövetként abban is látom feladatomat, hogy együtt átgondoljuk, miként lehetne Magyarországnak többször is kifejezett abbeli szándékát realizálni, hogy ne váljon az ország a jövőben kivándorlási folyosóvá vagy csempészösvénnyé.”³⁴ Másnap, szeptember 11-én megnyitották az osztrák–magyar határt, és egyszerre több ezer NDK-s polgárt vittek át rajta.

Nyers azt ígérte Vehresnek, hogy egyedi döntésről lévén szó, a határ nem fog örökké nyitva állni az NDK polgárai előtt. A biztatást követően, ebben az eső után köpönyeg szituációban a kelet-berlini külügyminisztériumban egymás után fogalmazták a közös keletnémet–magyar tárgyalásokat előkészítő direktívákat. 1989. szeptember végén Erich Mielke hadseregtábornok még mindig azt akarta elérni, hogy a magyar határőrség az NDK-s polgárokat kizárólag érvényes keletnémet okmányok birtokában engedje továbbutazni Nyugatra. Magyarán szólva: ha már az NDK-ban bepecsételték útlevelükbe a kiutazási engedélyt. De ahogy közeledett az október 3-ra kitűzött tárgyalási nap, az NDK is mind nyitottabbnak bizonyult a további kompromisszumos megoldásra. Azon a héten ünnepeleék az ország fennállásának negyvenedik

évfordulóját – többek között Gorbacsov részvételével –, kerülni kellett a botrányt. Az Állambiztonsági Minisztériumban felvetették az 1969-es utazási szerződés módosítását, és az erre irányuló tárgyalásokat 1990 májusáig óhajtották lebonyolítani. Addig is szerintük érvényben kell maradnia az 1969-es megállapodásnak. Azt szerették volna, ha a magyarok megpróbálják megakadályozni, hogy NDK-sok nagy létszámban egy helyütt csoportosuljanak, és nem engedik ki őket NSZK (vagy nemzetközi szervezetek) által kibocsátott útlevéllel.

E javaslatok belső óvintézkedést, azaz házon belüli átszervezést is igényeltek. Mielke szeptember 12-én elrendelte, hogy a Magyarországra, Romániába és Bulgáriába szóló utazási kérelmeket a Stasi XII. osztályán központi ellenőrzés alá kell vetni, a ZAIG (Központi Kiértékelő Osztály) által rendelkezésre bocsátott adatbank segítségével. Az adatok alapján az illetékeseknek lelkiismeretesen meg kell állapítaniuk, hogy a potenciális utazó ellen felmerül-e bármely biztonságpolitikai kifogás. Ha igen, az engedélyt tilos lett volna megadni.

Egyébiránt tervbe vették, hogy a határállomásokon – a szökni vágyók hatékosabb kiszűrése érdekében – bővítik a személyi állományt. A vámosságokhoz példának okáért 180 embert rendeltek ki.³⁵ Szeptember 15. és 22. között 28 349 polgár kérvényezett utazást, 92 százalékuk Magyarországra. Az utazni kívánók 41 százaléka 19–26 éves volt. A szigorú elővigyázatossági intézkedések nyomán egy hét alatt 4200 kérelmet utasítottak el.

Frank Grandezka szeptember elején összeállított egy 15 főből álló besúgói listát az 1990-es nyári szezonra, és szeptember 12-én írt megküldte Gerhard Neiber vezérőrnagynak, Mielke helyettesének az utolsó összefoglaló jelentést. Ebben arról számolt be, hogy három embere a zánkai táborban tevékenykedik, jöllehet munkájukba egyre gyakrabban csúszik be konspirációs hiba. Egy Stasi-alkalmazott szégyenszemre átállt az ellentáborba, s minden valószínűség szerint szeptember 11-én éjfélkor 2500 polgártársával egyetemben a magyar kormány engedélyével „korlátlan időtartamra” Ausztriába távozott.

A szerző így összegzett: „A beszámolási időszakban az előző évekhez képest még mindig szokatlanul sok NDK-polgár tartózkodik Magyarországon. Ennek oka már hosszú idő óta kétféle ismeretes.”³⁶ Hogy egészen pontosak legyünk: 1989. augusztus végéig 733 994 NDK-polgár utazott be hazánkba, közülük október végéig mintegy 58 ezren hagyták el nyugati irányban a magyar határt.

A magyarországi operatív csoport vezetését 1989. november 17-én Herbert Heckerodtnak adták át, akinek berlini főnöke, a kémelhárítás osztályvezetője, átvette a testvérországokban működő

35 BStU MfS ZAIG 14398.

36 BStU MfS Sekr. Neiber 713.

operatív alakulatok felügyeletét (a nicaraguai és kubai egységek kivételével³⁷). Ezzel a lépéssel a Nemzetbiztonsági Hivatallá (Nasi) átkozmetikázott kelet-berlini létesítményben előtérbe került a kémelhárítás, amelyet legitim, egy demokratikus állam által is vállalható feladatnak tartottak.

Willi Damm vezérőrnagy, a külföldi turizmus főosztályának egykori első embere, immáron a Stasi-Nasi nemzetközi kapcsolatok osztályának vezetője egy ideig még tartotta a nexust a magyar partnerszerv maradékával – jöttek mentek az információk, szövédkedtek a bátortalan együttműködési tervek.

Damm maga hamarost teljesen rezignálttá vált. 1989 decemberében magyar látogatóinak azt mesélte, hogy „jelenleg a hivatal a bénultság állapotában van”. Az épület ellenőrzése miatt „bent lévő saját ruháját és dolgait se tudja kivinni”.³⁸

Titokban talán arról ábrándozott, hogy rehabilitációs kezelésre delegálják a balatonfüredi szanatóriumba, ahol évtizedeken keresztül annyi kollégáját gyógyították. Elvben alapos helyismerettel rendelkezett, minden dokumentumot megkapott a Balatonról. A kiküldött besúgók és operatív munkatársak a hetvenes–nyolcvanas években csak úgy ontották magukból a helyszínrajzokat, leírásokat, térképeket, árlistákat és hangulatjelentéseket. A jelek szerint az utolsó pillanatig nem számoltak az- zal, hogy balatoni illegális lakásaikra a történelmi szezonvég teszi rá a lakatot.

37 Ezekben az országokban az operatív csoportot az Állambiztonsági Minisztérium felderítési főcsoportja felügyelte, Vietnamban és Észak-Koreában összekötő tisztek tevékenykedtek, akik a kémelhárítási főosztálynak jelentettek.

38 ÁBTL 1.11.4. T-IX-7/8896/367/1989.

HIVATKOZÁSOK

Keine Chance... (1980)

Keine Chance für Menschenschmuggler [Az embercsempészek esélytelenek]. *Horizont*, 1980. 2–9.

Schnetz (2004)

PETER SCHNETZ: *Versuchter Grenzdurchbruch. Meine Stasi Akte* [Megkísérelt határáttörés. A Stasi-aktám]. Bamberg, P. Schnetz.

Welsch (2001)

WOLFGANG WELSCH: *Ich war Staatsfeind Nr. 1*. [Első számú államellenség voltam]. Frankfurt am Main, Eichborn.

ÉVKÖNYV XVI. 2009

GERMUSKA PÁL

ODACSAP A MUNKÁSÖKÖL?

A Munkásőrség 1989-ben

„A Munkásőrségnek nincsenek titkai, ezért hívtuk meg önöket – jelentette ki Borbély Sándor, a Munkásőrség országos parancsnoka pénteken a Munkásőrség központjában, a hazánkban akkreditált katonai és légügyi attasék csoportja előtt. Az országos parancsnokságon első ízben láttak vendégül nyugati katonai szakértőket. Borbély Sándor tájékoztatójában elmondta, hogy a Munkásőrség önkéntes társadalmi fegyveres testület. Hatszáz hivatásos tisztje van. Az állomány összetételét részletezve közölte: a 135 egység teljes létszáma mintegy 60 ezer. A munkásőrök 70 százaléka munkás, illetve paraszt, 18 százaléka értelmiségi, 12 százalékuk egyéb foglalkozású. Mint mondta, minden 18. életévét betöltött állampolgár beléphet a Munkásőrségbe, ha büntetlen előéletű és elfogadja a mindenkori alkotmányos rendet. A felvétel független attól, hogy ki melyik párt tagja, vagy párton kívüli-e a kérelmező. Szólt arról is, hogy napirnden van a Munkásőrség működésének korszerűsítése. Ennél figyelembe veszik többek között az NDK és a csehszlovák milícia, valamint az amerikai és a svájci nemzeti gárda tapasztalatait is” – tudatta a Magyar Távirati Iroda Magyarország és a világ közvéleményével 1989. június 30-án.¹ A korábban elképzelhetetlen sajtótájékoztató és az ott elhangzottak egyaránt azt sugallták, hogy az immár a Minisztertanács alá rendelt Munkásőrség nyitott társadalmi szervezet, amely támogatja a politikai átalakulást, és készül új feladataira.

Ezekben az állításokban azonban nemcsak az akkori tudósítók és újságolvasók kételkedhettek, hanem az 1989–90-es magyar átalakulás részleteinek feltárásán dolgozó újságírók, politológusok és történészek is. Az átmenet éveit több történeti munka is részletesen elemzi, és ezekben rendre felmerül

¹ MTI-hír, 1989. június 30.

<http://www.1989.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=borb%C3%A9ly+s%C3%A1ndor&sd=0101&ed=0902&sp=0&ni=168149&ty=1>.

A Munkásőrség nevét 1990 előtt hol kicsi, hol nagy kezdőbetűvel írták. Idézeteknél átvettük az eredeti írásmódot, egyébként nagybetűvel írjuk.

a kérdés: volt-e valós veszélye egy *ortodox kommunista puccs*nak, és ha igen, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) mely köreihez, vezetőihez köthető ilyen szándék, illetve tettek-e ennek érdekében bármilyen érdemi lépést.² Ripp Zoltán, Romsics Ignác, Oplatka András és más szerzők – közvetett források alapján – általában Grósz Károly MSZMP-főtitkárt nevezik meg, mint aki hajlott az erőszakos megoldásra.³ Az alábbi tanulmány közvetlen bizonyítékokkal szolgál arra, hogy a pártvezetés keményvonalasai igyekeztek felkészíteni a fegyveres erőket és testületeket egy lehetséges rendkívüli helyzetre, és ehhez 1989 áprilisában megpróbálták megfelelő erőt is összevonni – a Munkásőrség keretei között.

Tanulmányunk célja, hogy a Munkásőrség Országos Parancsnokságának (MOP) levéltárban hozzáférhető iratanyaga alapján felvázoljuk:

- milyen állapotban volt a testület 1988–89-ben;
- milyen felszereléssel, készletekkel rendelkezett;
- milyen tervek léteztek a rendkívüli helyzetekre, milyen módon lehetett volna bevetni a testületet;
- hogyan viszonyult az átmenethez az országos parancsnokság, illetve a különböző (al)egységek;
- felmerült-e, hogy a pártvezetéstől vagy a kormánytól függetlenül cselekedjenek?

Történetünkől nemcsak egy fegyveres testület végnapjai tárulnak fel, hanem a magyar szocialista rendszer eróziójának, majd széthullásának ellentmondásokkal terhelt hónapjai is: az állampárton belüli frakcióharcok, a párt és a kormány közötti – néha csak taktikainak tűnő – nézetkülönbségek, a gyakran változó vélemények és a hullámzó kedélyállapot. Az idézett munkásőrségi dokumentumok többsége keletkezésekor „titkos” vagy „szigorúan titkos” minősítést kapott, nem kellett attól tartaniuk, hogy nyilvánosságra kerülnek, a szereplők tehát *maguk között, őszintén beszéltek*. Ez persze nem jelenti, hogy tisztán látták volna, mi történik körülöttük, hová vezet, és hogyan gyorsul fel az átmenet folyamata.

A Munkásőrség nyolcvanas évek végi történetének bemutatásánál komoly szakirodalmi feldolgozásra nem támaszkodhattunk.⁴ A kutatás alapját az

2 Az egyik legátfogóbb és legrészletesebb Ripp Zoltán összefoglalója: Ripp (2006).

3 Ripp (2006) 259–261.; Romsics (2003) 106., 104.; Oplatka (2008) 83–84. Ripp idézi Grósz egy 1994-es megnyilatkozását, amelyben elismeri: az MSZMP PB mellőzésével készültek tervek rendkívüli állapot esetére. Ripp (2006) 260.

4 A testület előtörténetéről jelen sorok szerzőjének néhány rövid közleményen kívül – Germuska–Murányi (2001), Germuska (2004) – mindenképpen érdemes

említett MOP-iratanyag adja, amely 1989 októberéig érintetlen egységként őrizte meg a döntéshozatal és a napi működés iratait. A Munkásőrséget irányító és felügyelő MSZMP-testületek dokumentumai ugyancsak tanulmányozhatók, a Minisztertanács és annak védelmi ügyekben eljáró szűkebb kabinetje, a Honvédelmi Bizottság 1988–89. évi iratainak visszaminősítése azonban néhány kivétellel a mai napig nem történt meg, így felhasználásuktól el kellett tekintenünk.

A Munkásőrség előtörténetéről annyit mindenképpen szükséges tudni, hogy az 1956. októberi forradalom kirobbanását követően a Magyar Dolgozók Pártja megpróbált párttagokat, egykori partizánokat mozgósítani és felfegyverezni – kevés sikerrel. Kádár János (ellen)kormányának felállítását csak a Szovjet Hadsereg (második) inváziója tette lehetővé. A kommunista hatalom megszilárdításához szükséges rendfenntartó erőt, a karhatalmat a hadsereg, a rendőrség és az Államvédelmi Hatóság együttműködést vállaló tisztjeiből kezdték szervezni. Ugyanakkor a Honvéd és a Belügyi Karhatalom alakulatain túl mind több helyen alakultak úgynevezett rendezőgárda-csoportok.⁵ Az MSZMP vezetése a sokféle kezdeményezést összefogva utasítást adott egy önkéntesekből toborzott, a pártnak formálisan is alárendelt fegyveres őrség felállítására. A feladat végrehajtására Halas Lajos ezredes, a Rendező Gárda egykori parancsnoka kapott megbízást.

Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. január 29-i ülésén határozott a véglegesen Munkásőrségnek nevezett félkatonai szervezet létreho-

megemlíteni Kiss Dávid legújabb közleményét – Kiss (2009), – valamint Tóth Eszter Zsófia egy tanulmányát, amely a munkásörködés hétköznapi motívumait és motivációit tárja elénk gyári munkások és munkásnők elbeszélése alapján, Tóth (2008). Más szocialista országokban is működött hasonló munkásmilícia, ezekről is inkább csak népszerűsítő jellegetű irodalom férhető hozzá: a keletnémet Kampfgruppen der Arbeiterklasséről lásd Schulze–Schulze (2007); a testület egykor felügyelő belügyminiszter-helyettes önéletrajzát lásd Schmalfluss (2009); a csehszlovák Ludova Miliciáról lásd Štaigl (1999) és Bašta (2008).

5 A Magyar Kommunista Párt (MKP) Rendező Gárdája (RG) 1945 és 1948 között működött. Az MKP PB 1946. január 10-én fogadta el az RG működési szabályzatát, mely szerint: „A Rendező Gárda pártvédelmi alakulat, amely öröklik pártunk biztonsága felett, e célból, ha szükséges, úgy fegyveres szolgálatot adhat. Feladata a pártvezetők, pártházak védelme, általában minden pártvagyon védelme. Öröklik az MKP külső megnyilvánulásain, gyűléseken, pártnapokon. Szolgálatot ad, felvonulásokon fegyelmet zavarkeltők ellen biztosít.” Politikatörténeti Intézet Levéltára 274. f. 3/19. ő. e. 10.

zásáról. Az erre vonatkozó állami döntést 1957. február 19-én a Népköztársaság Elnöki Tanácsa 13. törvényerejű rendeletével hozta meg. A jogszabály 2. §-a így határozta meg a testület céljait: „A munkásőrség feladata a szocializmus vívmányainak megvédése, a dolgozó nép nyugalmanak és a termelés zavartalanságának biztosítása, továbbá az ellenforradalmi elemek restaurációs kísérleteinek megakadályozása, illetőleg ennek érdekében a fegyveres erők támogatása.” A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány, illetve a Minisztertanács több határozatban részletezte a testület általános feladat- és hatásköreit. 1958-tól a Munkásőrség különféle ügyeiben (tisztai állomány megszerzése, átfegyverzése, létszám pótlása stb.) a Honvédelmi Tanács (1962-től Honvédelmi Bizottság, HB) határozatai szolgáltak eligazításul. Az ötvenes-hatvanas évek fordulójától a Munkásőrség nyilvános megjelenése többnyire az állami ünnepek és események ceremóniáira korlátozódott. Nagyszámú munkásőr utcai bevetésére igen ritkán került sor, a testület története folyamán talán két-három alkalommal: 1968-ban a *prágai tavaszt* eltipró, augusztus 21-i csehszlovákiai magyar katonai bevonulást biztosították, 1971-ben és 1972-ben pedig a március 15-i budapesti tüntetések szétverésében kaptak munkásőr alegységeket is feladatot.⁶

A MUNKÁSŐRSÉG FELADATAI ÉS ÁLLOMÁNYA

Az MSZMP 1985. márciusi XIII. kongresszusát követően (tovább) mélyült a gazdasági válság, újabb és újabb takarékosági és megszorító intézkedésekre volt szükség. 1986. október 7-i ülésén az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) – a kormányzati rendszer, az igazságszolgáltatás, a fegyveres erők és testületek, valamint a társadalmi szervezetek racionalizálása és modernizálása érdekében – határozatot fogadott el *A nem termelő területeken folyó tevékenység korszerűsítése, hatékonyabb és takarékosabb működési feltételeinek kialakítása* címmel. 1987. június 2-án az MSZMP Központi Bizottsága (KB) a válságból kivezető utat *a gazdasági-társadalmi kibontakozás programjának* elfogadásával kívánta megmutatni.⁷ Mindezek nyomán a Honvédelmi Bizottság Titkársága 1987 folyamán intézkedési tervet dolgozott ki arra nézve, hogy a fegyveres erőknél milyen változtatásokra, átszervezésekre lehet szükség. Így került a MOP 1988. évi munkatervébe is a testület tevékenységének átfogó felülvizsgálata, amelyet a MOP Jogi Osztálya végzett el az év elején.

⁶ Germuska (2004).

⁷ Lásd Magyar Országos Levéltár (MOL) 288. f. 5/980. ő. e.; valamint 288. f. 4/226–227. ő. e.

Az elemzés szinte teljes körűen és a kezdetektől áttekintette a Munkásőrségre vonatkozó politikai és államigaz-

gatási döntéseket. A Munkásőrség 1958 februárjában kiadott működési szabályzatában az országos parancsnokot közvetlenül az MSZMP KB első titkárának és a belügyminiszternek rendelték alá.⁸ A Belügyminisztériumtól (BM) való függést az MSZMP PB 1970. október 20-i határozata⁹ nyomán szüntették meg, és a testületet az ekkor létrejövő egységes hátországvédelmi rendszerbe integrálták – tartós, önálló feladatokkal. 1971-ben ráadásul megszűnt a BM Karhatalom, amelynek feladatait döntően a Munkásőrség kapta meg, és csak kisebb részét a Forradalmi Rendőri Ezred. Az 1976. évi I., a honvédelemről szóló törvény pedig a Munkásőrséget a többi fegyveres testület közé sorolta be – ennek minden jogi és működési feltételével együtt.

Az 1988-ban hatályos honvédelmi bizottsági határozatok, belügyminiszteri és MOP-parancsok alapján a Munkásőrségre a következő feladatok hárultak.

„Karhatalmi feladatok: a Magyar Népköztársaságban karhatalmi feladat az a belbiztonsági csapattevékenység, amely biztosítja:

- a népköztársaság állami és társadalmi rendjének veszélyeztetésére, illetve megdöntésére irányuló belső ellenséges tevékenység megakadályozását, elfojtását;
- az ország közbiztonságát, törvényes rendjét súlyosan veszélyeztető tömegjellegű tevékenység megakadályozását, a törvényes rend helyreállítását;
- veszélyes elemek (szökésben lévő fegyveres bűnözők, elítéltek) felkutatását, elfogását;
- a szökésben lévő (lőfegyverrel rendelkező) magyar, illetve szövetséges erők és testületek tagjainak felkutatását, elfogását;
- a terrorcselekményt elkövetők, túsokat fogva tartók elfogását;
- a súlyosabb elemi csapások, tömegszerencsétlenségek esetén a rend helyreállítását és fenntartását.

Fegyveres biztosítási feladat a csapaterővel (alegység, egység) végrehajtandó tevékenység, amelynek célja meghatározott esetekben a személy- és vagyonbiztonság védelme, a rend fenntartása, valamint az ezen esetekre előírt szabályok érvényre juttatása. [...] Őrségi feladat a meghatározott vezető szervek, a honvédelem szempontjából fontos létesítmények és szállítmányok őrzése, és rendkívüli viszonyok közötti védelme” – szólt a definíció. A testületek közötti feladatmegosztásról a következők szerint rendelkeztek a szabályok.

„A karhatalmi feladatok megoldása népköztársaságunk valamennyi fegyveres erejének és fegyveres testületének

8 Lásd A Munkásőrség működési szabályzata. Budapest, 1958, [MOP].

9 MOL 288. f. 5/529. ő. e. A Politikai Bizottság 1970. október 20-i határozata a fegyveres erők és testületek fejlődése során létrejött problémák rendezésére.

együttes kötelessége. A karhatalmi feladatok irányításáért, ellátásának tervezéséért, végrehajtásáért a BM és annak területi szervei (rendőr-főkapitányságok) a felelősek. A végrehajtás során első lépcsőben a belügyi, második lépcsőben a munkásőrség, harmadik lépcsőben a néphadsereg erőivel kell számolni. [...] A biztosítási feladatok irányításáért, tervezéséért, szervezéséért és végrehajtásukért alapvetően a BM felelős.” A hátszágvédelmi feladatok megosztásánál a Munkásőrségre következők hárultak:

„Fontosabb állami, népgazdasági (ipari, hírközlési létesítmények, raktárak és a kijelölt kerületi, városi vezetési pontok) objektumok őrzése. Részvétel – a Magyar Néphadsereg és a belügyi erőkkel együttműködésben [sic!] – a karhatalmi és fegyveres biztosítási feladatok végrehajtásában:

- a korlátozó és kényszerintézkedések bevezetésében, fenntartásának biztosításában;
- az ország belső rendjének, közbiztonságának fenntartásában, erősítésében;
- a népköztársaság állami és társadalmi rendjének veszélyeztetésére, illetve megdöntésére irányuló ellenséges tevékenység megakadályozásában, elfojtásában;
- az elemi csapások, katasztrófák, tömegszerencsétlenségek esetén a rend fenntartásában, a következmények felszámolásában;
- veszélyes elemek (szökésben lévő fegyveres bűnözők, elítéltek) felkutatásában, elfogásában;
- terrorcselekményt elkövetők, túszoikat fogva tartók elfogásában;
- a szökésben lévő, lőfegyverrel rendelkező magyar, illetve szövetséges fegyveres erők tagjainak felkutatásában, elfogásában;
- határőrizeti feladatokban, fegyveres vagy csoportos határsértés (kísérlet) esetén azok felkutatásában, elfogásában, illetve felszámolásában;
- a saját és szövetséges csapatok magyarországi átvonulásának, manővereinek, szállításának biztosításával összefüggő polgári forgalom korlátozásában;
- az ellenséges csapás által veszélyeztetett területek kiürítésében, a kitelepítés, a spontán tömegmozgások szabályozásában, valamint a hátrahagyott javak őrzésében, a befogadási területeken fokozott közrend és közbiztonság fenntartásában;
- a hátszágba juttatott ellenséges felderítő és diverziós csoportok felkutatásában, felszámolásában;
- az ellenséges légideszant alakulatok figyelésében, felderítésében, a néphadsereg erői által szétvert részei felkutatásában és felszámolásában;
- a fegyveres erők és testületek mozgósítása során a mozgósítás biztosításában;
- a párt- és állami vezetők utazásainak biztosításában;

- a politikai és a kiemelt kulturális rendezvények biztosításában.
A munkásőrség erőinek kell őrizni:
- a hadigazdasági szempontból döntő fontosságú alapanyagok, termékek kutatását, tervezését és készre gyártását végző intézeteket, vállalatokat;
- a hadianyag részegységeket készre gyártó, illetve a hadigazdaság szempontjából különös fontossággal bíró ipari objektumokat, üzemeket;
- a robbanóanyagot, lőport és lőszert készre gyártó üzemeket;
- az atomkutató, atomenergia központokat, uránérc feldolgozó létesítményeket;
- a hadigazdaság, a honvédelem szempontjából kiemelten fontos – háború esetén folyamatosan működő – állami tartalékok tároló raktárait, tárolókat és telephelyeket, az olajmezők legfontosabb létesítményeit;
- az országos jelentőségű hírközlő szervek, kijelölt körzeti rádióadók, a Magyar Rádió, a Magyar Televízió stúdióit, a Külügyminisztérium rádióadóját, a Magyar Távírási Irodát, és ezek kitelepülési objektumait, mikrohullámú berendezések, kutatóintézetek, távbeszélő központok létesítményeit;
- háború esetén üzemeltetésre kijelölt központi napilapok előállítására kötelezett nyomdákat, és a központi lapokat kiadó vállalat objektumát;
- az országos központi pénzügyintézeteket;
- az országos jelentőségű erőműveket, energiaszolgáltató létesítményeket, vegyiműveket;
- az MSZMP budapesti, megyei, városi, városi jogú, illetve budapesti kerületi pártbizottságai székházait;
- a budapesti és megyei honvédelmi bizottságok védett vezetési pontjait;
- »M« [mozgósítás] esetén is működő minisztériumok, országos hatáskörű szervek, illetve a fővárosban visszamaradó törzseinek vezetési pontjait;
- a saját munkásőrségi objektumokat, vezetési pontokat.”

A felsorolásból és meghatározásból egyértelmű, hogy a karhatalmi akciókban való részvétel mellett lényegesen több biztosítási és őrzési feladatot kapott a Munkásőrség. A MOP Jogi Osztálya úgy ítélte meg, hogy a hátszágvédelmi rendszer működésében több ellentmondás, átfedés is tapasztalható a gyakorlati részletkérdésekben. A Munkásőrség csapaterős bevetésére igen ritkán került sor, az Országos Rendőr-főkapitányság (ORFK) a napi feladatok során rendre rendőrök mellé beosztva alkalmazta a munkásőröket – amit a MOP erői „szétforgácsolásaként” interpretált. Úgy ítélte meg továbbá, hogy javítani kell a karhatalmi és fegyveres biztosítási feladatokra való felkészülést és az együttműködést a társszervekkel. Ezzel párhuzamosan „szükséges a munkásőrök tudatosabb és szervezettebb részvétele a közrend és közbiztonság erősí-

tésében, a társadalmi tulajdon fokozottabb védelmében” – hangzott a javaslat. Objektumok őrzését *önállóan* látta el a Munkásőrség, 282 párt- és munkásőr-ingatlanét, valamint 279 egyéb népgazdasági objektumét. A MOP ez utóbbiak őrzését meg kívánta szüntetni, annak érdekében, hogy „a felszabaduló erőkkkel is karhatalmi feladatokat hajtson végre. Ez esetben az objektumok elleni támadásokra készülő erők még annak bekövetkezte előtt felszámolhatók” – érveltek. A testület mozgósítás idejére szóló feladatait viszont inkább csökkentették volna, és így a Munkásőrség hadilétszámát is mérsékelni tervezték.

Az 1988. február 29-i országos parancsnoki döntés hangsúlyozta: a Munkásőrség „működésének több mint 30 éves tapasztalatai igazolják [a testület] szükségességét, életképességét, élő organizmusát. A társadalomban egy időben mint politikai, és mint fegyveres tényező van jelen. [...] A társadalmi munkásőrállomány erkölcsileg és politikailag szilárd, stabil, elkötelezett, mentes a zavart okozó mozgásoktól. [...] Alapvető funkciók, feladatok megváltoztatásán nem kell gondolkodni. [...] El kell [viszont] végezni a harcjelzésaink, alkalmazási elveink és normáink felülvizsgálatát, korszerűsítését, a változó körülményekhez való igazítását. [...] A Munkásőrség erői alkalmazását érintően abból kell kiindulni, hogy a testület [állománytábla szerinti] létszáma 53 000 fő, és adott esetben a teljes állománynak részt kell venni a karhatalmi, biztosítási és védelmi feladatok ellátásában. Az együttműködő szervekkel – elsősorban a BM illetékeseivel – konkrétan és tételesen számba kell venni az együttműködési feladatokat. Tisztázni kell a saját – önálló – és az együttműködésből adódó konkrét teendőket.”¹⁰

Az aprólékos szabályozás ellenére a MOP kritikáiból sem a háttérbe szorítotttság miatti berzenkedést, sem a testület kezdeti feladataihoz való „visszatérés” igényét nem nehéz kihámozni.

10 MOL 295. f. 347. d. Jelentés a munkásőrség működésének tapasztalatairól, javaslat a feladatok pontosítására (HB előterjesztés-tervezet), 1988. február 18. (idézet helye: 2. sz. melléklet); valamint 295. f. 349. d. A Munkásőrség országos parancsnokának 17/1988. sz. döntése, 1988. február 29. (idézet helye: 2–3.). Dokumentumok hiányában azt nem tudni, hogy végül tényleg készült-e a Munkásőrséggel kapcsolatban HB-előterjesztés, a MOP iratanyagában nem leltük nyomát.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy rendkívüli állapot elrendelése estén fél-százézer munkásőr előre kidolgozott és egyeztetett tervek alapján kapcsolódott volna be a rendteremtésbe. Adva volt tehát a kiképzett és felkészített fegyveres erő, a kész karhatalmi intézkedések a páncélszekrényekben várakoztak – egyelőre zárt borítékokban, egyetlen kérdés volt csupán: *van-e politikai akarat és elszántság a Munkásőrség bevetésére?*

Az elvi-jogi keretek után lássuk, kiket is alkalmaztak volna a tömegmegmozdulások elnyomására. A Munkásőrség állományának összetételéről az egyik utolsó, igen részletes kimutatás 1988 májusában készült, és az 1988. január 1-jei állapotot rögzíti. A testület rendszeresített, állománytábla szerinti létszáma 52417 fő lett volna, tényleges szolgálatot 50793 munkásőr teljesített, ebből 11068 fő Budapesten. (Ezenfelül mintegy hétezer, itt nem említett tartalékkal számolhatott a MOP.) Ez 97%-os feltöltöttségnek felelt meg, amely alatta maradt a korábbi évek (1985–87) 100%-os arányának, bár Szolnok és Fejér megyében 1988 elején még állománytáblán felüli tagság is volt, Csongrád és Veszprém megye pedig 100%-kal dicsekedhetett. A legalacsonyabb feltöltöttséget Budapesten tapasztalták (94,5%), a XX. (86,5%) és a IX. (85%) kerület volt leginkább elmaradva. Az állomány cserélődése csökkent, az 1985. évi 7,3%-hoz képest csak 5,9%-ot tett ki. A testületen belül a nők aránya a nyolcvanas évek elejéhez képest folyamatosan emelkedett: 1983-ban 4,1%, 1988-ban már 5,8% képviselte a gyengébbik nemet. A munkásőrök 78%-a volt párttag, 16,5% pedig a Kommunista Ifjúsági Szövetség tagjaként (is) tevékenykedett. (A párttagok „csak” négyötödös részaránya annak tudható be, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – számos tagjelölt néhány évi munkásörködést követően csatlakozhatott az MSZMP-hez.)

Sajátos statisztikai rendszerük szerint a munkásőrök 69%-a volt „munkás” foglalkozású, azon belül 15% közvetlen termelésirányító (művezető stb.). A mezőgazdasági termelészövetkezeti dolgozók és a szellemi dolgozók egyaránt 13%-kal képviseltették magukat. A testület derékhadát – a korábbi évek tendenciáihoz hasonlóan – a 36–50 év közötti korosztály adta 48,8%-os részesedéssel, az 51–60 évesek 14%-ot, a 60 éven felüliek 7,6%-ot tettek ki. A tényleges állomány 5%-a még 1988-ban is a testület alapítói közül került ki, 19% húsz év feletti szolgálati idővel büszkélkedhetett, 27,6% 11–20 évvel, 23,4% pedig 6–10 évvel. A jelentés összeállítói a munkásőrök 82,8%-át sorolták a „rendkívüli időszakra” alkalmazhatónak, ami az előző évhez képest 6 százalékpontos csökkentést mutatott. Az *állomány közel egyötöde* tehát előrehaladott életkora és egészségi állapota miatt *egyáltalán nem volt hadra fogható*. Mindebből azt a végkövetkeztetést vonták le, hogy „az állomány stabilizálásának megőrzése [sic!], az összetételi arányok javítása, a hadrafoghatóság szinten tartása kiemelt parancsnoki munkát igényel”.

A Munkásőrség általános fegyelmi helyzete szilárdnak ítéltetett: az 1985. évi 353 rendkívüli eseményhez képest 1987-ben csak 285-öt regisztráltak. Ebből 17 esemény a hivatásos (tiszt, tiszthelyettesi) állomány számlájára volt írandó: titkos irat elvesztése, ittas garázdaság, verekedés, ittas gépjárműveze-

tés, fegyver elvesztés. A teljes állományt tekintve parancsmegtagadás nem fordult elő, a szolgálati fegyvelem súlyos megsértésére három alkalommal került sor, szolgálati fegyverrel, lőszerrel való visszaélésből, fegyverelsülésből kilencet jegyeztek fel. Változatlanul magasnak ítélték az öngyilkosságok arányát: 1985-ben 21, 1986-ban 16, 1987-ben 19 munkásőr vetett önkezeléssel véget életének. A testületből 1987-ben 107 főt zártak ki, közülük 39-et rendkívüli esemény miatt. Az összeállítók ugyanakkor azt javasolták az országos parancsnoknak, hogy változtassanak az események besorolásán, és csak a valóban súlyos események-cselekmények regisztráltassanak „rendkívüliként”.

Különböző szintű elismerésben 1987-ben 39 ezer fő részesült: „dicséret szóban”, illetve „dicséret parancsban” 23 ezer munkásőrt illetett, további 9 700 fő kapott kiváló munkásőr, kiváló parancsnok és más érdemérmeket; a többiek pénz-, illetve tárgyjutalomban részesültek. Az 1986. évinél ugyan 30%-kal kevesebb, de jelentősebb súlyú „kiemelkedő helytállást” regisztrált az országos parancsnokság – 158-at. Ezek vázlatos ismertetéséből is kitűnik, milyen területeken alkalmazták a munkásőröket: „Fokozódott részvételünk az államellenes bűncselekmények megakadályozásában. Több izgatás felderítésében, ellenséges felirat eltávolításában, zászlót tépők elfogásában, szervezkedés leleplezésében vettünk részt. Tolvajok, betörők elfogásában való részvételért 38 munkásőr részesült elismerésben. Kiemelkedő esemény volt 15 körözött személy elfogása, valamint három fegyveres, illetve szökött katona elfogásához nyújtott segítség. Munkásőreink 14 garázdát, zömmel ittas verekedőket tettek ártalmatlanná, és ezeket átadták a rendőröknek. Elfogtak 8 határsértőt, 7 személygépkocsi-feltörőt, és megakadályoztak 4 ittas járművezetőt abban, hogy tovább veszélyeztessék a közlekedés biztonságát. Három esetben intézkedtek közúti baleset helyszínén, és 15 esetben nyújtottak segítséget különböző baleseteknél. Tizenkét esetben vettek részt tűz oltásban munkásőreink. Ezek során előfordult veszélyeztetett emberi életek mentése, de gyakrabban a társadalmi, illetve személyi tulajdon jelentős mértékű károsodástól történő megóvása.”¹¹

Az állampárt közvetlen felügyelete (amelynek jogi furcsaságairól még szólni szükséges) azt is jelentette, hogy a fegyveres testületnek mindig igazodnia

11 MOL 295. f. 347. d. Tájékoztató jelentés a Munkásőrség állományának 1988. január 1-i összetételéről, a személyi biztosítás helyzetéről, az állomány erkölcsi, fegyelmi állapotáról, a kiemelkedő helytállások, rendkívüli események helyzetéről, 1988. május 17. (idézet helye: 14.).

kellott az MSZMP aktuális irányvonalához. A Munkásőrség, illetve annak országos parancsnoksága 1958–59-ben mutatott ugyan némi „avantgárd” hajlamot, de az önállósodási törekvéseket

a pártvezetés rövidesen letörte, és biztosította a testület feltétlen lojalitását.¹² A Munkásőrség vezetése így 1988 tavaszán a reformretorikát is átvette, sőt a munkásőrparancsnokok IV. országos tanácskozásának vitaindítójában az átalakulás feltétlen támogatására szólított fel: „A munkásőrség jelenében és további működésében is az a meghatározó, hogy tagjai értsék a párt politikáját, azonosuljanak vele, cselekedeteikkel, magatartásukkal, érveikkel képviseljék. [...] Az országos pártértekezlet megerősítette, hogy a szocializmusban a reformok segítik a fejlődést, s ezeknek a változásoknak ihletője, szervezője az MSZMP. Mi, munkásőrök támogatjuk a párt reformtörekvéseit a gazdaságban, a politikában egyaránt. S ahogyan a pártnak nagy feladata, hogy ebben megteremtse a politikai egységet, minden munkásőrparancsnoknak és munkásőrnek is az a kötelessége, hogy pártszervezetében, a munkásőrségben, környezetében segítse, formálja, képviselje az egységteremtést, legyen az új nemzeti közmegegyezés alakítója. Ennek legyünk a hirdetői, a cselekvő résztvevői. Higgyünk az új politikai gyakorlatban, s ne csak általában a megújulás gondolatában, hanem a megújulás eszközeinek célszerűségében” – szölt a MOP elvi iránymutatása.¹³

Hasonló szellemben határozta meg az 1989. év fő feladatait a testület számára Borbély Sándor 1/1988. számú, 1988. október 5-én kiadott irányelveiben: „A Munkásőrség a párt kibontakozási programjának megvalósításán munkálkodik. A parancsnokok és a munkásőrök azonosulnak az állásfoglalás szellemével, a reformok megvalósításával. A változó feltételekhez igazodva, cselekvően működnek közre a testület politikai intézményrendszere jellegének és a fegyveres felkészítés formáinak megújulásában, fejlesztésében. [...] Az 1988. évi munka tapasztalatai, a munkásőrparancsnokok IV. országos tanácskozásának visszhangja azt igazolják, hogy a Munkásőrség a politika szándékai, igényei szerint működik, élvezi a párt bizalmát, a társadalom megbecsülését és támogatását.” A finomodó ellenségképet is a párthatározatok szabták meg: „A jelenlegi társadalmi helyzet visszásságaival, az ebből adódó gondokkal és nehézségekkel a testületnek és minden tagjának számolnia kell. Működésünk során elsősorban azokkal szemben kell fellépésünket egyértelművé tenni, akik a szocializmus alapvető vívmányait támadják, a kibontakozást gátolják. Ehhez a párt által megfogalmazott célok megfelelő eligazítást adnak, amelynek szellemében kell cselekednünk.”

Borbély felhívta a munkásőrparancsnokok figyelmét, hogy a várható

¹² Lásd Germuska (2004).

¹³ MOL 295. f. 342. d. A Munkásőrség a párt politikájának szolgálatában, a megújulás útján, 1988. június 11–12. (idézet helye: 4.).

társadalmi konfliktusokat „higgadtsággal és türelemmel kell kezelni”. Három sarkalatos kérdést illetően részletesebb iránymutatást is adott:

- „A sztrájkhoz való viszonyunk: A Munkásőrség értékteremtő, termeléspar-ti. Sem gazdasági, sem politikai értelemben nem támogathatja a sztrájkot. Amennyiben a sztrájk politikai jelleget fejez ki, tartalma államellenes, ab-ban az esetben fel kell készülni, és a törvényes rend biztosítása érdekében kell cselekedni. Hangsúlyozzuk, hogy minden vitás kérdést az egyeztetések szorgalmazásával kell megoldani.
- A pluralizmushoz való viszonyunk. Napjainkban sokféle értelmezést kap ez a megfogalmazás. Ennélfogva nem a mi feladatunk és nem is vállalkozha-tunk e szó tartalmának az elfogadható megfejtésére. [...]
- Az újonnan alakuló egyesületekhez, szervezetekhez való viszonyunk. Csak helyileg dönthető el, hogy a munkásörök részt vehetnek-e valamely egye-sület, szervezet munkájában. Alapvetően meghatározó az, hogy szemé-ly szerint kik, milyen céllal tömörülnek abba a konkrét helyi szervezetbe. A szocialista céljainkat támogató intézményeket a Munkásőrség is támo-gatja. Támogat minden kezdeményezést, vállalkozást, előremutató, építő szándékú javaslatot, amely a szocializmust erősíti. Ami ellene van, azt a Munkásőrség nem támogatja.”

Az országos parancsnokság elé Borbély a következő fő feladatokat tűzte: „Felül kell vizsgálni a jelenleg működő harcászati elveket és eljárási szabályokat. Biztosítani kell, hogy az összhangban legyen a testület társadalmi, fegyveres funkcióival, feladataival. A Munkásőrség belső karhatalmi funkciót ellátó in-tézményként működik. [...] A Munkásőrségben jelenleg működő – elsősorban katonai szempontokat tükröző – állománytáblákat át kell értékeljük. Alapelv, hogy a Munkásőrség önkéntes társadalmi, fegyveres testület, amely mozgalmi jelleggel működik. [...] A feltöltöttség értelmezését, a parancsnoki munka gya-korlatát rugalmasan kell kezelni. Egy-egy egység működésének alapvető fel-tétele, hogy feltöltöttsége érje el a 95-96%-ot. Teljesíteni tudja azokat a funk-cióit, amely fegyveres jellegű igénybevételt jelent, de teljesíteni tudja azt a napjainkban igen fontos politikai funkciót is, amely kiemelkedő jelentőséggel bír. [...] El kell végezni a karhatalmi, a fegyveres biztosítási, az őrzésvédelmi, a határőrizeti, a közrendvédelmi és a közbiztonsági feladatok szabályozóinak pontosítását, egyszerűsítését. A szabálmódosítással növelni kell a megyei és az egységparancsnokságok önállóságát, döntési jogkörét, felelősségét és kez-deményezőképességét.” Az országos parancsnok emellett számos hosszabb távú feladatot is célul tűzött ki: „Be kell fejezni a Munkásőrség állandó harcké-szültsége, magasabb harckészültségbe helyezése és mozgósítása szabályainak

pontosítását, egységesítését. A megyei parancsnokságokat fel kell készíteni a saját és alárendeltjeik magasabb harckészültségbe helyezési terveinek 1990-ben történő átdolgozására. Az 1991-től kezdődő felkészítési programhoz ki kell dolgozni a végrehajtását biztosító anyagi, technikai feltételrendszert, a kiképzést segítő eszközök, anyagok normatíváit és az ellátás rendjét, ütemezését.” Szorgalmazta a szorosabb együttműködést a hadsereggel és a rendőrséggel, „a közösen fejleszhető, üzemeltethető technikai eszközök, kiképzőbázisok, lőterek, kölcsönös szolgáltatások feltárását, bővítését”.

Láthatóan fel sem merült a Munkásőrség megszűnésének vagy háttérbe szorulásának gondolata. Az országos parancsnok az állomány feltöltése érdekében sem tartott elképzelhetőnek semmilyen engedményt: „Alapkövetelmény továbbra is az, hogy a munkásőrségbe csak olyan elvtársak felvételére kerülhet sor, akik a nehezebb körülmények között is politikai meggyőződésből, elkötelezettségből vállalják, és fegyelmezetten teljesítik e munkásőri pártmegbízatást.”¹⁴ A MOP és Borbély Sándor 1988. októberi helyzetértékeléséből és feladatkitűzéséből nyilvánvaló, hogy ekkor még az egypártrendszer változatlan fennmaradásával számoltak. Érzékelhető ugyanakkor némi bizonytalanság: mi is a teendő a szocializmusellenes erőkkal szemben? Természetesen nem támogathatók, de felszámolásukról, visszaszorításukról már nincs szó.

A Munkásőrség létszámának 1988. évi változásait (1989. március 1-jei zárással) a MOP Állományszervezési Osztálya a számítógépes feldolgozás nehézségei miatt csak 1989 júliusában tudta Borbélynak prezentálni. Az állomány nem és foglalkozás szerinti összetételében nem történt érdemi változás, ugyanakkor némileg nőtt a 60 éven felüliek aránya – lassan a 10%-ot közelítve. Komolyan érzékelhető volt a lemorzsolódás is: a testület feltöltöttsége 2 százalékponttal csökkent (94,8%-ra), Budapest és Komárom megye feltöltöttsége pedig alig lépte túl a 90%-ot (90,9% és 91,7%). Lényegesen kevesebb új munkásőr tett ugyanis esküt, a fővárosban például 1988-ban már csak 426-an – a korábban szokásos ezer fővel szemben.¹⁵

A Munkásőrség hivatásos és polgári alkalmazotti állományáról az MSZMP Központi Bizottságához küldött 1989. február 28-i állásfoglalás-tervezet mellékleteiből kaphatunk információt. A hivatásos állományúak között 585 tisztet és 35 tiszthelyettest találunk. Közülük

14 MOL 295. f. 342. d. Az országos parancsnokság és alárendelt szervei fő feladatai 1989-ben (idézetek helye: 2., 3., 6., 7–9., 10., 13.).

15 MOL 295. f. 372. d. Jelentés a Munkásőrség állományának 1989. március 1-i feltöltöttségéről, összetételéről, 1989. július 12.

70 fő a MOP-nál, 36 fő a MOP-nak közvetlenül alárendelt szerveknél (Központi Ellátó Parancsnokság stb.), 164 fő a budapesti és megyei parancsnokságoknál, 315 fő pedig az egységeknél volt állásban. Az ügyintézői, ügyviteli és fizikai kisegítő (gépkocsivezető stb.) munkakörökben foglalkoztatott polgári alkalmazottak létszáma 1989 elején 493 fő volt.

Az állásfoglalás-tervezet 5. sz. melléklete sorolja fel a Munkásőrség legfontosabb technikai felszereléseit, így fegyverzetét is:

- 53491 db PA 63M pisztoly,
- 46922 db AKM 63M géppisztoly,
- 7310 db AMD 65M géppisztoly,
- 5244 db AMP géppisztoly,
- 4745 db RPK golyószóró, valamint
- 658 db PKMSZ géppuska.¹⁶

Tehát a Munkásőrség *minden egyes* aktív állományú tagjára egy maroklőfegyver és egy gépfegyver jutott, *minden tizedik* munkásőr pedig nagy tűzerejű sorozatlövő fegyverrel rendelkezett.¹⁷

A MOP Vezetői Koordinációs Értekezlete 1989. január 16-án tűzte napirendre a testület 1980–1988 közötti gazdálkodását, pénzügyi és vagyoni helyzetének alakulását elemző jelentést.¹⁸ A Munkásőrség költségvetési támogatása ebben az időszakban átlagosan az állami költségvetés 1%-át tette ki.¹⁹ Ám

16 MOL 295. f. 373. d. Az MSZMP KB állásfoglalása a Munkásőrség működéséről és további feladatairól (tervezet), 1989. február 28.

17 A Munkásőrség létszáma meghaladta a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erői kötelékébe kijelölt 5. hadseregét (állománytábla szerinti békelétszáma 48 ezer fő, tényleges állománya 1989. január 1-jén 46 ezer fő). A Magyar Néphadsereg alakulatai azonban komoly nehézfegyverzettel voltak felszerelve: több száz közepes harcokcsi, páncélozott harcjármű, táborig tüzérség több száz löveggel stb. Harcértékében tehát a néphadsereg erői messze meghaladták a Munkásőrségét. Az adatokért külön kö-

szönettel tartozom Horváth Miklósnak.

18 *A Munkásőrség Országos Parancsnoksága Hatásköri és Ügyrendi Szabályzata* szerint a MOP-on belül a következő vezető testületek működtek: Parancsnoki Tanács – az országos parancsnok tanácsadó testülete, az általa kinevezett tagokkal; Vezetői Koordinációs Értekezlet – az országos parancsnok által rendszeresen összehívott munkaértekezlet, tagjai a parancsnok helyettesei, a MOP Titkárság vezetője, a MOP Pártbizottság titkára. Lásd MOL 295. f. 343. d. A Munkásőrség országos parancsnokának 09/1988. sz. utasítása, 1988. július 6.

19 A fegyveres erők és testületek összes közvetlen kiadása az állami költségvetés 8–

a támogatás egyre jelentősebb részét a fenntartás (bérköltségek, üzemeltetés stb.) kötötte le, s mind kevesebb jutott fejlesztésre (haditechnika és járműpark cseréje, bázisok korszerűsítése stb.). A kiadások reálértéken nem növekedtek, az 1988. évi kiadások változatlan áron számolva megegyeztek az 1982-esekkel. Mind nagyobb lett a különbség a „reális” (azaz testület által elvárt) és a tényleges támogatás között. A források csökkenését a Munkásörtség bevételei növelésével próbálta ellensúlyozni – objektumai, üdülői bérbeadásával, szolgáltatások vállalásával (főként más fegyveres testületeknek) stb. –, és 1989-től mind nagyobb mértékben ítélte szükségesnek a vállalkozási tevékenység erősítését.

A testület saját vagyona kilenc év alatt majdnem megduplázódott (jórészt az elszabaduló inflációnak köszönhetően): 5,24 milliárd forintról 9,58 milliárdra nőtt, a használt vagyon értéke pedig 1988-ban megközelítette a 11 milliárdot:

- fegyverzet, ruházati anyagok és egyéb felszerelések értéke 5,07 milliárd Ft,
- épület, ingatlanvagyon értéke 4,54 milliárd Ft,
így a saját vagyon értéke összesen 9,61 milliárd Ft;
- bérlemények értéke ezen felül 1,17 milliárd Ft,
a Munkásörtség által használt vagyon összértéke 10,78 milliárd Ft.

A Munkásörtség eszközeit megfelelőnek és mobilizálhatónak ítélte a MOP Terv- és Pénzügyi Osztálya:

- fegyverzete elegendő és készletei feltöltöttek;
- híradástechnikai eszközeiből a vezetékes híreszközök jó színvonalúak, a vezeték nélküliek elavultak;
- gépjárműveik jó technikai és műszaki színvonalúak, azonban a budapesti parancsnokság autóbuszai és híradójárművei eléggé elhasználtak;
- az alegységek elhelyezési körülményei megfelelőek;
- egészségügyi, ételmezési, műszaki anyagaik összetétele, mennyisége és minősége megfelelő.

A jelentést jóváhagyó országos parancsnoki döntés úgy kívánt változtatni a gazdálkodáson, hogy ötéves terv készítése helyett távlati koncepció alapján reális éves tervek kidolgozását írta elő.²⁰

10%-át tette ki ebben az időszakban – beleértve a Munkásörséget is. Pontos adatok az iratok minősítésének fenntartása miatt egyelőre nem tudhatók.

20 MOL 295. f. 373. d. A Munkásörtség

gazdálkodásának, pénzügyi és vagyoni helyzetének elemzése 1980–1988 között, további feladatok, 1989. január 10.; valamint a Munkásörtség országos parancsnokának 3/1989. sz. döntése.

AZ ERŐSZAK KILÁTÁSTALANSÁGA?

Ripp Zoltán – Grósz Károly hírhedt „fehérterroros” beszéde kapcsán elemezve az 1988. őszi eseményeket – arra a következtetésre jutott, hogy „a visszarendeződés esélyét minimalizáló legfontosabb tényezők a nemzetközi viszonyok alakulásában rejlettek”. A beavatkozás tehát kilátástalan lett volna, mert „egy erőszakos akció azonnali elszigeteltséget eredményezett volna, a magyar vezetés csak azoknak a kommunista pártoknak a támogatását szerezhetné volna meg, amelyektől a leginkább igyekezett elhatárolódni. Ceaușescu diktatúrájának színvonalára züllesztve a hazai állapotokat, nyomban a nullával lett volna egyenlő az ország kivívott és jelentős előnyökkel járó presztízse” – érvel Ripp.²¹

Grósz és az MSZMP keményvonalasai vélhetően maguk is érzékelték ezt a korlátozó tényezőt, mégis fel akartak készülni minden eshetőségre, és ehhez aktualizálni kellett a már részben említett terveket.

Amíg Grósz Károly a Minisztertanács elnöke volt, hivatalból elnökölte annak védelmi ügyekben illetékes szűkebb kabinetjét, a Honvédelmi Bizottságot is. 1988. október 14-én a HB az ő elnöklétével fogadta el 7/388/1988. számú határozatát *A közrend, közbiztonság jobb megalapozásához szükséges feladatokról*. A HB időtállóan tartotta korábbi határozatait a karhatalmi, fegyveres biztosítási és őrzési feladatokról, ugyanakkor – a Magyar Néphadsereg (MN) igénybevételének újraszabályozása érdekében – szükségesnek ítélte az érvényben lévő parancsok és utasítások „mai helyzetnek megfelelő” módosítását: „Egyidejűleg tekintsék át a rendőrség, illetőleg a hadsereg fegyverhasználatára vonatkozó hatályos rendelkezéseket, kezdeményezzék a szükséges módosításokat.” A feladatot 1989. június 30-i hatállyal a belügyminiszterre, a honvédelmi miniszterre és a Munkásőrség országos parancsnokára bízták.

A határozat mindemellett azt is előre kikötötte, hogy „a katonáknak karhatalmi feladatokra való alkalmazására

21 Ripp (2006) 261. Grósz Károly, aki a miniszterelnöki posztot 1988. november 24-én átadta Németh Miklósnak, pártfőtitkári minőségében beszélt november 29-én a Budapest Sportszarnokban megrendezett pártaktíván. Arra az esetre, ha a párt nem tud határozottan fellépni „az ellenséges, ellenforradalmi erőkkal” szemben, anarchia, káosz és fehérterror eluralkodását vetítette előre. Uo. 256.

a belügyminiszter javaslatára, csak a kormány elnökének engedélyével, a honvédelmi miniszter parancsára kerülhet sor. A katonák saját parancsnokaik vezetése alatt, az MN szabályzatainak előírásai szerint vehetők igénybe, kizárólag őrzési feladatokra. Az MN alakulatainak tömeg elleni alkalmazására csak a rendkívüli állapot bevezetése esetén kerülhet sor.” A HB ugyancsak

1989. június 30-i határidővel rendelte el, hogy „a rendkívüli állapot kihirdetésének feltételeit, a bevezetésre tervezett rendszabályok körét, e helyzetekben a fegyveres erők és testületek feladatait, tevékenységük rendjét, azoknak főbb jellemzőit ki kell dolgozni, és jogszabályba kell foglalni”.

A határozat 3. pontja vonatkozott a Munkásőrségre: „A munkásőrség szervezetén belül olyan »karhatalmi készenléti egységeket« kell kijelölni, amelyek a Belügyminisztérium és a munkásőrség együttműködésében képesek – előzetes értesítés esetén együtt tartás nélkül is – rövid készenléti időnorma teljesítésére. Ezek az erők legyenek ellátva a karhatalmi, fegyveres biztosítási és közbiztonsági feladatokhoz felhasználható kényszerítő eszközökkel (gumibot, bilincs, könnygázszóró-palack). Ennek költségeit a Munkásőrség Országos Parancsnoksága belső átcsoportosítással biztosítsa.” Felszólította továbbá a belügyminisztert, a honvédelmi minisztert és a Munkásőrség országos parancsnokát, hogy „határozzák meg, és szerveik között hangolják össze a rendkívüli helyzetben szükséges őrségi feladatokat (objektum jegyzék, feladatok, erők)”, és évenként vizsgálják felül.

A következő pont szerint a belügyminiszter „a rendőrség készenléti erejének növelése céljából, a Forradalmi Rendőri Ezred szervezetében – annak szerves részeként – budapesti elhelyezéssel egy új hivatásos zászlóaljat (30 fő tiszt, 434 fő tiszthelyettes, 12 fő kinevezett polgári alkalmazott)” állítson fel. Továbbá: „biztosítsa a rendőri tanintézetek készenléti erejének fokozásához és a rendőr-főkapitányságok egységbe szervezhető állománya harckészültségének növeléséhez szükséges technikai eszközök fejlesztését” – 1990. december 31-ig.²² (Ez vélhetően ugyancsak tömegoszlató eszközök beszerzését jelentette.)

A Grósz-kormány tehát a néphadsereget fokozottabban be kívánta vonni a karhatalmi-belbiztonsági feladatokba, javítani kívánt a rendőrség és a Munkásőrség bevetettségén és felszereltségén, és kifejezett utasítást adott a *rendkívüli állapot bevezetéséhez szükséges jogi feltételek kidolgozására*. Dokumentumok hiányában egyelőre nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy az elrendelt intézkedések hatására milyen további lépések történtek, és mi valósult meg belőlük. Azt sem tudni, milyen mélységig tájékoztatták az előkészületekről az újdonsült miniszterelnököt, aki 1988. november 24-én a Honvédelmi Bizottság elnökségét is átvette. Annyi mindenesetre bizonyos: a Munkásőrség

22 Hadtörténelmi Levéltár Honvédelmi Bizottság iratai (BM-sorozat) 10. d. 347. ő. e. (idézetek helye: 1–3.). A vonatkozó jelentés nem található meg a határozat mellett. E dokumentum a néhány tucatnyi visszaminősített 1980 utáni HB-határozatok egyike.

1989 áprilisára – mint látni fogjuk – elkészült a készenléti erő létrehozására vonatkozó részletes tervvel.

Miközben a MOP szakapparátusa megkezdte a szükséges vizsgálatokat, a Munkásőrség legfelsőbb vezetése inkább a szaporodó és mind nyíltabb bírálatokkal volt elfoglalva. 1988 decemberében az állami költségvetés vitája során több képviselő is megkérdőjelezte a Munkásőrség létjogosultságát, 1989 januárjában pedig az egyesülési törvény kapcsán vonták kétségbe néhányan a testület törvényes működését. Az újonnan létrejövő szervezetek – a politikai szándékokat tisztázandó – több helyütt a szokásos év eleji munkásőr-egységgyűlésekre is elmentek: Dabason a Magyar Demokrata Fórum, Budapest VI. kerületében pedig a Fiatal Demokraták Szövetsége küldött megfigyelőket az eseményre. Az 1989. január 1. és 28. között megtartott 160 ilyen egységgyűlésből 50 – vélhetően nem teljesen spontán módon – kollektívan fogalmazott levelet küldött az MSZMP főtitkárának, a kormány és az országgyűlés elnökének, amelyben biztosították az ország vezetőit arról, hogy a testület tagjai támogatják a párt és a kormány törekvéseit.

Szélesebb nyilvánosságot ugyan nem kapott, de jelzésértékű, hogy a tagjelölteket új eszközzel avatták munkásőrré: kimaradt a pártra való hivatkozás, és az esküt nem a városi pártbizottságok első titkárai, hanem a munkásőr egységparancsnokok fogadták.²³

A gyorsuló változások az országos parancsnokságot is cselekvésre sarkallták: 1989. január 25-én állásfoglalás-tervezet készült „a Munkásőrség működését szabályozó politikai döntések pontosítására”. Az indoklás szerint „a politikai és állami intézményrendszer felgyorsult reformja, valamint az MSZMP-t és a Munkásőrséget ért támadások szükségessé teszik a testület feladatai, irányítása, vezetése, működése szabályainak pontosítását, újrafogalmazását”. A tervezet lényeges módosításokat javasolt:

- „A Munkásőrség pártirányítása a testületben szolgálatot teljesítő kommunista munkásőrök és parancsnokok útján valósuljon meg;
- A Munkásőrség a jövőben is állami feladatokat lásson el, ennek megfelelően feladatait, irányítását, vezetését,

felügyeletét, működési rendjét, szervezetét, létszámát, valamint az állami intézményrendszerbe való illesztését a Minisztertanács határozza meg.”

A január 30-i vezetői koordinációs értekezlet után hozott országos parancsnoki döntés jóváhagyta ugyan a

23 MOL 295. f. 373. d. Előterjesztés parancsnoki tanácsülésre – az 1989. évi egységgyűlések politikai megítélése, 1989. február 22. Az összefoglaló szerint Várpalotán, Nagykanizsán és Budapesten bombariadó zavarta meg az egységgyűlést. Uo. 4.

radikálisnak tűnő kitételeket, bizonyos mellékmondatokból azonban egyértelmű, hogy csak taktikai – átmeneti? – engedményekről van szó: „A megváltozott körülmények azt igénylik tőlünk, hogy működésünk a párt politikájával a jövőben is legyen összhangban. Politikai felelősségünk abban fogalmazódik meg, hogy a testület működését önállóan is tudnunk kell garantálni. [...] Mi nem engedhetjük meg, hogy a Munkásörtség szervezetében elinduljon egy önfelszámolódsági folyamat, nem adhatjuk ki a kezünk közül a kezdeményezést. [...] Jövőbeni tevékenységünkben *az MSZMP közvetlen irányítását nem hangoztatjuk*. Ezzel összefüggésben számolnunk kell azzal, hogy ez a pártmunkások körében zavart fog kelteni. Bennünket, működésünket az ilyen megnyilatkozások nem zavarhatják meg. Az, aki nem érti a dolgok tartalmát, és összekeveri a tartalmat a formával, az a politika lényegét és szándékát sem érti meg. [...] A párt tagjait érintő kérdésekről a pártvezetőség előzetes tájékoztatását továbbra is feladatként kell kezelni. [...] Akkor járunk el helyesen, ha a testületet ért – politikai tartalmú – támadásokra nem reagálunk. [...] Nekünk továbbra is azt kell képviselnünk és hangoztatnunk, amit a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa törvényerejű rendelete tartalmaz, nevezetesen, hogy e rendeletnek nincs olyan passzusa, amelyben az lenne megfogalmazva, hogy a Munkásörtségnek a párt politikáját kötelezően el kell fogadni. [...] [Ugyanakkor] működésünkben fokoznunk kell az éberséget, a testületbe irányuló felvételi kérelmek elbírálását. Számolnunk kell azzal, hogy megnőhet a különböző alternatívákban, ellenzéki csoportokban tevékenykedő emberek jelentkezése a testületbe, azzal az esetleges céllal, hogy belülről bomlassza a Munkásörtség eszellejét.”²⁴

Miközben az ellenzék beférkőzése aligha jelentett valós veszélyt a Munkásörségre, az MSZMP KB február 10–11-i ülésén hozott határozatok a testület alappilléreit kezdték erodálni: a Központi Bizottság népfelkelésre értette át az „1956-os ellenforradalmat”, és lehetővé tette a többpártrendszer bevezetését.²⁵ A MOP apparátusa karcsúsításával és más fazonírozással készült az immár „belátható realitásként” kezelt többpártrendszerre. Az országos parancsnok 9/1989. számú, február 13-i döntése ekként rendelkezett: „Ami az

24 MOL 295. f. 373. d. (idézet helye: 6.); valamint MOL 295. f. 374. d. A munkásörtség országos parancsnokának 6/1989. sz. döntése (idézet helye: 3–5.). Kiemelés – G. P.

25 Nagy Imre, a KISZ KB első titkára már az MSZMP PB február 7-i ülésén figyelmeztetett arra, hogy a párt csak akkor rendelkezhet elegendő bizalmi tőkével egy összehívandó kerekasztal-tárgyalás során, ha – egyebek mellett – lemond a párt alá rendelt Munkásörsegről. Ripp (2006) 283. A KB-ülés elemzését lásd uo. 283–285.

26 MOL 295. f. 374. d. Jelentés a rendszerített állományi létszámban, illetve a hivatásos és kinevezett polgári állomány körében 1988-ban bekövetkezett változásokról, azok okairól és tapasztalatairól. Javaslat az 1989-ben tervezett személyi változásokra, a felső korhatárt elérő elvtársakkal történő beszélgetések ütemtervére (idézet helye: 3–4).

apparátus szervezetét és létszámát – különösen a hivatásos és polgári állományt illetően – illeti, közel négy éve próbálkozunk a megoldással, de eredménytelenül. A konkrét döntéshozatal pillanatában mindig felülkerekedik bennünk a jószívűség. Ezzel a felfogással és gyakorlattal – ami a jövőt illeti – fel kell hagyni. Érzékelhetjük, hogy országunkban intenzív politikai harc folyik,

és ez a jövőre nézve még fokozódik is. Ha mi nem cselekszünk kellő időben, számolnunk kell azzal, hogy az ellenzék további támadásainak tesszük ki magunkat. Elsősorban nem a társadalmi állomány, hanem a nagy létszámú hivatásos és polgári – fizetett főállású – létszám lesz részükről »kikezdhető«, támadható. Ezt bölcs előrelátással meg kell előzni. Erkölcsileg és etikailag a jövőben nem folytatható az a korábbi gyakorlat sem, hogy magas nyugdíjjal nyugállományba helyezett hivatásos és polgári alkalmazottakat társadalmi munkásként, térítés ellenében, részfoglalkozású alkalmazottként foglalkoztassunk. [...] Ha ezen nem változtatunk, támadási lehetőséget adunk a működésünket figyelemmel kísérő ellenzéknek. [...] Az ütközéseket is vállalva el kell kezdeni a következetes rendcsinálást. [...] El kell gondolkodni, és év végéig ki kell alakítani egy lényeges létszámcsökkentést eredményező, hatékony és integrált munkára kész és képes MOP apparátust. [...] 100–110 főnél több hivatásos és polgári állomány[ú] ne legyen foglalkoztatva. [...] Készen kell legyünk arra, hogy a KB állásfoglalása, majd az állami döntés meghozatala után ezt a feladatot még az év első felében megkezdjük és két-három év alatt befejezzük.”²⁶

A MOP Propaganda és Sajtó Osztálya február 28-án készült el az MSZMP KB elé terjesztendő – már idézett – állásfoglalás-tervezettel. A dokumentum egyfelől általános áttekintést adott a testület jellegéről, állományáról, felszereltségéről, és a munkásörközség kintartásának példajaként az év eleje óta esküt tett 2448 új munkásör kiállítására emlékeztetett. Másfelől lehetséges alternatívákat fogalmazott meg a KB számára:

- „A/1 alternatíva – A munkásörség megbízhatóan teljesíti küldetését, működésére ma is és a jövőben is szükség van. A KB *hatályon kívül helyezi* a munkásörség működéséről, *pártirányításáról* szóló *korábbi párthatározatokat*. Felkéri a Minisztertanácsot, készítse elő a testület működését szabályozó törvénytervezetet, kezdeményezze, hogy az alkotmány rögzítse a fegyveres erők és testületek, közöttük a munkásörség jogállását.

- B/1 alternatíva – A munkásőrség megbízhatóan teljesítette küldetését. Működésére ma és a jövőben is szükség van. A KB egyetért azzal, hogy a testület *közvetlen pártirányítással, a Minisztertanács felügyeletével*, önálló fegyveres testületként működjék.
- A/2 alternatíva – A munkásőrség megbízhatóan teljesítette küldetését. Működésére ma és a jövőben is szükség van. A KB kezdeményezi, hogy a testület a jövőben *a Minisztertanács elnöke irányításával* önállóan működjék.
- B/2 alternatíva – A KB *megegerősíti a munkásőrség működéséről szóló korábbi párthatározatokat*, azokat ma is helytállónak tartja. Javasolja a Minisztertanácsnak, hogy szintén erősítse meg a testület működését, feladatait szabályozó korábbi állami döntéseket.”

A tervezetet a MOP Parancsnoki Tanácsülés március 6-án különösebb észrevétel nélkül jóváhagyta.²⁷ A testület megszüntetésének, felosztatásának lehetősége tehát továbbra sem merült fel, pontosabban fogalmazva: a defenzívába szoruló MSZMP éppen hogy egyfajta biztosítéknak szánta a Munkásőrség megtartását. A közvélemény nyomása ugyanakkor egyre nagyobb lett. Az ellenzéki szervezetek március 15-i 12 pontja egyértelműen leszögezte: a szabad, független és demokratikus Magyarország létrehozásának feltétele a bürokrácia és az erőszak-apparátusok leépítése és a Munkásőrség megszüntetése.²⁸

Dósa István országos parancsnok-helyettes március 6-án *hadműveleti ügyeleti szolgálatot* rendelt el a testület részére, március 14. 12.00-tól március 16. 08.00-ig.²⁹ Ez azt jelentette, hogy a MOP-on, a budapesti és megyei parancsnokságokon ez időben ügyeletes parancsnok és telexkezelő rejtjelező tartózkodjék, a rendőrség által kért munkásőr tartalékerők esetleges igénybevételét egy órán belül biztosítsák. A „tömegosztatásra azonban – hangsúlyozta az intézkedés – munkásőrerőt csak a munkásőrség országos parancsnoka vagy első helyettese engedélyével lehet alkalmazni. [...] Az illetékes parancsnokok [a] tartalék céljából összevont alegységekkel hajtják végre az éves ki-

27 MOL 295. f. 373. d. Az MSZMP KB állásfoglalása a Munkásőrség működéséről és további feladatairól (tervezet), 1989. február 28. (idézet helye: 7.). Kiemelések – G. P.; valamint 295. f. 374. d. Feljegyzés az 1989. március 6-i Parancsnoki Tanácsülésről.

28 Ripp (2006) 303.

29 Egyébként már 1989. február 6-tól – március 22-ig terjedő – „biztonságfokozó” intézkedés volt elrendelve, amely szerint minden biztosított objektumhoz plusz két munkásőrt kellett vezényelni. MOL 295. f. 373. d. Jelentés a Munkásőrség által biztosított, illetve a Munkásőrség önálló és más szervekkel közös objektumainak helyzetéről, 1989. április 18. 4.

képzésüket (kivéve lógyakorlatokat). A tartalékképzés, a felkészítés során tartózkodjanak a közterületen való egyenruhás mozgástól, minden pirotechnikai eszköz használatától.” Március 8-án a MOP Harckészültségi és Kiképzési Osztálya az utasításhoz kiegészítést fűzött: törlendő a „tömegosztatáshoz” szűkítő kitétel, s általában a munkásörök alkalmazásához a nevezett parancsnokok jóváhagyása szükséges.³⁰

A Munkásörök március 15-i készütségbe helyezéséről szóló – mint láttuk, részben igaz – hírek hallatán az amúgy is egyre aktívabb budapesti amerikai nagykövet, Mark Palmer villámlátogatásra „ragadtatta magát”: március 14-én két órán át tárgyalt a testület teljes vezérkarával. Borbély Sándor országos parancsnok mondhatni kimerítő tájékoztatást adott a testület jellemzőiről, a nagykövet azonban a következőkre volt igazán kíváncsi: többpártrendszer esetén más pártok tagjai is lehetnek-e munkásörök; hogyan készítették fel a Mun-

kásöröséget a tömegek kezelésére; elrendeltek-e készenlétet az előző év októberében, illetve most március 15-én; hogyan tárolják szolgálati fegyvereiket a munkásörök? Borbély igyekezett megnyugtatni tárgyalópartnerét. Nem tartotta kizártnak, hogy más pártok tagjai is belépjenek a testületbe. A tömegek kezelésével kapcsolatban kiemelte, hogy „a meggyőzés, a párbeszéd az elsődleges, és csak a végső szó lehet a fegyverek”. A készütségről úgy nyilatkozott, hogy a munkásörök, mint minden magyar állampolgár, ünnepléssel töltik 15-ét. Végül „a munkásörök fegyverei központi tárolás alatt, őrzött objektumokban vannak, amelyeket a munkásörök parancsra, szolgálati feladatok ellátására, vagy kiképzés alkalmával vehetnek magukhoz”. Palmer nemcsak megköszönte a tájékoztatást, hanem azt is felajánlotta, hogy szívesen megosztják a Munkásörökkel az amerikai Nemzeti Gárda működésének tapasztalatait.³¹

30 MOL 295. f. 370. d. A Munkásörök országos parancsnoka első helyettesének 017/1989. sz. intézkedése, 1989. március 6. A dokumentum megtekinthető a MOL *A rendszerváltás évei Magyarországon, 1987–1990* című kiállításán is: http://www.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/kozmuvelodes/kiallitasok/virtualis_kiallitasok/az_allampart_es_a_demokratikus_erok_harca.html#m%C3%A1rcius15irat.

31 MOL 288. f. 32/1–7. ő. e. (1989). Feljegyzés Mark Palmer úr, az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövete és a kíséretében lévő Francisco Gonzalez úr – a politikai ügyekkel foglalkozó – követségi másodtitkár és a Munkásörök vezetői között megtartott találkozó tapasztalatairól, 1989. március 16. (idézet helye: 4.). Palmer utóbb *Küzdelem a gonoszság valódi tengelye ellen, avagy hogyan űzzük el a világ utolsó diktátorait 2025-ig* című kötetében nem kevesebbet állított, mint hogy ő akadályozta meg a

LÁBHOZ TETT FEGYVERREL?

1989 áprilisára lényegében kettős beszédmód alakult ki: Borbély Sándor az amerikai nagykövet és a közvélemény felé a testület lehető legbékésebb arcát mutatta, miközben – az 1988. októberi HB-határozatnak megfelelően – elkészült az utasítástervezet, amely a Munkásőrség karhatalmi-készenléti feladatainak pontosítását és egy készenléti erő felállítását írta elő. Az utasítást jóváhagyó 16/1989. számú országos parancsnoki döntés bizonyos mondataiból kiviláglik, hogy több konzultációnak és pontosító megbeszélésnek kellett lennie az eltelt öt hónapban: „A feladatunk az volt, hogy az egységek köréből jelöljünk ki mintegy 150 századnyi erőt, amelyek a rendőrség és a hadsereg kijelölt alakulataival és szervezeteivel együttműködve alkalmasak karhatalmi, rendfenntartói, tömegoszlátási feladatok végrehajtására.” A feladat és a cél tehát mindenki számára egyértelmű. Az utasítás tényleges megrendelője azonban már korántsem. Noha kidolgozását a Honvédelmi Bizottság rendelte el, formálisan ekkor még Grósz Károly pártfőtitkár is utasíthatta a Munkásőrség parancsnokát. Tehát az sem teljesen elképzelhetetlen, hogy Grósz körül tömörülő keményvonalasok próbáltak volna így erőt összpontosítani szűkségállapot esetére. Ezt a feltevést erősíthetik a parancsnoki döntés két ízben megismételt mondatai: „Összhangban korábbi elgondolásainkkal, semmi sem indokolja a párt állásfoglalására, illetve a kormány döntésére való várakozást, elvégezhető feladataink halogatását. [...] A lényeg tehát abban összegezhető, hogy a testületen belül nem egy külön Munkásőrség létrehozásáról van szó, hanem az általunk ismert feladatokra kijelölt alegységek megszervezéséről, ellátásáról, felkészítéséről és szükség szerinti működtetéséről. *Ezt nem tehetjük attól függővé, hogy milyen politikai állásfoglalás, illetve kormányzati döntés várható a Munkásőrséget érintően.* A testület rendeltetése a védelemrendszerben adott, nevezetesen a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjének biztosításában való részvétel.” Borbély szavainak lehet olyan olvasata, hogy a MOP képes önállóan is felkészülni az új helyzetre. Ám a parancsnoki döntés úgy is értelmezhető, hogy a Munkásőrség szűkebb magja az MSZMP vezető testületei és a Minisztertanács formális döntései nélkül is tudja, mit kell tennie. Borbély politikai pályáját ismerve nehéz elképzelni, hogy a MOP egymaga szánta volna magát bármilyen cselekvésre – kizárólag a pártvezetés egyes tagjainak/csoportjainak utasításait követhette.³²

Munkásőrség beavatkozását. Palmer (2003); Illényi Balázs oknyomozó cikke: Illényi (2003).

32 MOL 295. f. 374. d. A MOP 16/1989. sz. döntése, 1989. április 10. (idézetek helye: döntés 2–3., utasítástervezet 1–2., 6.). Kiemelések – G. P. Borbély pártka-

tonaként került a Munkásőrség élére 1980-ban: mindenféle katonai előképzettség nélkül, évtizedes csepeli pártapparátusi gyakorlattal, az MSZMP KB ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi ügyekért felelős titkárából lett munkásőrparancsnok. Két elődje katonai pályáról érkezett: Halas Lajos (1910–98, országos parancsnok 1957–62) a katonai

akadémia elvégzése után a Magyar Néphadsereg Vezérkaránál a titkos ügykezelésért felelős csoportfőnök, 1955-től pedig a Budapesti Hadkiegészítő Parancsnokság parancsnoka volt. Papp Árpád (1927–82, országos parancsnok 1962–80) 1954–56-ban Sztálin Katonai Politikai Akadémiát végzett, majd a 3. számú, budai Honvéd Karhatalmi Ezrednél szolgált.

De lássuk, milyen erőkoncentrációt rendelt el az utasítás. „A munkásőr erők alkalmazási feltételei javítása megteremtése érdekében a munkásőrség szervezetén belül olyan »karhatalmi-készenlétű« erőket – egységet, alegységet – kell alakítani, differenciáltabban felkészíteni, készenlétüket és ellátottságukat biztosítani, amelyek képesek együtt-tartás nélkül is rövid készenléti időnorma teljesítésére, feladatok végrehajtására. A karhatalmi-készenlétű erőket úgy kell kialakítani, felkészíteni, alkalmazási feltételeiket megteremtteni, hogy rövid időn belül képesek legyenek:

- A munkásőregységek működési területén váratlanul jelentkező [...] karhatalmi, fegyveres biztosítási feladatok végrehajtására – az alkotmányos rend fenntartására, természeti és elemi csapások, ipari katasztrófák, tömegszerecséltenségek következményei felszámolására, együttműködésben a társ fegyveres erőkkel, testületekkel.
- A munkásőrség vezetési objektumai, fegyver-lőszer raktárbázisai, és kijelölt létesítmények őrzésének, biztosításának ellátására.
- A közrendet, a közbiztonságot, az ország törvényes rendjét súlyosan veszélyeztető tevékenység esetén karhatalmi feladatok ellátásával párhuzamosan további kijelölt objektumok őrzésére.”

A karhatalmi erők alkalmazását országosan a MOP parancsnoka, illetve első helyettese, Budapesten az első helyettes vagy a fővárosi parancsnok rendelhette (volna) el. Ezeket az erőket a „működési területen várható feladatok” szerint tervezték megszervezni olyan munkásörökből, akik képesek a riasztástól számított 60–150 percen belül bevonulni. A karhatalmi-készenléti (al)egységek 100%-os feltöltöttségét és megfelelő felszerelését mihamarabb biztosítani kívánták. A MOP a következő erőket kívánta felállítani:

- Budapesten 1 háromszázados és 3 kétszázados egységet, valamint további 8 századot (összesen 17 század),

- minden megyeszékhelyen 2 századot, Miskolcon 4 századot (összesen 40 század),
- továbbá a négy–hét századból álló munkásőrzászlóaljknál 1–2 készenléti századot.

Egy karhatalmi század a következőképpen állt össze: századtörzs 8 fő (századparancsnok és helyettese, orvos, írnök, fegyvermester, raktáros stb.), parancsnoki szakasz 22 fő (híradó raj, szállító raj, kommandáns raj), három lövészzakasz – összesen 78 fő, valamint külön géppuskás szakasz – 10 fővel. E 118 főt alkalmazás esetén 3–5 fő, az egység törzsétől kirendelt együtműködési csoporttal tervezték kiegészíteni. A tervezők nem takarékoskodtak a tűzerővel és felszereléssel: a PA pisztoly és 1 db nyeles kézigránát mellé a század minden tagja gépfegyvereket is kapott: a törzs és a parancsnoki szakasz AMD géppisztolyt (35 db), a lövészek AKM géppisztolyt (78 db), emellé még puszkagránát kilövésére alkalmas AMP géppisztolyokat (10 db), 9 db RPK golyószórót, valamint a géppuskás szakasz 3 db PKMSZ-t. Ehhez jött még 85 db bilincs, mindenkinek a gázspray, a gumibot, a gázálarc, a rohamsisak és arcvédő sisak. A parancsnoki döntés a felszerelések kapcsán úgy rendelkezett, hogy a feladatra kijelölt munkásőregységek meglévő eszközeit kell lehetőség szerint a legfontosabbakkal kiegészíteni.

A felkészítési követelmények felállításakor az országos parancsnok határozott fellépést követelt: „A parancsnoki állományban a szakmai, szolgálati, ezen belül a kiképző, felkészítő és politikai munkája során kiemelt figyelmet kell fordítani arra, hogy a karhatalmi-készenléti erők felkészítése, összekovácsolása a lehető legrövidebb időn belül megtörténjen. A felkészítéssel és a szolgálati munkával összefüggő propaganda és agitációs tevékenységet úgy kell végezni, hogy mindenkor biztosított legyen a munkásőregységek, különösen a kijelölt alegységek belső szervezeti és cselekvési egysége, ütőképessége, alkalmazhatósága. Meg kell előzni és akadályozni az állományon belüli elbizonytalanodást, növelni kell az önbizalmat.”

A karhatalmi készenléti erők kijelölését és szervezeti kialakítását 1989. július 1-jéig, a felkészítésükkel, elhelyezésükkel, alkalmazásukkal kapcsolatos terveket 1989. december 31-ig, felszerelésüket pedig 1990. december 31-ig kívánta befejezni a határozat-tervezet. A parancsnoki döntés ezen annyiban módosított, hogy a szervezést és tervezést 1989. *október 20-ig*, a felszerelést pedig legkésőbb 1991. *december 31-ig* végezzék el.³³ E határidők meglehetősen kényelmességről tanúskodnak, ami talán két okra vezethető vissza: a MOP

33 MOL 295. f. 373. d. A munkásőrség országos parancsnokának.../1989. sz. utasítása (tervezet), 1989 április.

állománya nem tudott alkalmazkodnia a felgyorsult tempóhoz,³⁴ az intézkedést megrendelő politikus(ok) pedig maguk sem gondolták, hogy a rendszer hónapjai meg vannak számlálva.³⁵

Közben az MSZMP az utca embere számára is láthatóan igyekezett elhatárolódni a Munkásőrségtől: a KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottsága 1989. március 31-i „ajánlásában” arra szólított fel, hogy a Munkásőrség szüntesse meg az MSZMP székházainak őrzését, és „perspektivikusan a parancsnokságok »vonuljanak ki« az MSZMP-vel közös vezetési pontokról”. E lépés hatására, valamint a Honvédelmi Bizottság egy 1988-as határozata nyomán (amely a fegyveres erőket objektumaik biztosítási helyzetének vizsgálatára szólította fel) a MOP teljes körűen áttekintette a testület őrzési feladatait. 1989 áprilisában 188 vezetési központot, 10 kiképzőbázist, valamint 73 fegyver- és lőszerbázist működtetett, biztosított a Munkásőrség. Ehhez 1268 részfoglalkoztatású és 49 ezer társadalmi állományú munkásőr szolgálatára volt szükség. (Utóbbiak 1988-ban 83 ezer nap szolgálatot teljesítettek, ennek negyedét munkaidőben – amely után a Munkásőrség átlagbértérítést fizetett a munkaadóknak.)

A MOP körkérdésére adott válaszok szerint az objektumok biztonságát éppen csak megfelelőnek ítélték, például

34 Az 1989. március 28-i MOP vezetői koordinációs értekezleten külön megróttak egyes osztályokat, mert „feladataik összeállításánál nem tudnak elszakadni a régi, rossz beidegződéseiktől”. Továbbá a parancsnok megállapította: „gondok tapasztalhatók a megváltozott lehetőségekhez és feltételekhez való igazodás terén. A felgyorsult változások, a személyes tapasztalatok arra figyelmeztetnek, hogy a MOP apparátusban dolgozók részére indokolt lenne egy magatartást formáló eligazítást tartani.” MOL 295. f. 374. d. Feljegyzés az 1989. március 28-i Vezetői Koordinációs Értekezleten hozott állásfoglalásokról (idézetek helye: 5.).

35 Az akkori politikusok időhorizontjáról lásd Oplatka (2008).

egy előre eltervezett fegyverrablást nem tartottak feltétlenül megakadályozhatónak. „Az elemzés során azt is megállapítottuk, hogy a vezetési pontjainkon és fegyverbázisainkon hatalmas mennyiségű fegyverzetet, lőszert, robbanó- és pirotechnikai anyagot tárolunk. Komoly veszély és tragédia forrása lehet, hogy ezek az objektumok lakott, illetve sűrűn lakott területen helyezkednek el. Elegendő egy véletlen, nem szándékos tüzeset, és lakótömbök dőlhetnek romba, emberek százai halhatnak meg, jelentős anyagi károk keletkezhetnek” – aggódott a Harckészültségi és Kiképzési Osztály. (A melléklet szerint a korábban említett kézi fegyver-arsenál mellett 0,9 millió piz-

tolylőszert, 19 millió géppisztolylőszert, 1,3 millió géppuskalőszert, 92 ezer kézigránátot és 9 tonna robbanóanyagot tároltak különféle bázisokon.) „A szándékos, az előre eltervezett, szervezett fegyver- és lőszer-»szerzés« kizárására objektumaink jelenlegi biztonsági rendszere nem mindenhol megfelelő. [...] A rendszeresített részfoglalkozású biztosítók nagyobb része egészségügyi és fizikai állapotánál, életkoránál fogva nem alkalmas e tevékenység követelmények szerinti ellátására” – vonták le a végkövetkeztetést. Mindezek alapján javasolták az MSZMP-ingatlanok őrzésének megszüntetését, az állampárttal közösen használt ingatlanok visszaadását, a lőszer- és robbanóanyagok biztonságos, koncentrált tárolásának kialakítását.

Az országos parancsnok 1989. április 24-i, a jelentést jóváhagyó döntése előírta, hogy a fegyverbázisok biztonságát egyenként meg kell vizsgálni, a robbanóanyagokat a budapesti és megyei objektumokba kell átszállítani, vezetési pontokat kell összevonni, a biztosító részfoglalkozásúak létszámát egy éven belül 600 főre kell mérsékelni. Ugyanakkor figyelmeztetett: „fel kell készülni arra is, hogy egyes ellenséges csoportok – előre megtervezett módon – a fegyverszerzéstől sem riadnak vissza. Ennek elhárítására a Munkásőrségnek potenciálisan is fel kell készülni. Meg kell akadályozni, hogy a testület fegyverei idegen kezekbe kerüljenek.”³⁶ A biztonság növelésének módozatairól azonban nem rendelkezett.

A MOP-hoz befutó információs jelentések növekvő társadalmi feszültségről tanúskodtak. A Fejér megyei munkásörök például amellett, hogy egyre elviselhetetlenebbnek ítélték a „reform égisze alatt megnyilvánuló elvonás-politikát”, szabályos, a párt és a munkásörök ellen irányuló „lélektani hadjáratról”, sőt diverzióról beszéltek, és a testületi egység megbomlásától tartottak. A Pest megyei parancsnokság arról számolt be, hogy a munkásöröket aggodalommal töltik el „az egymás után alakuló pártok, alternatív szerveződések és egyéb csoportok”. Veszprém megyében már érzékelték az állományépítés nehézségeit is: egyre többen lépnek ki a testületből, és alig van új jelentkező. Heves megye a Munkásőrség jövőjével kapcsolatos bizonytalanság veszélyeire figyelmeztetett: „A testülettel kapcsolatos politikai döntésre most már égetően szükség van, minél később történik ez meg, annál nagyobb károkat, enerváltságot idéz elő az önként vállalt feladataikat még ma is önzetlenül ellá-

36 MOL 295. f. 373. d. Jelentés a Munkásőrség által biztosított, illetve a Munkásőrség önálló és más szervekkel közös objektumainak helyzetéről, 1989. április 18. (idézetek helye: 5.); valamint 295. f. 374. d. A Munkásőrség országos parancsnokának 17/1989. sz. döntése, 1989. április 24.

tó, a szocializmus megújulásában bízó, ezért cselekedni is kész munkásörök körében.”³⁷

A politikai döntés sürgetése nem volt véletlen. A legfelsőbb pártvezetés 1984. augusztus 14-én értékelte utoljára külön témaként a Munkásörtség tevékenységét,³⁸ a következő években csak egyes párthatározatok részletei tettek említést a testületről. Az MSZMP KB 1988. november 22-i ülésén is csupán Borbély Sándor kifejezett kérésére vették fel a Munkásörsteggel kapcsolatos kérdések megtárgyalását a bizottság 1989. évi munkatervébe.³⁹ 1989 tavaszán az MSZMP vezetése vélhetően taktikai okokból halogatta a végső szó kimondását a Munkásörtség jövőjéről – az aggódó állomány megnyugtatójánál fontosabbnak tekinthették, hogy a kérdés lebegtetésével sakkban tartsák az ellenzéki erőket.

Az MSZMP KB május 8-i ülésén – amelyen döntés született a hatásköri lista megszüntetéséről és a politikai egyeztető fórum (nemzeti kerekasztal) létrehozásáról is – a „különfélék” között vették végre napirendre a Munkásörtség kérdését. Az állomány feszült várakozását Borbély Sándor országos parancsnok ekként tolmácsolta a KB-nak: „60 ezer ember vár az állásfoglalásra. 60 ezer ember bízik a Központi Bizottságban. [...] Semmi mást nem kér, [csak] hogy a párt a Munkásörtség tevékenységét hasznosnak tarja-e vagy sem.” Az előterjesztésből eltűntek a korábbi alternatívák, csak egyetlen megoldást javasolt: helyezték hatályon kívül a testület pártirányításáról szóló korábbi párt-határozatokat, és a Munkásörtség önkéntesen szerveződő fegyveres testületként integrálódjék a népköztársaság védelmi rendszerébe; működjék közre az alkotmányos rend védelmében, a háterszág- és területvédelemben, a kataszt-

rófák elhárításában, a közrend és közbiztonság megóvásában. A KB szinte egyhangúlag támogatta a határozatot, csakúgy, mint az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottságának javaslatát, hogy ismét alakítsák meg a párt rendezőgárdáját.⁴⁰ Az utóbbi javaslat nem kapott különösebb visszhangot, és érdemi szervezési intézkedésnek sem találni nyomát.

A Minisztertanács csak június 15-i ülésén tűzte napirendre a május 8-i KB-határozat jogrendbe való átültetését, a Munkásörtség irányításának új

37 MOL 295. f. 381. d. Politikai információs jelentés. Székesfehérvár, 1989. március 16.; Budapest, 1989. március 28.; Veszprém, 1989. március 28.; Eger, 1989. március 29.

38 MOL 288. f. 5/918. ő. e.

39 MOL 288. f. 4/246. ő. e. 202–203. és 4/247. ő. e. 8.

40 Kosztricz (1993) 851. Az előterjesztést és a határozatot lásd uo. 903–906. A javaslat az MKP a bevezetőben már említett Rendező Gárdájának újjalakítását célozta.

rendjéről a 3163/1989. (VI.15.) sz. MT – szigorúan titkos – határozattal intézkedett.⁴¹ A nyilvános kormányhatározat (1091/1989. sz. MT hat.) két héttel később, június 30-án jelent meg. A kormány teljesen saját hatáskörbe vonta a testület irányítását: augusztus 1-jéig javaslatot kellett készíteni „azoknak a jogszabályoknak a módosítására, amelyekben a Munkásőrség irányításával összefüggésben a Minisztertanácson kívül más szerv részére is jogosítványokat állapítanak meg”. A honvédelmi miniszter vezetésével egy bizottság felállítását is előírta, amely év végéig – az új védelmi koncepció kidolgozásával összhangban – javaslatot tesz a Munkásőrség új feladataira, szervezetére, működésére, létszámára és költségvetésére vonatkozóan.⁴²

A MOP nehézkesen ugyan, de igyekezett alkalmazkodni az új helyzethez. Az országos parancsnok június 5-i döntésében elrendelte a MOP meglévő 13 osztályának összevonását 6 „hatékonyan működő” osztállyá, kis létszámú titkárság megtartása mellett. A Munkásőr Parancsnoki Iskolát mindenképpen fenn kívánta tartani, a *Munkásőr* című újságot és a videostúdiót viszont „vállalkozói jelleggel” működtette volna tovább. A 30%-os létszámcsökkentést az év végéig tartotta végrehajtandónak.⁴³ A Vezetői Koordinációs Értekezlet június 19-i zárt ülését követően Borbély Sándor döntött a MOP megmaradó osztályairól, az új szervezetről, amelyet október 1-jéig kívántak létrehozni.⁴⁴

Ugyanezen a napon tárgyaltak az éves munkásörkiképzési terv időarányos végrehajtásáról és az 1990. évre tervezett kiképzések tartalmáról. A Harckészültségi és Kiképzési Osztály beszámolója szerint az egységek – a rendkívüli körülmények ellenére – a programozott feladatok 60–70%-át végrehajtották. A „témának megfelelően” több helyen a határőr- és rendőrtisztek is vezettek foglalkozásokat. A kiképzésben – „Figyelembe véve a jelenlegi belpolitikai helyzetet” – fontos helyet kapott a „békaidőszakban jelentkező fegyveres biztosítási és közrendvédelmi feladatokra történő felkészülés” – azaz a tömegoszlatás és hasonlók. Az előírt foglalkozásokon a munkásőrök 60–90%-a jelent meg: a legkevesebben Budapesten (az I. kerület 1. századánál például 17%, a VIII. kerület 6. századánál 31%), a legtöbbet Csongrád, Szabolcs-Szatmár és Vas megyében (93%, 91%, 94%). Az 1990 első felében kidolgozni tervezett

41 MOL 295. f. 381. d. Tájékoztató a Munkásőrség helyzetéről szóló 1091/1989. (VI. 30.) MT határozat egységes értelmezéséről, 1989. július 4.

42 1091/1989. (VI. 30.) MT határozat a Munkásőrség helyzetéről.

43 MOL 295. f. 374. d. A Munkásőrség gazdálkodásának költségvetése, fizetőképessége megtartásának feltételei – a Munkásőrség országos parancsnokának 22/1989. sz. döntése.

44 MOL 295. f. 373. d. Feljegyzés, 1989. június 19.

éves kiképzési tervben a „karhatalmi, fegyveres biztosítási feladatokban kialakított jártasság szinten tartása” mellett fontosnak ítélték az árvíz, elemi csapás, tömegkatasztrófa esetén előálló helyzetek kezelésére való felkészítést is. A jóváhagyó parancsnoki döntés mindezeken túl előírta, hogy a „testület harckiképzési feladatait tovább kell korszerűsíteni”.⁴⁵

A június végén szabályosan befutó negyedéves információs jelentések eközben már a belső bomlás bizonyos jeleiről számoltak be. A KB-határozat és a minisztertanácsi döntés sokakat elbizonytalanított, kételkedtek benne, hogy tényleg megmarad a testület. Komárom megyében az állomány 20%-a 1989 végéig le kívánt szerelni. „Jelentkezik a »megtorlástól« való félelem, s erősödik a »megvédjük magunkat« hangulat, de szélsőséges megnyilvánulások elvértve fordulnak elő” – jelentette Tatabánya. A fővárosban a Komárom megyeinél magasabb, átlagosan 15–25%, de egyes kerületekben (III., IV., VI., VIII., X., XII.) 30–40%-os leszerelési aránytól tartottak. Szekszárdi munkásörök úgy fogalmaztak: „lassan már a kertek alatt kell közlekednünk, hogy ne tegyenek megjegyzést ránk, lassan szégyen lesz az egyenruha”. A szabolcsiak a kormánydöntés végrehajtásának lassúságát kárhoztatták: „Érthetetlen számukra, hogy még mindig arról folyik a vizsgálat, hogy szükség van-e egyáltalán erre a szervezetre. Azt sürgetik, hogy a tárcaközi bizottság ne halogassa év végéig a döntést. A döntések halogatása a testület önfelszámolásához vezet.” Zala megye is azt vetítette előre, hogy „ha konkrét elképzelések nem látnak a közeljövőben napvilágot, tömeges leszerelések várhatók”.

Veszprém megyében egyre hevesebben bírálták a pártvezetést is: „A munkásörök többsége úgy látja, hogy a párt cselekvőképtelenné vált, megszűnt ura lenni a helyzetnek, sodródik az eseményekkel. A kritika általános és erősödő a Központi Bizottsággal és a párt vezetőivel szemben. Szinte mindenkinek az a véleménye, hogy a pártvezetésben nyílt hatalmi harc folyik, a személyes pozíciók megtartása, megerősítése a cél. [...] Általános az a vélemény – festi még borúsabbra a képet a jelentés –, hogy a válság folyamatosan mélyül, egyre szélesebb körben fogalmazódik meg a félelem egy társadalmi-gazdasági össze-

45 MOL 295. f. 373. d. Az 1989. évi kiképzés időarányos végrehajtásának tapasztalatai, elgondolás az 1990-es felkészítés tartalmára, 1989. június 15.; valamint 295. f. 374. d. A Munkásörök országos parancsnokának 26/1989. sz. döntése, 1989. június 19.

omlástól. Sokan tartanak a gazdasági szükségállapot bevezetésétől.” Csongrád jelentése pedig a kiteljesedő identitáskrisisre is rávilágított: „Állományunk jelentős része – többségében a hosszabb szolgálati idővel rendelkező állomány – érzelmi, politikai válságként éli meg a párttól való »elszakadást«.”⁴⁶

1989 júniusában a munkásörököt nemcsak az áremelések és a „túl sok gyűlésezés”, az „egyre zavarosabbá váló belpolitikai helyzet” aggasztotta, hanem a testület jövőjének kérdése is. A Munkásőrség Győr-Sopron Megyei Parancsnokságának Balogh Zoltán megyei munkásőrparancsnok tollából származó, sajátos stílusú hangulatjelentése szerint „az állomány döntő többsége továbbra is vállalja az önkéntes fegyveres szolgálatot a haza, a belső rend és biztonság, a nyugodt, békés építő munka biztosítása érdekében”. Ugyanakkor kétségeinek is hangot ad: „Azt tapasztaltuk, hogy bizonytalanság van az emberekben a testület létét, jövőbeni hivatását, funkcióját és helyét illetően. Úgy érzik, nincs védelmező, nincs, aki kiálljon a munkásőr mellett. A vádaskodás, a munkahelyeken való konfliktusok egyre gyorsabban szaporodnak. Döntésre várnak a munkásörök. Az elbizonytalanodás, a »törődés« elmaradása egyre több embert készítet arra, hogy bejelentse szándékát a testületből való kilépésre. A tömegkommunikáció rengeteget ártott emberi érzésüknek. Csak a vádaskodás, a feleslegessé válás kapott hangot az ellenzék részéről, de a munkásőrség szerepéről, emberi és történelmi jelentőségű értékéről a válaszadásra kötelezettek nem nyilatkoztak. Az újonnan belépni szándékozókát kinevetik [...] kigúnyolják őket, és végül nemleges döntésre készítetik [...]. Egységeink vonatkozásában a tervezettnél lényegesen több leszerelővel és lényegesen kevesebb újonnan belépővel kell számolnunk. A kilépésüket kérők többsége egyéni boldogulásának romlásával indokolja szándékát, de többen a politikára való nem egyetértésüket [sic!] hangsúlyozzák. [...] Egységeinknél minden munkásőr elítéli azt a halogató magatartást a vezetés, a kormány részéről, amit a testület további sorsának alakulásával kapcsolatban folytatnak; az a vélemény, hogy az ilyen kollektív emberi, elvtársi kapcsolattal bíró testületet ilyen hosszú ideig »lebegtetni« felelőtlenség.”⁴⁷

46 MOL 295. f. 381. d. Politikai információs jelentés. Tatabánya, 1989. június 28.; Budapest, 1989. június 30.; Szekszárd, 1989. június 28.; Nyíregyháza, 1989. június 29.; Zalaegerszeg, 1989. június 28.; Veszprém, 1989. június 28.; Szeged, 1989. július 3.

47 Uo. Munkásőrség Győr-Sopron Megyei Parancsnokság. Politikai információs jelentés, 1989. június 15. (idézetek helye: 4–6.).

ÁTMENTENI BÁRMI ÁRON?

A testület számára is szimbolikus esemény volt a július 6-án elhunyt egykori pártfőtitkár, Kádár János temetése. Július 13–14-én az MSZMP KB székházában a ravatálnál, majd a Mező Imre (ma Fiumei) úti temetőben közel kétezzer munkásőr állt díszőrséget a korszak névadójának koporsója mellett. A rész-

vét- és szimpátianyilvánításokból a Munkásőrség Budapesti Parancsnoksága azt a következtetést vonta le, hogy „az MSZMP vezetése részben azért hátrál, mert túlbecsüli (a telekommunikáció jelentős része által felnagyított) ellenzéki áramlat befolyását a tömegekben, illetve alábecsüli, és nem támaszkodik eléggé a megújulást és demokráciát akaró szocialista reformerőkre.” Ezzel összefüggésben egyre türelmetlenebb hangulatról számolt be a parancsnokság: „A munkásőrök tűrőképessége véges. [...] Ha a helyzet nem változik, ha az ellenünk irányuló propaganda-hadjáratral szemben nem lépnek fel, ha nem demonstrálják a valóságos (haladó, néphez és nemzethez való) elkötelezettségüket, akkor néhány hónap alatt az állomány nagy része lemorzsolódik.”⁴⁸

A lelkesedés csökkenése, a kitartás lanyhulása legjobban a foglalkozásokon megjelenők számával volt mérhető: júliusra Budapesten 40–50%-ra csökkent a résztvevők aránya, s egyre több volt az igazolatlanul hiányzó. Fejér, Hajdú-Bihar, Pest, Vas és Zala megyében is mind több helyen tapasztalták a munkásőrök, hogy a munkáltatók nem járultak hozzá a munkaidő alatti szolgálatteljesítéshez. Egyre többen kételkedtek a testület fennmaradásában, a kiképzési óraszámok (egyébként tervszerű) csökkentését és a (kényszerű) kiadáscsökkentést pedig a teljes felszámolás kezdetének tekintették.⁴⁹

A nyugati határ menti megyékben ugyanakkor a munkásőröknek egyre több dolguk akadt: a MOP és BM Határőrség közötti együttműködési megállapodás alapján az osztrák határ fokozott őrizetét látták el. 1989 júliusában–augusztusában legalább fél tucat munkásőr részesült dicséretben és/vagy pénzjutalomban a határon teljesített „kiemelkedő helytállásáért” – határsértők elfogásáért. (A legutolsó elismerést 1989. szeptember 12-én, Szombathelyen adták át!) Sopron körzetében például július 15-én éjszaka négy keletnémet és három román menekülőt fogtak el; augusztus 20-án éjjel három NDK-állampolgárt

48 MOL 295. f. 381. d. Információ az 1989. június 21-től terjedő időszakban a budapesti egységeknél történt főbb eseményekről, 1989. július 25. (idézet helye: 3–4.).

49 Uo. Az országos parancsnokság osztályainak válaszai a budapesti, a megyei parancsnokságok információs jelentéseiben felvetett megjegyzésekre, észrevételekre, javaslatokra, 1989. július 31. 3–4.

50 MOL 295. f. 512. d. Az 5-442-40, 5-442-

tartóztattak fel. Július 19-én este a Rábatótfalu és Szentgotthárd közötti Rába-szakaszon három keletnémetet vettek üldözőbe, egyikük vízbe ugrott, és úszva próbált Ausztria felé menekülni. 62 (!) „figyelmeztető lövéssel” tartóztatták fel (ez két kilőtt tárnak felel meg!), majd mindhármukat bekísérték a határőr őrsre. Augusztus 26-án este Narda térségében ugyancsak figyelmeztető lövések leadását követően fogtak el két keletnémet határsértőt.⁵⁰

Nem tudni, hogy augusztus elejére született-e bármilyen tárcaközi előterjesztés a Munkásőrség jövőjéről, a MOP Vezetői Koordinációs Értekezlete mindenesetre augusztus 28-án – vélhetően a nyári szabadságok leteltét követően – tárgyalta a 1091/1989. számú határozat végrehajtásáról. Az országos parancsnoki döntés a következőket szögezte le: „A testület tagjai az elmúlt időszakban a különböző provokációs megnyilvánulásokat higgadtan fogadták, nem járatták le magukat, ma is együtt vannak és tűrőképességük példás. Aból az elvi alapból kell kiindulni, hogy amennyiben a testület a jelenlegi helyzetében az országnak biztonságot jelent, úgy a kormány rendelkezésére áll, és továbbra is teljesíti feladatát. Részkérdéseket illetően – a testület elnevezése nagy jelentőségű, de változhat, hozzátevé, hogy egy-egy szimbólumnak (például vörös csillag, névadók stb.) megváltoztatásával az állomány egy része valószínű, el fogja hagyni a Munkásőrséget. [...] Felkéri a munkabizottságok vezetőit és tagjait, alakítsák ki a Munkásőrség önálló elképzelését a jövőre vonatkozóan.”⁵¹ A kormány azonban furcsamód nem nevezett meg felelőst, aki közvetlenül felügyelné a testületet, nem tudunk kormánybiztos vagy hasonló feladatkörű személy kijelöléséről.

Borbély és a MOP azért is bizakodhatott a szervezet fennmaradásában, mert az állampárt jó néhány tagjának álláspontját tolmácsolta Gyuricza László az MSZMP Politikai Intéző Bizottsága augusztus 15-i ülésén: „A Munkásőrséget felosztatni nem szabad. Semmiképpen sem. A Munkásőrséget esetleg fel kellett volna osztatni 1968-ban, vagy 1970-ben, ma nem szabad semmilyen körülmények között sem felosztatni. A Munkásőrséget meg kell tartani, a békés átmenet biztosítékeként, de nem a párt fegyveres testületéeként.”⁵² Bizonyos taktikázásnak lehetünk tanúi az MSZMP Központi Bizottságában is. A szeptember 12–13-i kétnapos ülésen – amelyen egyebek mellett a háromoldalu politikai tárgyalások lezárásáról és a tervezett kongresszusi beszámoló-ról tárgyaltak – felszólalt Borbély Sándor is, a Munkásőrség felosztatását el-lenezve. Németh Miklós kormányfő azzal védekezett, hogy a testület jövőjét illető elképzelések kidolgozása folyik, „az év végéig elkészülnek”. Pozsgay Imre pedig azzal nyugtatta az országos parancsnokot, hogy „ne várjon most rögtönzött választ, de megtaláljuk a módját annak, hogy ez az ügy is a mi oldalunkról helyére kerüljön a közvéleményben, és korrekt, megfelelő kezelési formát kapjon”. Nyers Rezső, a párt elnöke meg is szavaztatta a KB-t a kérdésről: „nem fogadjuk el azt, hogy a

44/1, 5-442-48/1, 5-442-62, 5-442-64/1 sz. jelentés kiemelkedő helytállásokról.

51 MOL 295. f. 374. d. A Munkásőrség országos parancsnokának 27/1989. sz. döntése, 1989. augusztus 28.

52 MOL 288. f. 5/1075. ő. e.

Munkásőrséget feloszlassák, ellenben támogatjuk azt, hogy a Munkásőrség beolvadjon a fegyveres testületek rendszerébe”. A javaslatot egy tartózkodás mellett elfogadta a KB.⁵³ Úgy tűnik, ebben a kérdésben sem Németh, sem Pozsgay nem mert vagy nem kívánt a párt keményvonalasaival konfrontálódni. Az amúgy is sokféle okból megosztott MSZMP-ben a reformerők nyilván nem akartak újabb frontvonalat nyitni.

Szeptember 15-re készült el a MOP javaslata a hónap elején megalakult Tárcaközi Bizottság feladataira és ütemtervére. A bizottságban a MOP-ot képviselő Dósa István, az országos parancsnok első helyettese a következőket terjesztette elő:

- a tervezetek véleményeztetése az érintett HM- és MOP-szervekkel 1989. november 10-ig;
- a tervezetek bizottsági elbírálása december 14-ig;
- a minisztertanácsi rendelkezés-tervezet tárcaközi véleményeztetése november 24-ig;
- a javaslat és a minisztertanácsi rendelkezés végleges formába öntése december 14-ig;
- a rendelkezés felterjesztése a Minisztertanácshoz december 29-ig.⁵⁴

A Nemzeti Kerekasztal Tárgyalások első szakaszát lezáró megállapodás

(amelyben csak a testület „*viszsafejlesztését*” irányozták elő) aláírását követő napon,⁵⁵ szeptember 19-én Borbély Sándor összevont osztályvezetői és megyei parancsnoki értekezletet tartott a MOP-on. Az országos parancsnok a következőkkel a reagált a megszüntetést követelő hangokra: „A Munkásőrség működésére, illetve további sorsára vonatkozóan a testületen belül is felütötte fejét a bizonytalanság. A helyzet megítélése, a testület körül kialakult hangulat, az elterjedt információk nem a valóságos helyzetet tükrözik. [...] Mindenféle provokációtól el kell határolni magunkat, az objektumaink elleni tüntetések során kerüljük az összetűzést, a tettegesség minden formáját. Ha arra érdemes személyekkel állunk

53 Kosztricz (1993) 1581., 1594., 1605., 1607.

54 MOL 295. f. 373. d. A Munkásőrség helyzetéről szóló 1091/1989. (VI. 30.) MT határozatból adódó feladatok áttekintése. Javaslát a végrehajtás ütemezésére, 1989. szeptember 15.

55 Mivel a Szabad Demokraták Szövetsége, a Fialat Demokraták Szövetsége és a Liga Szakszervezet több sarkalatos kérdés megoldásával elégedetlen volt, a Nemzeti Kerekasztal záró plenáris ülésén, 1989. szeptember 18-án nem írta alá a megállapodást, és népszavazást kezdeményeztek a köztársasági elnök megválasztása, a munkahelyi pártszervezetek, a Munkásőrség és az MSZMP vagyona kérdésében. Ripp (2006) 457.

szemben, hallgassuk meg őket, a petíciójukat vegyük át és hagyjuk válasz nélkül; ugyanez vonatkozik az október 23-i, illetve november 4-i megmozdulásokra. [...] Jelen helyzetünkben a legfontosabb, hogy higgyünk abban, amit teszünk, higgyünk egymásban, és aki erre nem képes, és meghátrál, az álljon fel, és ne terheljen tovább bennünket.” A megyei parancsnokok többnyire elszánt hangulatról, folytatódó kiképzésekről számoltak be, tömeges leszereléssel továbbra sem kellett szembenézni, sőt a munkásörjelöltek száma több megyében elérte a leszerelőket. Budapest kivételt jelentett: a megjelenés is igen alacsony volt, és a 200 leszerelővel szemben csak 80 előképzőst tartottak nyilván. Az értekezlet végén Borbély azzal biztatta beosztottait, hogy „a kormány december végén dönt a testület további sorsáról, így az 1990. évet már ennek megfelelően lehet és kell megkezdeni”.⁵⁶

Az ellenzék változatlanul és egyre hevesebben követelte a Munkásörtség felosztatását, mert az MSZMP mindenféle kibúvót keresve igyekezett megtartani a hozzá kötődő fegyveres erőt. Szeptember 26-án a MOP Parancsnoki Testület tárgyalta a Munkásörtség szimbólumainak esetleges megváltoztatásáról, de végül kitartott meglévő címere és zászlaja mellett. A parancsnoki döntés úgy fogalmazott: „A Munkásörtség legitím szervezet, [...] szégyellnivalója nincs, fennállása óta soha, senkit nem bántottunk. [...] A parancsnoki és személyi állománynak már ma is, de a későbbiekben valószínűleg fokozott mértékben kell saját magát megvédeni. [...] Az ország politikai, gazdasági és társadalmi válság időszakát éli át, és a békés átmenet feltételeinek biztosítása tűnik a közeljövőben elsődrendű feladatunknak. Időközben számunkra szokatlan választási harc fog elkezdődni az egyes pártok között a hatalomért. A testület átmentése, a kollektívák együtt tartása, az egymásért érzett felelősség, a bajtársiasság megvédése komoly erőt fog igényelni. [...] Ne éljünk illúziókban, azonban a túlzott pesszimizmus, a tanácstalanság, adott esetben a cselekvésképtelenség számunkra jóvátehetetlen hibát okozhat, amely esetleg a testület felbomlásához vezethet.”⁵⁷

A Dósa István parancsnokhelyettes vezette munkacsoport szeptember 25-re készült el átfogó jelentésével, amelyet aztán vélhetően a Tárcaközi Bizottság elé is terjesztett.⁵⁸ *A Munkásörtség jelenlegi helyzetének átfogó összefoglalása* címet viselő jelentés, amelyet 30-án Bor-

56 MOL 295. f. 374. d. Emlékeztető az 1989. szeptember 19-i összevont osztályvezetői és megyei parancsnoki értekezletről, 1989. szeptember 21.

57 MOL 295. f. 374. d. A Munkásörtség országos parancsnokának 34/1989. sz. döntése, 1989. szeptember 26.

58 A MOP iratai között a Tárcaközi Bizottság jegyzőkönyve nem lelhető fel, így a javaslat további sorsáról nincs információ.

bély Sándor is jóváhagyott, részletes áttekintést adott a testület előírt feladatairól, szervezetéről, diszlokációjáról, létszámáról, működési, mozgósítási és alkalmazási rendjéről, a munkásörök felkészítéséről, a testület költségvetéséről és gazdálkodásáról. E részek a már ismertetett jelentéseken, felméréseken alapultak, az eltérés azokhoz képest lényegtelen. Számunkra ezúttal csupán az indoklás és a korábbinál talán őszintébb és józanabb végkövetkeztetés fontos. „A testület társadalomban elfoglalt helyét, tagjainak közérzetét feszíti az az elmentmondás, hogy míg a Munkásörtség fennállásának három évtizede alatt az egész társadalom számára hasznosan, az állampolgárok bizalmát élvezve működött, addig az utóbbi egy évben a támadások célpontjává vált. A társadalom egy része szolidáris a Munkásörsteggel, de mind gyakrabban tapasztaljuk, hogy a testületet ellenzők köréből egyre agresszívbabbak a támadások. Zavaró, hogy a felszámolást szorgalmazók között megtalálhatók [sic!] az MSZMP reformköreinek és tagjainak egy része is. [...] A munkásörök többsége önuralommal fogadja a testületet, illetve személy szerint őket ért, olykor hisztérikus támadásokat, de nem azonosulnak a fegyveres hatalomátvétellel fenyegetődzőkkel. A munkásörök tudomásul veszik, támogatják a változásokat, vállalják az alkotmányos rend és a haza önkéntes fegyveres szolgálatát. [...] A Munkásörstégbe felvételüket kérők száma – a testület körüli bizonytalanság miatt – csökkent, sokan várakozó állásponton vannak. Bízunk a testület jövőjében, mivel a társadalom pótolhatatlan erőt veszítene a szervezet feloszlásával. Mind élelkebben reagálnak az új helyzetre, az a véleményük, hogy a Munkásörtség – ha módosult feladatokkal, ha más névvel is – működjön tovább” – összegezte a tagság vélhető többségének álláspontját Dósa. Leszögezte: a testület azt várja a Tárcaközi Bizottságtól, hogy dolgozza ki a szervezet új feladatait.

A parancsnokhelyettes azzal zárta a helyzetértékelést, hogy „a Munkásörtség a Magyar Népköztársaság védelmi rendszerének jelentős eleme, megléte erősíti az ország védelmi képességét, felkészültségénél fogva könnyen illeszthető az új védelmi rendszerbe, ezúttal csökkenthető a védelmi kiadás.” Mindezek alapján a MOP az alábbi következtetésre jutott:

1. „A Munkásörtség megalakulásától 1989 májusáig közvetlen pártirányítással és minisztertanácsi felügyelettel törvényesen működött.
2. A ma is érvényes, az alapításról szóló 1957. évi 13. törvényerejű rendelet rendelkezései ellentétben állnak a legújabb történelmi kutatások megállapításaival (az 1956-os események értékelésével), ezért a hatályon kívül helyezése soron kívül indokolt. A Munkásörtség működését meghatározó jogszabályok és testületi szabályok a megváltozott társadalmi és gazdasági fel-

tételek – elsősorban a gazdasági környezet hatása – miatt alapvetően nem alkalmazhatók, a testület alkalmazhatósága lehetetlenné válik.

3. A pártirányítás megszűnésével a Munkásőrség a kormány irányítása alá került. Ennek szervezeti és személyi feltételei nem alakulhattak ki, a kormány közvetlen irányítása nem érzékelhető.
4. A megváltozott társadalmi-politikai viszonyok között a szervezet változatlan állapotban történő fenntartása nem lehetséges.
5. A nemzetközi helyzet lehetővé, az ország gazdasági helyzete szükségessé teszi a védelem kiegészítését egy területi elven, minimális költséggel működő önkéntes fegyveres szervezettel. A Munkásőrség ennek alapját képezheti. A védelmi feladatok egy szektorát kitölti, tehát integrációja a védelmi rendszerben megvalósítható. Működése indokolt. Feladatainak, működési rendjének, szervezetének kialakítását új, magas szintű jogszabályba kell foglalni.
6. A személyi állományt további társadalmi nyomásnak kitenni egzisztenciális helyzetének megingása nélkül nem lehet. Ezért a döntési folyamatokat fel kell gyorsítani.”⁵⁹

Az összeállítás úgy állította be a szervezetet, mintha néhány hónap alatt teljesen ideológiamentessé vált volna, és elfogadná 1956 újfajta értékelését is, más jelentésekből azonban láthattuk, hogy ez egyáltalán nem volt problémamentes a munkásörök számára. A jelentés pénzügyi-takarékossági érveket is felsorakoztatott, hogy meggyőzze a Németh-kormányt a Munkásőrség védelmi rendszerbe való betagozásának előnyeiről. Nem is lett volna példa nélküli 1989-ben, hogy gazdasági indokokkal lépnek túl súlyos (nemzetközi) politikai kérdéseken: lásd a vasfüggöny lebontását, amelynél Magyarország egyik fő érve – a külvilág számára legalábbis – az volt, hogy túl drága lenne korszerű jelzőrendszert és védműveket építeni a nyugati határon.⁶⁰

Fokozódott a politikai nyomás, de a Munkásőrség korántsem esett szét. A szeptember 29–30-án – a Fegyveres Erők Napján – megrendezett honvédelmi napokon, ünnepségeken mintegy háromszáz településen rendezett a Munkásőrség önállóan vagy más fegyveres erőkkel közösen (haditechnikai) bemutatókat. A budapesti Városligetben (tíz)ezrek keresték fel a Munkásőrség sátrait – amit a MOP a testület melletti „szolidaritási demonstrációként” interpretált. Az ellenzék is készült e két napra: a főváros kilenc kerü-

59 MOL 295. f. 381. d. A Munkásőrség jelenlegi helyzetének átfogó összefoglalása, 1989. szeptember 25. (idézetek helye: 2–3., 19–20.).

60 Lásd Oplatka (2008).

letében és 23 vidéki városban tüntetők ezrei követelték a Munkásörtség azonnali és jogutód nélküli felszámolását.⁶¹

Szeptember végére azonban mindezzel együtt inkább az elkeseredettség uralkodott el a testületen. A Zala megyei parancsnokság ezt így összegezte: „a munkásörök türelme a végét járja, de mindenütt érezhető a dac, a »csakazértis« hangulat. Nincs és a közeljövőben nem is várható leszerelési hullám.” A Mecseki Szénbányák két munkásörszázadánál 80%-os részvétellel tartották meg a kiképzéseket, és harcosabb hangnemet ütöttek meg: „meddig várunk »birkák módjára«, hogy [a] fejünk felett néhány kis létszámú, de hangos csoport követelésére »vágóhídra tereljenek bennünket«. Itt erősödött fel az a szándék, hogy ők is megszólaljanak a sajtó nyilvánosságát kérve. [...] [Ugyanakkor] ez a bizonytalanság már nagyon idegölő, és egyre inkább demoralizáló.” A fővárosban is egyre borúlátóbbak lettek a munkásörök: „A politikai erőviszonyok az MSZMP jelenlegi vezetésén belül olyan irányba tolódtak, hogy ebben a kérdésben [ti. a Munkásörtség fennmaradása] is tovább hátrál a párt, sőt, ballasztnak tekinti a testületet. [...] Úgy vélik, még mindig nem visszafordíthatatlan folyamatról van szó. [...] Az ország, a dolgozó nép helyzete, kilátásai, jövője tehát még megmenthető. Ha a lehetőségeket elmulasztják, úgy valóban csak vegetálás, káosz következhet. Erőszakos megoldást kizártnak tartanak (az összes egységek).”⁶²

Az elégedetlenség tehát többnyire dühödt morgolódásban merült ki, és a MOP már az MSZMP-ben sem bízott. A szeptember 29–30-i tüntetéseket értékelve ugyanakkor Borbély és a vezetői értekezlet ismét keményebb hangot ütött meg. Október 2-i tanácskozásuk döntéseiben a következőket olvashatjuk: „A tüntetés »békés« volt abban az értelemben, hogy tettelegesség egyik oldalról sem következett be. Az viszont figyelmeztető számunkra, hogy a tün-

61 MOL 295. f. 381. d. Tájékoztató a Munkásörtség elleni tüntetésekről és a Munkásörtség melletti szimpátia-akciókról, 1989. október 5.

62 Uo. Az 1989. július 1.–szeptember 30-ig terjedő időszak eseményeinek visszhangjáról. Zalaegerszeg, 1989. szeptember 27.; Információs jelentés. Pécs, 1989. szeptember 29.; 1989. III. negyedévi információs jelentés. Budapest, 1989. október 5.

tetők testületet mocskoló jelszavai, viselkedésük szélsőséges és agresszív volt. [...] A Munkásörtség számára elkezdődött egy rendkívüli időszak, amely várhatóan hosszú lesz és próbára tesz bennünket. Az állomány eddig csak nézője volt az eseményeknek, közbeavatkozásra nem volt szükség, hozzáátéve, hogy határozott fellépésre, például tömegoszlatásra munkásöreink megfelelő felkészültséggel rendelkeznek. Fontos körülmény, hogy minden

eszközzel és módon elejét vegyük az erőfitogtatásnak, az egyéni bosszúállások bekövetkezésének. A Munkásőrséget ért megaláztatásért, a fenyegető, útszéli hangok kinyilvánításáért most nem lenne célszerű nyilvános tiltakozási kampányba kezdeni, vagy ellentüntetést szervezni. Ugyanakkor le kell vonni a legfontosabb tanulságokat, egy hasonló helyzetre jobban fel kell készülni, és alkalmat kell találni, hogy nyilvánosan is elmondhassuk véleményünket. A Munkásőrség még egységes és ütőképes szervezet. A [közelgő MSZMP] pártkongresszus nem dönthet a testület sorsa felől, legfeljebb kinyilváníthatja vele szemben elfoglalt álláspontját. A legfontosabb, hogy a Munkásőrséget át tudjuk menteni, egy új politikai felállású vezetés legitim szervezeteként a baloldali erők segítségével és támogatására. A személyi állományt tájékoztatni kell a decemberi egységgyűléseken a testület tervezett reformjáról, hangsúlyozva, hogy amit teszünk, azt a nép, a nemzet érdekében és védelmére tesszük.”⁶³

A MOP vezető testületei későbbi tanácskozásának nem leltük nyomát, 1989 októberéből gyakorlatilag alig maradt fenn néhány irat. Ezek egyike azonban a munkásőr-objektumok biztonságának fokozását rendeli el: a Munkásőrség fővárosi parancsnokának első helyettese „a szervezett ellenzéki tüntetések, a munkásőrök személye ellen megjelenülő [sic!] inzultálások” miatt elrendelte a fegyvert, lőszert tároló bázisok megerősített őrzését. Az intézkedés külön felhívta a figyelmet: „A jelenlegi fokozott felelősséget és higgadtságot igénylő szolgálati feladatokra csak jól felkészített és felkészült, higgadt munkásőrök és alegységparancsnokok vezényelhetők. [...] A munkásőr objektumot ért erőszakos behatolást meg kell akadályozni, elsősorban testi kényszerrel, s ha az nem vezet eredményre, akkor más kényszerítő eszközt kell alkalmazni.” A parancs ugyanakkor (ön)mérsékletre intett: „Fegyverhasználatra csak végső esetben, és csak akkor kerülhet sor, ha annak elhárítása más módon nem lehetséges. A munkásőr objektumokon kívül történő bármilyen erőszakos cselekmény, gyülekezés elhárítása a rendőrség feladata.”⁶⁴

Munkásőrbázist vagy raktárt ért bármilyen atrocitásról nem tudunk, így e rendszabályok érvényesítésére sem volt szükség. Kormányzati és minisztériumi iratok hiányában azonban nem lehet nyomon követni, hogy a HM végül milyen előterjesztést tett a Munkásőrség további sorsát illetően.

Október 6–7-i kongresszusán megszűnt az MSZMP, és létrejött az új Magyar Szocialista Párt (MSZP), amely

63 MOL 295. f. 374. d. Feljegyzés az 1989. október 2-i Vezetői Koordinációs Értekezleten hozott országos parancsnoki döntésekről (idézet helye: 4–5.).

64 MOL 295. f. 379. d. A Munkásőrség Budapesti Parancsnok első helyettesének 029. sz. intézkedése, 1989. október 4. (idézetek helye: 1–2.).

állást foglalt a Munkásőrség kérdésében is – jogutód nélküli megszüntetését támogatva.⁶⁵ Október 8-án a Minisztertanács Borbély Sándort, a Munkásőrség országos parancsnokát saját kérésére, érdemei elismerése mellett, nyugálományba vonulása miatt 1989. október 31-i hatállyal felmentette tisztségéből.⁶⁶ Az immár vezető nélküli testületről október 20-án mondta ki a végső szót az Országgyűlés az 1989. évi XXX. törvénnyel:

„A munkásőrség tagjai több mint három évtizeden át becsülettel látták el önként vállalt szolgálatukat. A társadalomban bekövetkezett változások azonban ma már nem indokolják ennek a fegyveres testületnek a fenntartását. Ezért a többpártrendszerű demokratikus jogállamba történő békés átmenet nemzeti ügyétől vezérelve, az Országgyűlés a következő törvényt alkotja:

1. § A munkásőrség megszűnik.

2. § (1) Ez a törvény a kihirdetése napján lép hatályba. [...] (2) E törvény végrehajtásáról a Minisztertanács gondoskodik. Ennek során 1989. december 31-éig intézkedik a munkásőrség hivatásos és polgári állománya helyzetének rendezéséről, haditechnikai eszközeinek a Magyar Néphadsereg részére történő átadásáról, egyéb vagyona megfelelő hasznosításáról, a honvédelmi miniszter útján pedig intézkedik, hogy az eddig – a hátszág védelme keretében – a munkásőrségre háruló területvédelmi feladatokat a Magyar Néphadsereg lássa el.”

A törvény elfogadásával megkezdődött a Munkásőrség leszerelése. Nincs nyoma annak, hogy bárhol, bármilyen módon akadályozták volna a szervezet felszámolását. A Munkásőrség vagyona meghaladta az állampárt vagyonának értékét,⁶⁷ ezért volt különösen fontos az átlátható hasznosítás. A testület haditechnikai eszközeit a HM, a polgári célokra hasznosítható felszereléseket a Vöröskereszt és más szociális intézmények vették át, a járműveket bizományi

úton értékesítették. Az ingatlanvagyon kezelésére és hasznosítására 1990-ben megalakult a Zárolt Állami Vagyont Kezelő Szervezet, amely cserékkel, ingyenes ingatlanjuttatással, valamint árverések útján igyekezett gazdát találni a Munkásőrség által addig használt javaknak.

Láthattuk, hogy az MSZMP vezető testületeinek abszolút többsége 1989. szeptember közepéig egyértelműen kiállt a Munkásőrség bármi áron való

65 Ripp (2006) 480.

66 Az 1123/1989. (X. 8.) MT határozat a Munkásőrség országos parancsnokának felmentéséről.

67 Az MSZMP 1988. december 31-i állapot szerinti vagyonmérlegében 10,28 milliárd Ft értékű ingatlan, állóeszköz, vagyoni érték és készpénz szerepelt. Lásd Kosztricz (1993) 1851. Állásfoglalás a pártvagyon helyzetéről (tervezet), 1989. szeptember.

megtartása mellett. A Nemzeti Kerekasztal szeptember 18-i megállapodását követően az ellenzék egy része vehemens népszavazási kampányba kezdett, amelynek egyik fő célja éppen a Munkásörség megszüntetése volt. Nyilván ennek az akciónak is szerepe volt abban, hogy előbb az MSZP kongresszusa, majd a Minisztertanács és az Országgyűlés is a megszüntetés mellett döntött. Ám bizonyos körök úgy is okoskodhattak, hogy a politikailag teljesen diszkreditálódott Munkásörség beáldozásával más erőszakszervezetek (például az állambiztonsági szervezet) átmentését el lehet kendőzni.

Egy bizonyos: a Munkásörség 50–51 ezer fős tényleges állományával, kézi-fegyver-arszenáljával komoly karhatalmi erőt képviselt. Jóllehet a bomlás bizonyos jelei megjelentek a testületben (növekvő leszerelési arány, elbizonytalanodás, elkeseredettség), a közvélekedéssel ellentétben a testület morálisan nem hullott széjjel, nem dezorganizálódott 1989 őszére sem. Az MSZMP reformerei, illetve a kormányfő és környezete nem véletlenül óvakodott attól, hogy felbőszítse a munkásöröket és a párt keményvonalasait. Az ismertetett 1989. áprilisi terv a 150 századnyi készenléti munkásör karhatalmi erő felállítására bizonyítja, hogy halovány kísérletek mégiscsak történtek a változások menetének megakasztására – még ha azok a kezdeményezések elhaltak is. A Munkásörség feloszlata elengedhetetlen volt a békés átmenet biztosításához, fennmaradása, bármilyen átalakulása véleményünk szerint biztonsági kockázatot jelentett volna az új demokrácia számára.

HIVATKOZÁSOK

Bašta (2008)

JIŘI BAŠTA: Lidové milice – nelegální armáda KSČ. *Paměť a dějiny*, 2008. 2. 99–108.

Germuska (2004)

GERMUSKA PÁL: Kádár-kommandó. A munkásörség. In Halmos Ferenc (szerk.): *Száz rejtély a magyar kommunizmus történetéből*. Budapest, Gesta, 204–205.

Germuska–Murányi (2001)

GERMUSKA PÁL–MURÁNYI GÁBOR: A látható légió. Így született a munkásörség. *Heti Világgazdaság*, 2001. 5. 73–77.

Illényi (2003)

ILLÉNYI BALÁZS: Amerikából jöttem. Mark Palmer emlékezik. *Heti Világgazdaság*, 2003. 47. 87–91.

Kiss (2009)

KISS DÁVID: A Munkásőrség megalakítása. *Múltunk*, 2009. 54. 3. 238–277.

Kosztricz (1993)

S. KOSZTRICZ ANNA et alii (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.

Oplatka (2008)

OPLATKA ANDRÁS: *Egy döntés története: magyar határnyitás, 1989. szeptember 11. nulla óra*. Budapest, Helikon.

Palmer (2003)

MARK PALMER: *Breaking the Real Axis of Evil: How to Oust the World's Last Dictators by 2025*. Lanham (Md), Rowman & Littlefield.

Ripp (2006)

RIPP ZOLTÁN: *Rendszerváltás Magyarországon: 1987–1990*. Budapest, Napvilág.

Romsics (2003)

ROMSICS IGNÁC: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubicon Ház.

Schulze–Schulze (2007)

DIETER SCHULZE–EVELINE SCHULZE: *Das Grosse Buch der Kampfgruppen Geschichte, Aufgaben und Ausrüstung sowie alles über die Wismut-Polizei*. Berlin, Das Neue Berlin.

Schmalfuss (2009)

KARL-HEINZ SCHMALFUSS: *Innenansichten. 30 Jahre im Ministerium des Innern der DDR; ein General meldet sich zu Wort*. Aachen, Helios.

Štaigl (1999)

JAN ŠTAIGL: *Ľudové milície na Slovensku – ich vznik a organizačný vývoj do polovice šesťdesiatych rokov*. *Vojenská história*, 1999. 3. 2. 41–70.

Tóth (2008)

TÓTH ESZTER ZSÓFIA: A párttagság és a munkásőrség megéleltörténetei munkások és munkásnők életút-elbeszéléseiben. In Majtényi György–Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak. Távolodás és közelítések*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 441–462.

TOPITS JUDIT

A 301-ES PARCELLA

Bevezető a Belügyminisztérium Nagy Imre és társai exhumálásáról 1989 tavaszán készített filmdokumentációjához

2008-ban azzal a rejtélyes ajánlattal állított be egy férfi az 1956-os Intézetbe, hogy mutatna valamit, és ha érdekesnek találjuk, itt is hagyná. Egy VHS-felvételt adott át, amely 1989. március–áprilisában készült, a 301-es parcellában, Nagy Imre és mártírtársai exhumálásakor. Kíváncsiak lettünk, hiszen jól ismertük Ember Judit megrázó *Újmagyar siralom* című, a Fekete Doboz műhelyében készített dokumentumfilmjét. Felmerült, hogy talán a film nyersanyagának egy változatáról van szó, bár nem értettük, hogyan kerülhetett volna hozzá. Az összehasonlításakor gyorsan kiderült: ez bizony egy másik kamera más szempontú felvétele ugyanarról az eseménysorozatról, más koncepcióval és részben más tartalommal is. Ez nem lehet más, csak a Belügyminisztérium filmje! Régóta tudtuk, hogy létezik – az *Újmagyar siralomban* ugyanis többször felbukkan még egy videokamera a kihantolás körül –, és vártuk, hogy a felvétel előkerüljön. Az adományozóról kiderült, hogy abban az időben a Belügyminisztérium alkalmazottja volt, így „maradt” nála a videokazetta, megőrizte, és most úgy gondolta, közkinccsé tenné.

Akkoriban szerkesztettük az *19890616 – Egy nap anatómiája* című internetes tartalomszolgáltatásunkat Nagy Imre és társai újratemetésének napjáról és a hozzá vezető útról (www.rev.hu/89). Úgy gondoltuk, hogy bár a film keletkezésének körülményeiről, utóéletéről és a készítőkről keveset tudunk, mégis közzétesszük ezen a weboldalon, mivel egyetértettünk a magát megnevezni nem kívánó egykori belügyminisztériumi dolgozóval, hogy a felvétel a magyar történelem mozgóképkincsének része. A weboldal 2009. június 11-i publikálását követően azonban sajnálatosan kevés figyelem jutott a tartalomszolgáltatás olyan forrásaira, amelyek a sajtó által csak „ügynöklistának” aposztrofált részeken kívül estek. Ezért döntöttünk úgy, hogy ezt a revelatív felvételt mint rendhagyó forrást kötetünk mellékleteként is hozzáférhetővé tesszük. (Lásd a hátsó borítót.)

Mennyiben kevesebb ez a felvétel Ember Judit dokumentumfilmjénél?

Ember Judit filmben gondolkodott, a rendelkezésére álló eszközöket tudatosan használta, külön gondot fordított a hangfelvétel minőségére, az érthe-tőségre. Látjuk és halljuk, amint a kihantolást végző antropológusok a jegy-zőkönyvbe diktálnak, s hezitálnak egy-egy szón a történelmi szituációban, látjuk és halljuk a jelen lévő hozzátartozók reakcióit és a rendező velük készített interjúit. A Belügyminisztérium felvétele inkább dokumentációs jellegű, „rendőrszakmai” film, nincsenek benne interjúk, nem értelmezi, csupán rögzíti a történelmi helyzetet. Ember Judit filmje csaknem háromórás, ez mind-össze 94 perc. Nem dokumentumfilm, hanem mozgóképes dokumentáció.

Mennyiben több ez a felvétel Ember Judit filmjénél?

A film egy csaknem hatperces autósfahrrtal kezdődik, amelyben az autó és utasa a Rákoskeresztúri új köztemető főbejáratától eljut a 301-es parcelláig: a mindenki által ismert helytől a sáros, bozotos, elhanyagolt senki földjéig. A filmdokumentáció készítőinek szándékától függetlenül a történelem és a lélek mélyére vezető belső utazással indul a képsor (00.00-tól). A másik újdonság: a Történelmi Igazságtétel Bizottságának kihantolás utáni sajtótájékoztatója és Hegedűs B. András szavai: *Történelmi esemény tanúi voltunk, egy eseménysorozat első szakaszának. Öt történelmi személy exhumálása megtörtént, az itt elföldelt halottak azonosítása – bízunk benne – hamarosan megkezdődik* (01.05.4-től).

A film utolsó része is (01.16.53-tól) mozgóképi újdonság: a munka látványa a kihantolt maradványokkal az Igazságügyi Orvostani Intézetben, majd a kihantolást végző antropológusok sajtótájékoztatója a sikeres azonosításról,

három nappal az újratemetés előtt. Soha nem látott, történelmi felvételek.

Az új történelmi mozgókép értelmezését segítheti Pajcsics József egykori belügyminisztériumi ezredes 1991-ben, az Oral History Archívumban készült visszaemlékezése,¹ amely a filmfelvétel elkészültének körülményeit idézi fel. Az interjú szerkesztett változata több korábbi kiadványunkban is megjelent.²

Reményeink szerint az újonnan előkerült történelmi filmdokumentáció tovább árnyalja majd a rendszerváltás időszakáról alkotott képünket.

1 Pajcsics József-interjú. Készítette Hegedűs B. András, 1991. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 261. sz. Pajcsics József tanulmánya a témáról: Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatása. *Rendészeti Szemle*, 1993. 10. 89–106. Internetes újraközlése: 890616 – Egy nap anatómiája: www.rev.hu/89 Analy menüpont.

2 Internetes megjelenés: 890616 – Egy nap anatómiája: www.rev.hu/89 Memo menüpont. Kötetben Molnár Adrienne: 89:56. *Ötvenbatosok a rendszerváltásról*. Budapest, 2009, 1956-os Intézet. 62–72., 100–102., 134–135.

GYŐRI LÁSZLÓ

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA¹

2008. július 1.–2009. június 30.

I. ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

1956. *Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 224 p.

A kötet egyes tanulmányait l. külön tételekben.

EDMANN GYULA: Az agrárnépesség elkeseredésének okai 1956-ban. In: *Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Szerk. Horváth J. András. Bp.–Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2008. 427–434. p.

KENDE PÉTER: 1956 és a bibói örökség. In: *Kortársunk, Bibó István*. Szerk. Marton László, Volosin Hédi. Bp. Pallas, 2008. 165–174. p.

KÓSA FERENC: A magyarok vére. Emlékező beszéd Nagy Imre újratemetésének 20. évfordulóján. *Tekintet*, 22. évf. 2009. 4. sz. 3–14. p.

Nagy Imre és kora. *Tanulmányok és forrásközlések*. 5. *A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 689 p.

Egyes tanulmányai külön tételekben.

ROMSICS IGNÁC: 1956 helye a modern magyar történelemben. In *úó: Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Bp. Osiris, 2008. 297–307. p.

Elhangzott 2006. október 23-án a Varsói Egyetem Magyar Tanszéke által rendezett konferencián.

ROMSICS IGNÁC: Magyar állam és társadalom 1956-ban. In: *1956. Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 15–21. p.

ROSTA SÁDOR: Előzmények, forradalom és szabadságharc Magyarországon, 1956. In: Rosta Sándor–Ferencz e. Győző: *Történelmi kiskaté. A „kékcédulás” választási csalástól a paktumos rendszerváltásig*. Szerk. Péntek Imre, Szemes Péter. Zalaegerszeg, Zala Megyei '56-os Hagyományörző Egyesület, 2009. 41–86. p.

¹ Kiegészítve előző évekbeli bibliográfiáinkban nem szereplő tételekkel.

Sub clausula, 1956. *Dokumentumok a forradalom történetéhez*. Szerk. Máthé Gábor, Gecsényi Lajos. Összeáll., a jegyzeteket kész. Baráth Magdolna. Bp. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2006. 764 p.

VARGA CSABA: 1956 erkölcsi és jogi megítélése, avagy a jog válaszadási képességének erkölcsi egysége mint a totalitarizmusok utáni korszak dilemmája. *Iustum Aequum Salutare*, 3. évf. 2007. 1. sz. 31–44. p.

II. ELŐZMÉNYEK

KOVÁCS ZOLTÁN: A Szabad Nép szerepe a Rákosi-diktatúrában. In: *1956. Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 211–223. p.

VARGA ZSUZSANNA: Lőcsei Pál 1956-os riportja a termelőszövetkezetekről. *Múltunk*, 53. évf. 2008. 3. sz. 260–270. p.

III. A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

BAJÁK LÁSZLÓ: Obersovszky Gyula és a forradalmi ifjúság. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 273–290. p.

BAJÁK LÁSZLÓ: Obersovszky Gyula forradalmi sajtója. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 41. évf. 2006. 2. sz. 456–465. p.

BORSODI CSABA: Forradalom az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1956-ban. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 8–70. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: A budapesti egyetemek nemzetőrsége. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 243–272. p.

FRIVALDSZKY JÁNOS: *Ötvenhat lelke*. Bp. Kairosz, 2008. 233 p.

GERGELY JENŐ: Egyházak, egyházpolitika 1956-ban. In: *1956. Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 22–32. p.

A Győri Vagongyár munkástanácsa. Vál. és szerk. Szakolczai Attila. Győr, Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2007. 424 p. (Győri tanulmányok. Dokumentumgyűjtemény. Győr 1956. 4.)

HORVÁTH MIKLÓS: Katonai tanintézetek és katonai tanszékek a forradalomban. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egye-*

- temisták és főiskolások 1956-ban.* Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 190–242. p.
- KÉRI EDIT: *Kik lóttek a Kossuth téren 56-ban?* 2. jav., bőv. kiad. Bp. Magyarok Világszövetsége, 2008. 215 p.
- KOZÁRI JÓZSEF: A MEFESZ megalakulása és tevékenysége az egri pedagógiai főiskolán. In: *1956. Tanulmányok a forradalomról.* Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 169–192. p.
- LADÁNYI SÁNDOR: A Budapesti Református Teológiai Akadémia ifjúsága az 1955–1956-os esztendőben. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban.* Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 178–189. p.
- MÁTÉ GYÖRGY: *1956 Szentendrén. A forradalom története, szereplői és dokumentumai.* Szentendre, Pest Megyei Könyvtár, 2007. 160 p.
- Megmozdulások Kiskőrösön, 1956.* Szerk., jegyzeteket írta Suba György. Kiskőrös, Suba György, 2008. 187 p.
- MÉSZÁROS GYULA: *Forradalom és szabadságharc a zirci járás területén 1956-ban.* Zirc, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2008. 294 p.
- NAGY JÓZSEF: A falvak forradalma és a termelőszövetkezetek 1956-ban. In: *1956. Tanulmányok a forradalomról.* Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 153–168. p.
- OSVÁTH ZSOLT: Forradalomból ellenforradalom. 1956 értékelése, illetve átértékelés a Kertészeti és Szőlészeti Főiskolán. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban.* Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 151–177. p.
- PALASIK MÁRIA: A forradalom a Műegyetemen. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban.* Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 71–110. p.
- Resistance, rebellion and revolution in Hungary and Central Europe: commemorating 1956.* Ed. László Péter and Martyn Rady. London, Hungarian Cultural Centre, 2008. xix, 361 p.
- SZABÓ RÓBERT: Forradalom és megtorlás a Budapesti Orvostudományi Egyetemen, 1956–1957. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban.* Szerk. Némethné Dikán Nóra,

- Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 111–150. p.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Az 1956. október 31-i szovjet döntés lehetséges magyar okai. Karhatalomból rendőrség. In: *Szívvvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Szerk. Horváth J. András. Budapest–Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2008. 395–426. p.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Szegény Jankó Piroska. Megsemmisítő eljárás. In: *Évkönyv. 15. 2008. Közéletések a kádárizmushoz*. Szerk. Germuska Pál, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 279–374. p.
- Köztársaság tér.
- TAKÁCS TIBOR: A fővárosi egyetemistákat ért megtorlás 1956 után. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 291–331. p.
- VIDA ISTVÁN: A politikai pártok az 1956-os nemzeti felkelés és forradalom idején. In: *1956. Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 193–200. p.

IV. A FORRADALOM NEMZETKÖZI ÖSSZEFÜGGÉSEI

- GEREBEN ISTVÁN: Az 1956-os magyar forradalom a Pentagonban. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 25. sz. jún. 19. 15. p.
- GLANT TIBOR: *Emlékezzünk Magyarországra, 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékezetéről*. Deák István előszavával. Bp. Kiss József Könyvkiadó, 2008. 318 p.
- Magyarország 1956: fehérterror, lázadás vagy forradalom? Szerk. és ford. Kiss Ilona. *Beszélő*, 3. f. 13. évf. 2008. 12. sz. 48–57. p.
- MÓZES MIHÁLY: Diplomácia és forradalom. In: *1956. Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 7–14. p.
- NÉMETH ANDRÁS: Tüntető üzenet. A szovjet közvélemény és az 1956-os forradalom. *Heti Világgazdaság*, 30. évf. 2008. 44. sz. november 1. 55–56. p.
- NÉMETH ISTVÁN: A két német állam és az 1956. évi magyarországi forradalom. In: *1956. Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 93–119. p.
- PÁL-ANTAL SÁNDOR: Megtorlások a Magyar Autonóm Tartományban az 1956-os magyar forradalom után. In: *1956. Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 120–130. p.

- SIMÁNDI IRÉN: A Szabad Európa Rádió szerepe az 1956-os forradalomban. In: 1956. *Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 33–50. p.
- TÓFALVI ZOLTÁN: Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc hatására született tervek, elképzelések. *Valóság*, 52. évf. 2009. 2. sz. 82–98. p. Erdély.
- VADÁSZ SÁNDOR: Az 1956-os magyar forradalom külföldi visszhangja. In: 1956. *Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 85–92. p.
- VÁMOS PÉTER: *Kína mellettünk? Kínai külügyi iratok Magyarországról, 1956*. Bp. História–MTA Történettudományi Intézete, 2008. 380 p. (História könyvtár. Okmánytárak. 5.)
- ZACHAR JÓZSEF: Az 1956-os magyarországi szovjet fegyveres fellépés néhány világpolitikai összefüggése. In: 1956. *Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 51–84. p.

V. A FORRADALOM EMIGRÁCIÓJA

- KANYÓ TAMÁS: 1956-os menekültek Svájcban. In: 1956. *Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 205–210. p.

VI. INTERVENCIÓ, MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

- BARÁTH MAGDOLNA: A politikai rendőrség újjászervezése 1956 után. *Történelmi Szemle*, 50. évf. 2008. 4. sz. 535–563. p.
- BARÁTH MAGDOLNA: Az SZKP megbízottjainak magyarországi tevékenysége a szovjet katonai beavatkozást követően. In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Szerk. és a szöveget gond. Szederjesi Cecília. Salgótarján–Bp. Nógrád Megyei Levéltár–1956-os Intézet, 2008. 67–74. p.
- CZETZ BALÁZS: A Népköztársaság nevében! Erdélyi Gyula büntetőügye. In: *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Szerk. Ö. Kovács József, Kunt Gergely. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 2009. 113–124. p. (A jelenkortörténet útjai. 3.)
- CSERNOK ATTILA: Konzolidáció. In uő: A komáromi pontonhíd. Bp. Szerző, 2008. 287–294. p.

- GÁL ÉVA: Az államvédelem és Nemes Livia pszichológus. *Élet és Irodalom*, 52. évf. 2008. 48. sz. nov. 28. 10–11. p.
- GARADNAI ERIKA: 1956 képei a forradalmat követő propagandisztikus drámákban. In: *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Szerk. Ö. Kovács József, Kunt Gergely. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 2009. 191–211. p. (A jelenkortörténet útjai. 3.)
- HORVÁTH MIKLÓS: A megtorlás méretei, iránya és módszerei a magyar honvédségnél az 1956-os forradalom és szabadságharc után. In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Szerk. és a szöveget gond. Szederjesi Cecília. Salgótarján–Bp. Nógrád Megyei Levéltár–1956-os Intézet, 2008. 143–160. p.
- KISS SÁNDOR, M.: A megtorlás. *Rubicon*, 20. évf. 2009. (193.) 3. sz. 72–81. p. *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Szerk. és a szöveget gond. Szederjesi Cecília. Salgótarján–Bp. Nógrád Megyei Levéltár–1956-os Intézet, 2008. 351 p.
- A kötet egyes tanulmányait l. külön tételekben.
- MIKÓ ZSUZSANNA: Az 1956 utáni jogszolgáltatási rendszerrel kapcsolatos nemzetközi bírálatok (ENSZ, nemzetközi szervezetek). In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Szerk. és a szöveget gond. Szederjesi Cecília. Salgótarján–Bp. Nógrád Megyei Levéltár–1956-os Intézet, 2008. 91–104. p.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Az 1956-os forradalmat követő megtorlás dimenziói. In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Szerk. és a szöveget gond. Szederjesi Cecília. Salgótarján–Bp. Nógrád Megyei Levéltár–1956-os Intézet, 2008. 75–90. p.
- VALUCH TIBOR: Az ellenállás formái – az 1956-os forradalom társadalmi jellemzői és következményei. In: *1956. Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 131–139. p.
- VÖLGYESI ZOLTÁN: Pufajkás „elbeszélgetések”. A forradalom utáni megtorlás vidéki történetéhez. *Mediárium*, 2. évf. 2008. 1–2. sz. 52–67. p.
- KOVAI MELINDA: „Büntetőjogi felelősségem tudatában kijelentem, hogy 1956 óta benn vagyok az eseményekben”. Forradalom és ellenforradalom a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzain. 2000, 20. évf. 2008. 6. sz. 28–41. p.

- STANDEISKY ÉVA: A forradalom vége. Jelenetek az 1956-os visszatanácsosodás drámájából. *Élet és Irodalom*, 52. évf. 2008. 45. sz. nov. 7. 12–13. p.
- TISCHLER JÁNOS: Egy év múltán. *Élet és Irodalom*, 52. évf. 43. sz. okt. 22. 5. p.
- Zala megyei 1956-os politikai elítéltek névsora. Nem végleges. In: Rosta Sándor–Ferencz e. Gyöző: *Történelmi kiskaté. A „kékcédulás” választási csalástól a paktumos rendszerváltásig*. Szerk. Péntek Imre, Szemes Péter. Zalaegerszeg, Zala Megyei ’56-os Hagyományörző Egyesület, 2009. 154–162. p.

VII. UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

- Az 1956-os forradalom emlékei. Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban, 2004–2006 című kiállításunk és a kiállítást megelőző gyűjtés. Szerk. Cs. Lengyel Beatrix. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve. 25. köt. 2007*. Szerk. Szvitek Róbert József. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. 19–206. p.
- Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája. 2007. július 1.–2008. június 30. In: *Évkönyv. 15. 2008. Közelítések a kádárizmus-hoz*. Szerk. Germuska Pál, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 375–398. p.
- Állambiztonság és olimpia, 1956–1988*. A dokumentumokat vál., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Krahulcsán Zsolt, Müller Rolf, Takács Tibor. Bp. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L’Harmattan, 2008. 163 p.
- BAJÁK LÁSZLÓ: A Magyar Nemzeti Múzeum 1956-ban és ma. *Műemlékvédelem*, 50. évf. 2006. 5. sz. 186–192. p.
- BAJÁK LÁSZLÓ: Történeti szempontok egy kiállításhoz. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve. 25. köt. 2007*. Szerk. Szvitek Róbert József. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. 297–300. p.
- Tárgya A Magyar Nemzeti Múzeum A szabadság reménye – 1956 című kiállítása.
- BAJÁK LÁSZLÓ–JALSOVSZKY KATALIN–CS. LENGYEL BEATRIX: A szabadság reménye – 1956 című kiállításunk. A tablókön szereplő tárgyak, dokumentumok és fényképek jegyzéke. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve. 25. köt. 2007*. Szerk. Szvitek Róbert József. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. 243–268. p.
- BALAHÓ ZOLTÁN: A forradalom emlékei a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Magyar Múzeumok*, 12. évf. 2006. 3. sz. 5–8. p.
- BALAHÓ ZOLTÁN: Nagy Imre emléanyag a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Történeti Muzeológiai Szemle*, 7. évf. 2007. 7. sz. 157–170. p.

- DEMETER ZSUZSANNA–JALSOVSZKY KATALIN: Egy 1956-os fénykép-együttes különös története. Nagy Gyula fotográfiái. *Fotóművészet*, 49. évf. 2006. 3–4. sz. 71–80. p.
- BARTÓK BÉLA: „Ellenforradalom tollal...” Az 1956-os forradalmat elítélő regények és drámák. In: 1956. *Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 140–152. p.
- CSAPODY TAMÁS: A 298-as parcella 10 botránya. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 21. sz. máj. 22. 15. p.
Hozzászólás Kurcz Béla *Kiigazított baklövések. Hősök, mártírok, vértanúk vagy csak „áldozatok”? Névsorcseré a 298-as és 301-es parcellában* c. cikkéhez. (*Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 20. sz. máj. 15. 5., 14. p.)
- GÁL VILMOS: Az 1956-os forradalom és szabadságharc emlékei a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tára két gyűjteményében. Bélyegző- és pecsétnyomó gyűjtemény, egyedi tárgyak gyűjteménye. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve*. 25. köt. 2007. Szerk. Szvitek Róbert József. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. 269–281. p.
- GECSÉNYI LAJOS: A Nagy Imre-per hanganyagának nyilvánosságra hozataláról. Interjú Gecsényi Lajossal, a Magyar Országos Levéltár főigazgatójával. Az interjút kész. Kovács Éva. *História*, 30. évf. 2008. 4–5. sz. 44–49. p.
- GEDAI ISTVÁN: Svájci gyermeklevelek 1956-ból. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve*. 25. köt. 2007. Szerk. Szvitek Róbert József. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. 283–290. p.
- JALSOVSZKY KATALIN: Az 1956-os forradalom fotográfiái a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában. *Történeti Muzeológiai Szemle*, 7. évf. 2007. 7. sz. 135–156. p.
- JALSOVSZKY KATALIN: Az 1956-os forradalom képei az 50. évforduló alkalmából megjelent kiadványokban. *Fotóművészet*, 50. évf. 2007. 2. sz. 103–106. p.
- JALSOVSZKY KATALIN: Elrejtve, elkobozva, bűnjelként mellékelve... Az 1956-os magyar forradalom fotográfiái. + A kiállítás katalógusának képei és szövegei. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve*. 25. köt. 2007. Szerk. Szvitek Róbert József. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. 211–242. p.
- KOVÁCS TIBOR: Elrejtve, elkobozva, bűnjelként mellékelve... című kiállítás megnyitóbeszéde. Frankfurt, 2006. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve*. 25. köt. 2007. Szerk. Szvitek Róbert József. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. 207–210. p.

- KOVÁCS VIKTÓRIA: Igen és nem. Illyés Gyula: Két kéz – Egy mondat a zsarnokságról. *Hitel*, 20. évf. 2008. 11. sz. 101–113. p.
- KÖDÖBÖCZ GÁBOR: „... nem szabad feledNI...!” Kortárs magyar költők Nagy Imre-élménye. In: 1956. *Tanulmányok a forradalomról*. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2008. 201–204. p.
- KURCZ BÉLA: Kiigazított baklövések. Hősök, mártírok, vértanúk vagy csak „áldozatok”? Névsorcsera a 298-as és 301-es parcellában. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 20. sz. máj. 15. 5., 14. p.
- LENGYEL BEATRIX, CS.: A Magyar Nemzeti Múzeum tevékenysége az 1956-os forradalom emlékévében. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve*. 25. köt. 2007. Szerk. Szvitek Róbert József. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. 5–18. p.
- LUPKOVICS GYÖRGY: „Én vagyok az első magyar, aki ezeket az iratokat látta”. Lupkovics György jogásszal, az 1956 után megtorlások kutatójával Standeisky Éva készített interjút. *Élet és Irodalom*, 52. évf. 43. sz. okt. 22. 3–4. p.
- Magyarország 1956: fehérterror, lázadás vagy forradalom? Szovjet és orosz viták a magyar forradalomról. Szerk. és ford. Kiss Ilona. *Beszélő*, 3. f. 13. évf. 2008. 10. sz. 48–57. p.
- Mártírok évfordulója. Bev. Kende Péter. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 24. sz. jún. 12. 6. p.
- NAGY KÁROLY: Teaching a fraudulent history of the revolution during the Kádár dictatorship. *Hungarian Studies Review*, Vol. 35. Nos. 1–2. 25–32. p.
- PAJCSICS JÓZSEF: „...valamikor én voltam a korlátlan úr a 301-es parcellában...” Pajcsics József egykori állambiztonsági vizsgálati főtitzzettel Kurcz Béla készített interjút. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 24. sz. jún. 12. 7–8. p.
- PALLOS LAJOS: A Kossuth-címeres Tűzrendészeti Érem 1956–1957. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve*. 25. köt. 2007. Szerk. Szvitek Róbert József. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. 291–296. p.
- RADNÓTI SÁNDOR: Határesetek. '56-os filmek. In: *Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. Argumentum, 2008. 436–446. p. (Eszmetörténeti könyvtár. 8.)
- RAINER M. JÁNOS: Temetetlen holtak. Újratemetés, 1989. *Rubicon*, 20. évf. (193.) 3. sz. 59–69. p.
- RAJK LÁSZLÓ: A Nagy Imre Emlékház új kiállításához. *Élet és Irodalom*, 52. évf. 43. sz. okt. 22. 4. p.

STANDEISKY ÉVA: Ötvenhat és nyolcvankilenc. Az elfojtott múlt. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 27. sz. júl. 3. 7. p.

Elhangzott 2009. június 16-án a Nyitott Műhely *Rendszerváltás 20 – szembenézés és párbeszéd* című műhelykonferenciáján.

SZABÓ MIKLÓS: A kínos forradalom. In: *Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. Argumentum, 2008. 175–179. p. (Eszmetörténeti könyvtár. 8.)

SZABÓ MIKLÓS: Ma ismét rosszul áll 1956 ügye. In: *Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. Argumentum, 2008. 169–174. p. (Eszmetörténeti könyvtár. 8.)

A temetés, 1989. június 16. A nap története fényképekben, a budapesti Hősök terén és a Rákoskeresztúri Új Köztemető 301-es parcellájában elhangzott gyászbeszéd szövege. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2009. 189 p.

VIII. PORTRÉK

GUBA DEZSŐ

GUBA BÉLA: *Guba Dezső életútja és az 1956-os forradalom eseményei Hevesen*. Heves, Szerző, 2009. 80 p.

MÉRAY TIBOR

SERES ATTILA: Párizsi toronyőr. *Népszabadság*, 57. évf. 2009. 81. sz. ápr. 6. 22. p.

NAGY IMRE

FÉLIX PÉTER: Nagy Imre ismeretlen élete. 1. A múlt nélküli ember. – 2. Az igazi forradalmár. – 3. A pártcsinálta tudós. *Magyar Narancs*, 20. évf. 2008. 41. sz. okt. 9. 26–27. p., 42. sz. október 16. 22–24. p., 43. sz. okt. 23. 18–20. p.

RAINER, JÁNOS M.: *Imre Nagy. A biography*. London, I. B. Tauris, 2009. xxvi, 258 p.

PÁLINKÁS ANTAL (PALLAVICINI-PÁLINKÁS ANTAL)

TYEKVICSKA ÁRPÁD: Hős? Mártír? Áldozat? Pálinkás-Pallavicini Árpád élete és halála. In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Szerk. és a szöveget gond. Szederjesi Cecília. Salgótarján–Bp. Nógrád Megyei Levéltár–1956-os Intézet, 2008. 161–169. p.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS

VÁSÁRHELYI MÁRIA: Egy korszak vége. *168 Óra*, 21. évf. 2009. 1–2. sz. jan. 8. 25–27. p.

IX. MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLEKEZŐ INTERJÚK

ANDRÁS SÁNDOR: 1957-es feljegyzés október 23-áról. *Korunk*, 3. f. 19. évf. 10. sz. 3–13. p.

CSERNOK ATTILA: 1956 októbere. In uő: *A komáromi pontonhíd*. Bp. Szerző, 2008. 216–286. p.

KARDOS LÁSZLÓ: 1957. október 15-e és november 3-a között készített önvallomása a forradalom előzményeiről és saját politikai szerepéről. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 335–409. p.

A MOL xx-5-h v-150002 kötet 263–336 jelű irat közlése.

Eredeti nyilvános megjelenési helye: *Kardos László börtönírásai, 1957–1963*. Sajtó alá rend. Pogány Mária. Bp. Gondolat, 1992. 14–83. p.

MÁRKUS ISTVÁN vallomása a Petőfi Kör tevékenységéről és a köréje csoportosuló értelmiségiek politikai, ideológiai álláspontjáról. 1958. január. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 410–446. p.

Iratközlés a Kardos László és társai perének anyagát őrző ÁBTL V-150001/5 jelzetű dossziéból. Géppel írt tisztázatot, minden oldal kézzel aláírva.

MÉREI FERENC önvallomása. Budapest, 1958. november 18. Részlet. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 559–569. p.

Iratközlés a Mérei Ferenc és társai perének anyagát őrző ÁBTL V-1452888/a jelzetű dossziéból.

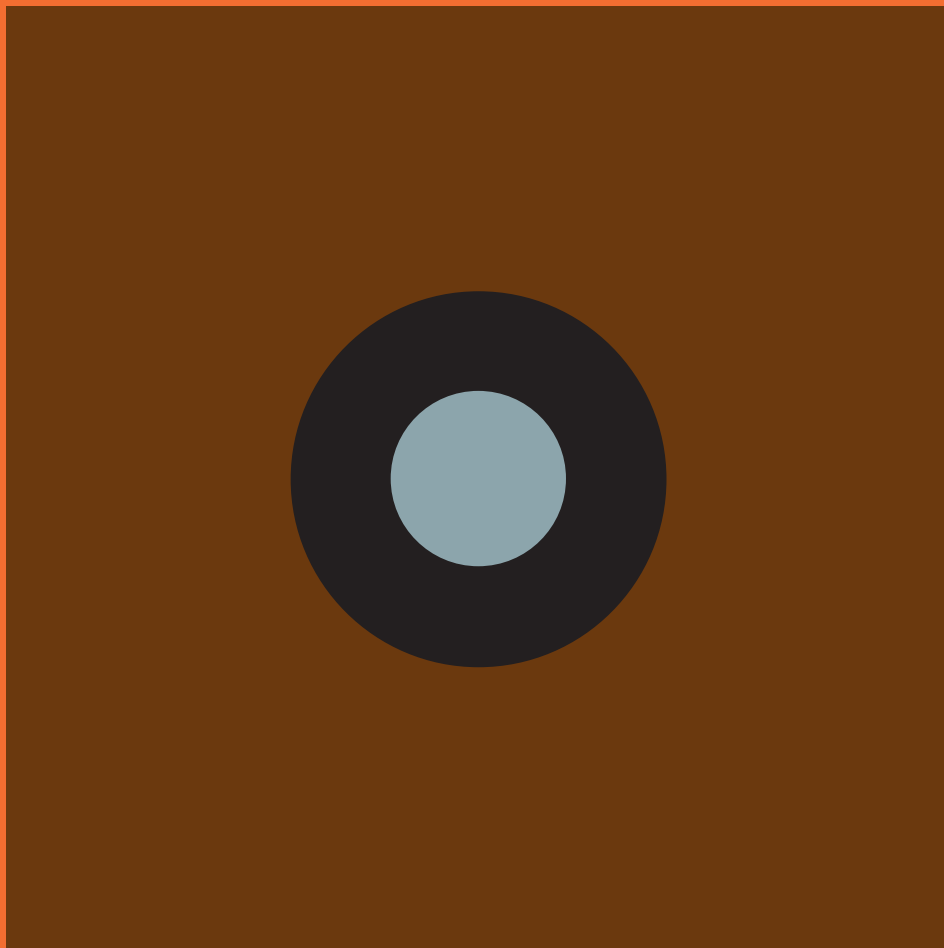
POZSÁR ISTVÁN önvallomása az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságban játszott szerepéről. Budapest, 1959. június 12. In: *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 5. A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*. Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat, 2009. 447–558. p.

Iratközlés az ÁBTL O-10847 jelzetű dossziéból.

- RÁCZ ATTILA–KOLTAI GÁBOR: A kisemmizett forradalmár, avagy „semmi sem örök, csak a változás, mondta Hegel”. In: *Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Szerk. Horváth J. András. Budapest–Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2008. 435–450. p.
- RÁCZ SÁNDOR ISTVÁN: *Kinyílik a börtönablak... Mi, politikai elítéltek 1956 után. Emlékirat*. Szerk. Rideg István. Karcag, Karcagi Nyomda, 2008. 95 p.
- SÜTŐ ANDRÁS: Töredék 1956-ról. *Hitel*, 21. évf. 2008. 11. sz. 7–10. p.
- SZAKOLCZAY LAJOS: „A legkegyetlenebb napokban ott voltam, ahol a fegyverek ropogtak.” Beszélgetés Sánta Ferencsel. *Hitel*, 21. évf. 2008. 10. sz. 40–55. p.
- WEISZ MIHÁLY: *Tábornoki csillagok árnyékában. Katonaévek, 1955–1957*. Ajka, Szerző, 2008. 208 p.

X. ISMERTETÉSEK

- 50 év. 1956–2006. Szerk. Balla Bálint, Szöllősy Pál. Basel–Bp. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2006. 356 p.
- SZABÓ RÓBERT: 50 év. 1956–2006. *Századok*, 142. évf. 2008. 6. sz. 1563–1567. p.
- CZIGÁNY MAGDA: *Kényszerű tanulmányúton. 1956-os magyar egyetemi hallgatók Nagy-Britanniában*. Bp. Józseveg Műhely, 2007. 184 p.
- SZÉLES KLÁRA: „Az jó hírért, névért s az szép tisztességért.” *Kortárs*, 52. évf. 2008. 6. sz. 95–102. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: *Angyal István, 1928–1958. Angyal István önvallomásai*. Bp. Noran, 2008. 350 p.
- DALOS GYÖRGY: Sorsszerű őszinteség. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 2009. 20. sz. máj. 15. 26. p.
- KOVÁCSY [TIBOR]: Csak akarat és lángolás. *Magyar Narancs*, 21. évf. 2009. 1–2. sz. jan. 8. 40. p.
- RÉVÉSZ SÁNDOR: A tisztaság végzete. *Népszabadság*, 66. évf. 2008. 289. sz. dec. 11. 11. p.
- Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 418 p.
- BORHI LÁSZLÓ: Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. *Magyar Tudomány*, 169. évf. 2008. 7. sz. 904–908. p.
- Sub clausula, 1956. Dokumentumok a forradalom történetéhez*. Szerk. Máthé Gábor, Gecsényi Lajos. Összeáll., a jegyzeteket kész. Baráth Magdolna. Bp. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2006. 764 p.
- MATURA TAMÁS–NÓTÁRI TAMÁS: Forradalom forrásokban. *Belvedere Meridionale*, 20. évf. 2008. 5–6. sz. 131–135. p.

A 301-ES PARCELLA

Összidő: 93'59"

Készítők: nincs adat

Résztvevők

Belügyminisztérium: Borics Gyula államtitkár, Pajcsics József ezredes

A kihantolást végző antropológus szakemberek: Kralovánszky Alán,

Harsányi László, Nemeskéri János, Szabó Árpád

Az elhunytak hozzátartozói: Nagy Erzsébet, Vészi János, Jánosi Katalin,

Jánosi Ferenc, Gimes Miklósné, Halda Alíz, Gyenes Judith, Haraszi Mária,

valamint: Hegedűs B. András, Litván György, Mécs Imre, Csillag József,

Ember Judit, Dornbach Alajos, Ujhelyi Szilárd, Standeisky Éva,

Regéczy-Nagy László, Balázs Attila, a Fővárosi Temetkezési Vállalat

igazgatója, sírásók

- 1989. március 28. (00.00-től)

A film bevezetése: a Rákoskeresztúri új köztemető bejárata látható, majd perceként keresztül a 301-es parcellába vezető sáros földút egy autóból. Snittek a 301-es parcella akkori állapotáról: elhanyagolt, gázos, sáros terület, összeeszkábált keresztek

- 1989. március 28. (05.41-től)

Az exhumálást végző szakemberek megbeszélése a kihantolás kezdete előtt

- 1989. március 29. (19.54-től)

A kihantolás első napja. Kralovánszky Alán, a kihantolás vezetőjének eligazítása, terep-előkészítés, a 301/1-es sír feltárása (Nagy Imre feltételezett sírja)

- 1989. március 30. (39.25-től)

A 301/2-es sír feltárásának első napja (Gimes Miklós és Maléter Pál feltételezett sírja)

- 1989. március 31. (43.15-től)

A 301/2-es sír feltárásának folytatása (Gimes Miklós és Maléter Pál feltételezett sírja)

- 1989. április 1. (51.07-től)

A 301/3-as sír feltárása (Szilágyi József feltételezett sírja)

- 1989. április 2. (56.38-tól)

A kihantolás folytatása

- 1989. április 4. (59.31-től)

A 301/8-as sír feltárása. (Losonczy Géza feltételezett sírja)

- 1989. április 6. (01.05.4-től)

A Történelmi Igazságtétel Bizottságának sajtótájékoztatója. Vezeti Hegedűs B. András, további megszólalók: Mécs Imre és Rainer M. János.

- 1989. május 16. (01.16.53-tól)

Munka a kihantolt maradványokkal az Igazságügyi Orvostani Intézetben

- 1989. június 13. (01.22.10-től)

Sajtótájékoztató és a családtagok tájékoztatása Nagy Imre, Gimes Miklós, Maléter Pál, Szilágyi József és Losonczy Géza kihantolt maradványainak azonosításáról az Igazságügyi Orvostani Intézetben. Tartja: Nemeskéri János és Szabó Árpád

A filmdokumentáció ismertetője a 481–482. oldalon olvasható.

18074064-2-42

AZ 1986-OS INTÉZET KÖZALAPÍTVÁNY ADÓSZÁMA A SZEMÉLYI JÖVEDELEMADÓ 1%-ÁNAK FELAJÁNLÁSÁHOZ

AZ 10900011-00000007-24960114
SZÁMLASZÁMRA EGYÉNI ADOMÁNYOK FIZETHETŐK BE
AZ INTÉZET KUTATÓMUNKÁJÁNAK TÁMOGATÁSÁRA

3 500 Ft

